

A

1. 1st of July 1864

2. 2nd of July 1864

3. 3rd of July 1864

4. 4th of July 1864

5. 5th of July 1864

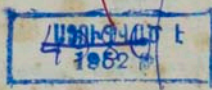
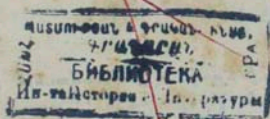

01901

ПЕЧАТАТЬ ПОЗВОЛЯЕТСЯ

съ тѣмъ, чтобы по отпечатаніи представлено было въ Ценсурный Комитетъ узаконенное число экземпляровъ, Тифлисъ, 6 Августа 1857 года.

Ценсоръ Кайтмазовъ.

2325

— — —
Լճնուականն և Լճպետ Պարոն Լճքսանդր Ղազարեան Թայիրեանց :

Եթէ ես վառեալ հողում հայրենասիրութեան՝ ոչ ինչ զվիշտս նեղութեանց ճանապարհի գրեցի, և մարմնոյ տը կարութեան ունին ոչ արտրեալ՝ իղձ եղէ ականատես լինել աւաղելի սիրադործութեանց մերոց անմահանուն Կախնեաց և զսա 'ի անգութ ժամանակին ձեռաց դեռ մնացեալ ինչ ինչ յիշատակարանս նոցա և զպանծայլի հնութիւնս 'ի գիր դրոշմել 'ի պէտս տպագայից, և այնու քաղել զնորհակալութիւն 'ի բերանոյ ազգասիրաց, ապա և Ղաք ոչ փոքր գովութեան և գոհութեան արժանաւոր զանձն ձեր կացուցիք երրակի առաքինութեամբք. մի՛ տպելով զայս 'ի յիշատակ հանգուցեալ հօր ձեր Ղազարոս Սարգսպետի՝ որ զհետ գնալով հոգեկեցոյց վարդապետութեանն Բրիտտոնի՝ հրաժարեցաւ յաշխարհէ և յընտանեաց կրօնաւորեալ 'ի վանս Սեանայ, ուր և կնքեաց զկեանս իւր 'ի խորին ծերութեանս Լա երկրորդ՝ զսատապակիր սպիւնորիս զբազմամեայ քրտանցն ձգունս տպագրութեամբ յաշտանակ լուսոյ հանելով յանուշակ միտթաւութիւն հոգւոյս, և երրորդ՝ կարողագունից քան զիս Կախնեանց այլոց հեռաւոր մերոց աշխարհաց առիթ ընծայելով, զի զբարի նախանձ նախանձելով քսա իս՝ մի թողցին կորնչել և անհետանալ ամենայն այսպիսի պատուական հնութեանց մերոց մեծայիշատակ Պոյազատաց, որք յայս և յայն կողմն Հոյատտանի նշմարին 'ի վէմն և 'ի ճակատո կիտակորձան պարտպաց հայակապ շինուածոց : Օր թէ 'ի սակաւատաւ հնամաշ գրանց և 'ի կիսեղծ նոցունց դրոշմաւոր պատկերաց իմաստունք շահս մեծ քաղեն 'ի լոյս աղօթալոյս մատց պատմութեան, ապա ո՞րքան աւելի և՛ առատաձեռն նիւթ մատակարարեցի մերոյ պատմութեան, եթէ որ աշխատութիւն յանձն առեալ անդուլ հետամուտ եղցի ամենայն հանդամանօք և ուշադրութեամբ անցուցանել 'ի գիր զամենայն դեռ կանգուն շինուածս Կախնեաց և զաւերաիս տաճարաց, վանորէից, քաղաքաց, շինից, ամրոցաց, կամրջաց, բրդանց, աշտապակաց և նմանեաց : Լճ յոյս ամենայն ոչ դիւրաւ գտց

ի զլուսի, և ոչ սակաւ աշխատութիւն և ծախս պահանջէ,
այլ սիրոյ՝ և այն հայրենեաց, զե՛նչ զխմախալ, և սր հան-
դամանք աշխարհային այնմ խաղանարար, իսկ բեր ինձ սէր
ձշմարիտ և եռանդուն, և ամենայն խոջ և խռժք դժուա-
րներ իրրեւ զխալ ցրուեցին առաջն նորա, Լճանց սիրոյ ե-
րաշխատար լինել ի՛նչ կարեմ, թէ վճարեացի ինչ:

Եւ ահա՛ այսպէս Ստեփանի իմ Լիւքսանդրէ
գործակից և մանտակից ինձ եղեալ առաջնկայս աղգային եր-
կտիրութեան ձերովդ բնածին բարեպաշտութեամբ ցուցիք
զձեզ հարապատ սրդի հայրենեաց, ուստի և ես կանխեմ օրհ-
նել զձեզ և զտուն ձեր Լստաւածային օրհնութեամբ և
մտղթել միշտ յԼմենակարողն երկնից պսակել և վարձա-
տրել զայսպիսի աղգատիրութիւն ձեր և զջերմեռանդութիւն
հարկարտապիկ և հաղարապատիկ բարեօք աստ և ՚ի հան-
դերձեւումն:

Ի Տիֆլիս:

Ն 1 սեպտեմբերի

1858 թ մի:

Ստեփան Լ. Ի Լիւքսանդրէ
Կոնստնտնուպոլիս:

ԻՆՏԵՐՅԱՆ

Օտաւնին հատոր դործոյն 'ի տիպ արձանացուցեալ 'ի 1843 ամի 'ի վերջ նորին յաւելի : Եւստ սպառն բանք բաղմամբն ճանապարհորդութեանս ցՈւահ և ցԼխուրեան գետս : Թողալ զհնութիւնս՝ սք յանկոյս գետոյս, երկրորդում՝ հատորոյ և այլն : և յերաւի ունէի իսկ ժողովեալ զարձա- նադրութիւնս և զվէպս մեծին Հայաստանի, կամ որ նոյն է Լրարատեան աշխարհի, և ահա՝ 'ի նոյն իսկ ամի 'ի լոյս ընծայե- ցաւ 'ի սուրբ Էջմիածին երկհատոր վատասկ Տեառն Յովհաննու զիանտիան եպիսկոպոսի Շահխաթունեանց՝ անուանեալ : Ստ- րադրութիւն կաթուղիէ Էջմիածնի և հինգ դաւառացի Լրարատայ, ինքն իրեցեալ իմ՝ զայնոսիկ մատենա՝ ըստ մե- ծի մասին գտի համաձայն իմեց ժողովածոյ տեղեկութեանց, անցից և արձանագրութեանց, վասն որոյ և աւելորդ վար- կայ զերկրորդի հատորոյս տպագրութիւն :

Եւ զի մի խապա սաւել երեկոյց յետագայից ի- մեց, հանապաղ երկնէի 'ի մաի կցել ընդ առաջնոյն և զերկրորդս հատոր, եկէն ոչ տեղեկութեամբք մեծին Լրա- րատայ, զի թ աշխարհացն՝ յորս կամ հայրենի ժառանգու- թեամբ և կամ դաղթականութեամբ ընտիրութիւն կայեալ հայրենազուրկ Հայկադանց՝ արարին ինքեանց հայրենիս, ա- մենայն ուրեք ցուցեալ զհանգիս հանձարոյ, անխանջ վա- տակոց և մանուանդ աստուածապաշտութեան խրեանց :

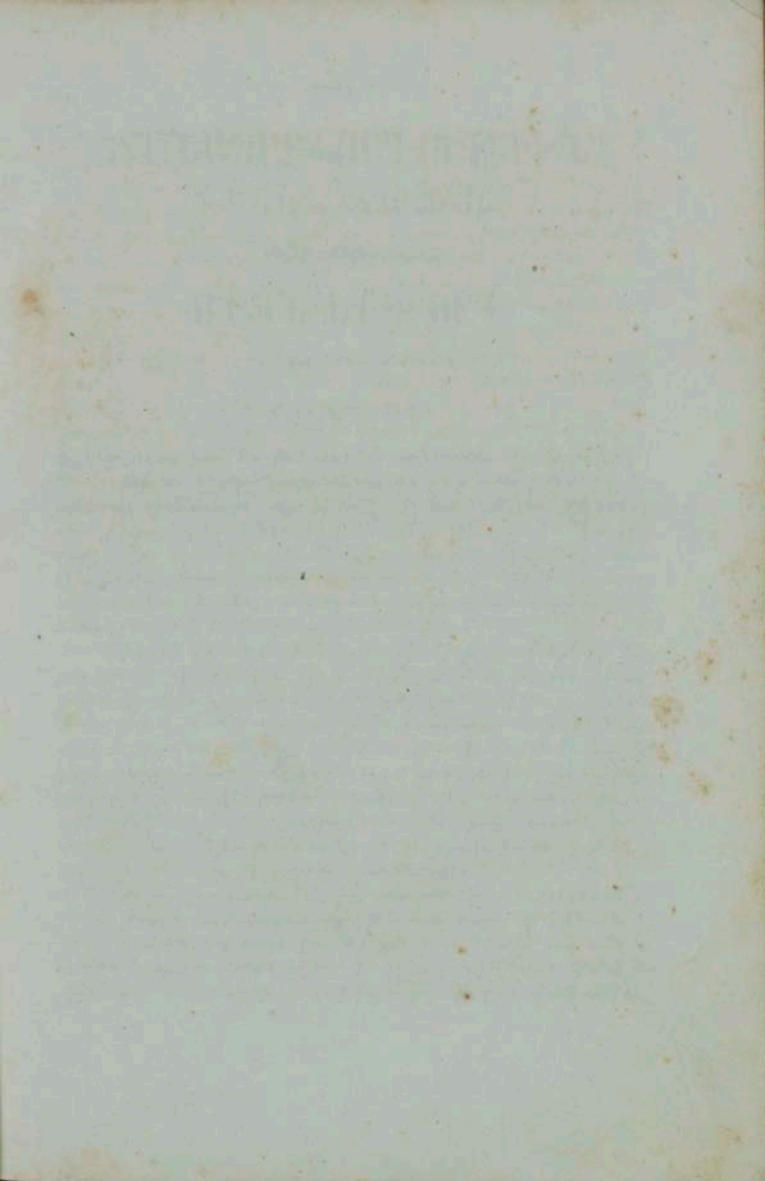
Ստիպն ս տայր ինձ առ այն զօժանդակութիւն և զկարեւոր պէտս : ուստի բեկեալ սրտիս ակնկալեալ մնայի սրտեհ ժամաւ և ժամանակի, մինչև ելից Բարձրեան զիտախոյ սրտիս : Բանդի առ Եստուած հանգուցեալ Հայ- րատեան Ներսէս Ե. յետ ընդունելոյ 'ի 1846 ամի զօծմն ծայրագոյն սրտաբխարդութեան գերադահ աթոռոյ սրբոյ կա- թուղիէ Էջմիածնի և համայն աղգիս՝ առաքեաց զիս յայլ և այլ ժամանակս առանձին յանձնարարութեամբք 'ի թեմն Դարբարդաւ, Շամախոյ, Ետրախանայ և Բեստարաբլոյ : Յայս պաշտօն կաշեաց զիս մեծ Հայրապետն մարգու- րէական լմն աղգիցութեամբ՝ զիտելով զբաղմամբայ ցանկա- թիւն սրտիս, ոչ այնքան 'ի խորամուխ ընեւ 'ի խճճեալ

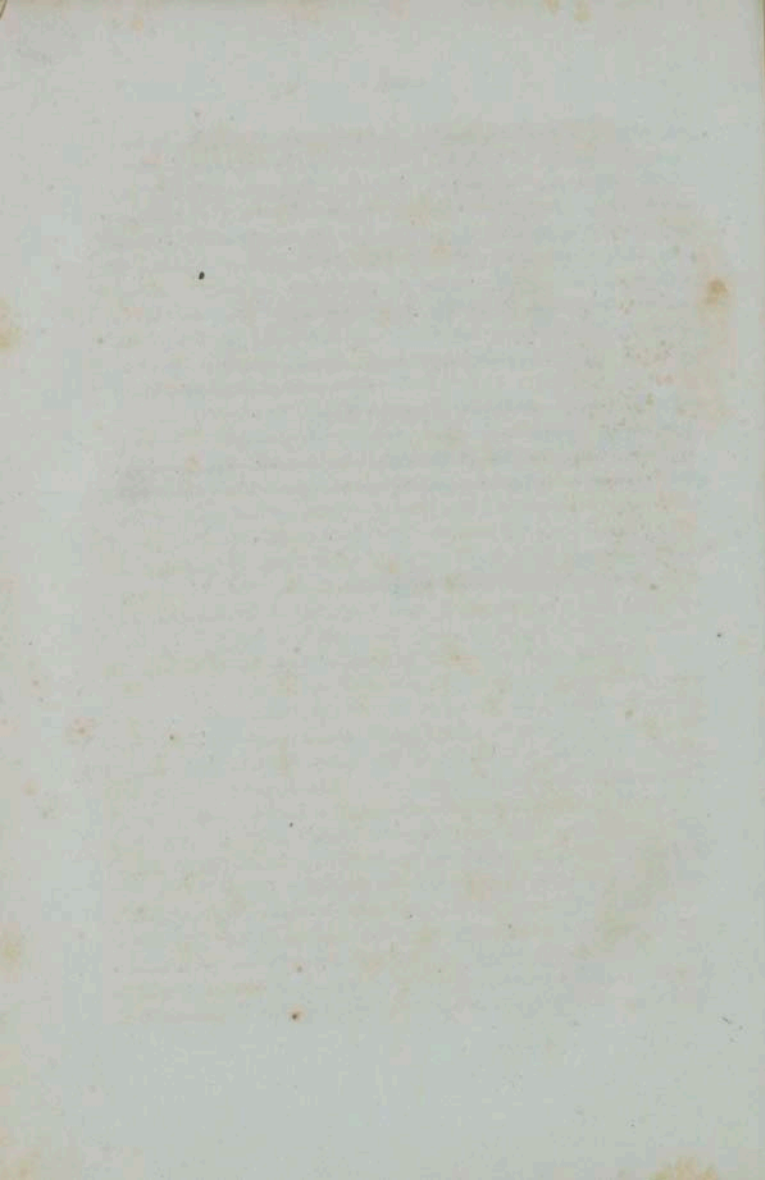
դործս, որքան 'ի կտուտս ասեւ զվաճառ սրտիս, 'ի զիր գը-
րտնելով զանցս, զգլխու ասն և զհնութիւնս այնոցիկ վայրաց :

Երջևալ իմ՝ յայնստիկ յաշխարհս՝ որչափ ինչ ձեռն-
հաս եղէ՝ 'ի զիր գրտնեցի զհնութիւնս Վախնեաց համառօտ
պատմութեամբք նոցին, յառաջագոյն ներողութիւն ժտելով
'ի բանասէր ընթերցողաց, լի է առ 'ի չգոյէ միջոցաց և գոր-
ծակցաց անշուշտ կարեւորաց 'ի պէտս ճիշտ ճանապարհոր-
դութեան ըստ Աւրադտիանացն օրինի, ոչ զառաջին հատոր
գործոյս և ոչ իսկ զներկայս համարիմ՝ գործ անթերի պատ-
շաճեալ ճանապարհորդի կամ աշխարհագրի, այլ մի միայն
նիւթ սպասգայ բննորանից :

Օայս իմ գոյզն վաստակ նուիրեալ սիրելի Արգիւս,
յոսամ ինկնսանն մատուցեալ նմին պատարագ ընդունելի,
և լի է ոչ ըստ պիտանաւորութեան նիւթոյն, զէ՛լ ըստ յօ-
ժարութեան եռանդուն սրտիս բոլորանուէր ախտելոյ իմաց
քաղցր հայրենեաց :

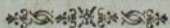

ՈՒՆԵՆԳԱՐ ՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ի ՄԵԾՆ ՀԱՅԵՍՏԱՆ

ՍՆՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ

Թեպէտ կամ էր ինձ առնել զմանրամասն ստորագրու-
թիւնս Սորին՝ զորքան և տեսի, բայց նախ քան զիս գրե-
ցին ալք նշանաւորք, որք էին Հ. Սինաս ըժշկեան, () ժեն-
պօռ Պաղղկացի. Բնդրէի Աիկօլայեիւ Մարտիկ, Երսէս
վարդապետ Սէնէտիկոյ, և Արէլ վարդապետ Սիւիթարեանց,
Սասնորոյ զվերստին գրէն աւելորդ վարկայ, միայն համառօ-
տակի զնովա անցանել ոչ դանդաղարի գնելով աստանօր և զար-
ձանագրութիւնն Սորին 'ի համեմատութիւնս :

Բնիկանի Սա 'ի Շիրակ գաւառի, 'ի լեզուակ երկուց ձո-
րոց իջեւոց յԱրեւելեց և յԱրեւմտից Ախուրեան գետոյ և Դաղ-
կոցաց վասն զի երկոքին ձորք յերկուց կողմանց իջեալք միմեան
'ի մի վայր, 'ի վեր կոյս թողլով զտափարակ եռանկիւնաձև
տեղի, ուրանօր անկանի այս Վաղար. 'ի հնումն էր փորքիկ
բերդ, զուցէ միապաղաղ քարն այն, որ անկանի յԱրեւելս կոյս
քաղաքին յափն Ախուրեան գետոյ 'ի վեր սեպացեալ բարձր
քան զմակերեւոյթ հարթավայր տեղւոյն, որոյ յատակն հայի
'ի խորութիւն Ախուրեան ձորոյ, և 'ի զլուխ նորին Վիլեակ և
որքաշէն եկեղեցի Վղդալայ անուանեալ :

Տրգատ Թաղաւոր Հայոց զգաւառս զայս և զբերդս շնոր-
հեաց աղջին Ասանարականաց՝ յետ դառնալոյ 'ի Ղենատու-
նէ, 'ի ձեռն որոց ծաղկեցաւ երկիրն շինութեամբ ընդ նմին և
բերդն. ապա առաջին Աշոտ և եղբայր իւր Շապուհ զնեցին
զնոյն դաւառ 'ի Ասանարական իշխանաց. թերեւ վասն ամբու-

Թեան և արդատա որու Թեան երկրին և արարին իւրեանց բը-
նակու Թիւն : Լըրորդ Լշոտ՝ հառոյց զամուր ամբոց և արար
Լըբայանիստ քաղաք երբ նստաւ ինքն թագաւոր Հայոց, որ
դի նորա Սմբատ առաւել մեծացոյց՝ շքեղացոյց և պայծառա-
ցոյց : ռստի յաղաքս առաւել ամբու Թեանց զմիջոյ երկուց ձո-
րոց հապեաց 'ի մի բարձրաբերձ ահաւոր պարսպօք և հզօր աշ-
տարաբօք : Համակ որձատաշ վիմօք, զառաջեաւն որոյ փորեաց
խոր խրամատ ընդ երկայնու Թեամբ պարսպին, որովք և գոր-
ծեաց միանդամայն անառիկ և անմատչելի : Հուշի ամբու-
Թեան սորա յամէն ռստեքէ հրաւիրեաց զնոր գաղթականս,
ռստի լցաւ ծովացաւ քաղաքն բազմաթիւ բնակչօք, շինեցան
Լիկեղեցիք, հառուցան Սանօրայք և հոյակապ Պալատք, բազ-
մացան դիտունք և ականաւոր անձինք : յայնժամ քաղաքս այս
էանց 'ի Թիւս երեւելի շահաստան և բաղնամարդ քաղաքաց
աշխարհին : Յաւուրս սորա երկրքին առաջնորդք Հաղբատայ
և Սանահնի ձեռնադրեցան եպիսկոպոս : և Սանիցն Սանահ-
նոյ յատկացաւ Թէմ և վիճակ Թագաւորական հրովարտա-
կու, որոյ խմբն դեռ ևս դտանի :

'Ի վախճանիլ Լըբային Սմբատայ գողցեա սկիզբն եղև
անյաջողութեան և Թագաւորութեան այնր Վաղարի : Վրան-
դի երկրքին եղբարք Յօհաննէս և Լշոտ որդիք Սմբատայ ռե-
բիմ Թշնամի հանդիսացեալ միմեանց Թուլացուցին զհզօր բա-
զուկ արքայութեան իւրեանց : Եղա Յօհաննէս Լըբայ այր
երկչոտ եմուտ չ Թեաբկութեամբ Կայսեր Յունաց Սասի :
այնու դաշամբ, զի ինքն 'ի կեանս իւր մնացէ 'ի խաղաղու-
Թեան և յետ իւրոյ մահուան Վաղարն Ընի յանձն լիցի Կայ-
սերաց Յունաց, Թէպէտ որդի Սասիլ Կայսեր հարեալ 'ի
խղճէ դարձոյց զնոյն Թուղթ առ Լըբայն Հայոց Յօհաննէս
'ի ձեռն ուրումն Կիրակոս քահանայի, բայց նա մատնիչ ե-
ղեալ Հայրենեաց ոչ հասոյց զնոյն գիր առ արքայն Հայոց
այլ պահեաց առ ինքն 'ի ծածուկ և ապա Թանկադնով վա-
ճառեաց զայն Լըբային Յունաց Սրբայէլի, որով և Կայ-
սերք Յունաց 'ի յոտին կացեալ խստիւ պահանջէին զնոյն
Վաղար զինի մահուան Յօհաննէս Լըբայի : Թէպէտ նա-
խարարք Հայոց և Լըբայն Վաղիկ ընդդիմացեալ յամենայն
նուագի ոչ համաձայնեցան կատարել զպահանջ Կայսեր Յու-

նաց, որոյ վասն և արարին զգոռ պատերազմ և զանբառ հեղձունս արեանց, բայց Սեսան Սարգիս քանի մի խորանանի իշխանօք խորհուրդ վատ խորհեալ առաքեցին զՎազիկ (Թաղաւոր առ կոյսրն Յունաց 'ի Պոլս հաշտութեան աղագառ Վազիկ եկաց 'ի զիպահոյ 'ի նոյն Վաղարի ոսկնն ին անդարձ, և այն եղև վախճան Թաղաւորութեանն Հայոց Բաղրատունաց, Լինուհեառ փոխեցաւ երջանիկ վիճակ աշխարհին Հայոց 'ի սոսկայի գառնութիւն և կտրեցաւ կապ անդորր կացութեան Լինի Վաղարի, Յարձակեցան յամէն կուս 'ի նոյն բարելի սեղան սովեալ թշնամիք, արարին անխնայ զորինչ և կամեցան, թէպէտ Հայազգի իշխանք երբեմն երբեմն պահէին 'ի հանգստեան, բայց ոչ կարացին զգեմունիլ իսպառ յանդուգն յարձակմանց Յունաց, Լրաբաղւոյ Սելմուհեանց և Պարսից, Սաին անաղորոյն թշնամիք 'ի քաղաքն Լինի, 'ի սուր մատնեցին զմեծ մասն բնակաց, յաւարի հարկն դամնոյն ճոխութիւնս և զփութմամբութիւնս նոցին, կողպակցին զբաղմախարժամ երկնանման եկեղեցիսն, և մերկեալ 'ի զարդուց արարին ոտնակոխ, մանաւանդ 'ի վերջին ժամանակս թալթարաց, մինչև 'ի հողիս սպաստան եղեալ բնակչաց զելս իրաց որմնէին դտանել, այնուհետեւ բացան դրունք բաղմամբոք քաղաքիս, ելին անհամար զաղթախնր, և անախր անօդնական սլրալով սկուեալ տարածեցան 'ի զանաղան աշխարհս՝ ուր և կարացին ժամանել:

Վաղեմեալքն 'ի Վարթլ շինեցին նոր քաղաք, կառուցին զշինոք հոյսկապ եկեղեցիս և անուանեցին Լինի, որ այժմ 'ի Սրաց կոչի Լին:

Սան բազմամարդ ինկոյ Լինի քաղաքի բաց 'ի սրտումութեանց նաեւ 'ի բերանս առկաց յաճի առաին, թէ Լինն շէն աշխարհն աւեր. Լինն աւեր աշխարհէ շէն Սրակս թէ զաղթականք Լինոյ կարեն կանդնել զնոր աշխարհ, և աշխարհ 'ի մի գումարեալ հողիս կարէ շնուլ զքաղաքն Լին:

Բարձրեւ, Վաղեմականք Լինոյ քաղաքի կառուցին նոր քաղաք և գաւառ 'ի Վարթլ, յամէրէթ, 'ի Չորոզեա 'ի Վալիմ, 'ի Վաղան, 'ի Լեհաստան, 'ի Յունաստան և 'ի Պարսկաստան: Բայց արդէն որբացեալ անտնորունչ Լինոյ մնայ անօդնական և զայցեկուս իւր շարժի 'ի սուգ անմխիթար:

Լիւերակ հոյսկապ Լիկեղեցեաց, Թիւք չքնաղ Սմաօրէից, հատուածք հրաշակիւրս Պալատաց. բարձրաբերձ քրդաց և պալատաց չքեղ քանդակադորձութեամբ մաքառաւաք ընդ անդու ժամանակաց գեռ ևս մնան անժխտելի վկայք արժանաւորութեանց աղգին և անարժանութեան նոցին սնարանութեանց, և մատնտու լինելոյ Հայրենեաց:

Հաղար և մէկ Լիկեղեցի ունէր Լիւստեն պատմիչք, որ յեանոց կասկածելի կամ անհաւանելի դատեցաւ յաղաղս տեղւոյն փոքրութեան, մանաւանդ 'ի Պարոն () Ժէնոզուէ Պաղղնացույ, և չեն զարմանք, զի նոքա միայն նկատեալ են զպարսպապարկ տափարակ տեղին՝ որոյ տարածութիւնն չէ աւելի մեծ համեմատութեամբ բաղմաթիւ եկեղեցեաց, առանց նրբութեամբ նկատելոյ զվիճակիոր խիտ առ խիտ կրցակի և տունս և զԼիկեղեցիս, որ 'ի նոսին 'ի ձորն Սաղկոցաց և Լիւստրեան գետոյ, նա մանաւանդ զընդարձակ արուարձանս նորին 'ի չորից կալմանց, քանզի հաստատէ հին աւանդութիւնն, Թէ հաղար և մէկ եկեղեցիք, ոչ միայն դառնէին 'ի նմին պարսպապաք քաղաքի, այլ 'ի շրջակայ արուարձանս նորին և 'ի Շիրակի, բացառութեամբ այլոց գաւառաց շուրջ զնովա բուրբելոց, և ինձ այս հաւանական թուի, այլք որպէս և կամին դատեցեն:

ԵՐԶԱՆԵԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՎԵՂ ԼՅՈՒՈՅ

Լիւսոյ Քաղաքի:

Լաղ եկեղեցի մայրաքաղաքին Լիւսոյ հիմնադրեալ 'ի Սմատայ և աւարտեալ 'ի Կաղբանիզէ Թադուհոյ 'ի դբատերէ Սասակայ Սիւնեցոյ հոյսկապ է և զարմանալի, հրաշակերտեալ վսեմ ճարտարապետութեամբ 'ի ներքուստ և արտաքուստ, երկայնութիւն որոյ է քառասուն և երկու քայլ, և լայնութիւնն քսան և հինգ, ունի և զգալունի Թանդարան ուրանօր պահպանէին սպասք եկեղեցւոյն 'ի ժամանակս երկիւղի:

՚ի Առջն Հարստոյ ՚ի վերայ որման Եկեղեցւոյ:

՚ի Թվին Հայոց ԴԾ. և Հռոմոց մԺԹ. ՚ի ժամանակս
Բառուսապատիւ և Հոգևոր Տեսուն Սարգիս Հայոց Աթ-
թուղիկաի և ՚ի մեծափառ Թագաւորութեան Գաղիայ Հա-
յոց և Սրաց Շահան Շահի. Լսա Սատրանիդէ: Հայոց Թա-
գուհի գուստր Ստախայ Սիւնեաց Թագաւորի. յաղտում-
Թիւն Բառուսոյ ապաւինեցայ և հրամանաւ առն իմոյ Գաղ-
իայ Շահան շահի շինեցի զԱռքը Կաթուղիկէս, զոր էր հիմ-
նադրեալ մեծին Սիւստայ և կանդնեցաք Տունն Բառուսոյ
նորդ և կենդանի ծնունդ հոգևոր և արձան մշտնջենաւոր,
զարդարեցի և զարդաք պատաւանօք. նուէրք ինձ ՚ի Վրիս-
տոս և զարմից իմ, և որդւոյ՝ Սիւստայ, Բառայ և Բշտ-
տոյ, հրամայեալ եմ ես Տ՚ը Սարգիս սպասաւորաց եկեղեց-
ւոյս, յետ ելից բարեպաշտ Թագուհոյս զվարդափառին, յիս-
նակին, միտք քառասնիւ կատարել անխափան մինչև ՚ի դա-
լուստն Վրիստոսի եթէ որ զարձանադրեալք անխոյժ առնէ
դատապարտեալ եղիցի ՚ի Վրիստոսի ՚ի վեց ձնդ ամացն ա-
դամաւ, ՚ի ձ և յժ ամի մարմնանալոյ Բառուս ըսնի
Ժամի հաւատալոյ ՚ի Վրիստոս Հայոց զրեցաւ յիշատակարանս
՚ի ձեռն իմ ընիէ:

՚ի Առջն արեւելեան ՚ի վերայ համարին:

՚ի Թուին ոԺդ. շնորհին Բառուսոյ ես Օռհալս Կա-
րբցի որդի Գորիանն միարանեցայ մեծափառ սուրբ Կաթու-
ղիկէիս և ետաւ Բեաարան, Լսայի մարգարէ, շուրջաւ, բուր-
վաւ, և սպասաւորք սրբոյս հաստատեցին մեզ ՚ի տարին տ-
ւուր մին պատարագ ՚ի տօնի Սուրբ Բառուսաձայնին որչափ ես
կենդանի եմ եղալլին Աշհրամ և յետ մահուան իմոյ ինձ
առնեն և կենակցին օրինումն կատարօղն օրհնեցի:

՚ի երկն Հարստոյս որան ՚ի վերայ որման:

՚ի Թվին ո՛ղր. Կահրն Բառուսոյ ես Տիգրան ծառայ
Օխուսի Վրիստոսի շինեցի հալալ ընչաք իմով զատիճա-

հերս մեծափառ սրբոյ Կաթողիկէիս զոր 'ի բաղմամայ հետե,
խաբխալեալ էր և ետու նուէրք 'ի Սուրբ Կաթողիկէս զեմ
դանձանակէն կուղպակն որ 'ի կաղգնողին է երկու տօնական և
Սուրբ Գլխոյ մին մին և երկու սկիւզ արծաթի, աւագ խո-
րանին, և եղի լուծ 'ի վերայ սպասաւորաց որ ամէն տարին
սպասարագել յանուն իմ մինչ ցգալուստն Վրիտտսի:

'ի իողմն Հիւսիսայ 'ի վերայ իմարին:

'ի թմին ջէե, Կանօք Լստուծոյ եւ Սուրբէն ծառայ Լս-
տուծոյ որդի 'Կաթի և թոռն Յօհանայ սպաւինեցայ յԼս-
տուած և 'ի մեծափառ Սուրբ Կաթողիկէս, զոր խորհեալ
էի և կատարեցի ետու ընծայ եւ զիմ դանձանակէն ձիթահանքն
մինակն իւր ամենայն յաջողութեամբ, որ է մերձ 'ի յապարա-
նիցն Տեղբանայ, զոր իմ հալալ արդեաւորն շնեցի, և զը-
նեալ էի զինքն 'ի թոռներուն Սանացն և իշխեցօղ սորա սար-
կաւագն և այլ սպասաւորքն հատուցին մեզ փոխարէն յամե-
նայն ամի հինգ աւուր սպասարագ յանուն հօր իմոյ 'Կաթի,
որդ և թէ 'ի մեծաց ոք կամ 'ի փոքունց կամ յինոց կամ յօ-
տաւաց զարդխնքս մեր հանել և խափանել ջանայ, մեղաց մե-
լոց պարտական եղեցի յաւիտեանական մեծի իսկ ուր հաստա-
տուն պահեն աւրհնին յԼստուծոյ:

'ի իողմն արեւմտեան յանեմ իողմն արեւմ:

Կամաք ողորմութեամբ բարերարին Լստուծոյ եւ Լստե
Սաղիստրոս մեծարեալ 'ի մեծափառ թաղաւորութեանցն 'ի
զեզ զարդու և 'ի օխ մանկութեան իմոյ եկի յարեւելս 'ի գե-
ղեցկաշէն բերդս յԼնի, բարձրացուցի բովանդակ պարկապ սո-
րին կարկառակոյտ արձանօք, և հաստահեղոյս ամբութեամբ,
և յինոց մեծածան դանձուց ամի ջանիւ ջուր յորգալուղն 'ի
մէջ ամրոցիս, յաւախութեան և 'ի զաւացումն ծարաւեաց, բե-
րի ոսկի մատանեալ Վերապատութեան զինքնախալ ճիրանա-
ձին թագաւորայն բախտից տանց քաղաքիս և քառահին զոր
տան յամ ամէ չափուկէս լտերցս, այլ և 'ի լնդոյ իշխանաւո-
րացս խափանեցի և զգիւտ երկուց լտերց զոր տայր Սոթա-
յիւն զայս ամէն:

Նի Էրզն Զոյն արշահադրութեան Դարձեալ Գրի :

Եւստաք տեսաւն ամենակայի և ողորմութեամբ սուրբ և ինքնակայ թագաւորին Կոստանդեայ գոլի կամ եղի իմ բազոտայ Մադիստրոսի և արեւելից կադաղանիս վիկայոյս առնել ողորմութիւն Մայրաքաղաքին Եւոյ . որ ամառին ևայլն . . :

Եւրշահադրութեան Սուրբ Փրկիչ Էկեղէցոյ եղէտոյ հոռոյ
'ի Տէճ Էկեղէցին :

Յոմս Եւստաքապատիւ և հոգեւոր Տեսաւն Պետրոսի Հայոց Կաթողիկոսի . և 'ի թագաւորութեան Սմբատայ որդւոյ Պազկայ Շահան շահի 'ի նժե թուականիս , ես Եպղայիպ Մարգպան որդի Պրիգորի իշխանի և թաւն Եպղայիպի և եղբայր Սահրամայ և Սասակայ շինեցի զսուրբ Փրկիչս 'ի Մայրաքաղաքին Եւոյ շատ ջանիւ և մեծածախ գանձիւ և շինեցի 'ի հալալ ընչից իմաց կուղպականի երեք . և ձիթահանք և իմ այդի և հոլտար և ետու Սուրբ Փրկիչի և զարդարեցի ոսկով և արծաթով և ակամբք պատուականաւք և ետու Եւետարան և տաւնական և անորոշեցի հին և նոր կտակարանաւք . և կանգնեցի մեզ առաջի փրկչիս , արդ եթէ որ 'ի մեծաց կամ 'ի փոքունց ասացուածոց կամ յայլ իրացս որ ետու , և եթէ յափշտակեցեն խախտուին 'ի յԺբ Հայրապետացն նդովեալ լիցին յիմաց աշխարհէս եզի լուծ 'ի վերայ սպասաւորաց և զվարդավառին աւուրն անխտիւն կատարեցեն :

Նի Էրզն Հեռեոյ 'ի Վերայ որման :

Նի նժե թվականիս ես Եպղայիպ մարգպան և Հրովարտակ 'ի Սմբատայ Շահնշահէ առ Կայսրն Յունաց Միկայէլ 'ի Կոստանդնուպօլիս և շատ ջանիւ և մեծածախ գանձիւ բերի մասն 'ի Սրբոյ խաչէն , և եկեալ կատարեցի զտաճարս զայս և զնշան լուսոյ կանգնեցի 'ի պսակ հարսին Վրիստոսի , և եզի լուծ սպասաւորաց եկեղեցւոյս զկիւրակէին աւուրն զիշերտապաշտաւն առնել մինչև 'ի գալուստն Վրիստոսի և քահանայ որ մեռանի 'ի Սուրբ Փրկիչի ի մի կալցեն զեկեղեցիքդ : Եւ եւ

Ընկ, որ 'ի քահանայից եկեղեցւոյս և յիմ սպասուցս կամ գրե-
նոյս յափշտակէ կամ ծախելով կամ գինչ և իցէ պատճառա-
նօք և կամ զաղահաւթեան զհետ երթայ և զեկեղեցւոյս մուտքն
խորհն 'ի Սուրբ Փրկչիս 'ի պէտս ոչ անցուցանէ յԺբ հայրա-
պետացն նշովեալ լիցի և որ զՎարդոր երկու որդիքս յեկե-
ղեցպանութեան հանէ կրկին անխնայ պարտական լիցի, իսկ կա-
տարիչք գրի աւրհանալ լիցի. զՎահորդ գրել յիշխանք 'ի տէր
ամէն:

Երչանագրութիւն Սուրբ Վրեգորի էջեղեցւոյ 'ի Կոնստանդնու-
պոլս 'ի ճակարան որման:

Շնորհիւն Ետուծոյ երահալայիր և սանաւորս Ետու-
ծոյ որդի Սմբատ Սուլիմայ զսուսն ետու 'ի սուրբ Վրեգորի
որ 'ի հինն աւելեալին է տերացն և աղուացս լուսաւորութեան
լուսաւորչին Վրեգորի և զարդարեցի բաւաղիտով, արդարեւ
սոկով և արծաթով մարտիրոսացն և մատամբ Ետուածընկալ
և անբունի զինուորականաց և իշխանաց և կարգեշատութեան
տանց իմոց Շահնշահ և որ իմ զանձով և լճն մամբ հայրե-
նի տերանց և զկաղզուցն կէսն ցամաք ծովն բոլորն ին ու ե քա-
ղաքիս հայրենիքն բաղնիսն ումին, իմ որդա անտուն ու մարաղն
զոր գնեցի, կալ և բալն ձերկեղի ձորի դուռն ինչվի գետն
ու գետեզերն շարքօր գրի ջաղաց. ա թարփն շաւարան դ.
դանդնու դռան կուղափն բոլոր այդի. ա յօշական այդի. ա
կոշեղի. ա յարուր դնոց է և այլ բաղում դրաւն ածէր զո
դարձաղիրն եմ գրել, և զվանքն բեխինձնալն, սուրբ Վրեգորի
Սանացս հոգացօղ զոր ինչ արձանադրեալ է խափանել ջա-
նայցէ ծառայս Ետուծոյ խափանէ գինչիցէ, կայնի և զյու-
ղայի Ժառանգեացէ 'ի գլուխ, համարս տայնն առաջի Ե-
տուծոյ ևայլն:

Երչանագրութիւն Սանայ յեղբ Լեւորան Գեորգ եղեւոյ 'ի Էփեսոս
որման յԼեւեւ Կոյս:

'Ի Թալին ԿնճԹ. Լ. Թարեկ Լ. Սիր սպասաւոր Շահան
շահի մծիկնօրար Սալթիստայիս Սալթիս և իմ կենտեղիցս Թէնի,

և իմ եղբայր Սարգիս, յայսմ ժամու որ սարսն ողորմեցաւ զվանքս մեզ էրէտ, վաղ բարեպաշտ Տէղբան Զուր ետ բերել 'ի վանքս, որ 'ի յանտերութենէ խախտեալ էր և կտրեալ, մեր վասն արեւատութեան Շահանշահի և Խուրանդղին և իւրոյ որդւոյն Օսքարի, և վասն մեր հողւոյ յիշատակ՝ բերաք զԶուրս և հաստատեցաք, յեշեցէք 'ի Վերխատո:

Վերեւեան պարտի դռան, Երեսնա դռան էշեցելոյ,
'ի վերայ որման:

'ի Թվին չիթ. Շնորհին և ողորմութեամբն Մատուծոյ եւ Սարգիս Օսմեց. բաժրատ Թողի զարջաւառն սուրբ Գլխգորի զբաժն մեծ և զիորք վասն հանդատեան պատրոնին մերոյ Շահանշահի և Մատամատուր զաւակացն Օսքարիայի և եղբարց նորա երկար կենդանութեանն. և Թէ որ զյիշատակս խախտնէ նպովեալ եղեցի յամենակալէն Մատուծոյ. հատատուռն պահողքն աւհրինն յՄատուծոյ:

'ի վերայ Վերեւեան սեւն Սորբ ասպետ էշեցելոյ եղելոյ
Ֆէշ Մագ էշեցելին:

'ի Թվին չծ. Շնորհին Մատուծոյ եւ Վերուղէս որդի Իւանէի՝ Թառն մեծաց Օսքարիայի եկի յԱյն հրամանաւ Շահանշահի, անսի զբաղարս ազգատացեալ և խիտ աւեր մնացեալ, զիշատ հարկ էր 'ի վերայ դրած ոչ իսկի զխկղմանէ չէր եղեալ, Դ հարկ 'ի վեր կալայ վասն կենդանութեան և արեւատութեան եղբարցն իմոց Շահանշահի և իմ, և վն իմ նախնեաց գերեզմանին համար, Թողի զինն հապար կով համբեթին, զտխաբն, աղշահին, և Թէ որ յիմ աղգէ լինի եթէ յայլ ուստեքէ, որ զյիշատակս հաստատուռն պահէ աւրհնի յամենակալէն Մատուծոյ:

'ի վերայ կէտիւտիոյման դռան սոյն էշեցելոյ:

Յանուն Մատուծոյ եւ Խաչատուրս ետու զիմ գանձանակէս աւուրս Թ. Թեոդորոսի 'ի սուրբ Մարեան վասն հող-

ւոյ իմոյ և վասն ծնողացս, պտրտին սպառաւորս սորա 'ի տարւ
ւոցն և յաւաքն պատարագ անեն անխախտ, և և թէ որ հա
կառակ կայցէ զընդոս արարիկ, յաւաքաց կամ յընտանեաց
կամ յաւատարաց, 'ի յԺբ հայրապետաց նշովեալ եղևցի հոգ
ւով և մարմնով անլուծանելի:

Սից սորա 4րէ:

ՆՃ. ԹՎին. Հնորհիւն Մտուծոյ եւ Մբուղամբ որդի
Սահրամայ իշխանաց իշխանի ետու զկառնուպի արտն 'ի սուրբ
Մարեալն վասն եղբաւր իմոյ Վրիգորի. առողջութիւն և եր
կար կեանք տէր Մտուած կամեսցի:

'Ի վերայ խաչարի Մեծիւնն կողմն լուսամբին եկեղեցոյս:

Մտուածահաճոյ և ընտրեալ սուրբ Ստանակեաց Վան
ձակեցի որ ծամ յանապատի կեցեալ խոտաճարակ և անտես
'ի մարդկային անսովենէ. եկն 'ի Վաղարս 'ի տուչութենէ
Մտուծոյ, առ ժամայն հրաման 'ի տեսանէ հասեալ փոխե
ցաւ 'ի մշտնջենաւոր կեանսն և թաղեցաւ պանդխտաւոր 'ի դե
րեղմանս աշխարհականաց, և դիրք սուրբ սկիւրացն որ յախ
շութիւն առնէ ամենայն անտաժեաց. և ես տէր Վրիգորիոս
սահմանեցի յՄտուածամնին կիւրակէ աւաքն յանուն որոյ
պատարագել զՔրիստոս, ով զնմա մուտքն յաթուհս հանէ
կամ իշխել ուղէ կայենի և յուղայի չափ նշովեալ եղևցի
յՄտուծոյ ամէն:

'Ի հոռն Մեծիւնն 'ի վերայ համբին եկեղեցոյս:

'Ի թվին չիթ. Ողորմութեամբն Մտուծոյ եւ Խուանդ
դէս զուգակից Մթարեկ Շահանշահի որ յայտմ ամի եւ
յաշխարհէս, արամութիւն մեծ եղև 'ի մեզ և յաշխարհին
Մեծիւնն, ես ամուսինն Շաշութին Սահլադի պարոն Օպրա
րեայ յաղաղս պատրոնի հոգւոյն փրկութեան և եղբարցն իմոյ
երկար կենդանութիւն, 'ի մեր հայրենի քաղաքն Մնի թու
ղաք զկովիւրոյն զիշանոյն, և զհամբրեան և զուսագիւն մեծի

և փորձու, որ և զանրահատու խափանել ջանայ թէ
Հայ լինի կամ Սրացի, կամ տաճիկ հանդիպել, դատապա-
տի յԱրտուծոյ, մասնակից և գեհնահալից Կատանայի եղիցի,
և Սրացին շուն և անխած լիցի, և տաճիկ յԱրտուծոյ փա-
ռաւորելոյ և 'ի փեղափարացն ամառ թափ և սեւերեւ լինի. իսկ
որ հաստատուն պահեն զանրահատու մեր մինչև 'ի կատարած
ճիւղ աւերհին յամենակիցն, ոչք այս բանիս հակառակ կանոնը-
վին ուրպէս զյուզայ և զկայեն. այս բանիս և պարմութիւն
հաստատանցաւ յամենաշրմուժեն, Արտուծոյ պարուն լիպին փ-
պտուղ գրիչ:

'Ի վերայ Արեւելեան յախալորեան սեան Կամարի եկեղեցոյս:

Կաման Արտուծոյ և հրամանաւ պաշտն Աղբուղին, ևս
Սիւթար որդի Վալիգորի որ Անոյ . . . վասն արեւատու-
թեան թողի ջաղացն յուսամինոյ թաղմն և զգահիկ. վասն
պաշտն ճաղին հողւոյն, եթէ որ 'ի մեծաց կամ 'ի փոքունց
զայս արձանա խափանել մարգն այն նշովեալ լիցի յԺը հայ-
րապետացն, մասն և բաժին զյուզայի և զկայենին առցէ և
ոչք հաստատ պահեն աւերհին յԱրտուծոյ:

'Ի վերայ Արեւելեան յախալորեան սեան Կամարին:

Հնորհին Արտուծոյ ևս Վաւա որդի պապկան որ պ-
րանին յաւանտուն Անոյ գաղմաշի և վասն պարուն Արեւիկա-
րին արեւատութեան և վասն պարուն Հաղաին հողւոյն թողի
զքառանկին զգամիկն քաղաքիս և որ յարտաբուստ գոյ որ
յառաջն չէր լեալ և ներկայ եղեալ զվճիռն կտրեն թէ կրն-
քասանիկ չառնեն. ով զայս արձանա խափանել գատի յԱ-
րտուծոյ, մասն և բաժին զյուզայի առցէ, հաստատուն պա-
հողքն աւերհին յԱրտուծոյ. այս բան 'ի առաջնորդէն մուղա-
գէն և քնատուր եղին:

Ի վերայ կամարին Ի Հարստեանց Ի թուին ճշի :

Կամաւն Բարսեղ Եւ Շարապիւս որդի Յովհաննէսի ետու ընծայ Ի սուրբ Բարեպաշտ զսուրբ Սահակաւոսի Էր ժողովրդոն իւր կաշկերոն զոր յաւարն ճորժերին եւ . . . այնպէս սուի և աւարեպաշտ դարձաւցի, այլ ետու զկաշ ալ պահել Ի կէսն որ Ի Հովնիքի Ամնաց գնեցին Ի մէկ կողպակ որ Ի յԱմիր Հաւանաց գնեալ է Ի ղեռակիկոցի խանապո Ի զըրան ղխնաց է վասն յեշատակի և վասն ամուսնոյ ինց սաադ խաթունի և ղեղեցիատեսիլ և բարեպաշտ որդւոյ ինց Յովհաննէսին և պարտին սարսաւոքս որ յամենայն ամի ժիւ պատարագ . դ . ա . տ . րն շարապին . դ . ա . տ . ր խաթունին . դ . ա . տ . ր Յաւհաննէսին . դ . ա . տ . ր . . . կատարողքն աւրհնին յԱմստուծոյ . հախաւակքն դատին յԱմստուծոյ :

Ի վերայ խաչի տառնի սեան :

Եւ յ է հանգիտա Ստեփա պատանեկի , Էր ղեղեցիկի և ցանկալի , ղարցը լիլու ոչալի պիտի :

Երեսնագործեան Սուրբ Ղարիբոյի Ամնաց ,
Ի վերայ Երեսնեան դասան :

Յանուն Բարսեղ կամ եղև իմ Շաշմոյ Տիկնաց Տիկին . . . կողպակի Ի սուրբ Ղարիբոյի իսկ որ հախաւակ կայ յինց կամ յաւտարաց յԺր իցն նշալիս է . հոգւով և մարմնով . ամէն :

Այլ սորա :

Կամաւքն Բարսեղ եւ Սահարամ իշխանաց իշխան ետու ղիմ որդւոյն Օստոլիամիլին ոգերածին և ղեղեցի երկու կողպակի զաւրազունին , և զոր մարտիրոս աշակնաց ետու Ի սուրբ Ղարիբոյի և ոչքան եկեղեցիս որ տնի Ի տարին դ . քառասուն , արդ եթէ որ հախաւակ կայցէ յինց կամ յաւտարաց նշալիալ եղցի :

Յիշեմք ինչն 'ի վեր քան զլուսնաւորն :

Քրիստոս Աստուած յայժմով դատ վաւար հօր 'ի նորա
դէմ շէրիկեր Վերիդոր ծառային քո . . .

Դի Հիւսիսեւորն 'ի վերայ որման :

Դի թմին հմթ . եւ Ապրիլիսի Հայոց Մարդան որդի
Վարդապի եւ թան Ապրիլիսի Հայոց իշխանաց, թէպէտ եւ
ամուսն եկ 'ի հաւրի իմիջ, յաղաքս կրտսերութեան այլ հաւ-
րիցայ 'ի ծնողական սիրելի եւ շինեցեալս հանդուարան հաւ-
րան Վարդապի եւ կղաւրն իմիջ Հանգիլի եւ Հախմուսեղայի եւ
շինեցի անեւակ ք . սուրբ Մոսիսանտոսի եւ սուրբ Վարդապի .
. . . պայման քահանայից այս եւ որ զամեն ուրբաթ 'ի Սուրբ
Արքայն մտնել ժամն իմ մնալ Հաշմայ որտացն եւ դա-
րաթն իմ հաւրն Վարդապի եւ 'ի սուրբ Քրիստոսիսիս զամեն
ուրբաթ իմ քեռուն Սաղոյն եւ դարաթ իմ կղաւրն Հանգի-
լին, եւ առաջարկացն ուրբաթի եւ աղահայից ուրբաթ առաւ
փոխն արձակ առաւրթն արացն Էստուր Միգիլի եւ 'ի քա-
հանայից եկեղեցեացդ զայդ ժամ խափանեւ եւ կամ պղբիկանայ
եւ առաւ անցնի նշովեալ կղիցի 'ի հաւր եւ յորդույ եւ 'ի սր հոգ-
ւոյն եւ 'ի յմը Հայրապետացն եւ քաժին նորա ընդ յաղայի
սատանայի կղիցի կատարել զընդ աւրհանալ լիցի ամեն :

Դի ինչն Արեւմտեան 'ի վերայ դռան պարսպի քաղաքին :

սկա . Կանաւն Աստուծոյ եւ Սարգիս Վերանցի շինեցի
դռուրջն 'ի հաւր վատանայ իմից ոչ կարգայք զիս յաղաթն
յիշեցեք :

Արեւմտեւորն-Թիւն առքի Աստուծանի՛ Անայ ,

'ի վերայ յախմուսի դռան :

Սուրբ մկրտաբաւի պատարագ որ 'ի սմա կատարի, Սահակ
դիտոյի ծնա 'ի Օլորապի եւ յիւանի թաղաւորացն Հայոց :

Յ Լիւսնաւորն ի վերայ բռնի :

. . . և թողա՛հայ թողա՛հայ Ս . . . հաւատարիմ՝
 ծառայ իշխանաց իշխանին . ա . . . Ազատաւոր Աթիթար զբո
 ծէին Սարգսի Սանդար ուխտցէս Լիւր Ապատար
 Շահանշահի Օւրարէի . կամաւն Բոտուծոյ կանգնեցուցի զար
 ձան . . . վնարդեան զմայլս լուսոյ սուրբ կաթուղիկէ աղէկ
 ՚ի Սեռատանէս մերձ առ եկեղեցեաց . . . շնեալ ՚ի լու
 սաւորէն մերմէ սրբոյն Գրիգորի և աւագին և յե
 շատակս ճնորաց մերոց Բոսանի սղուաց մերոց Շահանշահի
 փանդուկս զոր ետաւ ամենայն հալովն և ջրովն խոր . . . զհին
 գրամ ՚ի լուսոյն աշաց և զճորայաց ջալաց Լիւր ծառայու
 թիւն և զպարակզս առ ստորոտով փանից զննչ յայտ սահ
 մանովս պարտէ զհաղ . . . ծառայութիւնս սպանաւորաց . . .

Յ Լիւսնաւորն սոյն Գրոյ :

Փոխարէն հատուցեն մեզ զաւագ խորանին պատարագ
 յամենայն առաք յիմ անուն կատարեն հանապաղ իսկզւանէ
 տարւոյն մինչեւ ցէստարումն տարւոյն և յայտ աւելն յանուն
 ճնորաց և քերց իմոց սրպէս արձանադրեալ է և լեցի հաւ
 տատուն մինչեւ ՚ի ծաղումն սղուոյն Բոտուծոյ յեկնից, և թէ
 որ հակառակի և յնարդեանցս պակասութեանց հանել ջանայ
 ով որ իցէ զննչ անուն և անուանեցի և հանցէ :

Յ Լիւսնաւորն ի վերայ կածարի ուստի որան քաղախ :

Գթութեամբն մարդասիրին և անմահ բանին Բոտուծոյ
 և վասն կենդանութեան Լեքայից Լեքային Բոտաւադիր
 Փաղկաշէն Լիւրայ իմաստ իշխանաց իշխանին աշխարհաշէն, և
 ՚ի թողաւորութեան Արաց աշխարհէն որ եղև ՚ի Սալաքա
 զաքն Լիւր Խոստինջու, և ՚ի Տերութեան անասէր պարոնաց
 Գրիգոր Լիւր և Յօհաննէս Լիւր : և Այլիսկոպոսութեան
 Տէր Յօհաննէսին : Ողորմածն Բոտուած հանցէ ՚ի դժու
 լութենէ քաղաքիս, խորհուրդ բարի ծագեցին ՚ի սիրտս պա
 լանացն . . . որ զքաղաքս մեր նորոգեալ շնեցին : Եւ զամե

նայն հարկն արտապէլ , ջորոյ , բարձին . զԵտղն զհնձեւ ըզ-
ղտիւնն զախար Թամարն :

§ Ետղնն ունի որոն :

Ի Թուին նիԹ . շորհինն Վրխտառի և 'ի տէր Թեանն
Լմանդատուր Թախուց . . .

Ի խառնողնն ունի որոն :

Ի Թուիննի . Կամաւը և ողորմածու Թեաննն Վրխտառի
'ի պետութեանն Լմանդատուր ուխտեցէս Լիւր սպասալար Հա-
հնաւ . Օսքարիայի որդւոյն Հահնաւ Սարդսի . ևս Սարդիս
որդի խմայելի ծառայ Վրխտառի հալալ վատախաթ ինք
շինեցի զարձանս 'ի յիշատակ ինձ և ծնողաց և զաւակաց մե-
րոյ , ուր Կարդայք յիշեցեք զմեզ 'ի Վրխտառս :

Մերէ որոն 'ի վերայ եւշ քարի :

զ Սարդիս յիշեցեք , սուրբ Սարդիս աւգինէ Սարդսի Վի-
որդայ :

Լիւրնաւորութիւնն Ստապ որ ունի 'ի Քիւ Լիւրն և յաւաւանից :
'ի Հարաւորողն 'ի վերայ որոն :

Հորհինն Լստուծոյ ևս Լիւր Սպասալար Օսքարիայ
եառ զԿարմիր մաշտան ի զանի սուրբ ուխտիս :

Եւրեւելան Լիւրն 'ի վերայ որոն :

Ի Թուին չի շորհինն Լստուծոյ ևս Պջաղքան
վախտառինն որդիք Սարդսի Թառն հոգայր ամենայն սահմա-
նաւ հողով և ջրով շինեցաք 'ի կորդոյ և զարդարեցաք սպա-
սիւք և զբնիւք և ընծայեցաք եկեղեցւոյս զմեր գանձանակին
հոյրենիքն զԹանապլին տալն որ միջի աւերներ , շահապին ըզ-
վերեն և զներքեն և զհարաւակողմն կուղտակախով և այդի մի

’ի Քաղբան, զայգէհարն և զաքստին դադաւն և զխաչեխ որոյ
 զի դանին և զճաղացս հայր Սարգիս և այլ եղբաւքս փոխարէն հա-
 տուցեն յամենայն շարաթ առւեր զի խորանն մեր հաւր
 Սարգսի ևս եթէ և մեր պատարագն և զի առւեր Սարգիս ար-
 քունին, որք հարսառի կան ընծայիցս դատին ’ի Վրխտոսէ
 ամէն, միւլթար գրիչ :

’ի վերայ որման ինչ չախախտման որման :

Կամաւն մաղապիւրին Աստուծոյ ևս վարդս ճիծ վար-
 դեանց սպաւնեցոյ ’ի սուրբ ուխտս ետու զիմ գանձանակին
 կողպակն. և ’ի ներքեւն տակադրի յԱնի ’ի վերին փողոցին քանի
 կից է Տիգրանայ յառաջնորդութեան Հաւր Վրիգորիսի սրբ-
 քանիւրի պատարագեացի Վրխտոս ’ի տարին զի առւեր, զի
 ինձ, և ի զուգակցին իմոյ ակնոյն. կատարիչն աւրհնեալ և
 զեցին ’ի Վրխտոսէ ’ի նկէ լծիւն. զեղբայրս յեղեցէք ’ի
 Վրխտոս :

’ի վերայ իմարի չախախտման երկրորդ միջի տեան :

Օ աւրութեամբն Աստուծոյ ևս Շիրանիկս զաւրացոյ ’ի զե-
 նուորութեան և արդ անկեայ կամ ’ի վանքս առաջն սուրբ
 խաչեա Վրխտոսի, զի տղարմեաց ինձ Վրխտոս Աստուած,
 ետու զիմ գանձանակին այդին ’ի ծմովին յանուն իմ պատա-
 րագի Վրխտոս. զի ’ի տարին ’ի խաչ դիւտի, Լա Սարգիսի
 զուգակից շիրանիկանն ետու ’ի սուրբ Յովհանէս ծախնաց կէս
 գանին իմ գանձովս դնամ յանուն իմ պատարագի Վրխտոս.
 զի առւեր :

’ի վերայ եւն իմարի ’ի մեռ ծախն :

Եւ Քաիւծ որդի Աստուածաւորոյ միաբանեցոյ սուրբ ուխ-
 տիս և ետու ’ի յանդիւն խաչոցի զիմ գանձանակին կաղապին
 որ շինեցի ներքի զիհն քանակիցէ աւետեացն, ի. կաղապի ’ի
 կտեմն. և. ’ի վերայ կաղապիկն է և և. խաւեան զիմայ, որ
 աղաղայնէ ներքին փոսն յիշատակի զուգակցին իմոյ համառ-

բին. յանունս մեր պատարադէ Վրիտառ. ք Մտուածաբնի.
 ք. Սահրամի. ք. Կողակցւոյն իմոյ Համաւորի, Կատարիչք
 աւրհնեալ եղիցին յՄտուծոյ:

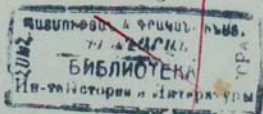
Ի Հարաւորոյն Ի վերայ որման:

Ի թմին ոչե. Կամաւ բարերարին Մտուծոյ Ի թա-
 դաւորութեան Հայոց և Սրոց Վաւթի և Ի սպասուլարու-
 թեան Հաճանաչի որդի մեծին Օրբարկայի և յառաջոր-
 դութեան տեսան Քարադի Մըրեպիսկոպոսի որդւոյ Մմբեր-
 կաթայ եւ Մշտ Վաեղեցի որդի Վահագի թառն Մշտոյ
 միարանեցայ սուրբ Յովանէսի Ի նեղ և Ի չար ժամանակիւ
 յետ կործանման Վաթնարին մինչ էր վանքս Ի նեղութեան
 ետաւ զամենադոյ Մեւտարան և Դեղն, Դեղն, Դեղն, Դեղն.
 Զի և այլ ինչ Մտուած պատրաստեալ է. եւ տէր Քարսեղ
 և Սարգիս վարդապետ և այլ եղբարքս բնակար զնա իբրեւ
 զմի Ի պարոնաց մերոց և վստարէն Հատուցար ամէն զմի նոր
 կեւրակին ի աւար պատարադեալ զՎրիտառ յանուն Մշտոյ
 որչափ կենդանի է, իւր ծնողաց յետ ելից յաշխարհէս Մշտոյ,
 որ կատարեն Հատուտան պահին աւրհնին յՄտուծոյ
 և որք խախտեն նգովք զյուդային առցեն և զիայնին:

Եւ Կիրոյ Հետ իմ պարան Մշտոյ միարանեցայ սուրբ
 ուխտիս յանուն իմ պատարադի Վրիտառ . . . Եւ Մշ-
 րապետաց որոշեալ եղիցին մահաւր և կենաւր ամէն:

Ի Հիւրիստոյն Ի վերայ որման Ի ներքոյ լուսնաբնի:

Շիթ. Կամուն Մտուծոյ եւ Սարաւ դաւար Մրաւ-
 լաւին և թառն Տեղբանոց ետաւ զիմ Հայրենի բաժնիք զեղն
 Շիրբադուն Ի սուրբ Յաւանէսի յիշատակ ինչ և սրբոյ իմոյ
 Սարգիս և սպասուարք Հատուցին աւար պատարադ ք ինչ.
 Դ Սարգիս, և թէ սք զնա էրք մեր Հանէ Ի Սանայն Եւ
 Հայրապետացն:

Պի վերայ Էմֆրէն յեդէ Դըլէ Կեանն:

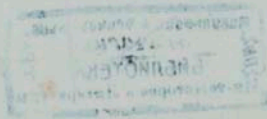
Պի Զատաճ փորը այդիք են Սանացոյ եկեղեցոյ սնին Վաւ-
Ջուրին, Սպարապակայն. Հանկանն. Լաւիճկանն, Լըզեղեղեանցն,
Թաւխայեանցն խաչեղբայրութեան, և պատարաղեն Վրիս-
տաի յանուն սոց ՚ի խաչ ուլթօրէքն, զտաւն խաչ գիւտին, Դե ա-
ուր իմ հաւր Լըզիւայ. Դե իմ մաւրս (Թաւխանին, Դե Զաւհան-
նէսին սուրբ Սմբատայ, և յետ ելանելոյ յաշխարհէս եւ ա-
ուր ինձ Զաւհանէսիս, և սմուսնոյ իմոյ Սուլաքին որ ըզ-
յիւտուակս մեր հաստատուն պահեն աւրհանն յԱստուծոյ և
որք խախտանն կամ զսնեքն ծախեն մեր մեղաց պարտական լի-
ցին սմէն:

Պի վերայ յաջադէմն Էմֆրէն որ հայն յԱրեւոտայ:

Պի Թաւին Կղթ. Կամաւն Լստուծոյ ևս Լեւտիս վար-
դապետ առաջնորդ սուրբ ուխտին Սանահինն ազգաւ ՚ի մայ-
րաբաղբէն Լնոյ, միաբանեցայ սուրբ ուխտին Հոռոմաի վա-
նացո սուրբ Զաւհանէսի, և ետու ընծայ յառաջնորդութեան
տեսան Բարսղի Լըհի եպիսկոպոսի որդւոյ Լմիր-եքիսթայ,
փոխարեն հատուցին ինձ. ահր Բարսեղ և այլ միաբանքս կա-
տարել ՚ի տաւնին սուրբ խաչին Դե աւուր. Դե աւուրն Լեւտիս
վարդապետին. Դե տեսմատին կատարիչք աւրհանն յԱստուծոյ:

Պի վերայ յաջադէմն Էմֆրէն որ հայն ընդ Լեւտէն:

Կամաւն Լստուծոյ ևս Զաւհանէս մականունն Զիլիկ, միա-
բանեցայ սուրբ ուխտին յետ աւերման Ղաթարիս վանացո
ԼԶարայանիս, աւեր և զբաւականէր իմ. դահեկան ետու ըզ-
ջաղացն թափեցի, և այլ ետու գիւմ արաւերս որ իմ հալալ
արդեամբք գնեալ էի և փոխարեն հատուցին սպասաւորք ե-
կեղեցւոյս ՚ի տարին եւ աւուր Ժամ, Ղաղարու տաւնին Դե ինձ.
Դե իմ եղբաւրն Կաշատուրին, կատարիչք զըսոյ աւրհանն ՚ի
Վրիստաւն սմէն:

Արհամատարական Վշտազանի :

Ի վերայ համարի արեմորեան դռան գանգատարան :

Ի նձէ թուականիս Հայոց ետու ես Յուհաննէս Շահանշահ որդի Վաղկայ Շահանշահի զեմ այգին որ 'ի Սողը յեկեղեցիս 'ի սուրբ Յուհաննէս, զոր շենեցի 'ի վանս Հոռոմնի հանդերձ ժամատարս և հարիւր բեռն աղ յամենայն ամի աղատ յամենայն շաբէ, 'ի Հայրապետութեան Տեառն Պետրոսի և յառաջնորդութեան ուխտիս հայր Ջովաննէսի, արդեթէ որ զենի հակառակի կայ այսմ զըսոյս և իմ պարզեացս պարտական լիցի մեղաց իմոց սուաջի Աստուծոյ և յԺբ Հայրապետացն որ 'ի նիկիայն նղովեալ եղիցի 'ի կեանս և 'ի սահմանս նորինս իսկ որ հաստատուն պահեն զգիր արձանի ընծալիցս աւրհնին 'ի Վրխատակ :

Յաջորդեմ առաք դռան 'ի վերայ որման :

Ի թվին Խճ . Շնորհուն Վրխատակի ևս Հեճուպ Վրլեդոր և Սմբատ իշխանս հաստատեցաք 'ի մեր սեպհական ուխտս իջ պարսն և իջ ճորտի վանքս աղունձուղլամն եթէ որ զգիրս զայս պատրոն կամ հայր լուծանէ նղովի յԱստուծոյ և յամենայն սրբոյ :

Ի ներքոյ սորս :

Ի թուին ողղ . Անուամի Աստուծոյ և Շահանշահի ողորմութեամբն ևս Առաքիչս որդի Սմբատայ ետու Վատպարի զքիշիայն տունն իւր հոգւովն, Վախուկ Առնենց եսլէ Հոռոմնի վանիցս սուրբ Յուհաննէսի հայրենիք Սօրն հոգւոյն Սմբատայ, զոր յառաջ միաբանեալ էին լեալ 'ի Առասասի (որ է Սուրխայ) :

Ի Հիւսիսայնոյն 'ի վերայ որման վանի յԱրեմադու հոյս :

Ես Խէտէնէկս որդի Ալուղին և ամուսին իմ Սարջանս սուաք 'ի սուրբ ուխտս զթէղանոյ շամբն, որ գեան 'ի մէջ

Կանցարնէ որ իշխանն մեզ էր առեալ տէր Ռարսեղ և 'ի ճորին ծմակին զնեցին վանեցեքս և մարեմաւոր Աղղբացի 'ի ին դահեկան ետ 'ի զին այնց, անուն նորա պատարագի Վրիստոս: Դ՛ մեք Հռոմսի վանոն:

՚Ի ներքայ սորո:

Եւ Բըշուր Բղեաճեցի ետու զեմ Հայրենի գանձանակէն զՍոստոպն: Զի յիշեցեն զեւ առաջի զեմանս Վրիստոսի: Եւ Վաշուտս ետու զեմ ծաղկոցի կէսն զնորալիանցն: Եւ Խաչիկ երեցս մարանեցայ վանացս և ետու զեմ ծաղկոցանոցս:

Հանդէպ սորո 'ի վերայ համարի զանգագանս:

ՃԵ՛. Շնորհին Բստուծոյ եւ Սնուկա դուստր Ահաբամայ ետու 'ի սուրբ Զաւհանէսի մեր տաղանատունս վեղան ցմարգի բովածորս 'ի կարմեճէն 'ի վաղուերու Ճամբահն Մնու հաղենի վաղուերուն: Եւ աւեր կափն որ 'ի տարին Դ աւուր պատարագէլ զՎրիստոս: Եւ ինձ, Եւ Կուրապաղան: Եւ Բմբոցին, Եւ Բրատնին, Եւ Սարհամէն, Եւ Վահար իւթունին, կատարեւք դրոյս աւրհնին 'ի Վրիստոսէ Սիմէօն գրիչ:

՚Ի վերայ յեթի տեան յախտիւղն համարին:

Հաւմոտի վանացս Հայրենիք որ 'ի քաղաքին այս են Վեորդ ծեր էրեց վանացս ետ զեւր Հայրենի տներն մօտ 'ի կաբուց դուռն սուրբ Ստեփաննոս ընդդէմ և այլ արդիւնք ետ և առ զեւր անին պատարագն Դ: Վիւալի կրօնաւոր ետ զեւր Հայրենի տուն 'ի քարավանն և առ զեւր զիւտի պատարագն Դ: Ահաբամ ետ կողպակ 'ի զարին փողոցին: մօտ 'ի սուրբ Վրիդոր և պատարագ մատչի յանուն նորա Եւ Բրահամ ետ պարտեղ բերդի առաջին Հայրենիքն: վտոն իւր պատարագեն Դ: Եւ Սարդիս ետու զեմ Հայրենի տներն 'ի քաղաքին 'ի սաճորին դրան վանացս:

Հանդէպ արեւմտեան որոն զանգաւարան 'ի վերայ 'ամբիւն:

ոհէ: Ընորհին Վրիտանի եւ Սասակ որդի Վաւթի
Թառն Սիւրբիկի Լեւոյի Տէր նոր բերդին խառաւմնողն միա-
բանեցաք սուրբ ուխտիս և ետաւ սուրբ Յաւհաննէսին բնծայ
զեմ դանձանակն ձիթ ահանքն որ 'ի վանացս զնեղի վնւամբ
և ամենայն ամբաթ ետաւ: Եւ յառաջնորդութեան տ' ասն Բարս-
ղէ որդւոյ Լեւոյ երկաթոյ Լա յիտարին ինձ հաստցին զտաւն
որդոյ Սարդանանց յամեն ամբ րոյսր եկեղեցւոյս զպատարազն
որչաւի եւ կենդանի եմ Սահրամայ և թաւանքն առնին Լա-
յեա վախճանի իմոյ ինձ արդ կատարիչս զբոյս աւերչնին 'ի
Վրիտանի: Լա հակառակն որոշին զանկնս կայինի զյոգա-
յին և զնեռին ժառանգէ մալդ ողբիցէ և մի' լեղի լիպաթ ինն
յաւիանս:

'ի վերայ արեւելեան 'ամբիւն զանգաւարան:

'ի Թառն ոհէ: Կամաւ ամենակալին Մատուցոյ այս մեզ դէր
յիշատակէ Հեռուստ Վարդգիս որդի Հասանոյ և եղբայրս որ-
դեաց իմոյ և իշխանիս ողբոյ Վրդին և եղբայր ողբեաց իմոյ
տէրանց սուրբ ուխտիս վանացս Հառմախ որ հաստատեցաք
արձանագրով կատարնով, զի 'ի յայտ տեղոյս 'ի յարանց կամ
'ի կանանց տլ կաշառով հայր գնէ այնպիսի նոյսն սուրբ րո-
յոգայի և զՄատուցաւախն և զեղեկեան գեղեցւորաւ-
նին, և հայր և ոյլ զարմար որք կաշառս տան յայտնի կամ
ծածուկ յերկատորեն հօրն յժը հայրապետացն և ամենայն
որդոյ անխճեալ եղիցի յոգի և 'ի մարմին: և հայր որ վանիցս
հաց ծախէ կամ 'ի վանիցս 'ի բաց խորէ նոյսեալ եղիցէ մա-
հով և կենով: Ու հակառակ կոյ այս բանիս 'ի պարտոյ
կամ 'ի միտարանից կամ ջնջել ջանայ զայս գիրս և ինքն ջն-
ջեացի 'ի դարձեալ ինն կենացն կատարիչս աւերչնեալ եղիցին
Մատուցոյ ամեն:

'ի ներքոյ ողբն 'ի ծառ: 'ամբիւն:

Կամաւն Մատուցոյ եւ իսպ եղբայրս և իմ որդիս Լա-

տիսս միաբանեցաք սուրբ ուխտիս խոցատեղ զընել 'ի տէր և
տուաք զմեր հայրենիքն զՍարանց Սարգեանսն 'ի վանքս սպա-
սաւորք կատարեն 'ի տարին զ աւուր ժամ ք ինձ . ք Աշե-
տիսին . ա Սիադին, և ա եղբարցն 'ի տաւնի մարդիականսն:

Հանդէպ սորա 'ի մեծ ծայր կամարին:

Եւ Սարգիս Երեց որդի Պետրոսի փարբեցի ետա զիմ
զանձանակէն 'ի վանս Հռոմոսի յիշատակ ինձ և ճաղտոյս իմաց,
սպասաւորք սրբոց կատարեն յամենայն ամի զտաւն սուրբ Սար-
գիս պատարագել զԲրիտոս . ք ժամ . ա ինձ և ա կենակցոյն
իմոյ Վեամէին 'ի Թիւս չժէ . կամաւքն Մոտածոյ ես Աշե-
տան որդի Վաղարի միաբանեցայ:

'ի վերայ հիւսիսային կամարի:

Ոճգ Շնորհին Վրիտատի ես Օմրուխթ Խաթման աղա-
խին Վրիտատի յուսայով յողորմութիւն Մոտածոյ ետաւ նք
ուխտիս 'ի վանք Հռոմոսի 'ի սուրբ Յաւհաննէս ամի մի ջա-
ղաց բոլորի կարմնէի ձորին որ Աբելեանց կռիւ . զոր ոյրն իմ
Մոտածասէր Սմբատ յիւր կենդանութեան ինչ հայրենիք
էր տուեալ . և իմ կենդանութեան սուրբ ուխտիս հայրենիք
հաստատեցի . Յառաջնորդութեան տեառն Բարսղե որդւոյ
Երկաթեայ և սպասաւորք սուրբ ուխտիս փոխարէն հատուցին
մեզ յամենայն ամի պատարագել զԲրիտոս . քե աւուր . քե
ինձ Խաթմանիս . քե . առն իմոյ Սմբատայ , ք աւուր մօրն
Խուրիշահի և ք իւր հօրն Վրդին . Արգելծէ որ 'ի մեծա-
մեծաց կամ 'ի փոքունց զմեր նուէրս հանէ 'ի սուրբ ուխտեա
կամ ծախելով , կամ զբաւական դնելով , կամ ժամն պահտե-
ցուցանէ յժբ հայրապետացն նղովեալ եղեցի մահով և կե-
նաւք . իսկ հաստատուն պահալքն աւրհնին յՄոտածոյ ամէն:

'ի վերայ ռաբիւլման սեռն սոյն կամարի:

'ի Թուին նխդ . Յառաջին ամի կաթողիկոսութեան տնն
Բարսղե 'ի տէրութեան վանացս Վրիդսրի և Սմբատայ և

եղբայր իւրեանց որոց աւգետական լինել Վրիտտո Աստուած :

Հորհրդին Աստուծոյ եւ նաւաստ հայրապետս սուրբ աթա-
տիս հաստատեցաւ եթէ որ 'ի սուրբ մկարանացս ժողին 'ի Վր-
իտտոս, պատարագ մատուցուք հաւին դ քառասուն . Երե-
ցուն . ե . իս . Արեղային դ . իս . և ամենայն եղբայր մկարանաց պա-
տարագ , և որ չկարէ ժ . կանաւն աղաւթք որոտցէ եթէ որք յայս
կարգելոյս պահասեցուցէ խոճի և մեղաց պարտականէ առաջի
Աստուծոյ . աշխարհական Արեղայի ի . իս . Տէր Ապագ . . .

Պէտքայ հորատային համարին 'ի ծային աշխէն էոյ :

Թալին ժող . ևս Խալանդ ամիր Սուրբանա վասն իմ ա-
րեւս և իմ որդեացս ետաւ վանացս յայնկոյս դեռոյն . Լս
Սուրհաւս վասն իմ հորդոյս ետաւ զճարպկանց մարգն և ես
յարմաշ Թալեցոյ 'ի տեղս յամենայն ամի պատարագ տացեն
ինձ դ : Լս Սմբատ ետաւ զԱրանց մարգի կէսն , և ես Թա-
լեցոյ 'ի վանքս . 'ի տարին պատարագ ինձ ժ :

Լս Յովանէս Թադէտի որդի ետաւ զԾաղազն 'ի Վալ
ձորին զմիջի ակն . Լս եւ Թալեցոյ 'ի վանքս ինդրեմ պատա-
րագեւ զՎրիտտո 'ի տարին 'ի սուրբ Վրիդորի ժէ ևս Պա-
րմո Թառն Վաթայն ետաւ ջաղացի կէսն 'ի կորմնի ձոլին
զԱշխակաւն յանաւն իմ պատարագի 'ի Վրիտտո դ ժամ :

Պէտքայ համարի 'ի Տէր ծային, որ յերէրորդ հեռն :

Հորհրդին Աստուծոյ եւ տէր Վրիդորս որդի Ապուղային
Արհն եպիսկոպոս մայրաքաղաքիս Անոյ ետաւ 'ի սուրբ Յո-
վանէս քնձայ զիւր զեղծիցն զաշխաց և զաւթայի և զտղմա-
գեղի զժողովուրդն առաջնադին Աղբէրասոյ վարդապետի սրբ-
բաւորի և սպասաւորը որ յամենայն տարին ի ժամ մատու-
ցեն , որ հաստատ պահէ աւրհնեացի 'ի տեսանի . իսկ հակա-
ռակն որոշեացի յԱստուծոյ ամէն :

Պէտքայ աշխիդի համարին :

Ճժը . Որոմեթեամբն Աստուծոյ եւ Թայի թողաւ հի

դուտոր Եւրատաշէն Հոռմուի վանքս զարեւմտիւորի Գլխայ
դռան զոր իմ որդին հազրբէկեան 'ի Գարեանէն կառա դնեց
է՛ճ. սպիտակ. ք՛ճ 'ի վերայ խարճ արար որք ռ՛ջ սպիտակ ևս
սպասաւորք սուրբ ուխտիս հայր Յովսէփ Սիմէօն վատկալ
և այլ միաբանքս փոխարէն հառուցին ք. աւուր պատարագ
հոգեղալուստն ան թայկունն և ան հազրբէկին, կատարիչը
դրիս աւրհնեցի 'ի Վրխատուէ և որ խախանէ դատի յԱ՛ր-
տուծոյ :

է՛ճե. Կամաւն Լ'տուծոյ եւ Լ'ւիւս որդի Գ աղարին և
ամուսին իմ Սիւթար միաբանեցաք սրբայ Յովաննէսի և դը-
նեցի կուղպակս ինձ Լ'դուկակին : Լ'ւ ետու քնծայ 'ի սուրբ
ուխտս, և սպասաւորք փոխարէն հառուցին ամէն ամի ժե՛ւ
ուր պատարագ ինձ Լ'ւիւսիս աւուրն իմ կենակցին մուլքէս
Լ'ւեախիս մէկն Գ աղարայ իմ հօր ան Ս'արդիկին հաստատուն
պահաւդքն աւրհնին 'ի Վրխատուէ :

'ի վերայ համայն որ 'ի վերայ որոն որո՞ճարէ

Թախ չ. Կամաւն Լ'տուծոյ եւ Լ'ւիւս . . . և ամու-
սին իմ Սեղայ միաբանեցաք սուրբ Յուհաննէսին, յառաջոր-
դութեան տէր Լ'արսիս, բերի զճուրս զոր տալարովս խո-
պանեալ էր և տուի քնծայ զհայրենի զիմ կուղպակս որ 'ի կաշ-
կայ կարուցին քանակիցէ վերի գիշն Տիգրանայ ներքին միջե-
րուն և պահէ՛ն 'ի քեզուսին որ 'ի ցիկայ գնեցի և փոխարէն
հառուցին մեզ սպասաւորք սուրբ ուխտիս յամէն ամի 'ի ին ից
միջին ութ օրն այն ժք աւուր ժամ տարին ինձ. ք Սեղային.
ք իմ հօրն Սարգսին . և ք. իմ մօրն Հուսիսիմին . ան նուէրս
թէ. ան Գ'իդորի . և թէ որ զմեր յիշատակս խախանէ դատի
յԱ՛րտուծոյ և որք հաստատ պահեն աւրհնին 'ի Վրխատուէ :

Հանգեալ սորս 'ի վերայ համայն :

'ի թախ չք. Կամաւն Լ'տուծոյ եւ Յուհաննէս ար-
քայ որդւոյն տարիսնն և ամուսին իմ Սուլթան միաբանեցաք
Հոռմուի վանացս սուրբ Յովհաննէսի, և տուաք սուն իմ

դանձանակին, որ Քահուրանայ կոչի և այլ տաւի յամէն տաւի որչափ կենդանի եմ եւ դահեկան ձիթագին և առաջի տաւին տաւի ինչ որպիսի՝ ցորեան սերման և ստաջնորդ վանացո տէր Քարսեղ և այլ միաբանք փոխարեն հատուցին ինձ յամէն տաւի քաւար պատարագ այլ և զբարբա սահմանեցին զտաւն սուրբ Սարգսիսին բոլոր եկեղեցիքս պատարագել զՔրիստոս որչափ մեք կենդանի եմք իշխանին Խալի շահի կատարեն և յետ երկոյ մերոյ 'ի մեր անուն կատարեն 'ի տաւնին նաւասարդի եւ թէ որ զմեր նաւերբս 'ի սուրբ ուխտէս հանէ և կամ զժամն խափանէ դատի յԱստուծոյ կատարիչք զբոյս աւրհնին 'ի Քրիստոսէ ամէն:

'Ի Էդէմ Լիւեւեան 'ի վերայ ասորումն և լաւամբի:

'Ի ո՞նե թուիս ես Օգոստինոյ Դահնշահ որդի Սարգսի զօրապետ Հայոց և Սրայ քակեցի զճաղացն որ հակառակ ջրիս շինած էր և վերստին հաստատեցի զճաղաց 'ի վանքս Հոռոմոսի վասն արեւատութեան ինձ և իմ եղբաւն Լուսին և յիշատակ ծնողաց իմոց արդ եթէ որ հակառակ կայ ջրիս և յախշտակ կել ջանայ 'ի վանացս և կամ դարձցէ շինէ զօձին կայնին զչաղային զխաւահանութեաց զանեծսն սոցէ և մի՛ դոցէ մասն և ողորմութիւն 'ի Քրիստոսէ Լստուծոյ հրամանախառնք աւրհնին 'ի սուրբ երրորդութենէն:

Կից արար:

Եւ Սարգիս կրանաւոր դնեցի հող 'ի քարսի և հայր Սիւրճար միաբանաւքս այդի արկին և իշխանի կշտին մեծագին բոլոր ջրաւ պատարագել 'ի տաւնի քաւասուն երկու տաւար Սարգսի աւ Սարգանայ կատարիչք զբոյս աւրհնին Ստուծոյ ամէն:

զԵթմհանէս յիշեալ 'ի Տէր:

Յաւմէդէմ արար Գրեալ է:

'Ի ինչ թուին ես հայր Սիւրճար սատարութիւն Սար-

գտի կրտսեանքի և կամակեցութեամբ ուրբ միաբանաց, զսկանց ջուրն զոր մեք հին թաղաւորացն կարի յոյժ ջանացեալ և մշտամանեցին բերել Աստուծոյ կամաքն մեծ ծախիւք և աշխատութեամբ ածաք զջուրն 'ի Հոռոմանի վանքս և հաստատեցաք յամենայն ամի պատարագել զԱրիւտոս յանուն աշխատաւորաց ջրիս 'ի տաւնի տաղանակին դ' աւուր. արդ եթէ որ 'ի մեծաց կամ 'ի յորունց հակառակ կայ ջրիս կամ դրիս զաւճին զկայենին զտաշահանուաց զանէծան տուցէ և հայր որ զատէ վանացս անդատանս այս այլ ուրեք ջուր տայ ընդ կապանաւք է:

Արքանագրութեան եւեռեւորան եւեղեցոյ Թեք 'ի Գեղն Տաւր:
'ի Գեղն հիւսիսոյ 'ի Վերայ որման:

Այլ և այս 'ի հայրապետութեան տեսան Քարսղե և 'ի տերութեան վանացս քրիստոսասէր պարսնացս Վարդարի հէճ պին և Սմբատայ և եղբարց իւրեանց և 'ի տերութեան քաղաքիս և բոլոր երկրիս մեծ Հայոց Վարդատոսի. մեծ զօրակաւացս Օտքարի և Իւանի որոց հովանի լիցի սուրբ երրորդութիւնն:

'ի Վերայ որման զանգաւորան 'ի Գեղն հիւսիսոյ:

'ի Թուին չիւր. Կամաւն Աստուծոյ ևս Աբել-Հասան հեքիմ որդի Օտքարիայի հէքմին ապաւինեցայ 'ի սուրբ Յաւհաննէս ետու ընծայ տաղանից ցորեան, աղն, դնեալ էր իմ հայրն շինեցի դ' դանին ջաղաց ետու 'ի սուրբ ուխտս, վստաւէն հառուցին է օր պատարագ 'ի տարին 'ի Օտքարիայի, ք Օտքարի, ան Ծաւղանն ջալպին. ան իմ պապին Աբել-Հասանին յետ ելից ինձ առնեն Խարայել զբիշ:

'ի Վերայ որման արարարաւոր արեմարեան դրան զանգաւորան:

ԽԾ. Շնորհիւն Վարդատոսի ևս Աւանս որդի շեր անկանն և զուգակից իմ Օասուղէս, տուաք զմեր դանձագին կէս հայրենիքն զՎաթեկնց զկէս դանին իւր հոգովն և ջրովն 'ի սուրբ

Յովանէս յառաջնորդութեան տէր Ռարսէլ արհի եպիսկոպոսի որդւոյ Մկրտիկայի և սղատաւորը սղոս փոխարէնս հատուցին մեզ 'ի տարին Դ. պատարագ կատարել. զերկուս ինձ Բրլանիս. և երկուսն Բրուշահին. եթէ 'ի մերոց կամ աւաւացի զյիշատակս մեր խափանէ, նշովի յԱստուծոյ հատաւա պահէն աւրհնին 'ի Վրիստոսէ :

Պատգեալ 'ի Կերթոյ սղոս :

'Ի սոյն ամի ևս Խոսրով որդի Սահրամայ լուեցւոյ և զուգակիցն իմ Շուշիկ տաւոր զմեր զանձաղին, պատարագ թինձ և թ Շուշիկանն և թ Սահրամայ եթէ որ զարձանս խափանէ նշովի յԱստուծոյ կատարողքն աւրհնին 'ի Վրիստոսէ :

Այդ սղոս :

'Ի սոյն ամի ևս Առաքելս որդի Սաւիաթն և մայրն իմ Սամիկա տաւոր զմեր երկու տունն 'ի սուրբ Հաւհաննէս և արարաք պատարագ 'ի տարին թ աւուր. ա ինձ. և ա իմ Սամիկին. կատարիչք աւրհնին 'ի Վրիստոսէ :

Այդ սղոս Կատգեալ Գրի :

Ես Շուշիկս զուգակից Խոսրովու ետու զիմ տներն 'ի սուրբ Յովանէս և առի ինձ պատարագ 'ի տարին աւուր մի, կատարիչք աւրհնին 'ի Վրիստոսէ :

Պատգեալ 'ի Կերթոյ սղոս :

Ես Ռարդուղիմէոս Արեղայ փարբեցի ետու զանձաղին, այդին որ 'ի փարբի և փանացս 'ի հիւրոց տունս. և նոքա հատուցին ինձ պատարագ 'ի տարին աւուր մի :

'Ի Կերթոյ սղոս :

Կամաւն Բստուծոյ ևս Վրովիթ ճննս և կենսակիցն իմ

Շահմամայ տուար զու թանկն իւր հալսին և ջրովն բնական լեայ-
էր 'ի սուրբ Յովանէս և 'ի շինած տներս 'ի սուրբ Յովան-
նէս և սպասաւորք սորա հասուցին մեզ Վրթթին ք. Շահ-
մամին ան . Սարգանայ ք սարէ . եթէ որ 'ի մերոց կամ
յաւտարայ 'ի կենացն Աստուծոյ . կատարէջ աւրհնին 'ի Վր-
թիստոս :

'ի ներքոյ սորա :

Եւ իզնաախոս որդի . . . տուար զմեր հայրենիքի կէս
դանկն 'ի Սարայ մարդին 'ի սուրբ Յովհաննէս . . . պատա-
րագ 'ի տարին ք աւուրն ինձ և ան Սամբուռն , եթէ որ 'ի
մերոց կամ յաւտարայ խախանէ . . . :

'ի քաղաքի մէջ շահմամայն :

'ի ան . թուիս . Շնորհին Աստուծոյ եւ Վրթիս որդի
Համամայ որդի իշխանին տուի զիմ դանձաղին գիւղն Օարդս .
'ի մեր սեպհական և 'ի վերահոջակ վանքոն վասն արեւատու-
թեան իմոյ , և որդւոյ իմոյ Վրթ-Հասանայ և վասն յիշատա-
կի հողւոյ իմոյ և ամուսնոյ իմոյ Խաթունին , յաւաքնոր-
դութեան Սիւթարայ , պարտական են սպասաւորք Համամի
վանացս մինչ 'ի զալուստն Վրթիստոսի . յամենայն ամի ան .
ին . պատարագ առնել ինձ Վրթիսորի և ամուսնոյ իմոյ Խա-
թունին , մարդ մահկանացու որ զմեր յիշատակս խախանէ մե-
ղաց մերոց պարտական է առաջի սոսկալի բեմին Վրթիստոսի ,
կատարէջ աւրհնեցին 'ի Վրթիստոս :

'ի հարաւայն շահմամայն 'ի վերայ ուրան :

Շնորհին Վրթիստոսի եւ Վրթիս որդի Բախտիարին
եռու ընծայ 'ի սուրբ Յովանէս ք առն և 'ի վերին ք . կուղ-
պակ գոր իմ հալալ արդեամբք շինել եւմ յիշատակ ինձ և զա-
ւակի իմոյ աւագ Խաթունին և սպասաւորքս փոխարէն հասու-
ցին յամենայն ամի ք . աւուր պատարագ ան ինձ , և ք աւագ
Խաթունին :

Նիւթրոյ սորա գրեալ:

Նիւթրոյ թուին Հայոց ՚ի հայրապետութեան նախնային մերում տեառն խառնել, եւ նուազող Վերոյս երեց եւ իմ եղբայրն եւ որդիք նորին Վազար Յոսիկ եւ Սիմեան տաւար զմեր հայրենի աղբին որ ՚ի վարդին որ կռի խանի կշտին ՚ի սուրբ եկեղեցին Հռոմոսի վարացա ՚ի յառաջնորդութեան Խաչատրոյ եւ խնդրեմք ՚ի սպասաւորացս սրբոց ի՞նչ աւուր պատարագել ընթացիստոս յամենայն ամի զհոգւոյ զալտեան շարաւին:

Նիւթրոյ իմարի հորաւորդման դրան զանգաւորս:

Նիւթրոյ թուաւերութեանս Հայոց նորոգեալ պայծառացս թաղաւորաշէն մեծաբանս Հռոմոսի վանքս ձեռամբ Վանիկէլ տիգրանաիւրացոյ եւ յիշխանութեան Խաթմանաղլի իշխանաց իշխան Սուստաֆայ Լիպին եւ զի ունէր ժամանակս ոչ սախաւ տեւեալ աղբով եւ հաղով զոր տեսեալ վերոյ դրեալ Վանիկէլ վարդապետին եւ եռաց ՚ի հոգի քար եւ հար զանձն ՚ի չարչարանս ՚ի դառն ժամանակին որում աղբ Հայոց յոյժ էին չբաւորեալք եւ իշխանութեամբ տաճկաց զորացեալք բաղում աշխատութեամբք եւ ջանիւ լուսաւորեալ մարբեաց զվանքս սուրբ Յովհաննէսի ՚ի աղբուտ եւ ՚ի զաղբ միմաղկացութենէ վասն յաւոյն որ առ Լստուած, արդ որք կարդայք յիշեցէք ՚ի Քրիստոս:

Նիւթրոյ իմարի հորաւորդման ՚ի նիւթրոս:

Նիւթրոյ չէ. Եւ Սիմեան Լիւրաց որդի Լեւոն եւ իմ հորեւր եղբայրս Վրիդոր քհն (յի քահանայ) շինեցաք վերջաւին զնձանային յարուճի եւ ՚ի քարալի եւ արկաք նորաք, սպասաւորքս հատուցին մեզ ՚ի տարին ի՞նչ պատարագ ի՞նչ աւուրն. ի՞նչ խոյտոտլին եւ ելից ձեր ՚ի մէնջ մեզ առնեն կատարելք աւրչնին յԼստուածոյ:

Նիւթրոյ իմարի:

Նիւթ. թուին ՚ի աշխատութեան երկրիս Օսթրալիայիս եւս

Տեղբան ծառայ Մատուծոյ և հաւատարիմ պաշտնին Օսթա-
րկայի միաբանեաց սուրբ ուխտիս :

Երանաբարութիւն վանայ եղեւոյ արեւմտեան խողմն Ղզաւանից :

Ի վերայ որման հիւսիսախողմնն 'ի ներքոսար :

Հանուն Մատուծոյ 'ի ներ թուականութեանս ես տէր
Մանկայ նուատ և յեախն վերախցուս եկեղեցւոյ Մաջնորդ-
դոյով սուրբ ուխտիս : ոչ քստ արժանաւորութեան իմոյ կե-
նացս կամ վարաց ինչ առաքինութեան այլ 'ի ներքին Մա-
տուծոյ ապաւինելով աղատեցի մեծաւ ջանիւ զհարկ և զթա-
տակ առի և զքեզարդանն իւր ամենայն զոյն ի սուրբ ուխտս
վանս ապաւինի և տեղի լինելոյ փախտեան ժամանակի և այլ-
բազում ինչ աւգախ փայտի և խոտի : արդ դուք սուրբ հարք և
եղբարք որք յաջորդէք զինն մեր յիշատակի արժանի արարէք
զմեզ սուրբ պատրաստան և այլ ապաւինից հանդիսին և որք
յիշէք յիշեալ լինիք 'ի մեծի յատենին Քրիստոսի և ոչք զինն
ձեր դան զձեզ յիշեցնեն զոր ես անխախտ եմ պահել զա-
ռաջնացն յիշատակն և առաջաց իմ պարգևի Վաղիկի եր արհ-
նեալ յՄատուծոյ և որդեակք իւր Սմբատ, Մարտ և Մշտ-
վկայութեամբ ամենայն Հայոց աղատաց : աղ ամենայն արհ-
նեալ է սուրբ Երրորդութեանս առիշն ամենայն բարեաց :

Յարեւելան խողմն վանաց 'ի ներքոյ երկի լուսամբաց :

յաջախողմն	'ի մեջն	'ի հիւսիսախողմն
այսէ սիւ Մա-	այսէ սուրբ Օս-	այս է սուրբ Վարի-
տուածածին :	րութիւն :	դոր :

Երանաբարութիւնս սուրբ Վահագնայ վանայ որ յՄարեւելս վերայիշեալ
վանայ :

Ի վերայ հարաւախողմնն որման :

Շնորհին Մատուծոյ և Սարգիսոս ետու զիմ կաղապիս
'ի անկերահաւտի վանս Հռոմնի վանս հազոյն Վահագնի
որդւոյն իմոյ արձանադրեցի 'ի սուրբ Վահագն յամենայն ամի

դ. սուր ժամ Վեորդայ դաւախարին արդ և եւ շարաթ
և զ. շարաթ, և յետ փոխելոյն իմոյ առ Քրիստոս ինձ առ-
նեն, արդ եթէ զինձայեալս որոշե կամ զդրեալս ոչ առնէ որո-
շեցի 'ի փառայն Աստուծոյ:

'Ի վերայ որման 'ի վեր խնդրեալսն արեմարեմ:

Կէր ո՞՞ղ թաւախանութեան ք լինելութեան աշարածոց
փրկին և Հայոց:

'Ի ԹԻՂԻՐԻՄ պէտղի լինելութեան աշարածոց, միւլը .
պէտղի այ մարմնանալոյն և 'ի նձա թաւախանին Հայոց, Եւ
Սիւրտ Շահանշահ որդի Վաղկայ Շահանշահի ետու զեմ
զեղա դաւառանիս 'ի մեր հանգստարան թաւառայ 'ի տիւն
զերահաչակ վանաց Հռամաի, փան մեր մեղաց թողութեան
և զրեցի 'ի սուրբ Վեորդ յամենայն տարի զ խաւաց Վաղ-
կայ և 'ի փոխանելն. ք ինձ. ք Վաղկայ մինչ 'ի դաւառ
Տեառն. վայտ թեամբ տեառն Պեարտի Հայոց կաթողելու
ոի, և աւաջնորդութեան սուրբ ուխտիս հայր Արդոի և Վե-
որդայ, արդ եթէ յաւաջնորդաց և 'ի սպաստարաց սուրբ և
կեղեցոյ այս յեւտաիս խախանէ մեղաց մեղաց պաշտախանէ
աւաջն Քրիստոսի, արդ 'ի մեծաց կամ 'ի փոքունց. 'ի մե-
րոց կամ յաւառայ հակառակ կայ և յախտաիլ զբեշն կամ
արան, ազգաւ զքիւեալ լեցի առ 'ի Քրիստոսէ, որոշեալ զյու-
դայ Աստուածապան որոշեցի 'ի սուրբ երրորդութենէ և 'ի
Քրիստոսի սուրբ նշանէն կապեալ եղիցի կենաւք և մահաւոր
և ամենայն մեղք և անկեք յԱգամայ մինչ 'ի դաւառան Քրիս-
տոսի, 'ի նման ինդրեցի հաստատուն եթէ Աստուած կամի
✠ թաւախիդ:

Ո՞րեւելան կալն 'ի վերայ որման:

Ո՞վ հաչախառ դու և մեծ անուոց 'ի վայո սուրբ Վե-
որդ ազնեւա թաւախանութեամբ Վաղկայ Շահանշահի շինուի
զվկայարանս դայս քո անուանալցութեամբ 'ի քոյդ յաւախանալ
թաւախանութիւն զի ընկալցի զարքմութիւն 'ի Քրիստոսի, Աս-
տուծոյ անվանան յարքայութեան լը ամենայն արդարացեալն

աղաչաւ անաւր Հասանեւ լռող վառաց որդւոյն Մատնոյ 'ի վ'րճնում զիշերին 'ի ծագել մեծի և աներեկ առաւատին այցել լռութիւն դատնել առաջն ահաւոր բնմին և անաչառ դատաւորին սղաչելք:

Լ. ԲՅԱՏԱԳՐԱՒԵԼԻԱՆ ԿԵԼԱՐԱՐԱՐԱՆ ԵՂԵԼԱՅ 'ի Վ ՋՆԱԼՆԻՑ ՌԱԲՈՅ ՍԵՂԱՆ
ԿԱՐԱՐԱՐԻ:

'Ի ԽՅԻՆ ԵՂԵԼԱՅԿԱՐՋ ԿԱՐՋԱԿՋՆ ՍԵՂԱՆ 'ի վերայ ԳՃԵԼԵԼԻՆ:

Կանաւն Մատնոյ ևս Սարգս և անոնին իմ միարանեցորդ 'ի սուրբ ուխտիս և տուար ի՞նչ կով . ի՞նչ եղն, և ետուն մեզ դերեղմանի տեղ և 'ի տարին ի՞նչ աւուր պատարաղ . ի՞նչ ինձ, ի՞նչ եղբարցն որչափ կենդանի եմք մեր ծնողացս տանին յետ մահւան մեզ տանին:

'Ի ՃԱԼՈՒՄ ԴԱՏԱՆԻՆ:

ԽՆՐ. Ծնորհիւն Քրիստոսի ևս Ս ալէ որդի Սարգսի և անոնին իմ Ստեփաննոսն դուստր Մատնեքճին շնեցար զնրաբարատունս 'ի վանքս Հոռոմանի, յառաջնորդութեան տեսաւ Քարսեղի որդւոյ Միքեղիսթայ և տուար ընծայ գրատունս . զմեր դանձաղին այդին 'ի Յաշական Ժամու համար և նշխարի և այլ առար եկեղեցւորս սպասք քոյք արծաթի և փխարէն հատուցին մեզ միարանքս յամենայն ամի ամենայն եկեղեցիքս 'ի նոր կիւրակէին պատարաղել զՔրիստոս . զայդին փակակալն հողայ և զինչոս իշխանութիւն ունի, որ 'ի մեր պատարաղին . յաւուրն հատարակաց սէր տան, արդ կատարիչք գրիս աւրհնին 'ի Քրիստոսէ, եթէ իսկ 'ի մերոց կամ յաւարաց յիշատակս մեր խափանէ մեղաց մերոց պարտական լիցի առաջն Մատնոյ:

ՅԱՐՋԱԿՋՆ ՖԻՍԱ ԶԱՐԻՔ 'ի ԽՆՐԿՈՅ ԼՈՒՍԱՏԱՐԻ:

ՇՅԵ. Ծնորհիւն Քրիստոսի ևս հայր Ս ահան . . . ետեսուրք Յովհաննէս յիշատակ իմ եղբաւրն Վրկաթի որ 'ի միջաւրեայ 'ի Քրիստոս փոխեցաւ . յիւր հալալ . . . խաղաղաւ

շուրջաւ և տաւն դարկի զեմ հողն և զծմակի հողն որ ինձ . . .
 զինչ խարճ լինի եւ առնեմ յետ այնորիկ սուրբ Յովհաննէսի
 և սպասաւորքս փոխարէն հատուցին յամենայն ամի Դ. պատա-
 րագ 'ի տաւնի սուրբ Վարդգորին՝ յանաւն Վարդգորի առնել կա-
 տարիչք գրեաւ աւրհնին 'ի Վրկատուէ շինեցի զուլէն և զանկա-
 կատուն:

Պ Վերայ որժան պատգի դրան յախալոյն:

Շնորհիւն տեսան նորոգեցաւ սրբոյ Սանատց զանգա-
 կատունս շրջակայ պարսպիս և մեծ եկեղեցւոյս սա զիրս պարա-
 դայիւքն 'ի Թաին ումի՜ն ին սկսեալ իշխողութեամբ Լ. լեբէկին
 և Լ. հմարեկին յաւար շամբեցի Յովհաննէս վարդապետի որք
 հանդիպէք առք ոյսրմի Լ. ստուած զձեզ ողորմեացի:

Յարեւելեան իողմն քաճաբին արդարաւոր 'ի վերայ որժան:

Վրկատու Լ. ստուած ոյսրմեալ Յովհաննէս տնտեսին զի լ-
 ամ աւելի տնտեսեցն սուրբ ախախ անտրտունջ և մեծաւ յու-
 սով Թաղեցաւ առաջի սուրբ կարապետիս: Պ Թիւ. Դիթ:

Լ. րհնագիրս-Լեւն 'ի Վ չղլուճայ Գեղ լեղեալ սուրբ Լ. արդարաւոր
 զանոյ:

Պ Վերայ որժան հարաւային դրան արեւոտ ինչ զանգաւորան:

,, Պ յամս Լ. ստուած արեալ և մեծարու տեսան Սարգսի
 վերադիտողի մայրաքաղաքին Լ. ուղ և 'ի պետական իշխանութեան
 Շահնշահ Օպարիայի եւ պարմն որդի Հասանայ ոսիս մեծ ա-
 նուն զիւղին աւշականայ միարանեցոյ սուրբ ախախ և ետաւ զեմ
 հայրենի զայդին զվարդիննցն որք 'ի սուրբ Լ. ստուած ամին
 'ի ձեռն բարեհաբ հօր Ամէանի և սուրբ եղբայրութեան յի-
 շատակ հոգւոյ իմոյ և սքա փոխարէն հատուցին ինձ զաւուր
 յարութեան Վ աղբուր բոլոր զեկեղեցիքս պատարագել զՎր-
 վկատու և Վարսիմալին: և Խուրթին Դ. Սեթային, որք հաս-
 տատուն պահեն աւրհնին յԼ. ստուածոյ և որք խափանեն նղովին
 'ի Վրկատուէ:

Դ ԿԵՐԵՅՈՒ ՄԱՐԿԱՆ

Եւ Սթալինն մարտնչայ սրբոյս յեղին պարսնին և ետուն ինձ առաք մին սպասարար . եւ Սթալինը որդի Սադիկնէ երեսնցի ետա զիս՝ աշխին որ 'ի ձոր գրանն է 'ի սուրբ ուխտս և սպարակն սպասաւորքս սորա 'ի տալին շարաթ առաք սպասարար և զԲիւստա :

Դ ԿԵՐԵՅՈՒ ՄԱՐԿԱՆ 'Ի ՎԵՐԿԱՆՈՒ ՊԵՐԿԱՆ

Թալին նշն . Եթիւնութեան խաթուն բարեպաշտ իշխանին ետա զիս՝ զանձաղին հայրենիքն իմոյ գովաց որ է 'ի հնդիկէ մինն տղատեալ և բաժանեալ սահմանաւքն այլ և այլ 'ի հրեշտակաւորակ սուրբ ուխտիս 'ի բաղնի օտքս յաղաղս յիշատակողաց մերոց և անդրանիկն մերոյ Սանային որ կէս առաք փոխեցաւ և սուգ մեծ եթող ծնողաց իւրոց . որոց յիշատակ շինեցի սձնն 'ի վերայ տապանատանս սպասաւորքս սուրբ Բատաւաճանիս Բատաւաճանէր հայր Սիմեան և այլ նր եղբարքս յանձն առին ամէն ամի քառասուն աւր սպասարար մատուցանել զԲիւստա և առաք Դաւթունին . Ժ Դաւթաւունի Ժ Սանային , անխափան մինչև շնորհամն ողբոյն Բատաւոյ . եթէ 'ի մեծաց կամ 'ի փոքունց զմեր բնծայքս հանն 'ի սուրբ ուխտս եթէ առաջնորդ զմեր Ժամ խափանէ մերոց մերոց սպարաւան լիցի առաջն Բատաւոյ կատարիչք գրոյս աւրհանն Դաւթաւոյ :

Դ ՎԵՐԿԱՆՈՒ ՊԵՐԿԱՆ ԿԱԾԱՐԻՆ ՍԵՐԵՅՈՒ ՎԵՐԿԱՆ

ՀԳԳ . ԹՎ Եւ Սթալինն մեղաւցեալ աղախին Վերկաւանի սիհնեցի իմ շինեցի զեկեղեցիս զսուրբ Վերկորի յիշատակ որդւոյ իմոյ Վերկորի 'ի ձեռն հօր . . . և մօրն . . . և առաջնորդ սուրբ ուխտիս . . :

Նի վերայ խաչարկի եղելոց յորմն Նի վերապի գրան:

Շորհրհին Աստուծոյ եւ Խառնոտ որդի Սասնային ...
Ետու Նի մեր սեպհական սուրբ ուխտն բոլորն սուրբ Աս-
տուածածնին զմեր զգանձագին զճրճորի կլանին իւր սահմանութն,
Զաղացալն եւ պահպանութն եւ զաղի աղբերն զպահեղն որ իմ
պապն գնեալ էր. եւ ինձ տուեալ եւս յոյս կենդանութեանս
Ետու Նի վանքն եւ հայր Աբրահամ եւ այլ եղբարքն փոխարէն
հատուցին ինձ Նի տարին Ժ ուսուր պատարագ, յետ ելից իմոյ
ինձ տանեն սլ եւ իցէ որ մեր արձանագիրս յետ չըջէ կամ
այլոց կամ աւատարաց մեղաց մերոց սրարտական եղեցի առաջի
Աստուծոյ:

Յաւանդին ստոր:

ԺԺԹ. Թվին, Ատման Աստուծոյ եւ Խառնաղ մեծի երա-
ղիս Թսնա Սասնիս որդիս իմ անդրանիկ Սասնայն որ կէս
տարեկան Նի Քրիստոս փոխեցաւ իմ զանձագին հաւր ինձ Աշն-
մու որ իմ պապն գնեալ էր ուսիկէլ յետ տուեալ ինչ իմ
պապն մեռաւ, եւ Խառնաղ իմ կնոջն զբաժինքն ակն եւ մար-
դարիան տուի իմ պարսնին Շահնշահ եւ կրկին զաշնակ գնեցի
ու զիմ որդւոյն բաժինն զՍասնին Նի բզներս տուի Աստուա-
ծածնիս զփերի այգին իւր հնձանովն. Է շնուհանն զմեհգեա-
նուղ Խաչատուր գուրուսին փեսայն իւրեանց հաղովու ջրովն
Նի տգնիս ջաղացն շիմ խոտահարն Ժ. բարդ խառն ակզ որ
հնձէ մէ ոսկի արծաթի եւ Խառնաղ զոյս ընծայ տուի սուրբ
Աստուածածնիս, ով այս գրելոյս հակառակի կայ Նի Քրիստոսի
հրապարակին. Աստուածամայրս լինի իւրն դատաւաղ. Աս
տէր Խառնաղ եւ հայր Աբրահամ Յաւանդի փակախայն եւ այլ
միտարանքս հատաւտեցին Նի տարին Ժ. աւուր պատարագ. ե.
Սասնին. ե. Խառնաղայ: Ով որ որ զարձանագիրս խափանէ
ԺԺՐ իցն հոգւով եւ մարմնով, եւ որ հատաւտ պահեն տարհնեալ
եղիցին յԱստուծոյ ամէն, զԱմէնաւն զուաւղ յեղեցիք ա-
ղաւեմ:

Պի հեռանալովն 'ի վերայ որման էնց սորա եղեալ քաճարէ : որ 'ի զան-
գութաբան :

Եւ Սէթայ տիկնատիկին դուտոր մեծին Սասակայ զու-
ղակից Սահրամայ իշխանաց իշխանի որդւոյ Լշոտոյ իշխանաց
իշխանին տասանորդեցի զվատակ դեղջն իմոյ Ղազարայի ընծա-
յելոյ 'ի սուրբ ուխտոյ բազմարիւս վասն յիշատակի զաւրակա-
նին Բրիտտոսի հաւրն իմոյ Սասակայ փոխեցելոյ յաշխարհէս .
եթէ որ 'ի մեծամեծաց կամ 'ի փոքունց կամիցի խախանիչ լը-
նիլ որոշեալ լիցի 'ի վառացն Լստուծոյ եւ ք մեղացս մերոց
համարս տացէ յառուրն դատաստանին :

Պի հոգն արեւելեան առաք քաճարէն :

Եւ թաւ թաւ , 'ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի
Հայոց կաթողիկոսի եւ 'ի Թագաւորութեան Ղազկայ Շահն-
շահի որդւոյ Լշոտոյ կամ եղև իմ Ղարիգորի ծագեանս եւ
իմ որդեացս որ տուի զիմ գանձանակէն կողպտեանին որ վաս-
լինք ընդ կին . ընդ գէժէ 'ի բզնարին Սանսն 'ի սուրբ Լս-
տուածածնին 'ի ձեռն առաջնորդի հայր Ստեփաննոսի վասն
Ստոլին արեւշատութեան . եւ իր որդեացն եւ իմ Ղարիգորի մե-
ղաց Թողութեան եւ ոգւոյ փրկութեան եւ որդւոցս իմոց եւ հայր
Ստեփաննոս եւ միաբան եղբարս կամաւ յանձն առին . որ
ամ ամի զՊօղոսի եւ զՊետրոսի տաւնին , առուրն պատարագն
յամէն եկեղեցիսդ իմ եղբարն Սուրբ Ստեփաննոս արապեն , եւ յետ
վախճանի իմոյ ինձ մատուցեն . արդ հայր որ լինի եւ զիմ ժամի
խախանէ առաջն Լստուծոյ իմ մեղացս պարտական լիցի , արդ
եթէ որ 'ի մեծաց կամ 'ի փոքունց յիմոց կամ յաւտարաց եւ
զայս հոգս սուրբ ուխտիս յափշտակին այլ եւ այլութեանն
պատճառաւ նզովեալ լիցին :

Յաւանդեմ 'ի վերայ որման առանձնաբան յարապետոր :

Ողորմութեամբն Լստուծոյ եւ 'ի հայրապետութեան տեռն
Պետրոսի եւ 'ի Թագաւորութեան Ղազկայ Շահնշահի որդ-
ւոյ Լշոտոյ եւ թաղէոս ետու զիմ

՚ի ներգրաւոր ՚ի ֆախաւորդն որոն յայր զանգաւորսն որաբէ
Լ'սորաւածանին :

Լս Սիւրեւար որդի Վաւաջին ետու ՚ի սուրբ ուխտ
Բագնայրի զիմ աշխատանայ . . կատարեն սուրբ Լ'աւրե-
լոց զուգակին և համխտարն և այլ եղբարքս փոխարէն հատու-
ցին ՚ի տարին երկու աւուր պատարագ ինձ միւթարայ և մին
աւուր ամուսնոյն իմոյ . . կատարիչք գրոյս աւրհնին յԼ'ս-
աւածոյ :

Շի ներքոյ սորա :

Լս Իրաւատուր ծառայ Վրիտտաի ետու սուրբ Լ'ստուա-
ծածինս զիմ զանձաղին զտունն մօտ ՚ի Լ'պուղակէս սուրբ
Վրիգոր և սիւհ արծաթի և սղբս փոխարէն հատուցին ինձ
ք աւուր պատարագ յամենայն ամի անխափան կատարիչք գը-
րոյս աւրհնեցին յԼ'ստուծոյ ամէն :

Յանգաւորդն որոն :

Շի հաղատարութեան հոգեոր տեսուն Վրիգորի և յա-
ւաջնորդութեան հաւրն Սիմեանի ևս Պաղոս երէց ետու զիմ
այդին ՚ի ծաղկոյն սր յաշնակ հնձանովն գեղին դէմ և եղբարքս
ետուն ՚ի տարին Ժ աւուր պատարագ . դ' աւուրն ինձ դ' իմ
հաւրն Վ' պարայ . ք ամուսնոյն իմոյ Տիրանցին կատարիչք
աւրհնեալ եղեցին յԼ'ստուծոյ և ներհակէն տարտական եղի-
ցին մեր մեղացն :

Շի հիւսիսաւորդն ՚ի վերայ միջին որմն զանգաւորսն :

Պիղ . Կաման Հոգւոյն սրբոյ ևս տէր Վրիգոր վերա-
գիտող մայրաքաղաքին Լ'նոյ հաստատեցաք ՚ի մեր սեփհա-
կան ուխտս սուրբ եղբայրութեամբս հանդերձ եթէ որ ՚ի միա-
բանացս փոխի ՚ի Վրիտտոս պատարագ մատուցեն յաւուրն
դ' քաւասուն երկուս և արեղային . դ' քաւասուն աշխար-
հասան արեղին . ք քաւասուն ևս սենայն եղբայր աւուր մի

պատարագ և որ չկարէ Ժ. Կանոն աղաւթք արասցեն եթէ որ այս կարգեւոյս պահատեցուցէ խլճի և մեղաց պարտական է առաջն Բոտուծոյ. տէր Բոտուած ողորմե ա՛ Սարգսրէին ամէն:

Ի ներքոյ որոս:

Իս խաչ եղբայր որդի Բոտուածաորոյ և ամուսին իմ Սիւմամ շնեցաք զգերեզմանոցն մին եկեղեցին և տուար զմեր տաճարն և զսարաւոյթն և ի ներքեն տուն ի սուրբ Բոտուածածինս և հայր Սիմէաւն և այլ եղբարքս փոխարէն հառուցին յամէն ամի զ աւուր Ժամ. զ աւուրն Խաչեղբաւրն ք Սիւմամին, կատարիչք զրիս աւրհնեցին յԲոտուծոյ:

Պարջեալ ի ներքոյ որոս:

Բնուանքն Բոտուծոյ բնակիչք սուրբ ուխտիս տէր Վրիս տախոր և Վամաղիէլ վարդապետ ամենայն միաբանութեաւ զայս կտակ անջնջելի հաստատեցաք, եթէ որ ի միաբանացս փոխեալ առ Վրիսառս զենչ որ անդարձ առնէ և իմ հոգւոյն տեսող մի որ իշխեացէ, խախտենէ, ոչ պարտն ոչ հայր, ոչ միաբանքս. առա եթէ լուծանեն յերկոյ սուրբ Ժողովոյն նդրեալ եղեցի հոգւով և մարմնով: զՅաննիսի դրիս ի տէր յիշեմք:

Պարջեալ ի ներքոյ որոս:

Կամուն Բոտուծոյ եւ Խաչատուր ետու զմուլքն հոյն որ թեղինեաց այդոյն ի յետէ ի բաղնայրի սուրբ Բոտուածածինս և հայր Բրրահամ և եղբարքս փոխարէն հառուցին ք աւուր Ժամ. յո ինձ. և ա՛ արինամն, որ հաստատուն պահեն աւրհնին յԲոտուծոյ ևայլն:

Յաջախոյն հետեւացին լուսմարի ի ներքոյ որոս:

Ահի. Յամս Բոտուածապատիւ հոգեւոր ականն Վրիդորի որդւոյ Բպուղամիլի և ետու սուրբ Բոտուածածինս և առաջ սուրբ սուրբ ուխտիս փոխարէն ինձ հառուցին յամէն ամի ին

առաք պատարագ և ինձ Յաւհաննէսիս • Եւ Սեւ վարդանին •
 Եւ Կատանդին, Եւ Տեանդին, Եւ Բաղդադեղին • Եւ Սիւնիս-
 դին, Բեւեախին • Եւ Կատային, աւ Գաւիթին, աւ Տիկնոջն •
 Կրկնադասիկն և ժամն, հատարիչք դրոյս աւրհանային Ռատու-
 ծոյ • և եթէ որ զյիշատակս մեր խախտնէ կամ յաւազաց կամ
 յառաջնորդաց մարդն այն նշովի Ռատուծոյ և յամենայն սրբ-
 րոց ամէն • և մեր մեզաց պարտական եղեցի առաջի Մատուծոյ
 ինձ, ի վերագլխողութեան մայրաքաղաքիս Մուոյ տէր Սար-
 գսի տեառն անդուս :

Ի ներքոյ ողբաւ :

Ըսաւ. Դնորհին Մատուծոյ եւ Ղարեգոյն երէց որդի
 Սանդիկ երիցու և ամուսին իմ Սարիամ մարանեցաք առքը
 Մատուածածինս և ետու զիմ դանձաղին զնոր աղբերիկ իւր
 ամենայն անդոտանաւոր որ ընտանի լեալ է մի տաւնական մա-
 կողաթ մի աւետարան անկետուս իմ դանձալ զնո՞ւմ վասն եր-
 կայր Կենդանութեան պարսնաց իմոց և յիշատակ ծնողաց ման-
 կանն և թաճեցոյն և հայր Բրբաճամ և Յովհաննէս փա-
 կախալ և այլ սուրբ եղբարքս փոխարէն հաւառցին ի տարին
 ի քառանկոյ զ • առաք պատարագ յամենայն ամի • Եւ Ղա-
 րեգոյնի Եւ Սարիամայ, արդ եթէ որ զմեր պատարագն խա-
 փանէ կամ զմեր աւետարանն կամ զմեր տաւնական ի սուրբ
 Մատուածածնէս ի մեր դերեղմանէս հանէ յերկոյ սուրբ ժո-
 դովին նշովեալ եղեցի հողւով և մաքմնով • և ոչք հաւատա-
 ւորն պահեն աւրհանալ եղեցին Ռատուծոյ ամէն • Եւ Սիմեոն
 զրիչ յիշեցէք աղաչեմ այս առաք է աւ առաք մանկանն •
 աւ առաք թաճեալուն :

Յովհաննէս որդիս յաճարին ի վերայ ողբաւ :

Դնորհին Մատուծոյ Դարամի շահ որդի սպիւրաւին և
 առաք մեր սեպհակուն եկեղեցիին ի սուրբ Մատուածածինս, ք
 ամին ջարացի ի շիրակ վանին և զխաչին մարդն և սպառա-
 հայր Սիմեոն և այլ մկրտանքս փոխարէն հաւառցին ինձ ժը
 առաք ժամ • Եւ առաք ինձ • Եւ Կաթիլին, Եւ Կիւրախին • աւ

Հասնայ, թէ Լ. յիսթուեն, Լ. ա թաղուհի զուգակից Շարափ շահի ետու խաչ մեծածախ և Լ. ետարան Սաւա փողոցի կուղ-
պակ 'ի վերի շիրակ վանին զամիգն որ ճլուտ կոչի, փոխարէն
հատուցին ինձ զ' առուր պատարագ ե ինձ. առ առուր Սամու-
ղին, Լ. ա թաղիկ թագուհի դուստր Շարափ շահի ետու
թ' կուղպակ յիմ' կուղպակնոյ նորին Լ. յոնանոյին և Լ. արեւ և
հայր Սիմեան և այլ միաբանքս փոխարէն հատուցին ինձ թ'
առուր պատարագ. կատարիչք գրոյս աւրհնեալ եղիցին յԼ. Ե-
տուծոյ:

Դ Վերոյ Էմարէն ճգո Դրոն յարեւելեան ունն յաջմոդն:

Դճա. Կաման Լ. Ետուծոյ եւ Լ. պուղամր որդի Ս. ագիտ-
րոսի թուան Սահրամի իշխանին վասն 'ի Վրիստա յուսոյն
ետու զիմ' գանձագին հայրենին զկալողոց կէսն իւր հողայն իւր
ջրոյն 'ի սուրբ Լ. Ետուածամայրս, որ մեր ուխտս, որ մօտ 'ի
Վրիստա զփոխարէնն 'ի յիմ' մայրն վճարէի առ Վրիստա
հաստատեալ էի մինչ Վրիստա, աղաչեմ' զՍիմեան գրիչս
յիշեցէք:

Դ Վերոյ որոս:

Շնորհին Լ. Ետուծոյ եւ թաղիկս դուստր Շարափ շահի
ետու զիմ' գանձագին զհայրենիքն զնարանի մեր ուխտս 'ի բազ-
նայիրսի սուրբ Լ. Ետուածածինս, և հայր Լ. բրահամ և այլ միա-
բանս եղբայրքս փոխարէն հատուցին յամենայն ամի Ժ առուր
պատարագ թ' առուն ինձ առնեն խ. այիկիս. և թ' առուն
Վրիգորի, Լ. րդ. րբ կատարեն և հաստատ պահեն աւրհնեալ
եղիցին յԼ. Ետուծոյ, հաստատ ամենայն անդաստանաւք հո-
ղով և ջրով մինչ 'ի գալուստ որդւոյն Լ. Ետուծոյ, զՍիմեան
գրիչս յիշեցէք:

Յաջմոդն աստուծի ունն 'ի վերոյ Էմարէն:

Շնորհին Լ. Ետուծոյ եւ վաճառական որդի Վաղարու
միաբանեցայ սուրբ Լ. Ետուածածնին ետու վերի խաչ զկալացի

Պուղպակ մի ոսկի մի արծաթի. և հայր Աբրահամ Պէորդ վարդապետս և այլ միաբանքս փոխարէն հատուցին 'ի տարին ժիւ պատարագ. ա՛ն Վաղարու ա՛ն Խոյստեղին, ա՛ն Սիւտիցն, ա՛ն Թադեւոցն, ա՛ն Սարգիս տիկնայ, ա՛ն Լարրինոյ, Կ Խոյստիղին, ա՛ն Սամաթին, ա՛ն Համասի որդւոյն, որ զփոխարէն հատուցին կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ:

Եւրոպայ

Կամաւն Աստուծոյ ես կոտորեալ ծմակեցի ապաւինեցայ 'ի սուրբ Աստուածածինա զՀիւրատունն որ պիւշարն կոչն որ ծախեր էին վանեցիքն: Լա դարձուցի 'ի վանքս և ետու գին ա՛ն. ա՛ն. հայրս և վարդապետս և այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին ինձ 'ի տարին թ աւուր ժամ. արգ եթէ ոք զյիշատակս :

Պի վերայ համարի յախաբողոքան որեւելեան սեռն:

Կամաւն Աստուծոյ ես Ապուղամբ որդի Սագխտորոսի որ գնեցի զկէս կաղղուցն 'ի Տիգրանանց և ետու 'ի սուրբ Աստուածածինա 'ի մեր սուրբ ուխտս. որ զփոխարէն մօտ 'ի Վերիստոս 'ի Սահրամի իշխանից իմ եղբարց վճարէ հաստատէ մինչ 'ի գալուստ որդւոյն Աստուծոյ բոլոր ասեմ գեղն. Սկմաւն գրիչ:

Պի վերայ որեւելեան որման յախաբողոքն որման դաժարին 'ի Ձիւ դանգախորան: Թմին ոճք:

Շնորհին Վերիստոսի 'ի տէրութեան տեղւոյս Վրիգորի մագխտորոսի որդւոյ Ապուղամբի, և առաջնորդութեանս հաւր Սկմաւնի ես Սարգիս ծմակեցայի աւագ երէց որդի Վրիգոր քահանայի ետու զիմ գանձագին հայրենիք այգին զէն ճանկի գներբի զիհն իւր ծաղկոցովն իւր չորեսին ամիսերովն 'ի սուրբ մայրս լուսոյ, և սոքա փոխարէնս հատուցին յամենայն ամիս ընդ աւուր յանուն իմ պատարագիւ զՎերիստոս, և այլ ետու զկարգ զիմայ տներն. զի ուր ինձ վախճանն 'ի զիշերա

պաշտան և մատող տունն • կատարիչք և հաստատուն պաշ-
հաւդն աւրհնեցին 'ի Վրիստոսէ Արամոյ:

Վարչեաւ 'ի ներքոյ սորոս:

Եւ հասան կողբցի որդի Սիւրթարայ Բապեան թոռն
համեղն ապաւինեցայ 'ի սուրբ Արամաճաժինս և այլ սուրբքս
և վասն փրկութեան հողոց մերոց ետու զմեր զանձազին հայ-
րենիքս կինն զէկս դանին 'ի սուրբ ուխտս և լերամբն • և
որքա փոխարէն հատուցին 'ի տարին Ծ. զք աւուրն համեղն
իմ եղբաւրն և Խ կատարին. կատարիչք զընս աւրհնին յԱ-
րամոյ և յամենայն սրբոյ:

Վարչեաւ ինչ որան:

'ի Թվին նոր. Կանաւ մարդասիրին Արամոյ եւ Ահա-
րամ որդի Սիւրթարայ թոռն աւետեացն չիչկանց և զուգա-
կից իմ փառձամձս միարանեցաք սուրբ Սաւրս լուսոյ ետու
զիմ զանձազին կողբալն 'ի փողոյ կտեր նորի թարոսեանց
կողբալն վերայ է. և զայն տունն որ սեկթեանց հասկիցէ
և 'ի վերայն կողբալ եժ շինած, և սորա հայր Ամէան, և
միարանքս փոխարէն հատուցին ինձ յամենայն ամի ժք. աւուր
պատարագ. ք Ահաբամայ, դ փառանձին. աւ Սամկանին, արդ-
եթէ որ յառաջնորդաց անշուշտ զգրեալս խախտէ կամ ծախէ
մեր մեղացն պատասխան տայցն յասնին Վրիստոսի:

'ի ներքոյ նորին:

Կանաւքն Վրիստոսի այս մեր դիր է սուրբ ուխտիս հաւրն
Ամէանի և միաբան սպասաւորաց սրբոցս զերդ որ խաչերեսն
վարդին որդին 'ի Վրիստոս փոխեցաւ. և զէւր զանձով շինած
աներն 'ի գաղղ զրան խրչերեղ. 'ի սուրբ մայրս լուսոյ տղա
դառն ժամանակի հանդիպեցաք ամենայնի սպու սրոյ և 'ի վխաւ-
թեան ծախեցաք, և 'ի սրբոցս 'ի պէտս անցուցաք և փոխա-
րէնս հատուցաք յամենայն ամի դ. աւուր պատարագ. ք խաչ-
երեսին, և աւ ամուսնոյ լւրոյ մէքերուն. եթէ որ զգրեալս

մեր անկողնի առնէ և խափանէ յերկոյ սուրբ յողովոյն նոր-
վեալ եղեցի ամէն :

Պատգամ Դ Երեւոյ Երեւոյ :

Ստորագրեալ Ստորագրեալ եւ առաջ Տիկին դուստր
Պարգեկան միաբանեցայ սուրբ ուխտիս և զիմ Հայրենի կէս
անկն ձիւթահանքն որ 'ի միջնողաց 'ի պատկի ներքեւ ինձ բա-
ժինք էր հասեւ , ետու 'ի սուրբ Ստորագրեալսն : Այս հայր
Ստորագրեալ միաբանեցայ փոխարէն հատուցին մեզ յամենայն
ամիս եւ առաջ պատարագ , զերեք առաջն ուսագ Տիկնայ և զմին
Պարգեկան և զմէկն թաճակուն . եւ թէ որ զիշատակս մեր
խափանէ մեր մեղացն համարս տապնն առաջի Քրիստոսի .
Ստորագրեալ գրիւ :

Դ Հարաւորեալն որքն զանգագործն յաջողեցն թէ լաւագործ :

Ստորագրեալ Ստորագրեալ բարեբարի եւ Յիշակոյ որդի Պարե-
զորի միաբանեցայ սուրբ ուխտիս և բնծայեցի ի արտ . 'ի
սուրբ Ստորագրեալսն և սքսա հայր Ստորագրեալսն փարգապետս
և այլ միաբանքս փոխարէն հատուցին ինձ 'ի տարին զ
առաջ պատարագ . ա ինձ , ա իմ ծնողացն , ա իմ եղ-
ացս , որ հաստատուն պահեն աւրհան Ստորագրեալ , մէկն
արտիապիս մէկն իմ աննկատի :

Կից Երեւոյ :

Ստորագրեալ Ստորագրեալ եւ Ստորագրեալ երկու որդի մի թա-
թուլ միաբանեցայ Քաղնայի սուրբ Ստորագրեալսն և տուաք
նուէր յամ

Կից Երեւոյ :

Հասեւ Կերակո միաբանեցայ 'ի սուրբ Ստորագրեալսն
Քաղնայի ետու զիմ գանձագին հողերն զեղատինէ ամենակից ներ-
քի զիհն լինհնային կղերն դայ :

Կէր սորա :

Կամաւ անեղին Լստուծոյ ես ամն Վատախագ. որդի Խաւմբողայէլին մէկցի միաբանեցոյ սուրբ Լստուածածնիս և ետուքնծայ ճ. դահեկան, հայրս մուշեցի վարդապետքս և այլ միաբանքս փոխարէն հատուցին ինձ 'ի տարին 'ի սուրբ Սարգսի. թ աւուր պատարագ և անուն իմ զԲ, դրեչ :

'Ի ներքոյ նորին :

Շնորհէն Քրիստոսի ես Սարգիս որդի Խաչատուրին միաբանեցոյ սուրբ ուխտիս ետու ձեթահնոց աղցաւ զեքոր և յամէն ամն ե լիար ձեթ, իսկ հայր Լ. Երազամ և այլ միաբանքս փոխարէն հատուցին ինձ 'ի տարին թ աւուր պատարագ կատարելչքն աւրհնեցին և որք հակառակ կան մեղաց մերոց պարտական լիցին :

'Ի խաւախդէն լաւաստիքին :

Ոհ. 'Ի յամն Լստուածապատիւ տեառն Սարգսի որդւոյ Լսկիրատին և յառաջնորդութեան հայր Սիմէանի ես Լ. Երաշիր աւշակաւոյ ռայիս ետու զիմ զանձաղին տղին. որ Լ. շտունց կոչի 'ի սուրբ Լստուածածնիս և պարտին սպասաւորք սորա 'ի տարին ութն աւուր պատարագ. զ Լ. Երաշիրին. թ. Լ. պասս. թ Սըրսին. ա Վնտուտին :

Կէր սորա :

Կամաւն բարեւարին Լստուծոյ ես Սարգ. տախծս և Լ. Երշակ և Խորէն միաբանեցաք 'ի սուրբ ուխտս բաղնայլս 'ի ձեռն Սիմէանի տուաք զվարդինայն որ են 'ի սուրբ Լստուածածնիս և խոտացան սպասաւորք սորա 'ի տարին ժ. աւուր պատարագ. զ Սարգ. տախծին. զ Լ. Երշակայ զ Խորենայ, որք խափանեն մեր մեղացս պարտական առաջի Լստուծոյ :

Կէն սուրբ:

Եւ Ռախտիւնս միաբանեցայ սուրբ Լոուսաճանիս . և ետու զեմ գանձադին զայդին 'ի բաղբանի որ կոչի տաթիկեանց, և սպասաւորսո հատուցին ինձ. զի աւուր պատարագ անխափան . . . Լոուսաճանիս գնեցի զահլանն զհոգն որ աղբիկն և ետու սուրբ ուխտս յիշատակ հոգւոյ իմոյ 'ի յառիւք զսելահալան այդին որ 'ի բաղբամ ժամանակաց աւտարացեալ էր վերջաւին հանդերձ միաբանութիւնս վերստին 'ի սուրբ ուխտս:

Եւ Սարգիս ետու զեմ այդին որ 'ի Սարմեաի 'ի վերայ երասխայ 'ի սուրբ ուխտս յանուն իմ պատարագի Վրիստոս. զի աւուր:

Եւ Սարգիսաւորս ետու զեմ ձիթահանք. կէս անի որ 'ի կարուց զբան յանուն իմ պատարագի Վրիստոս աւուր զի:

Եւ Պահարիկս ետու զեմ աներն 'ի սուրբ Լոուսաճանիս յանուն իմ պատարագի չի աւուր:

Եւ Թորոսեանց Սիթիթար ետու զեմ տունն և ետուն ինձ չի աւուր պատարագ:

Եւ Յովհաննէս Թաթարի որդիս ետու զեմ ջաղացն որ 'ի դաճորին զմխաւացն հատուցին ինձ պատարագ եւ աւուր:

Եւ Յուսէֆանէս որդի Լուսաբեկին ետու զեմ կէս անի ջաղացն 'ի դաճորին որ կոչի հատորհնիկ յանուն իմ պատարագի Վրիստոս, չի աւուր:

Եւ Լուսեմ ետու զեմ տուն 'ի սուրբ ուխտս որ չիդեմ քահանայից եկեղեցւոյն պատարագի Վրիստոս ինձ աւուր ան:

Եւ Սարգաշահ աշնակեցի ետու զեմ հայրենի այդին 'ի սուրբ ուխտս հատուցին ինձ. չի պատարագ:

Եւ Լուսեմ հաղար տեղս տուաք զուղտանս, տան կէսն 'ի սուրբ ուխտս առնեն ժամ 'ի տարին չի աւուր, ան աւետեացն, ան հաղար տեղին այդին 'ի Թամիր:

Եւ Պետրոս սրբի Պաւղոսի ետու զեմ հայրենի այդին 'ի յաւշական մաւտ 'ի տանց սուրբ Լոուսաճանիս, 'ի յԼուսնորդութեան հայր Սիմեանի և հաստատեցին 'ի տարին չի աւուր պատարագ ան ինձ, ան Լորտատանս, ան իմ հաւրն և ան Հաշիեւորին. ան Վոյրիանն. ան այս մանկանն:

Արշանափրանիւնն ոտքէ երրորդութեան վանայ որ անխնի 'ե հետեւ
ասիողն վերադառնալ ոտքէ Ասրա-ածածնի վանայ,
'Ի վերայ համարի որանն 'ե վերադառնալ:

'Ի վառս ամենատարր Լորորդութեանն Հօր և Որդւոյ և
Հոգւոյն որբոյ, շինեցեալ թուին ն՛հր:

Արշանափրանիւնն ոտքէ Ասրա-ածածնի վանայ Ափրի Գեղն:
'Ի վերայ հետեւասիողնն որանն յաջակոյն խաշի:

Յանուն Աստուծոյ ևս Վախորդս ետու զճիթահանքս կա-
թուղիկիս և ամենայն տաշին եօթ պատարագ մատուցանեն և
այս հաստատեցաւ յԱշտոյ, ոլոր հախաւալ կայ փորը կոչեցել
առաջի Աստուծոյ:

'Ի ճակատողն խաշին:

Յանուն Աստուծոյ ևս Մանիկիս ետու ջրային զաղբինս (ք
ջրային արտս) այս կաթուղիկիս . . . ոլ որ հախաւալ կայ ա-
ռաջի Աստուծոյ փորը կոչեցել:

'Ի ճակատողն որանն 'ե վերայ համարի:

Յանուն Աստուծոյ Սղրի Սահակիս որդեակ Արախտի
կաղվանցի, ետու զտունս կաթուղիկիս ոլ որ հախաւալ կայ
առաջի Աստուծոյ փորը կոչեցել:

Արշանափրանիւնն ոտքէ Սղրի փաննոս վանայ:
'Ի նշրա-սոր որանն յաջակոյն:

'Ի ն՛հր, թուականիս Սկստայ Շահնշահի'ի Վաղիտայ

Արշանափրանիւնն վանայ Եղեւոյ 'ե հորանոյն հողն Բախրան Գեղն:
'Ի վերայ յաջակողնն որանն, ունն:

Ահա նա քահանայ զծող Խնճ 'ե վկայականութեան

Հայոց 'ի հայրապետութեան տեսն Պետրոսի հայոց կաթողիկոսի 'ի թագաւորութեան հայոց Յովհաննէսի Շահանշահի • ևս հայր Սարկոս որդի Շապուհ քահանայի գնեցի ըզմարտհօղն 'ի Շահնշահէ եւ դրամ, յիմ հալալ բնեցի • • • • •

'ի հայրապետին արքայապետ 'ի շիրոյ որմն 'ի ներքոյ խաչ գորի :

'ի թուականութեան նձգ Շնորհին Նստուծոյ ևս ()տարս կողքեցի որդի Բահաննէսի եւ տմուտին իմ Սեզայ կանգնեցոր սուրբ նշանս ձեռաւր հայր Սիւթարայ, եւ տուար գտերազաւցն կէսն սուրբ կաթողիկէիս որ 'ի տարին ք ժամ կաւարեն • մինն ինձ եւ միւսն Բահաննէսիս կենացն որ զոկեց կոչի որ զվերդդրեալս խափանէ դատի 'ի Քրիտոսե Բստուծոյ մերոյ ամեն :

Բնդհաւորութեան եկեղեցւոյ գործեցեցայ 'ի Սեւ (Ղարաթաղ) հայրապետին տաւրադին :
Յիւրիստիսն որմն յախաւորեցն :

Յանուն Նստուծոյ 'ի թուականիս ևս Ղաւթի Սարգանայ որդի ի տու զիմ այդին որ • • • իմ ձեռաց • • • սուրբ կաթողիկէի 'ի ձեռն Նստուածազատիւ եւ հոգեւոր տեսն Սահակայ եւ պարտիս իմ բնեցեալ մինչ 'ի միւսանգամ դաւաւան զբարեկենդանի ուրբաթ օրն սլատարադ ամենայն եկեղեցին յիմ անուն մատուցանէ եւ որ որ ստէ կամ յաշխատի իմ մեղաց իմ ազգականի մեղաց պարտական եղեցի առաջի Նստուծոյ • • • մասն եւ բաժին ընդ խաչհանուաց կրեցի • իսկ կատարելք դրոյս տարհնեալ եղեցին յՆստուծոյ եւ յամենայն սրբոց եւ 'ի Սիւրբուսար Շահնշահի հայոց թուականի :

Յաջաւորեցն որմն :

Սահան քահանայ դժօղ նշ • թուականութեան հայոց 'ի հայրապետութեան Պետրոսի եւ Խաչկոյ հայոց կաթողիկոսի • այս իմ հրահանք են Ղաղկայ որդւոյ Նստուծոյ ազատեցոր զհարկն Սրանայ զձաճն զմուսն զկապիւնքն • • • • •

Եւ յանձնարեալն Պէշեղէիայ տեսանելալ լինայ, որպէս Սարգիսը
'ի հիւսիսեանդէն 'ի մերայ ուղման ուղարկուիցաւ :

Յանուն Բառուճոյնձը . թուականիս հայոց տեառն Պետրոսի հայոց կաթողիկոսի և 'ի թագաւորութեան Սմբատայ Շահնշահի որդւոյ Վաղկայ Շահնշահի ժամանակի, որ երբորդ քացրաղ և սիրելի ճորտ Սարգիս կից թագաւորաց Հռոմոնց առեալ կից պատիւ անձիպար պատարիկ վեստի դեկաթ և եղև ցարդ հրամանաւ սոցա կամ եղև երկուց եղբարց որդւոցիւղդ ասղ Հասանայ և խտտոյ տալ զմեր արկեալ էգին որ 'ի Վաղկայնիս եզերն Երասխայ 'ի վանքն դիկառուոյ արեշտոութեան շաք եւ գուկիս մեզ և մեր ճնարաց մեզաց թողութեան եթէ որ այս գրոյս հակառակ կայ և զիս 'ի որոցս հանէ զաւձին, զկայենին, զյուզային և զխաչահանուաց զանձման առցէ, 'ի յԺը հայրապետացն նպալած է, 'ի սուրբ երրորդութենէ մի' գտցէ ողորմութիւն յառւերն գտատատանին, հայր որ 'ի վանքս նոսի ամէն տարի չորս քառասունք կատարել պարտի մեր ծընողացն և յետ մեր վախճանին մեզ, թէ ոչ ընդ նոյն անիծիւք անկցի և առաջի Բառուճոյ մեր մեղացն պարտական է :

Յաջորդէն որոս :

Թ, Խհ : Յայսմ տալի 'ի տերութեան Շահնշահի կամաւ բարերարին Բառուճոյ ևս Խաչատուր շինեանց և ամուսինն իմ Էւաղ տիկին մարանեցար սաբր ուխտիս խճկաւնից և տուաք զմեր հայրենի տներն որ ընդդէմ Վաղարշ սուրբ Սարգսի է, և զհուզական որ 'ի վերայ ծաղուկակինէ, և հայր Յովհաննէս և Պաւլոս վարդապետ և այլ սուրբ եղբայրքս հաստատեցին 'ի տարին է առւր սուրբ պատարագ, դ' առւր Խաչատուրին առնեն, դ' առւր աւագ տիկնոջն և ա' առւր Բպիրատին, արդ որք հաստատուն պահեն աւրհնեացին յԲառուճոյ, և խափանիչք որոշեալ եղկցին 'ի սուրբ երրորդութենէ ամէն . Տներն 'ի մայրաքաղաքինէ քանի մատ 'ի Տիգրանանցեղուսն :

՚Ի ներքոյ որբաւ :

Շնորհին Մտածոյ նր թաւին եղև նորոգումն վերստին Պաղտի ուխտի սուրբ և հաստատեցաք որ եթէ որ յեղբարցս փոխի ՚ի Քրիստոս և հայր որ լինի պարտի առնել քառասուն ժամ և ամենայն եղբայրս աւուր պատարագ առնէ և որ չառնէ պատարագ Ճ. Կանոն աղօթիս արասցէ . արեղային ք ին . և հայրն լաւ մատաղ առնէ , որք հաստատուն պահեն զգրեալս աւրհանեցին Մտածոյ և խափանիչք նպոված են :

՚Ի վերայ համարին ՚ի հիւսիսախոյն :

Կամաւն Մտածոյ ՚ի սի . թաւերեւութեանս Հայոց եւ Օգոստի Սպարապար հայոց և վրայ որդի Սարգսի զսուրբ ուխտս զայս իմով արեալքս այլազգեաց և ետու զսուրբ Սարգիս . զլեակախող մշկարեւդոսին և այդի մի ՚ի բագրան և շինականի եւ յիշատակ հոգւոյ իմոյ և արեւշատութեան հարազատ որդւոյ իմոյ Շահանշահի և եղբաւ իմոյ Խանի հայր Յովհաննէս և այլ միաբանքս հաստատեցին զսուրբ Սարգսի զաւագ բնին . անխափան պատարագ առնել ինձ և միջնորդութեամբ Վաթի որդւոյ Շովոսայ , արդ եթէ որ յիմ ազգականաց և յաւաւրաց և կամ ՚ի հարանց զիմ յիշատակն խափանէ և զվաղիւ փակղ յայս սրբոցս հանէ զաւձին , զկոյնին և զյաղային խաւահանուաց զանէծս առցէ , յժբ իցն . ՚ի սուրբ երրորդութեն մի գացէ զողորմութիւն :

՚Ի ներքոյ որբաւ :

Թաւին նժծ . Շնորհին Մտածոյ եւ Վափիկ որդի Ճուճայի զաւրապար Միւր սպասաւար Շահնշահ տեստն իմոյ դնեցի ՚ի հալալ արդեանց իմոց զայցին , որ ՚ի Բագրան զորչնաղէն կոչի և ետու ՚ի սուրբ ուխտս Խճկանու սուրբ Սարգիս յիշատակ մաւրս իմոյ Շուշիան և եղբաւս իմոյ Սահրամոյ և սպասաւորք եկեղեցւոյս սահմանեցաք զնաւասարդի աւուր պատարագն անխափան առնել Շուշիան և Սահրամոյ կատարիչք աւրհանալ եղիցին և խափանիչք անիծեալ եղիցին : Խաւատուր զրիւ :

Դ Էբրայ Էսմարի հարսանիքէն դրան:

Թառ ին անձ թ. Շորհրհիւ և ողորմութեամբն Մատուցոյ ևս Քառասորս ծառայ Քրիստոսի և ամուսին իմ Տղատիկինն ողորմութեամբն Մատուածատէր պարսնի իմոյ Վրիդորայ միաբանեցաք սուրբ ուխտիս Խնկանից և ընծայեցաք ՚ի սմա զմեր զանձադին այգին որ Եմբենոյ զոր աղտորն կոչեն և աւետարան մեծագին ՚ի ձեռն Մատուածապատիւ եպիսկոպոսիս տէր Աբրահամ և այլ սուրբ եղբարցս և սրբա փոխարեն հատուցին մեզ զՎ աղարու տառնին պատարագն մինչև ՚ի դալուստ բանին Մատուցոյ, զկէսն ինձ առնեն Քառասորիս և զկէսն զուգակցին իմոյ Տղատիկինոջ, արդ որ զգրեալս մեր կատարեն աւրհնեալ լիցին ՚ի Քրիստոսէ Մատուցոյ և ողբ խալիանեն որչեալ լիցին ՚ի փառացն որդւոյն Մատուցոյ:

Դ Էբրայսոս Էսմարի որ Էբրայ դրան:

Դ Եճր Թառ. Լա Աբրահամ երէց որդի Սարկաւադ քահանայի Թոռն Սամուէլի Իրիցոյ Մնեյի ետու զիմ զանձադին ք. տուն նորաչին և ՚ի վերէն երկու կուղբակի սք ուխտս ՚ի խնկանն, յառաջնորդութեան տէր Աբասոյ և վարդապետ Պաղտի, և այլ միսրան սուրբ եղբարցս և փոխարեն հատուցին մեզ յամենայն ամի զ աւուր պատարագ. ք Մարահամ և ք պապերուն և ան Հարիկանի, կատարիչք զըոյս աւրհնին յՄատուցոյ և հակառակքն սրոշին ՚ի Քրիստոսէ և իմ ժամէս ետու ՚ի սուրբ Սարգսի կողմանն ննջեցեալսն. ք Խոցադեղին. ք Յաւհաննէսին. ք տերապուին, ք Հաւամին, այլ ոչ սեմադմանդկահտ դիւղին. հայր որ Եթէ յանդգնի ծախել կամ զբաւ դնել մի՛ զոցեն տղորմութիւն ՚ի տեառնին. յերէաք ըզ Վրիդոր աշխատողս զախմանոս Թահդորոս ան ժամ:

Լ. բանագրութիւնն սուրբ Եբրայտաբեան զանայ որ անիոնի ՚ի հարսանիքէն Տէգս գեղջ:

Դ Էբրայսոս հիւսիսային արեմոբեան Էողմի դրան:

ԵԼԸ Թառին, յանուն Մատուցոյ ևս Վրիդոր որդի:

Դ Էբրուսոս հիստորիկոս արեւելեան Էոդը դրոն :

Թուին նի . Յանուն Մատոծոյ ես քաղցր և անուշ
Հայոց Թաղուհի հաստատեալ եմ զՏիկոնոյ շարեաան յեղն
կայծմի . արդ մի՛ որ իշխեսցէ լուծանել 'ի սուրբ երրորդութի :

Դ Էբրուսոս արման հիստորիկոս մերջ անիւն արեւմտեան :

Նժե . Թուտիանութեան հայոց 'ի Թագաւորութեան
Յա հաննէսի Շահնշահի և 'ի հայրապետութեան առն Ալեա-
րտի Թէ հայոց վերադիտարի և 'ի տէրութեան Սարգսի , Մ-
րեւելից դոկիս ես հայր Շահնիս և եկեղեցական միաբան եղ-
բարքս խնծկայնից վանան Տիկոնոյ ջրդոս և ազարակաց ուղեոյ
վերջին առաջի Թագաւորութեան վայելէ . դ՛ աւուր . և դ՛ զի-
շեր Տիկոնոյ և դ՛ աւուր և դ՛ զիշեր ազրիւց հարցի ձերս և
դիտարն , զմիւր և երդնու Թէ որ հակառակ կայ յԺբ
հայրապետացն նշովքն և բաժին ընդ դէմ որ զայլմիղի եղիցի
ընդ Մատաւաւաւաւան և ընդ ոյոց չարադործաց որ առե-
լի են Քրիստոսի , 'ի զարնանաման վեր մինչև յաշունն հա-
նապաղ դայր ջուրն լերինն անխափան :

Ղ Էրեմիան հոգն 'ի Էբրուսոս համարի որ 'ի Էբրուսոս դրոն :

Դ Նժե Թուտիանութեան հայոց , յանուն Մատոծոյ
կամ եղև ինձ Աստրանիդէ հայոց Թաղուհի դուստր Ասա-
կայ և ամուսին Ղապկայ . Թուելալ եմ զՏիկոնոյ շարեաան
վանն Ղապկայ Շահնշահի և արեւատութեան և իմ որդւոյն ,
և վերա'այոսք սորա Աօդոն Թուլութիւն ասեն հանապաղ արդ
որ որ իշխեսցէ լուծանել 'ի սուրբ երրորդութեան և ես Մշտ
Թագաւոր հաստատեցի և Թուելալ եմ զհարկն քնովն յա-
ւիտենից վանն իմ արեւատութեան և իմ ծնողաց և եղբարց և
զաւակաց իմոց որ աւերեալ 'ի Թուականութեան հայոց նիդ .
արդ եթէ որ հակառակ կայ կամ հարկիս կամ շարեաաիս Թու
. . . . յԺբ իցն նշոված է երեւեալ լիցի որպէս կայէն , անիծեալ
որպէս քանան , բաժին նորա չէ յուղայի խաշահանուացն եղի-
ցի , վանն սուրբ Սարգսի շինուե և վանն մեր հոգւոյն աղատուե

ազատեցաւ զհայր, զմայր, և զորդիս, արդ մեր մեղաց և մեր ազգի մեղացն աւեր է, որ լեզւէմ գնաց ինձ և Երեսն եպիսկոպոսիս, և Տալրոնի Տիկօսոյ Աջանայ երկցու և Սարմանայ հաղարապետի ուրանայ Հոռանոյ որ և հիմնարկեցաւ տեղին 'ի ձեռն Զաւահանու հայոց Աթոռակիտուն և յաւահանու Արշարունեայ յիւր բարեխօսուն և բոլոր ազգիս և ամուսնոյ և որդեկացս և սերելեաց և Սահակ Ամուսարական շինի այս սրբոյ Սարգսի զորան կամարն ամէն:

Արշահապարակէն չափայ Անի անուամբ Գեղջ որ 'ի հարաւադոյն
Անոյ քաղաքի:
'ի վերահար հարաւադոյնս որսն:

Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիրս է Սօփէ Հայոց և Սրայ
Թաղուհի Թովեալ եմ զԱլմանս շարեատս վասն իմ:

Այն որսն:

Յանուն Աստուծոյ նալ Թովին և 'ի Թաղաորութեան
Պաղկայ ևս իստրաքանուշ . . . զԱլմանս հարկս վասն Պաղկայ
արեշատութեան . . . որ հակառակ կայ յժը իցն անլծեալ
եղիցի մասն ողորմութեան

'ի վերայ կամարի նոյն որսն:

Յանուն Աստուծոյ այս է իմ գիրս Սօփէ դստեր Շահնահի Հայոց և Սրայ Թաղուհեոյ, Թողեալ եմ զԱլմանս
շարեատս վասն իմ հոգւոյ և արեշատութեան յժը իցն նոյն
վեալ եղիցի և բաժին բնդ յուղայի մատնել և բնդ սիմանի
կախարդի և բնդ գեհեղի բորստի և կորբան նմա:

'ի վերայ որման յաւադոյնս նոյն որսն 'ի վերահար քաղէ Ժաճադոցի:

Վասն և ութն և մերոյ Հերակլ բարեպաշտ Թաղաորին
'Երեսնի Շտակայ և Արշարունեաց տուն թահովելոսի Արշարունեաց
եպիսի. ևս Վրիդորի գուստր և Սարիամ իմ կինն
շինեցաք զսուրբ եկեղեցիս վասն մեր հոգւոց:

ՏՓԵՒՍ

Ի երևելի և շահաստան քաղաք 'ի նահանգին Վազարաց յախն Վառ գետոյ 'ի Հարաւային կողմանէ, վասն զի Վազար էր նահանգ Հայոց և ունէր զնոն գաւառս, որոյ սահմանն 'ի Հիւսիսոյ ձգէր ցղեան Վառ. զորս ունէին Սիւրբ սոհ Խորենացին, և բնակիչս Հարաւային կողման Վառ գետոյ Սիւրբ անուանէին Սոմէտիք, այնէ Հարաւայինք. զիւրք տեղւոյն սակաւիկ զառ'ի վայր օգն առողջարար և Զաւրն բարեհամ. երկիրն տրդաւանդ և բերրի. 'ի թիկանց ունի զԵառն Սթա—ծմինգայ, այն է սուրբ լեառն. առեալ զանուն 'ի Վառիթ սրբակեաց առնէ միոջէ որոյ եկեղեցին անկանի առ սարաւանդախա այնր լերին և կամ 'ի լերի և 'ի սուկաւէտ գոլոյն. զի զուրի է 'ի յարեւելից կողմանէ 'ի դաւարաղաւարճ բուսոց և 'ի հովանաւոր ծառոց:

'ի Հարաւոյ ապառաժն Վարնդալայի, 'ի վերայ որոյ է բերդ ամուր և հոր, կառուցեալ 'ի թաղաւորաց Վարսից յամե տեառն 379. նորոգեալ և յաւելեալ 'ի Տաճկաց և 'ի Սրաց, զի յառաջ զնոսանէր յանցաւորաց իսկ այժմ վառօգատեղի. 'ի ներքին ծայր ապառաժիս են յորդարաւղն հանքային տղբիւրք ջերմ ջրոց 'ի վերայ որոց զան ութն բաղանիք և որպէս կարծի անուն Վաղաբիս ծագեալ է 'ի ջերմ ջաւրց ըստ Սրաց թփիլիս. սակայն 'ի կողս միոյ գրչագիր մատենի կայր գրեալ թէ՛ Վաղաբս այս յառաջն անուանէր Վաղաբ, յետոյ առնանեցաւ վրայտակարան յաղաղս ունելոյ զպարիսպ և զաշտարակ իւր 'ի մայր գերանաց, և ապա Տաթիսիտ վասն խնա առ խիտ դուրդ պալատոց և տանց, իսկ եթէ ստայգ իցէ չք կարեմ հաւատեալ:

Սխտաւնի Վառդաւանն Վառայ Սրաց 'ի 455 ամի յաղաղս ամբլութեան տեղւոյն և յարմարութեան փոխեաց զաթոս Վառայութեան իւրոյ 'ի Սյիսիլեայ աստ. զոր առաւել ճախացոյց և պայծառացոյց և յօրէ յայնմանէ եղև հաշտաւոր շահաստան և արքայանիտա բաղաբ:

Բայց զնոյն երջանիւթիւն չ'կարաց վայելել շարունակ բաղաբս այս, այլ զօրէն հովմոյժեալ և առանեալ նստա տարուբերի 'ի գառալի կահալս նախանձաւ զատաւառ թէս:

մեաց, այն է Պարսից, Խաղթաց, Բարապետց և Տաճկաց։ Օտաւջինն Խաղթան թաղաւոր Հոնաց միաբանեալ չէ Կայսեր Յոնաց Հերակլի պաշարեաց զսա և ջան եղեալ հիմն 'ի վեր տապալել որպէս դրէ Մովսէս Կաղականգուային թէ, քեա այսր ամենայնի դիմէին ուղիքն յարուցեալ գեան յորձանուտ (այն է Բրբայն Խաղթան) ընդդէմ Արաց աշխարհին և պատեալ պաշարէին զփախկառուն վաճառաշահն քաղաք հռչակաւորն և մեծն Տիւրիս։ Բզգ լինէր և մեծն Կայսերն (այն է Հերակլի) ժողովեալ և նորա զամենայն զօրս զօրութեան իւրոյ դայր վարկադակի հասանէր առ նիղակակից օղնականն իւր . . . ապա այնուհետեւ անդէր տեսանել զարշտու եղիւն ինձանցն որ փախեալ էին 'ի բերդին, հասեալ 'ի վերայ նոցա թշուառութիւն 'ի վերայ թշուառութեան. բայց չեւս հասեալ ժամանակն որ առաջի կայր, Աւ եղև այսպէս, զի իմացեալ Խաղթութեւ զժամագիր մեծ թաղաւորացն երկոյունց 'ի քաղաքն այն, յառաջան զպաշարէն զօր փութանալի առաւելր յօղնականութիւն նոցա և պահպանութիւն Բաղաբին, զյոժարն և զքաջ պատերազմօղն, զզօրագլուխն իւր զՇարհապակիան, և յընտիր հեծեւոց թիկնապահաց և դռնապահաց իւրոց ընդ նմա իրրեւ արս ձս, զոր իրրեւ տեսին բնակիչք քաղաքին զօրովկն առաքեալ հանդերձ յաղթանդամ և կիրթ պատերազմակցօքն յոյժ զօրացան յանձինս իւրեանց և սկսան ծաղր առնել գերիւս թաղաւորսն։ Օր թէպէտ և տեսանէին դանթիւ բաղնութիւն զօրացն Հիւսիսոյ և Բրեմիոյ, զի 'ի նմանութիւն լեռանց ճակատեալ շուրջ զԲաղաբաւն։ Թնդայր՝ զողայր երկիրն 'ի բաղնութեանն. նաւ ընդ նմին զմեքեայն, և զչորեքանիսն, և զայլ աղգի աղգի հնարս յորինեալ 'ի ձեռաց ճարտարացն Հաւմիւցեւոց։ Ասե զուռուցիկ տիկնն մեծամեծս քարալկցս առաջալկցս, որով զգեան մեծ զԿուր որ պատէ զքաղաքին կողմն ուռուցեալ յետս ընդդէմ ընդ պարկապն դիմեցուցանէին, այլ նորա ոչ ինչ վատեալք և յոչ մի ինչ իրաց, այլ քաջակերէին զմիմեանս . . . Յոսի յետոյ զկորստեանն իւրեանց խաղային զետաղ, զգգուամ մի մեծ եղեալ առաջի նկարէին 'ի վերայ նորա զպատկեր Հոնաց թաղաւորին, կանդուն մի յերկայն և կանդուն մի 'ի լայն և զտեղի արտեանացն աչացն յոգ մի ծրագրեալ, որ ոչ սր

կարէր նշմարել, նոյնպէս և զտեղի մօրուացն, լերէս ժպիրհս, և զտեղի շնչառութեամբ, լիզ մի լայն, լծառով մաղուցն պերեւելոյն լծէ կարէր որ ճանաչել, Այլ բերեալ զայն եղին 'ի վերայ պարսպին յանդիման նոցա, և աղաղակէին առ զօրսն և ասէին ահաւասիկ լծաղաւորս ձեր ուր կայս, զարձարնք երկրպագէք սմա ջերութեամբանեայս, և առեալ զեղարդս 'ի ձեռն ծակտէին յանդիման նոցա զդրդումն, նոյնպէս և բզմիւս լծաղաւորն ծաղիւն, ձաղիւն, այսպանիւն, անընադէտս կոչելով:

Թէպէտ առաջին անգամն չկարացին կորդել զսա 'ի Պարսից, բայց յետոյ գիմեալ նոյն Արքային Կարբանայ առ 'ի լծալիւն 'ի վերայ այսր քաղաքի զմ լծերեալ ոխս առաջին նախատանացն, և վերացուցեալ զսուր առ հասարակ, պատեցին զքաղաքն և զիմեալ 'ի պարխապն կոյս զիմեամբք զիզանալով լծալիւցան 'ի ներս, այնուհետեւ ասէ, յ լծալացան և լուծան 'ի քաջութեանց, մասնեցան 'ի պարտութիւն և անկան յետս 'ի պարսպէն և խուճաղեալք որպէս զճնճուկս բմբռնեալ 'ի դործիս որսորդաց, ոչ ուրեք կարելով ժամանել 'ի տունիւր ձայն տալով զուժիւ ահագին հրամայել սիրելոյ ամուսնոյ իւրոյ կամ զլծալ 'ի ծնունդս որովայնի իւրոյ, այլ պարտասեալք և պահասեալք ջանային ծածկել զանձինս իւրեանց, երանէր զոչումն հաւաքանաց նոցա ըստ նմանութեան բաղնախոյն հօտից մարեաց առ գառինս և զհետ նոցա հնձօղք անողորմք, որոց ձեռք իւրեանց հեղուին զլուսիս արեանց և ոտք իւրեանց կոխէին զլիակունսն և աչք իւրեանց տեսանէին զգիւղ լծաւալն իւրեւ զհեղեղս կարեալս, իւրեւ հատան ձայնք ողբոցն և վիայիցն ոչ որ մնաց ապրեալ և ոչ մի. ապա զխառային նորա լծէ յագեցան սուրք նոցա: Այն և զերկուս իշխանն, զմի իշխան պետ կողմնակալ լծաղաւորութեանն Պարսից և բզմիւսն 'ի բուն բնակչաց իւրոց 'ի տոհմէ իշխանութեանն Արաց աշխատհին հրամայեաց փորել զաչս նոցա, փոխանակ զե կոյր նկարեցին զպատկեր նորա. ապա մարթաղերձ արարեալ, լցեալ զմարթն խոտով կախեցին զպարսպէն. հուսկ յետոյ պարագեցան 'ի Ժողովել զաւարս. շեղծս և կոյտս կոյտս գնել առաջի բռնաւորին, որոց յաճախութեանց հային ձանձրանայր տեսանելով զանլիւ և զանհամար տաղանդս ոսկոյ և արծաթոյ

այլ և զարդուց եկեղեցեացն, զախնակապ մարդատայեռ սպա-
սուցն ո՛ր կարէ պատմել: Այնպէս զընդոյցն զեղջիւրեղէնս և
զլորամաձե փայտեղէնս այնչէ զանձի և կուլայ, զոր այժմ ա-
ծեն 'ի զործ:

Յետ նորա Ռուզայ Ամրայ Հաղարացւոյ 'ի հօւր դա-
տեաց զամենայն շինութիւնս նորին և դարձոյց աւերակ: Ըդ-
նոյնն արար և Եանկթամուր բռնաւոր (Պրէկաց: Յետ նորա
նոյնպէս արարին ռանակոխ (Սմանցլը: Շահաբատ վարեաց ըդ-
բնակիչս նորա 'ի Պարսկաստան: Եւ Նասիր առաւել ծան-
բացոյց զհարկս, թէպէտ կամեցաւ տանել 'ի Խորասան զե-
րիս հարիւր գերդաստան Հայս 'ի Թիֆլիսահաջութիւն իւրոյ
անձին, սակայն զեջնաւ 'ի խնդիր Աբրահամ Կաթուղիկոսի
Կրետացոյ և Սելիք Վալանթար Աղայի որդւոյ Սելիք
Աշխարանի Ռէհրուդեանց զանց արար, միայն պահանջեաց 'ի
նոցանչէ զտուգանս 'ի միւռմ նուագի քառասուն հազար ոս-
մառ ցորեան և չորս հազար թուման դրամ: Այնպէս ստակալի
եղին հարուածք քաղաքիս 'ի վերջին ժամանակս 'ի ձեռն Աղայ
Սահմատ Խանի. և իսպառ եղծաւ, հրդեհեցաւ և աւերե-
ցաւ և կարօտացաւ ողորդ Սարգսրէին Երեմիայի: Եւ թէ
յորպիսի սղբալի դրութեան մնայր քաղաքս այս պարզապէս
յայտ առնեն նամականիք Աբրայից Սրաց Հերակիւայ: Վե-
որդեայ և բնտանեաց նոցին, առ Կաթուղիկոսն Հայոց Յով-
սէփ Արղութեանց. որոց խօնն գտանի առիս 'ի պէտս պատ-
մութեան: (1) Այս 'ի 1797 թուին յաւուրս Աբրայութե
Վախրդւոյ որդւոյ Հերակիւայ. եմուտ ընդ հզօր պաշտպանու-
թեամբ Ռուսաց Կայսեր, և 'ի 1801 թուին իսպառ միա-
ցաւ ընդ նմա ընդ որոյ հովանաւորութեամբն ազատեալ 'ի
ստակալի հարուածոց զանազան թշնամեաց վայելէ գեորդին իս-
ղաղութիւն:

Յետ ո՛ւ սահաւ ժամանակաց քաղաքս այս կերպարանա-

(1) զամենայն հրդեհապաշտ լափառաց Պարսից և զգլխաւորն աբայից
Սրաց առ Յովսէփ Կաթուղիկոսն Արղութեանց զգլխաւորն առ յա-
ղաքս անհրաժեշտ պարզութեամբ և 'ի ողորդ պահանջեանց 'ի վա-
ճան ճանապարհորդութեան իմոյ:

փոխ եղև, Հնադոյն և անշուք տունք շինեցան ըստ Աւրապիւ-
կան ձեռք և մոլորաշաւիղ պողոտայք պարսպապատ քաղաքին
եղան 'ի կարգի ըստ կարելոյն, այնուհետև հեղան ղեղան յա-
մենուստեքէ բազմութիւնք բնակչաց: Պարսպափակ հին քա-
ղաքն ոչ գոյով բաւական տարածեցաւ շինութիւնն 'ի շրջակայ
վայրս նորին: 'ի Տափի թաղ: 'ի Առկիայ 'ի Խարփուխ և այլն
և որք յառաջն էին տեղիք որօտական անասնոց և վարուցանի:
Ըրդէն յցան բազմութիւ շինութեամբք, զառաջինն շինեցաւ
'ի Տափի թաղ պալատ Առնակալին շրջապատեալ ծաղկաղարդ
և ծառատունկ բուրաստանօք, և ապա տունք բնակչաց հայտ-
կապ և յարմար ձեռք և ուղիղ պողոտայիւք: Ուրանօք դեռ ևս
շարունակին անդադար եռայարկ և քառայարկ շինութեք:
Բայց զբնակիչս Հալաւաքայոյ նախ քան զհարուածն Տիփիսայ
էած ատա Բերայն Արաց Հերակ 'ի Ղանձակայ և յԱրեանայ,
զորս անուանին Շաքրուեցիք և Երեանցիք: 'ի վերայ որոց յա-
ւել զմասն ինչ 'ի բնակչաց Երեանու Անիաղ Յիջիւնտով, ուր
և նքա հետ զհետէ փոխեցին և փոխին զանշուք սենեակս իւ-
րեանց 'ի հոյակապ և 'ի յարմարաւոր տունս ըստ Աւրապիւական
ձեռք:

Պալատ Բերայնց Արաց անկանէր առ տին Աուր դե-
տոյ յԱրեւելս Հիւսիսոյ Քաղաքին, իսկ այժմ աւերակ և
աննշան: 'ի տեղի որոյ կառուցաւ շքեղաձև տուն Քաղաքա-
կան նահանգապետի: յորում այժմ բնակի Սեփրապօլիան
Ռուսաց:

Բնակիչք են ատոանօք Ռուսք, Հայք, Արացիք: Յոյնք:
Ղաթալիսայիք: Տաճիկք և զաղթական Ղաղղիացիք: յորոց մեծ
մասն հաշուին Հայք աւելի քան զհինգ հազար զերդաստանս,
'ի ձեռս որոց են գրեթէ գլխաւոր մասն վաճառականութեան
և արուեստից, և ըստ բնատուր հանձարոյ և բնդունակութե-
յառաջոցեալ են և յառաջանան 'ի լաւ անդր:

Աարկան Սարայք են տան և երեք: յորոց տան են Հայոց
և երեւելիքն 'ի նոցանէ թամաշեանց և Բրժրուանաց: և
կրպակք վաճառականաց աւելի քան զզորս հազար ըստ մեծի
մասին Հայոց հուպ 'ի Աարկան Սարայն Բրժրուանաց է սա-
լայտակ և բարձրաձեղուն վաճառանոց Բաղադլանոյ անուա-
նեալ: ուր նստին 'ի միասին Հայք և առնեն զվաճառ:

Եկեղեցիք Սուտոյ և Յունոյ տաւն և հինգ : Հայոց քաւն և չորս : Հայ Հռովմէականաց մէկ : Բաաջնն մայր և Եկեղեցի Հայոց կոչի Փաշի վանք : Ըստորում վաշայ ան Հայ յաղցի սպաշաւեալ զյանցանա իւր տայ բերել 'ի Սողեմայ ըզհոդ 'ի վանից սրբոյն Յակորայ և եղեալ 'ի ամին տեղոջ , 'ի վերայ որոյ կառուցանէ զգմբէթայարկ փոքրիկ եկեղեցի անուանելով սուրբ Յակովբ : Աից որոյ կառուցանի 'ի նորոյ հայտապ աղեւսակերտ եկեղեցի 'ի վերայ վեցից սեանց յանուն սուրբ Բստաւածանայ, որ ունի զերին խորանս սրբազան խորհրդոյ, երեք կաթմուղիկէիւք վայելչացեալ : Բստանոր 'ի հընումն նստէին առաջնորդք 'ի կողմանէ Եջմիածնայ և հովուէին միմկայն զտէրունի ժողովուրդս թուի թէ զդաղթականս : Ըստորում Տիկիս նահանգաւն հանդերձ վիճակ էր Հաղբատայ վանից, և ունէր զառանձին Բաաջնորդ : Իսկ այժմ երկուց վիճակաց միացեալ 'ի մի կայ ընդ իշխանութ Բաաջնորդին Եջմիածնայ, և Հաղբատ յետս կացեալ է յիւրոց իրաւանց :

Բարսեղ Կաթմուղիկոս և Գրիգոր զտէրունի ժողովուրդս Փաշի վանաց ընդ որս էին և տէրունի անուանեալք Կաթմուղիկոս, Սապախմէլայ, Գուղամ այժմ Գեղում, Սարգաւորան, Աիկէթ : Տաղնաղիւղ : Իսկ և Թեկէթ : շնորհեցին թէմ և վիճակ վանիցն Սանահնու, յանձն տանելով 'ի հովուութիւն Բարսեղ Բքք եպիսկոպոսին Բերեքեան Բրդութեանց : Բայց այժմ որպէս սոյն վիճակ նոյնպէս և զսեղհաւ կան թէմս նորա զտուեալն 'ի Թաղաւորաց Հայոց և Սրայ, և հաստատեալն կոնդակօք Կաթմուղիկոսաց զառուրս Յօհաննէս Կաթմուղիկոսի Կարբեցոյ : Ըստարժին արարեալ 'ի 1836 ամի զիէս մասն միացուցին ընդ վիճակին Երեւանայ և զիէսն ընդ Սրաստանի, այնուհետեւ և վանքն Սանահնի զօրէն Հաղբատայ յետս եկաց իւրոց իրաւանց, և գուցէ երկրորն վանս րայք 'ի սուղ ժամանակի հանրեացին 'ի Թիւս աւերակոյն Բնոյ :

Ներսէս Կաթմուղիկոս 'ի ժամանակս իւրոյ Բաաջնորդութեան յետ կառուցանելոյ զհայակապ ուսումնարան 'ի ամին քաղաքի և զընդարձակ բաղմնաօճակի խանութս հանդէպ նմին, կառուց նաեւ 'ի տարսպի տյսր վանաց զեռայարկ դերեցկաշէն

կրօնական և ազնւոյն Մաճարապետ և զայլ հարկաւորեալ նմին պարագայս :

Վ աղար աւագ քահանայ դարձաւոր սրբոյ Եւթիմիոսի 'ի 1789 ամի 'ի Հայրապետութեան տեառն Վ աւատու . և 'ի Թաղաւորութեան Սրայ Հերակլեոյ երկրորդի նորոգեաց զեկեղեցիս 'ի ներքուստ և յարտարուստ և զեղանկար յորինուածովք շքեղադարձեաց օղնականութեամբ և զբօրն իւրոյ Պարսն Մելայի : Դոյնպէս զգլուխ հաճովն Մարեղոյ անուանեալ արդեամբք պարսն : Զօվեմիայ Պապայեան հարկեանց և մօր նորա Խանուսին . և զբօրն Սիւրաւմին և տիկնոջ իւրոյ Թաւմարին :

Մանուկներն Փռնի վանոց :

'ի Զաւար Կարապետի որդի :

Թաւին Թովի , յամի ծննդեան Քրիստոսի 1788 . 'ի Հայրապետութեան Վ աւատ Պաթմալիւսի և Թաղաւորութեան Սրայ Հերակլեոյ Քաղապետնոյ զայս վանքի սուրբ Մատաւաճման քաղաքիս նախնաւն եկեղեցին սորին սպաւաւոր և աւագ քահանայ տէր Վ աղար և և զբայն իմ Մելայի երկին նորոգեցինք ըստ բոլորին ներքուստ և արտաքուստ յիշատակ հողաց մերոց և ծնողաց մերոց : Վաւթին և Խալիթիւս եկեղեցիս Սարկամին . ուր հանդիպեց զամ օղովմի ասացէք :

'ի Զաւար Կարապետի որդի :

Զամի տեառն մերոյ փրկչին , հաղար Խթին հարեւր աթմնի , և սաւորդ ինն համարի , 'ի յամնեանն փետրվորի :

'ի Հովնաթմն Հայրոյ տոհմի տեառն Վ աւատու վահագետի , իշխանութեանն Սրայ ազգի . երկրորդ Հերակլեոյ Մելայի : Մ. Ե. 'ի հոգին սպաւինեալ , որոյ շնորհքն զօրացեալ , յաւարութեամբ յառաջ դիմեալ , և 'ի շինումն ձեռնարկեալ : Օ տեղանա սրտի մերոց կտաարեալ , զհամայն շինուած աւարտեալ ,

ապա ներքուստ և յարտարուստ , յորինուածովք շքեղադարձեալ :

Դ յիշատակ մեզոյս աղբի, տէր Վ աղարեան շառաւիղի.
 'ի հօր մերոյ առն Վաւթի, մակ անուանեալ Շարարչի.
 Լեկեղեցիս էր քայքայեալ, որոյ միջին կամարն անկեալ.
 Բոյսը շինուածքն տրաւալեալ, յայժ անխոյն տղեղացեալ,
 'իսե կորօրս հարստատի, որ Լ զալօյ անուն կոչի.
 'ի դործս ընդիս համախոհի, յոժարապէս ջանացալի.
 Հռակ յետոյ և ինձ նուառալի, տէր Վ աղարս քահանայի.
 դործակալս զահոյն մեծի, սուրբ Լ լծութն Լ ջմամենի.

յԼ բեւեւան հօշմ հիւսիսայն գրան:

Կամաւ ժրեչին տեսն Յիսուսին, և օգնուի Լստաւածանին.
 նորոգեցաւ. դուխ աւաճարին, առաքելոյ աջ դասին.
 Սա յիշատակ անջնջելի բաշխաւ աշխատողին.
 շինեցաւ արդեամբ պապին որդի Շարիկեանց Յօսէփին.
 Լս մօր սորա Խանութին, նաեւ կըօր Սկրտաւին.
 համեստ ակնոյն իւր Զամարին, և համօրէն իւրեանց աղղին.
 որքան պատարագ որ մատչի լիցի սոցա մասն և բոժին.
 հազար հարիւր լծութեանն լննուեն և լնն աւելնն.

Լսիլորդ. եկեղեցի որ կոչի կաթուղիկէ կառուցեալ 'ի
 ստորոտս սուրաւակին Վարկնայլայի 'ի Բմկի իշխանէ Հայոց
 'ի լծակն Հայոց չէդ. 'ի վեր քան զմեծ հրապարակն Պար-
 սից անուանեալ հոյակապ և շքեղ վայելչացեալ սրածոյս կա-
 լծուղիկիւ. և անսկան. 'ի պարսպի սորա բնակիլն առաջնորդ-
 վանիցն Հաղբատայ, այժմ այնպիկ տանը 'ի նորոյ նորոգեալ-
 կան 'ի վարձու. Հուպ 'ի սոյն եկեղեցի անխանի միւս Հրեշ-
 տակապետաց եկեղեցի, կրաշէն և կամարակապ ուր իջեանա կալ-
 նուին առաջնորդ. վանիցն Սանահնու. 'ի կաթուղիկի եկե-
 ղեղոյն զաանի մասն 'ի կենաց վայտէ զետեղեալ 'ի միջակի-
 տի ոսկեղօժ խաչի 'ի պատուանդանի որոյ զրի, յիշատակ է
 սուրբ խաչս Վրիդոր վարդապետին 'ի դուռն չարեքայ մեծ ա-
 նապատին. 'ի լծակն Հայոց չէճճ. 'ի Վոյնպէս արծաթեայ
 պահարան երկիւղեղեայ ոսկեղօժ զրամբ յորում է մասն սր-
 բոյն Վեորդեայ Օջրաւարին յիշատակ որոյ զրի 'ի քամակ
 պատիկերին. Վաակէր սրբոյն Վեորդայ յառաջագոյն 'ի հան-

դուցեալ հօրէն իմիջ Վարդար Սուլթանեանէ 'ի տեղ որոյն
Վեդրդայ երազահաս զօրավարին քանդակեցուցեալ նուիրեալ
էր նորին հիւհրաշ նշխարի որ 'ի Քօնիս եղելոյ, իսկ այժմ
ևս որդի Վարդարի Վաւիթ Սուլթանեանս մինչ անսի գայս
յիշատակ հօրն իմոյ յաւէա իմն վերբ բարեաւ լցայ նախանձու
զոր և ետու մեծացուցանել եռապատիկ մեծութեամբ քան
զոր յառաջն էր որոց բոլոր արծաթի զուարն եղև 594 մը
խալ, որով վերստին նորոգեալ պահարանիւք և օժմամբ ստի
ւոյ յօրինել, և զարգարել ետու 'ի յանուն նոյն մասին Վե-
դրդայ և մշտնջենաւոր յիշատակ ինձ Վաւիթ Սուլթանեանիս
և հոլանդացին իմոյ Սարխաթին և ծնորոց հանգուցելոց իմոյ
Վարդարին և Էղիսարեթին և որդւոց իմոց կենդանեաց Յով-
հաննիսին և Բլխաննային և հանգուցելոցն Շաշանին և Վերի-
րանեայ՝ զրեցաւ 'ի 1824 'ի Յովիթիւղ : Բայ 'ի վերոյ զրե-
լոցն են 'ի պորտպապատ քաղաքի ոյլ ևս հոյախաւք չբեղ և
աղեստակերտ եկեղեցիք, վայելացեալք չբեղ կաթնաղիկէիւք
և զարգարեալք 'ի ներքուստ և յարաւքուստ զանազան յար-
մար ձեօք և նկարիւք, որք են, հին և նոր Սօդի յանուն
սուրբ Բրտուածամնայ և որոյն Վեդրդայ զօրավարի, սուրբ
Ղշան, Ջիկրաշէն յանուն սուրբ Բրտուածամնայ, սուրբ Վե-
դրդ Վարսիթիւղի, և սուրբ Բեթղէհէմ : Նորաշէն սուրբ
Բրտուածամին, և անապատ կռասնայ զոր կառուցին իշխա-
նաղեսայ Բէհրուդեանք և ապահալ արարին զանազան ար-
դիւնարեր կալուածովք յորում և քնակին միարան կռասնք,
զհիմնադրութիւն սորին և զկարգադրութիւն յայտ առնէ հե-
տեկալ նամակ պարկեշտահի իշխանապետայ Սոյրապետին Վա-
յիանեայ զրեալ 'ի Վ. Բարաշան :

Պարէշաստուն Սոյրապետի և արդարաւոր կռասնայ սուրբ Սարսիւնէ
կռասնային Նոր Ջոշաշէն հոգեհարազատ շէրչ 'ի Քրիստոս :

ողջուն

Բնագան և կարի անագան եհաս 'ի ձեռս իմ' պատուա-
կան նամակ սրբազումար միաբանութեանդ՝ զրեալ 'ի 15 ն
օդոստաի անցելոյ ամի ընդ գովելի ձեռագործաց յիշատակե-

յաց 'ի նոյն նստանէի, առաի և յամեցումն փախազալէի զբա-
թեան Չերոյ զբեռնի 'ի յանցանա պապոց ժամանակի :

Եթէ հեռացեալ եմք յաշխարհէ ըստ իսկաւիան կոչմանս
մերոյ վայելի, միմեանսդ թէ պարտք են մեզ հեռանալ և
յաշխարհոյն շարքսթմութեանց, և բարձր մեր առանց աւել-
լորդ պատճառանոց պատելն լինել, և մէն այն, և մէն մէ, և
տհա եւ և միարանակից քոչք իմ պարզաբար տեսիք, զի ըն-
թերցեալ զցանկալի նամակ հեռացելոց 'ի մէնդ տեղեաւ, այլ
մերձ ելելոցդ հոգւով, բերիքեցաք յոյժ յոյժ, և փառս վեր-
առաքեցաք փերետինամ Տեառութեանն, որ եւ մեզ տալի՞
լեկոյ և ընթեանէլոյ 'ի գիր զգրպիսութենէ սրբանունդ միա-
բանութեանդ, որ մայր և գոյեալ համարի մերում կուսանո-
ցի, որպէս տեսցի 'ի ստուի :

Ղափութեանն զոր տուեալ է առաքելաշնորհ Մարգարեա-
կոպտան Թադէոս մերում միտքանութեան, կարի գերազանցէ
զմերով արժանաւորութեամբ. երանի թէ միում 'ի բաղնաց
անտի ջատագոփութեանց ինէպք արժանի, այլ փեմակտհ
միաք նորա ցանկարով առնել զՉեզ և զմեզ քաջահանդէս
յատարելիցի կրօնաւորութեան մերում, ըստ առաքելական շա-
ղաց նորիննեկացանէ զՉեզ զբարեք նախանձն, և զմեզ
կերպիւ իմեկրախառն լինիլ նախանձնի. իցէ թէ կատարես-
ցին բաղձանք սուրբ կրօնաց նախ, և յերկացանցս զիմաց իցէ
թէ արժանի լեցուք առնել զամենայն ըստ կամաց Տեառն մե-
րոյ և յայնժամ իսկ տեսել, և Կառայք անպիտանք էաք, զոր
պարանէր առնել արուարչի :

Եւ 'ի ընտել զգոյնի փախազ սրաի սրբանունդ քերցդ
ցանկալի և կարի ցանկալի էր ինձ զբել ոճով իմն զհիմնաբ-
կութենէ մերում կուսատանի, զփոխիսութեանց, զանցից և
զպոյսց կարեորաց զիպելոյ նմին մինչև ցմեք առաքա, այլ ա-
ւաղ, զի 'ի լրումն պոպիսի բարի ցանկութեան Չերոյ և այ-
լոց բաղձաց պախախն հաւատարիմ փառաք, քանցի 'ի ժամա-
նակի աւերման քաղաքիս յանդէն բռնաւորէն Մայր Մահմադ-
խանէ, 'ի ցարգաբիւ փախառական լինիլ ընդ բարոյ բնակաց
քաղաքիս և կառաւրժն միաբանութեան մերում 'ի վաղս օտա-
րօախ, ընդ անդարձ գերութեան սրբազան անթթաց և եկե-
ղեցաւան չարդոց մաւանցան 'ի կորուստ և մտաեանք յիշատա-

կայ և մն բհակը և պարզեադիրք և այլ թուղթք անապատի մերոյ, և ցարօր ժամանակի ամենայն հետադոտութիւնք մեր ելեալ են 'ի դերեւ, Բայց առ 'ի լնալ զաւելանա սրաի Չե-
րոյ ահաւանիկն ձանձրանամ դրաշմել 'ի գիրք ընդ այժմեան վնձակի մերում կուստաւանի և զանցելոյն տեղեկութիւնս, զորս 'ի հաստեալոր թղթոյ և յաւանդութեանց ողբի 'ի հօրէ ընկալեալ եմք:

Մանգն. Իբրտ հարիւր յետն ամօք յաւաք նախ հան իմ Սեւր Մշապքեի Բեհրուդեանց չղիտեմ 'ի լե-
նեխն իւր 'ի Պարսկաստան տիանաւեսն ելեալ, թէ 'ի լրոյ խնայեալ զարեկաղ. վարուց կուսանոցին Ար Ջաւայտ ցան-
կաղեալ է և ինքն կարգել 'ի Տիկիսի զկարգ ալթութաւոր կու-
սանաց, այլ յամին 1727 'ի տիրապետութեան Օսմանեանց 'ի վերայ Տիկիսոյ նահապեղեալ նորա մարտիրոսական մա-
հաւանք, եթող զեատարումն ցանկութեան սրտին իւրոց ժա-
ռանդաց, հարազատ որդի նորին և երկցադոյն 'ի տաշմին Բեհ-
րուդեան Սեւր Մշապ, որ ընդ Ատար Դաշին նուաճեաց ցեղերս Իսթան, 'ի կատարումն բարի ցանկութեան հօր իւրոյ
հրախրեալ է 'ի Ջաւայտ զերկուս կուսան և կարգեալ 'ի տան իւրում զտաւանմին աղօթանաց սահմանեալ է զկարգ կու-
սանաց, և ընդ յաւելուլ թուոյ կուսանաց և 'ի դոյզնինչ ան-
դորրանալ Սրտաանի իշխանադուն Բեհրուդեանք 'ի թիկանց
կողմանէ տան իւրեանց 'ի վերայ սեպհական գետնի իւրեանց
կառուցեալ են զեկեղեցի յանուն նախաղկային Ստեփաննոսի
և առ նովա զսենեակս, ուր և տեղափոխեալ են զկուսանսն
նուիրելով 'ի սեպհականութեանէ իւրեանց զկարգաւ, զեկեղե-
ցական անօթս և զայլ կարեոր պէտս: Իմիւրք կուսանաց մե-
րում Աուստաւանի 'ի հաւմն, որպէս և այժմ ըստ դիպաց,
է զն առաւելեալ են և է՝ զն նուաղեալ, միայն յառաջ վեր-
ջին աւերածոյ քաղաքիս եղեալ են այնոցիկ քսան և եօթնիւ-
շափ: Ահաւանիկ, բարք իմ պատուականք, այլապի և եթ
մարթացայ ծանուցանել զայսմ կարեոր խնդրոյ, զմնացեալսն
թողով ժամանակին յաջալութեան, մինչև յաջաղկոտ ձեռք
ժամանակին, որք մատնեցին զհոտութիւս յիշատակաց մերոց 'ի
կորստ, քաղաքացեն յերեան հանել զայնոսիկ ցանկալի հող-

« ոյ մերոյ պատճառս զարգանալ ալ յայժման վիճակ մերում Առաքանիս »

Երբեքդ՝ ուրիշ ի վեր անդո գրեցի անապատն մեր կառուցեալ է ի Հարաւային կողմն քաղաքիս առ ռադրոսով Սօլլակ անուանեալ լեւին ի լժիկանց կարմանէ տանն երկը հարաւատ իշխանաց Ասայի, Վարկարի և Վալթի իմաց հարաւատ և սիրելի եղբարց ի լժաղն անուանելոյ Քէհրազեանց, անապատն ի չորից կողմանց պատեալ է պարսպառ ունելով՝ զդռնն մի առ ճանապարհաւ Վեդդէ հիւսիսէ կեցեց զառանձին դռնն ուր ելանն ի գաւիթ յիշատակեալ իշխանաց, եկեղեցին կառուցեալ յանուն սրբոյ Ստեփաննոսի (որոյ և մասն նշխարաց պահի ի նմին ընդ այլոց մասանց) շինեալ է սաղանն ի հիմանց ի գլուխն քարակիր ունելով զփորրիկ զանդակատուն դմբէ լժարդ, դիրք եկեղեցւոյն չի լինչ մեծ և փառաւոր, այլ ամբշափ և ելծ, որչափ ներքէր ժամանայն և տեղին յարեմտեանէ կողմանէ եկեղեցւոյն կառուցեալ էին սենեակք ի բնակութիւն կռտանաց, խահանջն, ամբարանոցն և այլն որք ըստ ձախողութեան ժամանակին շինեալ էին, այնչափ նեղ և անձուկ, զի սոսաւս բերելն զնմանութիւն հիւղեց միդապահաց, քան ընդ նակութեան մարդկան, և չէր լինչ մեղ հրաժարելոյս յաշխարհային վայելչութեանց անցուցանել զսոսաւս մեր ի նսանն ոյլ զի պարբիկ հնացեալ մերձ էին ի կործանումն և յաշխարհ մանաւանդ քաղմագի և բաղմակաւ ստար տղանց նախատան իմն էր հակառակ այժման անդսրբութեան ընդօրհնարանեալ ահբութեամբ Աստուց և վայելչութեան կողմանցս քաղաքիս այնպիսի բնակութիւն ուսաի յայսմ ամի վերակացութեամբ վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հայոց Տիկիտոյ Վաղար ստաղ քահանայի Վալթեան քանդակալ ի հիմանց և ընդարձակեալ զտեղն քարահատութեամբ ի կողմանէ լեւինն կառուցաք ի նոյն զվայելչ սենեակս ընկերակիան տարազաւ ըստ ձեռն զմագրելոյ ի քաղաքական իշխանութեան, յորս և բնակիմք արդէն, իսկ ի վայելչ նորոգ շինութիւն եկեղեցւոյն ձեռնարկցաք Մատեմով յառաջիկայ ամի, դուք, Վարդ իմ պատուականք, աղաչեցէք զտէր յաջորդ զգործս ձեռաց մերոց, իսկ վասն իմ առանձինն տեսաւ

նեւ զյիս մն շինու թեան սրբոյ տաճարիս և ստղա վճարեալ Հա-
մարեւով վասն իմ զամենայն ցանկութիւն սրախ և բթալ սո-
ւրբաբն իմ ապլ զՀամար անտեսութեանս ոչ ըստ իւրտ մն
արդարութեան այլ ըստ մարդասէր զԹա թեան:

Երբորք՝ ի պաշտել զկարգ պաշտաման եկեղեցւոյ և ի
մատուցանել զսրբադան խորհուրդ պատարագի երկիցս յեօթնե-
կի և յառաք Հանգիստս օր տօնից նշանակի ի թեմակալ առաջ-
նորդէ վեճակիս ոմն ի բարեբարոյ քահանայից իմ մերում ցան-
կութեան, իսկ զպաշտօն սարկաւազի և զպրի կատարելք ինքնին:

Զորբորք՝ ի միարանութիւն վանացս ընկալեալ լինին օրի-
որդք ոչ կարի մանկահասակք և ոչ անցեալք զառաքելք, իսկ
այլք ոչ բնու, օրիորդք ցանկացողք մասնել ի կարգ կուսա-
նաց պարտին վեպեալ լինիլ ըստ բարի վարաց և դիտել դո-
նէ զՀասարակ Հայերէն բնութեցումս, ցանկացողն մասնել ի
կարգ կուսանաց միարանութեան ոչ խնդն կրչի յոր և իցէ առ-
տիճան, այլ կարդեալ ի թիւս ունեկողաց պարապին յաջածս
և յուսումն Հայերէն ընթացանութեան, եկեղեցական արարո-
ղութեանց և ի նշանակեալ ժամս ի ձեռագործս, մինչև ի
փորձառութեան քանի մի ամաց ինքնին ի չափ կատարելու-
թեան հասեալ ընտրեցէ, թէ կարող է արգեօք բառնալ ըզ-
լուծ դիմադրութեան Քրիստոսի ցօր վախճանի կենաց իւրաց,
ի լրանալ ժամանակի փորձոյ, եթէ մնայ նա ըստ աղատ կա-
մաց յիւրումն բնարութեան և միարանութիւն վանացս ըստ միա-
ձայն խորհրդոյ արժանի վարկանի զնա բնդունելոյ ի կարգ միա-
բանից յայանէ զայտանէ վեճակաւոր առաջնորդին, և կարգի
ի թիւս միարանից, ծնողք՝ ազգականք կամ հոգաբարձաք օրի-
օրդին նախընթաց զանձն ի կուսութեան պարտական են իւ-
րեանցն կարողութեան մատուցանել ի կուսանոցն զօժան՝ զսրս
տալոց էին ի հարսնացուցանել զնա աշխարհի, այս դումար
միանայ ընդ գումարաց վանացն և զկնի վախճանի կուսին և ոչ
զառնայ առ ծնողս կամ առ ազգականս նորա, հանդերձք, ու-
տեսա և այլ կարեւոր պէտք կուսանաց յորէ մտից նոցա յանա-
պասն ցօր վախճանի նոցա անտեսին ի գումարաց վանացս ի
անօրէնութեան մայրապետին և երկուց զսրձակցաց նորին ընա-

րեւոյց 'ի կուսանաց և հաստատելոյ 'ի վիճակաւոր առաջնոր-
գէն , վասն ամենայն տրդեանց և ծախուց կուսանացին յամի
յամի առեալ լինի 'ի վիճակային իշխանութենէ կրեալ և ե-
րկրպագեալ մատանաւ ուր զբին ամենայն մատր և եւր զիտու-
թեամբ մայրպետին և երկուց զորձակցաց նորին , և 'ի վախ-
ճան տարւոյն այնպիսի հաշուական մատեանք առարին առ հա-
գեոր վիճակային իշխանութիւնն 'ի վերաբնութիւնն մի սեղան
է բոլոր միաբանութեան վանացս մեծաց և ժողովաց և միատե-
սակ զգետա , 'ի միտին ննջեն և 'ի միտին յառնեն , մի կամք
են ամենեցուն և միատեսակ խորհուրդ , ստորագրատին ճշդիւ
պահպանել 'ի կուսանոցիս , առանց զիտութեան և հրամանի
մայրապետին ոչ կարէ ելանել որ 'ի միաբանից ընդ դուռն վա-
նացս և ոչ ձեռնարկանել 'ի զործ ինչ որ չ'ի հրամայալ նմա ,
ոչ որ 'ի միաբանից առանց զիտութեան մայրպետին կարէ զրել
առ որ զնամակ , լծի և առ մերձաւոր աղդականս , և ոչ յու-
մեքէ ընդունել զայն , Եւթի որ զտղի անհնազանդ կարգի և
կանոնաց վանացս յետ միտնդամ և երկիցս խրատելոյ , եթէ
ստահակեցի զբի 'ի կառգէ միաբանութեանս և օժիտն նորա
դորձուցանի յիտա իբրեւ անարժան մտանելոյ 'ի զանձարան
ուխտիս :

Հինգերորդ՝ պարագումն մեր հոգեոր կտարի պոպէս՝ յա-
ռաօտուն վաղքաջ ընդ առաօտն 'ի ձայն զանդակաց յարու-
ցեալ ամենեցուն զինի զոյդն ինչ մտածական ալօթից կամ
սարմասելոյ ժողովին յեկեղեցին , ուր սկսանի կարգ զիշերա-
պաշտաման մինչև ցձաշու ժամն և ապա ելեալ երթան յիւ-
րաբանչիւր սենեակս կամ 'ի պաշտաման նշանակեալ 'ի մայր-
պետէն , 'ի 11) Ժամու կրկին ժողովին յեկեղեցին և կատարեալ
զպաշտօն ժամերգութեան ճաշու և 'ի նշանակեալ աւուրս ա-
ռաջնիկայ սպասաւոր դտեալ զենման անմահ գառին երկնառ-
բի ելանեն յեկեղեցոյն և ժողովին 'ի սեղանատուն , ուր օրհ-
նութեամբ մայրպետին վայելին զսեղանն ոչ շտայլ , և ապա եր-
թան յւերաբանչիւր պաշտօն : Երեկոյեան պահու ժողովեալ
յեկեղեցին կատարեն զերեկոյն ալօթս և զկարգ հանդստեան ,
յուծին ժամու նախին 'ի սահաւաքանակ ընթրիս , յետ այնորիկ
ժողովեալ յեկեղեցին սահն , Եկեղեցին չիւր ստոր , և զա-

Հորին ձայնի մի կանոն ստղման ընդ 'ի նեղութեան կանոնին և ապա երթեալ 'ի սենեակս, որք կսմեն ննջեն, և որք փայլեն պարապեն ցժամս ինչ յաղօթս և յընթերցումս գրոց :

II) Էրեբոյր. որպէս ինչ քարէկիթ մարտնոթեան նոյն պէս և մեղ ձեռագործն չ'է օտար, բարորոմ մարդարեական է ձայնն, և զվաստակս ձեռաց քոց կերեցես, երանի է քեզ և բարե եղեցի, և և առաքեալն պարծանօք լին ասէր, և զպէտս իմ և որոց ընդիսն էին պաշտէին ձեռքս այս, և զի 'ի դատարկ պարապոյ ծնանին անթիւ չարիք, և առաւել զդուքի բամբասանք, այլ երանի' թէ, պարսպումն 'ի ձեռագործս ոչ լափան լեցի 'ի հոգեօրսն պարսպման. ձեռագործք մեր են ոսկեթեւ, մարդարտայեռ պատուական ասղնգործութիւնք կամ հիւսուածք վասն եկեղեցական զարդուց ևս և մտաքոտայ նրբբաման գործուածք 'ի զանաղան պէտտ, ոչ այնչտի 'ի հայթայթեւ նորօք զգրամս, որչափ 'ի սլնաղարդի զեկեղեցիս և յընծայ երախտաւորաց և բարեբաւաց կուսանոցիս :

III) Երեբոյր. այցելութիւն և մխիթարութիւն սգաւոր կանանց քաղաքիս մի է 'ի գլխաւոր պարտաւորութեանց միաբանութեան, քանի 'ի տան ուրուք երբ մեռանի դք, եթէ կամին աղքատիք մեռելոյն աղղ առնեն զայսմանէ II) այրապեալ վանոցս, և յայնժամ նա նշանակէ զերկուս կամ զերիս 'ի կուսանաց երթալ յայցելութիւն այնր գերդաստանի, նշանակեալ կուսանքն յերեկոյն՝ յորում լուսանայ օր թաղման հանդուցելոյն երթան 'ի տուն նորին, նստին առ վայր մի առ սգաւորս և սիւրբն զնոսա հոգեկան խրատու, և ապա կատարին 'ի վերայ հանգուցելոյն զկարգ հանգստեան և քաղեալ զամբիծն դառնան 'ի վանս, 'ի միւսումն առաւօտու կրկին երթան 'ի տուն հանգուցելոյն և ըստ առաջնումն ոկոսանին մխիթարական բանիւք սիւրբել զսգաւորսն. իսկ յորժամ դասք հոգեւորականաց տանեն զննջեցեալն յեկեղեցի, յայնժամ և կուսանք առաջնորդեն սգաւոր կանանց յեկեղեցի, Յետ աւարտելոյ պատարագին և կարգի հանգստեան և յուղարկաւորելոյ զհանգուցեալն առաջնորդութեամբ կուսանաց և սգաւորքն դառնան 'ի տուն, նոյնպէս առաջնորդութեամբ կուսանաց զնան սգաւորք յերկրոր-

դու մ' աւուր թաղման հանդուցելոյն յեկեղեցին և դառնան 'ի տունս :

Ունէրորդ՝ անտերունջ որք աղջկունք ոմանք եթէ 'ի սպառա-
ճման անխնամ գտանեն ինքեանց ժամանակաւոր սպաստանա-
րան 'ի վանս կուսանաց, յորոց ոմանք 'ի մտանելն յամուսնու-
թիւն ընդունին 'ի կուսանոցէն և զլախաւորն զօթիս :

Իննէրորդ՝ եկամուտք վանացս գոյաման, ան 'ի գումա-
րաց զորս ընծային ծնողք կամ աղգախնք կուսանաց 'ի մոտ-
նել նոցա 'ի միաբանութիւն ուխտիս . ք . 'ի վարձուց կրպա-
կաց և այգեաց, զորոց զեկամուտս պարգեւեալ են իշխանք Քէհ-
բուրեանք 'ի պէտս տաճարի անաստոին կուսանաց ցորչափ մը-
նայ շէն նոյն անաստո . ք . 'ի վաճառոց մամոց յեկեղեցւոյ
վանոցս և 'ի խաչահամբուրէ : ք . 'ի կամաւոր նուիրանաց, զորս
շնորհեն հրաւիրողքն զկուսանոս յայցելութիւն սգաւորաց : ք .
'ի կամաւոր ընծայաբերութենէ բարեպաշտից առ ձեռն կամ
կտակաւ աւանդութեամբ : ք . 'ի տրոց իշխանաւորաց յորոց տունս
երթան կուսանք 'ի գիշերի ճրագալուցի ծննդեան հետն յեր-
դել զաւետիս : Իւր ասանէրորդ 'ի հիւանդանալ ուրուք 'ի միտ-
բանից, որչափ և երկարատե իցէ ակտն ընդունի զպահանսու-
թիւն յընկերաց իւրոց իբրեւ 'ի հարապատ քերց և 'ի գործ դը-
նին ամենայն հնաքք վասն սուղծութեան նորին, խի 'ի վախ-
ճանիլ նորա ըստ սովորութեան քաղաքիս վայելուչ հանդիսիւ
ծախուք վանացն առանց իրիք ծանրաբեռնութեան ծնողաց կամ
աղգախանաց հանդուցելոյն կատարի յուղարկաւորութիւնն :

'ի Տախիթաղ արտաքոյ հին քաղաքին գոյ եկեղեցի յա-
նուն սրբոյն Վէորգեայ զօրալարին գմբէթաղադք, զեղեցիկ,
և սագաշէն որ կոչն զոկինեանց . ընդ որս և երկու տաղաշէն
եկեղեցիք արդէն աւերակք :

'ի Հալաւապար նոյնպէս վառաւոր և հոյակապ եկեղե-
ցիք . յանուն սուրբ Լստուածածնի, սուրբ Մնաս, սուրբ
Վէորգ ձորաբաշի . սուրբ Լստուածածին, սուրբ Կարապետ
և սուրբ Վէորգ 'ի Չուղուրէթ . և սուրբ Լստուածածին 'ի
Կուկիայ, և երկու հոյակապ և գմբէթաղադք եկեղեցիք մինն

ի Զաւրապար ՚ի գերեզմանատան զոր կառոյց Խոջայ Իւէհ-
բուղն (ի սերնդոց որոյ Կնիազ Աւաիւ Իւհհրուդեանց շքեղ
Հանդիսացաւ ՚ի զոռ պատերադէն ընդ դէմ () սմանեան զօ-
րաց . և կանգնեաց յաղծանակ քաջութեան ՚ի դաշտին Շի-
րակայ . նոր նորոգելով զվեհմանսն անուն և զանպարտելի
քաջութիւնս նախարարաց Զայոց ՚ի վաղուց մոռացելոց) և ըզ-
միւսն կառոյց Պարոն Ղաուիթ Թամանշեանց ՚ի գերեզմանա-
տան Աերայի . յարում և ինքն Թաղեցաւ :

Եւ երկու ուխտառեղէք մինն ՚ի Այդարատ յանուն սըր-
բոյն Սարգսի Օօրախարի . և միւսն յաւերակս Կրճանիտոյ ՚ի
Թիկանց Թէլթութու վանից , որ յառաջն անուանէր ծիրանա-
ւոր սուրբ Լոտուածածին , իսկ այժմ՝ սուրբ Ղահարդ . առ-
որս գիւմն ուխտառորք բաղուէ , որք ամենեքեան ունին զլայ-
նածոց պարիսպ յորս են սենեակք միարանից և յոմանս գը-
տանին ծխական ուսումնարանք :

Լրջոնադրութիւնք էլեղեցեաց Տիւիսայ :

Դ Ճոխար հարաւային դրան Սոշոնայ ոռարէ Ղահարդ էլեղեցոյ :

Կտաւ փրկէն Տան Յնին , և օգնութեամբ սուրբ Ղահորդին .
նորոգեցաւ Ժամատեղին , տապանատուն նախնեաց գնդին .
Օ որ հարբն մեր աստ ննջեցին , կան և հանգչին մինչ ցօր վերջին .
շինեալ արդեամբ բարեօրոշմին , որդւոց Թոռանց ար Շմառնին .
() հան , Օսւրար , Սողոմոնին , Իւհմուրատ Յօվսէփ , Ղաւթին ,
դարեւ երկիր վախճան առին , Թաղեալ յօտար գերեզմանին .
Պակասեցան յայսմ կենին և յաւելան հարսն առաջին ,
և ևս պարսն Ստեփանին , որ ջանաց շինութեան սորին .
Կեանս սմա երկար լեցին , նաեւ Թոռանցն ամենին ,
արդ աղաչեմք տեսօղք սմին և զընծերցօղք այսմ տառին .
Լսացէք մին հայր մեր երկին , զանց չառնուք ասել ողորմին ,
Հուսկ և յետոյ ինձ նուաստին մահտեսի տէր Լրբահամին ,
եղէ պատճառ շինութեան , սակս սիրոյ սուրբ Ղահորդին ,
Թվինն ա՛ երկհարիւրին եւ անցելոյ երբորդ ամին .
սկիզբն եղև շինուածք սորին , տէր հատուցէ վարձս ամենին :

ի վերայ արեւմտեան դռան Մօզնայ սուրբ Լստուածոյն եկեղեցւոյ:

Կամաւ և կարողութեամբ Լստուածոյ 'ի հիմանէ շինեցաւ սուրբ եկեղեցին: որոյ անուն կոչի կամակատար Լստուածածին, 'ի հայրապետուէ տեառն Ղազարու երջանիկ Կաթողիկոսին, 'ի Թադաւորութեան աշխարհիս մերում Սրաց Թահմուրադ Վրիստոսասպակին որդւոյ նորին Հերակլ տերամբ զօրացելոյն եղև շինեալ արդեամբ Թափլիզցի Սուն-Թօյեանց Սարջանի որդի Մկրտումին, և Բաստամենց Ստեփանի որդի Մելքայի և Բաշինջաղեանց Ղոյջանի որդի Պօղոսին և սորա առ Լստուած հանդուցեալ աներ Մկրտչին եղև 'ի Լապ գահանայութեան մահտեսի տէր Լորաշամին, ով կարգաբ ողորմի ասացէք Լստուած ձեզ ողորմեացի Թվին ռմա մարտի սկիզբն:

Վատանի 'ի սմին եկեղեցւոյ արծաթեայ պատկեր երկիւղեկեայ դրամբ յորում գետեղի մասն սրբոյն Վահորայ, 'ի ներքոյ որոյ գրի:

,, Զիշատակէ Զովսէփին, ծնողացն Վօրդուն, Խան-Փեշվանին, կողակցոյն Դադունդին և արդւոց ամենեցուն 'ի դուռն Մօզնայ սուրբ Վահորայ 'ի քահանայութեան մերոյ տէր Շմաւոնին Թվին ռճկթ: ,,

Եւս 'ի մէջ արծաթեայ պահարանի երեք խաչք 'ի մէջ միջին խաչի մասն ինչ 'ի կենաց փայտէ, խակ 'ի մէջ երկուց խաչից մասունք սրբոյն Զափովայ, Ղունկիանոսի, Թահորոս Ջղնաւորի. է նկանակէն Վրիստոսի, կոտոր վնի դերեղմանին Վրիստոսի, Ղազարու, սուրբ Կարապետի յարենէ, 'ի վնմէն Լստուն Ջղնաւորի, և սրբոյն Պանդալեոնի: 'ի ներքոյ որոյ գրի: ,, Մահտեսի տէր Լորաշամ Լելմէլիքեանց ընծայեցի զայս արծաթեայ պատկերս եռախաչ սուրբ մատուցք լի յիշատակ 'ի դուռն Մօզնի եկեղեցին Թափլիզոյ վասն իմ հոգւոյ և մարմնոյ ցօր վախճանի իմոյ: ,,

Ի վերայ հեռիսանն դրան որքէ՝ Անն էկեղեցւոյ :

Յիսուս Քրիստոս

Հորհրդե սուրբ Հոգւոյն եղև հիմնադրուան շինման սուրբ Աշանի եկեղեցւոյս թմինն ձաճք. թագաւորութեան ի կլան խանին և իւր որդւոցն ՚ի Հայրապետութեան տեառն Մահապետին եւ Սեւեք Վիորգիս որդի Տանուտէր Ասլամազի շինեցի զտաճարս այս որ յանուն սուրբ Անիողայոսի յիշատակ ինձ և ծնողացս եղբարցս իմոց և կողակցւոյս Խանիկէրլանին և որդւոցս Օւրբաբին և Պապին և դստերցս և բաղմաշխատ քահանային իմոյ տէր Ստիւէսին և եւ մեկք Վիորգիս վճարեցի ձաճի թմին ցկաթուղիկէն յիշատակ անճնճիւն աւարտողաց :

Ի հերթոյ սորա :

Հորհիւ տեառն Աստուծոյ շինեցու Սաթուղիկէ եկեղեցւոյն ՚ի ժամանակս թագաւորութեան Սրաց Հերակլեայ ՚ի Հայրապետութեան տեառն Սիմէօնի ամենայն Հայոց կաթուղիկսն որդեանք Ղաղարի որդի Լեւոքի յիշատակ հաւայն կենդանեաց և անճեցեւոց իւր թուինն ձմիւթ :

Ի հերթոյ սորա :

Յիշատակ է դուռն Սահտեսի տէր Անիողոսին ձմէ :

Ի վերայ արեւորեան դրան ջիգրաշէն էոյեցեալ սուրբ Աստուածածնի էկեղեցւոյ :

Հորհրդեն Աստուծոյ եւ մեծ Ասիկլեանու Առնուոցի Ազաբեան Աստուծոյ Պետրոսի որդի Սահտեսի Յովհաննէսս եկի ՚ի տիրապաշ քաղաքս և տեսի քայքայեալ զայս աւետեաց սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիս և ապաւինեալ յամենակարօղն Աստուած ձեռն արկաք ՚ի շինել ՚ի Տեառնապարդե ընչից մերոց նախ ՂԱ. րեմտեան կռատրմն ՚ի հիմանէ յաւելմամբ տեղւոյ :

և սոպա զերեսին որմունան 'ի կիսոյն սկսեալ հանդերձ կա-
թուղիկէիւ և զանդակատամբ և ամենայն յօրինումովք ա-
ւարտեցաք 'ի հայրապետութեան անձ հայոց տեսառն Պու-
կասու սրբազան կաթուղիկոսի և 'ի թագաւորութեան երկրիս
Սրաց երկրորդ հերակլեայ Վրիտոսապատկի 'ի անձք թուա-
կանին հայոց 'ի սեպտեմբերի մուտն:

Պի վերայ դրան հետեւոյ Վարդէի սուրբ Վեդդ եկեղեցոյ:

Յիշատակ է սա գովելի, բազմաց խնդիրք աստ կատարի.
Սա անուանեալ եկեղեցի, տուն աղօթից տեսառն բանի,
Սուրբ Վեդդայ տաճար ասի, Վրիտոս 'ի մէջ պատարադի,
Սա Վրիտոսից ցանկալի, նման վերնոց սուրբ Սիօնի.
Շինող Վսի տաճարի, արդեամբք Օրհրարեանց Պետրոսի
Եւ ամուսնոյն Լալիթարի, սա յիշատակ մեր շինեցի.
Նաև ծնողաց մեր բարի և ծնեալ մերոց զաւակի.
Եւ ողբ ասէք մեզ ողորմի Վրիտոս և ձեզ ողորմեացի,
Թվին անք:

Պի վերայ արեւելեան ոյժան Տաթևաղէ սուրբ Վեդդ եկեղեցոյ:

Եւարտեցաւ սուրբ Վեդդայ եկեղեցիս յորդորմամբ տէր
Յակոբ Եւագ քահանայի թուին անձէ:

Յաջ հողն սորին գրի. 'ի ներսոյ խնդակեալ պարիերի սրբոյն Վեդդ
գեայ:

Անձէ. Ո՛վ սուրբ Վեդդ քաջ զօրաւար ցոյց ինձ զլա-
ւիղն լուսոյ:

Պի յաղախողոյն 'ի ներսոյ խնդակեալ պարիերի Տերաճոն:

Եւտուածածին սուրբ կոյս պաշտպան լեր ինձ ապաւեն
և յոյս. անձէ:

Դի վերահաս արձանին 'ի ներքոյ Խաչեղաւելեան :

Առբը Խաչ պատուական լեր ինձ օգնական . . . ասիէ :

Կուր գետ կատարն յորձանօք իջեալ 'ի Հիւսիսոյ անջանէ առ քաղաքուն , և բաժանէ 'ի նմանէ զՀալուապարն և զԿուկիայն , և մտեալ 'ի կիրճն երկուց ազառաժից հուպ 'ի վեր սեպոցեալ 'ի բերդն՝ Սետեխ , ուրանօր է և հոյակապ եկեղեցի կառուցեալ 'ի վերայ դամբարանի սրբոյն Շուշնայ դստեր մեծին Արդանայ , և անցեալ ընդ առաջ 'ի ձորամիջն 'ի հարաւայ Թողո զԱյդապատն և զԽարբուխն իսկ 'ի հիւսիսոյ զՀալուապարն , և դնացեալ սախա մի բաժանի յերկուս , և դարձեալ միանայ 'ի մի Թողլով 'ի միջն զիտքրիկ ցամաքալայր . յորում են այգիք որ կոչի օրթաճալայ , 'ի դարնան զըօսարան բնակչաց . ուր 'ի խախճանս բարձրանան ձայնք երգոց և ճախ ջրաբարձ մեքենայից :

Կուր գետ ունի զուրեւին հոյակապ կամուրջս , առաջին վեց ակնեայ՝ հրաշակերտ և զաշմանալի , կառուցեալ կրաշաղաղ վիճօք և աղիւսօք , որոյ երկարութիւն 550 քայլ , և լանութիւնն 15 քայլ , եղբք որոյ ամրապնդեալ երկաթեայ վանդակօք , և յերկուց կողմանց կրպակատեղիք . որ կապէ զքաղաքն ի Կուկիոյ , ծնունդ աշխատանաց արժանայելատակ Կնիազ և Ֆէրթմարշալ Արանցօլի , որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի , և երեքն փայտաշէնք՝ երկուսն հանդէպ Սետեխ բերդին , որ կապ է զՀալուապարն ընդ քաղաքին , և միսն 'ի գլուխ այգեայ Օրթաճալայի , որ միաւորէ զԽարբուխն և ըզմերձակայ վայրս նորին ընդ Հալուապարայ և ընդ Նաւթլուղ արուարձանի , ուրանօր է նաւթ առատ և մեծաշէն արքունական հիւանդանոց , յիշատակ հոգւոյ պարոն Յովհաննիսի Մշակականեանց :

Առաջին բերդ կամ պարիսպ Քաղաքին որ արդէն աւերակ է , սկսեալ յապառաժէ՝ Նարինդալայ իջեալ էր ընդ Հիւսիս 'ի Տաիլիթաղ , և անտի քերելով զախունս Կուր գետոյ իջանէր հանդէպ Սետեխ բերդին , ուստի բարձրանայր յապառաժս

կոյս, 'ի միջնախալիս ունելով զհին Վաղարշն, և 'ի տեղեւ տեղեւ երեւին կիսակործան բրգունք : 'ի վեր քան բզ-
Վարընդայայն է Առնր անուանեալ տեղին, որ յառաջն էր
եկեղեցական կալուած, իսկ այժմ արքունական ամարայնոց,
որոյ փոխարէնն շնորհեցան 'ի քաղաքամիջն կրպակատեղեք,
յաջողք և արդիւնարեք :

ԹԷԷԷ

Ի զիւշ Հայոց և Արաց հուպ 'ի Վաղարշն հիշիս 'ի կողմն
հարաւոյ, շինեալ 'ի դառ 'ի վայր տեղւոջ 'ի միւսմ ճորակի
'ի Թեկանց կոճոռոյ լերին. Մտ է հռչակաւոր Սատուռն Ար-
բոյն Վեորդայ, միջակ է շինուածն, սաղաշէն և աղիւսակերտ.
բայց խրթին ամենեւին և անշուք, սակաւ ինչ 'ի բացեալ յիւր-
մէ ունի զանդակատուն վայելչացեալ շքեղ կաթողիկէիւ.
Ախտատեղեւ այս՝ նախ քան զերեսուն ամն չէր նշանուոր,
միայն սակաւք ոմանք զլմէին անդ յուխտադրութիւն, սակայն
'ի 1826 ամի Աթոռիկոնն ամենայն Հայոց Սերսէո 'ի ժա-
մանակս իւրոյ Քաւշնորդութեան կարգեաց անդ վանահայր
գլխորդ քահանայն Սէհրաբեանց, և յորէ անտի առաւել
շքեղութեամբ սկսաւ պայծառանալ ուխտս այս և հռչակ հար-
կանել ամենայն ուրեք. Աստուցան անդանոր երկյարկեան բաղն
մաւոր սենեակք 'ի պէտս ուխտաւորաց, առատաբաշխ նուի-
րանօք պատուելի ժողովոցոյ. Այնպէս խաշանոց, շտեմարան
և այլ Հարկաւորեալ սլարագայք, և իսկական ջանասիրու-
թեամբ և աշխատասիրութեամբ այնր Վահանայի պոյծառա-
ցեալ ուխտին այնմիկ, եմուտ 'ի կարգս հռչակաւոր և բաղ-
մարդիւն Սանօրէկց : Թէպէտ տօնախմբութիւն ուխտիս կա-
տարի 'ի տօնի հրաշալիսաւ Համբարձման Վրիստոսի, բայց
այսու ամենայնիւ ոչ պակասին յընթացս բոլոր տարւոյ բաղմու-
թիւնք ուխտաւորաց, արդինաւոր բնծայաբերութիւնք զանա-
զան նուիրանաց : Բաց յայտմանէ երկար սովորութիւն ար-
մատացեալ է 'ի նմին բազմութեան, վասն զի 'ի դաշն իւրեանց
յերկրպագութիւն, նախ սլտարաստեն զբարել սեղան 'ի պէտս
Սանահօրն, ընդ նմին զերկու շահի արծաթ և զկէս թունկի
դինի, Վաւ բայց յայլոց նուիրանաց՝ դիտեն ուխտաւորք

ումանք զգենուլ սպիտակ հանդերձ, և կապել 'ի պարանոցի կամ 'ի դաստակս բաղիկ զարծաթ, զոր շառայանումանեն, և զալ 'ի Սանս մերկանալ զայն յանձնէ և զնալ . 'ի լինելն իմ' անդ յազազս վերանորոգութեանց սենեկաց նորին, անսի զերիու անդամալոյժ Սրացի անկեալ առ զբան Տաճարին խնդրէին զառողջութիւն, և յետ ոչ սակաւ աւուրց զխառնին առողջացան և կազգութեցան թուլացեալ անդամք նոցա, ոչ ունելով 'իսպառ զնշան հիւանդութեան, գոհանալով զԱստուծոյ չոգան 'ի տունս իւրեանց, Սասն սրբոյ Վերդեայ զոր ունին՝ ամփոփեալ կայ յարծաթեայ պահարանի, ամրացուցեալ երկփեղկեայ արծաթապատ դրամք . Սկիզբն կամ հեղինակ շինութեան Անաստանիս որոշակի չէ յայա, թէպէտ յաճախեն անհիմն զանազան զրոյցք, միայն ես ընծերցայ 'ի զիւղն Սուրբան 'ի զաւառին Լօռոյ զիւրրիկ հատուած 'ի պատմութեց Օգոստինայ Սարկաւաղի Յօհանայ Անեցեոյ, Յորսւմ ասէ թէ, Որդի Սրաց Երբայի անկեալ յախտս անբուժելի և անյոյս միանգամայն 'ի կենաց, յայնժամ արք ոմանք տուեալ զտրհուրդ Երբային առ 'ի բերել զմասն 'ի նշխարաց Սրբոյ Վերդեայ Օգոստինին 'ի զիւղն Սօղնուայ, սակայն միաբանք այնր վանաց կամ տեղական իշխանք ոչ հաճոյ գտեալ ընդ այն՝ խնդրեն զյուսալի պատանդս, ուստի թագաւորն Սրաց աճապարեալ առաքէ զերկոտասան արս յորդուց երեւելի իշխանաց և առեալ բերէ զնշխարս սրբոյն Վերդեայ Օգոստինին 'ի Տիխիս, Եւ այնուհետեւ չկամի դարձուցանել զայն վերստին Արեւան, թողով անդանօր 'ի պատանդի զորդիս երեւելի իշխանաց, Թաւի թէ մասն ինչ 'ի նոյն նշխարաց եղեալ կայ անդանօր ցայսօր ժամանակի, և պատուի յարգանօր 'ի ժողովրդոց, իսկ այժմ 'ի նորոյ հատին զըջմպատեալ տպաւած հին և խրթին Սատրան և արկին զհիմն նորոյ հոյակապ Սանաց, օրհնութեամբ և օծութեամբ Սեհափառ Աթուղիկոսին Տեառն Աերսիսի, որոյ որմունքն հատին արդէն ցլուսամուտսն բոլորն 'ի կոփածոյ քարանց, ընդ վերկացութեամբ երկ արժանաւոր հոգաբարձուաց ռսուսնարանին Տիխիսոյ Հայոց, Եղայ Վաթի իւերօղինեանց, Եղայ Ագքսանդրի Թայիրեանց, և Եղայ Վերդի Սանդինեանց, Ընդ նմին

որոշեցաւ նաև որպէս եկամուտ այսր վանաց, նոյնպէս և ամենայն ուխտատեղեաց Արատանի 'ի պէտս պահպանութեան Հոգևոր դպրոցին Տիկիսայ:

Աւելին:

Ի գիւղ 'ի նահանգին Սոմէթի որ Թարգմանի խնճորավայր կամ խնճորալի, բնակիչք են Հայք և Արացիք, հետի 'ի Տիկիսոյ տաան և հինգ տապարիչաւ դէպ Մարեմուտս Հարաւոյ 'ի ստորոտս Քեռօղլի անուանեալ լերին, ունի ՂԵԿԵԿԵԿԻ և ՂՎԻՄԱՂԱՐԴ Հանդստարան 'ի մէջ Եկեղեցւոյ դոյ սպիտակ քարեայ խաչ, 'ի վերայ որոյ գրի ու Լա Բալանս Լմանելիս Ժուրելիս 'ի ձեռն Արսիսի կանգնեցաք զեսչս պանծալի արեւատութեան որդւոյ իմոյ, Սերձ սորա դոյ քարաշէն բրդաձև շինուած չունի դուռն 'ի չորից կողմանց, սակայն 'ի դուռն ունի գլբակեաղ մնացեալ աստանօր 'ի վաղ ժամանակաց, ծիրունիք առեալ յաւանդութեանց պատմեցին մեզ, թէ ստորուշան էր սա կրակապաշտից, ուր զհուրն նուրական անդադար վառէին, սրում և մատուցանէին զպաշտօն, այժմ տեղիս այս խւրովք շրջակայօք կայ ընդ իշխանութեամբ աղգին () Բրեկեանց:

Երբ:

Ի գետ սրբնթաց իջեալ 'ի լերանցն Լճուտու, ջաւախէթու և այլոց, և նովին արագընթաց յորձանօք բացեալ է զահաւոր խորածորս, զանմառելի ժայռս, զգծուարակնիս առապարս և զսոսկալի կիրճն, և այնպէս իջեալ 'ի դաշտն տափարակ մտանէ 'ի գետն սեորդեաց և նովա հանդերձ Թալի 'ի գետն Աուր: Հիդանակս գարնան զայրանայ յոյժ յոյժ, և յանցորդս ճանախարհաց ոչ սակաւ դորձէ զվնաս, Թալի թէ սա իցէ գետն Լճուտս, զորմէ գրեն պատմիչք մեր, Եղեշ, Ղաղար և Սոլէս Կաղականաուացի: Թէ, զիտացեալ մեր Արեւդդայ զգալուտս Արդանայ աճապարեալ անցանէ ընդ գետն Աուր, հանդէպ խաղաղ քաղսրին, Եւ յայնիդս Աուր գետոյ յուցանեն զձմեռայնոց Լճքայից Լճուտ:

Եկից, և ի նմին տեղւոջ ասեն լինել Թափաթուփ անտառ, և
 ես ՚ի բաղումս որոնեցի բայց ոչ կարացի գտանել զյարմա-
 րաւոր տեղի համեմատս զթութեանց այնոցիկ պատմաբանից ա-
 ռաւել քան զայս խառնուրդ երկուց զետոյ կղզեացելոց, այն
 է Կուրայ, և ի շնատայ. բարորոմ մինչ հանց ընդ Կուր զեւ-
 Օօրապետ մեր Արուստ զէայ հառ ՚ի նմին տեղւոջ, և զեւան
 ի շնաս միայն եկաց ընդ մէջ երկուց համախմբեալ զօրաց
 Հայոց և Այսրոյց, և զօրքն Հայոց երբ անցանին ընդ զեւան
 ի շնաս անհնարին քաջութեամբ խորատակեցին զօրութիւնս նո-
 ցին. ուստի անձաբացեալ մեր Արուստայ վերստին դարձեալ
 ընդ կրօնին անց ընդ զեւան Կուր, ուստի եկեալն էր կորու-
 րանելով զմեծ մասն զօրաց ՚ի ջուր և ՚ի սուր, Յայնկոյս Կուր
 զետոյ ցուցանեն պատմիչք մեր զմերայնոց Արքայից Ալուա-
 նից որպէս և ցարգ տեսանի տեղին այն ձմերայնոց բխբաւոր
 անասնոց և կոչի ՚ի Տաճկաց ՝) տրանաղ, նոյնպէս գտանին
 անդանոր իկտ առ իկտ Թափաթուփ անտառք և խորագոյն դա-
 րեաներ, ՚ի հնումն որպէս Թուի սահման Արաց և Աղուանից,
 Հուպ ՚ի խառնուրդս այտոցիկ երկուց զետոյ Կուրայ և ի ըբ-
 նասայ, ՚ի նմին լեզուալի ՚ի հարթավայր տեղւոջ գոյ աւերակ
 մեծ, Թուի Թէ Խաղաղ քաղաքի. Ունի դամուր բերդ անուա-
 նեալ ՝) զգալայ. Բառ բացատրութեան ումեմն Տաճկի. ոչ
 և Թէ ՝) զգալայ. այլ ՝) տղախու ՝) տլայ, և գուցէ Թէ գա-
 ւառն ՝) աղախու առեալ իցէ զանուն իւր յայսմանէ և կոչի
 Խաղախ, կամ Խաղաղ. որպէս և նահանգ ի օսւոյ ընկալեալ
 է զանուն ի օսի ՚ի համանուն բերդաբաղաքէն ի օսւոյ. Աս-
 տէն անցեալ կարեն մոտնել ուղղակի ՚ի լայնատարած դաշտն
 ՝) արայեաղ, ՚ի հնումն Աղուանից իսկ այժմ Արաց, և գուցէ
 աստի էր ձանապարհն դէպ յալանս, որով և իշխանք մեր ան-
 ցեալ ընդ այն կապեցին զսերտ դաշն ընդ Հոնաց իշխանաց,
 ՚ի վերայ այսր զետոյ երեւին ՚ի բաղում տեղին հեռք հոյա-
 կապ կամբաց կառուցելոց ՚ի խարտեալ քարանց, յորոց մինն
 զեւ ևս կոչ ամբողջ հուպ ՚ի խառնուրդ Կուր զետայ մօտ ՚ի գիւ-
 ղօրաղան Խաղաղ, երեքականայ մեծաշէն կամարք որ կոչի կո-
 րած կամուրջ, ՚ի Տաճկաց Արմաշ քօերիկի վսէմ է շինուածն
 և սքանչելի երկարութիւն որոյ հարիւր քայլ, յերկուսն ծայրս
 նորին դոն պանդոկանման սենեակք ՚ի պէտս ձանապարհորդաց

’ի ներքոյ քան զայս կամուրջ երեւի հաստաւ հնոյ կամիջի արդէն աւերակ։ յորմէ և նորս այս կամուրջ կոչի Կոտրած կամուրջ, ’ի բեկանել առաջնոյն շինեալ են զնորն ’ի վեր քան զնա ’ի յարմարաւոր տեղւոյ, բայց անուն առաջնոյ կամիջին, և պատահմանն մնացեալ է անխոփոխ։

() Եբեէ կամ Շահաւադ։

Ի մեծաշէն ամրոց կառուցեալ յանհարժ և ’ի մեծամեծ քորանց, զառաջինն ’ի Վարժլտէ եղբօրէ Հայկայ, ’ի լեզուակս երկուց երկայնաձիգ ձորոց իջեւոց ’ի լեռանցն Արմաղու, ’ի պատմութեան () Եբեւեանց ասի, իսկ Վարժլտս զնաց ’ի լեռան որ կոչի Արմաղ և անդ շինեաց իւր տուն և ամրոց մի անառիկ ’ի պատշաճաւոր տեղւոյ և զբերժն կոչեաց () Եբեւ, որ ոյժմ անուանի Շահաւադէ, զիբք տեղւոյն շէ հարժ գլխովին, այլ փոքր ինչ հակեալ զառ ’ի վայր, զՅարեմայից կուսէ իջանեն երկու խոտորնակ խորածորք և երկայնեալ ընդ յԱրեւելս կոյս միանան ընդ միմեանս գործելով ’ի նմին տեղւոյ զեռանկիւնի լեզուակ, ’ի վերայ որոյ կառուցեալ է հոյակապ և մեծամեծ վիմօք կրկնակի ամրոց, պարիսպ առաջնոյ ամրոցին սկսեալ ’ի ձորոյն Հիւսիսոյ հասանէ ցձորն Հարաւոյ ամրացուցեալ մեծամեծ վիմօք և տշտորակօք և անտի սկսեալ իջանէ դարձեալ ընդ ձորափամբն ցձայր Արեւելեան լեզուակին որով և գործէ զբերդն գլխովին անառիկ։ Բաց յայտմանէ ’ի նմին տարածութեան կան ձգեալք այլ ևս պատուարք պարսպաց, որովք բաժանի Ամրոցն յերկս, ’ի վերնաբերդ, ’ի միջնաբերդ և ’ի ներքնաբերդ, մի քան զմի ամրագոյն հանգիստացեալք, ’ի միջնաբերդի Ամրոցիս անկանի հոյակապ Էկեղեցին և ազարանք իշխանաց և թագաւորաց անդէն եղևոց, Կերտուած Էկեղեցւոյս հոյակապ է և սքանչելի համակ որբատաշ քարամբք, իսկ այժմ կիտուեր, ունի զբերդ լոյսնաճոց լին ջրոյ կամ ջրշղջս ’ի կիրառութիւն բնակչաց ’ի Ժամանակի պաշարման ’ի թշնամեաց, ջրջապատն որոց կարէ լինիլ քայլս ութն հարիւր, յԱրաբքին պարսպի բերդիս լինն խիտ առ խիտ աւերակք տանց, նոյնպէս և եկեղեցատեղիք ոչ սակաւք, յորմէ մարժ է դուշակել թէ շինուածք դտանեցեալք

ի միջնաբերդի են մտնայն պալատք և ապարանք թողաւո-
րաց և իշխանաց : Իսկ արտաքին ամրոցն 'ի պէտս հասարակ
ժողովեղոց : Ի միջն միոյ մատրան արտաքին բերդի զոր կոչեն
Համալուքէ կանգնեալ կայ միաձոյլ և բարձր խաւ քար , 'ի
բառ իշխանէ 'ի թմին Հայոց նշգ . յորում առնեն զսխտա-
դրութիւնս զենամար խոյոց և զուարակաց : Սերձ նմին մատ-
րան 'ի վերայ միոյ փոքրիկ բլրոյ կայ եդեալ փոքրիկ խաւ . 'ի
վերայ որոյ զրի , այսինչք բառայ , բնդ որով առնն կան պա-
հասոք պատուականք , բայց մեղ փոյթ չեղե որոնել : Բերդս
այս որպէս զրեն պատմիչք անրնդմիջաբար եկաց բնդ իշխա-
նութեամբ թողաւորաց և իշխանաց ցվերջին ժամանակս Սրաց ,
քանդել յետ Բարթլուսի և սերնդոց նորա տիրեցին () բրեկանք ,
և ինքեանք ամրացեալք 'ի նմին դղեկի կացին մնացին յապա-
հով վիճակի , որպէս իւրեանց սեփհական կալուածի , յետ որոց
տիրեցին առ ժամանակ ինչ Բաղրատունիք . որոց առաջին էր
Բաւթ զանհողի և զարդարեալ զսա մեծամեծ շինուածովք
արարին հռչակաւոր ամրոց և Բարայանիստ աթոռ , և ապա
հետ զհետէ մնացեալ բնդ տեսչութեամբ Սրաց , կորոյս զեր-
վայելութիւն , մասնելով 'ի ժանիս ժամանակի զամենայն
ճիւղութիւնս իւր և զփարթամութիւնս , թողով 'ի սիրտս և
'ի հողին ամենայն հայրենասիրաց զտիւր տեսարանս , 'ի վե-
րայ միոյ գերեզմանի զրեալ էր , և Լստ եկոյ երկաթ Լստ
արար յաղթութիւն և գնաց , ,

Հաւանք :

Ի գիւղ լայնանիստ 'ի Նոսիափոր գաւառի 'ի վերայ
բարեհամ գետոյ իջելոյ 'ի բազկաց Լալուարայ , բոտ մեծի
մասին 'ի խուակերտ հովտէ , դիւր տեղւոյն զառ 'ի վայր և
պատեալ յերկի կողմանց անտառախիտ լեռանք , բնակիչք են
Հայք , տունք երեք հարիւր , զաղթականք 'ի Վարամուրտտ
դիւղաբաղաքէն Օակամայ , առնին զսաղաշէն եկեղեցի կա-
ռուցեալ 'ի վերայ չորից վայելագիւր սեանց 'ի հասարակ և 'ի
կովածոյ քարանց , հիմն որոյ եղաւ խմով օրհնութեամբ Հոյն
արդաւանդ է և բերրի , ջուրն ոչ այնքան բարեհամ , այլ
յաւէտ միաատկար , ունի աւելի քան զչորս հարիւր պողարեր

այդիս և ը մեծի մասն վաճառականութիւնք բնակչաց բարեկաման և
'ի գինւոյ և յողոյ, 'ի միջակիտի գեղջւն է փորրիկ բյուր բեր-
բանման, որ 'ի հնումն և այժմ է բնակարան տոհմն Քա-
լանթարեանց, 'ի վերին կողմն գեղջւ յԱրեւելս Հիւսիսոյ 'ի
ձայր միոյ բլրոյ պարսպեալ գտանի Մատաւաւ ամուր, յորում
զոն կարասք գինւոյ և կացարանք միարանից, ջուր գեղջւ
ջերմացեալ առուել 'ի գարնան վտանգ մեծ գործէր 'ի բնա-
կիւն, աւաթի անրնդհատ տեկր տինդ ակտն յեղանակս Մանե
և Գառնի բազմաց, բայց ծերունի ոմն լուեալ 'ի նախնեաց
տակի, թէ ծածկեալ կայ ընդ աղբով աղբիւր քաղցրահամ 'ի
նեքքին ծայր գեղջւն, ուրանօր պեղեալ արդարեւ գտն գորդա-
ռատ աղբիւր, 'ի վերայ որոյ կառուցին զիւրաշէն կամար և յո-
րէ անտի քաղաքեցաւ չարատանջ տեղդ ակտն սրպէս տեսնի
և օրուօր սկսան բնակիչք մայրելիլ զքանկալին առողջութիւնս
'ի շինամիջի պար գեղջւ երեկը ասերակ հին եկեղեցւոյ կա-
ռուցելոյ 'ի կոխածոյ քարանց, զոր պեղեալ 'ի հիմանց հիմն
արկին նորոյ եկեղեցւոյ, 'ի խորութենէ որոյ ելին կմախք ամ-
փակեալ 'ի քարեայ արկեղ տմբախակեալ կախալիլ միմօր:

Հարեմուտս Հիւսիսոյ հեռի կէս մղոնաւ անկանի բերդն
ծակ քար անուանեալ, լայնանիտ հիմամբք 'ի վեր բարձրա-
ցեալ միադադաղ քար թողլով 'ի չորից կողմանց զահագին խո-
րութիւնս, 'ի գագաթ սորա գտանի՝ սլարսպանման անհեթեթ
բնական քարինք ընդորս և կրաղանդ պատուար, 'ի սպառաւ-
նորին յԱրեւելս կոյս որ հայի 'ի խորութիւն ճորոյն են քանի
մի ամբաշէն կամարայարկ կրաղանդ սենեակք 'ի տեսութիւն
որոց մտաք ահիւ և դողութեամբ, Եւ անտի իջեալ ողջե-
ցար զգնացս մեր յԱրեւմտ Հարաւոյ առ 'ի տեսանել ըզ-
Մենաստանն Մատաւաւ անուանեալ, Տաճարայտ կառուցեալ
է երկյարկեայ 'ի հասարակ քարանց, յարին նեքքին է աղ-
թարան և սեղան Սրբազան խորհրդոյ, իսկ յարին վերին դան-
գակատուն վայելուչ կաթուղիկիւ, 'ի ճակատ որոյ գրեալ,
Յիսուս Քրիստոս և թիւ շինութեան ԲՃԳ: Արկին են պա-
րկալք սոյն անապատի, մինն լայն և ընդարձակ, ձգեալ շուրջ
զեկեղեցեաւն յորում Ժողովեալ են և բաղմութիւնք Հայոց
'ի Ժամանակս երկիւղել թշնամեաց, իսկ միւսն՝ փոքր, յորում
են միմիայն սենեակք միաբանից և դամբարանք երեւելի Մեղե-

բայ և այլոց, որպէս ցուցանեն նորին իսկ տապանադիրք: Ը-
գէն որպէս եկեղեցին նոյնպէս և պարխոյ նորին և ամենայն
սննեակը կան յայնպիսում որպէս զբուժեան, մինչ զի տան
զգալի ցաւ հայրենասէր սրտից:

ԲՈՆԻՍ ԳՈՒՄԵՆԻ

Էս սա մինն 'ի գաւառաց նահանգին Գաւառաց, ըստ որում
Գաւառը առնէր զինն գաւառս, որք են Չորսիոր, Կողիտիոր,
Նախիտիոր, Տաշիր, Թաւեղք, Կանկարք, Արտահան, Ծա-
ւաղք և Կարծք: Սակայն դժուարին է որոշելն հաւաստեալ
Թէ ո՞րն իցէ սա, զի Բոնիս անունն 'ի նորոյ եղեալ են,
միայն 'ի դրից տեղոյն և 'ի համեմատութենէ պատմութեանց
մաթ Է կոչել զսա Կանկարք և Նախիտիոր, ման զի Չո-
րսիոր և Կողիտիոր անկանին 'ի Գաղաթ և ձգին մինչև 'ի
սահմանս Տաշրաց: Տաշիր սկսեալ 'ի ձորագետոյ բարձրանոյ
Մ. րեմուտս կոյս և Թեքեալ ընդ Հիւսիս հասանէ ց' Գա-
մանիս, ուրանօր են բերդն Դաւոյ և Ծիլղի 'ի հոռմն Տաշ-
րառախ: Թաւեղք սահմանակից է Տաշրաց Մ. րեմաից Հա-
րաւոյ նորին, որ այժմ ասի Գալուլի Գաղանէ: Կարծ-
քստ գրեւոյ Յօհաննու Կաթուղիկոսի Թուի՝ սկսանել 'ի լե-
րանցն Նախիտիոյ ցղեան Կուր Մ. րեմուտս Հիւսիսոյ ցձոյն
Բորժոմու ուրէ հանրայրին ջուրն և անտի աղետաղեալ լերամբ
ձգի դէպ 'ի ծովն Պանտոսի: Չաւախն է Լիսայրալսի իւրով
սահմանաւն, իսկ Արտահանն անկունի Մ. րեմուտս Չաւախու:
Այժմ որպէս երեւի՝ Բոնիս բաժանի յերկուս գաւառս:
Ըսածին սկսեալ 'ի բաղկաց Դաւառու լերին ձգելոյ ընդ
Արեւելս հասանի Մ. րեմուտս կոյս ցմիւս գետն, որ իջանէ
'ի բուն Թիլիսոյ Դաւառու և կոչն Շապալու և անտի հով-
տաձև ձորովք բաժանէ զԲոնիսն երկուս և գայ մտանէ 'ի մեծ
գետն Կուրամ և անուանի Նախիտիոր: Եւ 'ի յետոյս յայտնան
'ի կողմն Հիւսիսոյ սկսեալ լերամբք և դաշտօք սահմանի ցՏա-
շիր, ցՆախիտի, ցԱրեւալսի և ցԿուր գետ, զորոց մաթ Է
կարծել Կանկարք: Ըստ որում ստորոտք լերանցն Կանկարու
իջանին ցղեան Կուր, յեղերս Տիլիսիայ ուրանօր անկանին լե-
րինքն Սիւսոյ—մինդայ և Կոծօռ:

Ախիթանի այլքայն Սրաց մինչ խնդրեաց զօգնութիւն
'ի Հայոց մեծաց ընդդէմ Պարսից պատերազմին առէ, և
խմ չկարացեալ զգէմ ունիլ զնդին Պարսից խոյս տուեալ 'ի
լեւինս Հայոց մօտ 'ի սահմանակցութիւնս Սրաց. յիս որոց
գրի թէ զօրք Հայոց եկին առ արքայն Սալթանի 'ի Սանդար,
և ապա առէ, և ջին անտի 'ի դաշան յաին Սուր դետոյ և անտի
յիտ գոռ պատերազմին վերտին դարձան և գնացին 'ի Տայս:
Սրեմն անշուշտ համարելի է թէ 'ի մերձակայ լեւոնցն Ռօւ-
նիսոյ էջ Սահան Սամիկոնեան հանդերձ զօրք Հայոց յաին
Սուր դետոյ, և դուցէ դաշան սկսեալ 'ի Խրամ գետոյցայժ-
ման Սօլանլուղն իցէ տեղն պատերազմի Սահանայ Սամիկո-
նէի ընդ Պարսից, Բայց այսու ամենայնիւ ոչ վստահեամ
'ի հաստատել թողլով միանգամայն քննութեան հմուտ աշ-
խարհադրաց, միայն զայս և եթ կամիմ ծանուցանել՝ թէ եր-
կիր բարի է և արդաւանդ զարդարեալ թաւաթուփ անտա-
սօք, բարձրաբերձ և ծաղկածին լեւոսքք. անուշահամ և
կարկաշտաս աղբերքք, 'ի հնումն լեւթմաբեր այդեօք և պըս-
ղածին պարտիզօք, գեղեցիկաշէն և հոյակապ Սնատանիւք և
Սատրամքք, ամուր բերդօրէիւք և լայնանիստ շինուք, իսկ
այժմ՝ երեկն միմիայն աւերակք նոցին զսրմէ զսակաւն 'ի բազ-
մաց ստորադրեցից աստանօր 'ի զգալի ցաւ հայրենասէր սրտից:

Մեծ Բռնի:

Եւ զիւղ լայնանիստ հեռի 'ի փոքր Բռնիսոյ երկու
վերտաւ, արգաւանդ է երկիրն և բերրի, ջուր և օգտեղւոյն
չին այնքան առողջարար, ունի զերիս սագաշէն եկեղեցիս կա-
ռուցեալս միաշափ 'ի կոփածոյ քարանց, որոց իւրաքանչիւրոց
երկայնութիւնն եօթն քայլ և լայնութիւնն վեց, առաջի միոյ
եկեղեցւոյ կառուցեալ կայ զանգակատուն և արձան քարեայ
միակաուր տասն և հինգ կանգուն բարձրութեամբ:

'Ի ծայր միոյ բարձր բլրոյ նոյնպէս գոյ սագաշէն Սա-
տուան, ուրանօր դիմեն ուխտաւորք. 'ի դրից և 'ի հնու-
թեանց սորա երեւի գոյ 'ի հնումն հռչակաւոր, թէ 'ի կող-
մանէ բնակողաց և թէ 'ի կողմանէ զանազան հոյակապ շինու-
թեանց, բայց այժմէ բուն ընակարան և որջ գաղանաց:

Փոքր Բանին :

Ի դիւղ Հայոց , դիւղ տեղւոյն հարժ և սրգաւանդ : շրջապատեալ լերամբք և թաւանտաւոր , օդն ծանր և ջուրն վատաւորջ : Սէլիք Աբով այր հըռ-չակաւոր՝ մեկուսացեալ 'ի սպառնալեաց Իբրահիմ՝ Խանին Արցախեցւոյ , մեծաւ բազմութեամբ վերաբնակեցաւ աստանօր , բայց ոչ սակաւ կրեալ զմիտս 'ի դժնդակութենէ օդոյ և ջրոյ տեղւոյն , վերադարձաւ վերստին 'ի բնիկ աշխարհ իւր յԱրցախ , 'ի բերդն Վիւլխտան , միայն 'ի հատուածոց այնոցիկ գաղթականաց , որոց սակաւ էր կարողութիւն , մնացին աստ և մնան ցայսօր ժամանակի : Աստ է հռչակաւոր ուխտն կառուցեալ 'ի կոփածոյ քարանց 'ի նմին դաշտավայրի , յանուն սրբոյն Վեորգայ որոյ երկարութիւնն եօթն գաղ և լայնութիւնն չորս , 'ի Հարաւոյ կուսէ որոյ իջանէ վտակն Բօլնիսոյ , իսկ 'ի Հիւսիսոյ թաւանտաւ մայրիք , 'ի 10 նոյնմիւրեքի դիմեն աստ խուռն բազմութիւն ուխտաւորաց , և զաւուրս երկու կացեալ անդ կատարեն զհողեոր խրախութիւն և վերադառնան : Ամաւոր տուրք նուիրեալք 'ի բարեպաշտ ժողովոցոյ յատկացեալ են յօգուտ ուսումնարանին Տիխիսոյ , ըստ կարգադրութեան Սեհափաւ Հայրապետին Հոյոց Տեառն Աբրահիմի : Եկեղեցին քարաշէն է և փոքրիկ , երկարութիւն որոյ բնն կանգուն և լայնութիւնն չորս , պարսպապատ է և ունի զհիւրատունս : Բայց թիւ շնութեան եկեղեցւոյս անյոյա :

Արձանագրութիւն : Այլեղեցւոյ :

'ի Հարաւոյ կողման եկեղեցւոյս կանգնեալ կան լաւ քարինք , 'ի վերայ առաջնոյն գրի , , Սուրբ Խաչա բարեխօս է Վաղարին թիւն ռճղ : Իսկ 'ի վերայ երկրորդին գրի , , Եւ եղբօրն իմոյ Սարգսին , ,

'ի վերայ միոյ Տապանի գրի , , Եւ Սանթէնիսցի շէնեցինք 'ի Վրէխտոսի թիւն սղ : Ռաման Բարաթովն աւանտին , ,

'ի միջոյ կողմանէ Արեւելեան դրան կից ընդ պարսպին կանգնեալ կայ խաւար սուրբ կիրակի անուանեալ , 'ի վերայ

որոյ գրի , , սուրբ Խաչ Բարեխօս է Այլամազին թփն ձի :
Արտաբայ Արեւելեան դրան 'ի ճակատ սեւնոյ 'ի վերայ միոյ
խաչի գրի , , Սուրբ Խաչ Բարեխօսէ Մեծատին , Սուրբ Խաչնին
Հասանին , Վահագն Լաւրցին , և Լաւրցին , 'ի տեղեւոյնս յայս-
մանէ հեռի միով աստաբիզաւ են աւերակք տանց քաջազօր
Մելիք—Աբովին , որ 'ի լինելն իւր 'ի Բաշինս անյաղթելի
իւրով քաջութեամբ կացուցեալ էր 'ի սարտալի զշրջակայ ե-
ղեալ Սահմատական , զորմէ գովութեամբ պատմի ցայսօր ժա-
մանակի նաեւ 'ի բերանս նոցին իսկ որդւոց և Թաւանց Սահ-
մատականաց :

Նախական եկեղեցի Բաշինոյ կառուցեալ է 'ի սրբատաշ
քարանց 'ի Բահատուրէ Բէժանեանց , 'ի թփն ձի : 'ի
միջակետին սրտայր կաթուղիկէ կայացեալ 'ի վերայ չորից
սեանոյ , երկարութիւն եկեղեցւոյս տասն և հինգ կանգուն և
լայնութիւնն եօթն և կէս :

ԼՅԱՆՈՒՐԱՒԵԱՆ ՊՅՐ ԼՅԵՂԵՂՈՅ :

'ի ճակատ սեպանատան և 'ի վերայ սեան զանդակատան
որոշ որոշ գրի , , թէ եւ Բահատուրի որդի Բէժանս շինեցի
զեկեղեցիս և զկաթուղիկէս թփն ձի : 'ի կողմն Արեւելեան
'ի վերայ որման գրի , , Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս յի-
շեալ Սարգսիս որ շինեաց զեկեղեցիս յիշատակ Սարգարտին
թփն ձի :

'ի սոյն Արճանադրութենէ երեւի զի Բէժան Բահա-
տուրեանն նորոգեալ է զեկեղեցին 'ի հիմանէ բտորում թիւ
շինութեան նորին ձիի ց՛ թաւականիս հայոց :

Նոյնպէս նորոգեալ է զսա Բէդ Աստուածատուրեանն
'ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ կողակցւոյն Վաւրումին և որդւոյ
Սարգարտին :

'ի վերայ միոյ խաչի գտելոյ 'ի փորքիկ Մատրան մերձ 'ի
Բաշինս գրի , , 'ի թաղաւորութեան Վաթրգի Աբային և 'ի
Հայրապետութեան Լաւրադարու կաթուղիկոսին ,

Յոմ Ուղո
կազէ 'ի Թաշ

ԵԼԼԻՐ ԲԱՔԵՅ:

Ե ուխտատեղի սուրբ Պէտրոս անուամբ կայացեալ 'ի ծայր բոլորակի բլրոյ միոյ 'ի վեր բարձրացելոյ 'ի միւսմ հար-
թաւայր տեղւոջ, ոչ հեռի աւելի քան զերկու վերտալն 'ի նոյն Բօնիտոյ:

Բոտանօր յաճախեն ուխտաւորք բազումք, մանաւանդ 'ի Սահմետական ազգաց, ծերունիք պատմեն, թէ զոյր անդա-
նօր խաչքար 'ի վերայ որոյ և արձանադիր, բայց 'ի թշնամեաց անհետացուցեալ է արդէն: Եկեղեցին արդէն աւեր և չիք լին
թիւ շինութեան:

ՍԻՆՔ ԽՆԴԱՆԵԼ ԵՂԱՊԱՊԱՊԱՅԷՆ:

Սենաստանս այս կառուցեալ է 'ի բարձրաւանդակ տեղ-
ւոջ սրբատաշ քարամբք, զեղեցիկ քանդումովք. երկայնու-
թիւն որոյ տասն և երկու դաղ և լայնութիւնն տասն և չորս,
ունի զերկուս պահարանս, զերկու դրունս, զինն լուսամուաս,
զարդարեալս զեղեցիկ քանդակադործութեամբք, խաղացուցա-
նելով 'ի նոսա զվեմ ճարտարութիւնս զրչի և մատանց. որ
միանգամայն ապուշ կրթէ զայցելուս իւր և իւրով այժմեան
ամայութեամբն շարժէ 'ի սուգ անմխիթար զհայրենասէր հոգիս:
Օգտաճեաւ այսր վանաց խոխոջալով անցանեն դետակնն Լա-
լուարայ և Լօգայ, և այնպէս հատանելով զերկարութիւն
դաշտացն՝ զնացեալ խառնին 'ի գետն խրտմ: Երեկն գետ
ևս աւերակք տանց միաբանից և հոյակապ պարսպաց և այ-
լոց շինութեանց հարկաւոր եղելոց այնր Սենաստանի, բայց
նա որպէս մայր որդեկորոյո բաղմեալ 'ի նմին բարձրաւանդակի
ողջայ հանապաղ, որոնէ զառաջին շքեղ կացութիւն իւր և
ոչ դտանէ: Թիւ շինութեան այսր մենաստանի և անուն շե-
նողին անյայտ:

Երչանոգորակնի հանի թի փոքր սագաշէն էիւղեցեայ Գրեւոյ 'ի Խմի
հովտի շաւրջ և Սենաստանս:

'ի վերոյ որմած Բոտուածածին կուցեալ եկեղեցւոյ 'ի

Վերայ միոյ խաչն գրէ , թվին ւն . եւ Հանաղեղ կանգնեցի զխաչս յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ ամուսնոյն Սէհան արկունին , յիշոգք օրհնեսցին եւ խափանօգք դատեսցին :

Ի վերայ միոյ խաչն գրէ , Քրիկն եւ Սաւաղին եւ Մշոտին , Սէհէր շահին յիշատակ է սուրբ խաչս շինեցաք օրհնութեամբ եւ սուրբ Լստուածածին եկեղեցիս վասն հոգւոյ մերոյ փրկութեան :

Ի վերայ այլոց խաչեց գրէ , սուրբ խաչս բարեխօսէ Սարգանին , Սուրբ խաչս բարեխօսէ Սարգիսաթունին , վասն վանքիս ետուն միաբանք եկեղեցւոյս ինձ յամենայն առաւ նոր կիւրակին պատարագ , Սուրբ խաչս բարեխօսէ Վրիդորին եւ կողակցին :

Լստուցոյ սեղանատան 'ի վերայ միոյ խաչն գրէ , օգնութեամբ քառաթեւ սուրբ խաչիս եւ Հանաղեղ Վրիդոր , հաղորդ գաւաք շինութեան եկեղեցւոյս եւ միաբանք սորա ետուն մեզ տարին երեք պատարագ քառասնից ամսկանցն , Խջմուծնին , եւ սուրբ Յակոբոյն , կատարօղք օրհնեսցին 'ի տեսնէն եւ խափանօգք նղովեսցին :

Ի վերայ դրանդի դրան ուխտ ճգնաւոր անուանեալ եկեղեցւոյ գրէ , կոյս Սարիսաթ իմ բարեխօս կախան բարձեալ այս ինչ մաղթեմ , մայր Քրիստոսի լսօղ ձայնի միջնորդութեամբ ինձ ողորմի , չարչարանաց սուրբ պատեքի , 'ի յարութեան սրբոյ զատկին , Տէրն յարեաւ յարուցիւն մարդկային , Եղբ եւ ես տէր Սարգանս փոքրս ընկալ եւ սպասաւորս սուրբ Տաճարիս , հասեալ 'ի ժամ մահու եւ մերձ 'ի գուռն զերեզմանին 'ի յանցաւորս կենցաղոյս հրաժարեալ եւ յահեղատեանն փափագեալ 'ի յորդոյն առաջ քայլեալ . ե՛րբ թէ լինի լոյս իմ ուշացս Լստուծոյ տեսոյն ողորմեալ , այնպիկ որ թէ լինի այն առաւ արժանի , զի փափագիմ նորա տեսուն :

Ի վերայ շեմն գրէ , թվին չծղ , Սուրբ խաչս , բարեխօսէ Արուշինթուն , Տէր Լստուած տէր Եւեթիքի Քրիստոս զայստեանդ ողորմեա եւ անարժան ծառայ զեղի տէր եւ Յիսուս Քրիստոս Լստուած ձեզ ազատէ ուխտիս ճգնաւորիս :

Ի վերայ վիմ գրէ , Տէր յարեաւ , Տէր յարեաւ ,

Լստուած յարեաւ, յարուցեալ աշատեաց զաղբս մարդկան
'ի դաւաճութենէ դժոխոց, և ինձ աղատէ Արքան քահանա-
յիս և ձեզ ամէն:

'Ի վերայ խաչքարի զրի, Տէր Լստուած օրհնեա՛ սուրբ
խաչիս Սարաիրոս քահանային և ծնողաց իւրոց ամէն:

'Ի վերայ այլոյ խաչ վիմլ զրի, Սուրբ Սարգիս:

Կարճատար Եւեղէցի:

Հեռի 'ի Բօլնիսոյ կէս ասպարիգաւ 'ի լանջ միոյ ըլբոյ
'ի մէջ լայնանկատ հանդոտարանաց 'ի հովտա Լօղայ լերն
կառուցեալ կայ սոյն եկեղեցի 'ի կոխածոյ քարանց. երկայ-
նութիւնն որոյ ութն կանգուն և լայնութիւնն հինգ, զա-
ռաջեալն ունի հրաշակերտ զանդակատուն կայսցեալ 'ի վերայ
վեցից սեանց: Եւ 'ի ճակատ Արեւելեան լուսամտին զրի ա-
նան շինողին պարանակեալ 'ի փակաղիւր. այն, նուաւորդ
իսկ թիւն դարձեալ փակաղիւր ճշդ:

'Ի ճակատ միոյ քարաշէն Ստորանի գրի, Սուրբ խաչս
քարեխօսէ՝ Գաւթին 'ի Ժամանակս Գիօրդի Աբբային շինե-
ցաւ այս սուրբ Սեղան. Թվին ճշդ:

Հեռի 'ի Բօլնիսոյ երկու վերտուեւ են երեք սաղաշէն
փոքրիկ եկեղեցիք. Սուրբ Սարգիս, սուրբ Առաքեալ և սուրբ
Կամակատար կառուցեալ 'ի կոխածոյ քարանց: Հարաւային
կողմն ույտոցիկ եկեղեցեաց է հովտաձև ընդարձակ դաշտն Բօլ-
նիսոյ, ընդ որով անցանէ գետակն իջեալ 'ի Ալուարոյ և
'ի Լօղայ: Իսկ 'ի Հիւսիսակողման խորածորնեղաւցք զարդա-
րեալ Թաւաթուի անտառք, յորս են ոտանորակ և կարկա-
ջատահ աղբիւրք. 'ի ճակատ միոյ խաչի մերձ եղևոյ յերկու ե-
կեղեցիս զրի, Շինեցաւ այս սուրբ Սարգիս. սուրբ Առա-
քեալ և Սուրբ Կամակատար եկեղեցիս նոց Թաւականին:

Հեռի 'ի վերլոյզրեալ եկեղեցեաց 'ի կողմն հիւսիսոյ 'ի
ճորամիջն յայնկոյս ակեհամ ջրոյ գոյ սաղաշէն փոքրիկ եկե-
ղեցի Բաղդաստու անուանեալ, ուր 'ի վերայ միոյ խաչի գը-
րեալ է, կամաւն Լստուծոյ ևս Համաղիլս շինեցի սուրբ ե-
կեղեցիս հոգւոյս փրկութեան:

Վամբրուս :

Ի տերակ մեծադիր գեղջ , շրջապատն դաշտ մեծադիր
և վայելելու զարգարեալ թաւաթուփ անառք ստղատու ծա-
ռովք , և առատ որթովք :

Իստ է եկեղեցի սուրբ Եստուածածնոյ կառուցեալ 'ի
կոխածոյ քարանց , սողաշէն և գեղեցիկ , երկարութիւն որոյ
տասն և հինգ քայլ և լայնութիւնն ինն :

Ի վերայ միոյ բեկեալ խաչի գրի , , 'ի թաղաւորու-
թեան . . . և 'ի Հայրապետութեան Պարիզորի շինեցաւ և
ընծայեցաւ մառանս լի յիսուն կարասք սուրբ Եստուածա-
նոյ եկեղեցւոյ :

Սուրբ Սարգսբէկ եկեղեցի :

Ի լանջակողմն Լօղայ լեռին 'ի մէջ անտառախիտ ծա-
ռոյ 'ի խաչաղարդ վայրի կառուցեալ կայ սագաշէն մատուռն
յանուն սրբոյ Սարգսբէկ :

Ի վերայ միոյ խաչի կից այնր Մատրան գրի , , սժ . օրհ-
նեալ եւ դու Տէրդ բոլորից սր ելեր 'ի խաչ վասն մեր ա-
նիծից , կատարեցեր զրանս սուրբ Սարգսբէկ , վերածեր բզ-
բութիւնս յերկինս երկնից :

Ի ճակատ երկրորդ խաչին փարագրեալ պատիւեր տիրա-
մօրն 'ի գիրկս որոյ Փրկիչն աշխարհի , 'ի թիկանց որոյ գրի
, , Ի մէնօրհնեալ յոյդ հաշտութեան , կենդանի մայր մեր ս-
ղորմութեան , բարեխօսեալ որդւոյդ միածնի , արասցէ արժան
զմեզ արքայութեան :

Հեռի միով ժամաւ 'ի սոյն խաչաղարդ տեղւոջս 'ի գը-
ժաւորագնալի առապար տեղւոջ 'ի դադաթ միոյ բլրոյ դոյ
փոքրիկ քարաշէն եկեղեցի : Ի ճակատ որոյ գրի , , ճգնեալ
նահատակեցաք 'ի փորձ դանազան տանջանաց :

Սան այսր տեղւոյ աւանդութիւն է 'ի ճերունիս , թէ
յաւուրս Հաջարբաս Պարսից Լըբայի եղեալ է մեծ սըա-
ծութիւն և զառ պատերազմ , թէ և են զանազան արձանա-
ղիքք թէ 'ի վերայ խաչից և թէ 'ի ճակատ մատրան բայց յա-
տուկ թիւ շինութեան և անուն շինողին անյայտ :

Ղառամեղին:

Ի ամուր բերդ 'ի նահանգին Ղառաբայ կառուցեալ յիշխանաց Հայոց, 'ի Հիւսիսոյ և 'ի Հարաւոյ իջանեն երկու դժուարադնալի խորածորք յԱրեւելս կոյս միաւորին 'ի մի թողլով 'ի միջի զբաւականաչափ եռանկիւնաձև տափարակ տեղի, ըստ խմբ նման Լ'սւոյ, Լ'օսւոյ և Շամշիւղէի: Իսկ յԱրեւմտից կողմանէ 'ի ձորոց 'ի ձորս պատեալ կայ ամուր պարսպօր և հզօր աշտարակօր, ուր 'ի նմին տարածութեան են աւերակք հոյակապ տանց, բաղանեաց և հրաշակերտ եկեղեցեաց արդէն ամայի հնայելոց:

Պարզօրակ ասուք և աղբերք բարեհամ ջուրց իջանեն 'ի ձիւնախաղաղ լեռանցն Լ'օսւոյ, Ղառմէրէթու և այլոց, և այնպէս կարկաջելով թափին 'ի խորածորս այնմիկ դղելի և անտի լառաջ խաղայեալ իջանեն 'ի Քվէշ և ապա 'ի գետն Խորամ: Յերկուց կողմանց ամուր դղելին շինեալ կան ջրգող անուանեալ ճանապարհք, ընդ որս իջեալ են 'ի ժամանակի պաշարմանց առ 'ի բառնալոյ գջուր 'ի գետոց անտի, ամենեւն ալատ 'ի հարուածոց նետից թշնամեաց:

Օրերդս դայս դառաջինն գրաւեաց Լ'բբայն Քաղբոտունեաց Ղառիթ անուանեալ անհօղի, որոյ դամբարանն գրտանի 'ի Սանահին և ապա առին թաթարք ընդ այլոց բաղմաց բերդօրէից, Լ'ստանօր կացին նոյնպէս 'ի բանափ պատուել իշխանք Իվանէ և Լ'պուլէթ, Լ'յոմ հրաշակերտս այս ամբոց՝ ընկղմեալ կայ 'ի խորին լուծեան ոչ ունի գերթ և եկ և ոչ գտօն տարեկանաց. ոչ երեկն իշխանք 'ի փառաւոր դահի և ոչ դասք Սրբաղան Քահանայից 'ի հաշտարարստարադի, վարադոյր սե արկեալ զլուրեաւ տրորէ զսիրտս հայբենասէր անձանց:

Ղարնդաւ:

Ի գիւղ Հայոց շինեալ 'ի բարձրաւանդակ քարախան 'ի վայելուչ վայրի շրջապատեալ թաւանառօք և ծաղկազարդ լեռանք, հայեցուածն գեղեցիկ և զուարճալի, որ 'ի հրճուանս դրաւէ զմիտս տեսողաց, ոչ սակաւ են արդաւանդահող վա-

Եկեղ տեղիք, ասա է եկեղեցի յանուն սրբոյն Վեպրդեայ զա-
բախարի կառուցեալ Համոկ 'ի կովածոյ քարանց, Թէպէտ զա-
ռաջինն անշուք էր և ամայի, բայց այժմ ամենակերպ շքե-
ղութեամբ 'ի ներքուստ և արտաքուստ զարդարեաց զսա և իսար-
թամոցոյց Հայսդդի Լ. զնուական Վեպրդ Լոսայեան Փիթո-
յեանց, առ ընթեր որոյ 'ի նորոյ կառոյց վայելուչ զանգա-
կատուն վասն յիշատակի Հագոց նախնեաց իւրոց և վասն տ-
րեշատութեան դեռարթիթ զաւակաց շուրջ զիւրե բոլորե-
լոց, զորոյ զվարձն Հատուցէ Լ. ստուած աստ և 'ի Հանդեր-
ձեկում: Զիք նոյնպէս և 'ի ամա արձանադրութիւն և ծ-
անուն նախկին կառուցանողի:

Առբէ Ասրգիւն ներքին Վառճանիստ-

Այլ Հեռի 'ի բերդէս յայտմանէ յԼ. րեւելս կոյս 'ի լայ-
նոնիստ զաշտի տրանսոր է ներքին Վառճանիստ որոյ օգն ա-
ռաջարար և ջուրն բարեհամ և տեղին զուարճալի, կառու-
ցեալ կայ սագաշէն մատուռն յանուն սրբոյն Արգոյի և վե-
րանորոգեալ յաղգէ () բլբլանի որ այժմ անուանի Թեկինամ:

'Ի վերայ միւր խաչքարի գտելոյ յորման յԼ. րեւելեան
կողման հոծ են արձանադրութիւնք բայց ինձ անվերածանելիք
Թուին Թէ Լ. դուանից դրալ:

Հեռի ոստի միւր բառորդ ժամա գոյ եկեղեցի Ար-
դասուրան սուրբ Աշան անուն, շինութիւնն չքնաղ և ամուր
կերտեալ 'ի սրբատաշ քարանց, երկարութիւն որոյ եօթն
գաղ և լայնութիւնն չորս: Անրձ որոյ ասն գոյ հանք տը-
ծալի 'ի ջանքալայ անուանեալ տեղոջ:

'Ի ճակատ բնակն գոյ գիր անձանթ որպէս երեւի Լ. գ-
ուանելին, իսկ յԼ. րեւմտեան լուսամտին դրի, սուրբ Աշան
եկեղեցի Թվին, ճկգ:

Լ. րջանագրութիւն Վեպրդեայ առբէ Վեպրդ քարաշէն էլեղեցոյ:

'Ի վերայ որմոյ Հարաւային կողման. ,, Թվին Եւ Լ. ստուած
տէր արժան արա երամխոսն:

'Ի միւս կողման դրան ,, սուրբ խաչս Թաւմազին. նորին տղին

Ամբարգասին:

Ներքոյ սորա , Շինեցաւ Աւանէս Վալարնայէ ,
յաջակողմն սորա , թվին կթ , թաթուխ տակըռնին . . .
որ աւերէ դատապարտի մեղացոյ ,
Ներքոյ սորա , թվինն ճղ , ծիւհիւ ընծաճաճաճ որտ
Նի վերայ միոյ տապանի գրեալ , Այս է տապան Վարտու-
նին որ տղայ հասակաւ փոխեցաւ Նի կեանս աղենական թվին
աճը :

ՎԵՆ:

Եւ զիւղ հայոց և Սրաց շինեալ Նի լանջ միոյ բոլո-
րակ բլրոյ բարձրացելոյ Նի տաշտամիջի , ուրանօր էր փոքրիկ
բերդ բոլորովն քայքայեալ բայց այժմ վերանորոգեցաւ Նի
ձեռն միոյ իշխանուհւոյ : Ի սմին դղեկի դոյ Սատուռն քա-
րաշէն սուրբ Սարգիս անուն Նի վերայ որոյ երեւին տեղեք ար-
ձանագրոց , բայց այժմ քերեալք և աւերեալք : Հայք ունին
զհոյակապ եկեղեցի յանուն սուրբ Մատուածամնի կառուցեալ
Նի կախածոյ քարանց , երկարութիւնն որոյ տասն գաղ և լայ-
նութիւնն եօթն , կամարքն են դեղեցկաքանդակք , և Նի վերայ
որմոց լի են փակաղիւրք :

Արշապատ-Սեփիւնի որոյն էնեղեցոյ :

Ի ճակատ աւաղանին գրի , Յիշատակ է . թափային և
ճնողացն և հօրն :
Նի վերայ միոյ խաչի , սուրբ խաչս Բեկենին թվին տճը :
Նի վերայ դրան եկեղեցւոյ , Տէր Վրեդոր Լորեց ,
բայց յայսցանէ գոն այլ ևս բաղում արձանագրութիւնք ե-
ղեալք փակաղիւրք . զորս Նի բաց թողաք , զի էին անվերձա-
նեւք :

ՍԵՄԵՆ:

Եւ փոքրիկ գիւղ զեռեղեալ Նի վերայ բլրոյ քարահանից
բնակիւք են հայք գաղթեալք Նի գերջէն հախաւտայ , ունի
42

դրարեհամ աղբիւր և զարօտատեղի վայելուչ, աստ կառուցեալ
կայ 'ի կոխածոյ քարանց սագաշէն եկեղեցի սուրբ Պօլիգոր
անուն. բայց առաստաղ նորա աւեր, յԱրեմոսան դրան այսր
եկեղեցւոյ են երկու գեղեցկաբանդակ խաչվէմք, 'ի վերայ
որոց գրի, Տէր Լստուած Յիսուս Քրիստոս ողորմեա:

Նաղիկեմէս:

Հեռի երկու ժամաւ 'ի Անանիթոյ առ եզր Խրամ գե-
տոյ 'ի վերայ փոքրիկ բլրոյ գոյ սագաշէն Սատուան յանուն
Սառփառեայ կուսին, որոյ վասն պատմին ծերունիք, թէ 'ի
հնումն մեծ ուխտատեղի եղեալ է աստանօր, ուրանօր յաճա-
խէին ախաաւորք բազումք, բայց երբ ծաղիկ ական անողոր-
մաբար կտորէր զմանկունս Խմբէթի, տեղական իշխան Աբ-
նիադ Վադիան 'ի Սրաց Լ. բրայէ խնդրեաց զսուրբ նշար
վառվառեայ կուսին, որոյ վասն առաքեալ առ նոյն Լ. բրայն
զյուսայի պատմնդս, ապա յոտնախիւ լինիլ Սրաց աշխարհին
'ի Պարսկց և յայլոց թշնամեաց սուրբ նշար կուսին Սառ-
փառեայ տեղարձ մնաց Եմբէթ, և պատանդք նոյն 'ի Սը-
րատան. սակայն դեռ ևս երեկն զգայի նշանք, ուստի և
պատուի տեղիս այս օրակս 'ի Հայոց նոյնպէս 'ի Սրաց և 'ի
Վերմանացւոյ անդամ:

Եմբէթոսան:

Հեռի 'ի Նաղիկեմէսից կամ 'ի գիւղէն Վերմանացւոյ
կէսաւուր ճանապարհաւ առ ամին Խրամ գետոյ է այս գիւղ,
Եմբէթոս անուանեցաւ թերեւ վասն լինելոյ առաջին մուտ
'ի ձորն Խրամայ, աւերակ է այս և լայնանիւտ, ուրանօր բնակին
քանի մի տաճիկք, ունի զհոյակապ քարաշէն եկեղեցի սուրբ
նշան անուն, երկարութիւն որոյ քսան գաղ և լայնութիւնն
տասն և վեց, իսկ կաթուղիէն դեռ ևս անաւարտ: Սերձսո-
րա զոյր տեղի հոյակապ կամբջի, արդէն 'ի նմին տեղւոջ
'ի նորոյ տերութիւնն կառոյց զքնաղ կամբջ ընդ որով
անցեալ մտանեն 'ի նոր բերդ Լ. զղալայ անուն: Զունի զար
ձանադրութիւն և ոչ նշանակի անուն շինողի սորին:

ԼՂԶԼԵՂ

Ի քառանկիւնի փոքրիկ բերդ քարուկեր պատուարաւ պարսպեալ կառուցեալ 'ի դարեճան Վեդօփալայ Սրաց առեղերը Խրամ գետոյ վասն ապաստանի տեղահան բնակչաց յերեսաց ամեհի կոխաստականաց 'ի միջակէտին ունի քարաշէն փոքրիկ եկեղեցի և վասն սպիտակութեան որմնոցն 'ի Տաճկաց կոչի Լղզալայ, Օդ նորա ծանր է և վնասակար, վասնորոյ և կայարդէն անմարդաբնակ։ Սերճ այսր ամրոցի է աւերակն Քօլակիր գեղջ շինեալ 'ի լանջակողմն մերձակայ լերին ուրանօր է եկեղեցի յանուն սուրբ Լստուածածնայ կառուցեալ 'ի կոխածոյ քարանց, Երկարութիւն որոյ տասն գաղ և լայնութիւնն եօթն, արդէն փարակն հօտից մահամետականաց։

Ոչ հեռի 'ի սմանէ 'ի պատուանդանի միոյ խաչն գրի, 'ի ժամանակս Լչոտոյ և Սասակայ պատերազմին շինեցաւ սուրբ Ալեքսի եկեղեցիս և սուրբ խաչս օգնական քրիստոնէից։

Պապնոլայ։

Լստի բարձրացեալ ելանէ 'ի դաշտավայր տեղի և անտի իջեալ 'ի ձորն Խրամ գետոյ աւերակն Պապնոլայ գեղջ, ուրանօր է քարակոփ եկեղեցի։ Ի վերայ որոյ գրի, սուրբ եկեղեցիս Պապնոլայ շինեալ 'ի Պապայ մեծ է 'ի թովն չայոց չղ, Թեքեա և գիւղն այն անուամբ այնր իշխանի կոչի Պապնոլայ։

Լս սոփաւ է և ճանապարհն Լղեօլի անուանեալ, Էօր անցեալ 'ի գետն Խրամ ելանէ 'ի դաշտակողմն, ուր 'ի վերայ միոյ խաչն գրի, 'ի թովն Դժղ, յաշխարհակալութեան Օսթարէի և Իլանէի։

Լս 'ի վերայ միոյ անկով քարի 'ի Սրաց բարբառ գրի, Թէ բնակութիւն գիւղիս և պատճառ աւերման 'ի չարաթոյն օձից սպառեցաւ։ Վառցէ և ստոյգ, ըստ որում գտանին գեռ ևս անդանօր Թունաւոր և ահագին օձք։

Այլ տէրէք :

Հեռի 'ի տեղւոջէս երեք ասպարիզաւ է Այլը աղբիւր անուանեալ տեղին, ուր արգէն բնակին Սահմեա-
կանք և անդ գոյ աղբիւր բարեհամ ջրոյ կերտեալ զեղեցիկ
շինուածովք : 'Ի վերայ որոյ գրի , Այլը աղբիւրս շինեցաւ 'ի
կոյր եղբօրէ 'ի Թվին Հայոց Դի :

Սօփէան :

'Ի աւերակ գեղջ 'ի ձորամիջի Խրամ գետոյ, ուրանօր է
փղբրիկ սագաշէն Սատուռն կառուցեալ 'ի կախածոյ քարանց
և առ սովա 'ի միջն միոյ քարայրի գտանին կանխք մեռելոց
բաղմաց և որպէս ստուգէ աւանդութիւնն, Թշնամիք 'ի նմին
քարայրի հեղձուցեալ են զնոսա Թանձրութեամբ ծխոց , 'Ի
վերայ միոյ խաջարի գրի , 'ի Ստինիայ իշխանէ և 'ի Սո-
փիայ տիկնոջէ շինեցաւ աստ առ երկուղն ասպատակաց Թվին
Հգ , Սատի և ցայսօր Ժամանակի գիւղն այն անուանի Սօփ-
լիան , այն է Սօփանիայն :

Շանթառ :

Հեռի ատի չորս ասպարիզաւ 'ի ձորամիջին
Խրամ գետոյ մերձ 'ի բերդն Շանթառ է յառաջար տեղ-
ւոջ է աւերակն Շանթառ գեղջ . յորում է փղբրիկ Սատուռն
'ի վերայ միոյ քարի գրի , Լս Բադ իշխանաց իշխան շինե-
ցի զգիւղս և զեկեղեցիս . . . Թվին ն :

Սորէ անտոյս :

ՍՀ հեռի 'ի վերոյգրեալ ճանապարհ 'ի գլուխ քարո-
փան կառուցեալ կայ հոյակապ և զեղեցիկաշէն եկեղեցի 'ի
կախածոյ քարանց վայելչացեալ շքեղ կաթուղիէն և պա-
րիսպ նորա գեռ ևս ամբողջ : 'Ի ճակատ որոյ գրի , սուրբ
անտոյս :

Օտրունիք լուեալ 'ի հորց իւրեանց պատմեն Թէ Լ-

Նապատու այս լի էր միաբանութեամբ, ուր ժողովեալ պարագէին 'ի մշտամուռնչ սաղմսերգութիւնս, սակայն յաւերել և յամայանալ փարթամ՝ նահանգիս այսմիկ 'ի ձեռն անգութ լեռնականաց անշքացեալ աւերացաւ և անտպատու այս, միաբանք որոյ ցիր և ցան եղեալք զնացին 'ի զանազան Սանորայս Հայաստանի, և եկեղեցիս այս յոյսօր մնայ յոյս պիտի ողբալի դրութեան:

Սահէլէ:

Ի դիւղ Հայոց և Սրաց հեռի 'ի Շամշուղէ բերդաքաղաքին եօթն վերստիւ 'ի մէջ անտառախիտ ծառոց, ունի զհայակապ Ատուռն յանուն սրբոյն Վեորդայ, 'ի վերայ որման եկեղեցւոյ գրի, և Խա բէկի շինեցի զեկեղեցիս վասն միաբանաց եկեղեցւոյն և սորա ետուն ինձ երկու ժամ թուին ուկա՝ Ի վերայ միոյ Տապանաքարի գրի, և շատ երկաթ պատերաղմեցաւ ընդ Սասակայ 'ի վերայ Շամշուղէի աստ օթադաշեցաւ և միւս տուր յաղթութիւն արար և դնաց, 'ի վերայ միոյ խաչքարի գրի, սուրբ խաչս բարեխոսէ Շահաբանին, Սարգան կաղնդի թվին 783:

'ի վերայ միոյ գեղեցկաբանդակի խաչվնի 'ի վայր անկերոյ 'ի պատուանդանէն գրի, և Շինեցաւ խաչս Աւանատին ծառայէս, ես ամի վախճմ յանդ և այգի, 'ի փրկութիւն իմ և ծնողաց և ետուն ինձ հինգ ժամ, 'ի ժամանակս թաղաւորին Հայոց Աշտայ, թվին Բրիտտոի Շիր, Եւ մարմնաւոր թի հոգևոր քանդէ քանդի յԱտուծոյ:

Չե այսոցիկ տառից աւելի մերձ են բոլորագիր տառից և ոչ երկաթաձև տառից:

Արծառի:

Ի աւերակի գեղջ 'ի վեր քան զբերդաքաղաքն Շամշուղէ 'ի մէջ թաւանտառ ծառոց որպէս երևի 'ի հնումն մարդաշատ, իսկ այժմ աւերակ, ըստ որում բնակիչք տեղոյս նեղեալք 'ի հանապազօրեայ հինահարութեանց վերաբնակեալ

են մերձ 'ի քաղաքն Տիւնիս յԱրեւել շարաւոյ Կարգեացի ուրանօր շինեալ զնոր գիւղ անուանեալ են Կրճանիս :

Եղբուլաղ :

Արճ 'ի գիւղն Ղապէթ անկանի Եղբուլաղ 'ի վայելուչ և 'ի բարձրաւանդակ վայրի, զարգարեալ թաւաթուփ անտառք, բարեհամ' աղբերքք, կարկաջասահ տառք և զանազան անուշահոտ ծաղիքք. որ այժմ' է զօրանիստ տեղն օրհնաբանեալ տէրութեանն Սուսայ և փայլն որպէս բիրական 'ի մէջ այսր նահանգի, ուրանօր է և եկեղեցի կառուցեալ 'ի կոսիածոյ քարանց, լայնութիւն որոյ երեք դաղ և երկայնութիւնն եօթն : Յաջակողմն խորհրդարանի դրն թվ ջ հ գ է չ ա ե ղ վ ա ո :

'ի վերայ արեւմտեան սեմնց դրան գրի, ռդդ...որդի պապին և կենակցին Կան ալթունին, հանգուցեալ որդի Լուարաիին եղբայր իմ Ոսնին, հալալ ապրանաց իմնց, պարսն Էլեզպարին, իմ առաքապն Կանդատին, եղբայր Եթանդիլին, կին Էլիիւզին . . . իր դուստր Պապունին Վեթեանին : Հօր եղբայրն իմ զարդափ Վարադանին, թամաղ Նարեմանին :

'ի կողմն շարաւոյ 'ի վերայ որման Ետաւած աւրհնէ Էլեզպարին, Պապին, Սարիամին և կին Ուստիանին, Էլեպիդին :

Վեդոփալ գոյ :

'ի վեր քան զԵղբուլաղն 'ի կողմն Արեւմտեան հանդէպ դաւառին Օշալկուայ անկանի տեղն այս, ուրանօր է եկեղեցի փորբրիկ կառուցեալ 'ի մէջ անտառախիտ ծառոց, 'ի ճակատ կամարի սեղանոյ գրի, Շինեցաւ Սարիամ' դէդօփալ թաղուհոյ Արաց վասն բնակչաց շոյաղղի, թվին ռիլ :

Օրհուս Կամ Օրհուս Էրեյեալ Էրեյեյի:

Լեւրակ է սա գեղջ հանդէպ Ղաւմէրէթոյ առ եզերք Դարամ գետոյ, յԼեւմտեան կողմանէ 'ի նեղ և անձուկ ձաւամիջի, և է ձմերանոց Հայոց բնակելոց 'ի Ղաւմէթ, ուրա նօր է գեղեցկաշէն եկեղեցի բայց այժմ աւեր և ամայի: Ի ճակատ աւազանին գրի ու Սմբատայ և Ղաւմէրէնայ վերկուծեան:

Բ:4 Գէղ:

Ղաւմէր այս շինեալ առ ամին Լեւդ գետոյ 'ի մէջ երկուց վայելչացեալ հովաոց. քանզի երկոքին բաղուէր լերանցն Օաւկայու ընդ երկայնեալ 'ի Հիւսիս և 'ի Հարաւ ք գլբեկեալ ունին զղլւղն Բօղ 'ի սարահարթ տեղւոջ, օղն զովարար և ջուրն բարեհամ, գետակն Լեւդայ սողոսկեալ 'ի լերանց անցանէ առ սովա. և հասեալ զընդարձակութիւն դաշտին յԼեւելից կողմանէ մտանէ 'ի մեծ գետն Կուր: Եստ է սուրբ եկեղեցին կամակատար կառուցեալ 'ի կովածոյ քաւանոց, երկայնութիւն որոյ տասն դաղ և լայնութիւնն եօթն: Ի վերայ միայ խաչի կայ գրեալ ու Ո՛վ Եստուած եւ . . . Եղեաղարին և սարգսին . . . Ենախանութին, ջգ թվին:

Օրհուս:

Է գիւղ Հայոց և Սրաց օղն սառնջարար և ջուրն բարեհամ, կալուած է սա աղգին Բէհրուգեանոց, ուրանօր դոյ փոքրիկ եկեղեցի կառուցեալ 'ի կովածոյ քաւանոց. երկարութիւն որոյ հինգ դաղ և լայնութիւնն չորս: Ի վերայ գրի ու Ես Ուրդութի որդի Եաղարս շինեցի եկեղեցիս յիշատակ ինձ և անկողնի իմոյ ջնութանկանին, և եղբօրն Օւրարին և որդւոցն Յարութիւնին, Եստուրին, Ղաւմէրէն դստեր Հալիսիմին և Լեւմտեան թվին ԹՃԻ:

Այլ սորա 'ի կողմն Հիւսիսոյ 'ի մէջ հանգստարանի եղեալ Սաթրանն գրի ու թվին չիւր. ես տէր Լեւտիս քահանայ շինեցի սուրբ եկեղեցիս տէր Յիսուս ընկալ 'ի ձեռաց իմոյ աշխատանա 'ի հաճոյս քո:

Երկ:

Ի համանուն գլուղ Երեւանի գաւառի որպէս և Խո-
րենացիին յիշէ ու Իսկ Պաշարայ յորդուոյն Շարայի ժառան-
դէ զլեւառն Սթին, որ է Կանկաբք և զիւն մասն Տաւա-
խաց, զԱղբ, զԵօփ, և զԶոր: Լեւերակ մեծի զեղծն է 'ի
ստորոտ լերինն Լալուարայ, յԼ. բեւելց Հիւսիսայ, հեռի 'ի
Սանահնայ տառն 'և հինգ ասպարիզաւ 'ի միում լայնարձակ
հովտի, շրջապատեալ թաւանտաւ լեւորեք, Սանի զհայտեալ
եկեղեցի շինեալ 'ի Կովածոյ քարանց, բայց այժմ աւերակ,
ջուրն առողջարար, երկիրն արգաւանդ և լի այդետեղօք, խի
այժմ աւերակ: Օտրոց բազմութենէ վիային արգէն կրաշէն
աւերակ հնձանք: 'Ի գագաթ լերինս է ամրաշէն բերդ, պըն-
դեալ կրաշաղաղ պարսպօք, բրդօք և աշտարակօք, 'ի յերկ
կողմանց, խի յԼ. բեւելց Հարսոյ է միապաղաղ անմառչելի
քար, որոյ յատակն հայի յանդունդս ձորոյ, 'ի սիրտ որոյ է
այլ զարանանման և 'ի նմա գոռն փոքրիկ, ամրացուցեալ
մեծամեծ վիմօք, սակաւիկ ինչ թողլով 'ի նմա անցս: Լ. բգէն
խանդարեալ ճանապարհաց միայն թռչնոց է մերձենալի: Յեր-
կուց կողման այսր բերդի իջանն հովտօք բարերեքը, և եր-
կարեալ ձգին, մինն՝ ցղեան Սանահնի, և միւսն՝ ցղեալ Լ. բ-
նոս 'ի ամին տարածութեան երկին տեղիւ բազմաւոր բնակ-
չաց բայց այժմ ըստ մեծի մասին աւերակ:

Բաժնի չոր կամ Բաժնի չոր. 'ի հետ-ն Լ. շոյ:

Սակն բոն հաղար ութ հարիւր քառասուն թիւն էր հա-
հոնդ Տիկիտայ, իսկ այժմ պատկանի գաւառին Իշրեանայ,
'ի Հարաւոյ ունի զգաւաւան Եկգ. (այնէ Լ. սրբան) 'ի Հիւ-
սիտայ զ 1 օտի և զ 1 այլուի, յԼ. բեւելից զձորն Եկաւ Եկա-
լիսկ յԼ. բեւելից զգաւաւան Եկաւիտայ. բնակիչք են ըստ մեծի
մասին Հայք, ունի զբարեհամ արելուս, զյորդահա վաւախ,
զպարարաւորոս դաշոս, զծաղկաւոր և զգաւարաւորաւ՝ հալիտս,
'ի բուսոց առաւ և բաւականին, ուրանոր լինի ցորենն, գարնի
կտաւատ, ոլոռն, սոսկ և այլն:

Պարնի գիւղ:

Ի ընդարձակ գիւղ այսր նահանգի, բնակիչք են Հայք
գերգաւատանք երկու հարիւր, գիւղը տեղւոյն վայելուչ, դաշտն
արգաւանդ և բերբի, ունի զվայտաշէն եկեղեցի կառուցեալ 'ի
վերին կողմն գեղջ, յայնմ իսկ տեղւոյն ուր աւերակ էր հին
եկեղեցւոյ կառուցելոյ 'ի հոռմն յանուն սուրբ Լ. ստաւաճանի
'ի շրջագաւան, որոյ գոյր լայնածոց պարիսպ որդէս աւանդեա
ծերունիք, բայց այժմ գլխովին աւերակ. 'ի միջ այսր եկե-
ղեցւոյ կից հարաւային որման գոյ դաւնարան մեծ որոյ առ-
պանագիրն դնի աստանօր, բայց ինձ անձանօթ. 'ի կողմն Հա-
րաւոյ այսր գեղջ դոյ փոքրիկ հովիտ վանքի ձոր անտանեալ
յորում է աւերակ մեծաշէն վանաց, որոյ հիմն երեւի ցարգ ևս:
Լ. սովաւ է անաշահամ ջուր, որ բերաւ 'ի գիւղն արգեաւիւր
ժողովոցոյ: Սերձ այսր գեղջ 'ի կողմն Հիւսիտայ անկունի լայ-
նանիստ բլաւն սուրբ Սարգիս անտանեալ, որոյ դադաթն
բարձրացեալ 'ի վերայ շրջագաւան դաշտոյ, ոչ սակաւ տայ
զգաւարած թիւն աւաց: 'Ի նմին գաղաթման են խիտ առ խիտ
աւերակք տանց, ուրանօր ապատանեալ են բազմաթիւնք մեծ
ձախայ գիւղօրէից 'ի Ժամանակս պատերազմի և խառնութեանց,
որպէս և մեզ հանդիպեցաւ 'ի 1826 ամն տեառն, յերեսաց
ահեղ խառնութեանց Պարսից և Ռուսաց, շրջագաւան ամբ-
ջիս պատեալ կայր պատուարաւ և խոր խրամատաւաւ, բայց ար-
դէն աւերակ: 'Ի Հիւսիտայ կողմանէ ունի զընդերկրեայ ձա

նապարհ ջրգող անուանեալ, որով իջեալ 'ի ստորստ բլրոյն՝
անտի առեալ են զջուր. հեաք որոյ դեռ ևս նշմարին ըստ
մասին: 'Ի հատար Վղեկին 'ի սխառութեամբ հարաւային կողման
'ի տափարակ տեղեօջ կանգնեալ կոյ քարեայ խաչ, յանուն
սրբոյն Սարգսի, յորմէ և բլուրն անուանեալ է սուրբ Սար-
գիս: Բնտանօր յաճախեն ուխտաւորք բազումք մանաւանդ յա-
ւուր տօնի սրբոյն Սարգսի:

'Ի հիմանց նորաշէն տանց զեղծս ելանեն բաղմեցս մեծա-
մեծ կտրաօք և կտիւածութիւնք, երևին նաեւ կարդաւորեալ
ձեօք նշանք շուկայից և կրդակաց, յորոյ մարձէ գռչակել ըզ-
վաղեմնի բազմութեանէ բնակչաց և զճնխութեանց նոցին, նա
մանաւանդ տայ զկարծիս բազմաց որպէս թէ լեալ են 'ի հը-
նումն աստանօր այդիք որթարեք. բայց յայժմեան ցրտութե-
նէ խանդարեալք:

Յարեմատս հիւսիսոյ հեռի եօթն վերստիւ գտանի ա-
ւերակն Ղանդար զեղծ, ուրանօր կառուցեալ կոյ սպաշէն մա-
տուան սրբատաշ քարամբք յանուն սրբոյն Վրիդորի ալուա-
նից Կաթմղնիտի ըստ պարսից Բղօղլան անուանեալ. յու-
րոց ուսեալ և Հայոց մինչև ցայսօր անուանին և Բղօղլան,
առ որ յաճախին ուխտաւորք բազումք յաւուրս տօնի վարդա-
վառի:

ԹԱՎԻՄԱՌՈՒ ԳԷՂ:

'Ի գիւղ փսբրիկ յանցս արքունական ճանապարհի յա-
րեւելս կոյս Պարօնի գեղջ հեռի 'ի նմանէ հինգ ասպարիզտ,
բնակիչք են Հայք, տունք երեսուն գաղթեալք 'ի Ռատենայ,
մերձ սորա է ուխտասեղի յանուն սուրբ Բնտաւածանի կա-
ռուցեալ 'ի հատար սոսկալի վիմի 'ի վեր բարձրացելոյ 'ի չո-
րից կողմանց ունելով զանդնդախօր ձորակս, վէմն այս եղեալ
է երբեմն ապստամտարան չրճակոյ բնակչաց յերեսաց զանազան
թշնամեաց, բայց այժմ քակեալ կան պատուարք և պարիսպք
նորին: Բնտ ստորտտով լերինս գոյ աղբիւք բարեհամ, որ 'ի
հնումն իջեալ է 'ի գիւղն Թավառու:

Չիւտան Իմ Չիւտանայր :

Ի տեւրակ մեծի գեղջ 'ի հնումն Միկիլոյնայ անուանեալ
 գետեղեալ 'ի ձորաբերանի նոյն խի ձորայ , զորով անցանէ քաղց-
 րահամ գետն Չիւտան անուանեալ : որ սկզբնաւորէ զմեծ
 գետն Սանասնի վանից հեռի 'ի Պարնի գիւղէ վեց ասպարի-
 զաւ յարեւելս հիւսիսոյ և է սեփական կալուած վանիցն Սա-
 նահնոյ որպէս ցուցանէ կալուածադիր նորին : յԱրեւմուտս
 կոյս սորա է ընդ արծակի ձորն Սարխար դաւառի , որպէս երեւի
 'ի հնումն Թաւեղբ , որ անկանի ընդ մէջ դաւառաց Վայրուլայ
 և Փաւրախու : ունի զպարարտարօտ և զծաղկաբեր լեւինա զբա-
 րեհամ աղբիւրս և զգետակս բազումն լի կարմրախոյտ
 ձկամբ : Հողն արգաւանդ և բերրի , երեւին 'ի սմին
 դաւառի տեւրակք բազում գիւղջեղից , բնակիչք որոց 'ի
 ձեռն Նաղիր Դահի գաղթեալք եղեն 'ի Խորասան և 'ի Վա-
 սուլ և անդ մուտցեալ զհայրենի կրօնս՝ դարձան 'ի Սահ-
 մետականութիւն : Յորոց հատուածոց գեա ևս դասնին կրօ-
 նիւք Վրիտանեայք , տուրք քառասուն , որպէս պատմեաց
 մեղ բնակիչ տեղւոյն Մապեւն , 'ի գերեւոյ անտի , լծկալեա
 զոմանս դարձոյց 'ի դաշտէն Սուղանայ Մարահամ Կաթուղե-
 կոս Կրետացի , երբ հրաւիրեալ եղև նա 'ի լծագադրութիւն ,
 ստիպն զմեծ մասն շիթակ արարեալ հասուցին 'ի խորասան
 որպէս նա ինքն պատմէ ըստ այսմ , Իսկ յետ դնալոյն նոցա ,
 ես մնացի միայն խեղճ և ողորմելի միայնակ 'ի մէջ անհուն
 դաշտին , և 'ի մէջ խողիցն բաղմութեան իմ միարանգըն հան-
 դերձ , որպէս բու տեւրակի , և որպէս Ծնձղուկ միայն 'ի տա-
 նիս : վասն զի գերիք բազում լծափեցի 'ի պարսկց գերջացն
 խորատանցոց , զոմանս լծանկաղին , զոմանս ածանաղին և զու-
 մանս ձրի բերէին և տային ցիս , լծէ 'ի տեղիս և 'ի տեարս
 իւրեանց հասցուր , կային և կանայք յղբ 'ի միջի իւրեանց ,
 յղացեալ 'ի տանց և յարանց իւրեանց , քանզի է ամիս էր
 գերութիւնը նոցա , որ և ոմանք ծնան 'ի մուղան , և հրա-
 մայեցի Մաւլեաց աւագ Էրեցին բնդիս տէր Թումայ անուն ,
 որ մկրտեացէ գերեկայսն 'ի գետն Վափրատ , և անուանեաց զա-
 նուն նորա Սուղան , ծնու և կին մի Սեղրի և անուանեցին զա-
 նուն նորա Սեղրիկ , մինչև տանէին զնոսա՝ յԱղուլիս և յԱ :

տապաւոր, կային և աղջկունք, մանկունք և տղայք, ք. Է. Ժ. տարեկան, և այլ մեծագոյն տղայք Ժ. և Խ. տարեկան աւելի, կամ պակաս, լուայ որք բողոքէր օգնականութեամբն Լ. ջգերման, և երեք անգամ ջորօք և ուղտիւք աւ ա' ի մտաւնից իմոց վերակացու եղելով ի վերայ նոցա յղեցի: Այս յորժամ զուգոներն տարան ուղտագանքն յԱջմամբն, քան զի ոչ էր այլ մեղ պիտոյ ընդ նոսա գնացին դաս մի խիզալոր յԱրտապատ և յԱղուլիս առաքեցի, վասն զի էր սղութիւն և նուազութիւն հացի, որ և իմ ջորօքս հասուցանէին ի հաղաւ. և գրէի նոցա, զի նորա հասուցանիցեն յԱրտապատ և յԱղուլիս, վասն զի էր անդ Արսէս Աթաբեկիտն Լ. զլանից Վանձասար, և զոր ինչ գրէի վարկադակի տայր և կատարումն: Սոյնպէս Վարիր Շահ յետ դարձուցանելոյ զբաղում գերիս շնորհէ և զհրովարտակ աղատութեան Աթաբեկիտն Լ. բրահան, եթէ որ ասէ ի քրիստոնէից դարձցի ի կրօնս Սահ մեաի զրկեցի իսպառ ի հայրենի ժառանգութեանց: Առապէս գիտէր Վատիր Շահ. եւ Հայք յամենայն գէպս պատրաստ են ի ծառայել թաղաւորաց և իշխանաց անօրինակ հաւատարմութեամբ յամենայն անձնէ և յամենայն դօրութենէ, մինչև անգամ չնայեն նաև զվերջին կաթիլս արեան, յայնժամ երբ կրօնն նոցա և անպաշտութիւնն եղիցի աղատ, իսկ առ ի հրաւեր հաւատարմութեան ընդհակառակն գիտեն նաև վեր ի վայր կործանել զամն առ ի պահպանել զհաւատն անարատ, նոյնպէս գիտէր Վատիր Շահ, եւ այսորիկ Հայք արիւն են և աղք հախնի իշխանաց Հայոց, որք առ ի պահպանել զհաւատն ոռոգեցին գերկիրն Հայաստանի վարդապետ արեամբ. քոջացան ընդդէմ թաղաւորացն Վարսից և հասուցին նոցա զանախոտներն վրաս, ուստի առաջի աչոյց տնկելով զայս ամենայն անցս խտուր աղեւլու, զի մի որ դարձցի ի կրօնս նոցա:

Որքնաչոր:

Ի գիւղ լայնանիստ ի ստորոտս փամբ անուանեալ լիւրին, հեռի ի Վարնի գիւղէ եօթն ասպարիզաւ յԱրեւելս Հարաւոյ սահմանակից Արդ դաւառի, դիրք տեղւոյն հարթաւ վայր շրջապատեալ ծաղկաւետ և պարարտարօտ լիւրամբ, ու

նելով զփոքրիկ դետակ յե կարմրախայտ ձկամբք, Հոյն բեր-
րի, օգն առողջարար և ջուրն բարեհամ, բնակիչք են Հայք
գաղթեալք 'ի Տարնոյ, տունք հարիւր, զսա յիշատակէ մեծն
Սարգան յատեն: Սաշրոցւոյ դաւառն բազկի ձորն է. ուր կայ
սուրբ ուխտան որթնաձորոյ սուրբ Աշնի, վանքս այդ աւերակ
էր և նշանք սրմոյ միմիայն մնացեալք: 'Ի նմին տեղւոյ 'ի նո-
րոյ կառուցին զփայտեայ եկեղեցի 'ի 1840 ամի, 'ի հիմանոյ
որոյ եւ արեղ քարեայ տմրացնոցեայ կախարիչ վիմաւ և բա-
ցեալ զխաւարիչն դառն 'ի նմա զկմասս մեռելոյ անխուտ մը-
նացելոյ բնդ որս և զդաւաղանն սղինձեայ ծայրիւ, բայց վերս-
տին ամիրտիեալ ծածկեցին 'ի նմին տեղւոյ: Ոչ հեռի 'ի գիւ-
ղէս յայտմանէ 'ի միւսմ հօտաձե ձորակի 'ի կողմն Արեւմտից
է միապաղաղ 'ի վեր սեպացեայ վէմ, 'ի սիրտ որոյ դառնի մե-
ծագիր դարանանման այր, զորմէ ասեհարհարան լեալ Որթ-
նաձորոյ սուրբ Աշնի և այդ յաւանդութենէ ձերուենաց:

Գ ԼՂՂՂՂՂՂՂՂՂ

Ի գիւղ փոքրիկ շինեալ 'ի զաւելայր տեղւոյ, հեռի
Սրբաձորոյ տառն աստարիզաւ, յԱրեւելս կոյս յեղը Չիչ-
խան դետոյ այժմ տաճկաբնակ: Լոտ է հոյսկաղ եկեղեցի
յանուն սրբոյն Պէտրոսեայ, կառուցեալ սրբատաշ քարամբք,
արդէն աւերակ և փարախ լեալ անբան հօտից:

Հանդէպ այսր գեղջ 'ի ձորամիջի գովանի քաջութեամբ
եկաց բնդդէմ զօրաց Պարսից Ռոստոմէզդ սրբի Սէլեք
Արտայ Արցախեցւոյ յամի տեառն 1808, և զբաղումս 'ի
թշնամեաց անօլհէր արութեամբ դիտթաւալ կայոյց: Սակայն
'ի պակասիլ վառօդոյ կալանաւորեալ 'ի թշնամեաց վտրեցաւ 'ի
գերութիւն 'ի Վաղարշ Պալլէժ. և անդ վախճանեցաւ 'ի
կալանս ջերմեանոյն արօթիւք. և 'ի նմին բանտի 'ի կենդա-
նութեան խրում ասաց զայս սքանչելի երգ:—

Սունետիկն 'ի ձայն բարձր աղաղակէ,

Դանտ դաշինն սուր 'ի ձեռն անյաղ սրէ,

Սպեր հանգոյն զիմ կենաց թեւ կտրել ինդրէ:

'Ի կախողան և կամ 'ի սղանդ ուր զիւ տանէ,

Քաղաքս համայն Սահմետական, զի խառն զան,
զիմ մահ սգան:

Վասնապին լան զիս Բարձրան քաջ ախոյեան,
Սի՛ թէ չըք որ տատ քրիտանեայ, զիս յերկեսցէ,
Հայս ամեհի և մահադոյժ վայրագ դահճէ,
Ընդէն զանմեղ ուրիւն թափել յեր ցանկայ,
Եւ իրական զեման իմոյ յերաք վկայ,
Սէր հայրենեայ ՚ի թշնամեայ ձեռս մատնեաց,

ուրախ մեռայց,
Եւ դատեցայց ընդ դիցազանց իմոյ նախնեաց,
Փշրանք մնացեալ եմ սիրելի Հայոց ազգի,
Որք դատնիր ՚ի ձեռս Պարսից յայս քաղաքի.
Սի՛ մեռածք պատմել և զայս յորդուց յորդի.
Թէ քաջն Ոտաւամ վստն Հայրենեայ ՚ի սպանդ վարի,
Թէպէտ ցաւիմ զեւմեռանիմ ՚ի մարտ ըդէմ թշնամեայ իմ,
Եւ յոժարիմ զի զոհ լինիմ աշպէս վսեմ,
Եւ յա քաջ բաղուէք յարեաց Պարսից հոխոյ հօրս,
Տապաստ արկին ՚ի բաղում նուագս հարկւբաւորս,
Եւ աղ կնատ անդու թ դահճի եղէ ես որս,
Պատմածք զայս վեհ զիւցապին զառամեալ հօրս,
Քաջ նահատակ որդիդ միակ ՚ի ձեռս վայրագ,
Պարսից էանի,

Իւր յաղթանակ մահ դժնդակ էստ պսակ,
Սեճդ յարեաց Եբայորդիդ Եբրատ Սերդոյ,
Սուր ՚ի ձեռին դահճն հէզ առ ընթեր կայ,
Օխ թշնամիս քոյոյ ազգի պատրաստ ՚ի մահ,
Օխորդ կամիս սպանանել շուտ հրամայեալ,
Սնայն սգամ զի կապեալ կամ, թէ միւսանդամ,
Հրացան ոտս իմ,
Ի ձեռս ունիմ զբաղուէ իմ ձեզ ցաւանեմ:

Վարդէլեայ:

Եւ լայնանիստ զիւղ սահման Բաղկի ճորոյ, յԵրեւելոյ
կողմանէ զեռեղեալ ՚ի մէջ երկուց վտակաց լիջեաց ՚ի լերանոյն
Յաջուոյ, շիջլանայ և համկալանայ, զիւր անդոյն վայելուչ,

Պարն բարեհամ և առողջարար, շրջապատն լեբինք ըստ մեծի մասին ծառադարձք, օդն զովարար, և հողն արգաւանդ, բը նակիչք են Հայք տունք երկու հարկւր, 'ի ներքին կողմն սոյն դեղջ 'ի գագաթ փոքրիկ բլրոյ կառուցեալ գոյր հոյակապ վանք յանուն սուրբ Աստուածածնի շքեղ կաթուղիկի, մերձ որոյ և այլ որմունք այլոյ հոյակապ եկեղեցւոյ, շինեալ սըր բատաշ քարամբք, միայն 'ի 1828 ամի տեառն 'ի սատարիկ յերկ բաշարժութենէ 'ի միտին անկեալ հիմնովին կործանեցան . իսկ 'ի 1830 ամի աշխատաւորութեամբ պարոն Փիլումայ թա յիրեանց և արդեամբ հայ ազգի բնակչաց վերստին շինեցաւ կո փածոյ քարամբք նոր եկեղեցի 'ի վերոյ չորից միաստանի քա րեայ սեանց, 'ի շինութիւն որոյ վիճակեցաւ և ինձ ժողովել զհամառոր նուէրս 'ի Հայոց բնակելոց յԱ. զաւանս, յԱ. րցախ, և 'ի Վանձակ. 'ի հիւսիսային կողմն սոյն դեղջ է հովան վանքի ձորոյ, և 'ի նմին տեղւոջ մենաստան փոքրիկ, իսկ այժմ աւերակք:

Համալիման:

Ի գաշտաճե հովիտ զարդարեալ երկններանդ ծաղկօք և առատ բուսօք, ոչ հեռի 'ի Ղարաբիխայէ յԱ. րեւելս Հա րուոյ, շրջապատեալ ծաղկածին և անտառախիտ լեբամբք, այս վայր 'ի ժամանակս գարնան զմայլեցուցանէ իւրով առողջարար օդով և անուշահոտ բարմամբ զանցորդս ճանապարհաց, 'ի լե րանց շրջապատելոց իջանեն կարկաճատահաղբիւրք և սողու կեալ 'ի նմին սեղաւետ վայրի, գործեն զվճիտ վտակ, որք թեքեալ ընդ յԱ. րեւմուտս խառնին 'ի դետն բանկալու: 'ի ստո րոտ Հաբաւային լեբին Սայմեղ կոչեցելոյ երկի կրաղանդ պա տուար, որ գժողովեալ ջուրս բաժանէ յերկուս, զմի մասն սահեցուցանէ 'ի գաւառն Վաղարու ընդ Կայան բերդովն ընդ Չորսիօրովն ընդ Վետակաւ և ընդ Յաղարծնաւն, սկզբ նաւարելով զգետն Ա. դաւեփոյ այն է աղա Ստեփան առեալ զանուն 'ի տիրապետողէ տեղւոյս ըստ աւանդութեան Տերու նեաց, ուր հասեալ զգաշտն Վաղայ իջանէ 'ի դետն Կուր . իսկ զմիւս մասն իջուցանէ յԱ. րեւմուտս, որ անցեալ ընդ ձորն Սժաւէտու ընդ գաւառն Լօռոյ, հուս 'ի Սանահին և 'ի

Հաղթատ, խառնել ընդ գեան Լճնաս, և նովաւ հանգերն
Թափի ՚ի գեան Կուր:

Սահման այսր դաւառի յԱրեւելից՝ է ձորն Վիլիջանու,
առեալ զանունն ՚ի Վիլիջան իշխանէ, որոյ արձանագիրն գը-
տանի արդէն ՚ի Խաչվիմին Վեղարբունույ, հուպ ՚ի գիւղա-
քաղաքն դաւառ: յԱրեւմտից ձորն, բամբակու կամ գիւղն
Վարաքիլիսայ, ՚ի Հիւսիսոյ լեառն Սթաւէթու, և ՚ի Հա-
րաւոյ ձորն ծաղկոցայ, Վաւառս այս յաճախակի յիշատակի
՚ի կալուածագիրս Սանահնի վանից ՚ի կոնդակս Կաթուղիկո-
սոց տունից ՚ի զանազան ժամանակս յաղաղս հաստատու-
թեան Թեմի և վիճակի նորին, բարորոմ սահմանը վիճակաց
Սանահնի վանից նշանակին ՚ի ծագաց ույնոցի գետոց որք ան-
ցանեն ընդ կտորած կամրջովն յաշխարհին Վաւարաց:

Տեղիս այս մնայր մինչև ցարդ Թափուր ՚ի բնակչաց, բայց
այժմ բնակեցան ոչ սակաւ Հայք և Հոգեմարտ անուանեալ
Ռուք: Ինչ Թուի Թէ սա իցէ մասն ձորափոր դաւառի նա-
հանգին Վաւարու, վասն զի ՚ի սմա անկանի բերդն Կայան
և վանքն Վետիկ, ըստ գրելոյ Յովհաննու Կաթուղիկոսի,
ըստ որում առէ, և գան հասանեն ՚ի ձորափոր և տեսանեն նախ
զԿայան կոչեցեալ բերդն, յտիշտակեալ յիշխանէն Սահա-
կայ, և Օմերձաւորութենէ Վետիկ վանից առ այս բերդ Կի-
րակոս գրէ, և բնակեցաւ ՚ի վանքն որ կոչի Վետիկ, դաւա-
ռին Կայենոյ, և:

Վեղարբունի:

Լնցեալ ընդ Համգալիմանաւն և ընդ Վիլիջան ձորով
մտի ՚ի դաւառն Վեղարբունույ ՚ի 24ն յուլիսի, Տարածուի
վայրացս ձգեալ յԱրեւելից յԱրեւմտս պատեալ է ՚ի ձորից
կողմանց պարարտարօտ ծաղկածին լեւամբք և ընդարձակ հով-
տօք: յԱրեւելից ունի զԼըցախ, ՚ի Հարաւոյ զվայոյ ձորն,
յԱրեւմտից զԱրամնունին, ՚ի Հիւսիսոյ զԽափոր և զՎարդ-
մանն, Իսկ յԱրեւմտից Հիւսիսոյ զձորափոր դաւառ Վաւ-
գարաց, ՚ի սմին վայելուչ տարածութեան ունի Վեղարբունի
զգեղածիծաղ ծովակն Վեղամայ, լի բազմազգի համեղաճաշակ
ձկամբք, ըստ որում սառնորակ վճիռ առուք և աղբիւրք ՚ի

բերանց բարձանց 'ի չորից կողմանց սահեալ խոխոցալով իջա-
նեն 'ի ծովակն, բնդ որս, և զանազան աղբք ձկանց ելեալ 'ի
ծովակէն երամովն գիւմն 'ի լեռնակողմն և շրջակայ բնակիչք
որսացեալ զնոսա աղբի աղբի հնարիւք առաքեն 'ի վաճառ 'ի
զանազան դաւառս: Երջագատն ծովակին հարժաւայրէ յերկ
կողմանց: Վարդունն աստանօր բերէ զնմանութիւն Լիզեմի,
Քանգի օդն է քաղցր և զովարար, յամենայն քայլօփոխ աղ-
բիւր ականակիտ ջրոյ, բաղմերանդ և բաղմարութեան ճաղկունք
չնաշխարհիկ իմն յօրինեն զվայրն բովանդակ, իբրեւ այն թէ
բնդ ոտիւք անցաւորաց սիրեալ տարածեալ է բնութիւնն ըզ-
նարտարարուեստ դօրդս, իսկ ծովակն սովորակալայլ 'ի մի-
ջովայրին զետեղեալ բերէ զնմանութիւն անգամանդի եգեղոյ
'ի կեդրոնի մատանայ, զորով յեռեալ են 'ի ճարտար ձեռա-
նէ գոյն գգոյն գոհարք լուսափայլք: Աղեղքը յԼեռեկց յԼե-
ռեմուտս աստանօր օգի առնուն 'ի տապախառն օդոյ Լեռա-
նայ: Իսկ որ յԼեռեկո կոյս գիւմն դառնեն զհանգիստ 'ի
լեռնակոխ դժուարութեանց: 'Ի նմին տարածութեան լի են
հռչակաւոր վանօրայք: Բաղմութիւ անապատք միանձանց, ե-
կեղեցիք ագարակաց շքեղազարդեալք 'ի խարտեաշ քարանց,
գերեզմանք պատուեալք բերութարանդակ խաչ վիմօք և մա-
տուռք բաղմութիւք կառուցեալք 'ի դուխս լերանց և բլրոց:
Ի երկնք դաւառիս լի են զանազան օրսովք կնքակալաշօք և
որոճայնալք և վայրենի համեղաճաշակ թռչնովք, գոգցնս պատ-
րաստեալ սեղան բարելի համադամ խորտիք 'ի պէտս Հայ-
աստանի: Վաշտք ծածանին լիւրիւ արմտեօք և արգիւնաբեր
բուսովք: զի բնութիւնն անխնայ սիրեալ է աստանօր զգա-
րով իւր: 'Ի Հովիտս սորին և 'ի դաշտս երեւեալ տեսանեն
հրաշլիւ դործք իշխանաց մերոց Վեղամեանց, և Սիսակեանց,
նա և տեղիք քաջութեանց նոցին և յաղժանակաց, Տեսա-
նին նոյնպէս վշտալի հովիտք և անձաւք, և բերդորայք, յորս
ամրացան տօնելի նախնիք մեր 'ի վտանգաւոր ժամանակս, կը-
րեցին զվշտս շտապ 'ի սուտ կղբարց, և շուրջ պաշարեալ 'ի
թշնամեաց 'ի վերջոյ կալանաւորեալք 'ի նոցունց, և յետ բաղ-
մալիշտ տանջանաց առ 'ի պահպանել զագգն և զԵկեղեցիս
ոչ ինայեցին հեղուլ զպատուական արիւնս իւրեանց: Օր-
վակն Վեղամայ մատենն իմն է հնութեան աղբիւս, յորում

Հայրենասէր աչք կարեն ընթեռնուլ շատջող և զանյաջող վէպս Հայտդին յառաք անտի Հայկայ և Լ՛բանայ, և որ ճշմարիտ Հայն է, նստեալ առ ծովակաւս, շուրջ ամէ գաչս իւր ցորչափ հատանեն, և ընտ քնտա ցողով արտատաւաց և իրբե զնոր ամն Լ՛բեմիայ ողբայ ընդ տխուր տեսարանս, որ ընդ առաջ ելանեն տեսոյ նորին: Քանցի տեսանէ աստանօր զհայա- կապ եկեղեցիս կիսաւեր կործանեալ: զ Լ՛նապատս երկնակրօն միանձանց գլխովն քայքայեալ: զքեզաշէն պալատս հոյակապ իշխանաց հիմն ՚ի վեր տապալեալ և զամենայն վայելչութիւն մերոյ աշխարհի անցեալ դնացեալ լծաղեալ ՚ի փոշի մնացութեան, աստանօր բուն հայրենասէրն (որպէս ինձ գիտաւ) զինն յաղաւթ ժամն լայոյ անհրաժեշտ ստիպի երգել զՀիմ: Սողման Վաւթի, և Լ՛յդի յեղիպտոսէ փոխեցեր, հաներ քշհեթանոսս և զնոսա անկեցեր և առաջնորդեցեր նմա: Հաստակցեր զտրմատս նորա և ելից զերկիր, ծածկեաց զերինս հովանի նորա և բարունակ նորա զմայրս Բառուճոյ: Չգեաց լորթ իւր մինչև ՚ի ծով, մինչև ՚ի դեռս են շառաւիղք նորանդէր քակեցեր զցանկ նորա, և կիծեն զնա անցաւորք ճառարարհի: Լ՛նաւած զօրութեանց՝ դարձ, հայեաց յերկնից և տեսաւ այց արաւ այգւոյս այսմիկ, և դարման տար սմա, զոր տնկեաց Լ՛ջ քս: , ,

Սեան:

Սեան ծովապատ կրկն գաւառին Վաւթանայ, յորում է մեհառտան միարանից Հայոց, կառուցեալ ՚ի Սարկանայ տիկնոջէ դստեր լծադատորին Լ՛շատոյ, ՚ի կնոջէ Վարուան Սասակայ Սեանեցւոյ ՚ի լծուին Հայոց ԴԼ: ՚ի գաղաթ բլրոյ միջ ՚ի նմին կղզոյ ընդ վերակացութեամբ Սաշոտոյ Սարգսպետի, որ յետոյ վերապատուեալ բարձրացաւ Ստորին Կալթուղիկատութեան: Լ՛աւջին եկեղեցի յանուն սրբոյն Պետրոսի Լ՛աւթելոյ շինեալ ՚ի հասարակ բարանց որոյ երկայնութիւն է տասն և ութ կանգուն և լայնութիւնն քսան: Խաչաձև և կիսաբլուրոյդրունք նորա յաղնիւ սղոմնասէ քերութեանդակ կերտեալ ՚ի վաղուց և նորոգեալ ՚ի լծուին Հայոց սղբ: ՚ի Քուրդ իշխանէ որ էր հայր մօր իշխանաց Օլթարիայի և Իւանէի: Սերձ

որոտ է այլ եկեղեցի յանուն Յովհաննու Սկրտչե նոյնպէս խաչաձև և կիսաբոլոր, որոյ երկայնութիւնն և լայնութիւնն են հաւասար տասն և երկու կանգուն : Եւրջ զորով են խոճիթ միարանից, Հուպ առ եկեղեցին գոյ քառաթև կարմիր խաչ քար, զորմէ տանն օծեալ 'ի սրբոյն Վերիգորէ մերոյ լուսաւորէ որպէս և զիւ սրբազան Յովհաննէս կալիսկապոսն Եւթիսթանեանց առեալ յաւանդութեանց, բայց այս խաչ կանգնեալ երեւի 'ի Թվին Հայոց նիդե, որպէս կոյ դրեալ 'ի վերայ նոյն խի խաչի : Օտեւրակ եկեղեցին որ 'ի կատար բլրոյս տաճարութեամբ տանն Սուսաւորչաշէն, սահայն խին անյայտ 'ի ստորոտ բլրոյն 'ի տաճարակ տեղած կառուցեալ գոյ սաղաշն եկեղեցի 'ի վերայ չորից քարեայ սեանց, և վերանուրոգեալ յաղգէ Կիթաղեանց յերկուց հարադատից եղբարց, 'ի Խօջայ Սուլախանէ և 'ի Օտի 'ի Թաին Հայոց աճալ չաբջ զորով են սենեակիք միարանից պարտաբերց 'ի մշտամանէ սարկոսեբութիւնս : Սրբազան Յովհաննէս կալիսկապոսն Եւթիսթանեանց դաւաբանէ զմիանձունս այսր Սանայ, ոչ այնքան շարժեալ յարդարութենէ, որքան 'ի մարդատիրութենէ, թէպէտ և ես չեամիմ բախատել զեղբարս իմ, սահայն տսեմ զճշմարիտն, քանզի տեսեալ եմ զբաղմանգի պիտանի մատենան ժողովեալս անդէն՝ մտեալս բնդ փաշի մառաքութեան 'ի միտ բերի խիոյն թէ մի՛ դուցէ ժողովեալքն աստէն զգիւրսթիւնն անձանց և և թ ինդրեն : Հաւատի և ես խոստովանիմ թէ՛ այս վանք է մինն 'ի հռչակարար մենատանայ Հայոց ծաղկեալ յութիւն և յինն դարուն, պերճացեալ վիլիստիպական և Եստուածարանական մակադութեամբք և լըցեալ միանգամայն հրեշտակական ժառկալութեամբք : յորում ծաղկեցան 'ի դանազան ժամանակս արք անուանիք և անանաորք, որպիսիք էին սուրբն Սահիաննոս Սաշոոց մականուանեալ, Վեդդ, Յօհաննէս, և այլք բազումք : Նոյնպէս աստ երգեցաւ հրաշալի երգն, Եւթիսթան մեզ Տէր, 'ի կորուստ խարդախամիտ դաւաճան աւաղակոց, և աղօթիք մեծահաւատ և սրբախրոն միարանացս բազում անգամ ջնջեցան և բարձան 'ի միջոյ զօրութիւնք թշնամեաց և երեւցան ոչ ստիպա զգալի նշանք, բայց այժմ՝ նորա անցին դնացին և 'ի տեղի նոցա մըն նոցար մեք անարժանքս : որպէս զգիշամուխ անդեղունա, 'ի

տեղիս սրատես արժուոյ ըստ հասարակեալ առածին : Ասի-
ինձ 'ի տեղի Լ'նանիայ վարդապետի Սանահնեցւոյ՝ ես, 'ի տե-
ղի Սաշտոյ վարդապետին՝ Յօհաննէսն, Թողւմ ասել զաւ-
ղակալս Սօսէսի Խորենացւոյ, Վաղարայ փարբեցւոյ, և Լ-
ղեշէի հրեշտակալքօն վարդապետաց, Հայր Սիւիթար վարդա-
պետ Սեբաստացի կացեալ աստանօր ոչ սակաւ ժամանակ և
լցեալ գովանի շնորհօր որպէս զնաւ ինչ ծանրաբեռն վարե-
ցաւ : 'ի զանազան ձախողակ հողմոց 'ի զանազան կողմանս, 'ի
վերջոյ եզիտ զհանդիստ իւր 'ի Սանա Սնէժոյ, ուրնչ սա-
կաւ աշխատ եղև առ 'ի կանգնել յայնմ դարու զանկեալ
դպրութիւն Հայոց, Տացէ Տելր, զի գնոյն պարգև որդիք նորա
և Թոռունք որպէս երախտապարտ այնր վանաց դարձուցեն 'ի
նայն : Աւրանօր տնկեցաւ ծառն շնորհաց, անդանօր և պտղա-
բերելցէ ընդ միոյն հարիւր 'ի միսիթարութիւն ոսկերաց Սիւի-
թարայ և 'ի պայծառութիւն Հայաստանի ծնողն իւրեանց :
Լլլեալ 'ի Աւանայ գիմեալ դնացի 'ի տեսութիւն հնութեանց
մեծին Հայաստանի, զորս 'ի գիր արձանացուցեալ ցանկացայ
մուծանել 'ի տիպ, բայց անյաջող դիպուածք եղեն խոչընդօտն
կմոց բաղձանաց, մինչև յառաջեաց քան զիմս 'ի տապաքու-
թիւն գործ գովանի աշխատանաց Յօհաննէս եպիսկոպոսի Շահ-
խաթունեանց, վասնորոյ երկրորդել զնոսին ես ոչ 'ի դէպ վար-
կայ, բայց զոչ գրեալսն 'ի նմանէ պատշաճ դատեցայ դնել
աստանօր 'ի զքրտանս Հայրենասիրաց :

Մողբայ, և՛ Մաղալ :

Լաւերակ մեծի դեղջ 'ի ճայր Լաւելից ծովակին Վե-
ղամայ, շինեալ 'ի հարթավայր տեղւոյ, շրջապատն ընդար-
ձակ դաշտ, երկիրն բերրի, օդն առողջարար, և ջուրն բարեհամ, 'ի
Հիւսիսոյ ունի զՎարդման : յԼաւելից զԼըցախ խի յարեմոից
զձովակն Վեղամայ, Լյժմ բնակին քանի մի վրանարնակ Տա-
ճիկիք, Հանդատարանք զեղջն պատուեալք կան զեղեցիկաբանդակ
խաչ վնօք, ըստ մեծի մասին, Իշխանաց, Բէգաց և Սելեբայ :
'ի միջի որոց գտանի շերիմ մեծանուն Իշխանի Սելեբ Շահ-
նազարի որդւոյ Մէլեբ Մէլեբ Բէգի որդւոյ Լըոկայ Տեառն
Վեղամայ առ որ լծեմանեցաւ Շահաբբաս Լըբայն Պարսից :

Չստ գրեւիջ Լապքել պատմագրի, 'Ի վերայ Տապանի որոյ գր-
քի այսպէս , , Լ.յտէ հանգիստ Պարոն Անլք Շահնազարի,
որ էր սա Տէր և իշխան երկրիս Գեղամայ, մեծաշուք և Լս-
տուածասէր իշխան էր սա, Բարեղք ծերութեամբ փոխեցաւ
առ Վրիտաոս, Թագաւորութիւն Շահ Արքայի Թովին ածեւ:

Անրձ սորա 'ի վերայ միոյ խաչ վիմի , , 'ի Թովին Հա-
յոց աշէ, կամաւն Լստուծոյ մեք Հինգ եղբարքս, ես պարոն
Անլք Շահնազարս, Մայիլ Բէգս, Տաթլուրէգոս, Մերգայ
Բէգս Անլքուն Բէգս, Մայր մեր Խանուամ Լ.դէս կանգնե-
ցաք զխաչս բարեխօս Հօրն մերոյ Անլք Բէգին:

Անրձ սորա , , Լ.յտէ հանգիստ պարոն Լաւրի Բէգին
որդի պարոն Անլք Շահնազարին անողորմ մահուամբ փո-
խեցաւ , , :

Ի կեղեցին այսր զեղջ մեծադիր է, որոյ որմունքն միայն
կրաշէ, երկարութիւն նորա քառասուն կանգուն և լայնու-
թիւնն քսան և չորս, Թուի Թէ վասն այսր եկեղեցւոյ գրէ
Մաղխարոսն Գրիգոր որդի Սասակայ առ Մամիկանեանն Թէ
, , Լ'մնայն կայք Գեղահայ տաճարին սրբոյն Յակոբայ,
այսինքն տախտակք, խոյակք, Թակաղակք. և զգրուես հան-
դերձ բարաորօք, 'ի միով ծառոյ գիւղն գոլ ասեն , , :

Անրձ եկեղեցւոյն 'ի վերայ միոյ խաչն , , Կանգնեցաւ
սուրբ խաչ բարեխօս հարադատ մեծ իշխանին Անլք Բէգին
հանգուցեալ Հախնազարին յամի նեղութեան Շահ Թաւա-
զին, սա փոխեցաւ առ Վրիտաոս Լ'րհի եպիսկոպոս տէր Անլ-
քիսէթին, ձեռամբ Յակոբին , , :

'Ի ներքին կողմն սոյն դերեղմանատան գոյ սաղաշէն մա-
տուան 'ի միջն որոյ կանգնեալ կայ քարեայ խաչ 'ի Գրիգոր
Սուրբան Լ'ղուանից իշխանէ 'ի Թովին Հայոց . 51 'ի քա-
մակ խաչին գրեալ է , , Լս Գրիգոր Լ'միր Լ'ղուանից իշ-
խան կանգնեցի սուրբ խաչս օգնական հաւատացեոց, որք երկր-
պագէք սուրբ Նշանիս յաղօթս յիշեցէք , , : Բարձրութիւն
սորա է ութն կանգուն և լայնութիւնն չորս:

Լստանօր հանդիպեցան մեզ ինն աւազակք և կամէին
առաջատակել զմեզ և հասուցանել զվնաս, բայց զինուորեալ
ընկերքն իմ մուծին զիս իսկոյն 'ի նոյն մատուան, և ինքեանք
զգաստ կայեալ առ դրան 'ի սաշտպանութիւն անձանց իւ-

բնանց և իմ, յորոց զգուշացեալ աւարտեաց թողնն զմեզ և
զնացին. և մեք անվնաս մտաք յառերակս գիւղարարարին Սոթայ :

ԱՅՔ :

Ի առերակ մեծ գիւղարարարի հետ ՚ի Սաղարայէ երեք
տապարիգաւ Մ. րեւել Հարաւոյ, զետեղեալ ՚ի ճորաբերանի
Սոթ անտանեւոյ լերին, դերք տեղւոյն պատուական, օգնմա-
բուր, ջուրն առողջարար և հայն բերրի, ՚ի շինամիջին զոյ սա-
ղաձե եկեղեցի կառուցեալ ՚ի վերայ չորից վայելատեւրտ սեանց
երկայնութիւն որոյ քառասուն և չորս կանդուն և լայնութիւն
քսան և չորս, բարեպաշտական արդեամբք Հայկազնոյ Մա-
թեի ՚ի թմին Հայոց չիւն, թիպէա Սրբաղան Զօհաննէս ե-
պիսկոպոս Հաշիտաթանեանց ոչ յիշատակէ զանուն շինողն և
ոչ զարձանագիրս նորին, սակայն ՚ի վերայ այնր եկեղեցւոյ կոյ
դրեալ, ՚ի թագաւորութեան Մարգար խանին, ՚ի կաթու-
ղեկաութեան Տեառն Ստեփաննոսի և ՚ի Պարսնութեան
Հասանայ, օգնութեամբ ամուսնոյն Մամբանոյ, ես անար-
ժան Մարտիկ շինեցի գեղեղեցիս ամուսնոյն իմոյ և զաւակաց
մերոց և ծնողաց մերոց :

Յարեմուտս կոյս այսր գեղջ զոյ լայնածոց հանդստարան զար-
դարեալ քերութաբանդակ մահարձանօք և տապանաթխօք, ՚ի
միջի որոց են չորս սնաձե բարձր և բարակ մահարձանք կանդ-
նեալք առաջինն. ՚ի վերայ շերմի Զակորայ, երկրորդն ՚ի վե-
րայ Բալասանայ Դօլլութ բէկի, երրորդն ՚ի վերայ Սու-
լուխանին և Մելլութին, և չորրորդն ՚ի վերայ Գրեղոր ե-
պիսկոպոսին. Այնպէս ՚ի վերայ միոյ քառանկիւնի սալաթո-
ւոյ կանգնեալ կան հինգ գեղեցկաքանդակ խաչվեմք : ՚ի վերայ
հանգստարանի Ստեփաննոսի եպիսկոպոսի որդւոյ Մեղք բէկի
թոռն Մեղք Բալասանի և Ուլութէկի (գուցէ յաղգէ Դո-
փեանց), Բաց ՚ի վերոյգրեւոյն են այլ ևս բարձր գեղեցկա-
քանդակ տապանաթխօք և խաչարք տապանաւոր արանց, զորոց
արձանագրութիւնս աւելորդ վարկայ ՚ի գրեւ :

Ի թիկանց կուսէ սոյն գիւղարարարի աղետալեալ կան լե-
րինք ընդ միմեանս և յերկուց կողմանց կարի մերձեցեալ կաղ-
մն զձե զբան, յորմէ պատճառին հանապաջօրեայ բուք, որոյ

յասն ընկալաւ և զանունն Սոթ • ըստ Ստեփաննոսի () բրէ-
 լեանց • 'ի բացատրութիւն Սոթ բառի ձերանի ոմն բանագէտ
 'ի Հաթերք գեղջէ պատմեաց ինձ, թէ՛ Սոթ անունն ոչ
 առեալ լինի 'ի համապատգոյնայ բքոց, այլ աղբ ինչ Օտոյ ա-
 նուամբ ընտկեալ են 'ի ստառաւածս այնր ձորակի յանունս
 րոց շինեալ կայ և գիւղաքաղաքն Օտոյ, որ այժմ փոփոխ-
 մամբ տառից կոչի Սոթ • բան սորա մատամբ իմն համեմատի
 մտաց Պլինտի, զոր յառաջ բերէ Հ • Վ աւհաս խնձրնձեան
 'ի գիրս հին Հայաստանի յաղագս Սիւնեաց աշխարհին հա-
 մար 278 :

Երևելոյ Հարաւոյ այսր գեղջ անկանի ծաղկադարգ լեռն
 Օտարայ 'ի թիկանց որոյ բղեէ ջերմակ հանքային ջուրց,
 զորմէ գրէ Կիրակոս, թէ յաճախեն անդանօր հիւանդք կամ
 ախտածէտք, և արգարեւ այժմ՝ ես գնոյնն շարունակեն և
 բազումք 'ի նոցանէ դոանեն զստալծութիւնս :

Պարագիւրայ :

Ի գիւղ Հայոց այժմ Տաճկաբնակ հեռի 'ի Սոթայ
 երեք ասպարիկաւ Երևմտոս Հարաւոյ նոթին, ունի զխաչա-
 զարդ հանդստարան 'ի միջն որոյ կանդնեալ կայ խաչքար 'ի
 Հասան իշխանէ որդւոյ Շահնշահի 'ի թվին Հայոց չ'նդ :

'ի շինամիջին գոյ սաղաշին եկեղեցի կառուցեալ 'ի հա-
 տարակ քարանց յանունս սուրբ Բատաւածածնայ • Բա ընթեր
 Երևմտեան զբան դաւիթ անշուք 'ի տանիս որոյ կանդնեալ
 կայ արձան առնաչակ 'ի վերայ որոյ գրի, և Բթանաս և Պաք-
 րիգոր եպիսկոպոսաւնք :

Արշաւոգիւր-Թիւնի այսր եկեղեցոյ :

'ի ճովատ եկեղեցւոյն գրի, և 'ի Թաղաւորութեան Բ-
 , բա Շահին 'ի պարսմութեան Խան Սալթանին 'ի Կա-
 , թուղիկաութեան Բղուանից տէր Յօհաննիսի, Կամաւն
 , Բատուծոյ եւ Յօհաննէս վարդապետ շինեցի զեկեղեցիս 'ի
 , վերիւթիւն հոգւոյ իմոյ և կրկնակի ծնողաց իմոց (այն է
 , մարմնաւոր և հազեոր ծնողաց) ուք երկրպագէք յեկեղեցիք

„ Ի Քրիստոս :

Ի Հարաւակոյնն եկեղեցւոյս , Կամօք և ողորմու-
 յ թեամբ հօր և որդւոյ և հոգւոյն որդւոյ, արդ ևս Յօհան-
 յ նէս վարդապետ որդի Սեբեոնին որդւոյ Սիբղայ ջանին
 որդւոյ մեծին Դահնահի որդւոյ Պառայ որդւոյ Հասա-
 յ նայ, որդւոյ Դահնահի որդւոյ Սարգսի թոռնեայն Ղափայ-
 յ քոյր մեծին Դանէի և Սպասար Օլբարէի հանդերձ
 հարադատ եղբօր որդւոյ խնայ Լժանատ եպիսկոպոսիւ և
 Ղաբիգօր եպիսկոպոսի յոյժ ջանիւ և մեծ յատմ և բա-
 յ զում փախագանգը շնեցար զսուրբ Լստուածածինա բա-
 յ բիւսս և փրկու թիւն հոգւոց մերոց և ծնողաց խնոց Սե-
 յ քանին և Փրանդին և բազմերակառ ուսուցանողին խնոց Յօ-
 հաննէս Բարուհապետին տերանց սղարմի տապելք որք հա-
 յ զիայիք աղաւծմ, Լստուած սղարմի մեզ և ծնողաց մերոց
 յ առն :

Տաշեանք Ի Կնոսն Բերդի ալիք :

Ի զիւզ յայնանկատ և վայելչագիր այժմ տաճկաբնակ,
 • զ տեղւոյս զօմարար և ջարն բարեհամ, ունելով զառաջնաւն
 զփոքրիկ պետակ, իսկ շաւրժ զերեստ ունի զսիւստ ևս և զարարա-
 տարօտ մարգս, Ի մեծա թեմէ տերակաց երեւի գոլ Ի հնոսն
 բազմամարդ, Երջապատ ողորմութե մեծի մասին լեալ է պարս-
 պոսիակ, իսկ արգէն Ի տեղիս տեղիս բնկորք և հատուածք
 միայն երեւն , զոն նա և բազում վնմափոր անձաւք Ի
 պաշտպանութիւն յերեսաց թշնամեաց :

Ունի զմեծ հանդստարան զարդարեալ մահարձանօք և
 քանդակեալ խաչ վնօք, Ի վերայ որոց գրեալ կանանուանք
 հանգուցելոց բոտ մեծի մասին Լղայից Սեբեոց և Պարոնաց,
 մերձ որոց են երկու սագաշէն եկեղեցիք, Լաւջինն կառու-
 ցեալ Ի Սաեփաննոս քահանայէ և յերկոց եղբարց նորա, Լա-
 երկրորդն արգեամբք երկոց եղբարց Յովհաննոս, Սարգսի և
 Ուհանէի, Սիջակ են շնուածք երկուց եկեղեցեացս, քանդի
 կառուցեալ են Ի հատարակ և Ի կոփածոյ քարանց :

Լաւջինն ունի զփոքրիկ դաւիթ կառուցեալ Ի հատա-
 րակ քարանց, Ի դրան որայ գրի , Կամուսն Լստուածոյ յաշ-

Խորհակալութեան Աջադայ Խանին և իշխանութեան մեծին Հասանայ Սեք սրդիք Հայր անունայ անարժան քահանայ Ստեփանէս երեք եղբայրք մեր Օռնաթ, Սասանայ, և Սահաթ (ամ), շինեցաք զեկեղեցիս սուրբ Լստաւածածնայ և զժամանաւնս 'ի հալսլ արդեանց 'ի փրկութիւն հոգւոց մերոց և 'ի վայելումն զաւակացն մերոց, աղաչեմ ժառանգատուրք և սղաւաւորք եկեղեցւոյս յէշեցեք 'ի սուրբ սղաթես ձեր:

ՅԱՆՆԻՔԻ ՏՐԻՆ:

ՅԼՅՈՒՆ ԼՍՏԱՎԾՈՅ ԵՍ ՍՈՒՐԱՆ ՊԱՐԻՊՈՐՏ, զՃՈՐԻ ՉԱՊԱՅՆ զՃԱԼԻ ՀՈՒՆ ՍՏԵՓԱՆՆԵՍԻ ՉԱՊԱՅՏԱԳՈՒՄՆ ԽՈՒՆ ՍՈՒՐ ԼՍՏԱՎԾԱԾԱԾՆԻԱ ՍՈՒՐ: ՍՏԵՓԱՆՆԵՍ ՍԱՀՄԱՆԵՍԵՍ ՃՐԱԳԱԼՈՅԻ յյՅՏՆՈՒԹԻԱՆ, ԳԺՄԱՍՆ ՍԼԱՐՈՒՆԻ ՀԱՍԱՆԱՅ, ՍՐ ԽՈՒՐԱՆԵՂԱՍԻ 'ի աեաւունէ:

ՍԵՔՆ ՍՐՏԱՍ 'Ի ՎԵՐՈՅ ԴՈՅ ԽՈՒՆ 'Ի ԼԵՒԻՆ ՆԻՆ:

ԵՍ ՊԱՐԻՊՈՐԻ ՎՊԱՄԼՍ ՍՐԴԻ ԿԱՆՈՒՆԵՅԻ զԽԱՆՍ:

'Ի ՃՈՒՊԱՅ ԵՐԵՐԱՐԴ ԵՒԵՂԵՅ-ՈՅ:

ԿԱՄԱՐՆ ԼՍՏԱՎԾՈՅ ԵՍ 'Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՐՈՒԹԻԱՆ ՍԵՐ ՊԱՐԻՊՈՐՏ, իշխանութեան Հասանայ ու մամբանին, Պարիպորտ Ստեփանին, մեր մեարան եղբարքս Սահան և Սարգիս Օհաննէս, և ԼՍՏԱՎԾԻՆ մեր շինեցաք զԽՈՒՐՈՒՆԻՆ 'ի փրկութիւն հոգւոց մերոց:

ՅՈՒՆ ՍՐՏԱՍ ԵՒԵՂԵՅ-ՈՅ 'Ի ԼԵՒԻՆ ՀԱՅՈՅ ՆԻՆ:

ԵՍ ՅՈՒՐԱՆԻՆ ԿԱՆՈՒՆԵՅԻ զԽԱՆՍ:

ՀԻՆ ՊԱՐԻՊՈՐՏ:

ԵՍ ՍԵՐԱՍԻ ՄԵԾԻ զԵՂԸ 'Ի ՃՈՐԱՄԼԻՃԻ, շրջապատան առաւստար, ճանապարհ նորա անհարթ և զժաւարաղնալի, Հանգրս-

1012

տարանն խաչադարձ և եկեղեցին կիսու եք, 'ի վերայ միայ խաչ
վիմե կայ դրեալ, 'ի թռնն Հայոց չխոյ. Կամառն Լատու-
ծայ և իշխանութեամբ իշխանաց իշխանին Վարդարի, Լու Տա-
շարատէք Ստմայ կանդնեցի զխաչս ինձ և ամա սնայն խնայ
Թանթայն հոգւոյ փրկութեան զի հար անգաւակի սրբ երկըր-
պագէք յիշեցէք 'ի Վրիտառ:

Սէրճ արա 'ի վերայ միայ խաչ արա

Լու Սարգիս Լարկ կանդնեցի զխաչս հոգւոյ խնայ և կո-
ղակոյն խնայ Սէրճ իշխանին, չարս որդիքն իմ վիթեցան
'ի Վրիտառ, Լեւոնարանի հրամանքէ ամէն ցառ ոչ փակաց կը-
պխտի, մահալն տեսանք փախած սպրեցան մնացածն մեռան այս-
քանս բաւէ իմաստնաց 'ի ԹՎԻ Հայոց Խաչ ին:

Յետ ընթեանոյ իմ դայտսիկ արձանադրութիւնս մինչ
կամէի նստիլ յերիփար և դնալ 'ի գիւղն 'Վրիտառալ յան-
կարծ լծափեցան 'ի վերայ մեր աշխարհի ինն աւաղակէք, զարս
տեսի, 'ի գիւղն Սարգիս, բայց 'ի ձայնից հրացանից հառն 'ի
Թիկանս յօգնութիւնս 'ի մերձակայ գիւղերից և ես անվը-
նաս մտի 'ի գիւղն 'Վրիտառալ:

Ղ շ Երեւան (Սարգիս Խաչ):

Լ զգի զ լայնանիտտ, շինեալ 'ի լանջակողմն Վեղամայ
իւրին. օգն հալաղով, ջուրն բարեհամ և հալն արդաւանդ,
Վիթե տեղոյն վայելուչ, գեղեցկահայեաց և բարձրադիտակ,
շարժ զորովք են իւրինք. զարդարեալք գոյն զգոյն ծաղկօք:
Երատասեղեք անասնոց լի գալարի սկզբ և պարարտ բուսովք,
բայց զայտսիկ վայելուչ բարութիւնս ծծեն վրանսբնակ մահ-
մեռախանք: Աստ է հոգաւոր սուրբ ուխտն Սարգիսեաց շի-
նեալ յանուն սուրբ Լատուածանայ խաչածե և կիսարդար,
վայելուցեալ հրաշալի գմբէթատ, ունի զինն առանձին սեղան
սրբաղան խորհրդոյ, երկայնութիւն տաճարին քսան և ութ
կանգաւն և լայնութիւնն քսան և զորս, շինուածքն միջակ և
բարինքն հասարակ, սակայն սատանա լիւնք երկրի և ամալու-
թիւն տեղոյն, ուղիս 'ի վերստ, նայակս 'ի ներքտս:

խախտեալ են ՚իսպառ և կոյ ՚ի փառնդի կործանման : Օտ-
ոաջիտն ունի զդաւիթ շինեալ ՚ի հասարակ քարանց , որոյ
երկայնութիւնն է քսան կանգուն և լայնութիւնն տասն և ութ
կից ամիս ՚ի կողմն Լըկեկից է սաղաշէն և կիւղեցի , որոյ եր-
կայնութիւնն է տասն և վեց կանգուն և լայնութիւնն ութ .
շորք զորովք գոն բաղմաթիւ սենեակիք միարանից ունի զընդ-
արձակ սեղանատուն , ՚ի պէտս եղբայրց , զփարախ հօտից և ըզ-
դամ անասնոց : Լըտաղոյ պարսպի սառա գոն այլ ևս երկու-
սաղաշէն և կիւղեցիք : Լըտջնոյն երկայնութիւնն է տասն և չորս
կանգուն և լայնութիւնն վեց : Իսկ երկրորդին երկայնութիւն
տասն և վեց կանգուն և լայնութիւնն վեց :

Մենաստանս այս սիրալի և պոյճառ փոյլէր առաւելա-
պէս ՚ի ժամանակս Սողոմոնի Իզիմիւսի ՚ի թախն Հայրդ
ճԺ . առ որ ժողովեալ հրեշտակակրօն միարանից պարսպին
՚ի մշտանունչ յաղօթս և ՚ի մեկնութիւնս սուրբ զբոց . ՚ի
յերկրի երկնայնոցն ունելով զվարս : Իստութիւն նոցա ՚ի
ճղնոլական վարս ետ իրաւաւր կռել զնոյն վանք Մարինեաց
այն է զգեցեալ , զբզգեղէնս : Բայց ոչ անագան հասին ՚ի վե-
րայ նոցա անհաղթին հարուածք Պարսից և Լըբարացոց , փառն
որոյ ամենայն միարանք նորա յերկուս բաժանեալ թախա-
ռական և առաւելական շրջին ՚ի ջրվախին Լըդոնու և ՚ի
Երախի : Իսկ ՚ի զորանալ Պրիգոր իշխանի Սուբան կռեցե-
լոյ վերստին նորոգէր աշխարհն Սենեաց , ընդ որ և շքեղա-
զարդեալ լինէր մենաստանս այս պանծալի պարճանք տանն
Սիսակայ . ՚ի թախն Հայրդ Ժ . ին : Սուրանոր փերստին ժո-
ղովեալ միարանից ՚ի տաճարս յայս երգէին հանապաղ զՎա-
թեանն նուազ , նորոգելով միանգամայն զխանգարեալ փրի-
ստօլական և Լըտաւածարանական մահալութիւնս : Եւրոպիս
ճոխանայր և փարթամանայր շահարեր կալուածովք ՚ի ձեռն
Լըտաւածաւէր և բարեպաշտ իշխանաց , որպէս զի մի՛ մնացէ
ոս կարօտ կարեոր պիտոյից , որոյ վրան մենաստանս այս և
կոց ՚ի բաղում ժամանակս յանդորր կացութեան : Բայց ընդ
խարխուլ բաղբի Հայաստանի , որ անդադար խաղալիկ էր և
նախանձելի Տուգլիկեանց , Լըբարացոց , թաթարաց և Կով-
կասականաց , վերստին անկառ ՚ի թշուառ վիճակ , կոշուտա-
նելով միանգամայն զիւր զառաքին ցանկալի վիճակ : Լըսա

ի թափն Հայոց ձեռքին վարդապետ ամեն թուղայեցի նորա-
ղեաց զսա վերտախն և պայծառացոյց, կարգելով ի սան զմիա-
բանութիւնս ի ժամանակս Կաթողիկոսութեան տեսուն Հա-
կոբայ Եամախեցոյ, Սահայն ալժմ բաղքն սիւերիմ՝ զայն ա-
մենայն վայելութիւն և զեալ ի ներքոյ սոխց, դարձուցեալ է
զհրեշտակաբնակ առնա զայս յորջա զաղանայ և ի դադարս
էրէաց, ապաստան թողլով միայն ի խնամն միոյ աղքատիկ
պարսկի, որ յաղագս իւրոյ օգտի զայս սոսո յաւաքս կիւրա-
կէից և վառէ զճրագ ի վերայ միոյ գերեզմանի եղելոյ յաջա-
կաղման խորանի, թերեւ Հօհաննիսի հինգերորդ Կաթողի-
կոսի, Օ՛ի զրէ Հօհաննիս Կաթողիկոս պատմարան յաղագս
հինգերորդ համանուն Կաթողիկոսի, Օ՛ի լցեալ, սակ
զկէտ փենաց իւրոյ վախճանի ի մեծ տխտի կրօնաւորական Կա-
յանին, Սաքինացաց և ի նմին տխտի որբոյ ի հանգլատ զնա վո-
րէին:

Բրթնադրութիւն Հանոյն Սահայեաց:

ի կողմն Բրեկից ի վերայ սրման, ի Կամառն Բոտու-
ճոյ որ Սիւնեաց իշխան Սուփան շինեաց Սաքինեաց եկեղեցին,
Զճ. թվին Հայոց, մինչ ձեռքի թափն, Լա առաջնորդ սուրբ
տխտիս թուղայեցի ի աշատուր վարդապետ օրդի Գաւրա-
կոբին վերտախն նորոգեցի և պայծառացուցի ի ժամանակս սրբ-
բաղան Հայրապետութեան Տեսն Հակոբայ և միարան սուրբ
Սահայոց զտէր Գարսամն, զտէր Գրիգորն և զսարկաւազունս,
զԳրիգորն, զԳաղարն և զՍտեփաննտն, անտես Սուրու-
թանն, յիշեցէք ի Բրեկատու Բոտուած և որք յիշատակէք
զմեղ, յիշատակ նոցա խաղաղութեամբ պահեցի ամէն:

ի կողմն Հարաւայ բարձր քան զլուստաւանս, ի Լա մե-
լեք Սիւնե Բեդս օրդի մեծին պարոնեաց Բաթլին իշխան տանս
Գահլամայ, վերտախն նորոգեցի սուրբ եկեղեցին որ մաքրեակացն
ստի, յիշեցէք ի Բրեկատու:

Բոտուր Գեղար ի հնաճն Ստաւակէն:

Գիւղս այս անկանի ի ծայր ծովակին Գեղամայ ի խա-
տաւէա և ի Զրաշատ վայրի, ունի զեկեղեցի յանուն սուրբ

Դատաւածածնոյն որոյ որմունքն կիսով չտի կրամած, կառուցեալ են արդեամբք Սիմէօն քահանայի, շուք զեկեղեցեալն են գերեզմանք երեւել արանց 'ի վերայ որաց կան գրեալ , , Զովհաննէս Լաւր , քաջ Օսհրաբ 'ի Թուին Հայոց ջէ . մայր փաշախանութ , , ջն : կից սարա Օսհրապին որ էր առաջնորդ տեղւոյս : 'Ի վերայ միոյ խաչ քարի գրեալ կայ , , այս է հանդիատ սրբւոյ աւագ Խանին , , 'Ի մէջ եկեղեցւոյ դոն գերեզմանք երկուց վարդապետաց Զօհաննիսի Օտարեցւոյ և Սարգսի , որ արար զհամառօտ պատմութիւն իւրոյ ժամանակի :

Չարախաւ .

Ի գիւղ Հայոց այժմ հաճկարնակ մերձ 'ի գիւղն Վրէշուլաղ , շինեալ 'ի վերայ միոյ առապարի , ունի զեկեղեցի 'ի կախածոյ քարանց կառուցեալ 'ի Սասակայ , 'ի Սիսակայ և 'ի Սարգսի յանուն սրբոյն Բէթիւհէմի : 'Ի ներքուտ եկեղեցւոյ ելանէ յորդառատ աղբիւր 'ի վերայ որոյ կառուցեալ իսկ է նոյն վանք : Թէպէտ զյատուկ եկեղեցւոյ՝ ուտիւ բղիւի ողբիւրն յորդառատ արարեալ են սալայատակ , բայց լծողեալ են զերկուս փոքրիկ տեղիս , մինն վասն մկրտութեան երեխայից ուղ զ Լաւան , և զմիւսն 'ի լծիկանց սեղանոյ 'ի տեղի լուսնայոյ զձեռս պատարագիչ քահանայից , Լլբիւրն՝ որ ելանէ 'ի ներքոյ եկեղեցւոյս , զնայեալ ոչ հեռի 'ի նմանէ քան զտասն քայլս շրջեցողանէ զժողացոյս , և սոցա ընդարձակ տարածեալ կազմէ զլճակ . յորում են քաղցրահամ կարմրախայտ ձրկունք : Եւ 'ի ձմռան ոչ սակաւ բուսուցանէ յափունս իւր զդաւարի դաղձ :

Նեոթին Կիւնոյ . այժմ Լաւալաւ :

Ի տեւրակ մեծի գեղջ , յեզր ձորակի միոյ , զորով անցանէ գետակ լի կարմրախայտ ձկամբք , օդ տեղւոյն զովարար և երկիրն բերելի : 'Ի սպառուած այսր ձորակի 'ի տափարակ տեղւոջ կառուցեալ կայ Սենատան գեղեցիկ կաթուղիէի յանուն սրբոյն Վրէթորի մերոյ Լաւաւորի . 'ի Հապուհոյ

Բաղրատունի 'ի թվին Հայոց Եժը , Բեդ վերակացութի քեռն խրոյ Սարխանց կեռն Վարուս Աստակայ , Երկարութիւն որոյ տառն և ութ կանգուն , և լայնութիւնն տառն և վեց , Օգառջեաւն ունի զանշուք գաւթ կանգնեալ 'ի հասարակ քարանց 'ի կալմն արեւելից գնն խորանք որբաղան խորհրդայ , և 'ի մէջ այնոցն խորանաց երեք փորրաղոյն մատուռք , գտցէ դառնարանք , Ս'րտայ Բաղրատունայ , տեառն Լ. Թանասոյ և տեառն Սողոմոնի , եղևիտոյսոյ Սիւնեաց :

Լ. Բանասոյ և տեառն Սողոմոնի , գտցէ 'ի մէջ , իմեռնիկ :

Երեսն Բաղրատունի և Շապուհ Բաղրատունի Հայոց Սարխանց տեառնց Տէր , որդի Լ. Շապուհ Հայոց թագաւորի , 'ի Ժամանակս Հայոց թագաւորի , մեծին Սարխանց Հարաղակ եղբոր խնայ , և վերապետ չի Հայոց Հայրապետի տեառն Երեսնիկ խնայ և ծանեայ , թէ տմենայն փառք և մեծութիւն սպառնաց են և վաղիւ կորնչելոց , և մեծախաղաղ անհաշիւք վերակացու և տեսաչ տանելով զբոյրն իմ Սարխանց Սիւնեաց Տէրին , յիւրում իշխանութեան 'ի Այնիկանի Այնս , Տառն Բաղրատունի կանգնեալ վերապետ կառնաւ , շատաճախ գանձիւք և մեծաճան վատակովք կատարել . թերեւ լինի ինձ տոբմութիւն յայնմ առաջ յորժամ քանք ողատին և զորք թագաւորին , Լ. Բաղրատունի 'ի քեզ Այնայ Այնու Այնական հայր Լ. Բաղրատունի աղաւթի և վայելիլ և որ այլ յետ քո այլ առաջնորդին և և պաշտօնեայք խորանիդ , յորժամ ժողովք միաբան յաղած և կերալիք յանմահական կերակրոյն յիշտիք զեւ և զիմն , զե արասցէ ողորմութիւն տոբմածն Բաղրատուն , դ. Վեդ սահման , կաթարց , Շապուհայն , Վեդամիջն Կրանց գետ , Սեանայ ծովն , երկու հարիւր դրամ կոթաքար , Շ. 'ի Բե տուխանց նի . յաղն բուրանայ , Շ. 'ի Կարբի գետերէն և 'ի նաւերէն , տէր Սողոմոն տէր Լ. Շապուհ , Սարխանց թագաւորեաց Բաղրատունի բերաւ ջուր տանաւին 'ի թուին Հայոց Եժը :

Ի վերայ պարտաւորութեան հետ իմաստ :

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս յիշատակ Մելիքսեթ Բէդլին , որդի Սիրիլին Վաղամայ իշխանին թովին ջնճա :

Ի ճակատս արան յախտ խորանցն :

Հորհրդեալ Մատուծոյ եւ Սարգիս և ամուսին իմ , սուրբ Լուսաւորչիս արարաք արդիւնս , միաբանքս սահմանեցին ի տալին ի տօնի սրբոյն Սարգիսի ան ինձ և ան . ամուսնոյն իմոյ կատարելէք աւրհնին Մատուծոյ թովին Հայոց չհղ . ին :

Կեց սորա :

Կամաւ ամենախալին Մատուծոյ եւ Հեճուպս և ամուսին իմ Մելիքիան միաբանեցաք սուրբ Լուսաւորչիս , արարաք արդիւնս միաբանքս սահմանեցին ի տալին ի պատարագ , ին , ից տաւնին . ան . ինձ Հեճուպիս , ան . Մելիքին , կատարելէք աւրհնին Մատուծոյ , խալանիցք դատին ի Տեառնէ թովին Հայոց չհղ :

Կեց սորա :

Կամաւ Մատուծոյ եւ Վալիթ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս , Սիրանքս խոտացան ան , պատարագ ճառարդարին ինձ Վալիթիս :

Ի վերայ իմն զխորանն աղոյ :

Կամաւ բարին Մատուծոյ եւ Վալիտեն և ամուսինն իմ միաբանեցաք սուրբ ուխտիս սուրբ Վալիթարայ , Սիրանքս խոտացան յայտնութեան ի . պատարագ . ան . Վալիտին , որ խորանն դատի ի Տեառնէ կատարելէք աւրհնին Մատուծոյ :

Արիւն Իմանայ:

Ի աւերակ մեծի գեղջ, ոչ հեռի 'ի ներքին եթանոցէ յեզր ձորակի Ամնէվանայ, յորում գոյ հոյակապ և վիմարդեան Եկեղեցի, ութ ոնկիւնի և կիսարոյր, կառուցեալ 'ի կաթածոյ քարանց, արդէն կիսով չափ աւեր, թուի թէ սա է միւս վանքն Ամնէվան. զոմէ գրէ Ստեփաննոս ()բրէլ, 37. գլ., նախանձեալ ասէ ընդ այս՝ բարեք մոլութեամբ Շապուհ Քաղբատունի եղբայր Խորիամայ. և 'ի ձեռն քեռն իւրոյ շինէ զհառաւոր տուն Բառածոյ սրբոյն Վարդարի լուսաւորէ, 'ի ձորակին Ամնէվանայ, 'ի բանէս յայտնանէ յայտնի երևի թէ նախ քան զշինութիւն վանայ 'ի Շապուհոյ Քաղբատունայ. վանքն Ամնէվան 'ի վաղուց կայր 'ի նմին ձորակի, ասոր ուրեմն զվանքն Ամնէվան ոչ կառոյց Շապուհ Քաղբատունի 'ի ձեռն քեռն իւրոյ այլ մերձ նմին 'ի նմին ձորակի հապ 'ի նոյն վանք կառոյց զնոր վառաւոր Տաճար յանուն սրբոյն Վարդարի մերոյ Լուսաւորէ: Օր և յանձն արար 'ի պաշտպանութիւն Ամնահօր Ամնէվանայ Ամնից Զօհաննէս Եպիսկոպոսի:

Օջայ խաչ Էմբ շրթաւոր խաչ:

Ի գիւղ լայնանիստ, ունի զխաչադարձ հանդստարան, ուր կայ կանդնեալ քարեայ խաչ բարձր և բարակ 'ի վերայ շրմի որդւոյ իշխանին Հասանայ, որոյ երկայնութիւնն է ինն կանդուն, ուստի և ասի Օջայ խաչ, զի զօլն 'ի հասարակեալ խօսս նշանակէ զերկարն, թէպէտ թարգմանեալ են զօրաւոր խաչ, լայց ստաջինն ինձ թուի հաւանական:

Արիւն Իման:

Ի աւերակ գիւղաքաղաքի, ունի զդեղեցկաքանդակ զարդարեալ հանդստարան, առ սարաւանդակաւ զխաչաքաղաքիս կայ կանդնեալ հոյակապ և հռչակաւոր ուլտ կառուցեալ 'ի Վրիգոր Ստեփան իշխանի, որդւոյ Վարուժ Ատաւայ, շին կիսարոյր և բազմախորան համակ սրբատաշ քարամբք, երկա-

բութիւնն որոյ երեսուն և երկու կանգուն և լայնութիւնն քս-
տան և չորս : 'Ի ներքին կողմն այն զիւղաքաղաքի գոյ մա-
հարձան խորանաձև, կառուցեալ վեցմ' ճաղատարապետութեամբ
'Ի մէջն որոյ անդիր տապանաւէմ' ուրանոր յաճախեն ուխտա-
ւորք բազմաք և զմատուռն զայն անուանեն Լ'մեռախրիկի :

ՍՆԻ ԼՆԻ ԳԵՂ:

Պիւղս այս անկանի 'ի ծործորս յերին յԱրեւմտեց Հիւ-
սիսոյ կաթարար գեղջ. զիւր տեղւոյն վաղելու, Զորն և օդն
առողջարար, բնակիչք են Հայք : 'Ի վերին կողմն գեղջն 'ի լեզ-
ուակ սրածայր բլրոյ շինեալ կայ հոյսակազ Ս'նատան յա-
նուն գլխաւոր Լ'աւքելոյն Պողոսի . իսկ այժմ' աւերակ : Ս'ի-
միայն կանգուն կայ սրմն Հիւսիսոյ և սեղանն սրբադան խորհր-
դոյն : երկարութիւնն որոյ է քսան քալ և լայնութիւնն տասն
և չորս : Անքն այս դռաներեալ երեւորձանադրու, սակայն
'ի խախտիլ շինուածոցն անհետացեալ են խալտ և նորին ար-
ձանադիրք : միմիայն հասուած ինչ մնացեալ 'ի վերայ որ-
մոյ հիւսիսային կողման, քսա այսմ' : 'ի թաղաւորութեան
• • • կանգնեցի զեկեղեցիս • • • հաստատէ սա յանուն
գլխաւոր աւարեւոյն Պողոսի • • • վասն յիշատակի ճաղացն
լոնց գնեցի զգլխս կայն :

Այց սորա կառուցեալ կայ սաղաքն եկեղեցի 'ի կոխա-
ծոյ կարմիր քարանց որոյ երկայնութիւնն է ութն կանգուն
և լայնութիւնն չորս : 'Ի մէջ խաչադարգ հանգստարանաց
շուրջ զսքօք բոլորելոյ գոյ եկեղեցի 'ի սրբատաշ քարանց •
Արոյ երկայնութիւնն է տասն և վեց կանգուն և լայնութիւնն
տասն և չորս : Ըստ սոլա 'ի վերայ միայ պատուանդանի գրե-
'ի թուին ոճգ • իշխանութեան Սեաթին եւ Սաւանուն ե-
րեց Զօլտապիս որդի որժանաւոր քահանային խորախոյ կանգ-
նեցի զնաչս յաղծա յիշեցեք :

'Ի գլուծեանց Զօհաննէս սրբադան եղիկադարս Ըհ-
խաթանեանց երեւ թէ սա իցէ եկեղեցին, զոր կառայց Սա-
րիամ տիկինն : քաղ նոյն վանք կառուցեալ կայք յանուն գլխ-
աւոր աւարեւոյն Պետրոսի և ոչ Պողոսի :

'Ի ստորե քան զայն գիւղ հեռի կէս ժամու յԱրեւել

Հարաւոյ որոյ փոքրիկ կնիկեցի գոթեթագարդ շինեալ 'ի հասարակ քարանց: Հրճապատն որոյ տեւրակ պարկաւ . գոն 'ի ամա արձանագիրք , բայց ըստ մեծի մտին եղծեալք , ուստի չկարացի դառնել զժամանակ շինութեան և պահուն շինողին : Սակայն նորոգութեանն թիւ կայ գրեալ 'ի պատուանդանի խաչ քարի միւյ եգեղոյ 'ի ճակատ Արեւելեան Աշխեղեցոյ , ըստ այսմ , , () ճեղդն արեամբ Հիսուսի սուրբ խաչ քարեխոսէ : Աստիժ եպիսկոպոսին նորոգողն սորին 'ի թմին Հայոց Եկ.

Վահագնիւղ, արք. Բեռտ Սահմար:

Ենթանի Մարմատ Հիսիոյ գիւղաքաղաքին Վատ , առայ , գիւղ տեղւոյն փայլուչ և երկիրն բերրի, շրճապատն բնդարձակ, զարդարեալ զանազան հասաւետ ծաղիւր, եկեղեցին է խաչաձև կիսաբլուր 'ի խարանաչ քարանց, որոյ երկուց նստութեան է երեսուն կանգուն և լայնութիւնն քսան , թիւ շինութեան սորա կամ նորոգութեան չէ յայա բայց ժամանակ շինութեան պարագի նորին և շրճապատն կայ գրեալ Ը այսմ , , Կամաւն Բստուծոյ եւ Ստեփաննոս քահանայ որդի Կատուղ Աղե շինեցի զշրճապատ եկեղեցոյս յիշատակ ինձ և մօրն իմոյ Բրդինին և եղբարդ իմոյ, յԱրմն յաճախորման , , Լսա Կստուղս և որդիս Վանձակայ, առայ Ստեփ գիւղեւն շրճապատ եկեղեցոյս , ,

Վատուղ

Ի գիւղաքաղաք 'ի նահանգին Վեղամոյ ար այժմ՝ կուլ Դոր Բայաղկա յանաւն նոր ղեռեղեալ զաղթականաց յաին գետոյ Վեղէն անտանկոյ 'ի ճորանկեալ տեղում, ոչ հետի 'ի ծոյ վսկէն Վեղամոյ 'ի կալմն Հարաւոյ , գիրք տեղւոյն փայլուչ օգն և ջուրն առօրջարար, 'ի մերձակոյ լեռանց բղեճալ յորդաբազմ աղբիւրք և գետացեալ անցանենն աստի լն կարծրախոյր ձկամբ, բնակիչք են հայք գաղթեալք 'ի Վարդոնոյ 'ի 1828 ամի, առնք են վից հարիւր, Աշխեղեցին է հարակալ , կառուցեալ 'ի նորոյ , սլաներ նորակալին և ծածքն փայտեալ , երկայնութիւնն յիսուն և չորս կանգուն և լայնութիւնն երեսուն և չորս :

Վրեւերեւան կողմն Վիւրարաղաբիս 'ի վայելուչ ճշտութիան և
աւերակ ամուր դղելի, ուրանօր լի են գեղեցկաբանդակ մահ-
արձանք, 'ի վերայ որոց նշանակին տարազք գոհասուց, ձեք
զանազան զննուցեւ գործիք արհեստաւորաց և արդային շքա-
նշանք մերոց իշխանաց, բայց բազումք 'ի նոցանէ քակեալ 'ի
բնակչաց 'ի գործ եղին 'ի շնուած իմա եկեղեցւոյն:

Բնանօր բնակին գերդաստանք Բշոյ Բարսեղ Բախ-
րեան Բրժրուհեաց, 'ի տան որոյ գտի անօթ յախճապակեաց
'ի կեդրանի նորին գրտմեալ կնիք թագաւորաց Հայոց Ռա-
բենեանց, 'ի վեր քան զկնիքն, քղանց թաշկինակաց կաշեալ
յերկուց հրեշտակաց կանդուն կացելաց, 'ի շքնապատի ոչնր
կնքոյ դրեալ, Վնիք թագաւորաց Ռաբենեանց, բաց յայտ-
մանէ աւսի անդանօր զբաղում հին գրամստիկեղէնաւ արծա-
թեղէնաւ, որք էին թագաւորաց Հայոց, Հռոմաց, Վարսից և
Համայնեցոց:

Տապանադիրք:

Սկսող հողոյս բացեալ դերան,
Սա կլանէ զամենեւեան,
Ող առ իւժ մահ տուեր դաւ զիս,
Վերեալ եղեր ներքեւ վնկս,
Չարչարեցոյ 'ի գուստիս.
Փող մի չունիմ՝ պահեմ՝ առ իս:

'ի վերայ զանազան Տապանաց էան քրեաւ՝ ըստ այսմ:

Սեճ սուգ և բամաւթ ին կղև, այս է հանդիսաւ Շաղութաթ'
Բշոյին, որ էր տանուակեր դաւաթին փոխեցաւ առ Բրիտանոս:
Սուրբ խաչս բարեխօս Վալվաթին թախն ձխե ին.
Սուրբ խաչս բարեխօս Բշին թախն ձխե ին.
Կանգնեցաւ խաչս փրկութեան թաւման Բշոյին, որ է որդի
Բատուր Բշոյին թախն ձխե ին.
Շնորհիւն Բատուրոյ կանգնեցաւ խաչս հողոյն տարան Հե-
ղինին թախն զգէ ին.
Սուրբ խաչս աշխատիան պահապանէ Մատաւրին թախն ձխոյ:

Սուրբ խաչա բարեխօս Վիւլ Լըպլին թմին Թիւղ.

Սուրբ խաչա բարեխօս շահ Սուլթանին թմին Զճի.

Սուրբ խաչա բարեխօս Շաջաբաթ Լըպլին թմին Զճի.

Լ.յո է հանդիսա Լիսառաժատուր Լըպլին որդի Սիւրպլին
թմին Զճի.

Լ.յո է հանդիսա Փիլի բէզին որդի Թաւան Լըպլին Զի.

Ֆիկեղեցւոջ ոյսր Վիւղաբաղաբի դաւանին ձեռագիր Լեւ-
տարանը, յորոյ յիշատակարանաց արժան դատեցայ հանել զքա-
նի մի ժամանակագրութիւնս 'ի պէտս պատմութեան, զուցէ
հարկաւոր Հայրենասիրաց: Լ'աջին Լեւտարան գրեալ 'ի մա-
ղաղածայ թուղթս 'ի թմին Հայոց Թիւ. յ'աջնորդու-
թեան Վեղամայ Կարապետ Երեւակիսիպոսի և Կիզառաւայ
վերագիտալի, քաջ փիլիսոփայի Փիլիպպոս Եպիսկոպոսի:

Երկրորդ Լեւտարան գրեալ 'ի Թուին Հայոց Զճի. 'ի Յա-
կոբայ գրչէ 'ի նահանգին զեղեցիկ ձորոյ յ'աջնական պե-
տութեան տէր Սուրբին, յիշխանութեան Երիտասարդին
Բուսայիդայ:

Երրորդ Լեւտարան գրեալ 'ի Յոհաննէս վարդապետէ Շա-
ռառեցւոյ 'ի Թաղաւորութեան փոքր Շահաբասին, 'ի Հայ-
բաղեալութեան տեառն Յակոբայ և 'ի յառաջնորդութեան
Տեառն Եսայեայ վարդապետի որ զլաղում աշակերտս հասցոյ,
յորոյ մին երեւի և ինքն:

Չորրորդ Լեւտարան գրեալ 'ի Թաղաւորութեան Շահա-
բասին, 'ի Կաթուղիկոսութեան Լըպլինց տեառն Պիտրոս
նորած Կաթուղիկոսի, և յ'աջնորդութեան Ստաթիկ Ստե-
փաննոս Երեւակիսիպոսի, 'ի վանս Սարդ Լըպլինաց, որոյ
զրոյն օտարութեամբ տէ բնակէի 'ի Սայրաբաղաբն Սոթ:

Վաւանի աստանօր նաեւ երկու երկաթեայ խաչ 'ի կեդ-
րոնի որոց են մեծամեծ աղուներ, զորոց աւանդութեամբ ասի
թիւ շինեալ եղեն ձեռամբ Լ'աւրելոյն Թաղէտի, և է 'ի
Կոնքէ յորում զԵրիտաս լուացին. և 'ի ժամանակս 'Կաղիւր
Շահի 'ի մեկուսանալ բնակչաց 'ի Սանից Երնջակոյ տարեալ
են բնդ իւրեանց 'ի Վարոն, և անդ կացեալ մնացեալ մինչև
ցայսօր ժամանակի, ուստի 'ի գաղթել բնակչաց 'ի Վարոնայ
բերեալ են բնդ իւրեանս աստանօր:

Կայ աստ և ոսկր բազէի Սեծին Կերսիսի Լըլուիսնայ

մի թիղ էրկայնու թեամբ, յորմէ մարթ է դուշակել զերկայ-
նու թենէ հասակի նորին:

'Ի յիշատակարանի միայ Մեծարանի դրի 'ի թիղն Հայոց
Թաւրի, ին Յունիս ամսոյ դ. լուսնի է. օրն չորեք շաբթի, 'ի
Հայրապետ թեան տեառն Յոկորայ և յիշատակ թեանն
Պարտից Դահ Սուրբ յաննին, շաբթ մեծ եղև յՄ. քեկից եր-
կիրն բազում տեղես բազում աւերու թիւն եղև, մանաւանդ
յԱրեանայ քաղաքն իւր սանձախալն հիմնայատակ եղև, անշաղ-
մարդիկ մնացին ներքեւ զոր դրով ոչ ոք կարէ առնուլ և Վե-
ղարդի վանքն և Միջոյ վանքն և Մանուկիւղի վանքն և Տղա-
տայ թախան, և իւր վերապայ Բառաւաճանայ Եկեղեցին
հիմնայատակ աւերեցան վանն ծովացեալ մեղաց մերաց, վայ
մեղ տեսողացս որ այսպիսի պատուհաս աչօք մերովք տեսաք
և ոչ յետ դատաք և զյջացաք:

Նորարարութիւն

'Ի զիւղ լայնանիստ մերձ ծովակին Վեղաւայ յՄ. քեկիւ
Հիւսիսոյ օդն առաջարար և ջուրն բարեհամ, շրջապան
ընդարձակ դաշտ, սիլաւէտ, ծաղիւսէտ և պարարտ արօտ, զա-
ռաժեառն անցանէ վտակն Վեղաւայ, լե համեղաճաշակ ձը-
կամբք. բնակիչն են Հայք, տունք հարիւր ութսուն: Բնո-
ւէ հոյտիսոյ և վնարդեան եկեղեցին խաչաձև և կիսաբաղր զոր
կառոյց Սահակ իշխան Սիւնեաց, վերին մասն արդէն աւերակ,
երկայնութիւն որոյ քառասուն և չորս կանգուն և լայնու-
թիւնն քսան և չորս, շուրջ զորով են գեղեցիկաբանդակ տա-
պանալիւք. 'ի միջև որոց առաւել չքնաղ է շէրիմ Սէլէք
Իսրեքսէի, եղևայ առ ընթեր եկեղեցւոյն, զորմէ Սրբազան
Յովհաննէս Ազնիւոյսն Դահլիսթանեանց կարծէ լինիլ
Սահակայ Սիւնեաց իշխանին:

Սիւս գերեզմանատունք խաչազարդք են և գեղեցիկաբան-
դակք որոց նմանն չի'ք 'ի մերձակայ վայրս, և 'ի հեռուս
նշմարին որպէս զխումբս հեծեղաբորայ կարդա դասելոց:

Նշանք զանազան արուեստից, ցինոյց և զարդաց դասելոց 'ի
տապանալի մն վիպք են անժխտելիք, թէ յայնմ խի դարձ-
քանիցս ծաղկեալ էին 'ի մերում աշխարհի տըհասաք կենցա-

դառնալով:

Բայց 'ի սոցունց 'ի շրջապատի սյուր գեղջ կանդնեալ կան հօթն քարեայ խաւք: ցառման խաւ անուանեալք: սյուռ քարի գիւտաւորութեամբ, որպէս զի անբարբառ բարեխօսութեամբք նոցին գիւզս այս մնացէ ազատ 'ի բազում վնասաց և 'ի մարդածախ ժանտախտից և յայլոց անախտանիւ արկածից, արդէն ևս զիմեն բնակիչք անդանոր յուխա և յերկրադադալ թիւն զենամբ խոյոց և գուարակաց:

'Ի կողմն Բաւելից սորա 'ի Թվին Հայոց չնդ. կառոյց Պետրոս վարդապետ 'ի Կոնստանդ քաղաքի զգմբէթազարդ Եկեղեցի 'ի պարսնութեան Խմանէի և Շահնշահի Կրկայնութեան սրոյ է ստան և չորս կանգուն և լայնութիւնն վեց:

Ընթանալովսն սյուր Աւանի:

'Ի պարսնութեան Խանէի և Շահնշահի ետ տէր Պետրոս վարդապետ հանդերձ եղբարն բնչեք և ստացուածովք շինեալ է Եկեղեցիս:

Գրեալ 'ի մէջ վորբիկ եկեղեցւոյս 'ի կողմն Հարաւոյ, Թվին չնդ. Շնորհին Բառածոյ և պարսնութեանց իշխանաց Բաւելին Բառածատուր գաւաղաց իւրոց Իշխանաց Բեչքեանց Խանիկայ և Սամղայ, ևս ծառայ Բառածոյ Բաղաս վասն երկարութեան պարսնաց մերոց յիամակից եղէ շինութեան վանիցս և ետա իմ հալալ բնչեք գնած նորաբոված ջրոյ վերայ մէկ ջրաղաց 'ի սուրբ Գրեգորոս Սիւրանք սահմանեցին 'ի տարին Գ. տասնութ. ինձ Բաղիս կատարիչք աւրհին Ռ. Բառածոյ:

'Ի վերայ միոյ քարեայ պատուանդանի 'ի Թվին Հայոց չնդ. 'ի Թաղաւորութեան Եղին 'ի պարսնութեան Խանէին, ևս Բաջաջուրս շինեցի զկամարժս կանդնեցի զխաւս:

Հայոց շրջանաւանդ:

Հայկապ Մենաստան յեղը ծովակին Գեղամայ կառուցեալ յազաւածաւս զայրի 'ի սպառաածս քարեղէր, որոյ

ծայրն իջանէ 'ի նոյն ծով, բարձր քան զմահերեւոյթ նորին ինն
կանդուն. միջակ է շնուածն այսր վանաց բոլոյ համակ 'ի խաղ-
տեալ քարանց, մայեւացեալ որաձայր կալմադեղէկէ, որոյ
երկայնութիւն տասն կանգան, նոյնչափ և լայնութիւնն. զա-
ռաջեալն տնի անշուք գտիթ կասեցեալ 'ի վերայ երկուց
սեանց, որոյ երկայնութիւնն տասն և ինն կանգան, նոյնչափ
և լայնութիւնն: 'Ի ներքոյ մենատանիս զան խորագոյն ան-
շուք և փապարք թերեւ գարանք կամ սահարանք կայից և
կարտեաց այնր վանաց, շուրջ զորով են ուերակ անտեղեք
և խաչապարդ հանդուարանք: Կալման Վեղարայ յարեւ-
ելոյ կուտ առաջի տարածանէ վանացս զիւր ընդարձակ տե-
տարան, և այնտ լայնարձակ գրութեամբ ոչ սակաւ տայ
դպարի զուարճութիւն աչաց: Երբեմն մենատանս զայս անուա-
նէին Վանք Սորդաղանեաց, որոյ վան յորինեալ ևս են
զպատմութիւն հրաշից եղբոց աստանօր, զոր յառաջ բերէ
Ղազար Սահկեցին 'ի գերս իւր յտեղն, և թէ Վանկլմա-
մուր յետ ուերելոյ դաշխարհն Հայաստանիոյ հարսերան և
զՎասպուրական, վերագաւնայ տա հանդերձ զորօք: Յայն-
ժամ Վանահայր վանացս երկացեալ 'ի բռնակալ իշխանն
տանտ 'ի շալակ իւր զտուրը Խաչն զմանաւորեացն 'ի Վնաց
Փայտեն և իջեալ 'ի մահերեւոյթա ծովուն՝ անթաց ասիւք
գնայ համարձակ, զոր տեսեալ իշխանին զարմանայ ընդ այն
ուստի թախանձանօք իմն կուէ յետ, խոտանալով նմա չա-
նել ինչ զմեռս, վասն որոյ գաւնայ անտի յիջեալ վարդա-
պետն և մտանէ առ նա՝ Է իւր ունելով զԽաչն փրկչական:
Վանկլթումուր յետ անգեկանալոյ ամենայն անցից և
հրաշից խոտանայ նմա շնորհել, զոր ինչ և կամեցի. նա
ինդրէ զքրիստոնեայ գերիս, որքան և սպառնակեացին 'ի նը-
մին եկեղեցւոյ:

Վանկլթումուր հրամայէ տալ զնորբերին 'ի պատիւ այնր հրա-
չագործ Խաչին և 'ի մտանել դերեացն ամբ շարունակ կարգա-
պատին բազմութիւնք նոցին, ուստի զարմացեալ իշխանին ա-
սէ, ուր սպառնակեցան այնքիկ բերաւոր գերիք, և զնորբ կա-
րացին զետեղել 'ի նմին յորբիկ մատան, վասն որոյ հրամայէ զօ-
րականացն ստուգել, իսկ երբ գնացին 'ի ստուգել տեսանեն

դերիք թեւ առեալ զօրէն աշտունս թռչին 'ի պատահանէ
մենաստանին, և դիմեն 'ի կղզին Սանայ, ընդ որս զարմա-
ցեալ, զարհուրեալ, յաճաղելով պատմին իշխանին, և նա հրա-
մայէ մեկուսանալ անտի, և բրկուցեալ 'ի ստեղծի հրաշիցն Է
այս դիպումս, և զիւրան զայն անուանեալ ասէ Սարգաշա-
եացոյ:

Արհեստագործութիւն (Հանայ Առնից)

Սամուն Բառուճոյ . . . Մեր Յովսէփս շնեցաք
դպար թոյ:

'Ի վերայ աջակողման որմոյ, թմին նի. 'Երրորդե-
ցաւ եկեղեցիս առ աջնորդութեամբ Յովսէփի և Բարա-
շիսի, մեծ սպարապետ Բարայ տէր երկրիս եւս առաջնորդոյ-
դին Սիկեռակոյ՝ Լաւրանով՝ որ և առաւ Քանաքեաւ, և
ակն ջաղացին, Բճիկ տէր Ամուսիան խր խալիթի ճողն, իւր
բերդածողովուրդն վանիցս. Կարգեցաք զՅայնոս թեան ճողա-
լոյցն, Օստիկ Ժամն Սառուքին տան. մեր ասոր վախճ, ով
վախճ հանէ, դատի 'ի Տեառնէ:

'Ի վերայ աջակի կողման որմոյն, ևս Բառուճոյ և Սա-
մունց Վերիդոս, Բրէլս և Բարեկոս փարանցաք և տուար
զՍողոմոնց այդին Երեան մօտ 'ի պատան եկեղեցոյս Հայր
(Հան. և առաջնորդ սորա արապեան Ժ Ժամ, ով խալի-
նէ, դատի 'ի Տեառնէ:

'Ի ճակատ Հորասոյն դրան, ևս Սարգուք և Բառ-
շնեցաք երկու խորանս, եւ Սառամ, Ստեփաննոս, Իսա-
սուր, Սիկեռակոս, տուար այդի 'ի Ժամանակս Յովսէփի Լաւ-
նորդի:

Գաւառի մասին Այսոյ խորոյ, որ այժմ կոչի Գաւառագետ:

Բամունային էր եղանակն, մինչ մեր ելեալ 'ի Գա-
ւառ զԷդսբաղաբէն, 'ի տանէ Բայ Բարսեղ Բրժու-
նոյ՝ զիմեցաք 'ի վեր կոյս 'ի սարահարթս աղետելալ Լե-
բանցն Գեղամայ, և բերկրութեամբ հողոյ փաւթացաք 'ի
Այոյճոյ հասանել:

Պարզ էր երկին, և ճառագայթք արեգակնս սկիզբօ Ներ-

կէին դադարեալ մերձակայ լեռանց, զեփեաւն հովուգոժ
զմեզք հնչէր, և տայր թեթեւութիւն շնչաւութեանս, Վայնզոյն
բիւրասր ծաղկունք ճաշային 'ի ծղօտս իւրեանց, ունելով 'ի
պտիկ գնորդարտասեւիլ կաթիլս ցօղոյ, և որպէս թէ աջա-
կից միւսեանց՝ հրաւրէին զմեզ 'ի հովտէ առ հովտ, Ասրկա-
ջաստհ առուք և աղբիւրք արծաթափայլ ախօսիւ խոխոցեալ
խճանէին 'ի ծաղկածօրծոր լեռանց, և սահեալ սղոսկեալ վա-
ղէին 'ի դաշտ անդր, Լըրկիր աստեղանիչ շողշողայր, 'ի բազմա-
թեանէ ապրտակափայլ անկոց, և խառտարիկ թռչունք 'ի գա-
ւառս օղոյ ճախր առեալ երամալին, զքնաթեանն երդէին
զերգս՝ զԱրարիչն իւրեանց փառաւորելով:

Միջէ մերմէ խայտային անմեղ զառնիք, և յահելէ
հօտք ոչխաւաց և անդեայք արջառոց, իսկ հովիւք բազմեալ
'ի կատարս մայրից և սրինգ 'ի ձեռին քաղցրալուր նաւագինս:
Ասնայք և օրիորդք առեալ զկովկիթ առ 'ի ժողովել զհաւ-
կրս 'ի մարեանց, 'ի հօտ անդր փութային նաղելի իմն և քըն-
քուշ եղանակաւ զպտուկն ճիւղելով, զի մի՛ ընդ կաթին զա-
րիւն քամեացին, և ծովսին Վեղամայ 'ի հեռուստ անտի որ-
պէս զանի վանի եղեալ 'ի կեդրոն մատանաւ լուսաճաճանչ
փայլէր, միանգամայն սքանչելի նուէր աշխարհին Վեղամայ:
Լու մեք լցեալ այսպիսի պարգեզք բնութեան, 'ի մեծի իմն
զուարճութեան հատանելով զուղին՝ ժամանեցաք Միլրեջայ 'ի
վրան բարեկամի մերոյ Սէթէոսի Բարեւելեան, զոր կանխա-
գոյն պատրաստեալ էր վասն մեր:

Ընդ տեսիլ զքանկալի բարեկամն իմ՝ զհայրենասէր և
դադգասէր Կապիտան Սուսաց Կայսերութեան զՊետրոսն
Մատթեանց Սէյազ մականուանեալ և զորդի նորա զառոյգ
և զկայտառ պատանին Յովհաննէս և զերկուս գովութեանց
արժանաւոր քահանայս զտէր Բագն Բարսեղեան, և զտէր
Բարեւելն տէր Բոտաւածատուրեան, որք անխնջ աշխատաւ-
րութեամբ մատաննիչ և առաջնորդ այսր ճանապարհորդու-
թեան մերոյ հանդիսացան զբաւոր աշխատութեամբ, սկսեալ
Միլրեջան զեղծէ 'ի բոլոր Ապոյճոր:

ԼՂԻՂԱԿԱՆ ԻՄԸ ԼՂԻՂԱԿԱՆ ՎԻՂՂ

Ի լայնանկատ գիւղ 'ի Վայոյձոր գոտաւ 'ի կողմն
Հիւսիսայ, օգն առ օգնարար, և ջաշն բարեհամ, շրջապատեալ
ծաղկածին լիբաւքք, յարեւելից ունի պետան թափառի Վա-
լիկ, յարեւելից զՎարալանք, 'ի Հիւսիսայ՝ զԹիւքէ Վալ-
դարան. Իսկ 'ի հարաւայ գիւղն Սարիշգայ : Տօնաւաճառ
տեղին՝ յորում 'ի նորայ կառուցան կրպակք տնօրէնութիւն յիշեալ
Տեղական գաւառ տեղապետին 'ի կարգէ Հեծեւորգօրաց, Կապի-
տան պարան Վեարաւ աւեր Համեւիտն Ստաւթեանց և այն
'ի վերայ հիման բարեհամ կանայ նորին Պայծառափայլաւ
Կենաց Եւքսանդր Խանովելի Բարեառմանայ Փրկաւքայի
կարմանց :

Անքձ սորա է առաւարտ գիւղաբնին 'ի հնումն Եւքսան-
անուանեալ : որ իւրով շատաճառ յորդաթեանն առական
գանդս և դոյզնիւ և շրջէ զՋրաղացս, տնեալ 'ի Սարիշգայ
մինչև ցաւերան Սոդ գիւղաբնայի : Եւս է հաշտաւոր
Սեփառանդին Եւքսան սուրբ Խաչ անուանեալ, յորում տն
փոխեալ կան նշաւքք տեղեաց սրբոյն Քրիստափոր վկայի :
Ենուամբն է միջակ կառուցեալ 'ի կաթածոյ բարանց, որոյ
երկայնութիւն վեշտաւան քայլ, և լայնութիւնն չորեքտա-
սան : Յաջմէ և յահելէ սեղանայն գտն առանկատաւք :

ԶՍեփառանդին գայր կոչն սուրբ Խաչ բնակէք
տեղւոյս, և առնդութեամբ ասն, լծէ ամփոփեալ կայ 'ի
ամա մտան ինչ 'ի Կենաց Վայտենչոր էառ տիկինն Սիւնեաց
'ի Հերակ կայտերէն Յաջաց 'ի տրխուր խրաց վատաւոր,
ցաւերաց նմին կայտեր : Եւս սրում 'ի պատմութիւնս Հացու-
նեաց Խաչն զրի, լծէ կայսրն Յաջաց Հերակլ բազմու-
թեամբ զօրաց դիմեալ 'ի Պարսս, և յետ խորատակելոյ զգո-
րութիւնս նայա, զՎայտն Կենաց՝ զոր գերեալ էր զօրավորն
Պարսից, եղև 'ի Վարէժ քաղաքի, և արտր գերադարձ : Ի
նմին Ժամանակի տիկինն Սիւնեաց Սառի անուն եղև ստոյն
ջական կայսեր Յաջաց յերթուս նուագս, լյուցանելով զամե-
նայն պատեւազմական պէտս զօրաց նորա :

Հերակլ Թեպէտ կամէր լինել պարտաւճար այնր Տիկ-
նոյ մեծադունիք պարգեւք, սակայն նա ոչ հաճեալ ընդ

այն՝ տակ ու չէ օրէնք բերատունելոյ 'ի պատուել զհաստատելոցս պահանջել զպատու կամ զվարձիտի եթէ կամք են Չերամ Արարելութեան փառապել զաշխարհն Աննեայ անձնաւել որդումբն շնորհեցիք ինձ զմասն 'ի Աննեայ Փայտեն, զոր տնիք առ ձեզ, որում փառապել աշխարհն իմ և ես:

Բնդ այս բան Տիկնոջն իմէպետ Չերակի հասան դատնի, բայց ոչ վատահանայ հոգի 'ի փայտն Աննեայ և հատունել, վասն որոյ բացատէ: 'Ի վերջոյ տանջեալ 'ի խղճէ, կոչէ զաշխարհականս խր և սրնն հնար առ 'ի կոտորել զատուածահանայ ինդիր յիշեալ Տիկնոջն հոռոյտայ միտքանեալ զննն զսոր առնելք փայտն Աննեայ կերելով զգաւն արկեղն, յորում էր նա: զի եթէ տանն կամք են Բատուոյ մասնաւորել զաշխարհն Աննեայ նշանաւ: Իշտէն, թնոյ ինքն հառցէ: Բնձնաւել ինդութեամբ լցեալ Տիկնոջն, Սիւսիւքն հանգերձ զոր տնիք ք ինքեան պարտալ յաղթութե և աղաչէ զերեսս Բատուոյ չորիկ զնքն և զաշխարհն Աննեայ 'ի նոյն շնորհոց: 'Ի վաղնն մինչ բանսն զարկն որոյ Աշտինեան տանն, զի ինքնին հատեալ կոյ մասն ինչ 'ի Իշտապարտան, զոր առեալ Տիկնոջն արաւաթի վերադառնայ յիւր աշխարհ:

'Ի բերանս բոլոր ժողովոցոյ յսմի այն պատմութիւն, թէ նոյն Իշտ Թաղեալ կոյ ք որում այսր եկեղեցւոյ: Թէ այսպէս, և թէ այնպէս, միայն զգալի նշան և զհրաշագործութիւնս 'ի սմին եկեղեցւոյ տեսեալ են և տեսանեն միշտ հեռաւոր և մերձաւոր բնակիչք: և կոյ Ուխտ այս 'ի մեծի պատուի, ոչ միայն 'ի Բերատունելոց, այլ և 'ի Տաճկաց:

Դանիաւնս կախկապս, այն՝ որ ասաց զտապ օրհնութեանս թմն ձայն շարականս, յետ մեռանելոյ իւրոյ 'ի ձեռն Չերատուել անպարկեշտ կնոջն, 'ի Աղան գաւաթի բերեալ Թաղեցաւ աստ առ Ժամանակ ինչ: և ապա հանեալ աստի ամփոփեցաւ 'ի վանքն Թանահատի, բոս գրելոյ Սանվանսի Օրբէլեանց: Եւ ընթեր արեւմտեան դրան եկեղեցւոյս կանոնեալ կան երեք գեղեցիկարանակ խալ մէկ, որոց որ ձանապրութիւնք եղծեալ են գլխովն, նոյնպէս և բազում առաքանապէսք, յոր չիք արձանադրութիւնք:

'Ի հարաւախոյն այսր գեղջ գտանի փոքրիկ եկեղեցի կառուցեալ 'ի կոթածոյ քարանց, 'ի զլախ միայ բլրոյ, որոյ

երկայնութիւնն է եօթն քայլ չե լայնութիւնն հինգ • և որովհետեւ 'ի տեղն տեղն խախտեալ է և աւերեալ, մասնորոյ անհետացեալ են արձանադրութիւնք նորին, սակայն 'ի քանդակագործ կուսակեալ քարանց մանր է մակարեւել զչքնաղ կերտուածոց այսր Ստորան: Ս'ի միայն 'ի ճակատ արեւմտեան գրան գտանի խորանածե կերտեալ ամբողջ շրջանակ, յորոյ վերայ գեղեցկարանդակ խաչ • շուրջ զորով գրի, Սարճամ Խաթան յաղօթս յիշեցէք, 'ի վեր քան զխաչն քանդակեալ կան յաջմէ և յահեկէ ահագնատեօնել առիւծք: Եւ 'ի ներքուստ յորմէ հիւսիսայ 'ի պատուանդան խաչն միայ գրի, 'ի թփն մերայ էճիթ Յակոբ Էրեց կանգնեցի զխաչս ինձ և ամուսնոյն իմոյ որք կարգալք, յաղօթս յիշեցէք:

'ի հիւսիսակողմն գրան գտանի կիսով չափ եղծեալ արձանադրութիւն, բոտ այսմ, և ամենափն հիշանի Պառոյ եկեղեցիս և մանկան Եպարայ և մեծահաւատ տիկնոջ Խոտանայ, յորժամ տէր էր տեղւոջս, 'ի ներքոյ սորին գտանի փորթիկ խաչ, յորոյ վերայ գրի, Կանգնեցաւ խաչս 'ի վերկուծիւն Տնարուղայ աղին • Թփն ճիւղ:

'ի վերոյգրեալ արձանադրութեանց մարթ է գուշակել թէ կատարեալ այսր առձաբի է նոյն ինքն Պառ իշխանն և մեծահաւատ կին նորա Խոտան:

Թափաթ 'Խաչի Կափառնածառ:

'ի լայնան'ստ և բարձրակ բլուր 'ի վեր բարձրացեալ 'ի հարթավայր տեղւոյ՝ ընդ մէջ Վեօթիւկու և Հիրհիր դիւորէից, հեռի յԱրկեաղ գեղոյն եօթն ասպարիդաւ, որոյ բարձրութիւն երկու ասպարէզ՝ զարդարեալ գոյնգոյն ծաղկոք և դալարագուարճ բուսովք, իսկ շրջապատն ութն: 'ի գաղաթան ունի զհարթավայր սիգուէտ և ծաղկաբեր տեղիւրու միով աստղաբիւլա • 'ի գաղաթանէ անտի ցլառակ նորին իմանէ բուրանէ գուրնոյնդէս զարդարեալ զանազան ծաղկոք և դալարի բուսովք, և 'ի խորութեան անդ գտանի փորթիկ եկեղեցի մի կառուցեալ 'ի կովածոյ քարանց, որոյ երկայնութիւնն է վեց քայլ, և լայնութիւնն երեք, արդէն աւերակ:

Եւ ընթեւ սորա բլրի ալանակիտ արդիւր սկսեալ 'ի մարտ

ամենոյ քանկութիւնն. և յիտ այնորիկ ստիպաւ առ ստիպա ին-
չ ազի մինչ 'ի սոգառ. Լւանդութիւն է 'ի բերանս բնակչաց, թէ
'ի սմին վայրի բնակեալ են երբեմն կրօնաւորք բազումք 'ի
ժամանակս իշխանութեան ազգին () Երկէնաց:

'Ի միջ այսր լայնածոց գոյ կորեն զեռեղիլ աւե-
լի քան քսան հազար անձինք, նոյնպէս աւանդութեամբ հառ-
առաւն, թէ բոլորս այս խրով խորագոյն գրովն աղանակալ է
գրազումն 'ի ձեռաց թշնամեաց. և էյոյժ հաւանական. բոս
որում որպէս 'ի հեռաւսո նոյնպէս 'ի մօտոյ չ'է մարթ նշմա-
րել, թէ գաղաթն նորա է ծակ, և ունի 'ի միջն զլայնածոց
գոյք:

Հետի 'ի տեղածիւս երկու տոպարեղաւ գոտանի հոյակապ
արձան, որոյ բարձրութիւնն է քսան և հինգ կանդան, և
լայնութիւնն չորս, յորոյ վերայ զեռեղիլ կան ճարտարաբ-
ուեստ ընտիր քանդակադարձութեամբ երկու խաչքարինք,
յորոց մինն անկեալ է 'ի վայր, իսկ միսն դեռեւս կանդան,
յորոյ վերայ քանդակեալ կան պատկերքսրբոյն Աբարտի և Պե-
ղտի, դէմք նոյա կայտառ, ալիքն փառաւոր, և հերքն երկաթ.
'ի ներքոյ պատկերացն գրի, սուրբ Աբարտս, սուրբ Պօղոս,
'ի ձախատ խաչին երկին նշմարանք արձանագրութեանց, բայց
անվերձանիք. միսյն թիւն շինութեան երկի. չ'ի:

'Ի հարաւային կուսէ այսր արձանի շինեալ կայ կիսաբուր
ժամացոյց. և յորեմանսն կոյրանէ են գամբաբանք բազումք
'ի կոխածոյ և 'ի մեծամեծ քարանց, յորոց ոմանք ունին զար-
ձանագրութիւնս, և ոմանք ոչ: 'Ի վերայ միոյ տապանազե-
մի գրի, Լ. յս է հանդիստ վարդապետին Հրապարակ, թմին չ'իլծ,
'ի վերայ երկրորդ տապանի գրի, և իւր եղբօն Սարգսին:
'Ի վերայ երրորդին, Լ. յս է հանդիստ Սանուշարին. թմին
չ'իլծ:

Քեռեանի:

Ի լայնանիստ գիւղ Հոյոց՝ սոյժմ հաճկարնակ, որոյ
աւերակն յայանի ցոյցանէ զմեծ տարածութիւնն, որ լեալ է
'ի հսումն. Լւանդութիւն է 'ի բերանս բնակչաց, թէ էջ սա
մին 'ի մարդաշատ դիւքսիւնից Այոյոյձոր գաւառի, երկերն ալ-

դաւանդ ե բերրի . օղն առողջարար . ե ջուրն բարեհամ . որ
բղիթի 'ի մերձակայ ժայռից , յարեւելից ա'նի զկապոյտ լեռան ,
չբշտադատեալ խաւածիւնի անտառք . 'ի հիւսիսայ զննդար-
ձակ ծաղկուելա դաշտ , տրանօր լինի առաւ մեղր , աղնիւ քան
զմերձակայ գիւղօրէիցն . իսկ 'ի հարաւայ զերկար ձորակ , ընդ
որով անցանէ կարկաճատահ առաւ ե խառնեալ ընդ վտակն
Բաւլախլար՝ դնացեալ իջանէ 'ի մեծ գետն Բարխաշայ :

'ի շինասիջի կառուցեալ կոյ եկեղեցի 'ի կոխածոյ
քարանց , քայց արդէն քայքայեալ , որոյ երկայնութիւն ասան
երկու քայլ , ե լայնութիւնն ինն , Սահա մի 'ի բացեալ 'ի
գողաթն ըլլայ միայ ե լայնանկատ զերեզմանատան , յորում են
գեղեցկավերա խաչքարինք ե տաղանովէմք : 'ի վերայ առաջ-
նոյ խաչին գրի , Աամաւն Բատածոյ ես Սարգան կանդնե-
ցի զԱրաշ 'ի փրկութիւն հոգւոյ Սիրայել Բղնի , :

'ի վերայ երկրորդին գրի , Սարք խաշ քարեխօս ե 'Դաւթ
Բէկին . թմբ , : 'ի վերայ երրորդին գրի , Բ. յս ե
հանգաւա Վերիգոր Բէկին , : 'ի վերայ չորրորդ մեծագիր առ-
դանին գրի , Բ. յս ե տաղան Սեթա Խոնին . թմբ , :

Հանդէպ ոյսր զերեզմանատան 'ի կողմն արեւմտեան
'ի տափարակ տեղւոջ ե նոյնպէս լայնատարած հանգառա-
քան , յորում են քան ե հինգ արտեսաակերտ խաչքարինք ,
որոնք կանգուն դեռ ես 'ի տառաւանդանի . ե ամենք խանար-
հեալք 'ի վայր , Հօրոյ միջի դան երեք խաչվէմք կից մի-
մեանց կանդնեալք , 'ի վերայ առաջնոյն գրի , Վերիգոր նա-
հատակ յիշեցէք 'ի Տեր , : 'ի վերայ երկրորդին գրի , Ես
Յովհաննէս կանդնեցի զխաշ 'ի քարեխօսութիւն հոգւոյ ի-
մոյ , : Եւ 'ի վերայ երրորդին գրի , 'ի թմբն չմ , 'ի քարե-
պաշա իշխանութեան Բրակնի կանդնեցաւ խաշ . ես Սա-
հակ որդի Սիմոնայ մեծ յառաւ կանդնեցի զխաշ 'ի փրկու-
թիւն հոգւոյ իմոյ , :

'ի գեղջիւ յայտնանէ հեռի չորիք տաղարկօք ե տ-
ւերակ եկեղեցոյ միայ կառացելոյ համակ 'ի կոխածոյ քա-
րանց , որոյ երկայնութիւն երկատասան քայլ , ե լայնութիւն
ինն , ե վտան խախտեալ գոլոյն շերեկն արձանագրութիւնք
քայ յերեւելոյ 'ի վերայ խաչից ,

Դ վերայ միայն բեկեալ խաչն, թափն յհարկունե-
ցաւ սուրբ խաչս... յանուն ահաւն Աշտոյ որդւոյ Սահա-
կայ Սենեոց:

Դ հարաւային դրան 'ի ճախտ միայն ճարտարարն-
դա՛լ խաչն գրի, 'ի թափն յիւթ, 'ի թաղաւորութեան Սիւս-
տայ որդւոյ Ստաւիայ կանդնեցաւ Աշտն 'ի ձեռն Վարդարի
կա... խի 'ի թիկանց կողմանէ գրի, Լա Վարդարի որդի
Վեարդ աստուածային աւազութեամբ գոի զարձանս բազում
աշխատութեամբ և մեծ յոսով բերն դռնն եկեղեցւոյս
կանգնեցի նշան սուրբ խաչն զաւակոյ արեւշատութեան, որ և
ահեղ դալտեան որդւոյն Ստաւոյ առեալ զայս զամբար թ
առաջ ահաւանել դիտուս Բրիտանի, որք ընթեռնութեամբ զգծա-
գիրս 'ի վիմն քանդակեալ յիւնցէք և զնս զյաղնամբն:

Վեարդար

Լ զիւղ Հայոյ՝ ալժմ՝ աստճկարնակ, հին անունն ան-
յայտ զեանեղեալ 'ի ճարամիջն յեղբ կարկաճառահ և կաթնո-
րակ վտակին Բաղրաւաղ կողեցեցի, այն է յորդ սղելուր, յա-
րեկեց հարաւոյ ունի զեառն Վապոյտ, յարեմակից հարաւոյ
զգիւղն Հիւրհէր, իսկ 'ի հիւսիսայ զԲեթեմանի, որոց դաւիթ
ընդերկայեալ կան 'ի պատարարութիւն սոյն գեղջ, օդն
մարտը է և գոմարար, ջուրն վճիտ և առաջարար, որ բղի
'ի մերձակայ լեւանց, Ակեղեցի սորա կառուցեալ է 'ի կոնածոյ
քարանց, որոյ երկայնութիւն տասն և ութն քայլ, և լայնու-
թիւնն՝ տասն, բայց արդէն քայքայեալ, Սերճ արեւմտեան
դրան 'ի հիւսիսայ կողմանէ կան երկու վանժ քանդակողոր-
ծութեամբ խաչարկնք, որք անժտեղի վրայ հանդիսանան
ճարտարապետութեանց կերտողն զկերտում:

Դ վերին ծայր միայն խաչն կայ պատկեր փրկչական, ահաւթով
'ի ձեռնն զխաչ, յերկուց կողմանց նորին աշտանիք թառցեալք
յաղմէ և յահեկէ պատկերք արանց կանգուն կացեաց, նայն-
պէս խաչակիք, 'ի նեքեոյ ալոյցիկ արանց նրաքանդակ պատ-
կեր արծաւոյ և ցլու, որոց մերձ լուսնածէ բալարակ շրջանակն
շղթայաշար մանուածովք մանր յորինեալ, շուրջ զորով կայ

դրեալ , , 'ի թմին չդդ , Յիշատակ մօր խնդ Ուրու խաթու-
նին , , 'ի ճակատ խաչին դրի , , 'իս Սարգանս կաղմիցի զխաչս
'ի փրկութիւնն իշտատարին , , 'իս պակաս քան զսա փեւմ քան
զակագործութեամբ է միւս խաչն կից նմին զեռեցեալ , , յորոյ
փերայ դրի , , կամաւն Մարտոնի' եւ իշտատար էրէց կանդ-
նեցի զայս խաչս հոգւոյ փրկութեան պարսն Սիւրբին իւր
թուին , , ալ կարգայք , , յիշեցէք 'ի Քրիստոս ,

'ի հարաւակողմն դրան եւն այլ եւ երեք խաչ-
քարինք , , յորոյ արձանադրութիւնն եղծեալ եւն 'ի սպաս ,

'ի հարաւակողմն այսր եկեղեցւոյ է տապան արհես-
տակերտեալ ճարտար յօրինուածովք , , յորոյ փերայ խաչ քար ,
եւ 'ի հարաւակողմն այսր խաչն պատկեր հերարծակ զօրականի
նստելոյ 'ի նմոյզ երկվար , 'ի գլուխն սրածայր խոյս զգեցեալ
զպատմութեանն կարճսր 'ի ծանկն հասանե , , եւ կոչինք 'ի յոսս ,
որոյ երկարութիւնն ժամանէ , 'ի ծանկնն եւ յաջոյ ձեռնն եւ
զակ սրածայր , , յորոյ փերայ դրի , , 'իս Սարգանս կանդն-
ի զխաչս եղբօրս թաղէտին , , սր է սրդի Սեղեք Քեկին ,
մօր թմին , , ,

Հրէիք :

'ի զիւղ Հայոց' այլմ Տաճկաքնակ հեռի 'ի զա-
գաթնաձակ լեռնէ ութն ասպարիզօր յարեկն հարաւոյ ,
օգն առողջարար , , եւ ջուրն բարեհամ յերկիրն արդատանգ եւ բեր-
բի , , աւանդութիւնն է 'ի բերանու սամկաց , , թէ սա էր զիւ-
ղարադար մեծ , , յորում բնակէին արք երկեցիք յաղաղս օգոյն
բարեխառնութեանն եւ տեղւոյն բեղմնաւորութեան , , յարեմը-
տից ունի զեռան Փալանդուղ , 'ի հիւսիսոյ' զգիւղն Քե-
թանլու , , իսկ 'ի հարաւոյ' զլայնարծակ դաշտս' ուր 'ի մեր-
ձակայ լեռանց լճանին կարեալառահ առաք եւ աղբիւրք անու-
շահամ ջուրց , , եւ առգանեւոյ զերեւոյ դաշտայ յօրինեն զքրան-
չիլն զարատան , , արդէն եւ երկին ամենաբեք հաստաձք
հոյակապ տանց եւ պարսպաց , , եւ տեղակք բազմութիւն այդեաց
եւ մեղաբեր պարախլաց 'ի զգալն ցաւ հայրենասէր սրտից ,

Սերժ այսր զեղջ յարեկն կայ , 'ի ստորոտս Մա-
սիսոյ լեռնէ է բերդն կապուած կառուցեալ 'ի կառար ասպա-

աւաթի միայն 'ի վեր սեղանցելոյ շրջապատակէ քարտէկի պարտապաշտեալք և աշտարակի, յորոյ մէջն փոքրիկ մատուռն անարձանադէր, որպէս երեւի, յամբողջս յայտնանէ ընկալեալ է զսնուն և բարձրաբերձ լեռան, և կոչի Ապոյոյս:

'Ի շինամիջն 'ի բարձրաւնդակ տեղոք կայ եկեղեցի գեանդեալ 'ի վերայ չարից վայելչակերտ սեանց, որոյ երկայնութի քսան և չորս քայլ, և լայնութիւնն տասն և ինն: Խորանն սրբազան Խորհրդոյ յերկուց կողմանց աւնի զաւանդատունս, վէճ քար սեղանայն մնայ գեռեռ խաչանիշ կերտուածալք, նոյնպէս և բուսածեմի նորին 'ի ներքուստ ամբողջ: Առսամուտքն եւս լայն և բարձր և շրջապատեալ քանդակալք, ամսնո չերեւի արձանադրտ թիւն ինչ փոսն ժամանակի շինութեան և ոչ աւանդ շինողին, միայն 'ի վերայ զանազան խաչից դոն մասնաւոր արձանադրութիւնք: 'Ի վերայ հիւսիսային սեան կայ քանդակեալ խաչ՝ յորոյ վերայ գրի, Եւ լ'ըբատտ կանդնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն հոգւոյ Աստուծէկէլին: Թփնն ուղղ: 'Ի ճակատ արեմտեան դրան գրի, Եւտուած պարմի Խոնդալին: և գտակն Վաղակն, և ծնողաց հայր Խաղաւմին և իւրն Սարգստին, ով կարգիք: Գորք ինչ հիւսի 'ի հարաւայտնն գտակն լայնածոց զերեզմանատուն, յորում եւս խաչքարինք բազումք, 'ի ճակատ միայն գրի, Կամուռն Եւտուածայ եւ Բատաղեա կանդնեցի զխաչս ինձ և ամուսնոյս թփնն չլթ: 'Ի վերայ հիւսիսային ճանապարհին Հերհերոյ կանդնեալ կայ մեծ խաչքար, յորոյ վերայ գրի, Եւ Գրիգոր օրդի Սարհատայ ոչ մնացի պատերադմի, հասայ կանդնեցի խաչս, յիշեցեք, թփնն չլթ:

Յարեւելս հիւսիսոյ պար դեղջ է սաղաշին անապատն սուրբ Սիւն անուանեալ կառացեալ 'ի ձոր ամիան 'ի ներքուստ և արտաքուստ 'ի կոփածոյ քարանց, որոյ երկայնութիւնն է վեց քայլ, համալսի նմին և լայնութիւնն, 'ի խորանի սրբազան Խորհրդոյ երկու եւս սեղանք պատարադի, բաժանեալք մի և եթ վայելչակերտ սեամբ, 'ի հիւսիսակողմն աւնի զգուռն, ընդ որ մտանէ յայլ եկեղեցի համալսի եւ կայնութեամբ և լայնութեամբ: որպէս թուի շինութիւն սորա է հնագոյն, ըստ սրում շինութիւն առաջնոյ եկեղեցւոյն երեւի նորոգոյն: յարեմտեան դրան երկրորդ եկեղեցւոյ

կանդնեալ կան խաչ վեմք աղնիւ քանդակապորժութեամբ ,
և 'ի վեր քան զգառն լուսամուտ փոքրիկ կերտեալ շքանա-
կաւ , յորոյ վերայ կենդանադիր քանդակ արժաւոյ ունելով
'ի մագլիկ զցուլ , առ որ են խոժառ հայեցաւաճք , որպէս թէ
զիշամեկ կամիւ :

'Ի հարստոյ կողմանէ ունի զժամացոյց քանդակեալ 'ի
վերայ որմոյ : Եւրջ զեկեղեցեաւս են խիտ առ խիտ ան-
տաւք և մրդարեւ ծառք և որպէս երեւի , պարտեղք , և յան-
աէրունջ մնալոյն եղեալ է մացառապատ և անանցանելի :

Ասան այսր եկեղեցւոյ դրէ Ստեփաննոս () րբէւ ,
թէ բարձին զնշխարս Ստեփաննոս Արեւեայ կալակոտարի և
տանկին 'ի սուրբ մեղարանն 'ի լեառն Արեւ կոչեցեալ , որ
պայծառանայր ճղնա թեամբք յայնմ ժամանակի քան զԱրեւայ
և Արիւ թխայն Աղիպատուս :

ԱՆՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԵՆԻՍ ԵՐԷ ԱՐԷ ԱՐԷՆՈՒՅ՝

'Ի ներքուստ կողմանէ 'ի վերայ հիւսիսային որմոյ
հանդէպ սեղանոյն աւաջին վանից դրի , Աամառն Արաուծոյ
ես Արեղակս և ամուսին իմ Խաթունն զսուրբ Յովհաննէս
'ի սուրբ ուխտս առաք զնիւ այլ հոգւոյ բաժին չէր , վարդա-
պետք և միարանք թ պատարազ սահմանեցին Յովհաննու
տօնին , մէկ ինձ Արեղակս ան . Խաթունին , կատարիւք օրհ-
նին յԱրաուծոյ . Զհ թմին , 'ի ներքոյ սորա , Լա Վարլամ
զնմ հոգւոյ բաժին 'ի սուրբ ուխտս առ խիւ վարդապետք միարանք
ան պատարազ տունն սուրբ հոգւոյ տօնին :

'Ի ճակատ հիւսիսային սեղանոյն , յանառն Արաուծոյ
ես Արեղակս տամ այս զԱրաւարին հոյն առաք 'ի սուրբ
ուխտս , վարդապետք և միարանք զսուրբ Սարգսին թ պատա-
րազ սահմանեցին ան Խերթանին , ան զԹեջի . ով խաղանէ ,
զատի յԱրաուծոյ . Թմին չի :

'Ի ճակատ հարաւային սեղանոյն , Աամառն հօրին
Արաուծոյ ես Արեղան վարդապետ , զարնոցիս շարէքն 'ի հի-
ւանէն զնեցի 'ի սուրբ ուխտս տվի , միարանքս զսուրբ Արա-
ւածածնին փոխման ան պատարազ ինձ պարդեկեցին , ով խա-
ղանէ , զատի յԱրաուծոյ . ամէն տարի , թմին չձեւ :

Ի վերայ հարաւային կողման, Կամառն Լստաւծոյ
հզօրն այս զեր յիշատակն և արձան անջնջելի Լստաւծային
շնորհք պարսնին Սարհամայ որդւոյ Ատակայ, թաւն մեծին
Սաղկարտի և բարեպաշտահայ և ամանոյ խւրոյ և
գեղեցիկ պաղոյ նոցա Ուրանոյ և քաջադօրին և մեծ
Սուրբ ուխտս դրամութաղին այգին վերին թովն չէր,
գրեցու . . . Ի ներքոյ սորա արձանապետ թիւնն եղծեալ միայն
թիւն ամբողջ, թովն չէ . . .

Սերճ գրան հիւխային կողման, Ի վերայ սրնոյ զրի, Կա-
մառն Լստաւծոյ ևս Սամաք դուստր Հասանայ իմ որդի
Աթիւթանի գեմ' սակն սապնձանի գոնցին տաւար նր Սիօնի տակի
հայն տաւար, և նր ուխտս տաւար, վարդապետ և միարանք
ք պատարապ սահմանեցին ծառադարդարին, և նինձ . ն իմ'
որդւոյն Սիւաղին, տլ խախտն, դասի յԼստաւծոյ թովն չէկ . . .
Ի ներքուստ Ի հիւսիսակողմն արեմտեան գրան, և կամառն
Լստաւծոյ հզօրն ևս Սմբատ որդի Լիւդարիտի յաղգէ Ուրպե-
լեանց գերի կացի ամուսին ևս երկու ամի
իմ' եղբարցեն բաժանեցոյ . . . նինձ հասաւ ևս Սմբատ
գծիւնն թովն հայն Լստաւծամնիս տաւ թովն չէկ . .

Ի վերայ հիւսիսային սրնոյն, Իմ որդիքս, Սարգիս Լու-
հեր զմեր սուրբ Սիօնի տակի հայն Ի սուրբ ուխտս ամինք
մարդապետ և միարանք սահմանեցին ն պատարապ Յակոբայ
Արդանանց տօնին անխախտն թովն չէ

Յորմն հարաւային յարտաքուստ կողման, Կամառ ու-
մենակալին Լստաւծոյ և իշխանութեամբ մեծ պարսն Քուր-
թէլին և որդւոյ խւրոյ Քէլքինոյ և Իւանէին, ևս Վանցի
ամուսին Սարհամայ որդւոյ Հասանեցոյ դուստր Խոստառ-
վելոյ յաղգէ Տարսիճեանց ետաւ յիմ' հաւալ արդեանց և
հայրենեանց ինց Ի սուրբ ուխտս վան հողւորդեանց ինց Ու-
րանոյ և Միագեանոյ, որ տղերք Ի Քրիստոս կամեցան զի-
վի սուրբ զիւրն խւր հայրենիքն խւր խաչին մաքն յարմար
տեսան զգաղարարտանն հզին ին գեկան գնուած ու ճ' գեկան
գնուած բամբակ հոյ և Ի յարմարատեսնու գործարարին հայն
յաղջրատիկ և միարանքս հաստատեցին Ի տարին ժք պա-
տարապ սուրբ Խաչն տօնին, Լմատենին դ' Ուրանոյ դ' քա-
ռասնից տօնին պատարապ ի Վանցին . ի Թաւխալնայ կա-

տարիչք օրհնին յՆստուծոյ և խաղանիչքն գտանին 'ի Տեառնէ :
 Այլ հաշտեալի կայ մերոց կամ օտարաց, մերոց մեղացն տէր է
 տառքի Քրիստոսի, թմին չղզւի :

Այդ սորաւս կամանն Նստուծոյ ևս Սերտմէ արե-
 դէս տալի բոշարութի հայն ջարդոցի դառն ամի սուրբ Նստ-
 ուածածնին, ալ հախառակի անխճած է, , ,

Սրբմանն դրան 'ի կողմն հիւսիսոյ, Փոխման Նստ-
 ուածածնի շարաթ օրն ևս Գրիգոր Վառլին Յառնջ Խաղի
 տալի այդին 'ի սուրբ ուխտս ամի վասն ամուսնին իմոյ Նս-
 բին, վարդապետք և մկարանք սահմանեցին թ պատարագ, կա-
 տարիչք օրհնին յՆստուծոյ, ալ զայն այդին յայս ուխտէս հանէ,
 յՆստուծոյ նշանաւ կղցի թմին չղզւի :

'ի ներքոյ սորա, , Սուրբ Գրիգորի տօնին՝ կամանն
 Նստուծոյ ևս կարապետս և ամուսին իմ տիկնաց տիկին զմեր
 հոգւոյ բաժին 'ի սուրբ Ուխտս տուար, վարդապետ և մկա-
 բանք թ պատարագ տոյին, մին ինձ՝ մին ամուսնին իմ կատա-
 րիչք օրհնին յՆստուծոյ :

'ի ներքոյ սորա, , կամանն Նստուծոյ ևս Քօթօրո
 զաղբերկայ հայն ալ ջրատալի սկիւք զնեցի 'ի սուրբ ուխտս
 տալի, մկարանք մի պատարագ տալին իմ հաւր Սարգսին, սուրբ
 Գէորգի տօնին . կատարիչք օրհնին յՆստուծոյ : , ,

Նստմեք արեմանն դրան երկրորդ եկեղեցւոյ 'ի հարա-
 ւոյն կողմանէ կանդնեալ կայ խաչքար, յորոյ վերայ քանդակեալ
 է պատկեր խաչելութեան . յորոյ աջ և ահեակ կողմանս նոյն-
 պէս քանդակադործ պատկեր արանց, որոց ձեռք տարածեալ
 յերկինս, և աջք 'ի խոնարհ պատմութեանք և արկանելիք նոցա
 ծաղւածոյ, յորոյ վերայ դրի : , Եւ լիցարս կանդնեցի զնաչս
 որդւոյ իմոյ Շահակին . յաղթմս յեղեցիք, , ,

'ի վերայ երկրորդ խաչին կղցի 'ի հիւսիսակողմն
 դրան . կամանն հոգին Նստուծոյ յարհիական քաջապետու-
 թեան տեառն ՅԱՍՆԱՆ 'ի պատրանութեան տեղւոյս Ուրա-
 նայ, Հասանայ, Վարդկնայ, ևս նուազս հոգի Սարգսն վար-
 դապետ կանդնեցի զսուրբ Նշանն 'ի փրկութիւն ինձ և հա-
 բաղատին իմոյ Սիւրբարոյ և որդւոյ նորին . 'ի թմին չճճի,
 Սուրբ Գրիգոր : , ,

Հիւսի 'ի դրանէ եկեղեցւոյս հինգ քայլաչափ կայ

կանգնեալ խաչքար 'ի շիրիմ' Երբորէ կայսիպասի, յարց
վերայ քանդակեալ է պատիկեր ալիզարդ մարդոյ վայելուչ
դիմօք, որ ունի զեւրեաւ երկար վերաբիւս, դլուխ նորա բաց,
և հերքն երկար, և 'ի ձեռնն նորա խաչ փորքիկ, յարց վերայ
զրիւ, եւ Հալիբ արեղէն կանգնեցի զխաչս հոգւոյ փրկու-
թեան Երբորէ կայսիպասի, թվիւ ուժի:

Փորք ինչ 'ի բացեալ սասի զամենի տաղանավէմ' յարց
վերայ քանդակեալ կայ պատիկեր սախձու և ցլու փակեալ
զմիմեամբք, մերձ որոյ են անձինք երկու մահալի 'ի ձեռնն և
հանդեպ նոցա առջիկ երիտասարդ նստեալ 'ի նծոյդ երկվար,
նեա 'ի ձեռնն, և բազէ 'ի բազէնն՝ դիտէ 'ի մարա կենդաւ
նեացն: 'Ա ներքոյ նիարուցն զրիւ, Լա ի հանդիստ 'Ա սով
բարին, որ կիսօրեայ հանդեաւ 'ի Վերիտոս, թվիւ ուժի:

Երբ՝ սմին կանգնեալ կայ զեղեցկաքանդակ խաչքար
մի, յարց վերայ զրիւ, Լա Լապաշտարոյս կանգնեցի զխաչս 'ի
փրկութիւն հոգւոյ իմոյ և եղբարց իմոյ և բովանդակ ազգա-
կանայ: ,

Ստորան արքայն Վահագնայ:

Մեկեալ հարուոյ Հերհեր գեղջ 'ի վերայ բարձր
ժոյսի 'ի ստորոտ Կապոյտ լեւին կառուցեալ կայ փորքիկ սա-
ղաշն մատուռն սրբառաջ քարամբք յանուն սրբոյն Վահա-
գայ զօրախարն 'ի Հաշ միայնակեցէ և յեղծօրն նորա Սա-
թուիւ, 'ի թուին Հարոյ չեղորոյ երկայնութիւնն չորս քայլ,
և լայնութիւնն՝ երեք, 'ի ներքուստ բաւձեմի արարեալ, սե-
ղան սրբազան Խորհրդոյ է փորքիկ և վիմ' քարն կցեալ կայ իւ-
որմոյն, 'ի վեր քան զվիմն քանդակեալ կայ պատիկեր տղա-
նայ 'ի նշան իշման Հողւոյն սրբոյ, զառաջեաւն ունի զփոր-
քիկ դաւիթ, լայնութիւն նորա և երկայնութիւնն միաչափ
հինգ քայլ, ձեղուն յարկի սորա ծածկեալ կայ երկու և եթ-
լայնարձակ քարամբք, եղբք որմոյ և ախաւեղաքէոք նորա ըստ
բաւականին ճարտարութեամբ են փորագրեալ: շարջ զարմ
են արձանագրութիւնք բոս այսմ, Կամուռն հորին Բառաւոյ
եւ Հաշ միայնակեաց և հարապատ եղբայրն իմ' Սաթուին շինե-
ցաք զսորք եկեղեցիս յաղագս փառաւորելոյ սուրբ Աւանիս

որ յանուն սրբոյն Վահրդայ զօրախորին, որ յաղաղս հանդերձեալ արքայութեանն Զնաւսի, այն բաղնաշարչար աշխատութեանք և մեծ ջանքն 'ի յուսարուսն անեալ կատարեցաւ 'ի թմբին չալ, 'ի Հայրապետութեան տեառն Սեւ փաննոսի Սիւնեաց աթոռակալի և 'ի պարսնութեան պոյմ տեղոջ գեղապանն իշխանիս Սարհանայ և բարեպաշտուհւոյ Սահբանին և տնտեսոյն իւրոյ Վանդային և գեղեցիկապատու շառաւիղացն Սեբանայ և Հասանայ Մզգալոյ . . . ձեզ միւր Վրիտառի յիշեցէք զՀաշ միայնակեանս և զճնոգս իմ 'ի մաքրափայլ աղօթս ձեր, և որ ապատար լինիք փառադարձխորանին, պարտիք զ' օր ինձ պատարազ 'ի տարին, զսուրբ Վարդարին, զճառդարդարին, և զտալ հինգ շաբաթին ինձ մատաղէք Հաշիս փան սիրոյն Վրիտառի անխախտն, և որ անխոյրէ տանէ գառի յամենակալ բերանէն Մատաճոյ:

Վանդալայ իմ Վանդան:

Եւ գիւղ Հոյոց՝ ոյժմ հաճկարնակ, գիրք տեղւոյն վայելուչ և ջուրն բարեհամ, երկիրն արդաւանդ և բերրի . յարեմոյն հիւսիսայ և հարաւոյ տնի դաւաճարեւծ աղխաղեալ լերինս, յորս և գոմնին մատաղք, յուերակաց հոյախաղ տանց տղեակեղեաց և 'ի յայնարձակ փոյոցաց անվր'պ գուշակին բաղնամարդութիւնք գեղջո, զառաջեան անցանէ գետն Մրփալայ փրփրադեղ կոհակօք, և 'ի մեթմախոյ լերանց սողակեալ իջանեն անուշահամ ալբիւբք, և այնպէս գնացեալ խառնին 'ի նոյն գետ:

'ի շինամիջն 'ի վայելուչ տեղոջ կառուցեալ կոյ սաղաւն եկեղեցի 'ի վերայ չորից յարմարադիր սեանց 'ի Պեարոս վարդապետէ 'ի թուին Հոյոց ունէ, որոյ երկարութիւնն քսան և չորս քայլ, և լայնութիւնն տասն և ինն:

Հեռի 'ի տեղոջէս կէս ասպարիզաւ յալին անդնդախոր ձորոյն կառուցեալ կոյ հոյակապ և չքնաղ մենաստան Վանդալանից համակ 'ի կոմածոյ քարանց յանուն սրբոյ Սեւայից 'ի Սովիայ տեղնոջն յամենայն Սիրտայ Սիւնեաց իշ-

խանի, 'ի գասերէ Վերիգորի Վերենկայ Դձե թմին Հոյոց. որոյ երկայնութիւնն ասան քայլ, նոյնչափ և լայնութիւնն. յօրինուածն շրջաւ պերճացեալ վայելաչ կաթաղիկէն:

Անի գմի սեղանն սրբազան Խորհրդայ և յերկուց կողմանց զաւանդատան, զստաճեալ մեծատանին կայ զանգալատան դեղեցիկ կաթաղիկէն 'ի դրանդի արեւմտեան դրան ճարտարապետն խաղաղացեալ է զիւր արեւստաւոր գրէ, որ զարմացոցանէ զտեսողս: 'Ի մէջ կամորի որմոցն զեանդեալ կայ մարմարենեայ խոչքար, որոյ երկարութիւն երկու և կէս կանգուն, և լայնութիւնն մի և կէս. հոճեն 'ի վերայ այս խոչի զանազան ձեակերպեալ քանդակագործութիւնք, նոյնպէս 'ի նմին քանդակի տեանի պատկեր մարդոյ, երկվորի, աղաւնոյ և Վերիստաի նստեալ 'ի վերայ իւր, և պատկեր ձերանոյ որ 'ի վերայ բարկացն կրէ զմատաղ մանուկ, գուցէ ձերանին Ամեն, Մայնպէս և պատկեր ձկան, որոյ 'ի ներքոյ գրի, 'իս Վարաշ կաղնեցի զեաշտ թմին ուրիշ:

Պարկաղ մեծատանին և աշտարակը նորին մարտեալ ընդ անդաթ ժամանակին դեռես կան մնան կիտակործան, նոյնպէս և սենեակը մարանից: Վեղեցիկ է գուռն հանդերձ քանդակագործ սեմք և բարաւորք, որ հոյի 'ի խորաձորա լարկայ դեռոյն ոչ տակաւ տալով զգրաւորութիւնն աչաց:

'Ի դիտութիւն հնասիրաց՝ պատշաճ վարկանիմ՝ դնել տատանոր զհաստած պատմութեան Ստեփաննասի () ըբէլեանց յաղագս շինութեան այսր մեծատանին:

Ի Վարձեալ և յետ ամաց ինչ երանելի և բարեպաշտ, տիկինն Սոփի դնոյ 'ի խորաձոր վայրն, որ Վնտէ վանս, կոչի, ուխտի պատճառաւ առ միայնաւորսն, որ կային անդր, բնակեալ, յորում տեղեւ ինչ բազմութիւնք նշխարաց սրց, յովկայից 'ի վաղ ժամանակաց, զորս ոչ ծանեալք, թէ ոյր են, 'իսկ ամ ուստի՞ և բազում՝ մեծամեծ բժշկութիւն յենկն, տեալ, սեալ արկիւնջն և յոյժ հաճեալ ընդ տեղին և մատուհան լինէր շինել զեկեղեցի և բնակեցոցանել 'ի նմա դասս կրօնաւորաց: Ասան որոյ և 'ի գիշերին երեւեալ վիպիցն խնդրէ, ինչ կատարել զնոյն խորհուրդ, ապա յարուցեալ արկիւնջն, իստ ածել վաղվաղակի արեւստաւորս 'ի ճարտար քարտաշաց

, , և սէիզան առնէ շինումայն կայսրեալ 'ի վերայ վաճառ
 , , զհայր Իսրէյ , զհայր Սարգիս , և զործակալ զԼէվիշեայ Ե-
 , , րէյ և նկարիչ և յանձնէ զնա առաւն Յովորայ մեծա-
 , , յ, հոգարարձու թեամբ 'ի կառարումն անկ : Վայլէ և անդ մե-
 , , ծամեծ ճգնա թեամբ հայրն Սաւման Վահագնի կոչեցեալ :
 , , կանգնէ դառն Մ. և նկարակերտ յորինումովք զարդարեն
 , , դառաւաղա և զորննա նորա , և արարեալ նաւակաւիս
 , , մեծահանդէս ժողովով օրհնեն զնա և անուանեն անուա-
 , , նակոչու թեամբ սուրբ մկայիցն և կայսրեանն 'ի նմա դասս
 , , պաշտօնէից և բազմա թիւն կրօնաւորաց : Դաւ զձորն զամե-
 , , նայն 'ի տաւալածաւ որն անդիս լնաւ անապատաւ օրօք և կա-
 , , ցաւցանեն 'ի նոսա արս ճգնաւորս և խաւակրան , յորոյ ա-
 , , ռաւել վառարեալ լինէր Բաւաւած քան 'ի Սինկական
 , , հարանոյ , և երանելի Տիկինն անուանէ զվանան Վահգեալ
 , , և շինէ զգիւղն 'ի վերայ վանիցն 'ի դուխ քաղին , և տայ
 , , 'ի ժառանգութիւն եկեղեցւոյն ազատ յամենայն հարկաց :
 , , նմանապէս և 'ի միւս կալնին , Կոտմար զիւզն և մեծա-
 , , մեծ նզովիւք վաղէ յիս ժամանակաց ոչ հանել 'ի տեղոյ ,
 , և տայ լինէր 'ի Թաւականիս Հայոց յձն : Իսկ զձորն ա-
 , , մենայն 'ի վեր և 'ի վայր մինչև 'ի գայն Ուսին քարն հրա-
 , , մայէ առնել անկախիտ 'ի մրդարեւ ծառայ և անուշաձա-
 , , շակ տաղոց և անկեալ այդիս վայելուչս յոյժ բարութեամբ
 , , 'ի վայելա մն առատապէս սուրբ կղբայրութեան և ամենայն
 , , կարօտեւոյ , զրէ տրձան յիշատակի սակաւ քան այսպէս :
 , , Լսա Սովի արիկին կին Սմբատայ աստուածապահ առաւն
 , , Սինկայ և դուստր Վերկորի Վերկնիան շինեցի զեկեղե-
 , , ցիս յիշատակ հագւոյ իմոյ , և յորեւառութիւն Սմբատայ և
 , , որդեկաց մերոց և զարդարեցի զսա մեծամախ սպասիւք և
 , , իստա զերկուս գիւղս 'ի ժառանգութիւն սմա , զոր մի սբ լե-
 , , յեռեցէ խախտել կամ հանել 'ի սուրբ եկեղեցւոյս , ապա թի-
 , , ոչ անլուծանել նզովիւք անթեալ լեցի յԼսաւածոյ և յաստ-
 , , ւածապաւմար սրբոցս :

Սառանի էր անակն Սայոձոր , շինեցի զսա և եզի-
 ալն 'ի վերայ : Հայր Քրիստապետ 'ի նմե թովն շինէ զհո-
 յակաւ զաւրթ եկեղեցւոյ նոյնպէս երանելի հայր Վառ-
 գէն ընծայէ վանացս երեւելի սպաս , սակայն 'ի կաթաղի-

Կոտութեան Հայոց տեառն Սարգսի և 'ի Թագաւորութեան
Հայոց Պապկայ ազգւոյ Լ. շափ և 'ի նորոգ Թագաւորու-
թեան Սիննայ և Բաղայ, Ստաւրայ՝ Սարգիս առաջ-
նորդ ստին յեա բազում արդիւնաւոր գործոց բերել զճուր
'ի հեռաւոր վայրաց բազում Զանկաք և մեծամեծ ծախիւք.
և զընդարձակ անջրդի առապար վանկցն առնել ջրարբի և
զբել ինքեան արձան յիշատակի, և վրակի նոսրիւք, զի մի՛ սք
իշխեացի կարել զճուր կամ կորդել 'ի վանայն. և լինի այս
'ի նմէ Թվի. յեպիսկոպոսութեան Սիննայ տեառն Յով-
հաննիսի:

Էջրխնագրութիւն Վանդալաց վանկց:

Երոտրուտ 'ի ճոկտաւ արեւմտեան դրան գրիւ: Շնոր-
հ չօրն Ետաւածային եւ անարժան Պետրոս վարդապետաւ
յովերաթին նորոգեցի սուրբ եկեղեցիս, հանդերձ ժամատնօր
չուրջանակի պարսպօր և տնարաւթօր յամենայն 'ի յիշատակ
չաղւոյ խնայ և իմ ծնողացն չօրն խնայ Յովհաննէսի և մօրն
Խանտմին. Թվին ճՃԻ:

'Ի վերայ հիւսիսային սրմայ դանդախաւան 'ի ներ-
քուտ գրիւ: Ետաւմին Ետաւծայ եւ Ետա սրդի Բօրկայ,
Ետաւած ինձ սրբակցաւ. իմ աւագ սրդին 'ի Բրիտաւ
փոխեցաւ. ևս առի զմեծ այդի Խարատանին հոգն յեկեղե-
ցիս, 'ի տարին թ օր ժամ զնոր կերակին առնեն Հասայ:

'Ի հարաւակոյմն արեւմտեան դրան գրիւ: Եւ Վարի-
գորէս նորոգեցի զայս վկայարանս 'ի վերիւթին հոգւոյ խնայ
Ետաբեայն և այլ միարանք սահմանեցին ինձ թ պատարագ
աւագ հինգ շաբթին, կաթարիւքն օրհնին յԵտաւծայ, իսա-
փանիւքն դատին 'ի Տեառնէ:

Բաշխանք:

Եւ զիւղ պատուական ջուրն և օդն առողջարար և եր-
կիրն արդաւանդ. յարեւելս հիւսիսայ այսր զեղջ հեռի եօթն
ասպարիդաւ և հաւաւոր մենաստանն սուրբ Ետաւածած-
նի սպիտակաւոր անուանեալ 'ի Տաճկաց կոչի Վիւլանք:

կառուցեալ համակ 'ի սղիտակի և 'ի փայլուն քարանց, որոյ
երկայնութիւնն տասն քայլ՝ նոյնչափ և լայնութիւնն, Մի-
ջողջ է դեռ ևս աւաղան նորին գեղեցիկ շրջանակաւ և կա-
մարաւ, 'ի տեղի վեմբարի գոյ արձան մարդոյ, ունելով
զգեստ հոյեարականի դէնս յերկինս տարածեալ, Այնուկս
առատապէս սկզանոյն ճարտարաքանդակ պատկեր, յաջմէ և յա-
հեկէ գրեալ « Հիտա Վրիտա » 'ի ներքուստ կողմանի 'ի
բոլորակ կաթմուղիկէի կան քաջարանդակ արձանք որք են Վր-
բիտասի և շորից Մշեաւարանչաց:

'Ի զբանդի արեւմտեան դրան 'ի վերոյ տպխտակի և փայ-
լուն վիմի քանդակեալ կոյ պատկեր՝ ավրամօրն կացեալ 'ի
կանդուն, 'ի գրիկն ունելով գիրկիկէն աշխարհի՝ և ոյնրան
կենդանի ձեւով, որ յապաշ կրթէ գտեսօրս. շուք զգրով են
զանաղան ձեւով բնաւր քանդակազարմութիւնք, զառաջեաւն
ունի զզանդակառան՝ 'ի կոխածոյ քարանց կառուցեալ յար-
մար ձեւով. և որովհետեւ 'ի քարինս այսր վանաց երեկն նըշ-
մարանք ոսկեակն մետաղաց, վասն որոյ ճառապայթիւք արե-
զական զօրացեալ շողշողան և արձակեալ զճաճանչս խաղին
զայս հայեցողաց: 'Ի հիսօխոյ կողմն մենատառնիս դան ճար-
տար քանդակազարմութեամբ արձանք երեկին արանց, առա-
ջինն է փառահեղ և պատկառելի ճերմունդ, որ նստի վե-
հանձնութեամբ, աղիզն 'ի ձեռին և թաղ տկանակաւ 'ի
գլուխն, զգեցեալ զգեստ երկար և լայն և յոտն հոգա-
թափ: Արկրորդն գեղեցիկ երկատարդի կացելոյ առնելեր
ճերմունոյն, զարդարեալ 'ի նեղ և 'ի կարճ հանդերձս, խի
երբորդն առայգ և կայտառ պատանայ նստելոյ յերկնար, որոյ
զերտասանակ թաղեալ 'ի բաց՝ երկրումբք ձեռք լարե զաղիզն
'ի գլուխն թաղ տկանակաւ. հանդերձք նորա կարճ մկնչե
'ի ծունկն, և քղանց հանդերձիցն լայն և ծալ 'ի ծալ. զօ-
տին տկանազարդ ունելով 'ի վերուստ զճիրանի ծածկոց. և որ-
պէս երեկ 'ի բռնութենէ հոգեց՝ քղանց ծիրանոյն 'ի վեր
բարձրացեալ քան զգլուխն անկեալ է զառամի: Մշաջի որոյ
կողմբառ անկեալ 'ի տապաստ հաքեալ բնդ պարանոյն 'ի նե-
տէ պատանոյն, հաւ 'ի գլուխ արձանին գրի փակադրով.
« Միջհասան որդի Վաշոյ », զաջ և փառահեղ ճերմ-
ունն է իշխանն Վաշ և մանուկն տաքնութեւր երկրորդ որդի

նորա Լաւոյ:

Ի կողմն արեւելից հեռի 'ի վանոցս երկու մզնաւ գոյ
սղբելու բարեհաճ ջրոյ բղխեալ 'ի մերձակայ լեռանց և որով
հեռեւ սորս այս երեւի մեռալալի, գաւցէ և անտի պատահի,
զի սղբելուն 'ի խորոց անտի հանէ ընդ իւր զսակեգոյն առաջ,
ուստի և Տաճիկը կռնն գնա Ղ գրուլալ:

Հուպ այսր սղբեր հեռի միտլ սասարեցաւ և ամբոց
ամաւր կառուցեալ 'ի կատար ահաւոր ժայռի պաշտպանեալ
պարտաօր և աշտարակօր, որ աւանդութեամբ շինեալ ստի 'ի
Պաօշ իշխանէ, և 'ի հաստատութիւն աւանդութեան պատ-
, մեն' լծէ 'ի մեռմ' նուաղի երբ լծնամիք կամեցան պա-
, շարեւ զըրբդն, Պաօշ իշխանն եղ 'ի դարանի 'ի նեղաչս
, ճարոց զգրակիսն. և 'ի ժամ' պաշարման ել ինքն 'ի դի-
, լանցի և դարանամաւորն 'ի լծիկանց՝ արարին զմեծ կոտ-
, լբամ, վասն որոյ և կոպանն այն մինչև ցայսօր 'ի Տաճիկաց
, իկոյի Պաօշ քեաբի, և 'ի Հայոց Պաօշի կողմ:

Ի բերդին գեա ևս կան հաստաճք մեծամեծ շինուա-
ծոց և լայնարձակ ջրշէղջաց, բայց ափսոս ոչ երևին արդէն 'ի
միջի, ոչ Պաօշ իշխանն, ոչ Լ'միրհասան և ոչ Լաւոյ, ա-
նուանք նոցա և զործք մնան կենդանիք, իսկ ինքեանք մը-
տին 'ի տուն յախտենից, և թողին սուդ հայրենասէր սրտից
երանի' լծէ և մեք յեաղայից մերոց աւանդեցաք զԼ'ստ-
ուածաճաճոյ գործս. սրպէս և նախնիքն վաթացան, թողին
վասն մեր, ոչ հեշտանալով 'ի զրգանս վաթիկութեան, գի-
տելով ելծէ երազ է և սուտ պաճաճանք:

Հեռի նոյնպէս 'ի մեռաւորանէս քառասուն քայլեւ յա-
րեւմուտս կայս գոյ սղբելու գովարար հովանացեալ 'ի թաւա-
թաւի վարդից, վասն զի որպէս սղբելուս այս, նոյնպէս և
լեռան յարեւմտից ծածկեալ կան 'ի խիտ առ խիտ վարդենեաց
և 'ի գարնան վառ 'ի վառ փայլին և շողջողան որպէս զս-
հարօք պտակեալ լժաղուհի 'ի միջ շրջակայ լեռանց, ար-
դէն Տաճիկը 'ի բերոց առեալ ասեն Վիւլվանք, 'ի շրջա-
պատի վանացն լի են մրդաբեր ծառք, յորս են ընկուզենիք
բաղունք, զորոց բերս ժաղլն մերձակայ բնակիչք. պարկապ
սորա մեծ է և դեղեցիկ, բայց այժմ 'ի սպառ խաթրալեալ
մնայ միայն հաստաճ ինչ 'ի հիւսիսոյ կողմն:

Շարի Էմ Շարիտայ վանք.

Ի հռչակաւոր սագաշէն մենատունն կառուցեալ 'ի վերայ չորից քառակուսի սեանց 'ի կոխածոյ քարանց, զերեցիկ 'ի ներքուստ և արտաքուստ, որոյ երկարութիւնն տասն և ութն քայլ, և լայնութիւնն տասն և վեց, Յարեւելից ունի դարերեր ծառադարդ խորածոր, ընդ որով անցանէ կարկաճասոհ և քաղցրահամ վաակ ջուրց լի կարմրախայտ ձկամբ, խի 'ի հիւսիսոյ և յարեւմտից զճաղկածին և զպարարտարոտ բարձրաբերձ լերինս:

Սենատանս տոյ 'ի ներքուստ լուսաւոր է և պայծառ, քստ օրում քաղում են լուսամուտք, աւրնթեր սեղանոյն են երկու աւանդատունք, և յահակ աւանդատանէ բարձրացեալ ելանէ 'ի տանիս սեղանոյ, և այնպէս ծածուկ ճանապարհաւ հասանէ ցդուռն արեւմտից:

'ի դրանդի արեւմտեան դրան կայ խաչ մարմարոնեայ եղեալ անդ 'ի մահաեռի Յակոբայ Ջաղայեցոյ 'ի թուին Հայոց ուժի:

Բա դրան եկեղեցւոյս դոյ դաւիթ քարակոխ զեռեղեալ 'ի վերայ վեցից սեանց, որոյ երկարութիւնն է տասն և ութն քայլ, և լայնութիւնն ութն: Երբինք տանեաց նոր են դեռ ևս, որոյ շրջապատն աղնիւ ախաւեղադէս: 'ի շրջապատ մենատանիս ձգեալ կայ ամուր պարիսպ և աշտարակ 'ի կոխածոյ քարանց, երկու են դրունք յարեւել և յարեւմտս նորին, սենեակք միարանից անկանին 'ի հիւսիս, համակ 'ի կոխածոյ քարանց թուով քսան և ութն, և 'ի ներքոյ սենեկայ երկու մեծամեծ քարուկիւր նկուղք, որոց երկայնութիւն հարեւր քայլ, և լայնութիւնն տասն և հինգ: Բա 'ի ճաւատ առաջնորդարանին՝ որ բարձր է քան զամենեւին, գրի, Սեր Եւսուս Քրիստոս, և:

Հեռի 'ի մենատանէս տասն քայլիւ յարեւել կոյս է հոյակապ սեղանատուն զեռեղեալ 'ի վերայ վեցից կամարաց, որոյ երկայնութիւնն է քսան և հինգ քայլ, և լայնութիւնն տասն, համակ 'ի կոխածոյ քարանց, նոյնպէս հաւ 'ի դուռն արեւմտեան զան 'ի կոխածոյ քարանց երկու սենեակք, խի 'ի հիւսիսոյ կողման աւերակք քաղում սենեկաց: Բարտա

քոյ պարսպի վանոցն է դոմ անասնոց կերտումք քաղաքիւր , որոյ երկայնութիւն բաւն և երկու քալլ , և լայնութիւնն տասն և մի . 'ի վերայ որմնոյն գրի . . 'ի թռին ա՜ճճը շրնորհօք Վրկատակ ևս յաջորդ սուրբ տխախ Բնոսն վարդապետ նորոգեցի զանգի անբանից 'ի վայելումն մկարանից :

Եւթիսդ իմ Յախարար .

Ի սրբաբնան Յախարար քաղաքի , այժմ՝ տաճկաքընտի , օդն առաջարար . ջուրն բարեհամ , և երկիրն սկզաւէտ զեռեղեղալ 'ի բարեւել ճարամիջի , շրջապատեալ բարձրաւիաւար լեռամբք : Աստի յորդառատ խոխոջն անուշահամ՝ առաք և մկայեալ կաղմեն զվճիտ վտակ . յորում են կարմիրախալա ձկուներ . և այնպէս սրբն լաց սահեալ սոգսակալ բնդ լծաւ լծաւ անտառս ճարոց շրջապատյալ ակօսիւ և վրիւր բողեղ կահաօք մեթ լարձալծախալլ շալալով 'ի ներքայմ լծին անտառաց , և մեր լծ աներեւ լծանալով յալաց 'ի խաւաճարս նորին , և մարա բնդ ազաւաճից կեցալ դահամլէժ 'ի բարձանց որտաւով հախ , և ապա կարկոջեւով բնդ պարարտարօտ և բնդ ծողեւածին վայրս իջանէ 'ի դաշան , կաղմեւով մրանգամայն զսքանչի թեւարան բնութեան :

'Ի հիւսիսակարն այսր վտակն , անկանի սքանչելի և մրանդամայն ողբալի ստեբակն Յախարար քաղաքի , յորում են հոյակապ և յիմարդեան եկեղեցիք կառուցեալք վսեմ՝ ճարտարութիւնով լծեալք : Եւրաք շրեղաշաք տանց և պալատաց մերոց իշխանաց , արգէն է բուռց բնակարան և սրջ դողանաց :

Վահին տասանօր նաեւ նշխարք յոյժ նահատակաց և մարտիրոսաց և այլոց սրբոց , երկին գեռ ևս 'ի քաղաքումն և 'ի շրջապատս նորին գեղեցկարանդակ շերտք և հոյակապ կաթ կաթալք և մահարձանք ականաւոր արանց 'ի գլխի սուգ հայրենասէր սրտից :

Վեռ ևս կան մնան հատումք բնդարձակ փողոցաց և երբեմն ճիւղութեամբ լցեալ կրպակաց և այլոց հոյակապ շինումաց , բայց արգէն բնդմեալք 'ի խորին տխութիւն՝ ծածկին վարդաբուս սոյո և կան 'ի լուծեան անկալեալ մկայն վերին այցելութեան :

Ի հիւսիսահարաւոր սորա անկանի ամառ քերդն Հրաշեալն կառուցեալ ՚ի մէջ երկուց անգնդախոր ծորոց ըստ Ստեփաննոսի () Երեւեանց ՚ի Հրաշեկայ շինեալ, իսկ ըստ աւանդութեան բնակչաց ՚ի Սմրատայ կառուցեալ. գուցէ վերանորոգեալ : Սիւնոց երկուց ստիպի ծորոց ամրացուցեալ կայ պարսպօր և աշտարակօր ՚ի կախածոյ և ՚ի հասարակ քարանոց, բայց աշտարակք՝ որք առննթեր դրանց, են երեքկարգեան մի քան զմի բարձր. որպէս զի ՚ի զբաւել միայն ՚ի թշնամեաց, միան պաշտպանեացէ դնա և զքաղաքն, և այսպէս, ամենուտաւ կան ամրացուցեալ զանազան առանձին քրդամբր : Տարածութիւն քաղաքիս կարէ լինել քան դասպարեկ միւս քաղաքիկր ջրհորք նորա միան գեռ ևս յամբողջութեան, ՚ի հասարակ կառնակ, զորակիցն պաշտպան սորա է ձիւնախաղաղ լեռան խաբեաղապարսն, որ ամբարձեալ յամբոյ ՚ի վեր քան զամենայն լեռինս Ապոնոսայ յստրատանք իմն պարծի : Հեռի կէս ասպարեղաւ յայտ գտնիկ յարեւելս կայս՝ է գերեզմանատուն որպէս երեւի իշխանաց Հոյոց : Հարջ գործով պարկապ ՚ի մեծամեծ քարանոց, յորոյ միջն ըստ ոյթմեան սփարութեան կառուցեալ կայ եկեղեցի հանգստարանի, որոյ շինութիւնն վաւթ վայելչացեալ յարմար կալմադիկէիս ՚ի Ստեփաննոսէ Սեպարապօտի, Սիւնեաց յորդոյ Տարապիճ իշխանաց իշխանի, մերձ նմին ճարտարարանգակ տապանալի մի, յորոց վերայ դրին, թմին չձր՝ այս է հանդիսա Խոշին դուռք : Եւսիկնց պարսն Սահրամին :

Եւսիկն չի՞՞՞ այս է հանդիսա պարսն Աղթանակին որդւոյ պարսն Սմիկին, (գուցէ կառուցանողն կալմադիկէ եկեղեցւոյ, որ ՚ի Տիկիւն)

Ի կողմն արեւելոյ ՚ի ծայր քաղաքիս յարեւելոյ կառնն է երկրորդ եկեղեցի կառուցեալ ՚ի կախածոյ քարանոց արդէն քաղաքիս, որոյ երկայնութիւն տասն քալ, և լայնութիւնն ութն : Եւսնթեր արեւմտեան դրան լայնածոց դաւիթ նայնպէս ՚ի կախածոյ քարանոց, որոյ երկայնութիւն տասն և ութն քալ նայնչափ և լայնութիւնն գետեղեալ ՚ի վերայ չորեք վայելչակերտ սեանց : ՚ի յորմն դաւիթն գրի, Եւս է հանդիսա տէր Եւագին, թմին չէ՞՞՞ :

Քարեկը կրթ ստիւա ինչ հեռի աստի է երրորդ հո-
րանայ և սաղաշին եկեղեցին կերտեալ 'ի խարտեալ քարանց,
'ի վերայ չորից քառակուսի սեանց որոյ երկայնութիւն քսան
քայլ և լայնութիւն տասնևութն: Առասմուտք նորա և
դրանք քանդակեալ են ըստ ամենայնի վայելուչ ձևով և ա-
ւարան նորին կամարայարի: Յաջմէ և յահեկէ մեծի սեղանոյ գոն
աւանդատունը: յորտ են սեղանք որբազան խորհրդոյ: և յա-
տակ եկեղեցւոյն յորդարեալ կայ համակ 'ի կոնածոյ քա-
րանց: Նոր նմին և 'ի շրթունս սեղանոյն նկար բերութա-
քանդակ: յորոյ վերայ միատուղ արձանազիր՝ ըստ մեծի մա-
սին եղծեալ: Ստաբ... արթե... Աշտ... Շահնաշ:

Եւ 'ի վերայ արեւմտեան բարաւորի գրի ասյո է
հանդիսա: Քարեկը հիւսիսոյ ոտն եկեղեցւոյ դոյ լայնա-
ծոց գերեզմանատուն: յորում են բազմութիւ խաչքարինք և
տապանաքմբ: ուր 'ի վերայ միոյ սալաթառոյ կանգնեալ կան
'ի մի կարգ չորեքին ճարտարարուեստ խաչքարինք: յորոց վե-
րայ գրի: Մարթարո կանգնեցի խաչո հօր իմոյ Ալիկան և
մօր իմոյ Ամուլէ: Եւ Ալիկի գնեցի հողս քսան և եօթն գե-
կանի: և արարի գերեզմանատուն Հայոց: Այնպէս գրեալ է
թուին չր: Ամաւ Աստուծոյ եւ Սարգարէս կանգնեցի ըս-
տայո 'ի բարեխօսութիւն հոգւոյ իմոյ և ամուսնոյ իմոյ և
զաւակաց իմոց: 'ի հարաւախոյմն հանգստարանիս 'ի ձորա-
փան յեղծ ջրոյ է չորրորդ եկեղեցի՝ կառուցեալ 'ի սրբատաշ
քարանց: վայելուչ կաթուղիկէիւ գետեղեալ 'ի վերայ երկուց
որմնաւակ սեանց: գուռն նորա և լուսամուտք են յարմար
ձեւոյ: յաջմէ նորին աւարան խորհրդոյ: և 'ի ձախմէ նման
օրինակ արտաւ հան: Առնթեք արեւմտեան դրան ունի զգաւթ
'ի սրբատաշ քարանց որոյ երկայնութիւն տասն և երկու քայլ:
և լայնութիւնն ութն: յորոյ դրանդի քանդակադործն խա-
զացուցեալ է զկար ճարտար գրիչ: Թերեւս անժխտելն վկայ
ճաղեկոյ սյնմ՝ արհեստի 'ի Հայաստան աշխարհի: 'ի վերայ
հարաւայնն որման քանդակեալ կայ երկդիւեան վիշապ: և 'ի
միջն գլխոյն ժամացոյց արեգական: գուցէ երկոքին գլուխը
այնր վիշապի նշանակեն զտիւ և զգիշեր: որք անդադար ծա-
լեն զմասն և զժամանակս: Ստիւա ինչ հեռի 'ի կողմն ա-

եւ մտից 'ի մէջ այտոցիկ հանդստարանաց, դոյ տապան պարսպապատ նահատակի անուանեալ, յորոյ վերայ արձանադիր հայերէն և տաճկերէն, բայց ըստ մեծի մասին եղծեալ. միայն երեկն քանի մի բառք ըստ այսմ. «Օ հողիս ճշմարիտ հաւատով և ուղիղ սրտիւ և յի շնորհօք նահատակեցաւ և Քրիստոսի լուսոյն արժանի եղև, և Քրիստոսի ողորմութեանն հասաւ. ամենայն ցաւոց բժիշկ յաղօթս յիշեցէք եղբարք մեր սուրբ Արքայս. . . . վասն անուանն Քրիստոսի»:

Պարսիկք միշտ ունին զստ 'ի պատուի. վասն զճարգ հանապազ և մատուցանեն զխաւով. վասն զի տան տեսեալ եմք անդադար և տեսանեմք, զի շող լուսոյ 'ի վերտստ ցաւանայ 'ի վերայ տապանիս, թէպէտ ունաց արդի լուսաւորեալ կարծելոց այժմ անընդունելի. և չէ ինչ զարմանք. զի նորա միայն կարեն որոշել զայս խնդիր, որք արժանացեալ իցեն առաքինի վարուք աստիճանի շնորհաց: Ս'իայն անտարակոյս իսկ յայտնի է ամենայն ճշմարիտ հաւատացեալոց, թէ Մատաւ զվառաւորիչս իւր փառաւորէ, ըստ որում ոսկերք նահատակաց սուրբ են. վասն զի գործիք եղեալ են սրբութեանց, և առաքինութիւնն տարրացեալ է 'ի նոսա. Վառիթ վասն ոսկերաց սրբոց ասէ. «Թէ Պահէ զամենայն ոսկերս նոցա. և մի 'ի նոցանէ ոչ կորիցէ: Եւ չ'էր սուրբ և չ'էր յարգելի, զի ոչ փոյթ էր Մատուծոյ պահել զնոսա, զի մի' կորիցէ»:

Ի հարաւակողմն այսր պարսպի 'ի վերայ միոյ կիտաբուր վիմի, են ընտիր փորագրեալ երկու արձանք, Մատնինն՝ այր փառաշուք բաղմեալ 'ի ճարտարաբանդակ աթոռ. Թագախանակուռ. 'ի գլուխն, և գայիսն 'ի ձեռին, զգեցեալ ըզպճնաւոր վերարկու որոյ քղանց ծածկէ զոսա. իսկ երկրորդն կին գեղեցկատեսիլ, 'ի պճնադարդ և 'ի ծայծալ հանգերձս շքեղացեալ, ունելով 'ի պարանոցին զմեհեանդ և զմահիկ, զմի ձեռն 'ի ծնօտին թիկն զաթոռովն ածեալ, և միովն աջակցեալ լէ առնու սրպէս երեւի է քար դրանդի սան Տարսա յիճիշտանաց իշխանին. և յայտոցիկ արձանաց մինն է Տարսայիճ իշխանն և միւսն ամուսինն իւր Սինա խաթուն՝ դուստր Գալալ իշխանի. ըստ որում 'ի նմին վիմի զրի, «Մատաւ շնորհաւոր առնէ դարբաս պարսն Տարսայիճի և ամուսնոյն իւրոյ Սինայ խաթունին. 'ի թվին հայոց չիգ»:

՚ի ներքոյ հրաշխութեղ զղեկին ՚ի հիւսիստիտնն Հայաստան
քաղաքի անկանի լայնածոց հանդատարան , յորում են բազ-
մաթիւ զարմանալի մահարձանք և տապանալէմք , յորոյ միջի
երկուքն առաւել ճարտարարուեստ եղեալք ՚ի վերայ միոյ
սալաթուոյ . երկայնութիւն առաջնոյն տասն կանգուն ՚ի
միակտուր քարէ . և այնքան քերտաքանդակ մինչ զի գծո-
ւորին է արդէն ՚ի կակուզ մօտն ձեակերպել . յորոյ վերայ
գրի քանի մի բառ . , , ՚ի բարեպաշտ իշխանութեան , , Տա-
սայիճ եւ Լեւոնի Սիսիթարայ որդի Խոյդեղոյ , Թվին չէր .
Խակ երկայնութիւն երկրորդին տասն և հինգ կանգուն , և
լայնութիւնն եօթն . ՚ի հիւսածոց քարանց . յորոյ վերայ
զետեղեալ կայ խաչվէմ . ՚ի ճակատ խաչին պատկեր Փրկչա-
կան , յաջկողմն Տիրամօր , և յահեակն Յովհաննու աւետարան-
չի , ուրանոր գրին և անուանք նոցա . շրջապատ խաչին քան-
դակադործ . յորոյ վերայ գրի . , , Լ. յո դոյխօն միեւալ արեամբ
օծեղոյն Հիսուսի կանգնեցաւ իշխանութեամբ Ռուրթիւն .
Մեք Վրիգոր Սիսիթար բարեխօսութիւն մեզ և ծնողաց մե-
րոյ . Թվին չէթ . Ոչ հեռի յարձանէս յայտմանէ դասնի
միաստանի մեծահասոր վէմ , որոյ գաղաթն կոտեալ է և
յարդարեալ , և զետեղեալ ՚ի ծաղկածին և ՚ի մարգարօտ վայրս
շրջապատեալ Թաւաթուի մայրեօք ՚ի պէտս աւուրց խրա-
խութեան , ուր պարունակիլ կարեն աւելի քան զերեսուն
այր :

Աւրգունոյ վանք ՚ի Տաշուց Վիւնէի տնտնէալ :

Բարեւելս հիւստոյ Լլապեաղ արուարձանի ՚ի սի-
լաւէտ վայրի գտանի սագաշէն եկեղեցի մի կառուցեալ ՚ի
կոխածոյ քարանց , որոյ երկայնութիւն տասն քալ և լայ-
նութիւնն ութ . զետեղեալ ՚ի վերայ չորից որմնապիակ սեանց ,
ունի զմի սեղան սրբազան Խորհրդոյ . և զերկուս աւանդա-
տունս յաջմէ և յահեակն ճակատ նորին նուրբ քերտաքան-
դակ . ՚ի վերայ հիւստային որմնոց գրի արձանագրութիւն .
բայց ըստ մեծի մասին եղծեալ այն է . , , Տաւսայիճ իշխան
տուի տաճարնս զխաչանի այգին սուրբ Վրիգոր յիշատակ
հոգւոյ իմոյ , , սպասաւոր Լիսուսաճաճնի տօննի

պատարագ. 'Ի ներքոյ սորա գրի, 'Երողեցու. . . թեան. . .
'Իստիժ անյաղժ. ապիւնք կամ լարքինք առնեաց նոր են դեռեւ.
և պարիտայ նորս ամուր և պատուական, երեկն նայնպէս և
աւերակք սենեկաց միտրանից:

Հուպ 'ի սոյն մեծատան 'ի կողմն արեւելց են միա-
կարգ տապանալէմք: յորոց մինն է Աւրոյքէ եղեսկապախ. յո-
րոյ վերայ քանդակեալ է աջ ձեռն մատանեաւ. Հանդերձ և
օձաձեղաւազան: Ընդը քան զպարիտայն, քղեմն ամենայն
ուստեք յորդաւատ աղբւրք: յորոց կէտր անկեալ կան դա-
նազան պաղարեւ ծառք. զորոց բերս վայելն վոյրելնի դա-
ղանք և թուշուք:

Սուրբ Սեն Էմէ ԷԼ ԵԵԵԻ. որ 'ի Տաճար
Էմէ ԷԼ Դոսէ:

'Ի Հաշակաւոր մեծատան կառուցեալ 'ի կոխածոյ
քարանց, 'ի վերայ չորից որմնափակ սեանց, ունի դմբ սեղան
որբազան խորհրդոյ, և գերկաւս աւանդատուն. յոջմէ նորին
և յաճեկէ, յորս են սեղանալէմք, ուր մատուցանէին զտ-
աանձին պատարագ ըստ Հին սովորութեան պատմաւեալ յեր-
կուղէ Թնամեաց:

Եւրնթեր արեւմտեան դրան զոյ փոքրիկ գտ իժ 'ի
կոխածոյ քարանց, որոյ երկայնութիւնն ու լին քալոյ, նայնչափ
և յայնութիւնն գեանցեալ 'ի վերայ վիցից որմնափակ սեանց,
յաջմէ և յաճեկէ նորին փոքրապոյն խորանց սեղանալէմք, և
բոլորակ լուսամտիւք:

'Ի Հիւսիսոյ կողմանէ ունի զգուսն. Է որ մասն, 'ի
միւս եկեղեցին, որ կառուցեալ կոյ 'ի կոխածոյ քարանց 'ի
վերայ չորից բարձր և բարակ սմնափակ սեանց. Հուպ 'ի
դալժն է չքնազ դանդափատուն վայելչացեալ յարմար կո-
թուղիկէլ. յորոց վերայ նրբաքանդակ պատիւք Տիրանց, մի-
ածինն 'ի գրիւն, յաջմէ և յաճեկէ նորին կանուք երկու,
թուի թէ իցեն Կարեամ մալժաղենացին և միւս Սա-
րիամն:

'Ի Տակաւ դրան երկրորդ եկեղեցոյն կոյ Տարաւոր և
նորը քանդակաղործութիւն, զարդարեալ խաչանիչ չաճմաւ

կօք և կենդանանկար ողբուղարներ որթովք:

Թագակա մենատառնս այս կացեալ է անպարտելի
տխայեան յերեսաց հարուածաց յաշտղտան ժամանակի ,
բայց արդէն օր առօր պակասեալ 'ի զօրութեանց սկսանի
խախտիլ և յետ ոչ բազում ժամանակաց ունի թաղիլ 'ի
փռլի մուսցութեան , եթէ ոչ հասցէ 'ի թիկունս աներե-
ւոյթ օգնութիւնն Լատուծոյ:

Արշաւարդ-Բէն Ժանց Արեգեանս սուրբ Սեփ:

'Ի ճակատ արեւմտեան դրան զանգակատան 'ի ներ-
քուտ գրի , 'Ի բարեպաշտութեան իշխանին Սմբատայ ես
, հարազատ որդի հարսախճին , ես նուստ արեւոյ Հայրա-
, յաւեա անուն արտաւոր բանի կրկին շննցի զվնա և նո-
, յորդեցի զեկեղեցիս , շննցի զգաւթմա և զայլ ինչ որ . . .
, զայցոյց այդին և զթեղումն . . . հաստատեցաք զսարբ Պրե-
, յգորի շարաթն 'ի կիւրախէն , զիս յիշատակ հատարիչք օրհնին
, յամէն սրբոց , և հակառակօղքն տանջեցին , Յուդայի և
, 'Է բեւարայ 'ի մեծի առօր ,

'Ի հարաւակողմն արեւելեան որմոյ , 'Կամու կարօղ
հղօրին Լատուծոյ տէր Ստեփաննոս Սլանեաց եպիսկոպոս որ-
, յի մեծի և բարեպաշտ իշխանին հարսախճի , զի բազում
, ժամանակաց ժառանգութիւն էր լեալ այս եկեղեցիս նո-
, յրախանց սուրբ Ռիտին , հաստատեցի ես զարկս , որ մեր
, յսեփական հայրենիքն էր 'իւր ամէն սահմանօքն գլուղ և հայ-
, յրենիք հաստատ ժառանգութիւն հայրենիք սուրբ և գերա-
, յիառ դամարանին սուրբ Ստեփաննոյ , զոր մինչ իշխեա-
, յցէ խախտել և խախտնել ինքն իշխան կամ ձեռնաւորաց
, մերոց և կամ յօտարոց , եթէ հակառակին , անէծս և
, հնդուս առցեն 'ի սուրբ Արարողութենէն և յամենայն սր-
, յբոց 'Է մեր պարտեացն տէր է առաջի Լատուծոյ և թէ
, տաճկառ զի փրկի և հնարել ջանայ , Լատուծոյ և յերայ
, Սահմեալի կապի:

'Ի հիւսիսակողմն նոյն որմոյ , 'Ի թաղաւորութեան
, Սրաց Լատուծային , և յաշտարհակալութեան Սլանի , ես
, Սլանի որդի Խաչատրայ կողմնապահ 'ի Վասնուոյ մինչև

ի խարկուշատ, և առի զամրոցանին Աղեղաճորոյս օղնու-
թեամբն Մատուծոյ ՚ի հայրապետութեան տէր Սարգսի և
յառաջնորդութեան վանայս և նորախնացն հաստատե-
ցաք Գ՝ ժամ. զՀամարձման զերեք օրն, զամենայն եկե-
ղեցիք ձորոյս Սասակայ, կատարիչքն օրհնեալ եղեցին յԱ-
տուծոյ, ամէն, :

՚ի ներքոյ նորա, Եւ Լուծաջ Սէլեքս միարանե-
ցայ սուրբ Ուխտիս միարանք սահմանեցին սուրբ Խաչին
շարաթ օրն ան պատարադ :

Այց ամին, Կամաւն Մատուծոյ եւ Ուլուին աղա-
խին Վրիտտի միարանեցայ ՚ի սուրբ Ուխտս Լադէս
արդեամբ, և սահմանեցին միարանքս զսուրբ Սարգսի շա-
րաթ աւուրն պատարադ ինձ յիշատակ. և կիւրակէին առն
իմոյ Հասանայ. կատարիչքն օրհնեալ եղեցին յԱտուծոյ :

՚ի վերայ հարաւային որմոյ գաւթի երկրորդ եկեղեց-
ւոյ ՚ի ներքուստ գրի, Կամաւ կարօղե հզօրին Մատուծոյ,
եւ տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս որդի մեծի և
բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսաիճի ետու սուրբ Սի-
օնիս և Մատուածածնիս, սուրբ Կարապետիս մեր սեփական
վիճակէն, ՚ի Վեղարբուճոյ զգեղն Սանէվան, զՍեփանոցն
զՍեփառագունի, Սալլաչէն, զՇիկարբն, Խուլինական Վաւ-
թարեանց, զՏարարանդն, զի մի՛ ոք իշխեսցէ խախտել կամ
իւտանել, ՚ի մերոց կամ յօտարոց, զի մի՛ պատիժս կը-
րեսցէ, կամ այլ և այլ, սահմանեցաք, որ տեղս մեր նստա-
դահէ, ու մեծ իշխանաց իշխան իմ փառաւոր հարազա-
տին Ալեկոմին յիշատակն այլ աստ էր կարգած ամով զմեր
սահմանաց կտակն այլ ցեղ առնէմանն ու բաժին զէ՛ռ
դայի սոցէ և զայլ խաչահանութեան և մեր պարտեացն տէր
եւ առաջի Մատուծոյ. թմին չծ :

՚ի ներքուստ զանգակատան առաջի արեւմտեան դրան
ի վերայ զեղեցկակերտ տապանի գրի, Ստեփաննոս պատանի
որդի Կարապետ աղին կրկին նարդեցի զԼուդէսի թմին չծ :

Լաւքի հարաւային որմոյ կայ կանգնեալ զեղեցկա-
քանդակ խաչքար, յորոյ վերայ գրի, Սուրբ խաչս բարեխօս
Մհհրաբինոյ. ՚ի նոյն որմն զանգակատան ՚ի պատուանդանի
խաչին գրի, Սահակ Էրեցս յաղթիս յիշեցէ. թմին նիգ :

Մարտաբէին կողմանէ հուպ յեկեղեցին կայ հրաշակերտ
տապան, յորոյ վերայ գրի ունի յարկ տապանի Յովնէփ և
Լստուածոխոս վարդապետի. թվին չլնւի:

Պ Շաւանդ:

Հանգէպ Հրաշարեղին յարեկա հիսիսոյ հետի
չորս տապարկաւ 'ի բարձրաւորակ սարահարթի կառուցեալ
կան երկու եկեղեցիք. ուստի և 'ի Տաճկաց ասի Պ շաւանդ:
Լստմին յանուն սրբոյն Յովհաննու հիմնեալ 'ի հոյր Սար-
գիկ վանահօրէ տաղուէն ձեռլ 'ի կոխածոյ քարանց 'ի թվին
Հայոց նշ, 'ի թագաւորութեան Վաղկայ. յորոյ գրան փոք-
րագոյն գաւիթ, լայնութիւն նորա և երկայնութիւն համա-
չափ չորս քայլ. իսկ ձեղուն նորա քաղելով գործեալ և տա-
ղաձև աւարտեալ. 'ի տանիս գաւթին նոյնպէս գոյ փոքրիկ
եկեղեցի, և սեղան սրբապան Խորհրդոյ, և առ գրան գա-
թին յաջմէ և յահեկէ երկու մեծամեծ խաչքարինք ու թն
քայլաչափ բարձրութեամբ զարդարեալ քանդակագործութեամբ.
Իսկ երկրորդ յանուն սրբոյ Սարապետի հետի երկու քայլիւ,
կառուցեալ 'ի կոխածոյ քարանց 'ի նոյն վանահօրէ. զարմա-
նալի քանդակագործութեամբ, որոյ երկայնութիւն է տասն
քայլ, և լայնութիւնն ու թն, զետեղեալ 'ի վերայ չորից որմ-
նախակ սեանց:

Բոլորակ վերին կամարացն շղթայօրէն շքեղ արուես-
տակեալ, ունելով 'ի վերայ զորածայր կաթուղիկի. հինգ են
սեղանք պատարագի, մին 'ի բեմի և չորսն 'ի խորանն նորին՝
առաջին և վերջին դասուց, Լստաբուսա 'ի հարաւոյ կող-
մանէ քանդակեալ կայ արձան արծուոյ. ունելով 'ի մագիլին
դպուլ կատաղի, որոյ շրջապան ճարտար և նուրբ քանդակք,
ծալ 'ի ծալ՝ բոլոր և կիսաբոլոր, որ զտեսօղան հիացաշանի.
'Եղնպէս 'ի ճակատ արեւմտեան դրան շրջապատեալ կան
քանդակագործութիւնք, զորս դժուարին է բնդ գրաւ ար-
կանել. իսկ 'ի կողմն հիւսիսոյ կայ ցուլ ամեհի և բերանա-
բաց, որպէս թէ բառաչէ անդադար, և առաջն նորա առիւծ
ահաւոր՝ քանդակեալ 'ի դէմն կատաղի, ճակատ նորա կընճ-

ուհալ, աչքն բացացայտ և բերանն բաց, ուրոնօք երևին և ժանկրն, որպէս թէ մոնչէ և առ ցուն ուղղէ զճիրանս իւր, և կամի առ ետեղ զիշատել, և այնքան կենդանի ձեռք փորագրեալ, մինչև 'ի զարհուրանս ամէ զուսօղոսն:

Ըրշահագրութեան Վշտմանից:

Արտարուստ յորեմոսեան զբան գաւթի ոտըք Յովհաննէս եկեղեցոյն գրէ, ի շո հայր Արքեիկ առաջնորդ, Կատրբ Աւետիս Յաղաքարիս շնեցի գաւրբ կաթուղիէ, Կանփական, գնեցի զնշան ոտըք Արքեպիսկոպեան վասն իմ, Կհուգոյս փրկոթ թեան, թերևս ողորմութեան դախց 'ի յարաւ, Կգոյնն, 'ի տիեզերակալ հրապարակին, ուր բանին սպառախ և դորձն թաղաւորեն արգով սրբադարդ քահանայք, Կորք զսորք արատապոն համարձակ մատուցանէք, զիս յաւ, Կղթմս յիշեցէք առաջիկանդն Քրիստոսի, և քանի վան, Կբքս 'ի հաստատութեան է, ամէն շաբաթօր զայն ինձ առնէ այն քահանայն, որ 'ի սմա պատարագ մատուցանէ:

'Ի ներբուստ յորեմոսեան որմն 'ի կողմն հարաւոյ, թղին Խհթ, զԱմունայ յիշեցէք 'ի Քրիստոսի:

'Ի ճակատ արեմոսեան զբան եկեղեցոյն 'ի ներբուստ գաւթին, թղին հ. Կամ եղև ինձ հայր Արքեիկ և սորակողարց գրեւ զսիշատակ վասն Արքայ Օտքարէի սրդոյ, որ մեծ յուսով էր ետ զՔսկայ մարդ ևս Արքայի պղին, և այլ շատ իրք. և մեք գրեցաք որչափ 'ի հաստատութեան է եկեղեցիս զկարգաւստին շաբաթն ժե՛ ժամ, որ խափանէ, յժԸ Հայրապետացն նշոված է, և նորա մեղացն տէր էր:

'Ի հարաւային որմն 'ի ներբուստ գաւթին, Յանուն Բստուծոյ ևս Արարիլոս զիմ Աղեղեաց հայրենի հոյն զՓարադալինն, զՎայոս, մեռանի, Յաղաքարի սուրբ Յովհաննէս տուի իմ հայրենապարձ անցիւր, որ իմ մահուն յետ և Յաղաքարին որու ոչ ում ոչինչ հաշիւ հետ ... որ զիմ անդարձն յետ դարձուցանէ յժԸ Հայրապետացն նշոված եղցի:

Ճակատ հարաւային զբան արաբբուստ սուրբ Արապետ եկեղեցոյ մեծամեծ վայելածն տառիք գրէ, ըստ մեծի մու-

սին եղծեալ . . . Տէր Բոտուած պարմեան Գաղիայ 'ի քում
գալտեանդ . և պահեան 'ի չարէ

'ի ներքոյ սորին' . Սղորմեան Վրիստոս Բոտուած մեր
Սարգիայ 'ի քում գալտեանդ . որպէս աւագակին 'ի խաչին .
և մարտաւորին 'ի տաճարին . Եւ Սարգիկ հայր . . . Եւ սուրբ
Կարապետս արդ որ սուրբ Սարգիսոյ աւր այս հինգ եկեղե-
ցուն ժամ Սարգիայ զառաջ սուրբ Կարապետէս եղեցի
նպովեալ . խկ առնելին օրհնած եղեցի .

'ի վերայ դրան հարաւային 'ի ներքուստ գրիւ' . Եւ թվին
է . այս դիր ճմարիտ յուսոյ յիշատակ հոգւոյ առաջն տեղը
Տարայիճի . իշխանաց իշխանին որդի մեծին Եւ խալսիտի եղ-
որայր Սմբատայ արքայի . կողմակալն արմ նահանգի . որ իշ-
խեցօց է 'ի Բարկուշտայ մինչ ց' Կառնի . սահմանք մեր
Եւ շրախայ . մեր յոյս Վրիստոս է զհոգւոյ մերոց տուաք
ո'ի սուրբ ուխտս զՅախարարի հոյն 'ի հայրենեաց մերոց 'ի
Եւ Վեղարքունի զգեղն Գառնի և 'ի Սճաւեաճօր զմեր ձե-
ռատութիւն պղին Եւ ու թից սպառք . տէր Գաղիայր այլ
ամառանք սահմանեցին Օտակի սուրբ տօնին . Եւ արեւոյ Գեա-
որտի . Պօղոսի եկեղեցին ամենայն պատարաքն աւաւր ինձ
առնեն . Տարայիճիս . աւաւրն ամուսնոյ իմոյ Սնոյ Խա-
լսիտնին . արդ' թէ 'ի մերոց կամ յօտարոց կամ յիշխանոց
ոհակառակ . յժը Հայրապետացն նպոված լինի .

Հեռի 'ի մենաստանէս երկու հարիւր քայլեւ յարե-
ւելս կոյս հանգէպ Հրաշխաբերդին է աւերակ պարսպի . յորում
է մեծաշէն և հոյակապ մենաստան կառուցեալ յանուն սուրբ
Բոտուածածնի 'ի կոխածոյ քարանց . զեանդեալ 'ի վերայ
չորեք որմնաժակ սեանց . որոյ երկայնութիւն ինն քայլ և լայ-
նութիւնն ութն . հինգ են սեղանք պատարաքի . մին 'ի բեմի .
և չորսն 'ի խորանն առաջին և վերջին դատուց . առջնութե-
րեմեանն դրան դոյ լայնածոյ դուռի՝ կերտեալ նոյնպէս 'ի
կոխածոյ քարանց և զեանդեալ 'ի վերայ վեցեք որմնաժակ
սեանց . որոյ երկայնութիւն քսան քայլ . և լայնութիւնն ութ-
բայց ձեղուն յարկին որդէն աւերակ .

'ի կողմն հարաւոյ այսր դուռի դոյ դուռն . ընդ որ
մտանէ յայլ կամարայարկ և որբաշէն դուռի՝ կառուցեալ 'ի

վերայ վեցից որմնակից սեանց, որոյ երկայնութիւն տասներկու քայլ, և լայնութիւն հինգ: Ուրանօր գոյ տեղե պատարագի, և գերեզման քաջ զօրավարին Ուրանայ, և թու թէ զսոյն գտնիմ կառուցին 'ի վերայ ասն դամբարանի: 'Ի վերայ տապանավիմն գրի, ոչ լինին յընտրեալսն և զքաջն 'ի զօրականն զպարոն Ուրանն յիշեցէք, թմն չհն:

'Ի հարաւակողմն պարսպի դրան նոյնպէս գոյ սրբաշէն և բարձրակամար եկեղեցի զետեղեալ 'ի վերայ չորից որմնափակ սեանց, առնթեք արեւմտեան դրան կայ դաւիթ լայնածոց կառուցեալ 'ի հասարակ և 'ի կոնիածոյ քարանց քան քայլ երկայնութեամբ և թ թուասն՝ լայնութեամբ: շուրջ զորով են աւերակք սենեկաց և դամբարանք բազում ակա՛նաւոր անձանց:

Ըրշափափրաւիւն այս զանոց:

'Ի գրանդի պարսպին գրի, ու թմն ոհն նորոգեցաւ սուրբ Նստուածածինս 'ի ձեռն Վարդգորայ, և միաբանքս գրեցին իւր տօնիս ա՛ ժամ: Կատարիչքն օրհնին յՆստուծոյ, ու 'ի հիւսիսակողմն 'ի ներքուստ նոյն դրան 'ի վերայ որմոյն գրի, ու Կաման Նստուծոյ ևս Նաչի որդի Հասանայ թուան Պաշայ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Հիւսիսարդ, և ևառ յիմ հայրենեաց 'ի Սիդուսիս գմեր ձեռատունի այգին Նորակերտ իւր ջրովն, մեր եղբայրն տէր (Օրեշիկ) (Օլանէի) միաբանքն 'ի տարին սահմանեցին զպատարագ մեզ և ճնաղաց մերոց և ամուսնոյն իմոյ Սամայ Իւսթուանին 'ի տօնի 'ի Նաւթի և Հաւկորայ, կատարիչքն օրհնին յՆստուծոյ:

'Ի Կերայ որդի:

ու Կաման Նստուծոյ իշխանութեամբ Իւանէի Հայրապետութեամբ տեառն Ներսիս... որդի Սամիստայ ամուսին իմ՝ Նուազ իսթուան թաղեցոք մեր Սամիստն որդի Սիւլօքս մեք էլ գերեզմանահարսք մատաղ արարոք և ելք մեր սպրանաց հրամանաւ Նրապիկնեցիք մուխի Նրճախեցի ամենայն հարկէ աղատ: Սիրկնոյ այգին գինն բուրղաթաւքի

..... դեղոյ...դերի թափեցինք այդի . . . , . չորեքս
նի իմ հոգւոյս, նա ամուսնայ իրաթուռնի հոգւոյն, նա Սամսոնայ
հոգւոյն տուաք 'ի սուրբ Հովանէս վասն ծովացեալ մեղաց
մերոց: սպասաւորն Նիքոնայ այլ միաբանքս տարին վեց պա-
տարագ տուին մեզ՝ ծնողաց մերոց: Ո՞վ հակառակի, դատի
Մատուծոյ մասն ու բաժին Հռոգոյին այլ խաչահանուացն
տուցէ: Թվին պի՞ղ:

Հանդէպ ուրիշ 'ի հարստայն ուրիշ:

.. 'ի Թվին չեղ՝ համառն Մատուծոյ ես Վարամիկ միաբանեցայ
սուրբ Ուխտիս Վաղացքարոյ, և ետու 'ի հալալ ընչից իմաց
.. նաց այդոյն:

() Բնագիւղ:

Ի գիւղ պատուական, դիրք տեղւոյն վայելուչ, օդն
մաքուր, ջուրն բարեհամ, և երկիրն արգաւանդ, եկեղեցի սորա
կառուցեալ է 'ի կովածոյ քարանց յանուն սրբոց Հրեշտակա-
տոցն Վարդիէլի և Սիրայէլի 'ի աճիսն թուին Հայոց, ո-
րոյ երկարութիւն տասն և վեց քայլ, և լայնութիւնն տասներկու:

'ի ճակատ վայելակերտ աւազանի սորին գրի ո՞հ նոր-
հօք ամենազօրին Մատուծոյ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբ-
բոյ 'ի թուով մարդեղութեան Քանին Մատուծոյ աճող, 'ի
հայկական տօմարի աճիսն, շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս յանուն
սրբոց Հրեշտակապետոցն Վարդիէլի և Սիրայէլի:

Մընթեր սորին գրի, Սամոնեցաւ աւազանս միաբուծեան
հոգւոյ և թողութեան մեղաց, վարդաւառի երկուշաբթի օրն,
յուլիսի ամսոյ քսանինն:

Սեւի՛ հարստանայ:

Հեռի Մարգարեանդ գեղջէ տասն ասպարիզաւ 'ի բարձ-
րաւանդակ սարահարթի 'ի մէջ երկուց սահմանայն Վեղար-
քունւոյ և Սայոյձորոյ՝ կառուցեալ կայ դեղեցիակերտ և հո-
յակապ կարաւանարայ համակ 'ի կովածոյ քարանց 'ի չծն:

Թաւանի շայտ, որոյ երկարութիւն քառասուն քայլ, և լայնութիւնն քսան, դեռեղեալ 'ի վերայ վեշտատան կոփածոյ քարեայ սեանց, և 'ի միջոցի խրարանչիւք սեանց են կամարակապ մնալք անտանց, իսկ 'ի կալին արեւմտեան 'ի ծայր յիշեալ արեղակին հանդիպ միմեանց կան կամարայարի սենեակք 'ի պէտս ճանապարհորդաց. յորոց ճակատու քանդակեալ կան խաչքարեր. իսկ յարեւելց հիւսիսոյ խողովակ ջրայ, որոյ առաջի են դաշտաձև նուաւք կիրաւալք 'ի մարտք քարանց, և անտի ելանէ 'ի սրահն. ուրդ երկայնութիւն տասն և չորս քայլ, դեռեղեալ 'ի վերայ վեցից սեանց, և 'ի վերայ որմնց արտաքին սրահն նոյնպէս զան վեց պատահաւք դուցէ և մնալք:

'Ի ճակատ հարստային դրան երկուստեք քանդակեալ կան երկու արձանք, մին ցլու և միսն եղջերութիւնց ոչոր դրան է որբաշէն և կամարակապ սենեակ 'ի կոփածոյ քարանց, որոյ երկարութիւն տասներեւ քայլ, և լայնութիւնն վեց, դեռեղեալ 'ի վերայ վեցից սրահակալ սեանց, և նոյնպէս տեղի տեղեւորաց, քսան քայլեւ հետի կոյ սառնարակ աղբիւր Բարեհամ ջրայ:

Ընդհանուրութիւն Աշէնի Կարաանապուրջի:

'Ի ներքուստ դուռն մերձ միծի դրան 'ի վերայ որմնց յարեւելս կար դրէ ու հանուն ամենախորդ հզօրին Աստուծոյ Թովն չձն. յաշխարհակալութեան Առայիդ Վանին որդի իշխանաց իշխանին Առաքառի և մօրն Մայրին, ու Թոն Խանին և եղբորցն իմ առիւծագեղ իշխանացն ու Քիւրծէին և Ամբաստայ և Նիկիւմին յազգէ Մարեշեանց, և և կենակից իմ Խորիշահն դուռոր իշխանին Արդանայ և ու Քաւթին յազգէ Նիկաւրեվանց, 'ի հալով արդեանց ու մերոց շինեցաք զհոյսոյ առնս 'ի վերկութիւն հոգւոյ մեր ու ծնողաց և եղբորց 'ի Քրիստոս նշնեցեալց և կենաց իմոց և և որդւոցս Արդսի և Հովհաննիսի քաջի. Քրդին և Արդանայ աղաչեմք զպատահող յիշել զմեզ 'ի Քրիստոս սկիզբն ու բարեհապեալին Աստուայ և կառարտ մնալովք նաւորաւ Թովն չձն:

ԱՐԷ ԱՐԷՈՒՄ

Յարեմուստ կոյս Հասանքեանց զեղջ զոյ մատուռն,
որ կոչե սուրբ Արքայիս, կառուցեալ 'ի կախածոյ քարանց,
որոյ երկարութիւն և լայնութիւն հաստար՝ չորս քայլ • ա-
ւանդութեամբ սալ • թէ աստ է զերեզման ճիւղակիւր միայ-
նակեցի, որ 'ի ժամ՝ պատարագին նահատակեցաւ 'ի ձեռն
թշնամեաց • Աս որ յաճախեն ուխտաւորք բաղուիք, և ըստ
հաստաց խրեանց ընդունին զբուժումն 'ի զոնազան ցաւոց •

ԽՈՒԼԻ

Ի զիւք լայնանիստ զեռեղեալ 'ի վայելաւ մոյրի,
բնակիչք են բնիկ Այրոյձորցիք քառասուն տունք, օգն մարաբ,
ջուրն բարեհամ, և երկիրն պողարեր, յարեւելց տնի զՀա-
ւուշ, 'ի հիւսիսոյ զԱնշէ, 'ի հարաւոյ զԱխուրին, և յարե-
ւմաց զԿապադոքսն Եփեսի, 'ի շենամիջին զոյ սաղաւն
մեծ և հոյակապ եկեղեցի՝ կառուցեալ 'ի կախածոյ քարանց,
'ի վերայ չորից քառակուսի սեանց, որոյ երկարութիւն քան
և մին քայլ, և լայնութիւնն տասն և չորս յանուն սուրբ
Աստուածամոր, 'ի թաղաւորութեան Պարսից Բահ Սուլեյ-
մանին, 'ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ, 'ի թուին Հա-
յոց ոճիւր՝ սակայն սնուն կառուցանալին անյոյստ •

ՎԱՐԷՈՒՄ 'Ի ՏԵՃԻՈՅ ՎԵՏԼՈՐՈՒՄ

Հեռի 'ի Խոյնի զեղջն միով սաղարեղաւ, յորոյ
հիւսիսակողմն է վանքն Վարապի, կառուցեալ 'ի սարահարթ
վայրի հոյակապ և շքեղ զեռեղեալ 'ի վերայ չորից վայելա-
կերտ և բարձր որմնակալ կամարաց, լուսամտաբ նորա և դռ-
նունք վայելացեալ են զոնազան քանդակազարծութեամբք,
սակայն 'ի հտութենէ ժամանակաց, և 'ի խախտմանէ քարանց
սխառեղազիւից անհետացեալ են ըստ մեծի մասին • ունի ըզ-
հինգ սեղան սրբազան Խորհրդոյ, մին 'ի բեմի, և չորս 'ի խո-
րանանստաջն և վերջին դասաց •

'ի հիւսիսակողման զոյ զեղեցիակերտ դահլիժ • որոյ

երկայնութիւն ասան և հինգ քայլ, և լայնութիւնն նոյնչափ:

Ստեղծ այս կաշի նաեւ Հերմոնի և Խոտակերաց ըստ որում որպէս երեկոյն աղինն կառոյց զստ իշխանն Սմբատ և տիկինն նորա Ստիկայ 'ի ձեռն Զակար եպիսկոպոսի Սիւնեաց 'ի Թաւին Հայոց յձե: Եւ ժողովեաց անդ զստաւած ըստ և զարքակրոն միանձնեալս և որովհետեւ Մհերմոն էր Թեոմոն զիստորին կամ վանահօր նոցաւմանն որոյ և մեհաստանն այն կոչեցաւ Մհերմոնի վանք: որպէս և գրէ Ստեփաննոս Օրբէլ ըստ այսմ, «Ս Ժամանակս Թաղուորութեան Հայոց Աշոտոյ, սորդոյ Սմբատոյ Թաղուորի, և 'ի տերութեան Սիւնեաց, «Սմբատոյ եղբարց իւրոց և որդւոց, 'ի Թուականութեան «Հայոց յձե՝ երանելի եպիսկոպոսին Սիւնեաց պատահեալ «'ի տեղի մի եղեգնեայ ձորի 'ի վերայ տալին գեղ ճնւ և յոյժ «հաւանեալ քնդ նա: վասն որոյ առաւել գեղեցիկութեան «պայրացն և յոյժ սպաւնով դարձն և շարժեալ 'ի տեղութեան «Մտաւոյ՝ սկիզբն առնէ շինութեոց հրամանաւ Սմբատոյ իշխանի և Ստիկայ կնոջ նորա: Եւ ապա ասէ, դարձեալ և «յձե Թուականին Խոտաւածագոր իշխանն Սմբատ եկեալ յառաւ «մում յայրաւանեացն իւր, որ էր Եղեգնայ գիւղաքաղաքի «ու երթալ 'ի դոստանո որոցն և պատահեալ խոտակերաց և «յատաւածագեաց ճգնաւորոց: զորեւր 'ի ձերպս արձանաւ «պակը վանացն որ 'ի վերայ Եղեգնեայ 'ի ձորն քարձրահայեցիկ «'ի վերայ գեղոյն, որոյ տեղեքն Վարեմանս կաշիւ, և դար «մանցեալ ընդ ներքեալ և ընդ անշքացեալ տեղիս նոցա, «հարցանել 'ի նոցանէ գեղանաւ նոցա: և նորա հեղիկ պատաս «խանեալ տան: հալածեալ փախստական եղար յաշխարհէ Թեր «ուս կարասցաւ Թաղի 'ի գառն ալիկածութեան սորա: «Սպա այնուհետեւ ինդիւր առնէ իշխանն եպիսկոպոսին իւրոյ «տեհառն Զակարայ ձեռն 'ի գործ ամել և վաւթապէս շինել «եկեղեցի 'ի պառլամաւոր տեղի, զի անդ քնակեցուցէ բա «յաւորք ճգնաւորան, և նորա եկեալ առ սուրբ հարսն հար «ոցանէ զկամս նոցա, և նորա ցուցանեն զտեղի մի տափարակ «'ի ներքոյ քարոյն ուղղորդ 'ի վայր, յորում տեղւոյ սկիզբն «տանէ կախած քարամբ, և շինէ եկեղեցի դմբեթայարկ «յանառն սրբոյն Վրդաբի: և քերէ զաւագադոյն ձերն որում «յանառն Մհերմոն և զաշակերան իւր Վարկայ այլովք եղ

որորբքն, և բնակեցուցանէ անդէն, և եկեալ իշխանին օրհնէ
 իշխեղեցիցն և բարեպաշտ տիկինն Սոփի զնեն զգիւղն Հառուշ,
 որ հանգէպ վանիցն կայ իւր սահմանովն. և տայ ժառանգութի
 իեկեղեցւոյն և այլ ևս այդի և ծաղկացոյ Աղեգիս, և զար-
 իգարէ զնա բազում ոսկասիր. և վարժամանցուցանէ ամ
 ոսկիապիր և մեծամեծ նշովիւք հաստատան զՀառուշ գիւղն,
 որ ոչ հանեն ՚ի նմանէ և կատարեն ինքեանց յիշատակ
 ոգոսն սրբոյն Սրբիորի, և գթութասուն մի պատարագ, իգ-
 ոյ Արդաւառ ինեկոյն գտեղին յանուն ծերոյն Բհերմանի վանք.
 Հուսկ յետոյ սրպէս երևի միաբանք վանացս նեղեալք
 ՚ի զանազան հալածանաց և տառապանաց եղևն ցիր և ցան ՚ի
 զանազան տեղիս, ուստի Անբն այն եկաց ամայի և աւերակ
 ցաւորս Բշտոյ Սնեայ իշխանի, ապա նա յոնձն առնէ
 Յովհաննու եպիսկոպոսի վերատին կառուցանել զնա և զար-
 զարել և ժողովել անգ զմիանձուսս, ՚ի հետեւումն հրամանի
 իշխանին Բշտոյ ձեռն ՚ի դործ արկանէ շինութեան Սն-
 նաստանին եպիսկոպոսն Յովհաննէս և կառուցանէ զայն Սն-
 քանի Բշտ . և ի սոսանութենէ երկրին իախառեալ կոր-
 ձանի և Սննաստանն, ապա նոյն եպիսկոպոսն հրաւրէ զա-
 րեպաշտ տիկինն Շուշան ամուսին Բշտոյ իշխանի ՚ի նորո-
 գութիւն կործանեալ վանացն ջերմեանով հաւաք յոնձն առ-
 նա Տիկինն, և կառուցանէ վերտին որպէս և մանրամասնաբար
 գրէ Ստեփանոս Օրբէլ բատ այսմ. ի Հառաւքան զայս ՚ի
 իրազում ժամանակաց բնակեալ էին խոտածարակաց և խա-
 իրազնաղեցստ մարդիկ յոտորոտն Ապոյձարոյ ՚ի սահմանին
 ի Հրաշակաբերդոյ մերձ Սրատամուղ գիւղ, որ երբ գի-
 տանաց բարձր հայէ ՚ի վերայ դաշտին Շարուրոյ, և էին
 յոյժ բազմութիւնք հեռացեալք ՚ի հանդերձից և ՚ի մարմ-
 նաւոր կերակրեացու ցրուեալք ընդ քարաժայռս և խորա-
 ձորս վայրիցն, ունեցնաւոր աղօթից պարապէին, ՚ի կիրա-
 յիւնսն առ միմեանս ժողովէին և երկնաւոր զնմանն. և այն
 յիւնէր նոցա վայելումն ՚ի հայ և ՚ի գինի. զայլ աւուրսն
 ի բնակէին ՚ի ծերացս, ոմանք ՚ի նեղազայն, ոմանք բաց-
 յովեալք, լուռք և անմուտնչ, և զաւիտ ողեպահն ՚ի հնոց
 ի և ՚ի բանջարոյ շատանային. ոմանք լինէին մատուռն ՚ի
 ինեղ ձորակի մի ոռ. քաղցրահամ աղբերք, և անդ բնակէին

որ այժմ Ռուսար տնտանի, յորում էլ այն դերերն
 , , հոգին և մեծամեծ բժշկութիւնք լինէին, ունեւ միւս որ-
 , , ճակ ձորին շինեցին խորան և անդ բնակէին, զոր հին վան-
 , , քնն կոչեն, և այլքն տատ և անդ ցան և ցիր և բուն առն
 , , իւրեանց և եկեղեցին էր մերձ Սրտասամուղ զիւղե պատ-
 , , շաճաւոր տեղի, յորում բնակեցուցեալ էին զահարկու և
 , , զատաւածահրաշ սուրբ Աննն, որ խոտակիւրաց Կոս-
 , , կոչեն, և յաւերմանէ աշխարհիս ցրտեցան կրօնաւորքն այն-
 , , և տեղն աւերակ և անբնակ մնաց մինչև ցառուր տեսան
 , , Աշոտայ Սինեաց իշխանի, ապա զգացուցանէ նա զերն մեծ
 , , եպիսկոպոսն Սինեաց տէր Յովհաննէս, և նա հրամայէ
 , , վերստին շինել զեկեղեցին և վանքն, և ժողովել զկրօնա-
 , , ւորսն, և տալ զգեղն Բրտասամուղ ի ժառանգութիւն
 , , եկեղեցւոյն, որ եղեն իսկ, և ապա վախճանի բարեպաշտ և
 , , ուրբայաշուք իշխանն այն Աշոտ, և ի սաստիկ շարժմանէ
 , , տապալին եկեղեցիքն և ամենայն շինուածք վանիցն, զոր և
 , , վերստին ծանուցանէ եպիսկոպոսն երանելի արիւնոջն Շու-
 , , շանայ, և առաւել աստուածատէր գոլով և բարեպաշտն
 , , հայէ յեպիսկոպոսն փութապէս ձեռն ի գործ անել և
 , , շինել զեկեղեցին և զտեղն պայծառ քան զառաջինն, զի մի
 , , կորկցեալսն՝ յիշատակ տեսան իմոյ Աշոտայ, զոր և անյա-
 , , պաղ փութով կատարեաց երջանիկ եպիսկոպոսն տէր Յով-
 , , հաննէս, և կոչեն ի նաւահաւախ զմեծ կաթողիկոսն Հայոց
 , , զտէր Յովհաննէս, և պայծառապէս զարգարեցին զվանքն
 , , առաւել քան զառաւել:

Արշնտապետութեանս Քաղաքի Աշոտայ:

Ի հարաւայլն որմն յարտաքին կողմանէ ի վերայ
 լուսամտն զրի, Վախ և առաջին իսկ լեալ էր վանքն Կոս-
 , , տակեւաց, և վտան զի աւերեալ էր կրօնաւորանոց Սիւստ և
 , , Քաւարանս, որ ի սմա ի վաղուց հետէ, իսկ ապա տէրն իմ
 , , երանելին Աշոտ աշխատութեամբ շինեալ էր զուրբ եկեղե-
 , , ցիսն՝ միանգամայն իսկ նորոգապէս զարգարեալ զամենայն
 , , շինուածս կրօնաւորական գասիւք, իսկ և իսկ եղև տեսան

յիմնոյ Աշտոյ ելանել 'ի մարմնոյ աստի փոխելով առ Հարսն
 յիւր, սահմանեցին օրդեակէն մեր զգիւղս Արասամուղ 'ի
 սուրբ Աւետ սահմանօք իւրեանց: Հարցն կերեալ էին վասն
 յերանել իշխանին Աշտոյ և ինձ Շուշանայ Սիւնեոյ տիկ-
 նոջն հոգեաց արձան և յիշատակ մեղ և արեւշատութիւն
 յօրդեակոյ մերոյ և եղև՝ զի հիմնաշարժ լինելով աւերեցան
 յեկեղեցիքս և տեառն իմոյ Աշտոյ կենաց հաղորդ կամելով
 յշինել նորոգել զիշատակ նորափոխելոյն առ Քրիստոս, ուր
 յշինեցի սուրբ զեկեղեցիս կրօնաւորանոց շնորհածով յանուն
 արքուհւոյ և միշտ կուսին Սարխամու Արասածածնի և վասն
 փրկութեան երանելի տեառն իմոյ Աշտոյ Սիւնեոյ իշխա-
 նի և իմոյ մեղուցեալ հոգւոյ և որդւոց մերոց Սիւսայ և
 յալոյցն երկարածգած կենաց և յաջողման, իրբն զնոյն զիւ-
 յոյքն Արասամուղ ամենայն սահմանօք նորա, զոր կերեալ
 օէին մինչե ցարօր ժամանակի 'ի ձեռս վանացս Աւաջնոր-
 յոյս հաստատեցի անխախտ ապամանաւ 'ի սուրբ Արաւա-
 ւածանիս, 'ի վանս Արասակերացն մինչև յաւիտեանա ժամա-
 նակաց՝ կամօղցութեամբ օրդեակոյ իմոյ և զայս ապրման
 յհաստատեցի 'ի սուրբ կրօնաւորանոցի ասա 'ի հինգ եկեղե-
 ցիկոք այդ զոր ես շինեցի մին եկեղեցիգ, որ է Արասածած-
 նիկ. տեառն իմոյ Աշտոյ, և յիմ անուն լեցի 'ի տարին դ-
 րքաւորունք կաաարեն մեղուցեալ հոգւոց մերոց, թերեւ գտցուք
 յզօղորմութիւն յահեղ ատենին Քրիստոսի, այդ և դ-
 եկեղեցիք լեցին օրդեակոյ մերոյ յարեւշատութիւն և հոգւոց
 փրկութիւն, և 'ի պիտս վանացս: Այդ՝ մի՛ ոք իշխեցէ այսմ
 անստա վճռիս և ապրմանիս քնդգլմակաց լինիլ և խափանօղ,
 ասպա թէ ոչ այնպիսին Յուգայի մատնէն մասնակից լեցի, և
 ամբաց մերոց համարս տացէ յաւուր անեղ տտենին Քրիս-
 տոսի: և մեք տէր Յովհաննէս Հայոց կաթուղիկոս մերովք
 յեպիսկոպոսօք և տէր Յովհաննէս Սիւնեոյ եպիսկոպոս մկա-
 յիմք այսմ գրոյ և վճռոյ: Գրեցաւ յիշատակ կտակիս ոյս
 յԵԾԹ Եմուականիս Հայոց 'ի կամս ամենակալին Արասածոյ
 ուր է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

Յարտաքին կողմանէ միաշար արձանագիր ըստ մեծի
 մասին եղծեալ . . . իշխանաց իշխանի կողմնակալի այսմ նա

Հանդի նորոգեցել վերտին յիշել յաղօթս ձեր զեւ զԱմբաստ
և զեղբայրն իմ զՏարապիճ և զնայրն իմ զԱսիայն և զա
մուսինն իմ Աբրահմ:

Ի վերոյդրեալ զստմութեանց և յարձանագրութեանց
մերթ է անտարակոյս կարծել, թէ մնատանս այս ընկա
լեալ է զերիս անուանս ՚ի գանազան պատահմանց ՚ի զանա
զան ժամանակս, ուստի և կոչի երբեմն Ահիւստինի վանք, երբեմն
Վարապետի, և երբեմն Կոտակերաց:

Լճագոս Կորսման:

Ի հիւսմն առագ Անագատ հաւուցեալ յանուն օրբոյ
Կարապետի ՚ի կոխածոյ քարանց, որոյ երկարութիւն և լայ
նութիւնն մեաւաքի երկուստան քալ զեւեղեալ ՚ի վերայ չոր
րկց օրմնախակ և վայելչակերտ սեանց. բայց կաթողիկէ նորին
արդէն աւերակ, մի է դուռն ՚ի կողմն արեւմտից և չորք են
լուսամուտք ՚ի չորից կողմանց: Անգանք սրբազան Կարճրդոյ
են ինն, մին ՚ի բեմի, և ուրն ՚ի կրկնայարկ խորանն առա
ջին և վերջին գատուց:

Առ բնութիւն արեւմտեան դրան է գաթանան զան
զակատուն, համակ ՚ի խարտեալ քարանց, վայելչացեալ զե
ղեցիկ կաթողիկէի, զեւեղեալ ՚ի վերայ վեցից օրմնախակ և
զեղեցիկախարխիս սեանց. գոտեւորեալ ՚ի վերուստ ամեանուրդ
ձեւով, ունի զվեց լուսամուտս յերկց կողմանց կամարակերտ և
քաջաբանդակ. և ՚ի միջն ոյնոցիկ լուսամտից խարտեալ օր
ճարտարութեան սեւեք խաչանիշ վերջաւորեալք:

Ի ճակատ բոլորակի արեւելեան առաստաղն զտանի
զեղեցիկաբանդակ խաչ, յերկուց կողմանց ծաղկաղիք գրեալ,
և Տէր Աստուած Հիսուս Վերբոստ, և ՚ի կողմն հիւսիսոյ
հանգէպ նմին պատկեր վեհմեքանդակ առոյդ և կայտառ ե
րկուստարդի նստեալ ՚ի նժոյգ երկվար զգեցեալ զգետնի
և կարճ, և օտը ՚ի ձեռին. հանդէպ նմին զիշխանն գա
զան, թուի թէ է վաղբ, որ ծառացեալ ՚ի վեր կամի ոտ
նու և գիշառել, բերսն նորա բաց և դէմն զարհուրելի:

Ի դրանդի զանդակատան յարապետն կողմանէ կայ նաւբ
բանդակադօրմութիւն, և ՚ի միջակալին պատկեր Տիրամեք

բարեկամ 'ի դահ վայելուչ, ունելով 'ի գրկի զմեծին Որդին, և 'ի վերայ զլից խաղայ սուրբ Հոգին աղանակելով, յաջմէ և յահեկէ պատկերք ծերունեաց, և 'ի շրջանակ ճանաչին գրի, և Քյաէ առ իմ օրհնեալ ասեղ անուն Մատեոյ 'ի ծագաց մինչև 'ի ծագս ծագի լոյս, թուին չհ, և Մատեոս ինչ 'ի վեր քան զայս քանդակ նայեալս զոյ ճարտարանդակ արձան Հօր Մատեոյ բոս չափու կատարելահատակ առն, ոչինքն փառաւոր, և գէմքն հինաւորցի զգեցեալ զգեստ յայն և երկար 'ի ծախոյ ձեռին ունի զգլուխն Մատեոյ, և աջմէ խաչակնքէ. յաջ կողմն այս արձանի է պատկեր խաչելու թեան, և յաջմէ խաչելու թեան արձան Տիրամօր և Մարիամոյ Մաղդալենացոյ. և 'ի ճախակողմն հինաւորցի ծերունայն քանդակք հրեշտակաց. իսկ 'ի որտի նորա Հոգի Մատեոյ ճանաչեալէ զայս գրի, և հինաւորցին Մատեոս ընդ սեղծանելն Քրիստոսի մարգեցաւ երկինք և երկիր, որք միշտ օրհնեն զՄատեոս, և հաւ 'ի Տիրամայրն գրի, և Մատեոս ձեռնին, և

Բաց 'ի վերայգրեալ արձանաց տեսանիս որպէս 'ի ամին մեծաւորանի, նայեալս և 'ի բազում 'ի չորից կողմանց կիսաբոլոր և անկիւնաւոր խորշ. և որպէս սառգեն այժմեան ճարտարապետք, շինեալ են նորա վասն առաւել ամրութեան:

'Ի կողմն հիւսիսոյ կից ընդ սրմայն զոյ եկեղեցի սաղաշին 'ի կողմոյ քարանց, որ կոչն դամբարան կառուցեալ յիշխանաց իշխան Տարսայիճ 'ի վերայ տապանի եղբօր իւրոյ Սմբատայ արքայաշտք իշխանի, զիտեղեալ 'ի վերայ չորից սրմեմակ սեանց, որոյ սեղանն է քերութեանդակ արաւետալեալ, և 'ի միջոյ կարգաւ կանգնեալ կան խաչմէք. և 'ի վերայ ամանց խաչեց քանդակադործ պատկերք:

'Ի ճակատ այս խորանի յարտաքին կողմանէ մերձ լուստնոին կայ քանդակադործ խաչ, յորոյ թեան գրի, և Տիր Մատեոս Յիսուս Քրիստոս օգնեմ Քաւթիլն, և 'ի ճակատի գրան գրի, և Վանան Մատեոյ և Տարսայիճ իշխանաց իշխան շինեցի զդամբարանս յաղագս եղբօր իւրոյ Սմբատայ արքայի, վասն որոյ աղաչեմ յիշել, թուին չիդ. Որոյ մերձ են նայեալս գեղեցիկաբանդակ խաչքարինք, յորոյ վերայ գրին անուանք շինողոցն:

Էջերի անվանումներն ունի այսպէս ձևացուց

Դ Վերայ հիւսիսային որմնի եկեղեցւոյն դամբարան կոչեցելոյ գրեւ, Կամառն Բառաձոյ իմ գիր է Տարսայիճիս իշխանաց իշխանիս, որ իշխեցող է Սիւնեաց նահանգիս Ռոտանէ Ենհերոյ, որ եկեղեցի տուի շինել Սերանէս վարդապետին ու Հովնաթոյ Ենհերոյ նորա հայրենիքն տաւ իւր սահմանաբն յորդէց յորդիքն նրա հայրենիքն տաւ ինչ զեկեղեցիս լմնեցին իրչոյ կառաւար սպիտակի այն իրչոյն փոխան զաղաղար քերթնեցին տալք, նրա հայրենիքն լինի նորա գեղին կոյ յաղգէ յաղգ ու զՀովնաթոյ հայրին սահմանեցար ՚ի տարումն փոխտուն սպիտակ տալ, այլ ազատ է յամեն հարկաց, այլ ոչ Սմբատ, ոչ Կարոն, ոչ ձեռնաս որի ոչինչ հաշիւ չ'կոյ հետ Հովնաթոյ, ոչ շար տալ, ոչ այլ ոչ ում տալ հետ մեր դոյս հաստատ վճիռս խախտնէ, ու գմեր հրամանքս ունայն տանէ, յերկոյ սուրբ ժողովոյն որոշեալ եղիցի և Է խաշահանաւոցն եղիցի, ևս Տարսայիճս իմ ձեռքս հաստատեցի զգիրս զայս:

Դ Ներքուտ եկեղեցւոյն ՚ի վերայ հիւսիսային որմնի գրեալ էր յայտնիս մերձ տա սեղանն, Կամառ ամենապոյն Բառաձոյ այս գիր յիշատակի և արձան անջնցի Սիւնայ խախտնիս է, դատեր մեծի արքային Տալուրին և ամուսնոյ մեծարգի իշխանի Տարսայիճին, և իմ արգւտս Տալուրիս, որ գնեցար ՚ի մեր հալալ բնէց զնաք Բեդին այդին ՚ի Աւդի և զայն ՚ի Արդոյ գնեցար ՚ի հայրենասիրացն և անկեցար, և բարեկցի զԲ գէշն, և Խախտան Բաշահաւ Բահաւեղղտ մին այդին, մէկ Խախտան Իրիցին այդին, մէկ Խախտան Ողբեգին այդին, մէկ Խախտան Բրեհիմին այդին անգլին. Ժ՛ գրեի զոր յառաջ այլ տաւած էր փանկցումք մեր յոժարութեամբ վերապին տուար ՚ի Արաւմանս յառադսուրբ Աշոն, և ակեր Ստեփաննոս փան հսկից արքայաշաւք տեաան իմոյ Տարսայիճին, իսկ ակեր Ստեփաննոս և միտան եղբարքս կարգեց ինն ամ յիշատակ անջնց զտարին Համբարձմանն. զի յայնմ տուար հանգիսիւ օրհնեացեն զճիւղին նորա, և Ժ՛ օր պատարագ մատչի, և այս տուրքս ոչ ՚ի զըկանաց, ոչ ՚ի գեղէ, ոչ ՚ի պարսնասհաւաց, այլ մեր հալալ

գրամագին տղատ յամեն հարկացոր ղում հաշիւ չկայ 'ի հետարդ թէ 'ի մերօցն կամ յօտարաց կամ յիշխանաց կամ 'ի ձեռնտարաց զինչ և իցէ պատճառաւ նենդեւ կամ հաշնել ջանան զայս սղղիս 'ի 'Արախնից' կարեալ լիցին նոքա յերկաց կենաց, ընդ օճին և ընդ սասանայի նոյալեալ եղիցի յամենակալ բերանէն յԱստուծոյ. զԱրախնին և զՅուդային, զՅուդեանական առցէ վարձ ընդ Աստախայ սերպողին գտաւոցի յերկց սուրբ ժողովոցն և յամենասրբոց անկձեռող լիցի 'ի մահ և 'ի կեանք և թէ տաճկաւ որ փոխի և հնարել ջանայ ու. ու. ու. նաշլաթ լինի իւր Ասահմանն ապիպար լինի 'ի թմիս չլսն, հոտոտաւ և զերս կամանն Աստուծոյ, :

'Ի վերայ սոյն ուրոյ 'ի անբոյ խմարին զչի :

., Կամանն Աստուծոյ 'ի հայրապետութեան տէր (Օր., բէլի) լանկա Սիւնեաց եպիսկոպոսի ևս Վարդար թառն, , Կախին գնեցի կամե. . . քաղոյ զՀաանեց և զԱսարգաբ., տայ ոյղին ու չ սպիտակ և ետաւ նաւեր 'ի սուրբ Աւետ., , վասն սրոյ 'ի տարին ամուսնոյ իմոյ Վախային գաւեթ արքա., , յաւաք իշխանին Տարալիճն պատարադ ք որ փոխման Մա., , տաճածնին աւ. Տեառնըդառաջին ք. բուն բարեկենդա., , նի շարաթ օրն և կիւրակէն անխափան կատարիչն օրհնին., , Աստուծոյ. և խախանիչն դառին 'ի Տեառն, լի լան չկաւ.

Աւաջի բեմն սաղաշն եկեղեցոյ կն միակորդ տաւ պանավիւր իշխանաց Հայոց (Օրէնքանց, 'ի վերայ առաջ նոյն գրի , Սրբատ արքային է տապանոյ, յիշեցիք թ. չի թ.) :

'Ի վերայ երկրորդին , 'ի թմին չլը, այս է հանգիստ արքայաւաք կաշմակալին, հզօր և մեծ գործակալին և քաջագահ մեհամարտին Վ. թարեկ Տարալիճին :

'Ի վերայ երրորդ տապանիւ, որ կայ քանդակեալ կենդանակար ահագնատեսիլ առիւծ կանդնեալ մարդակերպ 'ի դուխն թագ ախանակաւ, որն թաթն եղեալ 'ի ճնախիլիսկ միւսն կախեալ 'ի վայր, շարջ զօրով գրի , 'ի թմին չի թ., զեղեցիկատեսիլն իշխեալ ուրդին մեծին Տարալիճին, որ առիւծօրէն խրախ առնէր ընդդէմ այլասեռ գնդին, աղաւթ յիշէլ յաղթում :

Ի վերայ չորրորդ տաղանին . , , Եւ յարի է տա-
լանի , է բանդ բարիս թեան , է և գերս թեան , հրաշարեղ
մանկան և բաջադոս երիտասարդին Փսիսառաօլին , որդւոյ մե-
ծափառ իշխանին Տարապիձին , վասն որոյ աղաւմ յեշի .
Թմին չիս :

Ի վերայ հինգերորդ տաղանի , , Վշխոյափառ պա-
րան Թանթախաթուն մայր Բարթէլին յեշեցէք , Թմին չիս :

Ի վերայ վեցերորդ դեղեցիակերտ փոքրիկ տաղանի
բանդակիս կան երիտ աղանիք , և Ի բերան նոցա տերեք
փորդից , որոց մեծ գրի , , Ասրդադոյն աղան Կիստ որդի
Բարթէլին յեշեցէք :

Ի վերայ եօթներորդ տաղանի կէս մասն եղծեալ ,
խի մնացեալն ըստ այսմ . , , Կեծ Բարթէլին զդեղահրաշ
Բաղապին երիտասարդ հասակս , որ յետ յոյսլ բաջմիւ-
րցանաց տիգախոցեալ զանթառանն ընկալաւ զպոսի . Թմին
օչիկ :

Ի վերայ ութերորդ տաղանին , , չիս . Ըագաղտրմ
որբոյս հին է Կիսախաթունն դուստր մեծ կարմեակալին Ե-
ղանից Տարալին :

Ի վերայ հիսսիսային որմոյ Ի ներքոյ եկեղեցւոյն
գրի , , Ի Թմին օչ . Կանաւն Եւտուծոյ եւ Ի խարիտ որդի
, , Ի լիւսմին Թուն մեծին () Բիւլանոյ հայրն իմ Եւսմին
, , Բինացաւ Թագաւորին Եւիազաց , դնաց Ի տուն Եւթարակ
, , տիտ զանձ , և նա մեծ օգուտալ մեծարեց և ետ նմա զմեծ
, , բաղաքն Համինայ . եւ Ի խարիտ որդի նորա մանուկ դո-
, , լոլ դարձոյ վերստին Ի լուսաւար հաւատն սրբոյն Պարի-
, , դորի , եկի աւ մեծ Եւթարակ Իվանէ և հայրենեացն փո-
, , յանն երես զՀրաշխարիդ իւր կերպիւ , և եւ շինեցի զվան-
, , քոս , որ կոչի Նորափանք , յառջնարդաթեան տէր Սար-
, , դոս Եւնեաց վերադառցի , շինեցի զեկեղեցիս և աւագ
, , սաւքը Եւանն աւ Եւթարակ Իվանէի երեւ այլ յետ բե-
, , ւորաք դեղ Է , զաղարակի Հորաշխարք իւր սահմանօրն ,
, , տէր Սարգիս և միարանքս հաստատեցին ինձ զաւագ խորան
, , դ օր մամ կերակին , Ի շաբաթն և զհինգ շաբաթն Ի
, , յամէն շաբաթում և կենակցին իմոյ Եւսիսին սահմանե-
, , ցին Տեաւոնդաւաջ օրն զամէն եկեղեցիքս արդ որք

յին թեւեւ ք զգիւս, խնդրեցէք 'ի Քրիստոս իմ օրդւոյն
յի խիստ մին, Սմբատայ, իմանի, Գալիսիոյ զոչին, Տարսուսի
յիմն արեւ շատ թիւն, արդ որք այս հաստատուն գրոյս հա-
յի առաւիկայ իմոց կամ յոտարաց կամ յաւաղաց 'ի Հա-
յոց կամ 'ի Արաց, զայն գիւղորեքն հանել ջանան արդ քո-
ւ ժամն խաղանել յ'ժք, հայրսպետացն նշոված է, և մեր
յիմեզացն պարտական է և թէ հաճիկ յաւաղ փոխի ու հնա-
յրեւ ջանայ իւր հատանն, ու իր Սահմանն ապիկար է ու
յի ու ու ու նահալ թիւ, նահալ թիւ:

'ի ներքոյ սորին գրի ու հորհոր և որքմո թեւան սորք
յի Երրորդ թեւն յուսմն որ առ Քրիստոս, ևս յորնալեզ
յի և ապիկար Սահմանն սորք իշխանաց իշխանին Տարսա-
յի խիստ Եպիսկոպոս Սահման, և առաջ երկնահանգէն ա-
յի թեւ որ հալեալ 'ի Երրորդանից յիշեալ զուսանալ թիւն
յի զայրիկն իշխանս և առ զեւ հորդոյ մասն և բաժին և ժա-
յի առնող սորք եկեղեցւոյս զ Չալայիցն իւր բոլոր սահմա-
յի նորն աղատ ամէն աշխարհական հարկաց 'ի գիւնն 'ի խա-
յի լանն և յամէն շարէ, զոր գնեալ է ի յիմ աթորն 'ի
յի Չալային և առեւ ինն հաղար դրամ և փողահանքն քո-
յի սորք Սահալ և զԱրտասէն, և այլ և առ յիմ հալալ
յի հայրնարամն 'ի Հրաշխարհի քարտիկն իշխանքն իւր սահ-
յի մանորն և յաղեղանորն զԱրտասէն իւր գեղորն և յա-
յի մէն հայրնիքն իմ արարի ժառանգութիւն սորք Սիստո
յի Երրորդանից, անխախտ և անդալի մինչ 'ի դարսան ի
յի առեւ զայլ բալում, և կանա միտքան և դրացս հա-
յի տատեցի ինն յիշատակի զի զի կրկնազատիկն պատարա-
յի դեպքն, և յամէն օր անրիւ և առաւարան մինչ 'ի Հոգ-
յի ոյն զալուսան, և զոր Պէնտէկոստէին մեզ յիշատակի կա-
յի տարն զինամբ զուսանաց և առաւ առնիլ զք, և յամէն
յի եկեղեցիքս մեզ պատարալ թեւն զալի յԱրտաս Չոգ-
յի ոյն սորքմութիւն և զի զի հալոյս 'ի մեծի աւարն անե-
յի լիկի, ուր բանքն սպասին, և դործք թաղաւորն 'ի Եւարդ
յի թէ ոք զայս խաղանել իտրհի կամ յաղիւսակ զտորքս
յի և կամ 'ի ժառանգաւորաց դաւանալ երեւալ սահմանիս,
յի ընդ անոյժ նշովիւք և զի զի յԱրտաս յամենալիկն և յա-
յի մնայն սրբոյ յերկնաւորաց և յերկրաւորաց, ըստ Ապի-

յին և բնդ Յուդայի և Արևոսի պոռժեալ խոյտատակն
 ղին. մեր մեզացն պարտական եղեցին, թէ Տաճիկ փոխի
 և թիւլ ջանայ Ռատուծոյ և յամենայն սրբոց նշոված ե-
 ղեցի և յիւր փեղամարտէն 'ի Սահմանն ապկղար. հա-
 ղար նալլաթ լինի մեռելեօք և կենդանեօք, 'ի Թվիտ Շիւե
 հաստատի կաման Ռատուծոյ եւ Տարայիճն ետու Լըէ-
 նարտի իւր սահմանօքն Երսափանից վանիս:

'ի վերայ գեղեցկաբանդակ խաչքարի գտելոյ 'ի հա-
 բուային մեծի խորանի 'ի ներքուստ դրի, յՅիշեալ Քրիստոս
 Ռատուծ զՍարգսի հագին և սղորմեալ թ. ԲԺ.

Սերճ արեւմտեան դրան 'ի ճակատ խորանին դրի, յՅա-
 նտն Ռատուծոյ այս դիր է աէր Սարգսի և սպասաւորաց
 սաւրք կարապետիս, որ տուրք գեորանս Հասանայ Օւ-
 մադուեցւոյ, որ նորա հալալ արդեաւթը շինեցաւ 'ի աւ-
 րին Թ. օր ժամ հաստատեցար. զՎեորտի և զՍողտի տօ-
 յինն Թ. Հասանայ, Թ. իւր կիսջն. և որ հակառակ... Թ.

'ի ճակատ արեւմտեան դրան 'ի ներքուստ կալմանն,
 Տաղաւարին միտքանեցայ սուրք Երսափկայ վանից և
 տուի իմ հայրենեացն 'ի սուրք Լշանա... և զիմ բաժինն
 զօր գետու հումաւ արածէր զճոկանարդոկ ... տէր Սարգիս
 և միարանք հաստատեցին պատարագ Ե օր ջուրջին.
 Ե. Իշու թիւ թաթուհին ջուրջին հօրն... տիկնաց տիկին
 Հասանայ, Թ. և էր վճ. ... յիշեանալ թեան Տարայիճի մեծ
 իշխանի եղբօրն Սմբատայ արքայի և ամուսնոյ իւրոյ Սինա-
 թաթուհին, որ գուտոր էր ջալալին Բլուանից արքայիսաւ որ
 այս հաստատ վճախ թափանձլ ջանայ, թէ յինց թէ յա-
 տարաց, թէ յիշխանաց, թէ ձեռնաւորաց յերկց սուրք ժողո-
 վայն նշովեալ եղեցի. յԺ չհարապետացն որոշեալ եղեցի, մասն
 տ. բաժինս Յուդայի և զԿայենին սոցէ. թէ Տաճիկ յաւագ
 փոխի, յՌատուծոյ և իւր Սահմանն ապկղար եղեցի տ. Թ.
 Թ. նալլաթ. Ե. օր յայտնութեան. Ե. օր ծառաբարդարին. Թ.
 զառիկն. Թ. փարկեղին. Թ. սուրք խաշին:

'ի ճակատ արեւմտեան դրան զանդակատան, Ես տէր
 Սարգիս քեռորդի տէր Սեփաննասի Սանեաց արհի եպիս-
 կոսոսի շինեցի զեկեղեցիս 'ի բարեխօսութիւն ինձ և Լիպո-

րիտին և նստեցեաց մերաց և երկուց հարազատ եղբայրն, որ
սպաննան 'ի թաւրաց պատերազմաց, լման որոյ արտչեմ հան-
դիպարացդ յիշել զմեզ 'ի Վրիտառս:

'Ի վերայ հիւսիսային դռաւոյ զանդակատան 'ի ներ-
քոյ յոստմանն գրի ու կամանն Բսառծոյ 'ի տէրութեան
իշխանաց իշխանի Սմբատայ, և յառաջնորդութեան Վրիգորի
ևս Բրիտայան Ստիվար քահանայ Բսառծոյ և ավելի զ'Վա-
հեկօբարս այդին Նախապետի կախմին և գետնին Վրիգոր և
այլ միտքանք ավին Համբարձման օրն զամենայն . . . տիրա-
ցու Վարկիթ և եկեղեցիքս պատարագ լ' օր, նախ' թաւաբրին.
և. Բրիտայանին. թ. Վամուկինս կատարելքն օրհնին յԲս-
առծոյս:

Մըբեկեան կողմն գեղեցեկակերտ խաչքարի եղելոյ 'ի
միջի պատահանի նոյն դռաւոյ գրի ու կառնատուն, զՎրի-
գորն յաղծա յիշեցէր 'ի Վրիտառս:

'Ի ներքոյ նոյն դռաւոյ ու Վանայք արեամբ դաւին
ու Բսառծոյ երկրպագօղք որոյ խաչիս զՍտիվար քահանայ
ու հանդերձ ծնողօր. . . .

'Ի ներքոյ սորին ու կամանն Բսառծոյ ևս խաթման
ու դռաւոր խաչայ Հահի միտքանեցոյ սուրբ Նշանիս ու ավելի
ու յսպիտակ 'ի յԲաւայ, այդի գնեցի մօտ 'ի տէր Սարգիս,
ուս միտքանք սահմանեցին թ օր պատարագ խաթմանիս:

'Ի ներքոյ սորին ու կամանն Բսառծոյ ևս Վանեցի թման
ու Համանայ դռաւոր պարսն խաւարակիւայ միտքանեցայ սուրբ
ու Ստաթն Նորայանից վանիս բարութեան իշխանաց իշխանայ
ու Վաւթի լինի և ավելի զխանակեահի կողմն Բմադլինի հազւոյն.
ու միտքանք խոտադան զ պատարագ յայնմութեան ութօրացն.
ու թ. ինձ. թ. Բմադլինայ. թ. Հասանայ, այս մեր թմադլին և.
ու թվին չիդ:

'Ի ներքոյ սորին ու Տիրատուր և զամուսին իւր խա-
ւթման յիշեցէր թվին մ'ն:

Սերձ սմա 'ի վերայ սեանն ու Ես Բբառ կանդնեցի
ու զխաչս որդւոց իմոց Սմբատայ և Վաւթի. որ կիսօրեայ
ու փոխեցան սա Վրիտառս, և թաղին ինձ կոկիծ, որը երկը-
ու պաղէր, յաղծա յիշեցէր. ամեն:

Ներքոյ դատարանն արեւմտեան դրան զանգակատանն ՚ի ներքոյ լուսամտին դրի , Յոսովն Լստածոյ եւ Սմբատ իշխանաց իշխան իմ որտի յօժարու թեամբ ավել ՚ի սուրբ Նախավկայս իմ հայրենեացն զԼիւան իւր սահմանօք լեւամբք , եւ դաշտօք , եւ զիմ Վախէշիկաճոր վանն լիւրիւ թեան հաւուոյ եղբորորդւոյ իմոյ Բաւրթեմէն , որ դեռարդս , նորա , փթթի փոխեցաւ առ Բրիտատս պատերազմաւ ՚ի դաշտին , Սկիւ թաղւոց , խաւար էած տեսողոց , եւ զ . . . իւր . . . , նոյնաւ զաւակ յիշատակի տէր Սարգիս եւ այլ միաբանքս , հաստատեցին ժե պատարագ . Ժ օրն առագ տօներոյն , եւ , Պեարոտի եւ Պօղոտի տօնին եւ Յովհաննու եւ Յովսէփայ , եւ նոր կիւրակին . կատարիչքն օրհնին եւ խաղանիչքն դաւախն ՚ի Տեառնէ . եւ որ զգեզն եւ զայգին հանել ջանայ , ԺԺբ , հայրապետաց նդամած եղեցի :

Յարեւելիան կողմն ՚ի ճակատ լուսամտի , զՍննսպաշխարօղս յիշեցէր , յարեւմտեան կողմն , Վլամ Բրիտատս ՚ի հողի Վարդարիս վարդապետին եւ ալրամեա , ՚ի վերայ խաչքարի՝ որ ՚ի նայն լուսամտին , Վլամ սուրբ նշանաւս ՚ի հողիս Սարգսի եւ ՚ի ճնօղս նորա , ՚ի վերայ որմոյ ՚ի ներքոյ նայն դօտայ , Լսո Վահորդ զիմ հողւոյ արդիւնք ավել ՚ի սուրբ Նախավկայս մասն պահարանօք եւ տօնապատճառ . եւ ես տէր Սարգիս եւ միաբանքս հաստատեցինք զսուրբ Վահորդի շարժ օրն Բ պատարագ անխախտն :

Ներքոյ օտրին , Վարդար քահանայ յիշեցէր ,

Նի վերայ պատաւանդանի խաչքարի գտելոյ ՚ի պատուհանի , ԺԺբ թվին : Լսո Վահգ կանգնեցի զխաչս յիշատակ , հողւոյ իմոյ եւ բարեխօտութիւն ապագայիս իւր :

Նի վերայ պատաւանդանի խաչքարի գտելոյ ՚ի պատուհանի հարաւային կողման , Լսո նշան օժեղոյն Լստածոյ , կանգնեալ ՚ի բարեխօտութիւն իշխանաց իշխանի հատանայ , արդւոյ Անեքեւրիմոյ արքայի , որ կէսօրեայ փոխեցաւ առ Բրիտատս զրեւալ ՚ի հայրենի փառացն օտար . . .

Նի հարաւային օրմն , Յանուս Լստածոյ եւ Շատու , լոյս եկի ՚ի Նորախանս , եւ եկեղեցւոյ միաբանեցոյ ու զիմ

Վեռա առաւել աղբին 'ի սուրբ Աստուածայի տփե տէր Ստեփաննոս և միարանք հաստատեցին Աստուածածնի տօնին
մ պատարագ ինձ Շատըրյո՛ւ Բոր՝ որ 'ի մեր բանիս հա-
կառակ կան 'ի մերոց կամ յօտարոց, կամ պարսնաց, կամ
ձեռնաւորոց հակառակին, յժի՛ր հայրապետացն նղովեալ և
ղեցի իմ մեղացն պարտական եղեցի 'ի թմին չե. հաստատ է:

Հանդէպ սարին դէպ յարեմուտս 'ի Կաման Աստուծոյ ևս
Հաջարի և ամուսինն իմ Սիւրբ ոչ աւելար
պատկ. երբ որ խոստացաք զմեր կանգնած երանելի սուրբ
Աշոտ, և առաք զմեր ձեռառակն աղբին, որ չորս դուռն,
ատեն մեր շինած 'ի Զմայ. տէր Սարգիս և միարանք հա-
ստատեցին 'ի տարին թ պոտարող, Կատարիչն օրհնին յԱս-
տուծոյ և խափանիչն դատին 'ի Տեառնէ: Ով որ հակա-
ռակ կայ, յժի՛ր հայրապետացն նղովեալ եղեցի:

'ի ներքոյ սոյն դօտոյ 'ի Կաման Աստուծոյ ևս
Ամիրայի թառն ջաւընն եկի 'ի Արարանա առաջն սուրբ
Աշոտիս. ու զՅաղթայ աղբին, որ 'ի պարսն Տարսայեձէն
ղեցի չորս հարար դրամաւ, և թ ջորն տփե սուրբ Աւետոս,
վասն իմ հողւոյս և իմ մօքն Վահար խաթունին տէր Ստեփաննոսն
կարգեցին թ ժամ. թ ինձ. թ իմ մօքն, Հալի-
սիմեանց տօնին. արդ՝ թէ 'ի մեր յեառմնացած կամ պարս-
նաց և յառապաց հակառակի և Զանայ, 'ի սուրբ Աբրորդու-
թենէն և յերկոյ սուրբ ժողովսն նղովեալ եղեցի, և բա-
ժին զՅուդային առցէ, և մեր մեղացն պարտական եղեցի,
ուս զիմ թ հողար դրամն և զթ ջորին 'ի Արարանացն 'ի
թմին չե: Հաստատ է զիրս կատան Աստուծոյ:

'ի հարաւակողմն արեմտեան դրան զանդակատան,
Կաման Աստուծոյ ևս Սանջար որդի Տանալուին ոչ ա-
նեկելով զգաւակ յերկրի, ստացայ ինձ զաւակ զաւրբ Աշոտ,
ուս առի յիմ հալալ հայրենեաց զՏանձիկ իւր սահմանօքն
ուս պղւալն 'ի Արարանքս, և տէր Ստեփաննոս և միա-
րանք սահմանեցին ինձ ի տարին ե ժամ, թէ որ խափա-
նեւ Զանայ, 'ի սուրբ Աբրորդութենէն որոշեալ եղեցի, և
մասն զՅուդայի և զխաչահանուացն առցէ, մեր մեղացն
պարտական եղեցի 'ի թմին չծի:

'ի հարաւակողմն արեմտեան դրան զանդակատան

կանդնեալ կան երեք խաչքաքինք. առ աջնին է սղխտակ և քե-
րտաքանդակ, յորոյ ճակատ պատկեր փրչական ամենատարբ
ձեռք բազմեալ 'ի վերայ չորեքիկերդեան կենդանեաց, 'ի
ճակոյ ձեռնն առնի կիսածալ քարեայ թուղթ, յորոյ վերայ
դրի յԵս եմ լոյս աշխարհի, և աջոյ ձեռամբն խաչակնքի:
Երկրորդն ևս առաւել զարմանալի է և քաջաքանդակ, յորոյ վե-
րայ դրի յԵ. յս գալիսն միեալ արեամբ օծելոյն Հիսուսի,
յորով հարեալ խոցեցաւ դատն անմարմին, և կանդնեցաւ հա-
մանառ աստուածապաշտ իշխանաց իշխանին Սմբատի փրկա-
ւոր թիւն որդւոյ խրոյ Բաբթիկն, յիշեցնք.:

Երրորդն նշնակեա անապրեր դեղեցկալ թեամբ, յորոյ
վերայ դրի յԵ. յս Եղեշոյ եպիսկոպոս կանդնեցի դեռչա 'ի
փրկութիւն հօրեղջօր խնոյ Բապեղ եպիսկոպոսն, թմին
յոժն:

Նշնակեա 'ի հիսխոսյին դրան կանդնեալ կան խա-
քաքինք, 'ի վերայ առ աջնոյն դրի յԵ. թմին չժ. 'ի կամն
յորսմութեան Բարսէն ևս Բաբթիկն որդի Եղեկոսմն որդ-
ւոյ մեծ Եկարախն կանդնեցի զկառ աստուածընկալ նշանա
մար խնոյ Թառնկայ յիշատակ յաւիտենից, աղաւթը յարթն
յիշեցնք 'ի Բերտատ:

'ի միջն զանդակաւսան դամնին զեղեցկակերտ շերտի
եպիսկոպոսաց 'ի վերայ առ աջնոյն որ մերձ փարթի դրան ա-
րեւելեան անկեան դրի յԵ. յս շերտ՝ շնորհաւոր Սարգսի է
յԱննեաց եպիսկոպոսի և անյաղթ հաւորի 'ի թմին չժն:

'ի վերայ երկրորդին յԵ. յս Սեւ Ստեփաննոս Սեւեաց
եպիսկոպոս. թմին չժն:

'ի վերայ չորրորդին յԵ. յս է հանդիսա Բապեղ ե-
պիսկոպոսն, որ հանգեաւ թմին թի.:

'ի վերայ հինգերորդին յՏուն իմաստեց և հանձարոյ
յՕրբէլ Յովհաննէս հաշակաւոր մեարտօղիտ Սեւեաց.:

Երտաքուստ առաջի արեւմտեան դրան զանդակաւսան
անկեալ կան երկու խաչքաքինք, մին քանդակեալ նաբբ յօ-
րնաւածովք, յորոյ ճակատ պատկեր Բերտատի բազմեալ 'ի
վերայ Բեաւարանի, յաջմէ և յահեկէ նալին կանդուս կան

առաքեալքն Պետրոս և Պօղոս, զղեցեալ ունելով զվերաբ-
կաւ լայն և երկար, յորոյ պատուանդանի զբիւս, ի վրայ լաւթաւնս
կանգնեցի զհաշտ 'ի փրկութիւնն հոգւոյ Մ-
իւսթարէկ Տարապիճին և յարեշատութիւնն սրբոց իմոց Քառ-
թիւնիկն և Քաղղային, լիւնն չձեռն: Կոմիկ վարդապետ յիշե-
լոցէք: Եւ միւսն ևս զղեցեալ արանդակ, յորոյ վերայ զբիւս Զեա-
րասի է հօրեղբօր իմոյ Մարիւ և Կոնստանտին, լիւնն Եւթուս:

Ի վերայ խաչքարն գտելոյ 'ի Ճակատ արեւմտեան
դրան եկեղեցւոյն զբիւս, Օտյր Տեառն յիշեցէք 'ի Քրիստոս:
Ի հարաւակողմն սորին զբիւս, Եղայր տեառն Սարգսի դՅով-
սեփ յիշեցէք 'ի Քրիստոս: Ի հիւսիսակողմն սորին զբիւս, Եղայր
տեառն Ստեփաննոսի տէր Պարթոք յիշեցէք:

Հուպ 'ի հին վանքն՝ որ կոչի Մարգարտ, միւս հրա-
շակերտ մենաստանն կառուցեալ երկյարկեան սրանցիկ ըն-
դակագործութեամբ 'ի Քառթիկայ իշխանայ իշխանէ յորդ-
ւոյ Տարապիճայ և 'ի կնոջն նորա Արախի, և 'ի յորդւոյ
նորա 'ի Բեշկինայ և յիւսանցէ:

Երբքն յարկ մենաստանիս է լայնածոց գաւիթ կա-
ռուցեալ 'ի կովածոց քարանց 'ի վերայ չորից դռնադեալ և
պատուական սեանց, որոց խորիւրք են նորադրանդակ ճարտարա-
թեամբ յորինեալ: Անի զերիս լուսամուտակ զմի դռնն՝ 'ի
ձեղուն յարկին լի են տաղանիշ քանդակագործութիւնք, և
յորոց միջի արձանք չորից Մատարանչաց քանդակեալ են կեն-
դանի ձեւով:

Ի Ճակատ արեւմտեան դրան կայ հրաշքարանդակ պատկեր
Տիրամօր բազմեալ 'ի դահ վայելուչ, զմիամէնն իւր ունելով
'ի զիրիս: Եւ յաջեկէ հրեշտակապետք և երկու այլ
ճաղկապատի հրեշտակք, շուրջ զբոլորք են զանազան նկարք
ճարտար քանդակագործութեամբք, յորս զբին անուանք իւ-
րաքանչեւոց, որք են Մատաւածին, Պարթիկ, Սեբեայիկ և
այլն: և 'ի վեր քան զպատկերն ճաղկապատի զբիւս, լիւնն չձեռն:

Եւ յաջեկէ արեւմտեան դրան դռն քարեայ
սանդուղքոյրք 'ի վեր քան զդռնն միանալով տանին 'ի վե-
րին եկեղեցին, որ կայ զետեղեալ 'ի վերայ երկուց նորաքան-
դակ և սրմնափակ սեանց, և երկուց սրմնակից կամարաց վրան
զի կամարք յարկին սկսեալ 'ի գլխոց սեանց աղեղնաձև իջա-

նեն 'ի գլուխ կամարաց յաջ և յահեմի սեղանոյն, և անտի
բոյորեալ ձդի ակաւեղագիտօք և զանազան դրուագօք 'ի միոյ
ծայրէ ցմիւսն. ճակատ աւագ սեղանոյն յայժմ գեղեցիկ է, և 'ի
կիւարքօրը առատապէն նորին քանդակիւ կայ տէրունական
պատկեր բաղմեալ 'ի քաջաբանդակ տէրաւ 'ի վերայ չորից
կենդանեաց, յաջմէ և յահեմի նորին քանդակիք հրեշտակաց
և 'ի ներքոյ ստիցն լուսամուտն արեւելեան. «Այնպէս յեր-
կուց կողմանց սեղանոյն են աւանդատունք գեղեցկաշէնք և
քաջաբանդակք: 'Ի յատակ եկեղեցւոյն անկեալ կայ գեղեց-
կաշէն սին, յորոյ վերայ ճարտարքանդակ պատկեր՝ հան-
դերձնք եպիսկոպոսական, 'ի գլուխն Թագ ականակուռ, պիմօմն
ածեալ դօտի ականազարդ, 'ի ձեւին կրէ զեսչ, և զգէմն
խր յերկինս տարածեալ:»

'Ի ճակատ արեւմտեան դրան գոն նորք քանդակա-
գործութիւնք ծալ 'ի ծալ շքանակաւ բարձրացեալ, 'ի մի-
ջակիտին կանգնեալ կայ պատկեր տէրունական, յաջմէ նորին
և յահեմի պատկերք առաքելացն Պետրոսի և Պօղոսի, և 'ի
վեր քան զպատկերն Հոգին սուրբ աղաւնածն, որոց մերձ
գրին անուանք նոցա. 'ի վեր քան զսոսա գրի, յԱման 'Լս-
յառածայ եւ պարոն Բուրթէլ իշխանաց իշխան և ամուսին
Իւմ Ստեփան և որդիք իմ Բէշկէն և Իւանէ կանգնեցաք
յիշեկեղեցիս 'ի մեր հալալ արդեանց:»

'Ի կողմն արեւելեան 'ի վերայ որոյ շուք զլուսամտին
կայ քաջաբանդակ խաչքարո՞ւր գրի յԲուրթէլ իշխանաց իշխան,
Եւ շուք զնովաւ կրկին շքանակածն քանդակագործութիւն,
ուր գրի Սէր Լստուած օգնէ.

'Ի կողմն հիւսիսայ նոյնպէս ճարտարարուեստ քանդա-
կագործութիւն, ուր կայ պատկեր Տերամօրն, յաջմէ և յա-
հեմի նորին հրեշտակք:

Եւ առջի արեւմտեան դրան եկեղեցւոյն կայ ամենանորք
քանդակագործեալ խաչքար, յորոյ վերայ է պատկեր Տերա-
մօրն, 'ի գիրկս ունելով զգիրկին աշխարհի, շուք զորով
են ծաղկապսակ հրեշտակք, և առաջի նոցա արք Թագակերք
և դօտեորեալք, յորոց միջի մին անկեալ է 'ի ծունկս և կայ
'ի խորին պաղատանս, շուք զորով գրի յՊարոն բուրթէլ
կանգնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն եղբօր իմոյ Բուդղանի:»

Բաց յայտցանէ բազում են զեղեցկութեանդ ակ խաչքարինք շող-
րոց մի առ մի դրեն զժուարին վարկայ:

ՆՈՒՆԱՆԻՆ

Արտհեան զմենատանո զայս շրջացոցին ստաւել եւ
հայտդի (Օրբէլեանք, եւ արարին հայրենիք եւ դերեղմանա-
տան ինքեանց՝ մեծամեծ պարգեօք եւ առատ նուիրանօք փար-
թամացոցանելով, ուրանօք եւ ՚ի նորոյ կառուցին զմեծամեծ
քերութարանդակ եւ վիմարդեան վանք, առաի ՚ի բացայայտա-
թիւն արքայազն առհմի (Օրբէլեանց առաջի գնիւ արժան դա-
տիւմ զհամառօտ քաղաւած ՚ի պատմութեանէ Ստեփաննայի (Օր-
բէլեանց, Իսկ փան հնաթեան շինութեան եւ նորագոթ թեան
նայն մենատանի գամբոյջ հատուած այնք պատմութեան:

(Օրբէլեանք են Բերքայաղուք Շինաց Եւ եւ անաի ՚ի
Սիրո վերադնակեալք: Բանդի ՚ի մեռանիլ Շին Բախուք
թագաւորի նոցա, յառնէ աղմուկ եւ խառնութիւն ՚ի մէջ ազ-
գականացն յաղագս թագաւորական դահին հնառնի մի կողմն
եւ զօրանայ մեռն՝ եւ որ նիւան լինի, զլուանդ մահառ առաջի
ունելով աչաց, ժողովէ զբանձն եւ զկուսակիցս իւր եւ պա-
տաւեալ զթանձրութիւն բանակի թշնամեաց՝ դոյ ՚ի Խա-
ղերո եւ ՚ի Հանս, եւ անաի անցեալ ընդ Վարելալ ձորովն
մասնէ ՚ի Սյիւթթա, յայնժամ երբ Սիրք կային ՚ի մեծի նե-
ղութեան ՚ի ձեռաց Պարսկոյ, եւ բարձեալ իսկ էր թագաւո-
րութիւն նոցա, եւ կառաւարէին տանտակրական իշխանա-
թեամբ:

(Օրբէլեանք կամէին անցանել ՚ի Հայնս կամ ՚ի Պարսո,
եթէ Սիրք ոչ համաձայնէին ապա նոցա զտեղի բնակութեան,
սակայն հաճեալ Սրաց ընդ օգտաւէա խնդիրս նոցա նշանա-
կին վասն նոցա զտեղի բնակութեան զՎերդն (Օրբէլեալ ըզ-
կառուցեալն ՚ի Վարթթաէ յեղբօրէ Հայկայ, որ այժմ կո-
չի Համալուքէ, հաճոյ գտեալ (Օրբէլեանց կացին մնացին ՚ի
նմին տեղաւ, եւ միաբանեալ ընդ Սիրո՝ ընդ բարեկտան նո-
ցա եղեն բարեկալք, եւ ընդ թշնամիան թշնամիք, եւ ապա
բնատուք քաջագործութեամբ իւրեանց զօրացուցին զքաղաքս
նոցա, զանկեալ թագաւորութիւնն յառն կացուցանելով, եւ

Լեւոնիք պատուեալք 'ի նոցանէ իշխանական պերճաթեալն համաձայն ազգի իւրեանց և թոճմն եղին անուանելիք, և երկ-
րորդականք արքային Սրայ: Ասին անուանելին Տէնէվալք,
իսկ յետոյ 'ի տեղւոյն առեալ զանուն կոչեցան ()րէթեանք
կամ ()րէլեանք:

Պատիւ և բարձ նոցա էր լինել հրամանատար զօրաց
և ներքին խորհրդական իշխան արքունի գործոց, իրէին առա-
ջի զերկոտաւան գրօշակս և զհազար պատրաստական այր, և
որովհետեւ գրօշակ արքային Սրայ էր սպիտակ, և նշանն կար-
միր, վասն որոյ նոքա զգրօշակս իւրեանց դարձուցին 'ի կար-
միր, և զնշանն 'ի սպիտակ, և 'ի շրջիլ բնդ արքային տնէին
'ի ձեռին զարձուկլաթն արծաթեայ դաւաղան, և զահ նո-
ցա 'ի վեր էր քան զամենայն դահս բոլոր նախարարաց, և
նոսին յառանձին արծաթեայ սեղան, և էին թաղաղիրք
թաղաւորացն Սրայ, և սրովհետեւ ինամացեալք էին բնդ
Բաղրատունիս, վասն որոյ բնկալեալ ևս էին 'ի նոցանէ
զանուն իւանէ և Սմրատ, իսկ Բաւթեւ, Ելիկում, Փախ-
րադօլ, Բէշքէն և Լիպարիա (Թերես Լիպարս, որ է բնձ-
տախձ, վասն քաջութեան) էին անուանք նախնեաց նոցա բե-
րեալք 'ի Տէնայ:

Սենին տքա յորդոց յորդիս 'ի Ժառանգութիւն
Լեւոնիք զհամլուղէ և զԼօսի, իսկ բուն զարբաղաւորին
էր զիւզն Բաւրակ մերձ 'ի Երզն Լօսի, որ այժմ ևս կոչի
Բաւրակ, և աւերակ զարբաղին նշմարի գեռես, և այսպի-
սի վսեմ իշխանութեամբ կառավարէին զառանձնեալն ինքեանց
գլխաւորն. իսկ 'ի նէ թուականի Հայոց 'ի հիւանդանալն ար-
քային Բիխաղաց Վաթի որդւոյ Վեմետրի կոչէ առ ինքն
զԼիթմաղիկոսն Սրայ և զամենայն նախարարս, և ասէ, հայրն
Իմ և թող ինձ կապաւ զթաղաւորութիւնն իւր և ես թո-
ղում զայն սրդւոյ իմոյ Վեմայի, բայց որովհետեւ նա է
'ի աղայ հասակի, վասն որոյ յանձն առնեմ եղբօր իմոյ Վեթ-
դեայ, զի նա կառավարեցէ զթաղաւորութիւնն ցարդա-
նալն սրդւոյ իմոյ, և ապա յառաջ կոչէ զԼեանէ ()ր-
էլեան՝ զհամանաւարն բոլոր զօրաց, և յանձնէ 'ի պահպա-
նութիւն նորին զորդին իւր զՎեմայն, և ինքն մեռանի:

Վեօրդի յետ մահուան եղբոր իւրոյ չկամի լսիլ անուամբ եւ եթ կառավարել , վասն որոյ համեցուցանէ զմիտ մեծամեծաց , եւ օճանի թաղաւոր այնու պայմանաւ , զի 'ի զարդանալ ժառանգի արքայութեան ինքն հրաժարեացի կամու :

Սկսանայ Վեմնայն , սակայն Վեօրդի ոչ երբեք հրաժարի ինքնակամ , եւ ոչ յոժարի 'ի կատարել զհասի եղբոր իւրոյ համաձայն խոստմանն : Ինդ այս իշխանք Սլոպ դժգոհ գտեալ ժողովն առ Խանէ () Եբէլեանց , եւ ինդրեն կատարել զկտակ Վաւիթ արքայի եւ զտխտադրութն Վեօրդի զըրկել 'ի կենաց : Խանէ ոչ յոժարի 'ի սպանանել զՎեօրդի , բայց գնեւ զնա 'ի դիպաշօջ ցլթագաւորեն Վեմնայն յանձնն առնու :

Օգտեալ Վեօրդեայ զայս խորհուրդ աճապարէ փախի 'ի Տփիսիս եւ ամբանայ անդ : Սինչ այս մինչ այն խորհուրդն յերկարի . եւ կողմնականք Վեմնայն եւ Խանէի դիմեն առ Վեօրդի եւ զնա զօրացուցանեն , ուստի զօրաժողով լինի Վեօրդի առ 'ի նուաճել զԽանէ եւ զՎեմնայն առնել ձերբակալ : Իսկ Խանէ աճապարեալ առաքէ զըրդի իւր զ Լիպարիտ 'ի Պարօս օգնալ թեան աղաղաւ , եւ զգանձս իւր առաքէ 'ի բերդն Շախուլդէ , եւ ինքն ընդ Վեմնայն ամբանայ 'ի բերդն Լօսույ :

Վեօրդի պաշարէ զբերդն Շախուլդէի , եւ 'ի նեղ արկեալ ինքն դրաւ զամենայն զանձս եւ զձոխութիւնս , եւ ապա անցեալ 'ի Լօսի պաշարէ զնա , բայց չկարէ ինչ ստնանել նմա :

Նախարարք 'ի կողմանէ Վեօրդեայ գրեն զթուղթ առ Խանէ եւ յորդորեն զնա դալ 'ի հնազանդութիւն եւ բերել զՎեմնայն առ Վեօրդի , որ ունի օրինակ զայս , Սեծ Խանէ () Եբէլեցի , քաջ եւ հզօր անպարտելի , որ արեւարհաւ եւ Շենոսցի , տահմ ինքնակալ թագաւորի , եկեալ յաշխարհս այս Սերոյի , գտեր պատիւ անկշռելի , Պետ եւ դուխ տանս արքունի , եւ Սպասալար Վեօրդի , թէ քոյ յարգիքդ քեզ պիտի , կեանքդ եւ պատիւդ ցանկալի , եւ հայրենիքդ անչափելի , որ կէս Սլոպ սանս է աւելի , թո՛ղ դու զերգումն զառաջնիւն , զուխտն եւ զկտակն զայն Վաւթինէկ հնազանդեաց Վե-

որդէի, Սրաց հըօր թաղաւորի, բեր և մատն ընծայ բարի,
մանուկ Վեմնայդ որդի Վաթի, որ քեզ պատճառ եղև
չարի, նաև պատճառ յայսմ աշխարհի, Լեւալ զայս թուղթ
Լւանէի գրէ պատառխանի նախարարաց Սրաց, և կապեալ
զայն 'ի նետ ընկենու արտաքս, Սլ գէգէպուլք իմ սիրելի,
մեծ և հըօր իշխանք բարի, ևս Լւանէ () րբէլեցի, ընթեր-
ցայ զգիր ձեր խրատի, բայց չեմ հաւան այս խորհրդի, զոր
գրեցիք յայսմ թղթի, մարդ սր կենօքս այս որ զրաղի, թու-
ղու զաւանդն տէրունի. ու խտագրուժ ինքն լինի, տանու զրա-
ժին տրացոյի, յանանց գեհնին պապակի, և 'ի գիւաց դուն-
դըն դասի. Լսանցաւ որ մարդ ցնդելի, վասն ասօրեայ կե-
նաց պատուի, չկարեմ կոխել զախան զոր եղի, տուլ զեր-
գումն ոտակալի, այլ մեռանիմ յայսմ բանի, երթամ առ
Տէրն իմ ցանկալի, առնում ստացուած անձառելի, որ յու-
մեքէն ոչ կորուպի, ,

Յետ այսորիկ պատանին Վեմնայ իջեալ 'ի ծածուկ
'ի պարսպէ բերդին գայ առ հօրեղբայր իւր և ինդրէ 'ի նմա-
նէ ղիկանս, սրով և վախճան առնու պատեւազմն, տեսանէ
թաղաւորն զՎեմնայն, տրախանայ յորժ և առաքէ զպատ-
գամաւորս առ Լւանէ, Լս'ի առ իս տէն, ղև բարձաւ 'ի միջոյ
պատճառ երկպառակու թեան, և չէ փոյթ քեզ յայսմ հեռէ
յամսուիլ և մնալ 'ի դմին բերդի,

Յօժարի Լւանէ ընդ այս բայց ինդրէ ղյառկար երդ-
ման, զոր ընկալեալ հանդերձ մեծամեծ խոստմամբք իջանէ
առ նա, և ընկալեալ լինի մեծաշուք պատուով. բայց յետոյ
ստեալ երդման իւրոյ արքայն՝ կուրացուցանէ զնա և զՎեմ-
նայն, և ապա 'ի մի գումարեալ զամենայն ազգականս Լա-
նէի, տայ կորուսանել զամենեւին ստակալի և աղէտալի մահ-
ուամբ. հրամայէ նոյնպէս ջնջել և ղչիշատակ այնր ազգի
յամենայն պատու թեանց. և ժոխանակ այնր տայ գրել զըջոյց
սպաստամբութեանս ղնելով 'ի վերայ նոցա պեծամեծ և զան-
տեղի բարութանս, կարդէ նաև զնղովս, ղի մի՝ որ իշխեսցէ յի-
շեւ զանուանս նոցա, և մի՝ որ 'ի նոյն ազգէ վատահացի բնա-
կիլ 'ի Սրատան. քանզի յերկիւղի էր 'ի Լպարխտայ և
յերկուց որդւոց նորին, և զայս գործողութիւն իւր, որպէս
ղկտակ հատատուէն հրամայէ ղնել 'ի զանձարանի, զրաւելով

դամենայն զկալուածս նոցին յարբունիս: Ահա՛ այսպիսի ողբալի և անողորմ՝ մահուանը քնքին 'ի Սրատան աշխարհէ հոյակապ և արքայազուն սերունդք ()բրէլեանց աղգին. վասն որոյ և արդէն պատմութիւն ()բրէլեանց աղգին ոչ գտանի 'ի զիրս Բարթոլէո զխովբայ անուանեալ մատենի, ը որում Գեօրգի ետ քնքել անտի խալաւ:

Ի խարիտ՝ որ էր 'ի Պարս, իմանայ զաղէտալի հարուած տան ()բրէլեանց, բայց չ'կամի լինիլ վրէժխնդիր, սակայն 'ի սատիկ սգոյ հիւանդացեալ մեռանի, թողլով 'ի Պարս զերկուս որդիս՝ զԼէիւում և զԼեանէն: Լէիւումն յետ մահուան հօր իւրոյ պատուի 'ի Պարսից, և ընդունի 'ի պարզե գբաղաքն Համեան, սակայն երկնելով 'ի կրօնափոխութենէ, խնդրէ 'ի Սուլթանին տալ ինքեան զտեղի բնակութեան 'ի Հայաստան մօտ 'ի Սիրս. որպէս զի հայրենի արեանն լեցի վրէժխնդիր, ուստի առեալ 'ի ժառանգութիւն զԼեանիցեան և զմերձակայս նորին վերադառնայ անդ, և ամուսնանայ ընդ ումմն օրիորդի Խաթուն անուանելոյ, դուստեր եղբօր Սահիանոսի Սեանեաց, յորմէ ծնանի զորդի և կուէ զնա յանուն հօր իւրոյ Ի խարիտ. մեռանի և Լէիւում, թողլով զԻ խարիտն 'ի տղայ հասակի: Եղա Տաճիկ ոմն 'ի բռնի ածէ զԽաթունն 'ի կեութիւն, և զԻ խարիտն փոխէ 'ի կրօնս Սահմաթի: Ետ որոյ յաւուրս թաւմար թաղուհայ երբ Օսթարէ և Իւանէ հայկազուն իշխանք ընդարձակին զսահմանս տէրութեան Սրաց, առին նաև զՍեանիս և զԼեանիցեան, ուր կորզեն զտիկինն Լէիւումայ և զորդին Ի խարիտ և ածեն առ ինքեանս, և ապա ամուսնացուցեալ ընդ տմէնօրհնեալ Եղայի դստեր Բուրայ իշխանի, յորմէ ծնանի զՀինդ որդիս, որք են Լէիւում, Սեան, Փախրաօլ, Իւանէ և Տարսայիճ, յորոց սերին վերտալն ()բրէլեանք, և ամենաջնեմեանդն բարեպաշտութեամբ կառուցանեն զեկեղեցիս և զվանորայս, ձևացուցանեն զերկիրն ամենալիք բարութեամբ, և անպարտելի քաջութեամբ նիւն առնեն զմերձակայ թշնամիսն, մեծանան յոյժ յոյժ, և լինին երեւելիք առաջի Պարսից և Ղինկիղեանց, որովք և հասուցանեն զմեծամեծ երախտի տանն Հայոց և Սրաց, և այնպիսի ցանկալի անուամբ և պատուով մնան 'ի նմին աշխարհէ 'ի հայրենի

ժառանգութիւնս իւրեանց, Եւորոց առաջինն Նշելում իշխա-
նաց իշխան հիմն տրեկալ կառուցանէ զչքնաղ մննաստանն
Նորավանից հուպ յաւագ Միապատան, որ վասն լաւապէս գի-
տելոյն դնի աստանոր հաստած պատմութեան Ստեփանոսի
(Որբէլեանց) :

Եւ առաջ քան զայս բաղում ժամանակօր վաղ ա-
ւարբբ և հնազայն ամօք 'ի նեղ անձուկ ձորակին այնմ 'ի
պատշաճաւոր տեղոջ էր շինեալ եկեղեցի մի կրաշաղախ
վիմօք յանուն սրբոյ Արարպետին յոյժ սքանչելադորձ և
սահարիւ և անուանի մերձակայ սահմանացն, և բղխէր
մերձ նմին աղբւր քաղցրահամ, և ձորն ամենայն զեղեց-
կացեալ էր այգովք և թանձրախիտ ծառովք մրգաբերօք,
նաե 'ի թանձրամօծ կաշկառութիւն, 'ի նոյն ձորին կայր ե-
կեղեցի մի յանուն սրբոյ Արարպետին Փոկոտու շինեալ,
և 'ի մէջ եկեղեցւոյն բղխէր ջուր սակաւ 'ի ներքոյ բեմին,
և ընդ ջրոյն ելանէր ձէթ բժշկարար, զորմէ լուսք 'ի հնա-
ւոյն աւանդութեանց, եւ թե բերեալ եղև 'ի նշխարաց սրբոյ
հայրապետին Փոկոտու, և անդ հանգուցեալ, յորոյ ա-
նուն և տեղին Փոկոտու կոչեցաւ, և առնէր հրաշս զարմանա-
լիս, զի ամենայն անբուժելի ցաւք և անհնարելիք 'ի մարդ-
կանէ զողութիւնք և բորոտութիւնք և վէրբ բաղմոժա-
մանակեայ, նեխեալք և ապակոնեալք 'ի ժամանկն 'ի տե-
ղին յայն հաւատաւք, և 'ի լատնուն 'ի ջուրն և յոճանիլ
ձիւթովն բժշկեալ լինէր, և թէ մահացու լինէր, առ ժա-
մայն վախճանէր, և վասն այսր մեծապէս լինէր հնչեալ
համբաւ տեղոյն ընդ ամենայն աշխարհ, Եւս 'ի նուազել
ժամանակաց մինչ և հաս աւեր ամենայն աշխարհի և բար-
ձաւ թաղաւորութիւնն Բաղացն սպանաւ թագաւորն Սե-
նեքերիմ և բնաջինջ եղև տէրութիւնն Բաղաց և խափա-
նեալ լսեցին ամենայն ուխտք պաշտօնէից 'ի չձգ թուա-
կանին, էր կպեկոպոս ամն 'ի վասն Յովհաննու Յովհան-
նէս ամուն լցեալ ամենայն առաքելութեամբ, և բոլորո-
վին զգեցեալ զԲրիտանոս, յազգէ աշխուական, որդի մեծա-
ւիտա իշխանին Բաղաց Հաստնայ, որ տնէր ընդ ձեռամբ
զամենայն աղառս թաղաւորութեանն այնմ, և էր որդի
մեծի Համգուսայ, Եւս Յովհաննէս յետ տերման իւ-

յորոյ աշխարհին , բազում ալեկոծեալ այսր անդր եկն 'ի
յայդձոր դաւառ , և կամեցաւ ընակիլ 'ի խորածոր անա-
յապատին 'Արարիւնից մերձ անառիկ դղեկին Հրաշկարերդդն
յարհիաղօր և մեծաբանչ եկեղեցւոյն սրբոյ Սարգիսին , և
եւրթեալ յանդիման ընի մեծի արքային Վարսից Սահմաւ
յայդանին , ծանօթանայ նմա և առնու 'ի նմանէ փարման
և մանջուր վասն տեղւոյն այնմ , համարձակ ընակի 'ի նմա .
յժողովեալ արս կրօնաւորս և ճգնադեցեացս և հեռացաւ
ունէ 'ի վայրիցն զամենայն արս աշխարհակալս , և շրջապա-
յաթիւ սահմանէ զվայնն ամենայն , կանգնելով զնշանն տէ-
րաւնի , զի մի' անցանիցեն ընդ այն կանայք և լիտի մար-
դիկ , և առնու 'ի սահմանացացս հոլը և անդատտանս 'ի
յժառանգութիւն եկեղեցւոյն 'ի Վանձակեցեացն և 'ի Տի-
ւիտարեցեացն : Սա նեղեալ յանիծեալ և 'ի պղծ բերդա-
յապահէն Հրաշկայ , որ էր Խաղիկ Խորատանի , և որսայր
յսպանանել զոտրբ կալսկոպոսն և աւերել զկրօնաւորանոց
յատանն սուրբ ուխտին , փոխէ զձեն ըստ պարսկական օրինի ,
յզի հմաւ խիկ էր նոցին լեզուի , և զնայ փախտեայ առ
յայդանն յԱրապահան քաղաք , և էր նորա սրդի միամօր և
հիւանդոցեալ էր անհնարին ցաւօր , և էր մերձ 'ի վախ-
ւձանն , և ամենայն հնաք բժշկոց հատեալ էր , և էին ծը-
նողք մանկանն և մայր Սուլթանին 'ի մեծ սգի և արամու-
թեան , ապա տեսանէ 'ի տեսլեանն մայր Սուլթանին , թէ
յայրն օտար , որ եմուտ 'ի քաղաքս կալսկոպոս է , և անունն
Զովհանէսնաւ բժշկեսցէ զմանուկդ : Սասն որոյ վաւրադա-
լիկ 'ի ինքիւր լինէին նմա , և գտեալ ամբն առաջի մեծ Սուլ-
թանին , խիկ նորա լուեալ զմաննէ և ծանեաւ , ընդ առաջ
եկեղե նմա և երկիր կապզ հայցելով , զի թէ հնար ինչ իցէ
յբուժեսցէ զցաւ մանկանն , և մտեալ սուրբ կալսկոպոսին լի
մեծայոյս հաւատոյ առ կիսամեռ մանուկն և առաքելական
զօրութեամբ 'ի բաց հերքեալ զցաւն տառաւորաբ հրա-
ման տայր կանգնել 'ի մահճացն մահացեալ մարմնոյն , յա-
յդադս որոյ հիացեալ մեծաւ զարմացմամբ Սուլթանին հար-
ցանէր 'ի նմանէ զպառաւա զնալոյն , և նորա ծանուցեալ
զգառնաղէտ Բմիրային Հրաշկարերդդ և զմիւս խաւարին
յոր յանապատ բերդի , ընդ սր յոյժ ցատուցեալ երախտաւ

, , Հատույց լինի նմա և սայ Հրաշխարհիդ մանչուր զբով 'ի
 , , ձեռն եպիսկոպոսին , . . . , ընդ նմին շնորհէ և մայր Սուլ-
 , , թանին զանապատ բերդ երկստատան աղարակօք նմին տեսուն
 , , Յաճաննիսի և անսուտ սիգէլու և անանցական մանչուրաւ
 , , շնորհէ ժառանգութիւն սրբոյ եկեղեցւոյն Նորավանից զո-
 , , րայ տըքունական նամակք և մեք խի ընթերցեալ ճգրտե-
 , , ցարք և ըստ տաճիկ օրինին էր անհուն երդմամբք հաստա-
 , , տեալ զգիր նալլութք և պիղարք բաղումք կարգեալք նմա :

. , , Յետ սրոյ զայ եպիսկոպոսն և պատժեալ զբեր-
 , , ոգապահն , զբերդն աղարակօք հանդերձ սեփհականէ սուրբ
 , , եկեղեցւոյն , բայց յետոյ Հրաշխարհիդ շննեաւ և բնակե-
 , , ցան 'ի նմա Պարսիկք , զսրս և վերտին առին յաւուրս Լ-
 , , թարեկի Խանէի , 'ի ձեռն Լորայեցի Լիթամարին և Սա-
 , , րակայ իշխանին Խաչնեցւոյ , որ էր հայր Պառչոյ բարեպաշտ
 , , և մեծ յարգի իշխանի հրամանաւ և ուժով Խանէի :

, , Եւ ապա յետ նորա մինչ էսաւ Լիթուզն զմայր
 , , Սուլթանին և տիրաց տըքունական զահայկցն , եկն տէր
 , , Ստեփաննոս շնորհադուրդն որ և Փախըլ Սահ կուցեաւ Դ-
 , , թարեկէն , և բնակեցաւ 'ի սուրբ ուխտն Նորավանից , զի
 , , չին աթոռն այրեալ էր և ապականեալ և հայր սրբին տէր
 , , Վերիդոր անդէն կոյր 'ի շերմի , և հաստատեալ զնա տուն
 , , աթոռոյ եպիսկոպոսութեան , առնու փարման և սիճիլ 'ի
 , , մեծ Լիթարեկէն վասն վեճակո աշտ , զի 'ի նմա ժառան-
 , , ցեացն ժառանգողք սուրբ եկեղեցւոյն , նամնապէս և
 , , ինկրէ թողթ շրջարերականի 'ի մեծ կաթողիկոսէն Հա-
 , , յոյ 'ի տէր Վերիդորէ , զի լեցի սեփհական վեճակ ժառան-
 , , ցութեան , այս դատաւք սուրբ ուխտն Նորավանից , և ապա
 , , զնոցեալ առ Լիթարեկէն Լիթուզ ցուցանէ զնամակ Սուլ-
 , , թանացն և 'ի նմանէ ևս առնու մանչուր հաստատուն զբով
 , , յամենայն ժառանգութեանց եկեղեցւոյն Նորավանից , և
 , , ինկրէ ևս զօրդարակի ձոր գեղ , զոր և քաղցր կամօք և
 , , զայն ևս ընծայէ հաստատուն և անսուտ մանչուրաւ սուրբ
 , , եկեղեցւոյն , և զամենայն որ ինչ էր վանից , արար աղատ յա-
 , , մենայն յաշտարհական հօրեաց , զհող և զձօք , զայդի և
 , , զդիւղ և զաղարակ և զբերդն խի անսպասայ :
 , , Եւ ևս կեցեալ բաղում ամս վախճանի անդէն և դնի լէ հօր

, , իւրում 'ի նիկե Թուականին , և յաջորդէ զտեղին տէր Սար-
 , , գիւնոր մարտիրոսացուն յԱրուստաղէմ , առ առ Լեւոր սորին
 , , եղև եպիսկոպոս և բնակէր 'ի 'Արապանս , և էր առաւն
 , , Ստեփաննոսի եղևալ զբաւական զաստուածամուխ սուրբ
 , , նշանն տէր Հովհաննիսի զառադ խաչն և զԹիթեղիակապն և
 , , զԿամարակապն • Թիթեղիակապն ունէր զԹիթեղիակապն սակի 'ի
 , , վերայ երեսացն , և կամարակապն կամարաձև Թեէ 'ի Թեւոտ
 , , եպիսկոպոսի մի յոժողովանս 'ի Շահապօնս Պարստ անուն ,
 , , զոր և խնայեալ կողմնակալ այժմ կողմնոց Ատակայ իշխանի
 , , Տօր Պառչոյ , առնու բռնաբար զերին զայս առաւածացեալ
 , , սուրբ 'Աշանիս և տարեալ զառադ խաչն ընծայէ ԼԺարէ-
 , , կին Խանէի , Լա զերիւսն զԹիթեղիակապն և զԿամարա-
 , , կապս տարեալ զնէ յիւրում վանն 'ի Կեչառուս ոխտի :
 , , Եւս 'ի նիկե Թուականին մինչ կայր ԼԺարէկն Խ-
 , , ուանէ 'ի խտարի վերաբերդոյն , որ Չարէքն կոչի : Պնոյ տէր
 , , Սորգիս Տրամանաւ և զբալ քեռոյն իւրոյ տէր Ստեփան-
 , , նոսի առաջի ԼԺարէկն 'ի խնդիր Լատուածնիկալ սուրբ
 , , իստչին : Լա զն էր նորա գործակալ և Տրամանասար 'ի վե-
 , , րոյս ամենայն իշխանութեանց իւրոյ և առադ Հիջրայ , մեծ
 , , րե բարեպաշտ իշխանն 'Առաքայ կոչեցեալ , և էր սո աներ
 , , Ստարիտի սրգոյ Լիւիւսմին և Ստարիտն յոյժ սիրեցեալ
 , , տէր յաչս Խանէի , և խաչն կայր 'ի պահեստի 'ի պղնձա-
 , , յահանն : Յանգիսան առննն զեպիսկոպոսն ԼԺարէկն և մա-
 , , րառցաննն զգիրն , և ինքեանք մեծապէս հոգ անձին կաշեալ
 , , ջանային Թափել զգերեալն , և բազում դանձս ծախեալ 'ի
 , , մեծամեծսն և 'ի ներքին 'ի խորհրդականն բարեպաշտին
 , , Ստարիտի , չ դահեկանի չափ ընծայէ և ողերս ԼԺարէ-
 , , ակն • չ դահեկան կարմիր յաջնուական ոսկոյ , և այսպէս
 , , իւրր գնոյ առնլով , հաճեցաւ զմիտս նորա դարձուցանել անդ-
 , , րէն : Եւս Տրամայէ կոչել զեպիսկոպոսն և զնէ պայման
 , , անմա . առէ և Թէ կամ է սրբոյ 'Աշանին անդրէն գառնալ ,
 , , յոտայէ վաղին զգերդս զայս 'ի ձեռս իմ , և ես տա՞մ զնա
 , , 'ի ձեռս քս , ապա Թէ ոչ դառնաս ունայն : Խսի ընդ լու-
 , , րանալ առաւօտուն զօրութեամբ սուրբ խաչին բերին բեր-
 , , ողացիքն ինքնայօժար կամօք զբանալի բերդին , և գննն առաջն
 , , ԼԺարէկի , բերին ընդ նմին երկա այլ ևս բանալի բերդից

, և զնեն առաջիւրդ որ յոյժ խնդացեալ և զարմացեալ չ
 , սքանչելան , հրամայէ առագ ծիգնօրարին իւրոյ գիւտնին
 , () Եօֆէ անուն , գնալ ընդ տեսուն Սարգսի և տալ ք
 , խաչն 'ի նա , 'ի պղնձահանքն ուխտի , որ և առ ժամայն
 , կատարեցաւ և նորա գնացեալ առնու զեսնն խնդալ թիտէ
 , և անցեալ փութանալի գայ հասանէ 'ի 'Սորալանս ուխտ
 , և բնակեցուցանէ անդէն զսուրբ 'Աշանն , որ և եղև ժախ
 , ճանեալ զքեռի իւր տէր Ստեփաննոս , Բայց առաւ 'ի
 , պինս գերեալ խաչն 'ի խպարիաէ ա դահեկան կալմիւր
 , որպէս ասացաքն իսկ թիթեղնակապն և կամարակապն մնաց
 , անդէն 'ի Կէտառու :

, Սասն շինութեան եկեղեցւոյն 'Սորալանից և հո
 , ոգեցատուր ժառանգութեանց նոցա , և այլ շինութեանց և
 , արդեանց որ ել յեպիսկոպոսէն և յիշխանացն () Բբէլանց :

, Եւ բազմերջանիկ եպիսկոպոս Տէր Սարգիս յետ
 , փախճանին տեսան Ստեփաննոսի կամեցաւ շինել զեկեղե
 , ցի և հանդիսացուցանել զսուրբ ուխտն , և էր այլ ամ թիկն
 , ամեւ տմա և կամէր լինել ամբողջալ Սանեաց Յովհաննէս
 , անուն հօրեղօր որդի տեսան Ստեփաննոսի , և երթեալ
 , յիշխանար ձեռնագրի անդ , վասն ոչ սիրելոյ զհակառա
 , փութին և զօճառմն եկեղեցւոյ զերջանիկն 'ի հայրապետս
 , տէր Սարգիս թողու զամենայն վիճակն 'ի տէր Յովհան
 , անէս և առնու զՍայոճուր գաւառ զՃահոկ և զՍարիճեան
 , 'ի սեփական ժառանգութիւն սրբոյ ուխտին իւրոյ 'Սորա
 , ւանից , և զայլն թողու 'ի նա , և գնացեալ ինքն առ կաթու
 , ողիկոսն Հայոց տէր Աստանդին , և առնու 'ի նմանէ վիճակ
 , հաստատուն անխախտելի դաշտմբ և թուղթ շրջաբերականի
 , վասն այս գաւառացս , զի լիցի հաստատուն վիճակ ժառան
 , րութեան սուրբ եկեղեցւոյն 'Սորալանից , և անբաւ հրահո
 , րան նդովիւք փակեալ ամրացուցանէ , և զի մի' որ 'ի կա
 , թուղիկոսայն կամ յիշխանաց կամ յեպիսկոպոսաց իշխեսցէ
 , հակառակիլ կամ խանդարել զայս սահմանադրեալ վճիռ :

, Եւ և լինի աղմուկ վասն սուրբ Խաչն և գնան եր
 , կաքին եպիսկոպոսն և խպարեան և սրդի իւր իշխումն 'ի
 , դատաստան առ Լժարէի Իւանէ 'ի Վիկն , և նորա նը

, ,տողեալ զմեծամեծսն իւր՝ հրամայէր քննել զԲաղայն եւ
 , ,զԱրծաթանն զԼեւոնդբէլն եւ զԱնճաջաշին զմեծ Նիզոգիւ-
 , ,տեւն, որ եկեալ էր 'ի թաղապարթեանն ։ զճնամ' ձգորն
 , ,Արձեւոյ եւ զճնամ' ձգորն Վրճաճահանոց եւ զմեծ Սամթա-
 , ,վարն Վարշեանանց զՎաղեցիկն եւ զԱմհարեբղցիկն եւ այլ
 , ,բազում գիշերաւք ։ Եւս եւ զ'Ատախն Տիկեաց եւ զ'Ատախն
 , ,Լեւոնդի զ'Ատախն Վախն եւ Գանաւանի Շեխն Սարմարոյ,
 , ,քնդ որոց եւ զմեծ Եպիսկոպոսն Լեւոյ եւ Եպիսկոպոսն Բջնոյ
 , ,եւ Եպիսկոպոսն Հախրատայ, որք եւ քննեալ իրաւունք դա-
 , ,տեցան այսպէս, ի թէ մեռեալն եւ գերեալն զմեռնին օրի-
 , ,նակ, որ որ զմեռեալն յարուցանէ, ո՛ր է ծնողացն ծնունդ,
 , ,այլ նորոգսին դնալ, որ որ գերեալն թափէ, ո՛ր է ստա-
 , ,ցողին յայնմ հեռէ, այլ գերաթափին ։ Բոլոր սրպէս աշ-
 , ,խարհս այս առմամբ սրոյ եւ ձեռնն սեփհահան կոչի ժա-
 , ,ռանգութիւն Սրոց թաղապարթեանն, այնպէս եւ այն
 , ,խոյս սեփհահան էր Լեւանի, եւ 'ի տալն զնա 'ի Խաղարիտ
 , ,եւ 'ի տէր Սարգիս բազում ծախիւք մինչ 'ի Երզնէկանն
 , ,Խաղարիտի եւ իւր եկեղեցւոյն է սրբաւ լինել յաւիտեան-
 , ,կան ժառանգութիւնն ։ Եւս այսմ դասատուսի յոյժ հո-
 , ,ւաթեանն հաւանեալ Լեւոնդիկն եւ ամենայն բազմա-
 , ,թեանն աղատարկս իշխանացն, հրամայեցին ունել զխաչն
 , ,տանդ Իսկ Եպիսկոպոսն տէր Սարգիս խոյ-
 , ,հեալ ընդ մեծ իշխանին Խաղարիտի՝ սկսանին միաբան մե-
 , ,ծալատուի աշխատանք եւ անշտն ծախիւք շինել գեղեցիկա-
 , ,յարմար եկեղեցի 'ի Արաբիան, եւ աւարանն դնաւ ամեն
 , ,ութիւն խորանք, 'ի թառակնին Հոյսոց ո՛հր. եւ մեծահան-
 , ,դէս ժողովալ Եպիսկոպոսք, վարդապետք, դահաղուա իշ-
 , ,խանք, աղտաք եւ տանուտէրք առնին նաւախաղք որոյ
 , ,տաճարին. ընդ որում էր եւ մեծ իշխանն Բաղայ, որ եւ ըն-
 , ,ծայէ սուրբ եւ նորակերտ քաւարանին յ'Էրոց հաղալ ար-
 , ,դեանց եւ հայրենեաց պատգ բոլորահաւատ, զագարակն
 , ,Լեւոնդի իւրով սահմանքն, ջրարբի եւ անձրդի վայրք, մեծ
 , ,ծորակք, որ թամածոր կոչի եւ Վաշեաց սահմանին մինչ 'ի
 , ,Վաշեակ. այն՝ որ հայրենեաց տափ կոչի. եւ հրամայէ գրել
 , ,զճիւտ արձանի տնիսխա պայմանաւ եւ հաստատել ինքեանց

,, յիշատակ յամէն տարի առնել Տ պատարագ մօր խրոյ . և
 ,, առանդէ գայտ 'ի ձեռն տեսան Սարգսի . և էր օրինակ վճռին
 ,, աշտակս . , ի ժամանակին թաղաւորս թեանն որդւոյ թա-
 ,, մարին Աւին և յամիր Արամալարս թեան Հայոց և Աբ-
 ,, րաց Շահնշահին և յաթարեկո թեան Խոնէի հօրեղբօր
 ,, նորին . Եւ մեզուցեալ ծառայս Քրիստոսի Քուսպոյ իշխա-
 ,, նոց իշխան եկի 'ի նաւահատիս սուրբ եկեղեցւոյս . Արամա-
 ,, նից առ երջանիկ հայրապետն մեր տէր Սարգիս . և ընծա-
 ,, յեցի 'ի հալալ հայրենեաց իմոց , զոր իմ բողոքս առեալ
 ,, էի յայրադեաց իմ արեամբս թափեալ , և իմ պարս-
 ,, նաւրն մեծ սիգէլով այլ ինձ էին տրոմեալ զաղբերկս իւր
 ,, ամէն սահմանուն 'ի սուրբ եկեղեցին . Արամանից 'ի սուրբ
 ,, Արարտես և 'ի սուրբ Արամալարս տալի , աղատ յամէն
 ,, հարկաց , և չունի որ հրաման յոյսմհեալ մինչև յաւիտեան
 ,, հակառակիլ այսմ՝ ոչ յաւադաց , ոչ յիմոց , և ոչ յառա-
 ,, րաց . Եւ տէր Սարգիս և այլ միաբանքս հաստատեցին 'ի
 ,, տարումն տասն պատարագ , Սարգալատի աճնին իմ մօրն
 ,, հոգւոյն . Ըրդ՝ ելմէ որ յանդգնի և հակառակիլ ջանայ
 ,, այսմ՝ արկից , մասն և բաժին դէ՞տգային և զկոտահանու-
 ,, ղացն առցէ և ընդ ամենայն չարագործացն 'ի Ապենէն
 ,, սիսեալ մինչև 'ի Աեռն դատապարտեալ պատժեցի , և 'ի
 ,, սուրբ Աբրորդո թենէ և յամենայն սրբոց , ևս և երկից սք
 ,, ժողովոյն նղովեալ եղեցի 'ի մահ և 'ի կեանք . և իմ ազգք
 ,, և զաւակք չունին ոչ ձեռն և ոչ իշխանութիւն 'ի վերայ
 ,, այսմ՝ տեղեաց :

,, Բայց ելմէ տաճիկ յառդ վոխի , և հակառակիլ ջանայ
 ,, յիւր Բոտուճոյն տիգար լեցի , և իւր վեղամբարէն որս-
 ,, չած . և յանհամար առնալ թ 'ի վերայ նորա և որդւոց և
 ,, ազգի նորա եղեցի յոյսմհեալ մինչև յաւիտեան . 'ի թմին
 ,, Հայոց նճր . և զե յառաջ քան զայս յաիշտակալ էին
 ,, զգիսին Արարակի ձորվասն որոյ ինդրէ Արարիկո բողոքմ
 ,, թափանձանք յամիր սպասաւորէն Օրբարէիս տարեալ զու-
 ,, ղանէ զմանշուրն Աթարէի Արտիուզին . և թափի զգիսին
 ,, և հրամայէ զրեւ ինքեան յիշատակ 'ի վանսն Արամանու
 ,, և նղովիք հաստատել , զի մի՞ որ իշխեացէ հեռացալանել վնա
 ,, 'ի սուրբ եկեղեցւոյն և ինքն զրէ իւրով ձեռամբն այսպէս :

, , Եւ մեղացեալ ծառայս Քրիստոսի Օգոստէ ամբար սպա-
 , , սարար որդի մեծին Սարգսի Հայոց և Սրայ սպարապե-
 , , տի , դարձուցի զաղաքակ 'ի Չոր գիւղն 'ի Ետրախն ա-
 , , զառ յամեն հարկայ և խնդրեցի 'ի նոր Սարգսն առաջնորդէ աբ-
 , , ռախտին 'ի տարւամն ինձ Ժ օր պատարադ , զոր պարտեն
 , , տնխտիան կատարել . և յետ մեր մի' որ իշխեսցէ 'ի մե-
 , , ռոց կամ յօտարոց յտիշտակել զայս գիւղ 'ի սուրբ եկե-
 , , ղեցոյն , ապա Թէ յանդգնին նդովեալ լեցին Մատուծոյ
 , , ամենախալէն և յամենայն սրբոց , և մասն և բաժին նորա
 , , ընդ Հոգայի և այլ խաչահանողացն և ուրացողացն եղե-
 , , ցի , և մեր մեղացն պարտական լեցի , հառաատ է կաման
 , , Մատուծոյ 'ի Թվիս Հայոց նի : Եւս այսր բաղում ար-
 , , զինն ցոցեալ մեծին և բարեպաշտին խղարխաի 'ի սուրբ
 , , ռախտն , զի նմա շնորհեալ էր զգաւաւն և զվանքն հայ-
 , , րենիւր սիգլաւ ՄԹարեգէն Խանէէ , հրամանաւ Թաւա-
 , , րին և Մազորագոյն , և եղեալ 'ի վերայ գինիք Թագա-
 , , ւորին տննդական մատանեաւ , վասն որոյ 'ի ձեռն եղիւ-
 , , կոպտին աէր Սարգսի շինէ զպոյծաւիւրաւ քաւարանն և
 , , զարդարէ սպասիւք և վարժամացոցանէ ամենայն զոյլւք
 , , և ժառանգութեամբ ինքն և որդիք իւր . զոր ըստ կարգի
 , , յիշեսցաք , և զրէ ինքեան արձան յիշատակի 'ի վերայ
 , , սրբոյ եկեղեցոյն այսպէս : 'ի նճբ Թաւախնութեան
 , , Հայոց կաման Մատուծոյ եւ խղարխա որդի Լիկիւմին 1223
 , , Թաւն մեծին Օրբէլեանոյ , որ և հայրն իմ վասն մեծի քի-
 , , նու ել 'ի հայրենի աշխարհէն իւրմէ և 'ի Թաղաւորէն
 , , Լիկաղաց և գնաց 'ի տունն Վարսից առ ԼԹարակն Լը-
 , , տիւղ , և նա մեծաւ փառք և զորովադութ սիրով ըն-
 , , կալաւ զնա , և պարգեւեաց նմա զմեծ քաղաքն Համեան և
 , , յետ ժամանակաց եթող զնա որս , և մեր անդիտութեամբ
 , , խաբեալք 'ի նոցանէ , ծանեայ ապա զհաւատն իմ հայրե-
 , , նի , և 'ի մանկական հասակին դարձայ վերստին 'ի լուա-
 , , ւոր հաւատ սրբոյն Վրիդորի , և եկի առ մեծ ԼԹարակն
 , , Խանէ , և նորա բաղում սիրով ընկալեալ զմեզ եւս փո-
 , , խան հայրենեաց իմոց զհաշիւարեւոր իւր կերպս , և այլ
 , , բաղում գիւղս 'ի Սայրձոր , 'ի Վեղարքունի , 'ի Կոտայն
 , , և 'ի Կայէն : Եւ եւս մեծ յուսով շինեցի զվանքս , որ կոչե

1261
 «Արտալանայ յառաջնորդութեան տեսան Սարգսի Արեւնայ
 ղալկաղկաղիս և կանգնեցի զսուրբ եկեղեցիս բաղնաճախ
 ղանձիւք, և դարձոցի զսուրբ սուրբ Աշնտ բաղում ծա-
 տիւիք 'ի տանէ Աթարեկ Խանէի և բնակեցոցի 'ի ամաթա-
 տիկցի զաղարակ 'ի ձոր խոր սահմանալն: Աստու և զՏխարբ
 ողիւզն խոր ամէն սահմանալն և թաղք մի 'ի Համասար գիւղն:
 յիսկ տէր Սարգիս և միաբանքս հաստատ գրէ արձան յի-
 ղառակի խորոյ և կղբացն և ծնողացն այսպէս:

«'Ի Թաւախնիս Հայոց ՏԺ, այս զիւր յիշատակի
 արձան անջնջի իմ Սմբատայ է իշխանաց իշխանի սրդ-
 տոյ մեծին Խալարխի, որ զաղթարանս շինեցի և զեկեղե-
 ցիս նարոզեցի վերստին և զԲնառաճաճախս սուրբ նշանքս
 ու զսուրբ նշխարս, որ հաւարեցաք աստուարդեցի տիկ
 տաւհարանօք, և ետու նախ յիմ հալալ հայրենեացն ք
 ողեղ, զԲէշ և Ուզնապատ, որ յալիշտակաճ էր 'ի տեղ-
 ուոյս, և յԱխուի, զնորատունի մեծ այգին խոր կիւրակա-
 ղնալն: Աս տէր Սարգիս և միաբանքս սահմանեցին յիշա-
 տակ մեզ զսուրբ բնին զբախնդակ տարին անխափան պա-
 տարաղօք: Օգիւրակին և զշարաթին Խալարխի, զՏիւղա-
 րաթին Լախային զբիւռշարաթին և զբիւրշարաթին Լշիկու-
 տին, զբիւրշարաթին Խանէին զարբաթին Քախարաղօն:
 «'Ի արձեւալ ետու զՀոգեմանց այգին, և հաստատեցաք զա-
 տմէն զեկեղեցիք մի օր պատարագ տնեն մերոյ Խաթմանին: Հետ
 տոյմ և աստք զաղատ գիւղն խոր ամէն սահմանալն, շրճա-
 տիւոյ բերանք և գաշաճալ սկսեալ 'ի բարձր գիտաւոր սարէն
 տոր Քառակախաղաց կոչի, մինչ 'ի Արեւանն Հոգեմանց և
 Ղառաճարոյ և 'ի գլխի Միտոյ: Բնդ ամա և զիմ ձեռա-
 տանի այգին 'ի Ոստիկանս վասն հոգեոյ կըօրորդեցին իմոյ
 յիստ բլծեցին, որ աղայ հասակաւ սպանաւ 'ի պատերազմի
 յաշխարհն Խալանդարաց 'ի գաշալն Խաղարոց, զոր այժմ
 յիւլիալիք կոչեն: Աս սահմանեցաք նմա պատարագ ժե օր,
 որ ամ յամէ անխափան կատարեն զժ օրն աւագ սօներին
 «'Իստ թի և Հիսթրոյ և այլոցն, և հինգ օրն տոր կիւրա-
 տիկն: Բրդ էթե ք 'ի մերոց կամ յօտարոց զմեր յիշա-
 տակս խալանիւ ջանայե ինչ և իցէ պատճառաւ հակա-
 տակիւ կամ յալիշտակիւ խորհի յամենատեղձ հրամանացն

ի Մատուցոյ անլուծանելի անխնայք ընդ բերեարայ ե խրոցն
իւն ընդ օձին նդովեալ եղեցին յԱսաբերոց ե ՚ի Սարգա-
րէից ե ՚ի Հայրապետաց ե ՚ի Սարախրտաց, ե ՚ի սրբոց
հօրեանցս որոշեալ ե անխնայ յիցի, ե ընդ Ապենի ե
Բամայ, Կորնայ, Գաղանայ ե Երևոյնի, Եղբայրի, ե
Գեղեղի, Յուդայի ե Երտի, ե ուրացեալ Սասարայ
որոտապարտեալ անշէջ հրովն պատժեցի ինքն, Եւ եղի-
ցին մեզ պատարագ յամեն շարաժմում՝ դառագ խորանն, ք
որոք եղեւրակէն, զշարաժն ե զՀինդշարաժն, Ծղկուրակէն
ե զշարաժն իմ՝ մեղապարտ հոգւոյս Լիպարիտի, ե զՀինդ
շարաժն իմ՝ կենակցւոյս Երտի, Եւ որ ինկր ժա-
ռանդորդք սուրբ եկեղեցւոյս ինդրեցիք մեզ թողութիւն
մեղաց ե որդեկաց մերոց Ելիսովն ե Սմբատայ ե այլոցն
արեւշատութիւն ե զմեր յիշատակս անխափան կատարեն,
Եւ թէ որ հախաւիկ այս հոգեցատուր զիւղիս ե կամայլ
արարումիս, յոխշտակել ջանայ, ՚ի սուրբ եկեղեցւոյս,
՚ի սուրբ Երրոցդութենէն նդովեալ եղեցի հոգւով ե մար-
մնով ե յերկց սուրբ ժողովոյն ե յամենայն սրբոց անի-
մեալ եղեցի, ընդ սատանայի ե ընդ Յուդայի ե ընդ նե-
ւինն ե ընդ ամենայն ուրացողաց դատապարտեցի յաշա-
ւոր ատենին Քրիստոսի, Իսկ կատարիչք օրհնեալ եղեցին,
Եւ եթէ տաճիկ յառաջ փոխի ե շորթել ջանայ, խոր հա-
ւատեն ապիգար եղեցի, ե յՄատուցոյ ե յիւր փեղամբա-
րէն, Եւ Եւնայլած լինի երկինք նորա մի՛ ցօլեցի, ե եր-
կիրս նորա մի՛ պողարերեցի, Եւ ահա մինչ այս այսպէս
յիկնէր, յաջողեալ յամենայն կողմանց, ապա ե ինքն աէր
յՍարգիս յետ բազում արդեանց գնայ ՚ի սուրբ քաղաքն
Երուսաղէմ, որպէս վերադայն առաջագ ե անդ մարտիրո-
սական մահաւոր կատարի, ե յաջորդէ ՚ի տեղին աէր
Սահիաննոս, որ ե սա գնացեալ առ մեծ կաթուղիկոսն
ամենայն Հայոց աէր Կրտսնդին, ե վերտին հասառաէ
դայն ուխտ աժող եպիսկոպոսոց ե թեմն, զոր ունէր բա-
ւովայրձոր բոլոր, ե զԱրիֆեան ե զՅահաղի դաւառմն,
եւ առնու շրջաբերական թուղթ, յորում ե էր հազարն
նոյալիւք փակեալ, ե ամբացեալ, զի զինի ժամանակաց
մի՛ իշխեցի խախտել, ե ունէր օրինակ զայս, Եւս ե ՚ի

, սորա ժամանակն մեծ և արքայաշուք իշխանն Սմբատ որդի
 , ի խղարիակ շինէ ժամատուն մի հրաշակերտ յօրինածովք
 , անդի տօթժարանի 'ի դրան սրբայ Մանավկային 'ի առաջ
 , ծոյ վիճոց և 'ի քերածոյ քարանց և յաւաքս անտուն Սար-
 , գախի որ զենի սորա աննանն սղատիւք զարդարէ մեծածախ
 , զանձիւք , յտիւղ և յարծալծոյ , և 'ի պատուարան մե-
 , տաքսից , և շնորհէ հայրենական ժառանգութիւն սուրբ
 , ասխան , զիւրս երկուս և ոյզիս յԱխաբ , և 'ի Հաղցիւնոյ
 , Մափոյ և 'ի Հմալոյ և յԱմալոյ ձորի , և ուխտիս ցոցանեն
 , լիւիւմարն և լիւիւտարն և զրեն յիշեալոց իշխառակ և
 , զպատարադ : Մանապէս և քահանայոց անն Շնորհաւոր ա-
 , նուն ապ զհաղում հայրենիս 'ի նոյն զիւղ և հաղար դը-
 , րամ , և սահմանէ ինքեան պատարադ : Մանապէս յայնմ
 , ժամանակի զարձոյց չարն պատերազմ 'ի մէջ եկեղեցւոյ ,
 , ի յարեան անանք զԱմէլին և զԼիւթիւթիւն խորհելով 'ի
 , վիւրոյ սուրբ և առաքելական աթուոյս : Լա սկսան օջտել
 , լի խախտել զսահման մեծալիւնակ դառաղանիս Սիւնեաց ,
 , զոր հին և հարուստ ժամանակօք Լաւրելական և Հայրա-
 , պետական կանոնիւ հաստատեալ կայր իշխան անն Պաօս անուն
 , որդի Սասակայ զիւր դաւառն և զգեղանան որ 'ի Սայոյ-
 , ձոր , կամէր յափշտակել և ոյլում եկեղեցւոյ ժառանգե-
 , ցոցանել : Լա անեղիւղ անն անդապարար մոլեգնեալ 'ի
 , չար ակառն սնախառութեան և աղահալութեան 'ի դաւառէ
 , Լորնձակայ Յովհաննէս անուն , որդի երեցու մի Սեդրակ
 , անուն յարքունիս դեղձէ , գնաց առ երջանիկ կաթուղիկոսն
 , Հայոց տէր Ստամանդին և պարեալ զնա խարոզ բանիւք
 , ձեռնադրի եպիսկոպոս և զայ Լորնձակու վանս , յօգելով
 , պատճառս ոյրպիսի , եթէ և ոյս՝ ալժու է եպիսկոպոսաց ,
 , զի զսն աստ գեղեզմանք հայրապետաց . որք էին պատահ-
 , ւմամբ եկեալ վասն ամբութեան բերդին 'ի ժամանակս ե-
 , րպիսկոպոսաց Սիւնեաց և անդ վախճանեալ : Լա թի-
 , կունտ արարեալ ալյաղգեացն հաղարապետ մի և բանաբար
 , յափշտակեաց զԼորնձակ դաւառ . վասն որդի եկեալ եպիս-
 , կոպոսացն տէր Սարգիսի 'ի Արախանց , և տէր Յովհան-
 , նիսի 'ի Տաթևոյ , հրամանաւ և օժանդակութեամբ մեծի
 , և բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարայիճի եղբօր Սմբա-

տառ, զնաչին առ մեծ կաթողիսան Հայոց տէր Հովսեփ,
որ զնի տեառն Կատանդեարե ծանուցին նմա գաղէտ առ-
տրականաց և զպատառմն առաքելական վիճակին: Իսկ
նորա լուեալ և ընդատուցեալ, հրամայէ գրել թուղթ և
սահագին նղովնք կարէ 'ի կենաց զեղելին Հովհաննէս, որ
յ՝ Աշինջակի և հրահոտան անիծիւք փակէ մի՛ ևս համար-
անակելու մեք 'ի հեզրումն այնմ՝ վիճակի:

Վննուպէս և առ իշխանն Պոօշ զքէ թուղթ մեղադրական
որդիւք իւր, և անուն և յիշատակ նորա ջնջեալ եղիցի յաշ-
ոխարհէ և մեր մեղաց պարտական եղիցի: Իսկ կատարիչք օրհ-
նակեալ եղիցին: Իւ թէ Տաճիկ աւագութիւն փոխի և խա-
տիանել ջանայ, յ՝ Բոտուճոյ և յիւր փէղաճրարէն պիղար
ոլիցի և իւր հալալն հարամ լիցի, երկինք նմա հաւր ցողե-
ացէ և երկիրս նորա փաշ բերցնէ ինքն որդաւք և աղաւթ իւ-
րովք ջնջեալ եղիցի 'ի կենաց իւրոց, ամէն: Վարձեալ և յեա-
տաւոց ինչ ոյր մը մեծագլխի 'ի տահմէ իշխանայն Բարաց
տիւտն Վարդգէանց Սահխան անուն, զորոց նախնին և
յ՝ յաւերման ժամանակին բերեալ էր Մարալն Իսնէ, և
յրեակեցուցեալ 'ի Այայճար և տուեալ հայրենօք զ՝ Երոյն
յբերգ այսովք աղարակօք, և այն 'ի մահտան անդաւակ դո-
ւլով բաժանէ հայրենիս իւր ընդ եղբօր որդոյն իւրոց Մփ-
որայնի, և տանու զկէս բերդին և որչափ ջաբն հատանէ զան-
ոգատանն, որ 'ի վարդենեաց կողմանն, և եկեալ 'ի սուրբ
տաճան առ տէր Սարգիս ստանայ ինքեան զաւակ զսուրբ և
ոկեղեցին և զսուրբ Նշանն և ընծայէ զիւր հայրենաբնակին
ո'ի Վորոյն, և զտուն և զայդի որ յ՝ Եփայ, և զամենայն
ստացաւածս իւր 'ի սուրբ Նշանն և գրէ ինքեան արձան
յ՝ յիշատակի և ահագին և մեծամեծ նղովնք փակէ և սոխա-
ոցոյանէ, զի յեա ժամանակաց մի՛ որ իշխեսցէ խախտել
որդոյն հոգեցատար 'ի սուրբ եկեղեցւոյն, և սահմանէ ին-
չքեան 'ի օր պատարագ ամ յամէ անխափան կատարել Մեղ-
եթէ որ 'ի մեծամեծոց կամ 'ի փոքունց յաւաղաց, 'ի
ոճեանաւորաց ոյս արոցս հակառակ կայ և զ՝ Երոյն 'ի սուրբ
եկեղեցւոյն Սարգիսից հանել խորհի զինչ և իցէ պատ-
անառ կամ յառաջնորդաց տեղւոյն և 'ի ժառանգաւորաց
ոչպատարաղն ծուլեան կատարել և անհադս առնել այն-

, , պիտիքն ջնջեալ եղեցին 'ի դպրութենէն կեհաց, և մասն
 , , և բաժին զստատանային և զՅուդային և ամենայն չարա-
 , , գործացն առցնին, և յԱստուծոյ և ամենայն որբոց նշովեալ
 , , եղեցին: Բայց այլ ևս բազում արդիւնս առնեն 'ի սուրբ
 , , եկեղեցին 'ի բնիկ աղտոաց և յընտիր տանտակերաց որպէս
 , , Լիւթամարեան զարմին, որ 'ի Հին ժամանակաց բնակեալ էին
 , , յԱբիմայ զիւղն, տան յիւրեանց՝ հայրենեաց զգայնիւ բա-
 , , ւոյ այգին և զվերին բաժինն, և այլ յուր իւրեանց և
 , , հրամայէ 'ի բաց կալ յանմ մտածութեանց, ապա թէ ոչ
 , , անկէս ցտաղկնս ժառանգեսցէ: Ըհա զայս հոգացեալ ե-
 , , պիտիպատացն դարձան այսրէն և եկեալ 'ի տեղի իւրեանց
 , , նախականացն զնամակն Պառչոյ, և նա ըն հանձարեղ մը-
 , , տացն և մեծայրոյ հաւատոյն մեծաւ զղջմամբ զմեղս խա-
 , , տալանեալ և թող զհաւառակութիւնն և ձեռադիր սլալ-
 , , մանաւ հատատեաց ուխտ երգման, զի այլ ոչ ևս մտա-
 , , ձեացէ կամ ինքն և կամ յիւրոցն զայնպիսի բանաւորիւ-
 , , թիւն: Լսա դարձոյ անդրէն զթեմն և օրհնեցաւ յԱպիւ-
 , , կոպոսաց: Իսկ զմիսն որ յԱքրնջակ որջացեալ բմբռնեալ
 , , ցուցին զնշովաբեր նամակն և հանեալ կողոպտեցին 'ի նմանէ
 , , զձեն եպիսկոպոսութեան, և անդէն հաստաակցին զգա-
 , , ւառն ամենայն:

Սարգիստ, 'ի հնաման ահարանոց իշխանն Պառչոյ:

Եւ լայնանիստ զիւղ զեռեղեալ 'ի ստորոտս Եւդիւրդ
 լերին, յորում բնակին երեսուն և վեց տուն հայք, օգն ա-
 ռողջարար և ջուրն բարեհամ, յորեմակց ունի զգիւղն հող-
 ցիմ, 'ի հիւսիսոյ զՓայտուն, 'ի հարաւոյ զԱյն, ուրանօր
 գոյ և ծխական եկեղեցի, որոյ երկարութիւն տասներկու
 կանգուն և լայնութիւնն ութ, առնթեր նմին գեղեցիկա-
 քանդակ խաչքար տասն և մի կանգուն երկայնութեամբ և
 չորս լայնութեամբ, յորոյ վերայ գրի , , Լսա Ս'տիվար որդի
 , , յԱնգլոյ հրամանաւ իշխանաց իշխանին Պառչոյ և որդւոյ իւրոյ
 , , հասանայ շենեցի զգիւղս: Սարգիստ, և կանգնեցի զխաչս
 'ի դռնն սուրբ վեպարանիս 'ի բարեխօսութիւն ինձ և ա-

յ, մուսնոյն իմոյ Սառմիւրն և որդւոյ իմոյ Խաբիր շահին և
յ, դատին իմոյ Վաղարանին, կազմեցաւ ձեռամբ Շնորհա-
ւարին 'ի թիւն չլր, որք ընթերցաւ, յիշեցէք:

Հեռի 'ի գեղջէս յայտմանէ երկու ասպարիզաւ 'ի
կողմն արեւելց և վերամբար եկեղեցի գործ աշխատանաց Սա-
թէոս վարդապետի յաւարս իշխանութեան Պառչոյ. երկարու-
թիւն եկեղեցւոյս է ինն քայլ, և լայնութիւնն նոյնչափ, ա-
ռաստաղ նորին զմեծութեան և 'ի դարձմն զմեծութն բոլ-
րակ լուսամտաւ. առ դռն արեւմտեան զոյ դռնիւ վերամբար
որոյ երկայնութիւն երեք քայլ, և լայնութիւնն նոյնչափ:
'ի հարաւոյ կողմանէ ունի զդռնն՝ ընդ որ մասնէ 'ի միւս
վերամբար եկեղեցին, որ կոյ զեանդեալ 'ի վերայ չորից միաս-
տանի որմնակից սեանց երկայնութիւն և լայնութիւն նորին
հաւասարաչափ վեց քայլ:

Արձանագրութիւն սրբին:

'ի ճակատ խորանի հարաւային կողմն գրի յԱման
յ, Բառածոյ 'ի Հայրապետութեան Յակոբայ... և 'ի Վա-
յ, հանայապետութեան դաւաթիս աէր Սարգսի և 'ի աէրու-
յ, թեան իշխանաց իշխանին Պառչոյ և որդւոյ նորին Պապա-
յ, քին և Հատանայ... և որդւոյ Պարսն Լաչոյ, և մօր նա-
յ, րին... Եւ Սաթթէոս վարդապետ կանդնեցի... և կա-
յ, տարեցի զեկեղեցիս 'ի բարեխօսութիւն ինձ և Պետրոսի և
յ, ծնողաց մերոց և Վարանաց մեր և ամենայն հաւատացիւց,
յ, որք մասնէք, Բառած ողորմի ասէք մեզ, և ձեզ եղեցի:
յ, թիւն չլր:

Հանդէպ այսր մենաստանի 'ի կողմն արեւմտից հեռի
երկու ասպարիզաւ 'ի վերայ միայ փոքրիկ բլրոյ կայ հանգըս-
տարան, յորում են մեծամեծ խաչքարինք, 'ի վերայ առաջ-
նոյ գեղեցիլքանդակ խաչ վեմի, որոյ բարձրութիւնն է տասն
կանդան և լայնութիւնն չորս, գրի յԱման Բառածոյ
յ, իշխանութեամբն Էմիր Հատանին, ևս Սաթթէոս վարդա-
յ, պետս կանդնեցի զՆշան ինձ և Պետրոսի և ծնողաց ի-
յ, մոց, որք երկրպագէք, Բառած ողորմի նոյս, թիւն
յ, չլր:

Ի վերայ երկրորդ խաչվածի համաշխարհային թարձրութեամբ առաջնայն զրին, Վատնան Բառաւոյ և յիշխանութեան Պոստայ և որդւոյ նորա հասանայ կանգնեցաւ Անան յիշատակ Բաւթարին, Բառաւոյ տըրմին նոցա. Բան թովին չիլը,

Օրինակներ:

Բաւթար էր եղբայր Խանէի Օրինանց, որ սպանաւ ի Վաթրոյն աբաղի Արաց:

Ի վերայ երրորդին՝ որոյ բարձրութեան է հինգ կանգուն և լայնութեան երեք, զրին, Բաթրոյն իշխանին Բմբ, հասանայ, ևս Բիւստակէս, Բաննէս և Յովհաննէս կանգնեցաք զնոցս հօր մերոյ Սիւթարոյ որ կարդայք՝ յաղթս յիշեցէք թովին չիլը:

Ի վերայ չորրորդին՝ որոյ բարձրութեան է վեց կանգուն և լայնութեան երեք, յորոյ վերայ զրին, Վատնան Բառաւոյ և իշխանութեամբ Բմբ հասանայ մեք եղբարքս, Բանտիս և Սիւթար կանգնեցաք զնոցս հօր մերոյ Սիւթարոյ և տնտեսայն Սահրամայ... ակնհայտ, որ կարդայք՝ Բառաւոյ տըրմին նոցայէք թովին չիլը:

Հողոյն:

Ի դիւղ պատուական զեանդեալ յարեմուտս Սարտիրոս զեղծ, զերբ տեսչոյն վայելաւ, օրն և ջուրն առաջ ջարար և երկիրն ընրի, աստի էր սուրբ հայրապետ Յովսէփ, որ կառարեցաւ յԱպար աշխարհին ընդ Վանդեանց քահանայից, զորմէ զրին Յովհաննէս կաթողիկոս թէ, Բառաւոյ, և պաթաւ եղևոյն տնտեսութեան տնտեսարհութեամբ յաջորդեաց Յովսէփ քահանայ ի Ապոյձորոյ ի Հողոյն՝ զեղծ, Բառի էր նոյնպէս և Սարտիրոս քահանայ աղագիտն նորին, որ զրեաց զպատուութեան Օրինանց, Ի տնտեսն իմ գոյս զիւղ ոյլ յոյլմէ եղևալ վաճկեցաւ սիրտ իմ, անկոյ յերկիր և համարեցի զգանալն վայրն, զիտնով անշուշտ թէ ուր սըրոյն Յովսէփայ կաթողիկոսի կրկնալ էին զանդեան Յովսէփ որ ընդ Արդանայ մեծի սպարապետի գառա ի գոտ պատերազմն եկաց ակոյլան ի պաշտպանել զբիւստնէ:

ա թիւնն զսերմանեալն 'ի սրբոց Աստուծոց 'ի թագիս եւ
'ի Քաղզու զեմեսէ, եւ զմեքանարդեալն 'ի սրբոց Վարդարէ
մկրայ լուսաւորէ, եւ սպա կաշանաւորեալ գնաց Վարդա աշ-
խարհ, եւ ընկալաւ զհարսիրոսականն պատի պատկեալ զեկե-
ղեցին Քրիստոսի իւրով վարդապետ արեամբ, նայեա-
մայն ներկայացան յիմամ երեսկայս թեան գառնապետ անցք
այնր ժամանակի, անձնագիր ջանք հոգեւորականաց եւ իշխանաց
յաղազս աղգի եւ եկեղեցւոյ, եւ համեմատեալ զայն լէ այժ-
մեան դարոց զպեցի յանկարծ, զարթնիւր ոմ սուրբ Հայրապետ
եւ անձ թէ զինորդ կերպարանաբոն եղև աշխարհ ամենայն,
վերացան բռնութիւնք կռապաշտ թաղաւորաց, անցին գնա-
ցին եւ անհնաւայան, Արծաէնիզ գոշալին Աստուծոց Այսեր
հոգի 'ի վերայ Հայաստան աշխարհի, եւ ամենայն ինչ կայ 'ի
խորին խողալութեան, սակայն սրբան անհնաւայան բռնա-
թիւնք կրօնապետութեան 'ի կաշմանէ, օտարաց, նայիրան տար-
բայան 'ի մեղ անդամն ի հետապնդութիւնք առ անարժան,
նչ եւս կարեօ դատնել գ' ի անդ, զԱրշէն, զԱռհայ, զԱր-
դան, զԱռհայն եւ գնացին նման, ոչ որ 'ի մէջն գնէ դան-
ձըն յօգուտ աղգի եւ եկեղեցւոյ, բոս վարձկանաց եւ եթ հով-
ուեմք զժողովարդոս, ոստմեականութիւնն այնր դարս թա-
ղեալ կայ խորոս բնք թանձր խաւարաւ, եւ չիք 'ի միջն ոչ
Մեսրոբ, եւ ոչ Մահալ, մեր արգէն բոս նմանութեան
սարգի կկեմք զատայնս խաղաթեան առ 'ի սրտալ զինչս,
'ի զօշորապետութիւն միայն պարապեալ, գործ մեր է ժողովել
յանկիննս եւ 'ի խորս վանաց, եւ կեղծ գիմակօր ձեռնադրել
'ի վարդապետ, յեպիսկոպոս, եւ լինել տիրող վնձախաց, այդ-
խակ է վախճանական կէտ մերոյ նորասակի. այնուհետեւ մնայ
մեղ ուտել, քմիլել եւ ննջել, նայնպէս քարոմք են յաղգի
մերում, սոր բանիս աղգասիրական սրտան եւ զօգս զգրգին,
խակ գործով շտապեալ 'ի նոյն լուսոյ 'ի խորս խաւարնա ա-
պաւինին, բայց վշտալի էր զի որ սրտայ՝ ոչնչ գործէ. եւ որ
գործէ, եւ ոչ սրտայ խաղնդան գործոց նային լինին. Անն
հոգեւորականաց այնր դարս էր հայրապետն Արեւս եւ Աշ-
տարակեցի, բայց աւաղ, զի եւ նա 'ի մերոց անարժան գործոց
'ի խոր խոցեալ վշտալի ցաւօք եմուտ 'ի զերեղման՝ զհօտն
Քրիստոսի թողլով 'ի խորին տիրութեան, թէ եւ դն ար-

դէն յոյդուց Հայաստան աշխարհի հոգե տրանքը դիտու թիւք
 զանազան լեզուաց վերապատուեալք, բայց զի՛նչ օգուտ, երբ
 նոքա ըստ ձեռնի Հայաստանի լծեալ կան 'ի կառան Փարա-
 լանի, և թողեալ գեականի ծնողս, 'ի գրունս օտար մեծատանց
 դեզերին: Եւ ապա այսպիսի արամեալ գիւնք հեռացեալ
 անտի գնացի 'ի գիւղն Բխտայ, որ այժմ է տաճկաբնակ զե-
 անդեալ 'ի հիւսիսեային Բաղիւրդ անտանեալ լերին, որոյ
 չորից կողմանց են ապստամբուտ լերնք, օդն և ջուրն առող-
 ջարար, 'ի հիւսիսոյ ունի զպարսպապատ հանգստարան, յո-
 ռում է գեղեցիակերտ մատուռն կառացեալ 'ի կախածոյ քա-
 րանց, որոյ երկայնու թիւն և լայնու թիւն հաւասար երեք քոյլ:
 'ի ճակատ հիւսիսային դրան քանդակեալ կայ ճաճանչաւոր
 խաչքար, յորոյ վերայ գրի. « Կաղմեցաւ խաչս 'ի բարեխօսու-
 յ, թիւն Բղիսէ քահանային, որք պատարաղէք՝ յիշեցէք 'ի
 , սուրբ պատարագս ձեր: » 'Ի վերայ ըստանի արեւելեան
 կողման քանդակեալ կայ պատկեր արծաւ 'ի մագլի ունելով
 զոչխար տարեւոր շուրջ զորով են քանդակք զիշամախ անդե-
 ղաց, թաւի թիւ՝ ոչխարն այն տարեւոր է բալեի աշխարհն Հայ-
 աստանի, արծիւն ահլու թիւն թաւ թարաց, և անդեղունք՝ որք
 կամին լինել մասնակից, իցեն մասնաւոր լծնովք:

'Ի կողմն արեւմտեց այսր մատարան զոյ չքնաղակերտ
 մահարձան, որոյ բարձրութիւն քսան և հինգ կանդանակ լայ-
 նութիւնն տասն, 'ի զագաթման նորա կանդանակ կայ վսե-
 մաքանդակ խաչքար տասն կանդան բարձրութեամբ և չորս
 լայնութեամբ, և 'ի նմին արձանի են քանդակք երկուց ահե-
 ղաանսիլ առ խճաց կայեւոյ 'ի շղթայս, և 'ի վերայ խաչին
 գրի. « 'Ի թաւն Հայոց չժք 'ի բարեպաշտ իշխանութեան
 , Պառչոյ, Սիւրբաթայ, և Կորդիսեղանայ կանդանեցաւ խաչս
 , և մատուռս, 'ի գիւղս եկեղեցի չեար շինած, զեկեղեցին այլ
 , մեք շինեցաք հալով արդեամբք, բազում աշխատութեամբ
 , մեզ և ամաննոյն մերոյ, որք կարդայք՝ յաղթմս յիշեցէք
 , որդի Սիւրբաթայ Սիւրբար, Շահաւոր, Բխտայ, քոր-
 , ոգարմ: »

Իսկ 'ի ճակատ խաչին գրի. « Կաղմեցաւ խաչս 'ի բա-
 , րեխօսութիւն Բաւարչաւին թաւան Խորանայ, 'ի պատ-
 ւանդանի նորին գրի. « թիւն Հայոց չժք, 'ի բարեպաշտ

«իշխանութեան Պառչոյ ևս Մխիթարատար և Կորդիկոյ-
տանայ հիմնեցաք զեկեղեցիս և զժամատանս, շինեցաք և
«կանդնեցաք բազում աշխատութեամբ մեզ և ամուսնոյն մե-
րոյ» ։

Մերձ 'ի սոյն մատուռն դոյ սաղաշն եկեղեցի կա-
ռուցեալ 'ի կոխածոյ և 'ի հասարակ քարանց, որոյ երկայ-
նութիւն տասն և վեց կանգուն՝ և լայնութիւնն տասն, զե-
անկեալ 'ի վերայ չորեք վայելչագիր սեանց ։

Ս Է Բ Ե Ն Լ Ե Կ Ե Յ Ի

Ի զիւզ Հայոց՝ այժմ տաճկաբնակ հեռի երեք տա-
պաւրիզաւ 'ի ներքին Լիսապոլս ։

Յերկուց կալմանց իջանեն խորածաղք, յորոց մինն ձիւ-
ց՝ անլի զօլ կոչեցեալ անգլին յարեւելս հարաւոյ, և միւսն ձգի-
դէպ ուղիղ 'ի լեռան Վարբլու 'ի Սիսական գումաւ ։

Յերկուց անդնդախոր չորոց իջանեն երկու վտակք
բարեհամ ջուրց, և 'ի ծայր զեղջն մտացեալ 'ի մի սրբն լծաց
համամբք խառնին 'ի պեան Լարիսայ ։ 'Ի սմին ձորամիջն 'ի
զապալմն տպառածի միոյ կառուցեալ կայ եկեղեցի արգէն ա-
ւերակի և 'ի վերայ այնր տպառածի քանդակեալ կան զա-
նազան ձեօք բազմութիւ խաչք ։ Կեց հարստային սրմոյն նոյն
աւերակ եկեղեցւոյ դոյ տապան առջայտ ։ յորոյ վերայ մահար-
ձան բարձր և բարակ որոյ երկայնութիւնն երեսուն քայլ, և
'ի ծայր նորին պատկեր Տիրամեր 'ի գրիկ ունելով զՓրկին
աշխարհի, բայց առիճս եղծալ են գլխովն արձանադիրքն, և
են անլիւրժանելիք ։ Մերձաբնակ Պարբիք պատուեն զսա զս-
հիւք և պատարագօք և անուանեն Փիր ։ Ըստ որում ասեն
տեսեալ եմք և տեսանեմք 'ի վերայ նորա, զի 'ի վերստոց տա-
նայ լայն, և 'ի զիշերն անդադար 'ի գլուխ արձանին երեւի
ճրագ ։

'Ի հարստակալմն նորին են խաչքարինք կանդնեալք,
առաջին 'ի լծակն Հայոց չժե, 'ի Վուկասայ և յԼիզեայ
'ի բարեխոտութիւն հօր իւրեանց Տիրամեր քահանայի, յիշ-
խանութեան Պառչոյ, Լարիսոյն 'ի լծակն չի ։ 'ի Սարգս-
ն և 'ի Վարդգէս, Լարսոյն 'ի լծակն չժա 'ի Մխիթարայ և

’ի Պօղոս, ’ի վերայ տապանի Եղիշ, Չորսրդն՝ չի հոյճակ,
’ի Պօղոս յիշխանութեան Պառչի և Բնի Հասանայ:

Թաւմարի կամ Թաւմարի վանք:

Մենաստան շրջակայքս կառուցեալ ’ի կախած յի քա-
րանց յանուն սրբոյն Սահմանտի Կաթողիկոսին յամի Տեառն
131, բնդ վերակացութեամբ Սիւրբ Երան վարդապետի, գործե-
ղիք Սահմանտ Օրբէիւան տակալ ’ի պատմութեան Սա-
տայ վարդապետի, բառ ալում թի 11 Յայնմ ժամանակի պայ-
տժառանայր սուրբ երկնահարաշ կարգօր դերաւառ և հա-
պեղի տխուն Թաւմարտի վանից, որ կայ ’ի վերայ Սահման-
այ յատարտ յերկնն ’ի բարձրաւնդակի միտ՝ ’ի մէջ անտա-
նային և եկն սահմանաւորք մշտապաշտօնք հետացեալք յա-
մենայն փախուի երկակոյց, միայն աշտոմ՝ հոյճի և լի-
ջրով վարեկն զգետն իւրեանց, և զայն յաւաքն բնդ
եկեղիս: Ի սկիւք, հեղաշարքս, որք զկանթեղանս անշ-
ջրս կախեալք լինելն յաղօթս գետի և զցեղի և զգաշ-
տանս իւրեանց երկք ոչ խաղանկն զգալի և զցեղի, և
որաց ’ի սպաստարացն բնդ դրոնս վանիցն ոչ որ ելաներ
արտաքս, և թիւրիւր բաղում անդամ հարկեցան յիշխանայ
եւ յեղիսկոպանայ Սահմանայ, ոչ առին յանն ’ի կիրակեքն
’ի թան կամ ’ի պանիր կամ յիս թիւիլ, այլ բանջարովք
եւ բնդովք շատանային, փան սրայ Թաւմարտք կոչեցանեւ
’ի զիստս անան ’ի ձիթի ճաշակելն և ստիւտ բաւա-
կաւք, և զայն ծանայ մեղ պատմութեան երանելոյն Մաշ-
տոցի որ ’ի Սահմանայ գաղթ յիւրաց արձանադրութեանցն
եւ թիւ, չորս հարկս բաւա յառաջ շինեցաւ եկեղեցին քան
այժայ թուականն յիշխանայն Սահմանայ յանուն սրբոյն Սահ-
մանտի Սահմանտի Եւ եր եղեալ հայր վանիցն սրայ ա-
նանն Սիւրբ Երան, որ անցեալ եր ճիւղութեամբ բնդ բաղթ
հայր տաքինեաց, և զգաղանս վարկեկոս գարծա և զգալս
ամեր ’ի հաղանդութեան սուրբ եկեղեցոյն, և ծառայեցաւ
այնեք վանիցն, զոր և արձանն եցոյց Իսկ սուրբ
հայրն երազեալ սահմանաւ զլանան և յեւ բաղում անայ
վանի ’ի վարդոս հեղաշարց, և դնին սուրբ նշտարք նորս

յիմացակոյ արեւելաք մերձ յեկեղեցին 'ի փարք բլրակի միջ ,
յարբա՛մ շինեալ վերադ գեանափոր և սրբաշէն հանդուցին
յգնա սեղաք մինչե ցոյսօք կայ և կառարէ մեծամեծ սքան-
չեկն 'ի հիւանդս և յախառեւտս , սրոյ բարեխօս թեւամբն
յղծաղէ Քրիստոս յաշխարհս յայս և 'ի մեզ յեաֆն լծքս
յստատցեալս :

Արտաւած մանացս մեծ 'ի բոս ամենայնի , կայացեալ
'ի վերայ չորից սրմնակից սեանց և հոյակապ կամարաց , սրոյ
լայնութիւնն ինն քայլ և երկայնութիւնն նոյնչափ և բարձր
քան զխալիսն սեանցն շարունակ շրջանակ ծալ 'ի ծալ քանդա-
կազործութեամբ՝ բոյսրեալ ընդ ամենայն եկեղծ անկեանց և
կամարաց : Աջթին են սեղանք սրբազան Աստուծոյ , մին 'ի բեմ
և վեջն յառաջն և 'ի վերջն դասն : Արտաբոստ արեւմտեան
կողմն 'ի վերայ նոյն խի որմնոյ շաւք զլստամախն զոյ ծալ
'ի ծալ զեկեղեցիսնկար շրջանակ կամարածն տարաեալ :

Այնպէս 'ի կողմն արեւմտից 'ի վեր քան զդասն հրաշարի ճար-
տարութեամբ են զեկեղեցիարանդակ յորինուածք : խի 'ի հիւ-
սիսոյ և 'ի հարաւոյ միտրինակ խաչանկար քանդակադործու-
թիւնք և հօւոյ 'ի քանդակ հարաւային կողմն կիսաբոլոր ա-
րեւմտեայն ժամացոյց :

Սրածպր կաթուղիէն համաչափ վայելչացեալ չորիք
լստամեք 'ի վեր բարձրացեալ կայ 'ի միջակիտի ասնեաց ,
և շաւք զլստամեք արեւմտեան և հիւսիսոյ են արձանք
արծուոյ և առիւծու , մինն մաղլոցն բարձեալ ունի զցուլ և
միսն ընդ ցլու ամենամարտի :

Ի կողմն հիւսիսոյ կից 'ի մեծատանն զոյ փարթիկ
մատուռն կառացեալ կամարայարի 'ի կոխածոյ քարանց , սրոյ
երկայնութիւնն է վեց քայլ և լայնութիւնն չորս , ունեւով
'ի ճակատի արեւմտեան զրան շքեղ շրջանակ , յորոյ միջի կայ-
տառ երկատարդ նստեալ 'ի նժոյգ երկվար զանգ նկղակի
իւրոյ միեալ ունի 'ի բերան առիւծու : Ստառոնս այս որդիս և
բնի է դամբարան Սեւեմանս եպիսկոպոսի Սեանեայոյ նա-
հապետեցաւ 'ի զվրն Սոզ 'ի ձեռն Հերատուկ կնոջ , զստա-
ջինն թաղեցաւ 'ի վանս Աղղեազու , և անտի փոխադրեալ
ամփոփեցաւ աստ , սրոյ առաջնն ցորդ ևս երեկ , որպէս և
աւանդութիւն ընալչաց հաստատէ համաձայն պատմութեան :

Արշաւադրո-վեան թաւաճարի վանայ :

Արտաբուստ 'ի վերայ արեւելեան որմնոյն դէպ 'ի հա-
րաւ : յիամաւ եկեաբարին և կուսածին անմահ լծադատ որին ,
աշխարհակալ Արղունին իշխանութեան Խոշորին , ողորմա-
թեան Պապաբին հասանայ Աշայ բէկ թառն Խտտայ շա-
հին որդի Սիւրթարայ տվի զմեր ձեռատունի տղին , զՎաշ-
այից հոգն տվի սուրբ Ստեփաննոսին . միաբանք սահմանեցին
'ի տօնի սուրբ Սարգսի դ' պատարագ հասանայ և Սարգսիս
եմ աղբերանոյն հագւոյն 'ի թվիս եօթն հարիւր . կատարելքն
օրհնին յԱստուծոյ :

'ի ներքայ սորին :

յիամաւն Աստուծոյ ևս Սանջար Ա թա՛ Սէլերս մի-
աբանեցաք սուրբ Ստեփաննոսին տուաք զՎաշաբարին հոգն
Հովակնոց հղավն , միաբանքս տվին հինգ ժամ Վաշադայ
խաչին օրհնել տուաք :

'ի ներքայ սորին :

յիամաւն Աստուծոյ ևս Ստեփաննոս տուի զմեր հայրենիքն
որարմնացն ողորմութեամբ Աշայ Սարկամ Խաթունին սուրբ
Ստեփաննոսի և սուրբ Նշանիս Սիւրթարայ հոգւոյն . միաբանքս
սահմանեցին դ' ժամ Տեաւընդաւաջին , թ' Սիւրթարայ մէկն
ինձ 'ի թվիս չժը :

'ի վերայ արեւմտեան որմնոյն 'ի հեռեւադրոյն որման :

Եթադաւորին և խաչեցեղոյն Քրիստոսի յարբայու-
թեան մեծին և բարեպաշտին Աստուծոյ Վանին հայկազնեայ
սոհմիս և սեռիս Թորգոմեայ 'ի կաթմողիկոսութեան տեսուն
Հակոբայ , և յարիական և քաջատոհմ իշխանութեան Պաշ-
այ և որդւոյն Պապաբին , հասանայ մանկան , Աշայ շինե-
ցաւ եկեղեցիս բնակարան ժառանգն Աստուծոյ և յարի սրբոյն

Ստեփաննոսի յերկար կենդանութեան Պարոնացն և աստճաննեցաք յեղիման քո օր ամէն եկեղեցիք պատարաղել, զԲերիստա մեծ Պարոնին մերոյ Պատշայ, Կատարիչքն օրհնին յԼսութեամբ, մեր Պարոնայքս արձանագրեցաք:

Ի ներքոյ ստոր:

Կամաւն Լստածոյ ևս Լսել և ամուսին իմ Ստեփան և Սարգս փաշա միաբանեցաք ստոր Եւանկա ստոր Ստեփաննոսի և ալի զմեր զնա՞ծ և զին:

Ի հոգւսս Լստածոյ ևս Լսել և ամուսին իմ Ստեփան և Սարգս փաշա միաբանեցաք ստոր Եւանկա ստոր Ստեփաննոսի և ալի զմեր զնա՞ծ և զին:

Յանաւն Լստածոյ ևս Բարայիս Թանա Սանդուխն որդիս յանաւն Լստածոյ ևս Բարգիս որ ալի Թանադի փանկոյ ստոր Ստեփաննոսի յարհալարին հաղնացան հայրենիք անքակ ալին ինձ զՅայանա Թեան օր Ե՛ր խորան, ալ խափանէ, քճճը հայրապետացն նդովալ եղեցի:

Ի ներքոյ ստոր:

Կամաւն ամենախալին Լստածոյ ևս Բեռարիս Սանա Թան Խոգարիսի տէր Տանձաթաղին և ամուսինն իմ Ստեփան միաբանեցաք ստոր Ստեփաննոսի և առաք մեր հալալ հայրենեացն՝ որ Ի Տանձաթաղին զՍաղմանեց և Օտաւալնեց եղին մեր հաղալ լա՞մին: Եւ քան զարդապետ և միաբանք սահմանեցին մեզ Լստածածնի տօնին զպատարաղ, և ալ որ մեր ալա՞ծ փախմին հախաւիկ կայ, քճճը հայրապետացն նդովալ եղեցի: Թալին չղէ:

Ի հոգւսս Լստածոյ ևս Լսել և ամուսին իմ Ստեփան և Սարգս փաշա միաբանեցաք ստոր Եւանկա ստոր Ստեփաննոսի և ալի զմեր զնա՞ծ և զին:

Կամաւն Լստածոյ ևս Ռաբան որդի Սհարաշառանցի տէր և միաբան ստոր Ստեփաննոսի և ալի հալալ հայրենեացն՝ որ ինձ լա՞մին էր հասել զԿալին, Բանին հո-

ղէկներ զէ հատումն և թմբերումն . վարդապետ և միաբանքն սոս-
մանեցին թէ ժամ, սուրբ Կշանի տօնին կատարի . Եւ զիս չէ :

Ի Տախտաբան :

« Ի թմբն չ'ծղ . կամուն Լստուծոյ եւ իմացելի դուստր
Ուրան ամուսին հասնայ Լստարապետին հայոց սրդոյն
Պառայ ետու ընծայ հալալ ընդից խոց հայրենի տանս մեր
Թանաղի վանից առաջի սուրբ Կշանին . սուրբ հայրապետ և
միաբանք սահմանեցին զէ պատարագ ինձ առագ հինգ շարժին
օրն, հոգւոյն դալատան, ի լիովման Լստուածածնին . կատա-
րելքն օրհնին : »

Ի վերայ հիւսիսային որմոյն արքայազն :

« Կամուն Լստուծոյ եւ Եստթութեկ Պարոնացն ու
դորմութեանն Լստայ Սամայ խաթմանին Օսղալ աեղին
հոյն սուրբ Ստեփաննոսին տիկ . միաբանքս կարգեցին թէ ժամ
մեր սուրբ Ստեփանոսի տօնիս : »

Ի վերայ հարաւային որմոյն մերջ հիւսիսային ունէն :

« Կամուն Լստուծոյ եւ Սիմէոն տիկ զմեր հայրե-
նիցն . Պարոնացն ուղորմութեամբ Լստայ Սամայ խաթմանին
սուրբ Ստեփաննոսիս և սուրբ Կշանին Սիւրթարայ հոգւոյն,
միաբանք սահմանեցին զէ ժամ Տեստ ընդառաջի, թէ Սիւրթա-
րայ, ա ինձ թմբն չ'ծր :

Ճշմտեմէն ծայր թէ վերայ նոյն որմոյն :

Կամուն Լստուծոյ եւ Թեկղի միաբանեցայ սուրբ
Ուխտիս և տիկ ընծայ . միաբանքս տիկն թէ ժամ Թեկղի տա-
նին, կատարելքն օրհնին :

Ի վերայ հարաւային որմոյն թէ ներայ ծածայդային :

Կամուն Լստուծոյ եւ Սիւրթար Սիւրթանեցայ սուրբ

Եկեղեցիս և տալի ին դեկան, և միարանք սահմանեցին թ ժամ
Երեման խաչին, Կատարիչքն օրհնին յԱստուծոյ:

՚Ի Էբրայ Կոյն արհայ յարեմբեան Էդդան Լառաճոյն:

Կաման Լստուծոյ ևս Երեհար միարանեցայ սուրբ
Սեփանտիս և տալի ին դեկան Եկեղեցւոյս և միարանք սահ-
մանեցին ա ժամ Խաչիւտին: Կատարիչք օրհնին յԱստուծոյ:

՚Ի Էդդան Էլեւիտայ արեմբեան դրան:

Կաման Լստուծոյ ևս Բաւրինայ միարանեցայ սուրբ
Սեփան և տալի յիմ հալալ արդեանց ընծայ ՚ի սուրբ Սեփ-
անտիս: միարանք սահմանեցին աւար պատարադ սուրբ
խաչին, Կատարիչքն օրհնին յԱստուծոյ:

՚Ի Կեբայ արեմբեան Լառաճոյն:

Կաման Լստուծոյ ևս Եւագ խաթանտ ամուսին
Սեփանտիս արդայ Խալաշի տալի ճ դեկան սուրբ Սեփ-
անտիս Սարգայ սուրբ Եւանտ վարդապետ և միարանք
սահմանեցին չորս պատարադ թ ծառ զարգարին, թ զատկին:
Կատարիչք օրհնին յԱստուծոյ, Խաթանիչք դատին ՚ի Տեառնէ:

Շաբաղ Լառաճոյն արեմբեան Էդդան:

Կաման Լստուծոյ ևս Եւանտիտոյ և իմ օրդերս
միարանեցար սուրբ Սեփանտիս և սուրբ Եւանտ և տալար
ճ դեկան ընծայ վարդապետ և միարանք սահմանեցին զշա-
թան զատկին: Կատարիչք օրհնին յԱստուծոյ, Թվին չհ:

՚Ի Կեբառա արեմբեան դրան ՚ի Էլեւիտայ:

Կաման Եմնակալին Լստուծոյ Յուհո թան
Բմր Հասանայ օրդի Խաչայ և կենակից իմ Եմնոյն տալար
զաւարդան ջրաղայ սուրբ Սեփ" դերեղմանտ վարդապետ

և միտքանք սահմանեցին սուրբ Արաչի ասնին, քիմ և դբօրն . . .

Անք արեւմտեան դրան 'ի հեքստոս Խորանին :

Անք աղօթէք յայսմ Վառարանիս, Սահակ յաղօթս յիշեցէք :

'Ի հեքստոս 'ի հարստիւնքս դրան :

Եւ Անգ Սալման իմ գեկան ամի և կեղեցւոյս, քիմ ամ ամ Սարգսին, Աստարիչքն օրհնին :

Յորհն հեռեայն 'ի հեքստոս :

Աման Ստուծոյ ևս թաւ՝ Սրբոյս դոստր Ստիլ-
թարայ լիսան Արաչայ շահին ամի միկ յիշեցին իմ գեկեղան-
նաւանս, միտքանք սահմանեցին իմ ամ Սանդիսոյ ասնին,
քիմն, քիմ մօրն : Աստարիչքն օրհնին յԱնուծոյ :

'Ի ճակտոյս դրան հեռեայն Խորանին :

Անդհեկաւ խաւս բարեկտօս Վերտոնին և ճնոցոյ իւրոյ :

'Ի հեքսոս արտ :

Եւ Ամրշահ ամի զճախ մատրանս յիմ հալալ ար-
դեանց և սպասարք սուրբ Աւստիս խոտացան քիմ սպասարգ
Վառթի և Յակոբայ տանին : Աստարիչք օրհնին յԱնուծոյ :

'Ի ճակտոյս վերին Խորանին 'ի հարստիւնքս :

Յանուն Ստուծոյ ևս Վեղս իմ գեկան ամի մատ-
րանս յիշատակ ինձ և ճնոցոյ իմոյ :

'Ի վերայ Դոյ անիւալ բարե 'ի հեքստոս տաւելի դրան :

Աման Ստուծոյ ևս Աստուծ և ամուսին իմ Վառա-

Ճիկ միտքանկեցաք սուրբ Ստեփանոսին և տխրեցիք ի հալալ բն-
չից մեզ հողույ բաժնն, վարդապետք և միտքանք սահմանե-
ցին ծառղարդարին զ պատարագ , զ ինձ , զ Վառճիկին ,
կատարիւք օրհնին :

ԼԵՐԺԱՅ :

Եւ զի զ Հայոց զեռեղեալ յեղեր Լերիայ գետոյն ,
բնակիւք են Հայք , առնք քսան և երկու , ի շինամիջի գոյ
աւերակ հրաշակերտ եկեղեցւոյ , որոյ դռնն հանդերձ բարա-
ւորք կայ գեռ ևս կանգուն , յորոյ վերայ գրիւ , յ Լա տէր
, Յօհաննէս (Բրէլիանց Սեփեանց արհի եպիսկոպոս շնոր-
հաւոր եկեղեցւոյ յիշել աղաչեմ զբարեպաշտ իշխանաց իշ-
խան զ(Բրէլն և զարեան մերձաւորն իմ զքաջ մենամար-
տիկ Բուրժէլն և զղշտոյաւառ զԲրիտտոստէր զոյդն իւր
, զԱլախան զնորարարք զաւակօրն Բէշքէնիւն և Իւա-
նէիւն , Թովն Շհաւ , Որպէս գիւղս այս նոյնպէս և գեան
անուանին Լերիայ , բայց չարեւմ հաւատաւ , լծէ արդեգր
գիւղն ի գետոյն , լծէ գեան ի գիւղէն բնկալեալ և զանուն :

ՌՄԻՐՈՍՏԵԱՆ ԳՒՂԱՌՈՒ

Լմառնային և բարեյաջող էր ժամանակն , յորում
եղեալ ի Գեղարքունոյ հասի ի լեռան Ռումբասար որ է
Ռումբասեան գաւառ , յանուն Երջապահոյ Ռմբասեան
իշխանի Լա լեռան անկանի յարեւել մայրաքաղաքին Սա-
լմայ , որ այժմ է սահմանադրութիւն նահանգին Լոյսիտ , բա-
րեբեր են լերինք ոյսր նահանգի զանազան մեծազնիւք և հան-
քային աճխօք . կարկաճահոս և սառնորակ առաք լերինս ժո-
ղովեալ ի մի բաղնացոյցանեն զգետն Տրտում կամ գրգռեալ
այժմ Թաւթառ , ի լերինս յայտնի են անառիկ սորսորք ,
գժուարաղնալի վտիք , ձորք և անառաւիտ մայրիք , ախ-
նաւոր յոյժ են երկրորն աղբիւքք քաղցրահամ ջուրք , որք
կարկաճահոս վտախք իջեալ յերկուց ծածկորոց լերին խառնին
ընդ գետն Տրտում և զօրացոյցանեն զնա : Ի բանալ զբանց
գարնան լերինք Ռումբասարայ զարդարեալ գանաղեղ ծաղ-

կոր և կանաչադեղ դաշարեօր յօրինեն զսթարի տեսարան,
զորոց զտկնադարար և զօդատկար բարութիւնս քաղեն վրա-
նաբնակ Սոհմետականք խրեանցն արօտականք:

Լճաբերդ:

Այլ երբեք վախ արկին յիմ սիրտ դժուարագնացի ու-
ղեք, յորս հաղիւ ուրկն մարթ էր գաւանել զհասան ասից,
երբ 'ի բնակչաց տեղոյն յիմոց ուղեկցաց լուայ, թէ ոչ հե-
ռի յայնմ վայրէ է ամրոցն Լճաբերդ, յաղթեցի ամենայն
գժաւարութեանց և ընդ երեկո՝ հասի անդր, և տեսի զահա-
ղին ամրոցն կառուցեալ 'ի կառար միոյ վիմի միապալաղ 'ի
մեր բարձրացելոյ, զոր մարթ է կոչել աստուածաշէն քան
մարդաշէն: Արդ կատարն գրեթէ հասեալ է յանդիս, և յայնմ
խոկ բարձրութեան 'ի լայնանկատ գաղաթման շինեալ կայ հաս-
տաշխմն պարխոպ շքմապատեալ անտախի պատնշաւ, 'ի միջ-
նախայր բերդիս և բնակարան կառուցանողն սորին Եօրներսեհ
իշխանին Երցախաւ, յորում և է արգելանցն կամ զընդան
մահապարտացիս ջրհոր մեծ և խոր, որոյ յատակն ասեն հա-
ւատարի մակերեւութի Տրտում գետոյ: Սի միայն է ճանա-
պարհ մտից յայս ամրոց, յոր ախիթներս հաղիւ հաղ կարա-
ցոր մտանել: Եւ անդեն ձերանիք 'ի բնակչաց, թէ սա է Հան-
դարեղն, զոր շինեաց իշխանն Եօրներսեհ, զորմէ գրէ Ար-
բախտ յասելն, Եկն և Վարդի վանից եղիակապտն Վերդու-
րիս և վարդապետն Սարդան բաղում քահանայսր 'ի գիւղն
այն 'ի սահմանս Վեղարբունոյ ծախն 'ի կողմն Խաչենոյ
հաւ 'ի Հանդարեղ, որ ջերմեւն է Վարայ, բայց յետոյ
արդեամբք արքային Լեւոնոյ Արեւիկեցոյ նորոգեցաւ. ուստի
ընկալաւ զանուն Լեւոնաբերդ, այժմ կրճատեալ զայն ասեն
Լճաբերդ:

Օւնիկ:

Այնչէ հնա թիւնք կամ յիշատակարանք երեւցան յայնմ
բերդի. ուստի գարձեալ բնդ կրունկն իմար մեծաւ զգալու-
թեամբ 'ի նոյն բարձրութենէ և մաքր 'ի գիւղն Օւնիկ, որ

կայ շինեալ առ ամեն Տրտում՝ զեւայ 'ի մէջ անառիկ ճորդ
'ի տախարակ տեղւոյ՝ հանդէպ Լօհարեբդին, զիս զս այս լե
է միդարեր ծառայք, առաք անուշահամ ջուրց իջեալ 'ի վե
րասա անցեալ ընդ գեղն խառնին 'ի գեան Տրտում, Չմե
րանց է սա արդէն Տաճկացն Ղարաբաղու:

Ողբալի տերակը սորա ցոցանեն զտաջին սիրայի
վեճակ և վկայ մի միայն խրեանց նախանձելի վատաց: Ուշին
'ի վերին կողմն զեկեղեցի յանուն սրբոյն Արարեալի. զգե
րեզման և զաւերակս մեծախառնց տանց իշխանաց անդէն
բնակաւոյ: Ենաթիւն Ուխտիս միջակ է կառուցեալ յան
հարթ քարանց. կից իւր սենեակ զերիս մատարանս փորրիկս
և նսեմն, յորս են շերիմք իշխանաց առանց ատպանադրի:

Այց այսոցիկ մատարանց գոյ բառակոսի տրճան ար
հեստակերտ, սենեակ յերկուց կողմանց զգրտնաւ, յորոյ վե
րայ կառուցեալ է այլ փորրիկ մատուռն փայլեալ կաթուղի
Կէի, և 'ի միջն նորա խաչքար, յորոյ վերայ գրի ո 'ի թմին
Հայոց Շխդ: Կաման Երտածոյ ևս Ուրման և Ստրման
կանգնեցաք զխաչս յանուն հօր մերոյ Լ. շատայ և մօրն, յա
ղօթս յիշեցէր:

'ի ներքոյ վտիս այսր մատարան է գերեզման Լ. շատոյ
ոյնոյն ուղղակիւ, զի 'ի ժամ սրբոյ պատարագի ոտք պատա
րագիլ քահանայից կան 'ի վերայ դամբարանի հանդուցելոյն:
'ի վերայ սրմոյն այնր մահարձանի գրեալ է ո Յուսէֆ Լ. ո
աւածոյ ևս Հատան և Ջողբէգ և Ինանի խաթուն զինչ
Լ. թմարայ սրգոյն կայր ծախեցաք Հատանոյ հողով և մար
դով սորբ Կարապետին. ետուն տմենայն եկեղեցիք Հատա
նայ. կառարիչք աւրհնին Ռ. տաւածոյ:

'ի ներքոյ եկեղեցւոյս գոյ այլ ևս մատուռն շինեալ
'ի հատարակ քարանց, բայց այժմ՝ աւերակ:

Եւրջ զգիւղոքս պատեալ են անմատչելի ճորք և
անդնդալի խորախիտք, ուրանօր ամբոյցան տօնելի իշխանազուհք
Հայոց 'ի ժամանակս Քուղայ օտախիանին Հողարացոյոց, բայց
նա 'ի մատուռենէ մերոց անխոհեմ՝ իշխանաց սրպէս զԼ.
տրեմբակն իշխան 'ի բերդէն Լօհայ հանդերձ բնաանեղ ինչոյն
պէս և զայլս յայնոցիկ անմատչելի ճորոց և հան և վարեաց
'ի գերութիւն, վասն զի Լ. տաւած մատնեալ էր զնոսս 'ի

նոյն սոսկալի չարչարանս: Յաղագս ամբօթեան այնոցիկ վայրաց և ամրապահեալ լինելոյն 'ի նոսա իշխանաց զբեալ գտանի 'ի միւսմ երկաթադիր Բեւտարանի, որ ցարդ պահպանի մեծաւ յարգանք յեկեղեցւոյ՝ Սարգաշէն գեղջ, յորում երեկ 'ի թէ յետ մեծի պատերազմին սրբոյ և մեծի Սարգանայ բազումք 'ի մերոց ականաւոր իշխանաց սպաւնեցան 'ի խորածորս այս և ամրացան հանդերձ բնտանեօք յերեսաց Պարսից և Հաղարացւոց, շինելով անդանօր զհոյսակալ տունս և զամբոյս, կացին մնացին սրպէս թէ 'ի մշանջնաւոր աղահալութեան, յորոց մի էր և Բադ իշխան, սրպէս տեսանի 'ի սոյն յիշատակադրոյ, Բրիտոսասէր և բարեպաշտ ոմն անուն Սանէնի դուստր բարեպաշտ իշխանին Ջաջուոյ որդւոյ Խալսապատոյ թռն Բակ իշխանին, իսկ յայնմ ժամանակի յորժամ 'ի պարտութիւն մատնեցաւ սուրբն Սարգան զօրօք իւրովք վասն ծախցեալ մեղաց մերոց, այս Բակ իշխան զնաց փախտակայ ամրոց ոմն և զօրքն Պարսից և ուրացեալն Սասակ զհեա մեակ շուք զամրոցաւն իսկ և Բակ իշխան ելեալ 'ի սարիսն նախատեաց զուրացեալ Սասակ և զամենայն չարիս, զոր անցուցեալ էր ընդ աշխարհս, Հայոց յիշեցուցանէր առաջն զօրավարին Պարսից, և ելեալ 'ի գիւղերի եօթն հարիւր արամբ զնաց փախտակայ յերեսաց Յաղկերաի արքայի Պարսից յամուրն Բրցախոյ և կեցեալ բարեպաշտութեամբ Բրիտոսակոն հաւատով մինչև յամս բարեպաշտ իշխանին Ջաջուոյ և 'ի սմին որդեկացեալ Բրիտոսասէր Սանէնի, որ և ստացաւ զայս Բրտաւածախօս Բեւտարանս յիշատակ և փրկութիւն հոգւոյ հօր մեր բարեպաշտ իշխանին Ջաջուոյ և եդ 'ի սուրբ մենաստանն՝ որ կոչի Հաւապտուկ, որ է շինեալ յանուն սրբոյ Բրտաւածամնի և բնակութիւն և շիրիմ Ջաջուոյ իշխանին և նախնեաց մերոց, և է 'ի դաւառն Բրցախոյ, և հանդէպ ամրոցին որ կոչի Խոխանայ բերդ, 'ի տէրութեան երկից հարազատիցն բարեպաշտ իշխանացն Ջալալին, Օպքաբիային և Իւանին. իսկ վերացեալ սպառաւորք ուխտին սահմանեցին 'ի տարւածն մի օր պատարագ մատուցանել իշխանին Ջաջուոյ 'ի աօնի դաւառան սուրբ Հոգւոյ, որ զայս յիշատակաւ հաստատէ, օրհնէ Բրտաւածոյ, և զայս դիմքս յայս սուրբ

Սխառնեց զինչ և իցէ պատճառանոր Հեռացուցի, դասի 'ի
Տեառնէ և զվարձու Կոյնիկն առցէ, ամէն:

Բող գրեցաւ սա 'ի թուին Հայոց նձա. 'ի գաւա-
սին Կոյնիկ 'ի գերաճաշի սուրբ Սխառն Հաւապակոյ ի
Հախնեաւ սուրբ Բառածածնիս և սուրբ յոստ ուրիս Գրի-
գորի, ձեռնամբ մեղապարտ Ստեփաննոսի, իշխանաթեան իշ-
խանոց իշխանի Բեմարեգ Իսանէի և որդւոյ նորա Բաղին.
և վան զի Սբայ թողաւ որ զգորտներ զաթառակալու-
թիւն գաւոր թաւարի, և 'ի Հայրապետութեան Հայոց
տէր Կոստանդնու, և Բառանից Հայրապետութեան տէր Յով-
հաննիսի, որդ աղաչեմ, որք ընթեանաք կամ օրինակէք, յի-
շեցէք 'ի Տէր Բառած գրեթատաւեր պատրոնն զԱմենի
սաղաղ սուրբ Ստեփան, և յիշեցէք 'ի Բառատա զՀայրն
նորին գրաբնալա իշխանն Տաճաւ և զայլ սուրբ նախնիս
նորա, Հայրս ամի եկն աղին նեադոց և զմայրաբաղարն Գան-
ձակ հիմն 'ի վեր աւորեալ կոտորեաց զմարդ և զանասուն
և զբաղուն 'ի Բառատանից:

Բառ շաղկոց պատմութեան Բառանից Հաւանական
թուի, թէ սա իցէ հախաձե տախարակն, ուր պահեալ մնա-
լին նշտաք Կրօնի թողուցեցոյ 'ի կրօնաւորաց եղևոց 'ի
գաւառին վերին Իշախնոյ, այլ զի չունիմ առ ոյն զհիմնաւոր
տաղաղոց թիւն յիսն որդ դնեմ առամոր զհաւաքած պատ-
մութեան Ստեփան Կաղարանաւորացոյ և յանձն առնեմ գա-
տաւանի նրաւիս քննեաց:

Ոչնչորտախոս գրաւա՞ք այլ սահաւ ինչ նաւաղ դաի
զմայրանաւորսն Իսրայէլի, սկիզբն անյայտ լինն է, այլ այս և
եկմ, որ ինչ խորհրդոյ իրէք բախնդակեացաք: Կատարեալ
ամ մի 'ի լիւրնն ննջէք 'ի յերկրն 'ի վերայ ծնկաց իւրոց,
'ի չորրորդում պահաւ զիւրոյն յեղակարծում երեւեալ նմա
տեսիլ Հրաշաի զարմանաղան լուսեղէն փայլառակեալ, և ընդ-
նմա ծաւալէր հաս անաշից և առ լցեալ պարարէր զնորա
հոտաւիս, և իմաստութիւն յաւելեալ 'ի նմա խելամուտ
առնելով նմա զամենայն 'ի միտ առնալ զտապեալուն նմա
զմեծ խորհուրդ ցուցալու թեան զանցեալ ժամանակաց, զմեծ
պարզ և աւետեաց քարալու թիւն, թէ իբր աղեւթ զհարդ ընկալան

արպիտի արտօնք, և կամ ուստեքէ էին տրեւաքը պատելաղ-
 մեալ միայք անուն ժառանգեցին, և կամ ուր ուրեք զատ-
 աւածային դանձն ծածկեցին: Եւ թէ զինչ պարտ իցէ քեզ
 առնել, այսմ ամենայնի խօսելոյ առ նա միանգամայն և եր-
 կիցս, զարթուցեալ ուրն յահի լինէր իբրեւ ժամ մի հա-
 բոստ, ապա յարուցեալ անտի զուարթանայր, և բազմաու-
 բաժնեալ առաջի Մատուծոյ, զոհոյ թիւն մատուցանելով
 զառաւօտուն կատարէր զաղօթս, և ի վաղեւ անդը զմտա-
 ւածեալ զՄատուծային բանն, թէ մի՞նք զործէ զգործ Տեառն
 հեղձութեամբ, փութացեալ իջանէր ի լեռնէ անտի առնը-
 լով ընդ ինքեան զւերն արբանեակ, ճեպով հասնէր յեկե-
 ղեցաւանն եպիսկոպոսանոցին: Եւ մտեալ մեծաւ զգուշու-
 թեամբ ասաց մանրամասնաբար եպիսկոպոսին զերեւոյն ցու-
 ցակաւ թեան խորհրդոյն, այս քեզ յինչն ով Քահանայա-
 պետ ճշդբախե խօսեցեալ զբովանդակն, բայց ի ծուլութենէ
 քումմէ տէր իմ սուրբ, մի՛ հեղձացի համան Մատուծոյ յա-
 պտել, գուցէ իբրեւ զայցօղս դատապարտութիւն: Եւ զկնի լինե-
 լոյ զործոյս փութացեալ կատարեան, զի յայանեցի Մատու-
 ծոյ դանձն: Օպայտիկ լսելով եպիսկոպոսին Վաթայ, որ
 մեծն կողմանցն էր տեսուչ, մտախոհ եղեալ իբրեւ ժամ մի՛
 խորհէր ընդ միտս առնուլ ընդ իւր արտ ոմանս ի բորե-
 պիսկոպոսացն պարկեշտից, և նորք հանդերձ պատմիչ հայ-
 բապեալն Ազուանից մեծի առն Մատուծոյ Ռիտանիսի, և նո-
 բա լուեալ զայն, տրտիւթեամբ զոհանայր զմտացն Մա-
 տուծոյ, յոյժ զարմացեալ ընդ զբողոքաբով թիւն եպիսկոպո-
 սին, որ պատմէր զտեսիլ Աբասուն, թէ զերդ եղեւ արժանի
 այնմ խորհրդոյ, և յաղաղս նորա իրաց, հրամայէր Վաթայ
 զիկոսն ժողով մեծ լինիլ, զմիւս եպիսկոպոս Արցախական
 կողմանցն, որ մեծ արանց կոչեն, զարի այլն Յովիլ, որոյ
 եկեալ անդէն սաստիկ բարբառով յանդիմանէր զկաթուղե-
 կոսն և զեպիսկոպոսն Վաթիթ, թէ ընդէր բնաւ թողութ
 յախանձս զայդպիսի դատարկարանութիւն, և անայք ցնորա-
 կան տեսանելեաց, զոր զիւր մեղ չհաւանիլ ուսուցանեն, զի
 յետ Քաթիկոսն և Աւետարանչացն քարոզելոց, ոչ են ե-
 րեւեալ այդպիսի իբր, և ոչ լինիլ այնմ պարտ է: Եւ ինքն
 լեւէր հըրբ զկառութեամբ, և տեղեակ Մատուծային զբոց,

յայնժամ պատահանեալ սրբոյ Հայրապետին առէ , բայց
 դրոյ իմանալէ է այդ , բայց զի նոր ինն և չքնաղ պատմու-
 թիւն տեսեանա , մի գուցէ յՄատուծոյ իցէ , և մեք այնմ
 ընդդիմամարտեալ իբրեւ զլացօղս դատապարտելի , և չէ պարտ
 հախառալիլ , գուցէ Մատուածամարտը գտանցիցիք , զի ոչ է
 պարտ 'ի մտաց զերեւմն , որ յետ Մարտեոյն ամենայն սըր-
 բութիւնք սուրբ Կալին հանդերձ և դանձը երկնայինք ծած-
 կեալք , ընդ վերջին ժամանակս տեսեամք 'ի ձեռն մարդկան
 երեւալ 'ի տեղեա տեղեա , յԱբուսաղէմ սուրբք և 'ի բաղամ
 քաղաքս , որ այժմ լցեալ են տիեզերք և պայծառացեալ ե-
 կեղեցիք , Օհ և աստե՛ն իսկ 'ի յԱբուսնից աշխարհիս 'ի բա-
 ղամ տեղիս երեւալ են շնորհք Մատուծոյ , Եւ չէ ինչ այս
 նոր զարմանք , որ այժմ երեւի , զի ոչինչ է 'ի դանձուց Մ-
 տուծոյ , եթէ ծածկեացի յերկրի , և չէ 'իսկ պարտ զճնար-
 տութիւնն ընդ ստութեամբ և խաբէութեամբ 'ի բաց ընկե-
 նաւ և զգործս Մատուծոյ՝ ստատանայի լիւանս համարել , այլ
 ստուգիւ քննել և ճշմարտիւ 'ի կիր հատանել , որպէս սուրբ
 Մարտեայն ասէ , թէ , , Օ՛ ամենայն ինչ փորձեցէք և զգարին
 ընկալարեւք , , Եւ դարձեալ 'ի Կաթողիկոսայն ասէ , թէ , Ս-
 ամենայն հողւոյ հաւատայք , այլ ընտրեցէք որպէս Մատ-
 ծոյ հողին , Լքթեալք եպիսկոպոսք կողմանցն այնոցիկ , երկա-
 քանչիւր տախկանարար 'ի վերայ հասիք քննութեամբ , առա-
 ւել խնդրեալք յՄատուծոյ թէ Մատուածային իցէ , թէ այլ-
 աղդ ինչ բաշտանաց , զի ստատանայի փորձանք և մարդկային
 յայտ են խաբէութիւնք , և Մատուծոյ շնորհքն առաւել ևս
 յայտնի են , Եւդ՝ որպէս երեւցուցանէ Տէր Մատուած և
 յայտնէ խոչհուրդ ձեզ 'ի տեղւոյն օր ըստ օրէ և մեզ ու-
 սուցիք :

Յայնժամ կամուրու թեամբ յանձն առեալ զհրամանս
 հայրապետին եպիսկոպոսացն երկոցունց Վաթի և Յովե-
 լիայի տուեալ սըջոյն դային Հողւոյն սրբոյ առաջնորդելով
 հատանէին յՄատուածակ գաւառն մեծ կողմանցն այնոցիկ
 'ի Չղախեան հովիտն յառաջիւստաձե դաշտակն առ ափն Վրդ-
 ուական գետոյ , որ է վիճակն Սեծարունեաց , Եւ ելեալ բը-
 նակին 'ի նշանակաւ որ սրակին 'ի խունարեւձ տեղւոյ 'ի սարա-
 ւանդակ վայրի , անդ կայր մատուռ մի փայտեղէն կաղմեալ

և խեղդարկ շերտաւորեալ և խաչանիշ զարդա յարմարեալ պալարափայլ զորմոցն յօրինեալ զեղեցիւթ իւն, Լեզ ՚ի լե-
նիւ Համբաւոյն այնմիկ վարկազակի ճեպով ժամանեալ գու-
մարէին արք պատուականք քորեպիսկոպոստանք, ստրկաւագունք
հաբլաւաւորաց, գաւառապետք, գլխաւորք և մեծամեծք, գոր-
ծակալք, բազմութիւնք ժողովրդոց արանց և կանանց, զի մաս-
նաւորեցին ամենեքեան տեսակի սքանչելեացն Լոտոսի, Լոյա
հրամայեալ եպիսկոպոսաց քարոյ հանել ՚ի հանդիսաւոր
ժողովարանին, զի եւօրեայ պահք և աղօթք պնդութեամբ
կառարեցին, զի սր կայր ՚ի նոսա սակաւ ինչ երկայտակա-
թիւն, ոմանք հաւանէին և երբ չհաւատային, և նոյն ինքն
գլխաւոր եպիսկոպոսն Հովնէ պատրան համարելու ՚ի լե-
նու կիտին եւօրեայ պահոցն Լաւաւն, Խորայլի առեալ
բահ ՚ի ձեռն և եղեալ ծանր, համօրէն ամենեցուն գլխէ
ուղարդարոր ՚ի նկատեալ տեղին, հրամայեք անվահեր բա-
հել, զոր նմին դօրծոյ գառահայլ մարդկան բազմութիւնն
զհոյն զցեսառաքն իւրեանց ՚ի բաց պեղելն, և մեծ ջանա-
վատարեակ լեալ, ոչ կարէին զանշալի և զփափազելի գան-
ձըն գտանել, Լոյա այնուհետեւ յարեկնց կողմանէ զփայտա-
շար յարին քակեցին, ուր կանգնեալ էր սեղանն մեղրաբալիչ
պատարապի հետանաւոր անկեալ ՚ի խոյղ և ՚ի խնդիր, իր-
բե կանգունա բրեցին ՚ի ներքոյ սեղանոյն, ահա յանկարծակի
բուրեալ ՚ի տեղ ոջէ անտի հոտ անուշից ստատիկ համեղութե-
ամբ. և սուլցեալ քմնդարդ պարարտութիւն յաւատարար
զոյլովնց բաղբաջուցանէր զճաշակն. որպէս թի ճշգրտեալ
նմանէր աշխատկան հոտն իւր ինկոյց և ծաղկանց զանաղանց,
մինչեւ զարմանալ ամենեցուն առհասարակ, և իրբե փորեցին
թիզա առնեղանի կողմիս ը՝ արծաթեպէնու, կապարեայ կնիք
՚ի վերայ եղեալ, զորմէ տախտակ մի տակնայլ հառաւահեղոյս
բեւեռեալ, և ՚ի նմա գրեալ ասորեկն և հայերէն գրով,
Վանպի սր ՚ի մէջ բազմամբն հրապարակին, այնպիսի հրա-
շարդածութեանց Լոտոսի լինէր երեսմեայր առայր և
մարդ առ մարդ զարմացումն յաճախէր, և զմիմեանք կառա-
կեալ զեղալն, վաւթային զԱրքութեանց տեսանել տապա-
նակս զի հաւատովք էին վառեալ ՚ի սեր Սորոյն:

Լեզ էր այնուհետեւ սրտալիր աւախութիւն և տկնա-

վայելուչ տեսիլ հայեցողայն, ուր և ցնծա թիւն և խնդու-
թիւն լինէր հանապաղ :

Նոյնպէս և սրբոց արանց և Վրխատատիւր եպիսկոպո-
սաց, որովք սխրացեալք յոյժ յողագոս սրանչեւեացն Ղառու-
ծոյ, վասն որոյ օրհնութեամբ մեծաւ դոհանային զանապատում
պարգեւացն Վրխատտի, և վասն այսորիկ այլն այն խորայել
մեծարու եղեալ յոյժ առաջի Ղառուծոյ և առաջի եպիսկո-
պոսաց և յաչս ժողովելոցն, պատուէին զնա ըստ արժանի
խրում սրբութեան, ապա առանձնացեալ եպիսկոպոսացն հան-
դերձ խորայելու և պատուաւոր քահանայիւք բացեալ զինիք
մատանոյն 'ի սրբութիւն տապանակացն դասնեն անդ զգիրը-
կանան իւրին Վրխատտի զմասն, բնթերցեալ զգիր սակե-
ձոյլ տախտակի նորուն խիւ արքիդիակն եպիսկոպոսին, և էր
զիրն այս թիւն յԱշուտաղէ մեան մասնաւորեալ նշխարք սրբոց ևն :

Ուղարկումն :

Բարձրացեալ մեր անտիւ կէպք 'ի բազուկ մեծի լե-
րինն Առաւայ 'ի տեղին՝ որ 'ի հնումն կոչուք Ղարապա-
րակ, խիւ այժմ անուանի Ուղտապան, Եւբակոս այս անկանի
'ի վերնախորհմն Վաղի վանից 'ի մէջ ամրապնդելեանց Առա-
ւայ, զոր հաճիւք անուանեն Վանի գեօլ յողագոս սպանու-
թեան իրիք եղելոյ մերձ նմին լճի և արկանելոյ զխոյն 'ի նոյն
լճն : Այլոս այս երբեմն ապատանարան էր բազմաց քրիստո-
նէից յերեսաց կառաղի Ասկիատականաց, յորում և ամրացաւ
կաթաղիկոսն Ղլուանից, զորմէ պատմին Ղլուանից այսպէս
վերադրէ, թէ Եպա այնուհետեւ անդ էր աւետանել նմանազէս
ուկատարեալ ըստ բարբառոյ Արդարէին, թէ զոր օրինակ
ուկանաւցու մարդ յերեսաց առիւծու, և պատահիցէ նմա
ուարձ, և զերծեալ 'ի նմանէ՝ անկանիցէ 'ի տուն իւր և յե-
ւոյցեալ զձեռս իւր յորմն, և հարկանէ զնա օճ, այնպէս
ուհասին 'ի վերայ մեր առաքելն այնորիկ յերեսաց սրոյն որպէս
ույահեղ առիւծացն 'ի մաղիւս գիշարաւ ընկանաղ արծոյ
ու 'ի ժանիւ որոյ մառնէին : Եւ անտիւ լքեալք յօգալոյձք
ուսկարեկիք ակամայ զիմեալք 'ի գերութիւն որպէս 'ի չարա-
ւութոյն օճից, յահ, տեսչեան դառնաշունչ թշնամայն խաճա-

1. Ինչի՞նչ Լյուսնի ծածկերը չմեզ ծովային ալեացն այնպիսի
 2. զհետ մտնող և հալածողի՞ստին մերոյ հաճեալ զնա՝ ի առջ
 3. ունչն ապրտածից վն հայտատի լեզւոյն, ի դեղջն՝ որ կռի
 4. Գարտադարակ՝ լծողն ալ նորա զհաճ և զհարախիւր և
 5. զարտա զանձոցն, հեծեալ ի ձի վախառտիան լինելու ա
 6. առիկ նոցա, :

[illegible]

Իսկ ամեն անժամ յարեւելոյ հարաւոյ Բաւոյ լե-
ւին տառաւալ ստահալի ծորալք և վախիւք չըջապատն միապա-
զաւք զար Ի վեր բարձրացեալ անկալով Ի կատարին մեծա-
նէրաւ տեղի և տախարակ Ի միոյ կողմանէ դժուարագնալի
տեղի քնդ որ ելաք և մեք մեծաւ դժուարաւ լեւանք ։ Օտ-
ն աջեաւ ամրոցիս անցանէ յսխրատաճաշի յարձանօք զեան
Թաաթաւս Ի հնամն Գլղղաւեալ Իսկ ամեն խորանցի Ներ-
սեհ Փիկիպպեան անց լծօրէն սպան զԱրաղ Տղաւս և զար-
գի նորին և զԱսեփաննաւ եղբորորդի Արաղ Տղաւսոյ
աղջականի խւոյ ։ Արոց արխանն խառնեալ Ի զեան Գլղ-
աւեալ զոգցեն դեռ ևս բազմէ յեղիկնս և խնդրէ գլղի՛ժ ։

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$

Զականալ իմ 'ի բերդի անդ զհնա թխն ինչ և սարժա-
ցեալ բնդ տարապաշտ վերելս քնդ այն տախալն ժայռ
քնդ իմոց ուղեկցաց, նովնն իսկ դժուարա թեամբ իջար յան-
դնդային վեհն Վաղի վանաց, ուղեցոյց կալեալ զամն Սահ-
մասկան: Վառեալ էր զմեօք երկիւղ անհնարին, և քերան
սաանդակի հտէր 'ի ճահառա, սիրտ իմ բարախէր անքնդհատ,
ըստ որում այնորիկ տեղեր դարան են աւաղակաց և սապա
տակաց լաջախա նահանդի, 'ի վերջոյ սաւաճորդութեամբ
աջոյն լաւործրելոյ անխտանդ մտաք 'ի պարկապ վանաց Վա-
ղի կաւեցելոյ:

Սենատական այս է 'ի ստորոտ լերինն Սաւայ 'ի
զատ. 'ի լայր տեղւոջ մօտ 'ի գետն Տրտում յանուն Ղադի

աշակերտին (Թադևոսի Ղապրէլոյն) ի խորաճորս մեծին Առնէկոյ, որ այժմ կ'սէ Վոլանիկի, եղև սա երբեմն եպիսկոպոսարան այնք թեմի-այսինքն վերին և ներքին Առաքնոյ, և Հանդարեբդու և բնութեցաւ գերեզմանատուն միւս իշխանաց Աթոսանիկեանոյ:

Հետ զհետէ շինեցան անդանօր եկեղեցիք ՚ի զանազան ժամանակս, որպէս և ՚ի վերջոյ Ղրդուխածուն, ՚ի նրմին տեղ ոջ ՚ի Հանգստարանի առն իւրոյ Աթիթանիայ շինեաց զհրաշաղան խորան փառաց Ղառուծոյ: Բա սահմանեալ կտակի առն իւրոյ և որդւոյ ՚ի Թուին Հոյոց Դիդ: Ղառւն եկեղեցի յանուն Վադի աշակերտի (Թադէոսի Ղապրէլոյն) շէրէի արգէն ՚ի միջն ամբողջապէս, սակայն ՚ի վերայ նոյն խի հիման գոյ նորոգութիւն որպէս երեի ՚ի հնագոյն աւերակաց կառուցելոյ յանհարթ քարանց, որոյ երկայնութիւնն է երեսուն քայլ և լայնութիւնն տասն և հինգ, սագաշէն և առանց սեան: Երեղաշէն սեղան որբութեանն դեռ ևս մնայ ՚ի նոյն դրութեան: Բա սովաւ կառոյց զհոյսակապ դաւիթ ՚ի վերայ չորից վայելչակերտ սեանց ՚ի հասարակ քարանց Վերիզոր արքեպիսկոպոս որդի Ասատկայ նա հատակի:

Այց դաւթիւ նոյն եպիսկոպոսն շինեաց և զայլ եկեղեցի, որոյ դուռն անկանի ՚ի միջ առարեւաճին եկեղեցւոյն նոյնպէս յանհարթ քարանց և սագաշէն: Բառն նորա գոյ գեղեցիկ դաւիթ կերտեալ յանկով քարանց, յորում է գերեզման Սարգոսի որդւոյ Տոկոյ ՚ի Թմին Հոյոց Շիր: Բա դրան դաւթիւն է միւս դաւթածե երկարածիդ սրաշ, յորոյ վերին ծայր ահագին քարեայ խաչ, զորմէ դրէ Աթիթանգ իշխան թէ ոմեծաւ դժուարութեամբ ամի այսրոյ, որ այժմ անկեալ կայ ՚ի սրառուանդանէն ՚ի վայր: Հարեմանեան ծայր դաւթածե սրաշիւն է զանդակատուն շէրկ կաթմուղիկէիւ: Սերճ զանդակատան դէպ յարեւել գոն երկու մարտիք, յորոյ միջն երկու վսեմ քանդակազործ խաչքարք: Թիպիտ քանդակազործութիւն շէրմի Տուտի որդւոյ եղելոյ ՚ի հանգստարանի վանացն Սանահնի գերազանց էր քան զամենայն քանդակազործութիւնս ՚ի շրջակայ վանորայս և ՚ի գերեզմանատունս, սակայն սա սորօք համարի այն խառնաշէն և անարուեստ: Ի շրջապատ այսոցիկ գեղեցկաբանդակ խաչ

վիմաց կան գրեալք անտանդ երկուց եպիսկոպոսաց այսպէս .
յառ աջնումն . յիշին զօրութեամբ եւ տէր Մ. թանաստ արդի Հա-
յաստայ կանգնեցի զսուրբ Դանան ի յիշատակ հալոյ իմոյ .
Խաչ յերկրորդումն . տէր Վարդգոր անուշանօղ Մ. թանաստայ
յիշեցե՛ք ի Վրբիստաւ .

Չեք տառից քանդակելոց ՚ի վերայ այսոց ին խաչ վի-
մաց նմանաւոր եւ յոյժ նորօրինակ վայելադրութեանց
տակելոց ՚ի Ս. Էննայ եւ ՚ի Սոսկով . զորոյ զմանն տակաւին
չեւ է իմ տեսեալ յորձանագրութիւնս այլոց վանորէից եւ
եկեղեցեաց . Մ. յոյրիկ ճարտար փորագրութիւնք յաւելուն
զվսոսս հնարագէտ ձեռաց իմոց հայրենակցաց , որք տակաւին
յերեքասաններորդ դարս ցուցանին ըստ զօրութեան մատ-
ուոր ճաշակի խրեանց եւ զնստանցն ճարտարութիւն յորձարոր
վիմն խաղացուցեալ զերկաթ ի զրիչ առաւել նորութեամբ ,
որչափ այժմ՝ շարժեն զգրիչս ՚ի կակուղ թուղթս Բնդ եր-
կար հայեցեալ վշտալի տեղք ՚ի ձե տառիցս եւ որանչացեալ
օրհնեցի զսուրբն այնպիսի պարզեաց , ի գրեթէ չե յարեալ
՚ի բաղձանացս եւ ՚ի զարմացմանէս՝ զվմեցի ՚ի կողմն մեծի
տաճարին անցեալ ընդ կամարաշէն դռան ուղղադիմ պողո-
տային :

Ի ներքին կողմն պողոտայն՝ որոյ հիմնադրուին է ան-
յայտ , է եկեղեցի կառուցեալ ՚ի վերայ չարից վայելադրոյն
սեանց ՚ի Վարդգոր արքեպիսկոպոսէ արդոյ Հաստոյ ՚ի թաւին
Հայոց նկ՝ արդէն աղբալք լի : Այսն այսր եկեղեցւոյ պատ-
մեաց ինձ ուղեցոյցն իմ թէ . աղգակման իմ վատահացութե
՚ի միւսմ՝ ձմերան պահպանել զհօտս խաշանց խարոց եւ զծոխ
անանոց ՚ի սմին եկեղեցւոյ , թէպէտ բաղմիցս խրատեցաք չան-
պատուել զսուրբն Մ. Կառուց , բայց նա չեղեւ ունինդիր , ուստի
պատուհասեալ ՚ի Տեառնէ ՚ի նմին խաչ ձմերան անկաւ ՚ի
զանազան ձախորդութիւնս համայն տառք խրոյլ . եւ ՚ի սպառ-
կորեան ամենայն վայելութիւնք նորա . Ուստի ահ պատեալ
է զվեղ , ի յօրէ յայնմանէ միշտ պատուեմք զսա ուխտիք եւ
զուարակօր :

Ի դրանէ այսր եկեղեցւոյ բաժանին երկու ճանապարհք ,
մին իջանէ ՚ի մատանն զինոյ եւ ՚ի հնձանս նորին . եւ միւսն

բարձրանայ 'ի սենեակս մտաբանից, 'ի նմին մտանի ե. 'ի բուրաշէն հնձանի են երեք կարտը՝ յորոց իւրաքանչիւրն ասնիք զհաղար յետը դնի, 'ի վերայ այսր մտանի է գեղեցկաշէն կացարան իշխանին ջալալայ, որ եթող զաշտարհ ե մեկուսացեալ մտաբանեցաւ աստ. զկառավարութիւն աշխարհին յանձըն արարեալ իւրոց վեցեցունց որդւոց:

Օ առաջեաւ մտաւանաց ե սենեկաց են լայնատարած տղիք արդէն աւերակք, մնայն մեղաբեր ծառք վայրենացեալք գեռ ես աճեն ե բաղմանան:

'Ի լերանց բարձանց իջանեն առաք անուշահամ ջուրց, ե յետ առագանելոյ զայդիս խառնին լէ թարթառ դետ:

Թէպէտ ուղեկիցք իմ ստիպէին զիս վերադառնալ, այլ հայրենասէր հոգին Հայաստանի արդեւ զիս ժամ մի բովանդակ կալ մնալ 'ի սենեակ իշխանին ե ասլի ցօղով արտասուաց զայստ թացեալ 'ի յուշածել զԱլիստանի զՋալալ, զԱլասակ, զՀասան ե զեղիսկոպոսունս զԿարիգոր ե զԱթա նաս, զԼըզուխաթուն ե զայլ սրբազաւմար մտաբանակցսնոցին. ուր այլ յայլմէ եղեալ սկսայ աւաղել դիմախտական վնասի աշխարհի, որ մտխաղեալ ընդ վսեմ յաջողած ազգիս ոչ անազան հակառակդեն տանջէր զնոսա: Հայնմ վայրի պատեցին զինե բազմադիմի խորհուրդք մինչ զի ոչ ես կարացեալ բմբռնել զիդձուկ սրախ, ձայն բարձեալ գոչեցի, իմ քաղցրիկ Հայաստան, զերկնաման անթուս զեանդ գաղանաց արարեր բնակութիւն, զհայտկոպ իշխանս ե զգարդարեալ պալատս նոցին 'ի փոշի մտացութեան ընդէր թաղեցեր. զոսնելի յիշատակս նոցա վասն էր անհետ արարեր ե առնես: Եւ ապա այստիս վշտալի հոգւով համբուրեցի զսրմունսնոցին, ե ասացեալ զբարեաւ մնայն՝ հրաժարեցայ:

Լէշնառգրութիւնս որչն վանաց:

'Ի ճակատ ելեղեղայն յարեմոեան իողմ:

Կամաւն Լստուծոյ ես Աւագայ իշխան որդի Աբխա տայ ե ամուսինն իմ թաճերն առաք 'ի հայրենեաց մերոց

’ի Ղադի վանս զեամուրջատալն մէկ այդի խողենոյ ’ի նշխարատունն մեծ յուսով տէր Ղարիզորիս և միաբանքս ետուն մեզ երկու ժամ զամէն եկեղեցիքս զտօնի Տեառնքնդառաջին ինձ. զառագ հինգշաբթ օրն՝ թաճեբին. ով ըայն այգին այս վանիցս հանէ, ’ի վառաց Որդւոյն Լստուծոյ սրուշեալ եղեցի. Եժբ Հայրատեւաց անիծած է. և Յուդայի մասնակից եղեցի. ամէն. Թվին Խդ:

’ի ներքոյ սորա:

Կամաւն Լմնակալին Լստուծոյ ես տէր Սերսէս եւ պիսկոսոս Չարաբերդոյ միաբանեցոյ Ղադի վանից, մին այգի հիւրատանն. տէր Ղարիզորիս և միաբանքս սահմանեցին ինձ ’ի տօնի տեառն Բարսղի երկու պատարագ: Ով խալիանէ, իմ մեղացս տէր է առաջի Լստուծոյ. Թվին ՀԲ:

Այս սորա:

Խոնդրեալ փաշէս դուստր պարսն Լղաբաստին ետու կաղմիւ սուրբ նշաններ:

’ի ներքոյ սորա:

Ես Յովհաննէս էրէց Կոտարուց իմ հալալ արդեանցքս միաբանեցոյ սուրբ Ուխտիս. և սահմանեցին ինձ Յայտնութեան ճրագալուցին մէկ պատարագ, ով խալիանէ, իմ մեղացն տէր է առաջի Լստուծոյ. Թվին Հ:

’ի էդն հարաապին լոտոմարին:

Կամաւն Լստուծոյ ես փոնձէս ու օրդիքս Հասան և Սարնաթուն Ղովվեանց տուաք ’ի Ղադի վանաց զմեր հայրենեաց խութերս ռահմանովն, խասովն, սնուրովն:

’ի ներքոյ սորա:

Կամաւն Լստուծոյ ես Ղարիզոր տնուս հրամանաւ:

տեառն Աթանասի և Կամեղորութեամբ այլ եղբարցս, դնեցի իմ ընկեր Չաթիսին և ետու եկեղեցիս, և խառնեցայ ընդ եղբայրութեանս և սորա սահմանեցին ինձ 'ի տօնի Արեւման սուրբ Խաչին երեք օր պատարագ: Արդ եթէ որ զայն հոգն յայտ եկեղեցւոյս հանէ կամ զժամն, խափանեացի յայտ նորա առ Վրխատս, մասն նորա ընդ Յուդայի երգ այլ խաչահանան եղեցի:

Կէս որդի:

Կամաւ Աստուծոյ եւ Սասանայ ձեռնախնի մարանեցայ սուրբ Աւետիս յառաջնորդութեան տեառն Աթանասի, տուի Ծորատիայ հոգն չորս տեղն և այլ արդիւնք 'ի սուրբ Կաթողիկէս և սորա սահմանեցին ինձ քօր զամէն եկեղեցիքս տօն սահմանեն կիրակին: Ս'ի զհոգն իսկ, կամ զքեմ ժամն խափանէ, իմ մեղացն պարտական է. թվին չժ:

Յով Էդմ որդի:

Անուամբն Աստուծոյ եւ Վրիդոր որդի Հասանայ, որ մեծաւ յուսով տուի 'ի Վադի գերեզմանս չորս տուն շինական հոգւոյ իմոյ, յառաջնորդութեան տեառն Վրիդորիս: Արդ ս'ի խափանէ 'ի յառաջնորդաց զեմ ժամն կամ յաղագց իմոց կամ յօտարաց զշինական յետ առնելով, իմ մեղացն պարտական է և մասն նորա ընդ Յուդայի եղեցի, ամէն. թվին Ծճ:

'Ի վերայ Գաւիէ հարստային Էդմոն:

Կամաւն Աստուծոյ եւ Սմբատ որդի Աւետանկայ, շինեցի զգաւիթ եկեղեցւոյս:

'Ի ճախոք Էմեղեղոյն:

Կամաւն Աստուծոյ եւ Սամա դուստր Աւետանկայ տեառն Յաթերոյ ետու զեմ հայրենի Պաշտամակ, և ողաւ սուրբ եկեղեցւոյս. . . . ճառայողն սուրբ Կաթողիկիս Ս'առաջնորդութեան տեառն Վրիդորի և սուրբ եղբարքս սահմանեցին

’ի ասնի սուրբ Յակոբայ և զկիրակին զամէն եկեղեցիքս ան-
խափանս. ’ի Թվին նշ :

Խօսք :

Ընտի իջի ’ի ձորն ներքին յեզր Տրառմ գետոյ սո-
կայի ճանապարհաւ և մտի ’ի գիւղն Խօթ, որ անկանի զըս-
տորստով յԱղստպոն լերին : Վերջս այս ’ի հետմէ էր բազմա-
մարդ, լակ այժմ ձմեռանոց վրանաւնակ Տաճկաց, յորոյ ա-
նուանէ և վանքն կոչի Խօթավանք : շրջեցայ ’ի բոլոր գերեզ-
մանատունս և չգտեալ ինչ արժանի յիշատակաց յիշատին դար-
ձայ ’ի գետն կայս և հասի ’ի լայնանիտա բլււրն Սշահան վա-
նից :

Բլււրս այս պատեալ կայ Թաւաթմուս անտառքս
յարեմանց սորա իջանէ սառնորակ առու և խոխոջալով զը-
նացեալ խառնի բնդ գետն Թարթառ :

’Ի զաղաթման այսր լերին է վանքն Սշահան կառու-
ցեալ յանուն սրբոյ Ըստուածածնի յանհարթ քարանց խոր-
թին և նսեմ : Ունի կից իւր զայլ եկեղեցի փոքրագոյն, ա-
ռուջի սրայ կառացեալ կայ դաւիթ ’ի հասարակ քարանց,
արդէն աւերակ : ’Ի մէջ որմոյ գաւթին շինեալ կայ շերմա-
ձե մատուռն և հանդէպ նորին խաչքար միծաղիւր, լեւերես
գերեզման Վերկոր իշխանի, յորոյ վերայ կանգնեաց զայս մա-
հարձան Սեադայ իշխան որդի Սմբատայ :

Կից սորա դմն այլ ես մատուռնք, սեղանք սրբութանց,
բայց գլխովին աւերակք, շուրջ զորովք կռտակեալք կան գեր-
բուկք քարանց զուցէ տեղիք սենեկոց միարմանց :

Ընթանագրութիւն Սշահանայ վանից :

ՍՆՍ Սեադայ իշխան եկի ’ի Սշահան Ուտոս կանգ-
նեցի գետաջ ’ի տաղանի որդւոյ հղօր և յաղթօղ իշխանի, որ
բազում քաջա թեալիք և հար զԹաթարս, երթայր յԱշուսա-
դէմ, զոր գլատցին վանք և շրջողն, վանաց տէր Ընթերթոյ
տառ էր, և մեծ պատերազմ, և անդր նահատակեցաւ :

’ի վերայ որժոյ եկեղեց-աշն :

, , Լստաւծալ ես Սլեհ տուի զեմ՝ գնած հողն և մի չափարին ’ի սուրբ Ուխտիս , միարանքս տուին սուրբ Հովհաննէս և Երիւ ժամն , մէկ ինձ , մէկ Վուսիկն . ով խափանէ կամ զհողն խլէ նդոված է յԼստաւծոյ , ,

’ի վերայ որժոյ Բեդ յարեւել :

, , Կամաւն Լստաւծոյ ես Խորշոյ և ամուսին իմ Չաքմ տուի զեմ՝ Լեւտարանն Լստաւծածնիս . ահիւ Հովհաննէս և այլ միարանքս երկու աւուր պատարագ տուին ինձ Լեւտեաց Լստաւծածնիս :

Կամաւն Լստաւծոյ այս գիր է՝ Խորդենիս , որ տուի զՎաղարշոյ ’ի Կողտապան ’ի հաււոյս , Լաւթնորդ սուրբ Ուխտիս Հովհաննէս և միարանքս տուին ինձ երկու օր ժամ , մէկն ինձ , և մէկ օրն Խորեշահին , յերեք հարիւր տասնևութ Հայրապետաց նդոված է , որ զհողն խլէ կամ հախաւակի :

Եւ Սամախաթուն միարանեցայ սուրբ Ուխտիս և Լաւթնորդ Հովհաննէս և եղբայրս տուին ք ժամ , ,

Խաւերայ վան :

Հետ ընթեռնոյ իմ զարձանադրութիւնն , իջի տուի և անցեալ բնդ գեան թարթառ զնայլի ’ի վանս Խաթրայ , առապար էր ձանապարհն և զժաւարին , վասն որոյ հաղիւ հազ բազմալիշտ նեղութեամբ հասի ’ի թաւանտառ խորածորս նորին . ուրանօր թողի զերթնարս իմ . և ես բազում տառապանօք ելի ’ի սուր բլուրն , որոյ գագաթն բարձրացեալ կայ ’ի միջ անտառախիտ ձորացն : Հերկուց կորմանց իջանեն անաշահամ ջուրք , և կարկաչելով գնացեալ խոտնին ընդ գեան թարթառ , ’ի կատար սորին է սագաչէն մեհաստան յամուսն Խաթայ աշտիկերտի թաղէտի Լաւթելոյն կառուցեալ ’ի հասարակ քարանց ’ի Հովհաննէս Լեքեպիս կողոսէ յեղծօրէ Հասանայ իշխանի , ’ի թաւն Հայոց Խճի . Սիջակ է շինուածն , բայց կազակք կամարաց և սիւնք նորին

էն 'ի կոխածոյ քարանդ: Յերկասին կողմնէն եկեղեցւոյն դռն սեղանը սրբազան Ասորհրդոյ, և առաջի առագ սեղանոյ անկանի դերեզման Հասան իշխանի որդւոյ Գարեգորի: Արիայնու թիւն մենաստանիս է տասնեկնն կանգուն և լայնութիւնն տասընեւօթն:

Աւելի միջակ դրութեամբ զգանգաւատուն կերտուալ 'ի հասարակ քարանդ, զսեղանատուն և զբազմութիւն խրճիթս միաքանից, և զայլ հարկաւոր շինութիւնս: Բայց արդէն սմայի, և փոխանակ անուշահոտ խնկոց աղաւառք անասնոց տան զհոտ: 'Ի վերայ սեղանոցն՝ ուր Քրիստոս պատարագի, և զեռլ կայր հասեալ կաշի, 'ի տեսանելն իմ զայս լալով աւագի, ամիսն քեզ սուրբ եկեղեցի, զի էիք դու երբեմն յորի սրբութեան, տեղի փառաբանութեան, հրեշտակաց բնակարան և մարդկան քաւարան: Իսկ այժմ՝ դադանաց դադար և խղից հանդիստ: Մենաստանս այս շէն էր և ճոխանայր բազմութիւն միաբանօք ցաւորս Ղազար Հաջին, որպէս պատմեցին ծերունիքն, աւիայն յորէ յայնմանէ սկիզբն կուլաւ աւերանոց և հետզհետէ և հոս յայս սղբայի վիճակ: Թէպէտ վերստին նորոգեցին զսա Յօհան, Բարսեղ, Լեւոն, և Ղազար վարդապետը ազգականը մեծամատ Հասան իշխանին, բայց այժմ մնայ 'ի շնչաւալաւ կենդանութեան, և մերձեանայ թաղիլ 'ի հող մոռացութեան, կորաւսանելով ընդ իւր և զանաւանս իւրոց բարեւարաց:

Արձանագրութիւն այսր վանաց:

Կոնդ Թովին ես տէր Յովհաննէս շինեցի զեկեղեցիս Ժողովնցի զնաչս և զգիրքս, որ 'ի սմա արկի զայդին և զմատնարքս բաղում աշխատութեամբ և ետու զվանքն իւր ամէն սոսմանմն իմ աղբերու Հասանայ և իւր որդւոյն, Հաթերքու տեսան միջնորդութեամբ, ով խալիանէ ինքն խալիանեացի 'ի կենացն Լատուծոյ:

'Ի ներքոյ սարին:

Յանաւն Լատուծոյ այս իմ գիր է Հասանայ, որ իմ աղբէրս

զեկեղեցիս շինեալ ետու, զվանքս ինձ էրևուի զիննճորայ ճո-
րոյ բակ իւր սահմանովն յեկեղեցիս տուի, ո՞վ հոնն առաջն
Բստուծոյ հակառակ է, ո՞վ զայս զիրս խափանէ, չունի թո-
ղութիւն յԲստուծոյ:

Ի ճոխար սեղանոյն:

11. Շնորհիւ ամենազօրին Բստուծոյ, մեք նուստս ծա-
ռայքս Քրիստոսի Յօհանն, Բարսեղ Բ. Թանաս, Ղազար,
վարդապետքս շինեցաք զսուրբ տաճարս Բստուածածնի և սուրբ
Բարքիլոցն յաջողութեամբ խորանի երեք մեծ կամարօքն մին-
չև տասնանն հին էր կամար կցեալ բաղում՝ երկամբք և աշխա-
տանօք ՚ի դառն ժամանակի:

Ի վերայ սեանն:

1. Կամօրն Բստուծոյ և հրամանաւ տեառն Յօհաննէ-
օի, Բստուծով ես Շահանս միաբանեցայ սուրբ Ուխտիս, Խա-
ղի ամի զճառատակաց այդետեղն և այլ ընծայ ՚ի սոյն մեա-
բանաց, որդրմութեամբ առաջնորդ տէր Առբեհի. և ամե-
նայն միաբանքս տուին երեք պատարագ ՚ի տօնի Արամականոյ
և Բլաւհայից, պարտական է առաջն Բստուծոյ. թիւ չժդ:

Բստուծով ես Շերբէրիս զիմ Աշխնց կէսն առայ
Աշխի սրբւոյն ծախեցի քսան և հինգ դահեկանի տէր Առ-
բէն զկայ. ա՛, օր պատարագ:

Աւարդատ:

Իջի ՚ի բարձրութենէ անտի յետ համբարեւոյ իմ
զտեղեւ սրբութեանցն և մուսանգում անցեալ ընդ դեան
Թարթառ բարձրացայ ՚ի կատար լեւին և մտի ՚ի զիւզն Աշ-
ղահատ, առ ՚ի տեսանել զԱյրաքաղաք ոմուսնեալ մենաս-
տանն, որ անկանի ՚ի հարաւային կողմն Թարթառ գետոյ ՚ի
լանջակողմ տեղւոջ ՚ի վայելուչ վայրի, այժմ ևս կռի նոյն
անուամբ վասն լինելոյ եպիսկոպոսարան մեծին Կունէից:

Սենատտանս այս կառուցաւ ՚ի Թուին Հայոց սլը
՚ի Հասանայ որդւոյ Աստակայ ՚ի Հայրապետութեան տեառն

Պարիզորոյ միջակ է շինուածն և քարերն անհարթ . որոյ երկայնութիւնն տասն կանգուն և լայնութիւնն ութն . յերկուց կողմանց ունի զաւանդատունս : Առաջի որոց մեծագիւր զաւթիթ, բայց այժմ աւերակի 'ի հարաւային կողմն այսր դռն թի երկն խորանկեալ տեղի արձանագրաց, որոց զքարին խորակեալ են տեղական հաճիկք, որպէս պատմեցին ձերունք, շուրջ զսրով են շիրիմք կաթուղիկոսաց Աշուանից և այլոց վարդապետաց, թէպէտ 'ի հնումն էր եպիսկոպոսարան Առնից գաւառի և ճոխանայր հրեշտակակրօն միաբանութեամբք, բայց այժմ է բնակարան գիշերահաւուց և ջղջկանց, Պատմեն արժանահաւատ ձերունք, թէ երբ ազգ Հոնաց բռնն յորձակմամբ էջ յայս երկիր, զսկիզբն արշաւանաց և աւերութեանց աստի սկսաւ վասն որոյ և զանունն 'ի զործոյն առեալ կաշեցին Աղազասո :

Արշաւադրաւիւն հայրաւանիցն Աղազասո :

Վատուծոյ շնորհիւ ես տէր Պատանդին կաթուղիկոս ամենայն Հայոց միաբանեցոյ եպիսկոպոսարանիս 'ի ձեռն հոգեոր որդւոյ իմոյ տէր Սարգսրէին, յիշխանութեան մեծին ջալալ Վալին և յառաջնորդութեան սորա տէր Աերսէսի Աշուանից կաթուղիկոսին և այլ սպասաւորք սուրբ Ռիտիկ հաստատեցին զպատարադ 'ի ասնի հետնընդատաջնեակումն ինձ, ան տէր Սարգսրին Պատարիւք տարհին յԱռաւմուտոյ Որ հանէ զաւետարանն եպիսկոպոսարանիս ինքն ետեցի հանեալ և որոշեալ 'ի վառաց Վատուծոյ թվին ան :

Եւթիմիոս խորանիւն :

Խնդրեմք թաւակահանութեան Հայոց 'ի հայրապետութեան տեառն Պարիզորոյ եւ Հասան որդի Աստակայ շինեցի զեկեղեցիս 'ի բարեխօսութիւնս :

'ի վերայ դարպի վերայ շէտ էկեղեցոյն :

Եւթիմիոս խորանիւն խորանիւն խորանիւն և Աստակ որդի

Լեւոնը (հրամանատար) զնշխարացն 'ի զին ետու սուրբ Վարդարայ, յԱռաջնորդութեան տեառն Յովհաննիսի և միաբանացս։ Լուսորա ետուն ինձ 'ի կատարումն ք, աւուր ժամն, սրբ զայդին և զտօնապետն առնեն, դատին 'ի Տեառն,

'ի վերայ մոյ խաչ։

Յանուն Աստուծոյ եւ Յօհան դրան Էրէցս Աստղանկայ կանգնեցի զկապ 'ի տապանի որդւոյ իմոյ Վարդարայ, որ վախճանեալ է 'ի Քրիստոս սրբ երկրպագէք յիշեցէք 'ի Քրիստոս, թմին նկէ։

Լիւնայ։

() Թագայեցաք 'ի նմին գիշերին 'ի գիշն Աղաւհատ 'ի տան ուրումն բարեպաշտի, ուր վայելեցաք զհամեստ խորտիկըս և ընդ արշալոյսն փութացաք 'ի բերդն Լիւնայ, որ սեպհական կայան էր իշխանին Տալալայ, պարսպեալ ամուր և որձատաշ վիմօք, զոր ըստ յարմարութեան սենեկաց առաւել պաշտաճ է կոչել զսա պալատ արքունի քան պարխոպ, գոյ 'ի սմա ընդարձակ ախոռ բաղմաթիւ սենեկօք, այժմ՝ սուրակ։ Հայեցուածք սորա անկանի դէպ 'ի բերդն Խոխանայ յարեւել կոյս և 'ի դետն Թարթառ։ Օրաւօջեան ունի զընդարձակ դաշան Լիւնայընոյ ծածկեալ թաւաթուռի անտառօք, տեսի աստ զպալատ բարեպաշտ իշխանին Տալալայ, տեսի զընդարձակ կալուած նորա՝ ընդ նմին և երեւակայեալ զանցեալ վայելչութիւնս նորին՝ բնութիւն անդամ 'ի խոր խոցեցաւ սիրտ իմ։ Երբ չեք 'ի միջին իշխանն Տալալ և իշխանութիւնն նորին, տեղիք վայելչութեանց նորա երեւին, բայց վայելչն և վայելչութիւնն մտեալ են ընդ շամանդաղու յաւիտեանականութեան։ Լիւնեալ իմ աստի հառաչմամբ հոգւոյ մտի 'ի զիւզն Լիւնայ, որ կայ յեզր միոյ վտակի խառնելոյ 'ի դետն Թարթառ, մեծ է աւերակ գեղջս, բայց այժմ՝ անտառապատ։ Ունի զպատուական հոյակապ եկեղեցի կառուցեալ 'ի վերայ վեցից վայելչակերտ սեանց, արդէն ամայի, յորում մտեղջն

արօտական անատունք մերձակայ գիւ ղօրէից : Ի՞նչ անտի 'ի դաշտն
Ղաղարբլոյ և համբուրեցի գլխն նշխարաց երանելի վկային
Քրիստոսի տիկնոջն Թաղուհի անուանելոյ : շրջեցոյ յամենայն
գեւերգմանստունս նորին և գեղջն Հաթեբլոյ : և ժողովեցի զան-
ուանս քանի մի իշխանաց գրեւոյ 'ի մահարձանս նոյնի , և
երբ կայի առաջն փոքրիկ բլրոյն , յորում՝ ամբիփեալ էին
նշխարք երանելի Տիկնոջն , նոր նորոգեցաւ առաջն աչաց ի-
մոց բազմաշարտըր նահատակութիւնս սուրբ օրիորդին : զսգ-
ցիս երանելին այն 'ի ձեռն անօրէն Հոնոց դեռ ևս տանջի
'ի վիշտս անտանելիս , և լերինք ամենայն զօրէն սղաւորաց ցո-
ցաննն վասն նորա զոխտըր տեսարանս :

Դարձայ յաշխմ , աւաղեցի ղեալստուլ բաղդ Հոյոց
աշխարհին , և սպա մտի 'ի մատուռն աւերակ . տրանօրեղեալ
կայ փոքրիկ խաչ , որում՝ առնեն զուխտադրութիւնս շրջակայ
բնակիչք մեծաւ ջերմեռանդութեամբ : Յետ բազմիցս խո-
կալոյ զանցիցնանցեւոյ բարեոք դատեցայ ընթեռնուլ 'ի նմին
տեղւոյ զպատմութիւնս երջանիկ նահատակին և յայտնել ի-
մոց ուղեկցաց : և առ 'ի նորոգել զտարաբաղք վիճակ տօնե-
լի աղգիս եղից աստանօր զնոյն հատուած պատմութեան Սով-
սիսի Աղաթանաստաւացոյ : Եւ նոք այն ժամանակն սպա թաղա-
ւորն Ռափումսբեան իւրովք զօրօքն և Ռօբէրտան զնդիւն դու-
մարեալ ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնոց , և անց յայտնոյս
գետոյն Արիտիանի տարածեալ յԱւտիացոց դաւառն և ածեալ
նոտուցանէր զգալիչն իւր մերձ 'ի Կաղար Քաղաքի . և ան-
գէն արս ընտրեալ զօրտօրս՝ ոստիկանս առնէր 'ի վերայ գըն-
դի մեծի և բախնդակեալ գումարէր 'ի ձեռս նոցա զմեռա-
սան զօրացն բազմութիւնս և հրամայէր երկոցս առաջս առ-
նել , ասպատակել 'ի վերայ աշխարհին Ղլուանից , Հոյոց և
Սբոց , և երկրորդ մասն զօրուն հասեալ և մուտ զատկին
Եւրոստղէմեան դահի հարեալ մեծաւ երկիւղիւ աճապարեալ
'ի մի վայր ժողովին զմասունս նշխարացն զամենայն , և յեր-
կուս ամբիփեալ արծաթեղէն կողովս ծածկէին յերկրի : Եւ
իտկոյն հասեալ օրհասականն այն գուժագուլչ աղմուկանման
յօղացոյս անձրելի , տարածեալ անձողոյրելի տարակուսանօքն ,

գիւմեայ որպէս ալիք ծովու նստահատ ստեղծելն իննչին բլուր
նոցա անկառիւծ լինելով իրաց, յանկարծ ժաման գիւղէին
անխնայ խոցոտման սրայ առ հասարակ: Եւ զսպանն ոսկւայ և
արծաթայ աւարեալ առեալ ցան և ցիր զսրբութեանցն նշխարս
ընդ բլուրն վիժեալ ճաղաղէին և զգլխաւ որն քահանայից զե-
րանելին Աթանաս անդրէն նահատակէին, և զմնացեալն զե-
րի առեալ 'ի տեղւոջն բոկարգել առնէին: Բայց կին մի
թաղութի անուն յիւրի գաւառէ 'ի բնաշխարհի տղատաց
'ի Բագնաց զեղջէ, մեծատուն յոյժ. որ նոյն ինքն ընդ Ե-
րուսղէմացիսն է ցանկարեալ, զնա տեսալ զօրավարին
Հոնաց 'ի մէջ գերեւոցն, զիւայորդոր բաշխոհանս ակաւին
յեղաղեղեալ տափէր 'ի նմա, զի գերեւցիկ էր յոյժ, հրամա-
յէր պահել զնա մեծաւ զգուշութեամբ առնուլ 'ի կնութիւն
իւր կամեցեալ: Եւ ինքեանք զառօրեայ արշաւանն վճարե-
լով՝ ածին ժողովիցին զամենայն առ և աւար դաւառին, և
զնոցն համագումդ և զբարսն, զբաղումս 'ի նոցանէ սպանա-
նէին և զմնացեալն գերի վարէին, ածելով յԱտեղն բլուր:
Եւ 'ի մէջ գերեւոցն առնէին զերկուս քահանայս ընկերս Ա-
թանասի վնայի: Բանդի մեծ զօրավարն Հոնաց իւրովն զօ-
րօք անդէն բանակեալ կայր զայն գիւղեր: Եւ ընդ երեկս ա-
ւուրն սպարապետ զնդին Սարեկան հրամայէր ածել զերու-
նելն թաղութին, զի կաաարեացէ ընդ նմա զեամն ցանկութեան
իւրոյ: Իսկ նա վստեալ զնմա զօրութեամբ Տեառն՝ այսպա-
նեալ չանայր, չհաւանէր, ծաղր ևս առնէր զլիալ բարբա-
րոտն: Բաւ լիցի ինձ ասէ, տալ զգաստութիւն պարկեշտու-
թեան իմոյ շանազգի և խոզարարոյ հեթանոսաց, կամ եթէ
յերկիւղէ տանջանաց ինչ զանդիտել մինչև 'ի մահ: Եւ փո-
խանակել զոչնչ կեանքս ընդ որ ոչն անցանի. և ամբարձեալ
ձեռս իւր առ Բատուած՝ բարբառէ ասելով. Տէր տէրանց և
թաղաւոր թաղաւորաց մի ամօթ առնէր զնա զլուսացեալս 'ի
քեզ. ամբիժ և ուղիղ պահեալ յառժամանակեայ վտանգէս,
որպէս շնորհեցեր ինձ զծնունդ աւազանին լուսոյ նորոգման
ճանաչել զքեզ, արա՛ և այժմ անարատ մնալ ինձ 'ի մե-
ղաց հաւատովք և սրբութեամբ ծաղեա՛ զոյս ճշմարտութեան
քո 'ի սիրտ անդգայ բարբարոսաց. զի սքառ ծանկեցն զքեզ
միայն ճշմարիտդ Բատուած: Իսկ զայն իբրեւ լուան անօրինաց

ջոկքն, չողան ապամեցին իշխանին իւրեանց, զի Թարգմանն կայր 'ի միջի նոցա, որ լսէր զամենայն խօսս նոցա: Հայրժամ մոլեկան սրտմտութեամբ առլցեալ բռնաւորն ըստ խածանող և մոմօղ զաղանա Թեան զայրադնեալ հրամայէր, զի Թէ սչ եկեացէ շքալ և պատուով անհնարին տանջանօք չարամահ արացեն: Եւ Թեալք սպասաւորքն ստիպէին առնել զկամս իշխանին և իրրե սչ կարէին հաւանեցուցանել զանհրապօրե լի թաղութին, կապէին ձեռս 'ի յետ և քարշէին զվարսից նորա զժնդակ փշալք անտառի յանապատին, ծեծէին զերեսս նորա և քանցէին առ հասարակ մարմինք նորա և ապա բռնային զգլուխ երանելոյն սուսերաւ: Եւ յագէս սուրբ տիկնոջն լինէր մտաւն, և Եստուածայաղթ պատիօքն Քրիստոսի պատկեալ լինէր մեծն այն թաղութի: Եւ յետ այնորիկ 'ի նմին զիշերի մինչ դեռ արժնական ինճոյլիք զեղերէին, այլազան իշխանն հանդերձ զօրականօքն և առնէին ծաղրականակ իրն զութիւն, յանկարծակի նշան զարմնալի երեւալ նոցա 'ի Տեառնէ: Օ ի ակնյայտնի ամենեքեան տեսանէին լոյս սաստիկ ծագեալ 'ի տեղ ոջն, ուր սուրբն թաղութի վկայեաց, և ուր ցրուեալ պատառածն հանդերձի նորա՝ ուրիւս և տաւած ընդ երեսս անտառին փայլէին իրրե զտառզս և հաւրուստ ժամանակաւ լոյս աստեղանման ծագեալ 'ի տեղ ոջն փարէր 'ի վերայ սրբոց նահատակաց, զոր տեսեալ բազմութեան մարդկան զանուն տեղ ոջն Եստեղ բլուր անուանեցին մինչև յայսօր:

Ս

Եւեալ աստի փութացայ 'ի տեսանել զգերեզմանս սրբոցն նահատակաց՝ որ 'ի լերինն Սաւաւայ, վասն որոյ զանտանելի նեղութիւնս յանձին կրեալ դիմեցի հետիոտս պատուելով զԹանձրութիւն օդոյ, և ելի 'ի գլուխ նայն ամպամերձ լերին, որ բարձրացեալ կայ 'ի մէջ Եւրասիական աշխարհի 'ի չորից կողմանց արձակելով զբազում վտակ և զորդարուղե աղբիւրս: Վասի սորա տարածանի 'ի չորից կողմանց 'ի Եփրակ 'ի Սեւնիս, յԱտիս, 'ի Վեղարբունիս և 'ի Վարդմանս և 'ի մէջ այսոցիկ աղխախեալ լերանց անկանին Վա-

ւառք Արցախու և բոտ մասին Վարդմանայ, Նաղիգադարդ լեռանս այս բարձրացեալ կայ որպէս Թադուհի 'ի մէջ նա-
ժըշտաց, և կամ որպէս Հինաւուրց 'ի մէջ բլրոց շուրջ դե-
րև բոլորեցոց, տարածանելով զտեսութիւն իւր ցդաշտան Աղ-
ուանից, Ստիպացոց, փոքր Սիւնեաց, Վարդմանացոց և
Վաւգարաց: Երբեմն խնդայ զվայելութիւն աշխարհին պատ-
մելով և երբեմն տիրի զանհամար վիշտս իւր Թուելով. և
զողջեն մատամբ խիլ ցուցանէ զխառս իւր զսրտնէր, և զան-
դարձ կորուստ այնոցիկ փառաց: Յիշէ երբեմն զհոյակապ
Թադաւորս և զգլխաղան իշխանս, զհամալիրեալ ժողովուր-
դս, զաստուածադուստր կրօնաւորս և զերկնաման եկեղե-
ցիս, և ապա զողբալի աւերակս նոցա առաջի աշաց ունելով,
անմխիթար ողբայ և 'ի յողբ շարժէ զամենայն այցելուս:

'Ի բուն գաղաթան իւրում ունի զբախանման տեղի շք-
ջապատեալ հասարակ քարամբք, ուրանօր դիմէն բնակիւք յախ-
աագրութիւն ջերմեռանդ աղօթիւք և պատարագօր: Մեք
անդ չտեսար զչինուած հոյակապ կամ զհրաշալի դորձ մերոց
Իշխանաց, եթէ ոչ զբնական անձաւս մեծամեծս և զճերպս
վրանց և զընդարձակ այրս: Երբեմն պատարարան յերեսոց Պար-
սից և այլոց թշնամեաց: 'Ի նմին տեղւոջ գաաք զբաւրլառ
պղնձեայ մնացեալ 'ի վաղ ժամանակաց:

Պատմեն աւանդութեամբ ծերունիք, թէ լեռանս այս վառն
այն կոչեցաւ Մաւաւ սար, զի 'ի սմա մեռան և նահատակեցան
արքանունիք և յիշատակաց արժանաւորք, ուստի յայնմ
նէ առեալ ասի Մաւաւ սար: այսինքն մեռելոց սար: Հա-
մեմատ այսոցիկ աւանդութեանց դրէ և պատմին Աղուանից
թէ, 'ի հասանիլ ճշմարտութեան լուսոյ 'ի սերտ աստուա-
, , ծարեալ իշխանին Թէոփիլոսի 'ի բաց արձակել զմարդա-
, , դերին՝ հրամայէր, և ինքն չուեալ զայգ զատկին հանդերձ
, , քահանայիւքն սրբովք և այլ բազում հաւատացելովք խա-
, , ղայր գնայր Աղետոտեան դնդիւն և երթեալ հասեալ Մա-
, , տի գաւառ իջեալ բնակէին առ սին Արիական գետոյն,
, , մերձ 'ի նաւահանդիստ զամբաստակ կամրջին: և ինքն իսկ
, , մեծ Թադաւորն Վառմանոքեան դարձեալ լինէր ամենայն զօ-
, , րօքն իւրովք յասպատակէն բաղմահոյլ գերութեամբն և մե-
, , ծամեծ աւարովն անցեալ 'ի Արի գետոյ անտի յարեւելոց

...կուսէ քնակէին յայնիպիս յանդիման սոցա: Յայնժամ հր-
արաման տայր զկեցողային մուրում թեամբ ձօնել նուէրս
...զոհից մեհնադարդ խնձոյիւք չատուածոցն իւրոց: »

Օ այն տեսեալ Վրխատադարդին թէտիկլայ և Լգես-
տրտեան գնդին՝ մատուցանէին և նորա պատարագս Լոտու-
ծոյ բոտ կարգի Վրխատառական կրօնից 'ի ձեռն օրհնութեան
քահանայիցն սրբոց, և խաչադարդ յորինէին զնշանս դրօշից իւր-
եանց: Իսկ զայն իրբեւ եանս գաղանամատ և անօրէն թագա-
ւորն բարբարոս, զխաղրդիւ մուրում թեամբն դառնացեալ
հրամայէր առ ինքն կաշկ զսուրբ զօրավարն թէտիկլայ և ա-
րամբը, նախ ողորմութեամբ սրտմատ թեամբ խօսիլ սկսու-
րնդ նմա և ասէ, որք լի գոյով մերոյս թագաւորութեան քա-
ջութեամբ յաղթօղ երեւեալ մեծարեցար յոյժ 'ի մերմէ իդ-
նամակալութեան, վասն որոց նախապատիւ ես քան զամենե-
ւեան, եռամսնեայ զօրավարութեամբ փառաւորեալդ ընդ էր
գու թողիք զքաջատաշմիկ ածս քոյ, որ ես մեզ զյաղթա-
ւորութեան տապաւակիս. և ապօրտմեալ մինչն քոյովք զօրակա-
նք պաշտօն մատուցէք Լոտուծոյն, զոր մեքն ոչ գիտեմք,
սակս որոյ եթէ ոչ մատուցեալ զոհեցես տատուածոցն մերոց,
մահապարտ ես դու և զօրականք քո 'ի միասինս: Պատասխա-
նի ես խոտալանածոյն Վրխատի քաջ զօրավարն թէտիկլայ,
և ասէ, յթագաւորոյ կենաց մարդոյ իմաստութեան ծնունդ է
առաքինութեան, և առաքինութեան քաջալու բարովք հայր
է տատուածպաշտութեան, արդ եթէ առաւելութեան փա-
ռացն Վրխատի ծնունդ միաւորեցաւ 'ի մերում բնութեանս
շնորհօք լուսոյ զիտել ձանաչել զԼոտուած արարիչն երկ-
նի և երկրի, զմի միասնական սուրբ Լըբարդութեանս. որ իւ-
րով բարեւարութեամբն կամեցաւ մերժել զմեզ 'ի չքոտի
կոպն միտաակորութեան, միլ թէ արգելու ինչ կարասցէ 'ի
մէնջ զշնորհս երկնայինս կամ համեմատել զձեք վայրկեանի պա-
տիւգ. կամիցիս ընդ առաւածային պատուոյն, կամ թէ լո-
պատնարեօք քովք համարեցիս զանդիտեցուցանել զմեզ, և
զառժամանակեայս բնարեւով կեանս թողով զԼոտուած, և
անմահաց մատուցանելով պաշտօն: Յայնժամ գժնդակ բար-
կութեամբ յիեալ մրմնէր թագաւորն և հրամայէր վաղվաղա-
կի տանջանաւոր մահաւոր կենաղբաւել զզօրաւորն թէտիկլայ

Հանգերձ է ընկերօրն և որովք քահանայիւքն: Որոյ արեա-
բար կատարեալ զնահատակութիւն մարտ բարձր վնայո լմե տմբ
բառ մարտիրոսանն Հանգիսի 'ի Վրիտասէ զյայլմե լմեան
ընդունին զպատկ:

Սուրբ խոստովանօղն թէսիկէ քահանայական դատիւքն,
և է զենուորքն Հանգերձ յերկնայինն փոխին խորանն:
Իսկ երանելին Սոփիս և աներազ ոգիս որդիք որբոյ զօրա-
վարին թէսիկէայ Հանգերձ Մեծատրտեան գնդին և այլ
Հաւատացելովք իրբե զայն տեսնելն աճապարին յիւրա-
քանչիւր յերկարս փախտատկան լինել յանօրէն լմացաւորն:
Լա համարեալ հալածիլ վասն Վրիտասի քան յանցաւոր
կեանքս ամբարշտութեամբ կեալ, կարեւոր համարէին զնախա-
տինս վասն Վրիտասի, քան զմեծութիւն գանձացն հայրե-
նեաց, յայնժամ չուեալ նոցա ընդ կողմանս հարաւոյ եր-
թեալ հառանելին 'ի բարձրաբերձ կատար լերինն մեծի, որ
պարտնակեալ շրջադայէ զբաղմաւորական զաւառս աշխար-
հին: Բայ 'ի հրամանէ անողորմ թաղաւորին դանդա զան-
դըս հառանելին և զնի նոցա լինելն զօրքն Հանց, և հա-
սեալ նոցա 'ի զլուս լերինն ջանային բաղում ողբանօք դար-
ձուցանել զնոսս յերկրպագութիւն կառն և 'ի հնազանդու-
թիւն թաղաւորին, և ոչ կարացին հառանցուցանել զնոսս,
հարկանելն սրով սուսերի 'ի նմին տեղեւջ: Բայլէս կա-
տարեալ նոցա զընթացս, սուրբ Սոփիս երջանիկ եղբարքն
և ամենայն Վրիտասազգեաց Մեծատրտեան գնդին, ըն-
կալեալ 'ի Վրիտասէ զմարտիրոսական պատին, վայլեն անա-
ղօտ փայլմամբք, 'ի ծագաց հիւսիսոյ յախշտակօղ եղնն ան-
մահ առագառտին ընդ ամենայն սուրբսս:

Թարթառ Գեոր:

'ի ծաղկաւէտ ճորոյ Սաւաւայ լերին լծանեն կար-
կաջասահ յորդարուղն և բարեհամ աղբիւք և սկզնուորեն
զգեան թարթառ, որ խրով յոխորտ յորձանօք հասեալ է ըզ-
լերինս, հերձեալ է զվէմն, բացեալ է զվտն և զստիտմն մե-
ծամեծս և սկսեալ է Սաստակ կամ 'ի Ստիտտեանն այժմ
Սաւմրասար լեռնէ լծանէ ընդ Հանդարեւրդուն: 'ի մեծ կու-

նէս և 'ի Աղյանքս, այժմ Վոլանիք և անտի սահեալ զառա-
ջեալ Վաղի վանաց, Խթրայ վանաց, Աշահանի վանաց և
Ծրարերդոյ իջանէ յաշխորհն Ուտիացոց, ոռոգանէ զերևոս
դաշտին և հասեալ զերկարութիւնս նորին հոսւոյ 'ի քաղաքն
Բարտայ Թափի 'ի գետն Աուր, Ասան յորդու Թեան գե-
տոյս առակ է 'ի մէջ հասարակաց, Թէ ուրիշ միջ ալ Թի ար-
խրմ վար, գէնէ զօջայ Թարթառամ, այսինքն վաթսուս և
վեց առուս ունիմ որոշ որոշ, դարձեալ այն մեծ Թարթա-
ռն եմ:

Վետս այս 'ի դարնան զայրանայ յոյժ յոյժ և լցեալ
դայ դարիւ և դարիւ, ուստի պատճառէ զվնաս մեծ, և լինի թու-
լորովին անանցանելի, բայց միայն ընդ երկուս կամուրջս, այն
է Աարհանի և պառաւականութիւն:

'Ի մէջ ռամկայ 'ի վերայ սյուր գետոյ յորինեալ կան-
գանաղան երգք, ըստ յորձանուտ ընթացիցն նմանեցուցանեն
Երասխայ և Աուրայ, իսկ վասն փնտառելի կոհակաց և ըստ
սրբնութաց դնացից քամահեն 'ի խաղս, զի Թէպէտ ասին 'ի
դարնան զայրացեալ վնաս մեծ գործես, ոսկայն 'ի ձմեռան մը-
կուեք անցեալ զքե ամենթապարտ առնեն:

ԲՆԱՅՈՐ:

Բնիք ընդ գետն Թարթառ և դիմեալ 'ի լեռնա-
կողմն, 'ի սեպհահան կալուած վանիցն Վանձասարայ և մը-
տի 'ի գիւղն ԲՆԱՅՈՐ: որ անկանի 'ի լանջակողմն տեղւոյ
'ի միում ձորամիջի, շրջապատեալ յանմատչելի ժայռից, հե-
ռի 'ի վանացն Վանձասարայ միով ժամաւ յարեւել կոյս, բը-
նակիչք են Հայք՝ տունք ութսուն, շուրջ զորով են մացառա-
պատ և Թաւանտառ լերինք: ԲՆԱՅՈՐ ասեն, որպէս Թէ ա-
ռաջին ձոր ըստ կարծեաց հասարակաց, բայց որպէս երեւի 'ի
հին գրուածոց է ԲՆԱՅՈՐ, առեալ զանունն 'ի գրութե-
նէ տեղւոյն: վասն զի յարձանագիրս որ 'ի մետասան դարուն
'ի կողս զըջագիր առեալարանի 'ի նմին գեղջ ԲՆԱՅՈՐ անուա-
նի: Ի շինամիջի անկանի սագալէն եկեղեցի կառուցեալ 'ի
Վաւիթ քահանայէ 'ի Թուրն Հայոց ԲՆԱՅՈՐ: Ի Հայրապետե

Պետրոս Աթոռադիտոն Լըուանից, 'ի տեղւոյն տանուտէրու-
թեան Եսաւուր բէգին, Լըուանաւ Պաշարին, Ես անար-
ժան Վառլիմ Էրեցս տաէ, շինեցի զեկեղեցիս 'ի յիշատակ
Հոգւոց մերոց. մէկ որ կարգայք՝ որոշմի տաացէք մեղաւորս :

'Ի զբանգի այսր եկեղեցւոյ 'ի վերայ միոյ խաչա-
բի, զոր 'ի շինութեան սոյն եկեղեցւոյ եղեալ են անդ. գրի,
« 'ի Թուին չք. ես Սաչէ որդի Լբա սալոյ կանգնեցի զխաչս
սարսն Թաւրբին, որք կարգայք՝ յիշեցէք 'ի Բըխտոտոյ, »

Վաստք 'ի սոյն գեղջ զԼստուածաշունչ մի, յորոյ յիշա-
տակարանս գրի « Ընդօրինակեցաք զիւրոս այս ըստ Կիտա-
րացւոյն օրինակաց, սրբ կային յարկեզս գրոց սրբոյն Պամ-
վիւլեայ իւրովք ձեռովք զրեալ : »

'Ի սմին Լստուածաշունչ կարգ գրոցն մինչեւ յՄնացոր-
դացն դնի կարգաւ, որպէս է այժմ. իսկ անտի սկսեալ բա-
ժանի այսպիսի. Երրորդ Եզրաս, Վառլիմ, Լբակաց, Յովք,
Եսայի, Յովնէ, Լ. Լովա, Սիրիայ, Յովէլ, Լբգիւտ, Յո-
նան, Սաղաքեայ, Լբաջին Եզրաս, Եկեման, Եսթեր,
Յուգիլիմ, Տօրիլիմ, Լբաջին Սակաբայեցաց, և Երկրորդն՝
Յեսու, Սիրաք, և 'ի նախագրութիւնս Սիրաբայ գրի այսպէս
« զՅեսու Սիրաբայ յերկրայութեան եղեալ ոմանք Համար-
ձակեցան ասել ստուգապէս թէ իցէ 'ի Սարգարէիցն, որ-
պէս և վասն իմաստութեանն Սալմանի, ոմանք կամեօք վա-
րեցան թէ ոչ են նորա սոյնպէս և զՅուգիլիմ Տօրեայ, և
զՀովնէ և զգիրս զայս Յեսուայ Համարեցան արժանի կա-
նանի, բայց բազում քննութեամբ ստուգեցաւ վասն իմաս-
տութեանն ճշմարտապէս Սաղմանի դու տաացեալ, սակայն
զգիր Յեսուայ և զՅուգիլիմն նոյնպէս երկրայութեամբ ու-
նին, իսկ Հովնէ դուս ուրեք երեւի կամ քննա իսկ ոչ, մա-
նաւանդ 'ի գիրս Հայոց, բայց վասն այս Յեսուայ ոմանք ա-
սեն աշակերտ և գպիր լեալ մեծի իմասանայն Սաղմանի, ուս-
տի և 'ի ճաշ իմն Թուի ինձ ասացեալս, զի յոյժ Համեմա-
տի զիւրք Լբակացն Սաղմանի, որպէս գէմք բանիցն և զօ-
րութիւն իմաստիցն ցուցանէ Հանգիտապատիւ գլխով զսա-
նորայն դրեանցն, թէպէտ և սուղ լինչ զանաղանի որպէս նո-
բայն 'ի միմեանց, որով սկսանի բազում և յոլով ճառիք

խորատեւ զլսոյսն ո՛րեւէ զինաստութիւն . սրտէ կայ և մնայ յաւիտեան, քարոյէ Հարց խրատեւ զորդիւս և յանդիմանէ զսկարութիւն կոսց, պատուիրէ չտալ իշխանութիւն կանանց և ոչ վստահանալ ՚ի նոսա . զգուշացուցանէ ՚ի չար զքրկանաց և յանիրաւ կաշառաց, զովէ զգոնութիւն և լուսայ զաղքատ հպարտ և զմեծատուն սուտ, հրաժարէ ՚ի գոհաց և յանիրաւ պատարագաց, բաւրասէ զարծաթսիրութիւն և զարբեցութիւնս ընդ որս և ՚ի սուտ բարեկամաց զպատանայ խրբասէ, և այլ բազում և ընդ երկար ճառ իւք աւարտէ զգիրս .

Եւ թանախ Եպիսկոպոսի Եղեքսանդրաց, ոյ վասն յառաջաբանի սաղմոսացս գրեալ ՚ի նմին Եստտածաշնչի, յովայթ յոժարութիւն եղեալ ՚ի մտի խմում ամենայն գրեցոց սրբոց մեկնութիւն հասանել և առաւել վտ թացայ զմի օրս սաղմոսացն ՝ աւթի իմանալ, սրդարեւ մեծ ցանկութեամբ քան զամենայն ՚ի սուրբ գրեանս ՚ի ոմա աշխատութիւն կրեցի և պատահեալ հոգեոր միայնակեցի միոյ ծերունւոյ, որ տեղեկացոյց ինձ զմիոյ միոյ միտս սաղմոսարանիս և սրպէս իմ քննեալ և ճառեալ կամիմ և ես առատածառերութեանդ ձերում պատմել . Քանզի բազում վայելչութեամբ հոգեորք կան ՚ի պատմութիւնս աւրհնելոյ ծերոյն, զի այսպէս ասէ թէ ամենայն ՚ի իւրք տառաւածայինք շնորհեցաւ մեզ ՚ի Հոգւոյն սրբոյ . և ՚ի Սիւրճնէ նորին ասացեալ է ՚ի շահ սուգաւ մերոցս հոգւոց, քանզի միտք իւրաքանչիւր գրոց պատմին զիւրոց զինացն առաջի արկեալ որպէս հինգ զլուսք աբարածոյն . Եւ աջին զսկիզբն արարածոցս և զնահապետացս զվարս և զգործս . Երկրորդն զեւթ յԵգիպտոսէ և զտանն զառգանն և զքահանայիցն և զեօրանին իրաւունս կարգի . Երրորդն զՊետացւոցն և զպատարագացն . Չորրորդ զԹիւս որդւոցն իսրայէլի . Հինգերորդ զերրորդ աւրէնան, Եւսեք զլուսք Յեսուայնէ առաջինն մասնելն յիդկիր Քանանաւ և քամանել հայրենի երկիրն ՚ի ժառանգութիւն . Երկրորդ զՊատաւորացն զգործս . Երրորդ վտան Հուր թայեղիք թաւաորունցն և Սնացորդացն և զիւրք Եզրի . Թիւս որպէս Կիւրոս Պարսիկ եհան զժողովարդն ՚ի Քաբիլոնէ և զՀնումն Տաւարին ՚ի Օջորարեի . Կայնպէս և ամենայն զիւրք Սաքաբեիցն՝ որ զՏեառնէ դաշակեցեն և զԵբկութիւն հեթա-

նոսաց աւետարանէին: Իսկ զիւրբ սաղմնացս իրե գործնաւ ա-
մենայնից պէսպէս և զանազան ծաղիօք, զքաղցրանուագ օրհ-
նութիւն երգեայն նուազէ և զխորհուրդ ամենայն կտակա-
րանայն յինն բարձեալ ա՛նի: զարարածոցս ընկերութիւն պատ-
մէ յաւթ և տասն սաղմնին: Եստե՛ն, Երկինք պատմեն
զիսառ Լստուծոյ, և 'ի ի՞նչ: Սաղմնին ասէ, Տեառն է
երկիր լըն և բով, և զերկցն Խորայէլ յԱզգիպտոսէ պատ-
մէ ձա՛ սաղմնս յատե՛ն, Տէր Լստուած փրկութեան իմոյ
'ի տուէ կարգացի: նոյն խորհուրդ է մինչև 'ի կատարածն 'ի
ՃԺԳ Սաղմնին ասէ, Ելանե՛ն Խորայէլ յԱզգիպտոսէ, և
'ի ՃԺ Սաղմնին ասէ, աւարեաց զՍոմէս ծառայ իւր,
և զնոյն և ՃԺ՛ սաղմնին, Պատարտտ է սիրա իմ Լստուած,
պատրաստ է սիրտ իմ, Եւ վասն խորանին և պատարագա-
ցին և քահանայիցն այսպէս ասէ, Սատուցէ՛ք Տեառն որդիք
Լստուծոյ, մատուցէ՛ք Տեառն զորդիս տասէ զարձեալ և
վասն Յեսուայ և Վատաւորացն, 'ի ՃԺ՛ Սաղմնին ասէ
զարձեալ վասն դատաւորացն, Եղաղակեցին առ տէր 'ի նե-
ղութեան: Իւրեանց և 'ի վշտաց նոցա փրկեաց զնոսա, և վասն
գրոց թաղաւորութեանցն 'ի ԺԺ՛ Սաղմնին կոչէ ասելով, Սո-
քա կտուք և սքա երկվորօք, այլ մեք զանուն Տեառն Լս-
տուծոյ մերոյ կարգացուք, և վասն գրոցն Եղապայ ասէ 'ի
ՃԺ՛ Սաղմնին, 'ի զարձուցանել Տեառն զգերութիւն
Սիօնի, 'ի ՃԺ՛ա Սաղմնին ասէ զարձեալ վասն նորին ի-
րաց, Ուրախ եղէ ես, զք ասէինցիս 'ի տուն Տեառն երթ, և
Իսկ վասն միտանդամ զպատեան Որդոյն Լստուծոյ ասէ 'ի
ԽԺ Սաղմնին, Լստուած մեր յայտնապէս եկեացէ, և Լստ-
ուած մեր մի՛ զաղարեսցի, ասէ զարձեալ 'ի ՃԺ՛ Սաղմն-
ին, ()րհնեալ՝ որ զատդ յանուն Տեառն, և օրհնեցաք զքեզ
'ի տանէ Տեառն, և

'ի Իող ոչն Լստուածունչէ գրէ ոչն արշանագիր:

և Կանաւն ամենակալին Լստուծոյ և Յաւթ շահութեան
Շայան շահի ես Ուլուբէզս որդի Մէջիսին Թոռն մեծի թա-
լային ես Շահանշահէս որդի Մէրաբին Թոռն Լըղութին
մեք հայրենեացս Սըջանախաւո ելաւ պարսն Ուլուբէզին

Թալիզ, Լի մարդ մեռաւ Լրարայ հողին, վեր դնացինք պա-
րան Լրարայստին մեռաւ երեք Սարհատին վեր արեւն կա-
պեց Լրարայ հողն երէտ Սելուրէզին, Սարհատն շինեց Լա-
ջանայ ջուրն ա վերգայ մեծ Եահառան գայ ցամաքն, որն
ուրն վերգայ ցեց արաց քարերն պիտի կողմն վեր գնայ կապն
վեր գնայ Լրարայ ճովերն, ծովն, գնայ սարն վեր գնայ ար-
խէ աղբեր հողն, վեր գայ աթոռ, վեր գայ հաւաթայ խոռն,
որդեաց խաչն Թոռն, վեր գնայ քարտան, վեր գնայ քարի ջա-
ղացին Խաչենայ դեռն, ուրջանք աեղ, Եահանդին իւր հայ-
րենիք է այլ ուշում բան չի կայ, որ այլ է այլում անինս
նահաթ ելնի այս Լեւտարանիս կապած:

Լա Լղեայ եպիսկոպոս առաջնորդ Վանճատարայ վկայ. Լա
Յոհաննէս կաթուղիկոս որդի Սալալին, Թոռն մեծ Լթա-
րէզի վկայ. Լա Լարատար որդի Սալալին վկայ. Լա Լթա-
րէզս որդի Սալալին վկայ. Լա Լթա-
լալին վկայ. Թովն Շէ. Լա Սլղաղիս որդի Վարտանին
վկայ. Լա Սելուրէզս որդի Սլղաղիս Թոռն մեծին Սալա-
լինիս սր այս Սարհատիս գաւի անիս Լստուճոյ նահաթ լինի:

Եւս 4-րդ:

Վիւզս այս անխանի յարեւել կոյս համանուն Եւս
քաղաքի 'ի ճորտեջ աեղ ոչ, բնակիչք են Հայր տունք հա-
րիւր յիսուն, քաջութեամբ դերացանցեալ քան զամենայն
բնակիչս Վարաբադայ. 'ի 1826 ամի զքրտոր հանդիսացան
բնդ գէմ բաղմաթիւ Պարոնց և չարաչար հարին զԹանձրու-
թիւնս բանակի նոցին, և արեամբ նոցա ներկիցին զլիալին
զգեան Վարդառ, ցուցին և զանկատկած հաւաքարմութիւն
առ աեղութիւնն Ռոսաց համաձոյն ազգային բնդարոյս բը-
նութեանց, փոխարէն սրոյ բնիւյան զարժանաւոր պարզեա
և զմեծ գոհունակութիւնս 'ի գրանէ Վարսեր:

Սենին դադաշէն եկեղեցիս, կառուցեալ մինն 'ի շի-
նամիջի և միւսն 'ի գերեզմանատան հոյակապ շինուածովք:
'ի բաղմաթիւ մահարձանաց գտեւոց յոյս գիւղ գուշակի 'ի
հոռմն զոլ սմա բաղմամարդ, նախնի բնակիչք ոորա Թէ որ-
պիսի քաջութեամբ 'ի ուր մաշեցին զքաղաքիս և զքաջս Օս-

մանեան տէրութեան, գրեալ ունիմ յիմում պատմութեան
Լլուանից անուանելոյ, առեալ 'ի Հին և 'ի զանազան գրուածոց : Բայտ բնածին քաջութեանցն ունին և զհանձարաւոր բանս,
և են առաիախօս և բարեպաշտութեամբ ոչ պակաս քան զայլ
գիւղացիս :

Յետ մեկնելոյ իմ աստի կամեցայ մտանել 'ի ձորն
Ղարդաւ, ուստի առեալ ընդիս զքանի մի ուղեկիցս հասի
'ի նոյն խորածոր, որ սկսեալ 'ի հարաւոյ դադարի 'ի հիւսիս,
'ի նեղաց բերդին Լսիկարեան կոչեցելոյ, 'ի գլուխ Սւտի
նահանգի : Գետս այս յորձանուա ընթացիւք զարծեալ է զանհնարին
և զանմաշելի վախս և զխորտիխաս ահաւորս թողլով
յերկաց կողմանց զմիտարազող սասկալի վէմս 'ի վեր սեպա-
ցեալս անհնարին բարձրութեամբ, յորոց սիրտս են խորա-
խոր անձաւք յայնանիտ փապարք և երկայնեալ դօղիք, յորս
'ի ժախնաւիկի խռովութեանց բնակին շրջակոյ գիւղացիք մնա-
լով աղատ 'ի միասուց թշնամեաց : 'Ի պարեխ այսր վնմի 'ի
դժուարին դօւստջ յարեւել կոյս է բազմաոտենեալ ամբողջ
լիք Լվանի մեծանուն իշխանի, կառուցեալ եռալարկ ամուր
պարսպաւ և անհնձեթ քարամբք, յորում դոյ՝ սակին, նաեւ
եռայարկ պալատ հանդերձ պարագայիւք, առանձնարանյաբ
գեւանոց և հիւրանոց : Կամ էր ինձ անձամբ տեսնել զնոյն
շինու լիւն, վասն որոյ մեծաւ դժուտութեամբ հասի 'ի պա-
րխայն առաջին, որ կոչն նախամարակոց, և անտի 'ի վերին
բերդն ամենն ին դժուարին, ըստ որում ուղին՝ որ տանի 'ի
վեր, նեղ է յոյժ և անձուկ, և այն 'ի սիրտ անմաշելի վնմի,
'ի ներքուստ ունելով զանդքնդախար ձոր, և 'ի միջակիտի այնր
ձանապարհի գաղաչութի հասուած յողաքս երկի վե գիշերա-
մուտ թշնամեաց, ուստի 'ի վերուստ 'ի վայր ամենն ին սղորկ
ոչ ունելով երէք զկռուանտ սալոյ, մի միայն 'ի սիրտ նոյն
վնմի շինեալ կայ յառուի ըմբռնեալ, ուր զգուշութեամբ ձք
ղեալ զձեռն և պարզեալ զստն անցանէ 'ի միւս կողմն, և ե-
լծէ դիպտածով իմն սահասցի դահալէժ տնկեալ յանդուդս
ձորոյն չարաչար մեռանիս : Եւ թեպէտ երկեայ, և չէր իմ կամք
անցանել ընդ այն, սակայն սէր հոյակապ բերդին և յոր-
դոր ինոց ուղեկոց համաղիցին զիս 'ի գնալ, արդարեւ հոյա-
կապ էք շինուածն և շքեղ, և արժանաւոր տեսութեանս : Յետ

դնեցայ իմ զամենայն շինուածս նորին և զսենեակսն իջեան-
տի 'ի դեանս, որ ծաղի 'ի Վերս և 'ի Սաղապան լերանց 'ի-
ջանէ 'ի ձորն Վարդապետ մեծաճայն գրգրնչեալս, և անցեալ
'ի Իրաշէն մասնէ յԱւտի, և սնտի բազմապատոյտ ախօսիւ-
անցեալ խոտնի 'ի մեծ գետն Կար:

Լեւոնաց:

Սերադարձայ սնտի 'ի գիւղարտաբն Լեւոնորանց,
որ կայ 'ի նաճանդին Սարանդու. Լըցախախան տշարհ 'ի
ստորոտ միայ բլրայ 'ի դառ. 'ի վայր տեղւոյ շրջապատեալ տ-
մուր պատուարաւ, բնակիչք են Հայք տուիք հարկւր յիսուն,
ունին հոյսկապ եկեղեցի կառուցեալ 'ի վերայ չորից վայել-
չակիրտ սեանց, յարեմտից ունի զբարձր բլուր, յորայ վերայ
է բերդաձև պալատ մէլք Շահնապարայ, հայեցուածք նորա
յարեւելս կոյսեւ անտի ողջողիժ պարիսպ ընդ դառ 'ի վայր
լերինն. 'Ի ներքին կոյնն գիւղաքաղաքիս ընդ հարաւ կոյս է Լե-
ւոնապան Կուսանաց, մերձ այսր պարտպի 'ի տախարակ տեղւոյ
է երկրորդ պալատ մէլք Շահնապարայ, ուր Կնեալ Սա-
տաթով կառայց զիւրն պալատ շքեղ ձեակերպութեամբ ըստ
արեւմտեան ասորժակաց, սակայն որպէս ինքն 'ի ձեռն ժա-
մանակի նյնուէս և պալատ իւր 'ի ձեռն Պարսից բարձեալ
'ի միջոյ անցին գնացին:

Սենատտան Կուսանաց անկանի 'ի հարաւային կոյնն
այսր դեղջ կառուցեալ 'ի ծայր ապառաժ վեմի սագաշէն և
փորբիկ, շուրջ զորով են հարկւրաւոր սենեակք միաբան Կու-
սանաց, արդէն տմայի. Օռաւջեաւն անցանէ առաւ կարկաջա-
սահ, յարեմտս կոյս 'ի հարժամայր տեղւոյ են անտառք
հովանաւորք զարդարեալ զանազան ծաղիւք, որ է սեպհական
գերեզմանատուն մէլք Շահնապարեանց:

Տեսի ստատիօր զգեղեցիկագիր Լեւոնորան զարգա-
րեալ զանազան պատկերօք, գրեալ ձեռամբ մայրապետին Վա-
յիանի, որայ յիշատակարանն դնի աստանօր:

«Լըդ այսմ Լստուածեղէն և երկնապարզ Գանձիս,
և լուսափայլ մարգարտիս եղև ցանկացող և եռափափազ սի-
րով դժողութիւն և ստացող աստուածասէրք և բարեպաշտուհիք

արքանունդք և կոստիրոնք հարադատքն գծող սուրբ Մե-
տաքանիս մայրապետն Վայկանէ և անդրանիկն իւր Հովի-
սիմէ, որ եղև սկիզբն շինութեան սուրբ կոստատանն Վա-
րարաշու, որ 'ի գիւղաբաղաքն Մետաքանիցին ընդ հովի-
նեաւ սուրբ Աշտին և այլում արտ թեանց՝ որ են աստ ։
Եւդ և ո նուառտո ընտից և անարհեստս արուեստաւորաց
բաղմամբ Վայկանէս ջերմեանդ սիրով ծրեցի զսուրբ Մե-
տաքանտ թմին Հայոց աճի յիշատակ հազար ծնական խնյ
և մարմնաւոր հարադատին Հախիսիմէին և հողեւոր հօրն խնյ
բաղմաշտաւ տէր Մաթեւն, որ քրտնաջան երկամբք աշխա-
տեալ է 'ի վերայ Միտապաիս 'ի մանկութենէ մինչև 'ի ծե-
րութիւն և բաղմբարտա Սարսիրոս Եւրհի եպիսկոպոսն և
ծնողացն խնց և այլ համայն ազգականաց խնց՝ ամէն ։

Վատնին ասա և մատնք նշխարաց Մաթեւնցն թա-
դէտն և Բարդուղիմէտի, յորոց վերայ գրի այսպէս ։ Եւ
շատակ է սուրբ տափս նշխարաց սրբոցն Բարդուղիմէոս և
թադէոս Մաթեւնցն ։ Թմին աճի ։

Սերանարսդդ մեծաշէն գիւղաբաղաբիս եղև մէլեք Սիր-
զայբէդ որդի մէլեք Մէլեքբէգի թոռն Մարտիայ տեառն Վե-
ղամայ եղբայր Շահնազարայ՝ տեառն Վեղաբոնուոյ, քանզի
'ի զօրանալ Կովկասական տապաւանաց և յարձակիլ 'ի վե-
րայ նահանգին Վեղամայ 'ի թուին Հայոց աշա, որպէս ե-
րեւի 'ի տապանապիրս այնր գաւառի թէ, 'ի վտիւիլ Վա-
ղիբաշին Տալքտանայ Լեկին՝ որ դաւառս աւերեցաւ թմին
աշա ին, ։ Եւ յուհեան սկիզբն եղև աւերանաց բարերեր
աշխարհին Վեղամայ ։ Վտան որդ և բնակիչք նորա աճապա-
րեալ անկան յտուրս Մարտիայ և Վարդուանայ, յայնժամ
և Մէլեքբէգ ընտանեօք իւրովք էջ 'ի գիւղն Մետաքանից
և սկիզբն արարեալ վերանորոգեաց զսա և շքեղացոյց որպէս
վոյսին էր իւրումն վառաց և պատուոյ, յորոյ սերնդոց և
լին արք հզօրք և անուանիք ։ և եղևն տիրապետօք այսոցիկ
գաւառաց, և բաղմնեալ լցին զգիւղ զայս մինչև ցոյսօք
ժամանակի ։

Յիշատկարանի խաչից 4րդից 'ի 4ե-րդե՝ Աւետարանաց:

Յիշատակ է խաչա տէր Ասարել վարդապետին. ա՜հ՛՛թ. Այս է նշան Վրիստափն և բարեխօս տէր Քարսեղ եպիսկոպոսին, Վրեղորիսի՝ սր այժմ՝ Սարսա կոչի. թ վին ա՜հ՛՛թ:

Սուրբ խաչս յիշատակ է մէլիք. Քաղաւն և իւր հոգալից Ստրկամին 'ի դռնն Ամարսայ. թ վին Հայոց ա՜հ՛՛թ:

Սոյն զիւ զ կոչի Աւետարանաց վասն զի աւանդութեամբ տանն ձերսնիք թէ, յ Աշտիան արքայ երբ դարձաւ յաբացութենէ իւրմէ յաւրս Պերդի Պարսից արքայի, զԱւետարանն Վրիստափն ընկալեալ 'ի զիրկս իւր՝ եկն առասնօր առանձնացեալ 'ի խաւովքն վարս ճգնութեան. ուստի և ահուն տեղեյս կոչեցաւ Աւետարանաց, դուցէ և առա ընկալաւ բարեպաշտ արքայն Աշտիան զթագմ Օրհնութեան 'ի Վրաւ երանելի Ստրկոյիկան Հայոց յաշակեցօն սրբոյն Սեւրաթայ՝ զորոյ օրինակն եղից առասնօր 'ի զուարճութիւն Տրնասիրաց և Հայրենասիրաց:

, 'ի Տառս սուրբ սիրոյ քոյս առաքինութեան 'ի կամն կամաց անձին իմոյ բախեցան միտք իմ՝ երկնստ որ զօրութեամբն, յօժարեցի պատմօղ լինել բանիւ: Աւ ահա թուի ինձ մեծ և ահաղին բարձրագոյն քան զերկինս երկնից, և խորագոյն քան զհերբին կիսադունդն, և յամենայն կողմանց պաշարեաց զիս, 'ի վեր և 'ի վայր, 'ի վերջ և յառաջ, յաջ և յահեակ, Վրեղի սէ կարեմ և խորամուխ լինել երկնիւմ. եթէ դուցէ ընկալիցիմ, իբրեւ զՊերսա Ասարեալն 'ի ծով անդընդային, Քայց եթէ Տէր Յիսուս ձեռն կարկառացու յօգնականութիւն յայսմիւր, սակաւ մի քաջալեքեցայց, և յանմուխք միտեցայց, Վրանց բան ունիմ՝ մտաց գործի, եթէ զբախից ինչ հիւթ յանխիթ յառաքինութենէ աւանց քաջաց, որք զհրեշտակս ածեն 'ի զարմացումն և անգիր օրինօք անձամբ անձանց օրէնք եղեն: Աւ զառանց օրինաց Տէրն 'ի վեր ծանեան, և զեղեալն զիտացին բնդ օրինօք: Աւ առանց միջնո՛ւ, 'ի ուրուք և մարգարէի և կամ՝ երկնստ որ հրեշտակի, Աստուածատեղք եղեն: Աւդ ահա յսմէ երկուցեալն էի 'ի ձեռն սիրոյ մօր իմ և յառաջ միւրձենամ, և հաւատովք

աներկիւղ հաստատեմ, և սկսանիմ ուստի արժան է սկսա-
նիլ : Որպէս յառաջագոյն սէրն Վրիտտոսի բնակեաց 'ի նախ-
նոյն քո Ուռնայրի, նախանձ երկնաւոր երեւր ընդ Տրդատայ
արքային Հայոց 'ի լեւել զմեծամեծ սքանչելիս Մատեոյ : որ
'ի ձեռն սրբոյն Վրիգորի նշանք և արուեստք գործեցան յաշ-
խարհին Հայոց : Ստրկաղակի դառնալ նոցա 'ի բազում շա-
ղաց մոլոր ճանապարհի առ ճշմարիտ ատուածածանօթու-
թեամբ և բարեկամութեամբ 'ի բաց ընկեցին զճանրատաղ-
տուկ լուծ հեթանոսաց : Թաթախեցան, թեթեւացան, թեւ-
կոխեցին, թռեան և յերկինս ճախրեցան : Օայս լուեալ քա-
ջին Ուռնայրի, ոչ դւաց, ոչ դադարեաց և ոչ 'ի ձեռն ծա-
ռայական հրեշտակի : Եւ ինքնին մեծ թագաւորն, մեծա-
մեծ նախարարք և բազմադուար զօրովք գայր հասանէր յաշ-
խարհն Հայոց, յանդիման լինէր հսկայածե արքային Տրդա-
տայ : Իսկ նորա եղբայրաբար սիրով ընկալեալ բարեկամու-
թեամբ զբոլորայնովքն, առաջն առնէր նմա զներքին և զար-
տաքին խորհուրդն, մերկանայր և դէր առաջն նորա հանդերձ
սրբօքն Վրիգորիւ և ամենայն բազմութեամբ զօրացն Հայոց :
Խնամարհէր թագաւորն ձեր, անկանէր և պատէր զոտովք և
ձեռովք : Պատմէր զամենայն մտրութիւն հեթանոսաց և ին-
քն խոստովան լինէր վասն տղիտագործ մեղացն յանցանաց :
Վաջայերէր զնոսա սուրբն Վրիգորիոս 'ի գալուստ մարմնա-
ւորութեան Որդւոյն Մատեոյ, որ 'ի թողութիւն եկն և ոչ
'ի դատապարտել, 'ի կեցուցանել և ոչ 'ի մեռուցանել, և
յառաջ յանցելոցն 'ի հաղոյ կեանա խոստացեալ : Օայս ա-
մենայն իրեւ լէր թագաւորն ձեր, ինքն և ամենայն զօրքն
ընդ նմա զաւարս քառասուն, , պահոց աւանդէին զանձինս
լուրեանց 'ի բաց հրաժարելով յառաջն սոգտանելի գործոց :
Եւ յաւորն յիսնեբորդի իւրեւ ուրացանն 'ի սատանայէ, և
յամենայն գործոց նորա, եւ խոստովանեցան երկրպագա-
նել Երբորդութեանն, էջ թագաւորն յամենաուրբ ջուրն
և ամենայն զօրքն ընդ նմա, եւ կատարեաց զնա քահանա-
յապեան վերստին ծնունդ յերկնաւոր որդեգրութիւն : Եւ ին
ամենեքեան լցեալ Հոգւովն սրբով, և 'ի նմին ժամանակի շը-
նորհեցաւ նմա այր մի երանելի, ձեռնադրեալ յեպիսկոպո-

առաքինիող, ընդ նմին լուսաւորութիւն հաւատոց քոց 'ի մէջ
հրեշտակաց փայլատակմունս արձակէր, դրօշք քո դրօշք երկ-
նաւորք և տէգք նիզակի քո ճառագայթաւորք իբրեւ զլարս ար-
ծաթոյդ արեգական: Այս է՝ որ զահի հարեալ է 'ի սկզբան
պատմութեանս, եթէ զիւրդ հարացից բանիւ պատմել զայն-
մանէ, որ 'ի վեր քան զքանն գտանի: Բանո չորեքնիւ թեայս
աշխարհս կարէ ասել, և այս վիճակ ոչ ամենեցուն է, այլ՝
որ քաջն դեգերեցան ուսումնասիրութեան թուականի երկ-
բաշխականին, ապա և 'ի ծայրս ծագաց հատին: 'Ի մար-
գարէական աւետարանականն, որ է սկիզբն և ընծիւղումն, թէ-
պէտ ունէիր զայս ամենայն արուեստս նիւթականաց և պատ-
մօղ էիր դու երբեմն նիւթական: Այլ զնիւթոյն ունիս ըզ-
նմանութիւն, ընդ արուեսկին կշեցից զքեզ. դու պայծառա-
գոյն քան զարուսեակդ նշոյլս արձակես, արուսեակն զվեցա-
միս արուսեկէ և զվեց ամիս գիշերավարն: 'Կու աւուր աւուր
արուսեակ և 'ի վեր քան զարուսեակ. արուսեակ յայգուն պա-
հուն և եթ. իսկ դու 'ի իդ՝ Ժամն 'ի տունջեան և 'ի
գիշերի: Աւ եթէ զլուսինն ամից քեզ, օրինակ, յոյժ ծիծա-
ղելի է խմատնոց, բժ. անգամ 'ի տարւոյն վիժամ. ջանդ,
հիւծ, մանդաղածէ, կիսագունդ, խոնաւալից, կիսալոյս, հի-
ւանդոտ, գիշերագնաց, խաւարասէր, լուսատեաց, ողջանան,
պակասընթաց, խաւարատանջ, բաղում՝ անգամ 'ի թա-
գուստ մտեալ: Իսկ դու լիւլայն, բարձր, լուսասարաս, ա-
ւետաբեր, հրեշտակակերպ, ուրախարար, քաջալիրիչ, պայ-
ծառ և գեղեցիկ քան զամենայն հասակակից ընկերս քո: Այ-
լինչ բաւական քեզ բաւում ասել, որքան զարեղակն 'ի վեր
գտանիս, ոչ զնա թշնամանեցից և զքեզ գովեցից, այլ և
զքնութիւն նորա պատմեցից քեզ, լեզագնաց, թիւրընթաց,
կողմնաւոր, ստուերաշուք, հարաւարնակ, ձմեռնատանջ, ամառ-
նակէզ, թօնուտ, զարնանալին, երաշտուտ, աշնանալին, գի-
շերակուլ, առաւօտածին, ծաղկաթարշամ, դալարացամոք, կեն-
դանահալած 'ի ստուերս միջօրէի, կիսարածին աւուրն աղջու-
նի, իրաւի սմա: Այոյն կողեցին: Աւ ապա եթէ
դու զնաքեայ ճառագայթ ընթանալոցես, մանաւանդ ընդ նմին
գիտաւջիր և զայն գիշերաւ է ծածկեալ, ամպոյք է թապուցեալ,
փոշով է մշտացեալ, մրրկով է ալէկոծեալ: 'Կու արեգական

նմանեցեր, 'ի Հօրէ զօրացար, յԱրդուոյ քաջալերեցար, 'ի սուրբ
 Հոգւոյն լուսաւորեցար, 'ի գիշերի տեսանիտ և 'ի տունջևան
 Թախանցին ճառագայթք հաւատոց քոց, Լաացից առ քեզ
 և բան ինչ առականս. յամենայն կորննց աշացար, սրատես
 քան զարծուի, և արագալուր ես քան զմի 'ի հանդարտ ա-
 նասնոց, ոչ միայն զերկիրս տեսեր, այլ և զերկնից մեծն տեսեր,
 և զիօրքն Թողեր, զանցաւորն Թողեր և զանանցն առեր, 'ի բաց
 ընկեցեր զտիկնակուռ Թագ Թագաւորին, և ահա կայ պահի քեզ
 անձեռագործ պրակն, զոր ընդառնելոց ես յամենասուրբ ձեռացն
 Վրկառտուի, Թէ որ Թողցէ վասն Լեւտարանին զհայր կամ
 զմայր, զքորս և զեղբարս, և զամենայն ստացուածս իւր, զհա-
 բլւրապատիկ աստն ընկայցին և զկեանսն յախտենից աշխար-
 հն, որ ոչ անցանէ. Օայս աղքատի ումմն գիւրդին է
 առնել, բայց առն Թագաւորի իբրեւ զքեզ անհնար է. Լպա
 եթէ արացէ որ որպէս տրարերդ, մարգկան անհաւատալի
 հրեշտակաց զարմանալի, Լսուածոյ նմանելի, որ եթող զան-
 Թիւ բիւր բազումն հրեշտակաց, և եկն 'ի գծուծ կերպարանո
 գաւա մարդ. Վր զործդ Լսուածոյ նմանի նա բոլոր աշխար-
 հի եղև կենաց և փրկութիւն, և դու բոլոր աշխարհի բացեր
 զդուռն կենաց և փրկութեան քոյն իսկ յաշխարհիդ հայրե-
 նի, Հաւատքն պահեցան, եկեղեցիք շէն մնացին, վկայարանք
 'ի խաղաղութեան, քահանայք 'ի քահանայութեան, պատա-
 ըագք 'ի սեղան, Սարգսրէք յինթերցուածս, Լապեալք 'ի
 մխթարութիւն, Սաղմոսերգուք յօրհնութեան, Կուսանք 'ի
 կուսութեան, Կրօնաւորք 'ի սրբութեան և ամենայն որ յիւ-
 րաբանչիւր կարգի, Լհաս լուր առարինութեան քո յարե-
 լից մինչև ցգատրին, 'ի հարաւոյ մինչև ցհիւսիս Վրեցաւ ա-
 նուն մարտիրոսութեան քո յոսկի տախտակս ընդ առաքեալն
 և ընդ նախակայսն, ընդ հայրապետն և ընդ եպիսկոպոսա-
 պետսն, Համանգամայն և 'ի դպրութեան կենաց յերկնս.
 Օգոյշ լեր սքանչելի, որ այսչափ մեծամեծաց արժանի եղեր,
 և յայոչափ բարձր վերացար. հասեր հաստատուն կալ զյու-
 սոյն խալիսիս. և անհատ լեր սիրոյն, և համբերող լեր 'ի
 հաւատս ճշմարտութեան, զի մի վիշապն մեռեալ զուտն
 շարժիցէ վասն կենաց քոց. Օհ Թէ մինչ աղայն էիր յաղ-
 Թեցեր նմա, 'ի չափ հասեալ գիտեմ Թէ առ ոսն կտեսն

դամենայն մեքենայս չարի նորա: Եւ որչափ մեղքս իմ' ոյժմ' զբեղ սիրեն, անմարժ էր զոյն ընդ բանիս: արկանել պատմութեան, բազում մաղաղածի ծախք լինին, բազում անգամ յառաջ եղեալ քո սիրոյն Մատթոյ. և այժմ' 'ի մերմէ բարեխօսութենէ և յամենայն սուրբ ուխտի եկեղեցոյ յանձն արարեալ զքեզ Հոգւոյն սրբոյ, Տէր ընդ բեզ. ամէն: Սկայդ Վրիստատի չարչարակից խաչնն 'ի հրեշտակաց փառամատոյց, պատմութեանս զարգարեալ, անգարչ որդեակ իմ' Սալէ Լլուանից Լլքայ, Վիւտ եպիսկոպոս տէրամբ երկրիս ամութիւնց 'ի հեղգութենէ չկարեմ համարձակել ասել բան միսթարութեան յաղթողիդ աներեւոյթ պատերազմիդ, որ ոչ 'ի մարդկանէ առեր քաջալերութիւն: Եւ զոյժ ահեղ զքութիւն Վրիստատի քեզ յօգնականութիւն կոչելով, վերագոյն դերադանցեալ քան զքոյր աշխարհս բարձրագոյն գտեալ: Բայց արդ զքեզ հաւան ամեալ քոյով ժուժկալութեամբ, աղաչեմ զի ախորժ և անոյշ ողջոյնս իմ' քեզ թուեացի, այլ գոհարանելով զքո բարեբարութենէդ ո՛վ զօրականդ Վրիստատի ոչ ունի աղքատութիւն տգիտութեանս խնդ կազմութիւն պատրաստութեան, զի և ոչ նիւթ ինչ ճարտարեղ իմաստութեանս խնդ համբերել կարացէ կիկել զդեստ ինչ գովութեան քում ազնուականութեան: Եւ մանաւանդ եթէ ամ' իսկ հռետորական փիլիսոփայքն աշխարհին Յունաց 'ի մեռեղի դուրսեցնին և ոչ փոքր ինչ հետազօտութիւն կարացնն անկանել: Եւսել զարժանն անհնար է զգովութիւն հոգեւոր յաղթութեանդ, վտան զի դու ծանեար սիրելով զՄատթա՞ յամենայն սրտէ և յամենայն անձնէ, և յամենայն զքութենէ զամենայն ինչս և զմեծութիւնս փոխանակեցեր ընդ միայն ամենայնի: Օր զնա ընդ քեզ հաշտունելով ոչ միայն զերկիրս, այլ և զերկրից մեծութիւն առեալ ըմբոյննեցես: Հրաժարեցար 'ի զոհիցն ճենճերաց դիւանոյ հեթանոսաց և ահա եղեր հոռանոյշ 'ի Վրիստատ Յիսուս. որ հասեալ մինչև յարեմուտս, հաշտեալ ծառայեալ և բերկրեցոյց զամենայն հոգիս: Թաղեր զմեծութիւն երկրային, որ առիթ է մեղաց, ժաւանդեցեր զարդարութիւն հանդերձ երկնային մեծութեամբն, հեռացար բնաւ իսկ 'ի զքօռանոց աշխարհիս, մերձեցար 'ի Վրիստատ. որ է նաւահանդիստ խաղաղութեան:

Այս դուռերն ալ զընաւ իսկ 'ի մի տեղի ասացից, եթէ էիք մարդ, և եղեր հրեշտակ, ունէիր յազգայինս յերկրի, և դրտան եղբարք 'ի յերկինս: Ի՛նչ մահիանացու, և եղեր անմահ, այլ արդ վասն զի համարձակութիւն ունիս առ Վրբիտոս, բազում մահիանացուաց կտրես տալ օգնականութիւն, ցանկալի թո՛ւ հրեշտակաց, վա՛րդալի ի մարդկան, առաւել անձկալի ինձ հեռացելոյս 'ի չլինելոյ մարտակից քեզ յաներեւոյթ պատերազմիդ, ամենաչար սատանայի: Բայց արդ տղա՛նմ, փոխան ասեմ՝ չունել փնտրի 'ի մտի չալիլ զեմ հեղգութիւնս, լուսաւորեալ զեմ տրտմութիւնս քո տղունաքեր թղթով, դու եղեր չարչարակից Վրբիտոսի, նմանեալ նմա ամենայնիւ, զի թէ՛ նա 'ի վերայ խաչահանուացն աղաչէր չալիլ զմեզս, որչափ ևս առաւել քեզ արժան է թողուլ զեմ հեղգութիւնս: Օ՛ր այն՝ որ արար զքեզ որջ հոգւով և առողջ մարմնով, և իւրում որդէգրութեան արժանաւորս, նոյն և շնորհեցէ մեզ զքեզ տեսանել յամենայն առաքինութիւնս և վայելել 'ի քո շնորհալից վարս, զորջ լինելով 'ի Վրբիտոս լինիցիս: Իսկ մեզ բաղում ժամանակս պարապեալ և լցեալ սիրովն Վրբիտոսի:

Վ ԷՆՈՒ ԼՆԱՊԱՊՈՒՄ:

Յետ տեսանելոյ իմ զգլուղն Լեւտարանոց զնացի անտի 'ի բլուր սրբոյն Վ Էնոնդեայ, որ կայ յարեւելս հիւսիսոյ նոյն գեղջ 'ի զուարճալի տեղւոջ, 'ի վեր բարձրացեալ 'ի գօտիս լեւանոյն՝ Վիզապոյատու, հայելով 'ի դաշտն փաբր Սիւնեաց, որոյ շրջապատն է թաւաթուփ անտառ, յորում են մըրդաբեր ծառք, ընդ որս և շագանակ շատ, 'ի գագաթան բլուրոյ կառուցեալ կայ եկեղեցի յանուն սրբոյն Վ Էնոնդեայ, 'ի հասարակ քարանոց, սաղաչէն և անխն, շրջապատն սենեկազարդ և պարսպապատ քառանկիւնի ձեով, 'ի հնումն մեհաոտան միաբանից, իսկ այժմ ամայի մի միայն 'ի հանդիսաւոր աւուրս դան քահանայք 'ի մերձակայ գիւղօրէից, վառեն զճրագ և ժողովեալ զնուէրս վերադառնան 'ի տունս իւրեանց թողլալ զեկեղեցին դարձեալ յամայն դրութեան: Ի շրջապատի մենաստանիս գոն բաղում գերեզմանք, ընդ որս է և գե-

բեզման Գալուլայ վարդապետի աշակերտի Գալսեփայ Աբ-
ցախեցւոյ:

Պատմին Տերունիք, թէ աղգականը՝ Վէսնդ երիցու՝
որ նահատակեալ պատկեցաւ Մարտի աշխարհէն, որսնեալ 'ի
դաւառին Սարանդու, գտին զմասն նշխարաց նորա և բերեալ
եղին առտանօր, յորոյ վերայ կառուցին զեկեղեցի, և յօրէ
անտի յատկացեալ է 'ի մէջ դաւառի նշանաւոր ուխտա-
տեղի և անուանի սուրբ Վէսնդ:

Ի Կառն Տողայ:

Իջի 'ի մեհաստանէս տղմաշատ ճանապարհաւ և հա-
սի 'ի լեառն Տող, որ է սեպհական կալուած մեկը Լիւս-
նայ, պտուկ լերին գոգցես ամբարձեալ է յամպս և 'ի նմին
իսկ բարձրութեան գոյ սաղաշէն եկեղեցի կառուցեալ 'ի մէկը
Լիւսնայ, քանզի ունելով սա 'ի մտի շինել անգամօր զհզօր
պարխոյ բարձր աշտարակօք 'ի պաշտպանութիւն յերեսաց զա-
նազան թշնամեաց, վասն որոյ պատրաստէ զնի թս և փու-
թայ զգլխաւորութիւն իւր ամէկ 'ի կատար, Բայց այր ամն
բանորակ շտապու արագէ առ Վտախր 'ի խառնուրդս Լի-
ւսնայ 'ի Կուր, և պատմէ նմա զգլխաւորութեան մէկը Լի-
ւանին զրգուելով զնա 'ի բարխութիւն, ոսէ թէ, և մէկը
Լիւանն խորհի սպստամբել 'ի քէն, վասն որոյ եղեալ է 'ի
մտի կառուցանել զհզօր ամբոյ 'ի գագաթն Տող լերին. ո-
րոյ յաղթութեան հարկաւորի անշուշտ մեծամեծ աշխատու-
թիւնս Օպրանայ Վտախր 'ի սոյն անակնկալ բան, և խոր-
հի խզել զկապ սիրոյ իւրոյ և միանդամայն կրտսանել զնա
չարաչար մահաւամբ, ոսկայն սենեկապետ Շահին մտերիմ
բարեկամ մէկը Լիւսնայ յայտնէ 'ի ծածուկ զանցիցն ան-
ցելոց, և խնդրէ յոյ իմ կերպ շրջել զբանն, որ յաղագս շինու-
թեան բերդին: Ս'իկը Լիւան 'ի քնէ հանձարեղ ամապա-
րեալ արկանէ զՇահն եկեղեցւոյ և սկսանի անընդհատ շինել
զայն: Իսկ 'ի կոշիւն նորա առ Վտախր՝ զամենայն ամբաստա-
նութիւնս թշնամեաց 'ի դերն հանէ և արդարանայ տակով
թէ, և Լիւսնայ յաւիտեան կանց, չեմ ես երբէք մտադիր 'ի կառու-

ցանկէլ զընդդէմ և ապաստանել յառաջինակ Իսնամակայէդ, այլ կամիմ նորոգել դռերակ եկեղեցին զհաւաքեալն յինոց նախնեաց, զի է տան Բարսեղ և անդի աղօթից հասարակաց, և Իսնամ բանիւ ճորայեալ զանձն իւր 'ի մահաւանձ, ընդունի պարզեա մեծամեծս, բայց այլն քու գլխադարս գտաի և մեռանի:

'Ի հիւսիսական լերնա 'ի ասիւրակ տեղոջ 'ի վայելուչ վայրի կայ հոյակապ մեծատան կառուցեալ յերկուց վարդապետաց 'ի Սարգսէ և 'ի Սարգանայ 'ի Թուին Հայոց ողէ. բայց 'ի հասանել ցկէս շինուածոյն մեռանի վարդապետն Սարգիս, և զԹերիւթիւն շինութեան 'ի կատար ածէ վարդապետն Սարգան:

Եկեղեցին միջակ է մեծութեամբ՝ շինեալ 'ի կախածոց քարանց և աւարտեալ սրածայր գմբէթիւ. դռք տեղանոյն է քերութաքանդակ և գեղեցիկ, զառաջեաւն տնի զսագաշէն դաւիթ, որանօր են գերեզմանք երկուց վարդապետաց Սարգսի և Սարգանայ, գեղեցկութեանդակ խաչ վիմօք պատուեալք: Հօսք 'ի դաւիթն է մեծ սագաշէն եկեղեցի, որոյ դռան անկանի 'ի նոյն խի գաւիթ, և անուանի Թիւրաւան կամ Ղաթիչ:

'Իսն. ևս տեղոջ են կացարանք միաբանից, բայց պարիսպն աւերեալ 'ի հիմանց:

'Իրբ տեղւոյն զուարճալի զարգարեալ քաղցրահամ սղերբք, բարձրաբերձ անառօք և անուշահոտ ծաղիք, 'ի բարձրութենէ անտի երեկն ընդարձակութիւնք դաշտաց և ձորոց, ունելով 'ի Թիւիանց և զծաղկազարդ լեռն 'Իլիսիսայտու. ճաւ էր ինձ՝ երբ տեսի, զի մեծատանն այս կայր կիսով չափ աղբալի և ճահճացեալ 'ի կաթլաց յաճախելոց, զի փոխանակ անուշահոտ կնդրկաց բուրբէր հոտ դժօխային, բայց այժմ դոհօւի Բարսեղ, զի Սահակաւ Սաթուղիտն աւմենայն Հայոց տէր Ներսէս առաքեաց իմով վերականգնութեամբ զվանահայր արեղայ. և դոյ յոյս՝ թէ վանքն այն գոցէ վայելչութիւն. արդէն ժողովեալ կան աշակերտք բազումք 'ի շրջակայ գիւղօրէից և շարունակի այժմ մասնաւոր ուսումն: Եւ 'ի գիւնատանէ սրբազան Բաղդասար Լոբ Լ-

պիտիպատի հանեալ զարձանագրութիւնս սորին գրեցի յիմում առաջին ձանադարհորդութեան իսկ այժմ՝ որպէս գնդկարագրութիւնս սորին նոյնպէս և զմնացեալ արձանագրութիւնս գրեցից ատանօր, որպէս և զմնացեալ արձանագրութեան Վազի վանաց յիւրում անդառն:

Ըրշահադարձիւն ալոր լանդ:

Ի թիւն ողն. Ես աւեր Արդանէս շինեցի զեկեղեցիս և զցրուեալ վեճակս, հաստատեցի և զհայրենիքս, և արձանի գրեցի հանապաղ ուրբաթին անցիշատակաց ժամն, և տարւոյն ժամ ինձ և ժամ Սարգսի, յինանցն ա՛մ ժամ Սիտաանէս և զբօրն, ա՛մ ժամ Սովորին իմ՝ քաւեր սրգւոյ, ո՛վ խախտե՛ մեր մեղացն աւեր է առ Ըստուած:

Ես Վիլքոս օրդի միարանեցաք սուրբ սխախտե՛ աւեր Արդանէս իւր կամաւ զառաջ տունն ինձ երկաւ և ես իմ՝ հալալ արդիւնն ընծայարեցի ՚ի սուրբ եկեղեցիս, ժամն տալունն առնեն ա՛մ օր ինձ Վալքոսա, ապա Վաւլաբայ, որչափ որ այս եկեղեցիս հաստատ է, մի՛ ոք խախտնեցէ յազգ ազգ:

Ի վերայ պարտանդանի խաշն՝ որ ՚ի Ռջ Գաւթի:

Ես աւեր Արդանէս կանգնեցի զեաշտ ՚ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ:

Ի ճախոյ իողն:

Յիշատակ է սուրբ Տաճարին Կաթողիկէս Տղեցի Սարգսի օրդի Սայուն և իւր կողակից Հերիքնաղին թիւն ա՛ճիկ:

Ես է տապան աւեր Սիմեոնի օրդի Սեւրոպ վարդապետին. թիւն ա՛ճհր. Լուսահողի մէլք Եղանն ձեռնադրել տուաւ և պիտիպատի կարգեց Կախայ վանիցն առաջնորդ, որ եկի հաստատեցի սուրբ աթոռս. ՚ի թիւն Հայոց ա՛ճիկ ին առ Ըստուած վտակեալ, ո՛վ որ կարդայ մէկ բերան Ըստուած սղորմի ասեն:

Տղ 41-դ:

Յետ ընթեանոյ իմ զամենայն արձանագրութիւնս
մանայն և յետ համարեայ զսեղանն սրբութեան իմն անախ
'ի ստորոտս լեւին 'ի գիւղն Տղ' 'ի հոռմն Ղաղարալար, շի-
նեալ 'ի զառ 'ի վայր տեղաջ և շրջապատեալ հոտաշինն
պորտպառ, բնակիչք են Հայք, տունք ութսուն: Սահմանա-
գլուխ է նահանգին Տիղակա և սեպհախան կալուած մեծա-
նուն իշխանաց Հայոց մէջք Ազանեանց: Անի դարաշէն և
կեղեցի 'ի վերայ չորից մայրեւանհիւս սեանց կառուցեալ 'ի մէ-
լք Ազանայ որդւոյ Ղախա վարդապետի գաղթեալ 'ի դա-
ւառէն Տաշաց 'ի գիւղէն Արաուզոյ, և որսէս պատմի՝ յազ-
դէ Տայինեանց կամ Առաւմէյիքեանց: Շուրջ զարով է ա-
մուր պարիսպ, ուրանոր են և գերեզմանք պատուելի իշխանաց
որոց տապանադիրք գրին 'ի ստորեւ:

Տանիք սոյն եկեղեցւոյ, բարեայ խաչեալ նորին և զան-
դախատանն նորոգեցան 'ի ձեռն միւս մէջք Ազանայ վասն
յիշատակի հոգւոյ իւրոյ և ծնողաց: Յաջ կրին այսր զեղջ է
սազաշէն եկեղեցի և անապատ կառանաց, շուրջ զորով գառ-
նին գերեզմանք պատուելի արանց:

Անդեն բնակիչք, թէ սոր ամն 'ի սերնդոց իշխա-
նացս բռնագատեալ ընկալաւ գերանս Սահմանի, և յետոյ
զղջացեալ տարաշխարհաց, և 'ի նշան ճշմարիտ Ժրմեանդա-
թեան կառայց զեկեղեցին աւերք Ստեփանոսի և զանապատն
Կառանայ:

'Ի շինամբն տեսնել մեծաշէն պալատ մէջք Ազա-
նայ, յորում արդէն բնակին տաճկացեալ արդախանք նորա,
վասն զի 'ի ժամանակս Խորասին խանին գլխադարա գատե-
ցան զլեւաւորքն տան այսր իշխանի, և առ 'ի գերմանիլ 'ի
մօտալուստ մահաւանի թողն զհայրենի կրօնս և դարձան 'ի
Սահմանախանութիւնս Արդէն զարմանալի է, թէ այնպիսի տաճ-
կացեալ սերունդք առաջի աջոց ունեւով զհայրական մահա-
ւանս նախնեաց իւրեանց և հայր՝ զկալոյ տպառւած դռեալ
նշ ամուշէն, և նշ վերտալն դառնան 'ի հայրենի կրօնս:

Արխանգելսկին և Կոստանտինոպոլի Տոպայ:

Այս սուրբ Յովհաննէս եկեղեցւոյ գլուխն նորոգեաց
Վաղստ վարդապետի որդի մէլքը Աղանն յիշատակ հոգւոյ
իւրոյ որ կարգոյ՝ մէկ բերան Աստուած ողորմի ասէ:

՚Ի վերայ Կոստանի մէլքի Ագանայ:

Այս է տապան մեծին մէլքը Աղանի որդի մէլքը Ա-
սայոսն. և էր սա իշխան կարգեալ Աստիւր Շահին լիք ամ
տիրեաց երկրիս Տիգակու և արար բազում քաջութիւն և
յաղթութիւն ընդ անօրէնսն. և էր ինքն պարթւէ յոյժ զօրա-
ւոր քան զսաւաքնսն իւր. և թիւ կենաց նորա կամ ամաց լիս-
նանեցաւ թմին ձմէլ. որ ընթեռնաւ, մէկ հայր մեղայ ասէք
ամէն:

՚Ի վերայ միոյ Կոստանի:

Այս է տապան քաջազօր իշխան մէլքը Աղանի որ-
դի պարսն մէլքը Արամին, որ շատ սիրահան էր Աստիւր Շա-
հին, յառաջ վանճանեցաւ հայր սորին, որ շարաթ ունէր
Աստիւր Շահին, մէլքը եղաւ այս Սահալին:

Ինչ սյուղիկ տապանաց են նոյնպէս գերեզմանք սե-
րնդոց նոցին, այն է քաջ իշխան Օհան բէգի, Ռաւա բէգի,
Ռադր բէգի, Յօսէփ բէգի, Ռանիկ բէգի, Ասայեայ բէգի և
այլոց:

Վերադառնալ:

Ի վերջիկ դեա բոլեալ ՚ի բողոքաց Վիլայիտյոս լերին,
իջանէ ՚ի վտօր Սիւնիս, և դնացեալ թափի ՚ի գետն Արատիս,
Սակոյն յեղանախ ամարան սուրաի ՚ի դաշտամիջի և չժամա-
նէ յԱրասիս, ուստի ՚ի գործոյն առեալ ասեն Վառա չոյ
այն է ցամաք դեա: Ունի յինքն զհամեղաճաշակ ձկնոս. և
է սահմանադլուխ երկաց զառաւոց Տիգակու և Սարանդու:
Ատի ուղղեցի զգնացս իմ ՚ի գլուխ լերինն Վիլայիտյոս
և համբարեցի զփաշի նշխարաց հազարաւոր սրբաց, որք դառն

տանջանքը կոտորեցան անդ։ Ուխտաւորք յաճախակի բա-
նալով անտի դէող սրբութեան, վասն որոյ խորանկեալ կայ
գութ գերեզմանաց յետ Սառայ լերին առաջինն է սա բարձ-
րութեամբ 'ի վերայ այլոց լեռանց եղելոց 'ի նահանգին 'Վի-
ղակու։ Յաղագս տօնելի նահատակացս զբէ պատմիչն Լըռա-
նից այսպէս, , , Յառաջագոյն քան զտեսչաւորիլ անառն Լ-
թանասայ Լըռանից աշխարհի, 'ի թշնամեաց հրդեհնեցան
վեայարանք 'ի 'Վիղակայտ լերինն, որ 'ի ժամանակս Սաչա-
կանայ Լըռանից արքայի և Վառնիկայ Լմարասայ եպիսկո-
պոսի յայտնեցան, որոց անուանք են այսոքիլ, սուրբ Սովէս,
սուրբ Վանիկէլ, սուրբ Լաղիս, սոքա դուրվ որդիք Սանե-
սանայ արքային Սաղբութաց, որք աշակերտեալք սրբոյն Վա-
րդգորիսի և գեւ և ահա այր ընդ նոսա աստ են սոքա 'ի լեւ-
սքն 'Վիղակայտ աշտպարեալ խոտաբուս կենեք, որոց զկնի
եկեալ արխնարբուն Սանեսան 'ի սուր սուսերի արի զնոսա
ն թ նաւասարդի ամուղոյն, որոց բարեխօսութեամբ միշտ գը-
թացի Լստուած աշխարհիս Հայոց և Լըռանից, , ,

Նախ Երեսն

Յետ համբուրելոյ իմ գիտչի նշխարաց երջանիկ նա-
հատակաց վերադարձոյ 'ի գիւղն Նախ երեսն . որ անկանի
յարեւելս հարաւոյ գիւղաբաղաբն Տոլայ, Բնակիչք են Հայք
տունք քան և երկու վայելուչ է դիրքն և զարդարեալ հո-
վանաւոր ծառովք, Լստ է եկեղեցին՝ զոր կառոյց յանուն Լստ-
ուածամօր Յակովբ վարդապետ մէլեք Թանկեանց 'ի Թուին
Հայոց Խճլա ին . թէպէտ փոքր է շինուածն, բայց լի բաւականին
շքեղ, կաթուղիկէ սորին մնոյ դեռ ևս անկատար վասն արա-
գահաս վախճանի յիշեալ վարդապետին։ 'Ի մէջ հարաւային
լուսամտի շինեալ կայ օձաձե արձան, որոյ վասն պատմեն ծե-
րունիք, թէ սրտմտեալ երբեմն ճարտարապետի սորա 'ի վե-
րայ աշակերտի միոյ բարկութեամբ ասէ, , , 'ի օձէ հարկանի-
ցիս դա, , և ըստ դիպուածոյն 'ի նմին խի աւուր 'ի բառ-
նալ աշակերտի նորա զբարձ խածանէ զնա օձն, յորմէ Թուա-
ւորեալ մեռանի, վասն որոյ 'ի նշան արագահաս բանից զըդ-
ջացեալ աշակերտին խնդրէ 'ի նմանէ տալ քանդակել զօձա-

ձե քար 'ի յիշատակ մշանջնաւոր և 'ի խրատ ամենայն ստա-
հակ աշակերտաց :

Կալուածս այս պատկանի աղնուատահմ Հայկազն Սիր-
ղարեղեանց , ուր կացեալ վայելեն յազգէ յազգ մինչև ցայ-
սօր ժամանակի :

ԼՅՈՒՆԱՎԵՐԱՆԻՆ այս բնիկացի :

Եւ Յանուր վարդապետ աշակերտ Խաչկայ վարդա-
պետին կրճանցւոյ , յազգէ թանկանց , առաջնորդ կարգեալ Հայ-
րապետեն Լլուանից աւառն Լաւմալի քանի մի զխորեկից
Վազանոյ (այսինքն ծմակայնոյ) , ոչ թողն մեզ բնակել
'ի հայրենի ալմառն մեր , այլ ուր և շրջեցայ , ոչ գտի առա-
ւել քան զայս և հաճեցայ բնակիլ տառ , և հորդել դռուս ,
արարի տեղի բնակութեան , և սկիզբն արարեալ շենքի զե-
կեղեցիս 'ի կաթաղեկէն յիշատակ հոգւոյ իմոյ և ծնողաց ի-
մոց Հօրն իմոյ Վալվաթի և մօրն իմոյ Սարկաթն , և դայ-
եակ սնուցիչ քեան իմոյ Սառային . յեղեցեք 'ի Վրխատա թը-
զին անձլմ :

Թաղլար :

Վաւղս այս շենեալ կայ 'ի զառ 'ի վայր տեղւոջ հան-
դեպ Տոլ լերին , բնակիչք են Հայր տունք երկու հարիւր ,
զալթեալք 'ի հին զխորապարէն թաղլարայ , եղևոյ 'ի թի-
կանց Վիկտորայտ , ուստի եք վերջոյրեալ վարդապետն Յո-
հաննէս մէլեք թանկեանց :

Հայկազն կենաղ Սատաթով 'ի ձեռն Սեհաթ Վա-
լի խանին որդիսի և իցէ միջոցօք սեպհականեաց զառ հան-
դերձ բնակչօք , իսկ զինի մահուան նարա համաթաւեցաւ դար-
ձեալ 'ի թիւս արքունի հպատակաց . ունի զՀոյակապ քարա-
շէն եկեղեցի ըստ բաւականին լառ :

Հարկարար :

Եւ զխալ լայնանիստ շենեալ 'ի հովտս սպիտակ Խալ

անուանելոյ, բնակիչք են Հայք, տուրք Հարիւր, արդատաւ որ է տեղին և այդաւետ. և թժեկնք բողոսմբ, յորոց ելանել մե տորս և առաքի 'ի վաճառ. 'Ի շինտակնն զոյ սողաշէն եկիլ զեցի կառուցեալ 'ի թռին Փրկչին 1702, և Հովնառ ալս երկայնեալ ձգի զդեան Երասխ և զքաղաքն Պապուն, թռեալ Պրանք, որ մի էր յերկառաւան նախանկայ աշխարհին Երցալտու, որ յոյժ պաշտօնի բառ տեղւոյն դրա թռեան:

Պատմեցին մեզ բնակիչք՝ թէ 'ի կործանիլ միոյ որ մայ Պապուն քաղաքի երեւցաւ 'ի նմին վրաւածոյ մեռեալ մի կանգուն կայեալ յառին Օսմանցի Հանդերձիւ, և թէ վասն էր, չգրահն:

Ելի ասալի ուղղելով զգնացս իմ 'ի գիւղն Սանք, որ մերձ է նմա միով տողարիդաւ 'ի լանջալորմ տեղւոյ. դիւրն վայելուչ, օդն և ջուրն զովարար, սակայն խիա առ խիա թռ թռնիք արդեւուն զարժումն առողջարար օգոյն, բնակիչք են Հայք, տուրք տասն:

'Ի ներքին ծայր գեղջն է սուրբ ախան սպիտակ Կապ, կառուցեալ յանհարթ քարանց միջակ շինաւածովք, բայց որ պէս երեւի 'ի կանգակաց կաթմուղիկաւոյն Եղուանից է կպիւ կողտարան այսր նախանդի. և ասանոր դանին բիւրեղեայ սպիտակ խաչ. առ որ յաճախեն տխաւարք բաղումք զեն մամր խոյրց և զուարակաց:

Եւ անդու թռամբ հաստատեն ամենեքեան, թէ սա է լանջախան խաչ սրբոյն Վրիգորիսի Եղուանից կաթմուղիկաւոյն, զոր շնորհաց նմա Վրիգոր լուսաւորչն 'ի ժամ առաքելոյ զնա յԵղուանս, և յեա սոսկալի նախատակութեան նորտ մնացեալ 'ի ձեռս հաւատացեաց որպէս սրբազան աւանդ, ուր կան անկորուստ պահեալ որդւոց յորդիս ցայսօր ժամանակի: Եպս կառուցեալ յանուն նորա եկեղեցի՝ արարեալ են զսա Եպիսկոպոսարան 'ի պառլա այնր խաչի և սրոյեալ առանձին նմա զվեճակ:

Երանոր տեղի զկոնդակս չորից կաթմուղիկաւոյ 'ի հաստատութիւն այսր աթոռոյ, այն է Յովհաննա, Եսայեայ, Եկրտիկ և Սիմէոնի, որք որդւոց յորդիս մնացեալ 'ի սերունդս Սրապիան քահանայի, այժմ ևս վերակացուի այնր եկեղեցւոյ և խաչի:

Պատմին ձերունիք թէ անդգոյշ պտտահմամբ այրեցան ամենայն ծրարք թաշկինակաց խաչին, ընդ որս և խաչն, բայց սլինչ դռնալ զվնաս, միայն սափաւ ինչ ճեղքեցաւ ընդ մէջ, որ յետոյ արծաթասլառ արարեալ պահպանի զգուշութեամբ:

Հուպ յեկեղեցին է դերեզման Սէլեջան բէգի ջալալանց պատուեալ հոյակապ մահարձանաւ:

Արշապատ—Լէւն որոս 'ի ճակատ եկեղեցոյն:

Եւ խնեցաւ իճճգ. այն տարին էր Ռահմադ խան. յիշատակ է զանգահատունս Սուրբի որդի () վանէս եպիսկոպոսին:

'Ի վերայ ասպանի Սէլեջան բէգի:

Եւս Խումար որդի ջալալին կանգնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն հոգւոյ որդւոյ իմոյ Սէլեջանին, որք երկրպագէք յաղօթս յիշեցէք. թմբին ջնէ. որ երկասարդ ժամանակին 'ի Վրկտոտ փոխեցաւ:

'Ի վերայ թոյ Բեծ խաչի:

Եւս Աբասի որդի Խլանս կանգնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն հոգւոյ որդւոյ իմոյ Ռասուդարս, ով որ կարգաբ. յիշեցէք 'ի սուրբ աղօթս ձեր, աղաչեմ 'ի թմբին չո՛ւն:

Այս է հանգիստ բարեպաշտին Ռասուդարայ, որ կէս աւրեա ժամանակաւ փոխեցաւ 'ի Վրկտոտ:

Խոսարարիւն:

Յետ մտանելոյ իմ 'ի գիւղն Առաքել, որ անկանի 'ի վերջին ծայր գիւղօրէից Արցախայ և յետ կատարելոյ զբոսանձնեալն ինձ գործ 'ի Սէհակաւ կաթողիկոսէն, կաթեցայ տեսանել և զկամուրջն Խոսարարիւն (այն է Աստուածաշնորհ)

ուստի վասն երկիւղե ճանապարհին առի ընդիս զլուստայն գնւ-
ւորս և հասնի 'ի նոյն կամարջ, սրկայ 'ի նեղացս Տիրի ի-
բն 'ի վերայ Արասի գետոյ, ուրանօր մերձեալ են լերին
'ի մի մայր կողմելոյ զկիւծն անձուկս, քոյց Արասի ուժ-
գին յարձակմամբ բացեալ է 'ի քարանոց զճանապարհ հա-
տանելոյ զԹանձրո թխնս ապառաժից, ուր յերկոց կողմանց
հաստատուն կան քարինք, յորոց վերայ անկանին երկրքին
կամարջք Խոտաթիլին անուանեալք:

Բաժնն կամարջն՝ սր այժմ աւերակ, կառուցեալ
կոյ իննանիեայ համակ 'ի սրբառաշ քարանոց, որոյ երկայնու-
թիւն երկու հարիւր կանգուն, չորս ակն կամրջնն կան նա-
վին դրութեամբք: Իսկ միւս մնացեալքն աւերակ: Չունի
դարձանադրութիւն ինչ՝ յորոց մարթ իցէ զիսկ, ուստիա-
նուն կառուցանողին ամենեկն անյայտ: Սակայն 'ի հոյակապ
շինուածոց և 'ի հնութեանց երեւի շինեալ յիշխանաց Սիւ-
նեաց:

Իսկ միւս կամարջն 'ի ստորե քան զնա հեռի միտ-
ապարկըս է աղետաշէն տան և հինգանկեայ, որոյ երկայ-
նութիւն երեք հարիւր վաթսուն և չորս կանգուն: Շինու-
թիւնն անշաք՝ կառուցեալ 'ի Շահ Բրասէ Պարսկոյ:

Արասի գետ սեղմեալ 'ի կիւծն արայիկ քարանոց հա-
նէ զահաղին գոլին, ուր 'ի տեղիս տեղիս այնքան մերձեալ
են ալուներ, մինչև անգամ մարթ է 'ի միայ կողմանէ 'ի միւսն
ստանալ:

Յիդանախ ամարան գետն Արասի ակնիտիլ բոլորովին
'ի ծոցս կրճից, վասն որոյ մեծ մասն յալիանց կամրջնն մնայ
'ի ցամաքի, իսկ 'ի գարնան յարդեալ զայրացեալ լնտ զվայրն
ամենայնիւ երբեմն բարձրացեալ քան զկամարջն արդեալ ըզ-
դնացս ուղեորաց: ստանաօր երաց զսակալի պատերազմ Հայկազն
Ստաթթով, ուր և խորտակեաց զդունդս Պարսկոյ 'ի 1826 ամի:
Թէպէտ կամէր անցանել առաի և գնալ 'ի Վաւրէժ, քոյց
վերադարձաւ յետս հրանմառ տէրութեան:

Զգիւրք գետոյն են վերջնն սահմանք Սասնաց տե-
րութեան ընդ Պարսկոյ, ուստի առանց զգուշաւ պահապանի
լթողուն ումք անցանել յայնիորս:

Լստի 'ի վեր բարձրացեալ իմ 'ի կտորս լերին Տի-
բի կոչեցելոյ՝ յաւերակ մեծի քաղաքի, իսկ այժմ գտարան ա-
ւազակաց, վասն որոյ ստակալի է շրջին գլխովին, մի միայն ու չի
սչալ չայեցեալ իմ 'ի դաշտ մեծին Փայտակարանի, և այն
եղև ինձ միսթարու թխն սրտի:

Փայտակարան:

Ի դաշտ բնդարձակ, ունի գհամանտն քաղաք յեզր
Կապիսական ծովուն, թուի թէ վտխարու թեամբ անուան կո-
չի Լանքեարան, ուրանոր թաղաւորեաց արքայն Սահաարուկ:
Սահմանակից է յարեւելս կոյս Սարաց աշխարհին. որոյ երկայ-
նութիւն ձգի 'ի լեռնէն Վարատաղայ ցձիլն Կապից. և
լայնութիւնն յաշխարհէն Սարաց ցգեան Լըրախ, և կամ եր-
բեմն ցլերինս Լըցախու:

Չդաանին արդէն 'ի նմին բնդարձակ տարածութեան
գիւղորայք Հայոց, քանի 'ի վաղուց անտի 'ի բանակաւ թե-
նէ Պարսից բնկալեալ են զօրէնս Սահմանի, և կան նովին կը-
րօնիւք վայելելով զբարութիւնս երկրին:

Աղբ 'ի բերան առեալ անմիսթար հառաչէ աշխար-
հէն Փայտակարանի զերսուտ փառաց խրոց և վայելչութեանց,
և որպէս զտղեկէզ ձայնարկու առաջն արկանէր խրոց ոյցե-
լուաց զգառալն արկածս, բայց ոչ յուստեքէ դառնէ զգեղ
խղիւղութեալ վերաց: Ընդանոր սղբալով ստացի, Փայտակարան
աշխարհ, դարձն զդէմն քո առ բարձրեալն Լստուած և աղա-
չեա հանապաղ զերեսս նորա, զի թերեւ գլխացեալ 'ի քեզ
դարձուցէ 'ի փառս առաջին, զոր վայելէր մեծաւ արանա-
նոր:

Տալի:

Յետ աւարտելոյ իմ զտեսութիւն այնոցիկ տեղեաց
վերադարձոյ 'ի Սելնիս 'ի հաշակաւոր վանս Տալի, մե-
նաստան չքնաղ կառուցեալ 'ի ոպառուած բարձրահայեաց
ձորոյ, որպէս գրէ Ստեփաննոս ()բէլ, թէ եկին և բնա-
կեցան աստէն 'ի գեղեցիկալոյր տեղւոջ. որ իբրև զբարձր

գիտանաց հայի ընդ արեւելս 'ի բաշում գաւառս հանգեց ին-
րանցն Վիզապոլսոյ, ուր բազմութիւնք սրբոց վխտից հան-
գուցեալ կանս յոյժ առաջատանս և վաղրն հարթայտաւ
շրջապատեալ բարձր և ուր լերաւք իւր կարախիմալերա կիսա-
բարդաւաճոյ վանիցն ձորք և խոխովք խորագոյն յոյժ ընդ-
արձախագոյն և գեղեցիկ, ընդ որ անցանէ ահագին զգնմամբ
դեան Սոսան, և ձորն այն լի այգեստանեօք և գրախտա-
ցեալ զանազան բուրստանօք, և հր տեղն 'ի վերայ բարձրա-
գոյն քարին, եկեղեցի խրթին անտաշ վանք կրաշարին ձուլեալ
յոյժ 'ի հին ժամանակաց յառաջ անտի սրբոյն Վերսիսի և
Սահալայ և սակաւ կրօնաւորք մշտաճան ճիշտութեամբ բնա-
կէին 'ի նմա:

Ըստ գրելոյ Սահալանտի (Օրբելանց Սենատանս
այս էր 'ի հնո մն անշուք կառուցեալ 'ի խրթին քարանց, 'ի
ժամանակաց անտի մեաց թարգմանչաց, սակայն Յովհաննէս
Լաբեպիսիպոս Լաւծնորդ այնք վիճակի յարգարեալ 'ի հրեշ-
տակէ Լաւծնոյ 'ի թաւն Զայոց յիւր, օգնականութեամբ 850
իշխանաց Սինեաց քակէ զհին մատուռնս, և 'ի նորոյ 'ի նմին
տեղւոյ կառուցանէ զհրաշալան բարձրաձեղան սխալի եկե-
ղեցի վայելալ կոթողիկէիս 'ի վերայ երկաց հաստահե-
լոյս սեանց յանտն երկաց դիտաւոր առաքելոյն Պետրոսի և
Պօղոսի բարդովին 'ի կախածոյ քարանց, որոյ երկայնութիւն
քառասուն և տիւն կանգուն, և լայնութիւնն քսան և չորս
ունեւոյլ յինքեան զհինգ խորանս խորհրդոյ սրբազան պատա-
րադիւառաջի մեծի տաճարին դոյ անշուք և փոքրիկ դաւիթ-
յորում է գերեզման բարեպաշտ ակնեւ Մարգ Խաթմանի
ամուսնոյ Տարայիճ իշխանի Օրբելանի, դուռեր Սոսանի Խա-
մայեւացոյ, կից հարաւային թրնոյ մեծի տաճարի է սիւնա-
ղարդ սրահաձե դաւիթ կառուցեալ 'ի Յովհաննէս Լաւծ-
նոյկիսիպոսի 'ի թաղաւորութեան Սմբատայ որդւոյ Լաւծնոյ
օժանդակութեամբ Սմբատայ որդւոյ Քաղաթէլի, յորոյնք-
քին ծայրն անկանի սաղաշէն եկեղեցին, զոր կառուց փիլիպ-
պոս իշխան յանտն սրբոյն Վարդարի մերոյ լուսաւորչն 'ի ժա-
մանակս տեսան Վաւիթ եպիսկոպոսի Սինեաց, ապա 'ի տէր
Յովհաննէսէ հրամանաւ Սինեաց թաղաւորին և յետոյ 'ի
Սահալանտէ Սեպուրաղոսէ որդւոյ Տարայիճ իշխանի (Օր-

բիւնաց 'ի Թաին Հայաց ճեղք: Ասան զի երկիցս անդամ
եկեղեցիս այս 'ի Հիմնաց խախտեցաւ: առիւ երկիցս ան-
գամ 'ի զանազան անձանց 'ի նորոյ կառուցաւ, յայտնաւ
կորս 'ի գլխի այսր գաւթի է զանգալաւուն մեծակ դրա-
թեամբ և սրածայր կաթաղիէիս կառուցեալ 'ի վերայ մե-
ցնց վայելչադիր սեանց: 'ի միաճառայր գաւթիս կից որակ մե-
ծի տաճարին է բերաւ բարանդակ փոքրիկ մատուռն, որոյ գոռն
անկանի ընդ մեջ տաճարին և 'ի նմին մատարան և գամբարան
մեծ վարդապետին Հայաց Գրիգորի Տաթեացոյ, առ որ յա-
նախն ուխտաւորք բազումք: ուրանօր զասնի և Մեհտարան
զոր ինքն գրեաց իւր 'ի դարձածութիւն, որպէս Մեհտարանս
այս նայեալս և պահարան նորս պահի 'ի պատուի, զոր առ-
գէնկար յօրհնեաց քոյր նորս Հախիսիմէ 'ի պահարանութիւն
այնք Մեհտարանի:

Հուպ այսմ գաւթի 'ի կողմն հարաւայ է միապաղաղ
'ի վեր բարձրացեալ սրանցի սիւն Կառուցան անուանեալ, զոր
'ի բաղնախոս քարանց կանգնեաց Յովհաննէս արքեպիսկոպոս
դէնի շինութեան տաճարին 'ի վերայ զանազան նշանաւոր սրբոյ
բերեւոյց անդանօր յիշխանաց Աննեաց, որպէս և զԷ (Օր-
բէլ պատմիչ, ի թէ յետ աւարտելոյ զեկեղեցին զամս մե-
ատառն, ապա կանգնէ մերձ եկեղեցւոյն հանդէպ գրանն հա-
րաւայ և սիւն մի զարմանալի յանուն սրբոյ Երրորդութեան 'ի
մանր քարանց պատուածեալ 'ի շաբլ կանդնայ, 'ի գլխի
այսր սեան զոյ կարակտակեալ շինած, յորոյ միջև բերա-
ւորանդակ խաչ, սիւնս այս 'ի շարժել ձեռամբ 'ի Հիմնաց
երկրի, որոյ վասն ասեալ հիմն սորս եղեալ կայ Զարաթա-
թեամբ 'ի վերայ սնդկի:

'ի կողմն հիւսիսայ՝ առ գրան մեծի պարսպի ընդ ո-
րով մտանեն մարանք վանացս, զոյ փոքրիկ եկեղեցի վայե-
լուչ կաթաղիէիս կառուցեալ 'ի Գրիգոր Աննեաց կպե-
կոպոսէ համակ 'ի կախածոյ քարանց: 'ի շրջապատ վանացս ձը-
գեալ կայ լայնարձակ հաստահիմն պարսպ ամրապնդեալ կը-
րտչապալս վիմօք, 'ի սմին պարսպի են բաղնաւոր սենեակք միա-
բանից, կառուցեալ կամարաշէն 'ի կախածոյ և 'ի հասարակ
քարանց, բնակարան առաջնորդին ան'անի 'ի սպասած քա-
րաքին 'ի կողմն արեւելց, որոյ դիմանողքն հայկին 'ի ձախ

անդընդամէջ, Բրտսօրոյ պարսպի յարեկէջ կռակ է փորբիկ բուրստան զարդարեալ զանազան ծաղկօր, 'ի վերին կողմն մեծի տաճարին դոյ սղելէր բարեհամ բերեալ 'ի մատակոյ վայրաց, վաճառ այս տնի նաե զայլ հարկաւոր շինութիւնս կառուցեալ զառաջինն 'ի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսէ հիմնադրէ սորին, և ապա նորոգեալ և յաւելեալ 'ի զանազան առաջնորդաց և յիշխանաց, վասն զի իշխանք Սիւնիաց որդէս հոգ կալան զշինութենէ և զվերանորոգութենէ այսր վանաց, նոյնպէս և 'ի զալ խրեանց աստանօր մատուցին զնշխարս սրբոց զբերեալն 'ի զանազան աշխարհաց, բնդ նմին և զառն Բարեկեանց սրբոյ Անտոքոյ զկաղմեայն 'ի Սասակոյ որդոյ Բարեկեանի, որ մասնաւորեալ էր 'ի Սիւնաց Փայտեն, նոյնպէս եղին աստանօր և զմասն 'ի հերաց սուրբ Բառուածոնի, և յետ այնորիկ հետ զհետէ լծէ վարդապետք և լծէ իշխանք փարթւանացին զսա զանազան պարզեալաշխարհութեամբ և արդիւնաբեր կալուածովք:

Գառիթ եպիսկոպոս առ 'ի փաթթամացոյցանէ զմե Նատանս գնէ 'ի տեառն Փիլիպպոսէ որդոյ Սասակոյ զգիւղին Բրծիւ խրովք սահմանօր և ընծայէ վանացս: Փիլիպպոս իշխան որդի Սասակոյ յետ կառուցանելոյ զեկեղեցի յանուն սրբոյն Գլորիոյն կարեկից եղեալ շնորհէ մեհառատնիս զսեպհական զիւղն իւր զՏաթև իւր ամենայն սահմանօրն: Սոլոմոն եպիսկոպոս առաջնորդ վանացն հաջորդ գտեալ՝ ընծայէ մեհառատնիս զսեկիակապ սուրբ նշանն բնդելազեալ լծանկաղին ախովք, բնդ նմին և զգիւղն Գարաապի զգնեալն 'ի Հրահատայ: Սմբատ լծագաւոր Հայոց օգնական եղեալ շնորհէ զԱրծաթանն Հարեկի և 'ի Սեղբաժոր գաւառ, նոյնպէս և զգիւղն Յարդիս, իսկ 'ի գաւառէն Գեղարքունոյ և Սոթից զԽորասանի Բաին և 'ի Գառնի ձորոյ զԱրտոյ վանս: Բշտ իշխան կարեկից լեալ շնորհէ 'ի Հաւանդ գաւառէ զգիւղն Յախնի, 'ի Օշլուկ գաւառէ զգիւղն Բնուհիկ, բնդ նմին և զբերդն Յուր հանդերձ գետով, զվանքն զՏանձատափն և զԳեղձոր 'ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, կարեկից լեալ այսմ վանաց նաե բաղաձիք՝ ասն զգիւղն Տաշուր, օգնական լեալ նոյնպէս և իշխանք Ստփանեանց ընծայեն ամս զգիւղն Օշլիտ, սահմանակից Հարժիկից, զՏանալիկոյն և քա-

գիտն Ատայլ, 'ի Վեղարքունի դատաւ, Վաչեայն Շաշմեիկ
կարեկից յետ ամա շարհէ զգիւզն Ծածաւագ, և զԲար-
ժմանիս, և առ այն հաստատե զսիկէլ, զորոյ օրինական եղից
ստատար 'ի զքօսանո հայրենասիրաց հանեալ 'ի Վեօթիւկ
անուանեալ մատենէ, այդ վանից:

Վեր լծաի շրջակայ սահմանն Տաւրա:

Վի ժամանակս Լատաւմարոյ թագաւորն մերոյ
Սերապոյ և Լատաւմարդեաց Կաթմաղիկսն մերոյ տեսաւն
Յովհաննիսի և Լատաւմարտաի և հոգեւոր տէր Յովհան-
նիսի եպիսկոպոսի Սիւնեաց, մեր նաւաստ ծառայքս Լատա-
ւմոյ Շայկաղնի իշխանքս Սիւնեաց, տէր Լատ սրդի փելիկ-
պէի, և սրդիք իմ Սերապ, Սահակ և Բարեկէն և տէր Վա-
րդար Սափան և եղբարք իւր Սահակ և Ասաւի և տէր
Յակիկ, և սրդի իւր Ջաւանիր և այլ աղաւթ և համարգիւք
մեր, առաջի Լատաւմարոյ թագաւորն և սուրբ կաթմա-
ղիկտաի և Լլուանից հայրապետի և իշխանացոյ, և տեսաւն
Վաղկայ և Վաւրդէնոյ Աստուրական իշխանացոյ և այլ
եպիսկոպոսաց և քահանայից և աղաւթաց և տանուտէրանց ու-
րարաք զայս գիր պարմանի հաստատուն և անխախտ վճիռ վասն
շրջակայ սահմանի մեծի սուրբ և առաքելական աթոռոյն Սի-
նեաց Տայրաքաղաքին հաթիւնոյ յառաւ, յորում ժողովեցաք
'ի նաւակաւսն սուրբ եկեղեցւոյս և առաստձեռն պարզեօք
փաթմանացաք զառնոյ, զոր մեր յայրմ աւուր և զոր 'ի
հին ժամանակաց նախնիքն, առաջին իշխանք Սիւնեաց և ըն-
թեկեցաք զհին նամակին, զոր մեր հարցն զրեալ էին և ծա-
նեաք զժամանկաթմանս սուրբ խաչիս և հոգեւոր տէրանցն,
որ 'ի մերում իշխանութեանս և զսահման տեղոյս, զոր և
մեք վերստին հաստատեցաք և ընդարձակեցաք և Լատ-
աւմաքնիւղ սուրբ խաչիս, և ամենայն ժողովեալ գնացաք ա-
սիւք մերաք կարեցաք զսահման շրջակայ, որք են այսպիս,
Յարեւմտից կարմանէ սիւեալ 'ի մեծ գրատարն Սարեգ, Վաղ-
րայկաց առաքալ մինչ 'ի Կոստանշանապոլսն Խաչարաձարին
սահման է, և 'ի հիսսիսոյ գիւմաց բնասեալսն 'ի վայր 'ի գեան
հանգեկոյ Խորվոյ և գեաւն 'ի Խոտանեան, և անցեալ ընդ

դեան վերը ձորակովն և ճանապարհովն՝ որ ելանէ Զատակաց
խաւ, և 'ի Խաղաճ բլուր կայն նորին, բարակ ճանապարհովն
'ի Բաղաճորինն և նորը անջուր ձորովն, 'ի վայր Գլխաճարն
և 'ի կարմունջն, և 'ի կարմունջն 'ի Բարաճարն և Բարաճարին
մեծ Բնասունովն 'ի սարն և 'ի բուն ճանապարհն, որ դայ
սարովն 'ի Հարմաւագն և Հարմաւագն ձորակովն դաւ 'ի
կողմն յեկեղեցին որ 'ի Պատակաճ ճանապարհին, և սարովն
հասեալ զմեծ ձորովն 'ի քարն միաւոր, որ դայ հանդէպ
յայն կողմն և մեծ ձորայն և հասանելով զմեծ տափն 'ի յեր-
կայն խաչն և Գլխաճարովն 'ի Սեւ Խոտն և 'ի ճանապարհն
որ դայ 'ի Բաղեկաց ձորոյ և անտի 'ի նայն լեռնն Գաղաթոյ:
Ահա այս խի կն սահմանը, զոր մեր սախը մերալք դնացեալ
տեսաք և ձեռք մերալք նշանեալ սաւանց զբաւ լծան և յա-
վըշտակելոյ դրեցաք և կնքեցաք մատանեալ մերոյ տրույիս և
կաթուղիկաթաւ և մեր խի: Եւ այսուհետեւ մինչև յախտան
այս լեյի սահման Տաթեոյ սուրբ Ախտիս և մի որ իշխեցէ
յայսմ հակառակել, մի Արտանեցիք և մի Բաղացիք և Սա-
նանդացիք, մի Դնհերեցիք և լծէ որ ընդ հակառակն ելա-
նէ 'ի մերոց կամ՝ յառարաց յառապայ 'ի ձեռնուորաց և
'ի խոտակ դարաց կամ 'ի ամուռակեանց 'ի սուրբ Երրոր-
դաթեանն որսեալ լեյի, և յերկոյ սուրբ ժողովոյն նշովեալ
եղեցի ընդ Յա դայի և 'ի խաչահանուացն և այլ չարադո-
ւացն պատժեալ դատեցի, և լծէ 'ի Տաճկացն առաջաթիւն
փոփոխութիւն և կարեն լնել իշխեցող և յախտակել ջա-
նան յերեանց հաւատոյն ապիգար և գենակորոյ լեյին և 'ի
Փիղամբարէն հերբեալ եղեցին, Օհնաշահն և Սալի քաթահոյն
ուրացեալ եղեցի, և զնա փխնապին անկեալ լեյին հալալն հա-
րամ եղեցի, և մինչ 'ի աւանալութիւնայն 'ի վերայ նորա
մատոցէ, երկինքն նորա մի ցօղեցէ և երկիր նորա մի դաւա-
րեցի: Եւ Յովհաննէս շնորհաւ Բաւաճոյ կաթուղիկա
վիայեմ՝ այսմ անխախտ և անխափան վճախ, որ աւանդեցաւ
'ի մեծ իշխանացս Սիւնեաց և կնքեցի իմով սովորական մա-
տանեալ: Եւ Սքառա Բագրատունի թագաւոր Հայոց հա-
տաեցի իմով ձեռամբս զայս վճիռ եղեալ 'ի վերայ զմեծ
թագաւորական մատանիս: Եւ Գաղիկ Սասաւրականի և
Լորբունեաց տէր որդի Գրիգորի դերենկի վկայեմ: Եւ

Նա առաջ ձուռայ Մատաճայ և Մշտ անից արքեպիսկոպոս աւեր
Ամեն վեպիմ այսմ վճախ և խնով մատանետա կնքեցի զառ-
Լսա Պարկոյր Սափան Սինեայ իշխան վեպիմ և հառաւ
աիւ այսմ վճախ Մեր Սահակ Պարգմանաւոր և Մշտ և
Առաւիկ Վնդունի վեպիմ այսմ Լսա Յովհաննէս Սինեայ
եպիսկոպոս հառաւորեցի զվճախս իմ ձեռամբ և կնքեցի խնով
մատանետա և Մատաճ շնորհաւոր արաւցի ուրբ խաչիս և
ոսրբ եկեղեցւոյս և Մատաճարեալ Հայրապետոցս՝ որ առա-
նախն, եղև այս 'ի թուականութեան Հայոց 7 ձեռ ։

Սիրատ իշխան Կարեկից լեալ այսմ վանից բնացի ամա
ղբերդն Յուրայ 'ի բաց վանեւով անտի զատաղակ և զգաղա-
նարարոց բնակիւ և հառաւոր աս այն զհալածաւոր օրի-
նակ զայս ։

Լսա Յովհաննէս շնորհին Մատաճայ եպիսկոպոս
Սինեայ գրեցի զայս վճախ խնով ձեռամբ հրամանաւ Մա-
տաճաղոր իշխանին Սինեայ Սիրատայ, զի եհառ մեզ վը-
տանդ տաղնապի 'ի չար և յանձմ ելալ զախան, որ բնակեալ
էին Յուրայ բերդ անուն քարին, որ յանկարծակի յարացեալ
'ի վերայ յոգնաժողով կղբարցն 'ի գիշերի կողպակցին քչ-
յարկս ամ և զամնոս սարսին 'ի ձերոցն ։ Իսկ մեր տեսեալ
զայնպիսի աղետ՝ տեսալ զոսրբ խաչն հալածական կղևոր
յայլ աշխարհ և կրօնաւորս ամեն ցան և ցիր եղին ։

Մշտ ողգ եղեալ Մատաճաղաճ տեսան Սիրատայ
և եկեալ գարձոց զմեզ այրենիս ըստ քաջ սրտին և մե-
ծայոյս հաւատոյն իբրև զառիւծ մթուեալ 'ի վերայ չարացն
ցան և ցիր կացոյց զամենեկին գիտեւով բնդ մեծ իմաստա-
թեանն խրոյ զանօգուտ քարն ։ Օ՛ր չե տմեք շահ ինչ և
ոչ նեղէ զոր, ոչ 'ի Բագրացեայ և ոչ 'ի յայլ կալմանց, բայց
միայն զուրբ եկեղեցիս և զիւր իշխանութիւնն առդնադա-
վաւոցացանէ, զոր իւր և հարանցն քաղմաստ և անչափ
ձախիւք և աշխատութեամբ պոյժառաշրջ ժպիլւոյցեալ
էին և ցանկալի յօրինեալ և զերծացեալ հանդոյց զաւրբ
նշման և զեկեղեցիքս և զմեզ և եհառ յանդարդ 'ի դառն
նեղութեն, և աւանդեաց 'ի ձեռս մեր զանդին, զոր հառաւ
ցի նմա նախ 'ի մարմնի Տէր Մատաճ ձիւ ժամանակօր և

խորագրական թագաւորութեամբ զաւակօք և զարմաք, վա-
յելեալ և յախտնական կենաց և արքայութեանն լինիլ ար-
ժանի բնդ սուրբ թագաւորաց: Բ.Մ. հրամանաւ նորին Սբմ-
բատայ Արեւեաց իշխանի գրեցի իմով ձեռամբ կտակ յաւի-
տնական և կնքեցի իմով սովորական մատանեաւ և եգի-
յեկեղեցւոյն: զի յեա ժամանակաց մի՛ որ յանդգնեցի զնոյն
ռճիրս գործել: Բ.Պ. եթէ որ հրամանիս մերոյ հախաւակի
և առնալ զՅուր 'ի սուրբ եկեղեցւոյս և կամ կամի դուռ քա-
րաքերդ անտանիլ և շինութեանն խորհել և կրկին հալա-
ծա մն յարագանել սուրբ եկեղեցւոյս, այնորիսն նշովեալ ե-
ղեցի յԱրտուծոյ ամենակալէ և յամենայն Սրբոց և 'ի մէջ.
և մի հասցէ ողորմութեան, այլ եկեղեցն 'ի վերայ նորա ա-
նէծք զաւակներ, և եղեցին որդիք նորա 'ի սատակումն. և յաղ-
դէ ջնջեցի անտն նորա, և յեա այսր ինքն ջնջեալ լիցի 'ի
դպրութեանն կենաց, և մասն սատակալի առցէ յանէջ հա-
լըն: Իսկ ժամանակին աւագն՝ որ հաստատուն կայ յայս պայ-
մանիս, որդեւս Ամբաստան Բարաւածաւէր իշխան, զնորին օրհ-
նութեանն և վարձա ժառանգեացէ, ապա թի, անփոյթ ա-
բաղեն, զիւրն մի՛ մոյլելեացէ և ամենայն նշովից՝ որ 'ի զիրս
է, պարտապան եղեցի: Եւ զի այս 'ի թուականիս հայաց Դիդ:

Կարեկից լեալ այսր վանից Ատակ և Աւագայ իշ-
խանք և մայր նոցա բարեպաշտ տիկինն Դահանդուխտ 'ի բաց
հերքեալ դարձեալ զՅուրեցիսն 'ի բերդէն և հաստատուն
կտակաւ աւանդեն զբերդն այնմ վանաց 'ի յիշատակ հոգւոց
իւրեանց: Օգրինակ կալաւածողոցն եղից ստատմոր:

Ո՛հարհիւ Բարաւածոյ Ժամ եղև Ատակայ Բար-
աւածաւէր և բարեպաշտ թագաւորի և Աւագայի իշխանաց
իշխանի և մօրն իւրեանց Դահանդուխտ ըստ քաջահաւատ
յուսոյն և երկիւղած բարոցն հաստատել զվերայդրեալ վը-
ճիրագ երանեալ տեսան Յովհաննիսի շնորհ սուրբ եկեղեց-
ւոյս և չարաչար նշովեալ վախեալ յայժմուս և 'ի հանդեր-
ձեալ կեանան վասն Յարալ բարիդ շնորհի: Բ.Պ. անփոյթ
եղեալ յանյուսից և յաներկիւղից՝ սխտան և շնեցին բերդ.
վասն աւժամանակն օգտիւս ոչնչ շահեալ որդնուից սա-
տակեցան, պակասեցան կորեան վասն անօրէնութեան. Իսկ 'ի

Ժամանակի մեր հրամայեցին աւերել այստակէլ: Որք այդ յանդգնին շինել նշովիալ լիցին 'ի Հօրէ, 'ի յԱրդուոյ և 'ի սուրբ Հօգւոյն: Որդիք նորա մարդք եղիցին, և ելցին 'ի բնակութենէ իւրեանց, և մի հասարակեացն զաւուրս իւրեանց: Եւ թէ 'ի տաճիկ աւագութիւն փոխի և յախշտակել ջանաք զՅուր և կամ շինել զբերդաբարդ, յԱրտաւոյ անիծեալ լիցն և յիւր Սահմեղէն ապիպար եղիցի, և հալալն նմա հարամ և յիւր Վարանէն յամօթ և սեւերես լիցի: Վերեցաւ այս կաակ իմով ձեռամբս ականուն Վարիգորի և կնքեցի իմով սովորական մատանեաւս 'ի կամս Բարաւոյ, :

9328 Եւ իսկ եպիսկոպոս առաջնորդ այսր վանից կարեկից լեալ ածէ զՋուրն 'ի Զաղաձորոյ 'ի ձոր անդ, զնեալ զայն 'ի փիլիպպոս իշտանէ 'ի Թաին Հայոց Եւա և 'ի նոնն անդ և ոչ շինէ զվարդալե այդի, 'ի միջավայրին կառուցանէ զփոքրիկ եկեղեցի, նոյնպէս ածէ զնիւրիւս 'ի Փռանկոյ և զներքին կողմն մեծի տաճարին զանաղան պատկերօք զեղարարդէ: Եւ ապա փոխանակէ ընդ Ստանշիր իշտանին սրգւոյ Զաղաղգիւղն Սաղաւեր՝ որ 'ի Վեղամ, և ստանայ զգիւղն Վաստակերտ հանդերձ հաստատուն կալուածադրովք բոտ այսմ:

12500 Եւ իսկ Եւրոպայի Ստանկոյ Սահեաց եպիսկոպոս գնեցի զԱրարակ Ջուրն յԱրտաւոյս ականուն փիլիպպէ Սահեաց տեառնէ ընդ ժրա զբամբ և մի պատուական գոհարի, և բաղում ծախիւք և մեծամեծ աշխատութեամբ վերին օգնականութեամբն ածի զՋուրն 'ի լեռնէն Զագեձորոյ, բերի 'ի վարդաւառ և անիւցի որթս սորեկս և այլիս վայելուչս և զբախտս բաղմնածաղիկ և պաղաւեցս 'ի վայելումնս սուրբ Հայրապետացն՝ որ 'ի սուրբ տթոս հաստատին և սուրբ Ժողովոյս և ամենայն հաւատացելոց Քրիստոսի: Եւ արդ Բարաւ 'ի վայելումն արացէ հասարակաց ամենեցուն, և աղերս մատուցանեմ հասարակաց անմեռաց յիշման արժանի առնել 'ի սրբամատոյց աղօթս ձեր զառապեալ Հոգիս իմ: Եւ զայ յայս ջրոյս հաշիւ ոչ Նորեցեաց, ոչ Խոտանեցեաց ոչ Դնհերեցեաց կամ Հալեցեաց, ոչ այլ մարդոյ ոչ յարս կարեալ և 'ի մարդ և ոչ պարտիկ Ջուր տալ, զառեալ 'ի մատենէս ընկելոյ մարդոյ և անանայ: Եւ թէ որ յանդգնի և զայս Ջուրս կորէ, այնպիսին նշովիալ լիցի յԱրտաւոյ և

ՕՏԻ
255

ի սուրբ Եւանելս և Դժբ հայրապետացն, որ ՚ի Կիլիկացն դա-
մարեցան և յամենայն Սրբոց և ՚ի մէնջ, և բաժինն նորա ընդ
աւրացօս և կախարդս լիցի յառաւ անհեղ ատենին Բրիտան-
ոսի, և ընդ ստատանայի և հրեշտակաց նորա ճարտի լիցի անշէջ
հրոյն տանջանաց, աւ հաւր նոցա ոչ չեմանի, և սրգն նոցա
ոչ վաղճանի. Դճա թռտականիս գրեցաւ վճիռս այս խնով
ձեռամբս և կնքեցաւ մեր սովորաւորն մատանեաւս ՚ի կամս
Բրաւածոյ, :

Արաման Բրաւածոյ եւ Փիլիպոսն սրգի տեառն Սա-
տկայ Սիւնեաց՝ տեառն խնոյ կամաւորութեամբն վաճառեցի
զՍ արարականաց ջուրն սուրբ Գրիգորին, որ իմ պապուն տէր
Փիլիպոսն ՚ի շինեալ էր ՚ի սուրբ կախարդութեանն Տաթևայ,
և դնեաց Յայտօյ Սիւնեաց կախարդոս ընդ ժրս դրամի և
մին մեծադին դոհարի, և վճարեաց զամենայն դինն սղծմա-
ն և եւ տակալ իմ զգանձս և զմին դոհարն ՚ի Յայտօյ Սիւ-
նեաց կախարդոս և ազիկար եմ եւ, և իմ զաւականքս և
աղբայնքս դարբ ջրոյդ յայտօյնեալ մինչ և յախտանա ժա-
մանակաց, և չեայ Նորացեաց կամ Կրտսանեցեաց, կամ Եր-
ներհոյ, և Հալեցեաց յայդ ջուրդ հաշիւ ոչ շատ և ոչ սա-
կաւ, ոչ յարս հատանել և ոչ ՚ի մարդ գատել, որ մարդ
և անտառն ջուր ընկնն ՚ի մարդակ, և լի է եւ կամ իմ
զաւակք յայս պայմանէս ստենք կամ յայլ ինչ, և Բրաւածոյ
և ՚ի սուրբ Եւանելզ նղախալ եղիցիմք և զվերցրցրեալ տ-
նեմադ տեառն Յայտօյ անմահ կենօր ժաւանդեացուք, Բրա-
ւած շնորհաւոր արացէ սուրբ Աւետիք և սուրբ և Բրա-
ւածադդեաց Հայրապետացդ, :

Կարեկից լեալ այսմ վանաց Սմբատ իշխան սրգի Սա-
հակայ վերտախն գործաւցանէ զգիւղն Օւածարդ և Հաճեղ
ի ձեռն Սահանայ կախարդոսի Տաւանլիքի առաջնորդի սու-
րին և գրէ զվճիռ պայմանի օրինակ զայս, : Յանուն Բրաւ-
ածոյ վասն առաւել հաստատութեան առաջին գրոյն՝ որ մեր
հարցն տուեալ էին Բրաւածապատիւ և հոգեւոր կախիւ-
պապոս Սիւնեաց, և Սմբատ սրգի տեառն Սահակայ և
առ զՀաճեղ և զՕւածարդ, որ սակաւ մի յախարակեալ էին
ի տանիս, և Բրաւածապատիւ և հոգեւոր տէրս Սահան և
և Բրաւածապատիւ ՚ի լուսաճեմ եկեղեցին Տաթևայ յայս

Յգ. Ծք 25

պայմանիս, որ զառաջնոցն յիշատակն նախդեն և զիս ևս յիշեն 'ի սուրբ և 'ի մաքրութայլ աշխարհաբանոց, և մեզ մեզաց թողութիւն խնդրեն, և յիս մեր մի՛ որ յանդգնեցէ յափրշտակել զսա 'ի տանէն, մի՛ մերոց և մի՛ յօտարաց, և եթէ յանդգնին, Քատուծոյ ամենակալ բերանեն ընդ սատանայի և ընդ անձին նորմեալ եղիցին, և մասն և բաժին ընդ Յուդա, յի և Կայենի և Բերտի եղիցի Կրեցոք և Կրեցոք մերալ մատանեաւս 'ի թռականիս նժժ, () Դեռական լիալ այսմ վաշից զշնայն Դահանգալստ և որդիք իւր Սատակ և Սեադայ ընձայեն զգիւղն Տեղ 'որ 'ի Հանքանդ զառաւել և զըն 'ի Կայտամաքիւր օրինակ զայս, Յանուն Քատուծոյ կամ եղև ինձ Դահանգալստոյ դստեր Սեադայի տալ 'ի Հանքանդ զառաւել զանաւանեալ շէնդ զՏեղ իւր ամենայն սահմանոյն յերամբ և դաշտի և այլ միտիւք, զոր իմ թագաւորին Սմբատայինձ տուեալ էր, և իմ 'ի Կրեդոյ շէն գրեալ, և ես յիս ելից երանելի թագաւորին իմոյ յատեացս իւր հոգւոյն 'ի Տալե և 'ի սուրբ մոյրաբաղարն և 'ի սուրբ Լշան ետու 'ի ձեռն անասն Յակովբոյ Սոնեաց եպիսկոպոսի և յայսմ հետէ անիշխան եւք ես և իմ որդիքս Սատակ և Սեադայ, զի 'ի ձեռն Քատուծոյ տուեալ և 'ի սուրբ Սաշան և պարտական են յամենայն տարի իմ թագաւորի հոգւոյն զՍորդալատին քառասունն պատարագ առնել և յամենայն աւուր զԼշանի օւմ թողութիւն ստղման առել 'ի նոյն քառասունն, Բրդ սուրբ Հայրապետք՝ որ յաթաղ յաջորդէք պարտական էք զայդ անխախտ կառարել, Եւ զշէնդ ազատ յամենայն հարկաց առնել, Քատուծ ընդունելի արտոցի, Բրդ թէ որ 'ի մեր զառակաց կամ յայլ օտարաց կամ յաւաղաց ինչ և իցէ պատճառաւ զինի մեր անցման զայդ շէնդ զՏեղ հանել խորհի 'ի Տալեոյ և կամ հակառակ կալ մեր հոգւոյս և կամ չար և կամ այլ ինչ արքունի հարկ 'ի վերայ դնել, այնպիսին զիւրն մի վոյնքեացէ, և ամենայն չարագործաց մեղացն պարտական եղիցի Սեադայի և ընդ Սեադայի դատեցի, ընդ Սեալին անիծեցի, յանշէջ հաւրն տանջեցի, և յժք Հայրապետացն նորմեալ եղիցի, Եւ թէ հաճի յաւաղութիւն ընի և յափրշտակել ջանայ, յիւր հաւատէն և յիւր փէղամբարէն որդշեալ լիցի և յամեն փէղամբարացն, որ յառաջն մարդէն

մինչ 'ի յեօնն լեալ են և լինին, նայած եղիցի, երկինք
 նմա հար ցօղեացէ, և երկիրն նմա փռչ և տատակ բուսու-
 ցէ, և անուն նորա և որդւոց և սիրտաց իւր կորեցէ և ջըն-
 ջեացի յերկրէ յիշատակ նորա, այլ մի երեւացի: Աւ վասն
 առաւել հաստատութեանն գրեցի իմ ձեռքս զայս վճիռս,
 եւ Ստանի որդի Սմբատայ թագաւորին հրամանաւ իմ մօրս,
 Բառուած շնորհաւոր արտացէ, 'ի Թաւրի Հայոց նմէ. և կրն-
 քեցոք մերով մատանեալս:

Եւս պատուէր հրամանի է իմ Զատիկայ 'ի տաւր
 Սինեաց, առ նախագահ աթոռի և լուսաճեմ տաճարի Տա-
 թեոյ, որ յոյդ եղ երանելի թագաւորն մեր, զեպարտիք ան-
 խափան կտառեւ զեղեալ յիշատակս և քառասուն նորա որ
 վասն շինայն Տեղոյ, որում և մեր վիպեալ մերով ձեռա-
 գրոյս կապեցոք անլուծանելի կապանօք զհախաւիօղան այսմ.
 և կրեցոք մերով մատանեալս 'ի կամս Ա՛յ. Շնորհին Ա՛յ եւ
 Գրիգոր Սինեաց եպիսկոպոս հաստատեցի զայս վճիռ, որ վասն
 Տեղոյ շինայն էր տառեւ սուրբ թագաւորն Շահանդըն-
 տայ 'ի սուրբ եկեղեցին և որդւոց իւրոց յազազս խաղաղա-
 բար և վայելուչ թագաւորին իւրոյ Սմբատայ, զի մի ոք իշ-
 խեցէ խախտել 'ի սուրբ աթոռոյս, և որ հախաւիկի՝ ընդ
 Սինեի կախարդին գերանահ սառակեացի, և Ստուծոյ և
 յամենայն Սրբոց նդամեալ եղիցի. և զյիշատակ նորա՝ որ կար-
 զեալ են 'ի տանս, անխափան կտառեացինս:

Գրիգոր եպիսկոպոս կարեկից լեալ այսր վանաց՝ քա-
 կէ զանթառնակ բարն Զորայ, և 'ի գնաց առեալ զՔաղաքաւորն
 իւր սահմանսին 'ի Փարսոյ որդւոյ՝ Զագիկ իշխանի, ընծա-
 յէ անս, և հաստատէ առ այն զկալածադիր՝ օրինակ զայս.
 , , Զանուն Բառուծոյ այս իմ ձեռին գիր է Փարսոյ որդ-
 ւոյ՝ Զագիկ իշխանի, որ կարգացոք զաւաճայն գիրն և վե-
 րբառին հաստատեցոք զՔաղաքաւորն, որ էր իմ սեպհական
 ժառանգութիւն 'ի Տաթեայ սուրբ եկեղեցին և տէր Գրի-
 գոր, զի յառաջն նոցա հաստատեալ հայրենիք էր և սակաւ
 ժամանակօք հեռացեալ էր վասն խանդարման եպիսկոպոսայն,
 մեր վերաբին հաստատեցոք զնոյն այդով և ծառով և անկով
 հողով և ջրով 'ի Տաթեայ սուրբ Սարգսաւորս 'ի սուրբ
 Աննա, և 'ի սուրբ Ա՛յ քեալս 'ի ձեռն տեառն Գրիգորի

Անհետաց եպիսկոպոսի, և ետա գար իմ համադրութեամբ, ոչ 'ի հարկի, ոչ յառաջաց բանութենէ, ոչ յարեցութեան, այլ Երկուցեալ յառաջին հայրապետացն և իշխանացն 'ի սոսկալի նշովցն՝ ետա իմ սրտի սիրով վասն իմ հոգւոյս զիրաւութեան, և դնք աստուածարեալ տեաքք և սուրբ Դադաք զիմ անտէր և մեղուցեալ հոգիս մի մտանայք, այլ յիշման և ողջութից արժանի արարէք: Եւ թէ որ այս արոց խափանման կամ խանգարման պատճառ լինի, և ոչ պատկառի յառաջնացն նշովից և 'ի մեր, նշովեալ լիցի նա յամենա-սուրբ Երրորդութեան, և յամենայնց և յիւրում դատա-տանէն, և մասն Յադային առջէ: Եւ վասն հաստատութեան սորա եղաք 'ի վերայ զմտանի աստուածապատկ թողատ-ւին Աստուկաց և զսուրբ հայրապետիս մերոյ տէր Գրիգորիս:

Հայրդ գտաւ այսմ վանաց Աստուկ թաղաւոր Ան-նեաց և հաստատեաց վերտախն զվեճակ սորին 'ի թուին Հա-յոց նիւ՝ յառաջնորդութեան տեառն Յովհաննիսի. ընդ նր-մին հնորհեաց և զգնին Գրուաղ, որոյ վասն հաստատե զեա-սածաղկրս օրինակ զայս: Եւ Յանուն Լատուծոյ այս իմ հը-րամաք է Աստուկաց թաղաւորիս, որ զրկցի 'ի նիւ՝ թուա-կանիս, և ետա իմ Լատուծոյ փոխանիս տեառն Յովհան-նիսի, զի յորժամ ընտրեաց զսա յարմարին օրակն զմեծ կա-րողեալ և հնորհեաց մեզ այցելո, որ և լուսաւորեաց զա-մենեանեան այնքանից և քանեցաք ամենայն վեճակեալքս սորա յամենայն աշխարհաց, ապա դարձուցաք զՀայունի գիւղն և զԿօտեան 'ի սուրբ մայրաքաղաքն հաթե, զոր յառաջն յետ ետք առեալ վասն խանդարման և խոխանման Հայրապետա-նոցիս, և այժմ վերտախն հաստատեցաք ընդ նմին և զընդ-ր վեճակս, որ քառ բաժան գաղաղանացն անդրէն դարձուցաք և հաստատեցաք, զԱյաւոր, զԿեղաքտունի, զՓորակն, զՀան-բաղ, զԱղա, զԷջնիշտի, յայսմ հետէ մինչև յառեան հա-նի որ հրաման յԼատուծոյ ամենախալէն և յամենայն Սրբոց հակառակ կալ այսմ տէրուոյ, կամ յախշտակել ջանալ զայս շէներիս և զպառաք: Եւ թէ յանդգնին յԼատուծոյ և 'ի սուրբ Հայրապետացն հոգեալ և մարմնալ նշովեալ եղի-ցին: Գրեցաք և կոչեցաք մերով արքունական մատանեալ 'ի

կամն Արամայ, Աս Սմբատ իշխան զկայեմ իմ քեռայս
առաւ ամապանի թագաւորիս հրամանացս, զոր զկարէս որ խախ-
տել : Աս եւ Ղարկար որդի Աշտի իշխանաց իշխանի զկա-
յեմ իմ քեռայս առաւ ամապանի թագաւորիս հրամանացն :
Արամայ շնորհաւոր արացէս սուրբ Աթոսայն :

Պարթեւ որոյ Լաւաւորն Ատակ զգիւղն Վարակ եւ գրէ Վճի-
պապէս :

Ամանն Արամայ եւ Ատակ որդի Սմբատայ
թագաւորի զՎարակ զկայեմ որ յառաջ առեալ էին տե-
րանցն 'ի սուրբ Աշտինէն, եւ զկարտին հաստատեցի իւր բարբ
սահմանայն 'ի Տաթե. 'ի ձեռն առաւ ամապանի եպիսկոպո-
սին Սիւնեաց տեառն Յօհաննիսի աղաւ յամենայն զարմէ եւ
հարկաց, զի կատարեցեն զառաջնաց յիշատակս եւ զմերս : Աս
արդ՝ թէ որ խախտել ջանայ յամենակարէն Արամայ եւ
յամենայն Սրբոց նշովեալ եղեցի. եւ ման զԿայենին ապցէ :
Եւ թէ Տաճիկ իշխանա թխն վտիս եւ յախշտակել ջանայ,
եւ յԱրամայ եւ յիւր Փեղաւորքն ապկարս լինի, եւ հազար
նալաթ եղեցի 'ի թմկիս նիւե. հաստատէ կամանն Արամայ :

Օգնական լեալ այսմ Տաճարի Արամապ խարբ եւ
Սուփան որդիք Սակաի շնորհն զգիւղն Շառթ, գրելով առ-
այն զկառակ անջինջ, որ ունի օրինակ զայս : Յանուն Ար-
ամայ այս գիր վճիւռ է մեր խարբի Արամապայ Սուփա-
նայ Սակաի որդեացս, որ կամ եղե մեզ աւել զմեր հօր արեան
գինք գիւղն զՇառթն 'ի Տաթեայ սուրբ մայրաքաղաքս 'ի ձեռն
տեառն Յօհաննիսի Սիւնեաց արք եպիսկոպոսի 'ի Ժամանակս
թագաւորիս մերոյ Ատակայ մեր հօրն հոգւոյն, եւ կարգեցին
մեզ յիշտակ զսուրբ Սարգիսին օրն ամէն եկեղեցիք վանիցս
պատարագ Սակաի 'ի թուականիս Հայոց նհէ : Արդ եթէ
որ խախտել եւ խախտել ջանայ զայս սուրբ, յԱրամայ ա-
մենակարէն որոշեալ եղեցի եւ 'ի սուրբ Առաքելոցն եւ Սար-
գարեկոյն եւ Եփր Հայրապետացն եւ յամենայն Սրբոց նշովեալ
լեցի, եւ մեր մեղացն պարտական եղեցի, ամէն : Աս եւ Ա-
տակ թագաւոր իմով ձեռամբս հաստատեցի իմ ձեռագրովս
եւ կնքեցի իմ սովորական մատանեաւս, մի՛ որ իշխեցէ խախ-

տել զայս վճիռս: Եւ թէ Տաճիկ աւագ լինի և յափշտակէ, Լատաճոյ և յեր Փեղամբարէն որոշած լինի, և յամենայն Արքայ նշոված և ԵՃ նալաթս:

Յովհաննէս եպիսկոպոս առաջնորդ վանացոյ մեծաւ Զանիւ վարժմանացանէ զմենատանն և բազմացուցանէ զթիւ միտրանից ցհաղար անձինս: Կառուցանէ զհովտեալ Տաճարն յանուն սրբոյն Ղարիբորի լուսաւորչին, Կանդնէ զհամար 'ի վերայ աւագ դրան վանիցն, յորոյ վերայ շինէ զերկա խորան յանուն սրբոյն Կարսպեաի: Կանգնէ առաջի դրան զսրահանքան գաւիթ 'ի սկստ միարանից և կազմէ յսկիւղ զպահարան սրբոյ Լշանին, ընդերսդեալ Թանկաղին ախմբը, 'ի Թիկանս սորա գրէ դիշատակ իւր 'ի Թաւին Հայոց նհի:

Ղարիբոր եպիսկոպոս առաջնորդ վանացոյ հաղորդ գլխեալ կանդնէ զհամար պարսպի վանացոյ 'ի կողմն հիւսիսոյ յորոյ վերայ կառուցանէ զհոյակապ գեղեցիկաբանար գմբէթաւարդ եկեղեցի յանուն սուրբ Լատաճանի՝ ընդ նմին գնէ և զԲողոքաբարի Երեւոյ բաժինն 'ի Ղալին սրբոյ Խալսպակայ:

Սենեքերիմ Թապաւոր Սենեայ և քոյր իւր Շահանգուխ օդնական լիալ այսմ վանաց՝ շուրհեն Օլարիա գիւղն իւր սահմանովն և գրեն զկալութեամբ իւր օրինակ զայս, և Կամաւ կարող հզօրին Յիսուսի Լա Սենեքերիմ Թապաւոր Հայոց կացեալ 'ի տանս Սիսական և Բաղդա աշխարհիս, ընթերցեալ զառաջին հայրապետացն և իշխանացն հառաւատդիծ նամակի կամեցաք վերստին նորոգել և անդրէն դարձուցանել, և զբերեցաք զայս վճիռ պայմանի իմ սրաի յօժարութեամբ և հրամանաւ բարեպաշտ և Քրիստոսադղեաց քերցս իմաց Թագուհոյն Շահանգուխոյ և սրբանունդ օրիորդիս Կաապիս, որք լին զերկրաւոր փառս աշխարհիս և զհետ երանաւետ ձայնին Քրիստոսի ընթացան ձգնադղեստ առաքինութեամբ: Եւ ետաւ Օլարիա իւր ամենայն սահմանօքն շուրջանակի հաղով և Զրով և արաւմարօք, և ամենայն որ լին իւրն է Տաթեոյ սուրբ եկեղեցին 'ի Հայրապետանիստ մայրաքաղաքն 'ի սուրբ առաքեալքն և 'ի սուրբ Ղարիբորն:

Ս'ի հայրապետութեան Ղարիբորայ Սենեայ եպիս-

կապտի և իւրեան որդիացելոյ տեառն Ստեփանոսի, ետա-
անհաշիւ անհամբերատ առանց զոր զօրկելոյ, առանց զաւրոք
յափշտակելոյ, առանց ումեք տրանջելոյ, քանզի է մեր սեփ-
հական և ոչ այլ ումեք, զոր ընծայելի սուրբ ախտիդ Տա-
թևոյ յազազս փրկութեան հոգւոյ խնոյ և քառութեան մե-
ղաց իմոց, և հարազատաց խնոց քերց և որդեկաց խնոց, կե-
նաց և փրկութեան Վրիգորի, Սմբատոյ և Սեադայի՝ և մօր
իւրեանց և քեռն, Լա կորդեցի քառասունք մի, որ ամ յա-
մէ կատարեն սուրբ եկեղեցիքն՝ ի տէրունի քառասունքն,
զքսան օր թաղաւ օրին Վրիգորի որդւոյ Լառոյ, և քսան օրն
իմ մօրն Սօփի, որչափ մեք կենդանի եմք և յետ ելլցն մե-
րոց քսան օրն իմ քվերն Շահանդխտոյ առնն, և քսան
օրն ինձ Սենքերիմոյ, արդ և թէ որ ընդ հախառակս ելա-
նէ, կամ խանդարել մտածէ, կամ յափշտակել յանդդնել, կամ
լսէ ումեք, կամ ի բանտարկութիւն մտաբերէ չորթել զմեր
արդիւնադ ի սուրբ եկեղեցեացդ, այնպիսին մի գացէ ողոր-
մութիւն յԼառոձոյ և մի ի հանդերձելումն. այլ անէ՞ք
յափշտակողացն եկեղեց ի վերայ նորա և մեղք մեղապար-
տիցն և նշովք չարադործացն, որպէս Վայենին և Յուդային
և Վրիտին և Հոգեմտրաին Սակեդանին և Նետալին, Լը-
կարնակին և Լեմնի Հռոմայեցւոյն, և որ այլ նմանիք են
նոցա՝ Լա հաստատելք օրհնեալ եղիցին յԼառոձոյ ամե-
նախալին և յամենայն Արքայ, Վրեցաւ իմով ձեռամբս Սե-
նքերիմոյ որդւոյ Սեադայի ի կամն Լառոձոյ, Լա Շա-
հանդախա վկայեմ իմ եղբօրս Սենքերիմոյ հաստատուն ա-
րարածս և վճախ՝ որ ետուն ի հաթևոյ սուրբ Բաքեալ-
քին Լառոձո՞ շնորհատ արտացէ սուրբ եկեղեցեացն, որ
խանդարել մտածէ՝ զընեալ անէ՞ծան ժառանգեսցէ. և հաս-
տատելքն օրհնեալ եղիցին Լա Վրիգոր Սենքերիմոյ որ-
դւոյ և իմ եղբայրս վկայեմ այս անուաւ և հաստատուն
զընդ և հրամանացս ի թմբս շրջոյն:

Ի կամս ողորմութեան բարերարին Լառոձոյ Հօր
և օծելոյ նորա Յիսուսի բանին բարձրելոյ և կենդանարար
սուրբ Հոգւոյն՝ ես Վրիգոր ամենամուսատ ծառայ Վր-
րեստոսի և ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոս Սենեաց և

որդ իացեալս իմ Ստեփանոս ընկալաք զընծայս Աստուծոյ օժեանքս և պատկեալ թաղաւորիս Սենեքերիմայ և զՀոգեցատուրս՝ զոր արարին անխախտի և հաստատուն վճառ, ՚ի մայրաքաղաքս Տաթևու ՚ի սուրբ Առաքելաբնիկ և ՚ի սուրբ Գրիգորս և ՚ի կենսակիր սուրբ Աշնոս յիւրեանց արեանազին դաւաճաց ՚ի Նիզակ նահանդի Օտրիտ աւան, և կորզեցին յիշատակ իւրեանց, զոր կատարեն ՚ի սուրբ եկեղեցիքդ ամ յամէ անխափան բստ գրելոյն ՚ի կեանս իւրեանց և զինի հանգուսեան իւրեանց ՚ի Քրիստոս Աւարդ՝ եթէ մեք և եթէ որ զինի մեր յաջողեն ՚ի սուրբ աթոռս Հայրապետ, և կամ ասնս այլ առաջնորդք վանական աւագ երէց և եկեղեցապան և այլ կարգաւոր եղևուլ քառանոցդ ծալանս, և զինչ և իցէ պատճառաւ միով սուրբ պալատումն առնեն, եթէ թէ աւելորդ խափանել, անխճեալ լիցին ՚ի Քրիստոսէ Աստուծոյ և ընծեացին անուանք նոցա ՚ի դպրութենէ կենաց, և մի կատարեցի յիշատակ նոցա առաջի սուրբ Սեդանոյ զինմանն Քրիստոսի, և անթողութիւն լիցի յարգար դատաւորէն յանկաշառ Առնինու Աւ որ զԱստուծոյ պատկեալ թաղաւորին զարարածք և զՀոգեցատուրդ խափանել ջանայ և յափշտակել ՚ի սուրբ Առաքելոցդ և ՚ի սուրբ Աշնեդեթէ ՚ի մեծամեծաց և թէ ՚ի փոքունց, եթէ յաւագաց, եթէ յաղատաց, յօտարաց եթէ ՚ի ծանօթից զինչ և իցէ պատճառաւ կամի ինչ և յափշտակէ, անխճեալ անձն այն ՚ի բերանոյն՝ յորմէ անխճաւ, և եկեղեցին ՚ի վերայ նորա անէծք ցաւագինք և օրհնութիւնք անէծք դարձցին, և յամենայն երկնային և երկրաւոր դատակարգութեանց սիրողաց Արքուդութեանն՝ անխճեալ լիցին հոգիք նոցա զիւր կեանքն և զվայելութիւնն մի վայելեացէ, զարդի կեանքս ցաւագին կատարեցէ և յես վախճանի իւրոյ հոյն օրհնութեան մի բաւեցի նմա՝ խի հաստատիւք օրհնին Աստուծոյ և յամենայն Արքոյ իւրոյ:

Հաղորդ դաեալ այսմ վանաց Հասան որդի Գրիգորայ յաղատաց Սիւնեաց ընծայէ ամենայն զգիւղն Նորեկիկ և զՉոռատի վան և հաստատէ առ այն զկալուածագիր օրինակ դոյս, Զանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Հատանոյ Գրիգորայ որդւոյ այս օրս, որ Աստուած ինձ յաջողումն էրեւաւ ևս զիմ բերդն ՚ի Սշտաբաղմենէն առի և զԿալսական դաւառ

իմ արդեամբս Ամբաստանացի Թափեցի, և զԱրաշենի և զՉեռատի վանս այլ 'ի Տաթևոյ սուրբ Անան դարձուցի իմ Թաղաւորն Սենեքերիմայ հրամանաւ, 'ի Ժամանակս Բաւաւապատիւ և հոգեւոր տեսաւս Վրիզարայ Սենեկայ եպիսկոպոսի և ամէն ազատացս առաջի տուի, զայս սոցա ամենայն վայրաթեանն ազատ յարքունի հարկաց՝ որ կայ 'ի յետ այլ դեղորեկոյս ումեք հաշիւ կամ շատ և կամ սակաւ, և մի որ իշխեսցէ այլ կողմս հակառակ իմ համեմատ յայտնեալ մինչև յաւիտեան կամ 'ի մերոց կամ յօտարաց կամ յաւադաց կամ 'ի ձեռնաւորաց, ապա թէ յանդգնին, անէծք և հայհոյութիւնք և մեղք և հերձուածք ամենայն չորագործացն 'ի վերայ նորա եկեսցէ, և զիւր կեանքն մի վայելեսցէ և 'ի սուրբ Աբրարութենէն որոշեալ եղեցի, Իսկ հաստատեցի օրհնեալ լիցին, Աթէ Տաճիկ յաւագութիւն վտիի և յախաակի խորհի յիւր հաւատէն ապիզար եղեցի և զիւր Փեղաբայն թողեալ և անարգեալ լիցի, և նալաթ 'ի վերայ նորա մատցէ, Եւ Սենեքերիմ Թաղաւոր իմ ձեռք հաստատեցի զհասանոյ Վախս, որ զայս շինելիս որ 'ի Տաճիկ Թափեալ էր խոր արեամբն, այլ 'ի Տաթև երես իմ հրամանաւ, և ես իմ որդիքս և ազատութս վայեմ, որչափ որ այս եկեղեցիքս 'ի հաստատութեան կան, մի իշխեսցէ յանդգնել և ձեռնարկել որ վասն յախաակիւոյ զայս սուրբ Աւ ես ետաւ ընդ ամեն և զիւր հաստաց տալն, արդ թէ որ հակառակի այլ զվերոյգրեալ անէծք ժառանգեսցէ, և ես Ռաֆիկոյ վայեմ՝ այս արարեալս, զոր մի որ իշխեսցէ հակառակ կալ, 'ի Թաւանիս հայոց չլի:

Եւստ հաղորդ գտեալ այսմ վանաց ընծայէ ամա զԱրարարն և հաստատէ զկալուածագիր օրինակ զայս, և Յանուն Բաւաւապատի և Եւստ իշխան որդի Կարապետայ ետաւ զիմ հայրենի Ժառանգութիւնն զԱրարարարն 'ի սուրբ Աբրարուն 'ի Տաթև 'ի ձեռն ահի Վրիզարի Սենեկայ եպիսկոպոսի հրամանաւ աստուածապատի Թաղաւորն Սենեքերիմայ, և կարգեցին մեզ պատարագ անխափան զոր համարձմանն Տեսուն և արդ չունի որ հրաման խախտել զայս, և թէ հակառակի և կամ չար հարկ 'ի վերայ դնի, 'ի սուրբ Աբրարութենէն նորովեալ լիցի և յամենայն Սրբոց և մասն ընդ

Յուդայի առջէ։ Եւ թէ Տաճիկ աւագ փոխի և հանել ջա-
նայ՝ ճիւ նալաթ լինի, և յիւր հաւատէն աղիկար։ Ի թախ
Հայոց շէլ։ Ըստուած շնորհաւոր արտաքէ։ Եւ Սինեքերիմ
թագաւոր և իմ որդեք Գրիգոր և Սմբատ հաստատեցար, նը-
մանապէս և այլ բազումս, որոց արիւտար փոխարինին հա-
ղարապատիկ և բերապատիկ լեցի յամենաւատ Տեառնէն յան-
անցական վայելմանն և յանգրուական ուրախ թիւնն։

Տէր Ասեփանոս Սեորապոլիս Կարեկից լինի և նո-
րոգէ ղեկթուղիկէ վանացս 'ի թախ Հայոց ող լին։ Տարա-
յիճ իշխան որդի Լիպարիտի ()բեկեանց զարդարէ զմեծ և
զհրաշափառ եկեղեցին հաթևո և վասն յիշատակի հնդոյ
իւրոյ շնորհէ զվաղմնաց յափշտակեալ զիւղօրայս և հաստա-
աէ առ այն զարձանաղիւ՝ օրինակ դայս։

Եւ յիւր յիշատակի և արձան անջնջի է իմ Տար-
այիճիս իշխանոյ իշխանի որդւոյ մեծի Լիպարիտի և զբոլ Արմ-
բատայ մեծ իշխանի, կողմնակալի այսր նաշանդի, որ իշխե-
ցող էր այսմ դաւառաց 'ի գրանն Բարիւ շատոյ մինչե
ցահմանն Բջնոյ, միտարանցոյ հաթևո սուրբ Եօսեբեցո և
տառի ղեմ հոգւոյ մասն յիմ սեղանական Սիսա 'ի սուրբ ե-
կեղեցիս գիւղս Է. զոր լուեալ էաք 'ի հին ժամանակաց ժա-
ռանդութիւն լեալ սմին Ենհերոյ զԵստնովանն սահմանք
իւրովք, լիւրամբ և զաշտիւ և 'ի Խառաղեա և 'ի Խոտ զմեր
ձեռնատունի այդին զՅար և զԺաշիս իւր սահմանովք, զու-
րոյ ղեկնն գանձաղին էի արարեալ և Բարսի Վեթի վանո
իւր սահմանովք, և եպիսկոպոսք անդոյս տէր Հայրապետ և
աէր Սողոմոն հաստատեցին մեզ յիշատակ և կարգեցին սա-
տարագ յամենայն ամի մին բառասունըքտանն Յայանա թեանն
զտանն Օստիկին, զտանն Եմածնին և զտանն աւագ տօնե-
րին։ Օքսան օր լինձ Տարայիճիս և զքսան օր իմ եղբօրն
Սմբատայ։ Եւ դ ող յեա մեր 'ի մերոց կամ յօտարոց կամ յիշ-
խանաց կամ 'ի ձեռնաւորաց այս հաստատ պայլանիս և ան-
քակ վճախ խափանել ջանոյ, կամ զայն զիւղօրեքն կամ զայդին
յայս եկեղեցւոյս հանել խորշի, բաժին նո Յուդայի և ընդ
այլ խաղաշանուոցն եղեցի, և զԼիպարիտին և զամենայն չարա-
գործացն առցէ պատիժո, և յերկց սուրբ ժողովոյն նշովեալ
լեցի, և եթէ Տաճիկ աւագ փոխի յափշտակել ջանոյ յԵս-

առձոյ և յիւր Փեղաճարէն ասկղար եղեցի. և ընդ առա-
նայի 'ի դժոխտ իջցէ և տաճ և զաւակը ջնջեալ և բար-
ձեալ եղեցի. իւր հալալն նմա հարամ և ռ, ռ, ռ, նալաթ
լեցի. 'ի թախն հեղ յախեանն նայեմբերի ժգ, Լ և է վկայ
այս վճախ տէր Սարգիս Երտմանիցն եպիսկոպոս և Սարգիս
փախալ սուրբ եկեղեցւոյս և յիմ աղատոց Հասան Աւ-
րապետայ որդւոյ Որստնայ Դամբանն Եւեւայ, հաստատէ
կաման Եւտոմոյ, Եւտոմոյ շնորհաւոր արտոցէ Ուխտիս
Յուսմն Եւտոմոյ ևս Տարտյիճա իմ ձեռագրալն հաստա-
տեցի զընծայքս, արդ՝ որ յետ իմ զաւակաց և թաւանց կամ
'ի յայլ իշխեցողաց զմեր հագխ զընել խորհի և զմեր յայն
խախտնել և զմեր սահմանեալքս քակել ջանայ, Եւ ժը Հայ-
րապետայն նկատալ եղեցի յայս կեանս և 'ի հանգերձեւումն
ամէն:

Ի ևսն արքայ Հայոց միաբանեալ այսմ վանաց 'ի ձեռն
Հայրապետ եպիսկոպոսի դարձելոյ 'ի Սարգիսայ, և շնորհէ զզա-
նալան զարդոս սակեղնա և արծաթեղնա և զսակեթեւ ծած-
կոցս սեղանի և զըն առ այն զշխատակ իւր, օրինակ զայս, ,
Սարգիս' որք հաղւոյ աջօք յանաղձան կեանս հայեցան մինչ
զեռ 'ի մարմնի էլն, փրկութիւն հաղւոյ ջանացան, յաղապս
որոյ ևս Ի ևսն թաղաւոր սղգիս Հայկապետն, և խոտալան
ուղեղ հաւատոյ համաղոյ սուրբ Երբորդութեանն, այս առա-
ւածընկալ միաբանք սուրբ Ուխտիս խնդրեցին լինել միաբան
որպէս զի հաղորդ եղեց ամենից՝ որ աստ բարութեան, որ և
աղերսնմ՝ առանձօր անձինք սրբազան, զի մեղ և նախնեաց
մերոց՝ որք հանդեան յուսով յարութեան, լեցի աղօթիւք
ձեւովք հառանել մեղաց թաղութեան և արքայութեան երկ-
նից, արժանի լինել հանգստեան, ընդ որս և որդւոց մերոց
և զարմից՝ որ գան մեր փոխան՝ մնալ 'ի յերկրի կիսօք ընդ
երկայն աւուրս բարութեան: Աւտածաղիր 'ի թախն Հայոց
Շլա յեպիսկոպոսութեան Ալեանայ տէր Հայրապետայ և
տէր Յօհաննիսի, հղօր և բարեպաշտ արքայն Հայոց Ի ևսն
տիրապետեալ արեւմտեան նահանգին Կիւլիոյ մեծաղայն յու-
սով և առաւ պարգեւօք միաբանեցաւ սուրբ Ուխտիս, մի եղև
եղբայրութեանս, որպէս յայտ առնեն վերայդեալ բանքդ,
Լ և գ՝ որ զկնի մեր գայք բնակիլ յայս Եւտոմոյաբնակ անդի

սղծելից և ամենայն բարեգործութեան՝ որ աստ կատարին,
հաղորդ կալնիք զբարեւէր թաղաւորն Հայոց Լեւոն հանա-
պաղորդ յիշմամբ առ Տէրն մեր Փրկիչ օրհնեալ յաւիտեան:
Յողորմ այսմ յօռոյ՝ սիրոյ Լստաւածադօր թաղաւորն եղ-
բայրութիւն կարգեցաք զօր սրբոյ Օգոստի յարութեան միաշա-
բաթուն յիշատակ նմա, որ կատարեն զպատարագն յամենայն
եկեղեցիս անխախտն մինչ ՚ի վախճան:

Եպիսկոպոստոս Սեփեայ եւ ահա եւ Լեւոն հոգիէն:

1 Տէր Պրկիչ որ աշակերտ սրբոյն Պրկիչ որն լուսաւորչի յամն
ինչ, սա ընկալաւ զպատիւ Մեարտադարութեան ՚ի վերջին
ժամանակս ճերութեան իւրոյ ՚ի մեծէն՝ Երեսնէ Լըշակուն-
ւոյ:

2 Տէր Մաշտոց ձեռնադրեալ ՚ի մեծէն՝ Երեսնէ, յետ սո-
րա աշխարհն Սեփեայ մնայ առանց հողեւոր հովուի յամն
ինչ վասն արշաւանաց եկեղեց ՚ի Հապուհոյ Պարսից արքայէն:

3 Տէր Տիրոտ կարգեալ ՚ի Բարկեհայ:

4 Տէր Յովակիմ:

5 Տէր Լեւոնիա յամն ինչ, աշակերտ սրբոյն Մեսրոբայ
ձեռնադրի ՚ի սրբոյն Սահակայ Պարթեւ, կառաւցանէ ըզ-
գալոց աշխարհն Սեփեայ, յորում և կարգէ վարժապետ
զաշակերտակիցն իւր զԲենիամին, աստ հրամանաւ վարդա-
պետին իւրոյ իջանէ ՚ի Պարտաւ յաւուրս Եստիղէն արքայի
և ձեռնառութեամբ սրբոյն Մեսրոբայ յորինեն զգիր Լեւ-
ուանից, ընկալնաւ ՚ի թաղաւորէն Լեւուանից ՚ի նշան սիրոյ
զսկեռութեամբ վառ ՚ի գլուխն խաչ ոսկեհոյլ, գտանի ՚ի ժո-
ղովն Հահայիկանու առ Յօհան Սանդակունին և առ Յով-
սէփ կաթողիկոսն ՚ի գրեւ զպատասխանիւ առ Յողեհայ:

6 Տէր Եօն այր բարի և լու յամն ը:

7 Տէր Դաղատ յամն ժ:

8 Տէր Սուշ յամն Եղ:

9 Տէր Երեցակ այր սուրբ և առաքինի ամ ան, ձեռնադր-
ի ՚ի Սուշ կաթողիկոսէ ՚ի ժամանակս Կառտայ Պար-
սից արքայի:

10 Տէր Մակար յամն ինչ:

11 Տէր Պետրոս քերթող յամն Ժ. դնայ 'ի Կոստանդ-
նուպօլսն ընդ այլոց աշակերտաց Սամբրէի, Լէւնաիայ, Կոր-
եան և Ղաւթի, դառնայ անոն՝ յօրինէ զճառս և զմեկ-
նուծիւնս իմաստօղիս, բացատրէ զքերթին հարցումսն Սա-
լամանայ արքային Լըուանից, ձեռնադրի եպիսկոպոս, դառ-
նի 'ի Ժողովն Ղաւթայ ընդդէմ՝ աշակերտացն Նեստորի:

12 Տէր Պիրոսն յամն Գ:

13 Տէր Սրբմանէս յամն իմ. ձեռնադրի յԼըուանս վասն
հակառակածու լինելոյ կաթողիկոսաց Հայոց:

14 Տէր Վրկղոս յամն Ժե՝ ձեռնադրի յԼըուանս:

15 Տէր Քրիստափօր յամն Ժ՝ ձեռնադրի յԼըուանս, բայց
'ի վերանալ երկարաւիւթեանց և 'ի նստիլ Լըբրահիմ կա-
թողիկոսի յաթառ Հայրապետութեան ընդհանուր Հայոց՝
վերստին հնազանդի նմա:

16 Տէր Ղաւթի յամն Եէ, դտմնի սա 'ի Ժողովն Լըբր-
հիմու Հայոց կաթողիկոսի, ուրանօր վերանորոգին եկեղե-
ցական ինն դասակարգութիւնք, և տուեալ լինին Հայրապե-
տութիւնն Հայոց, Լըբրեպիսկոպոսութիւնն Լըուանից և Սեա-
րապօլստութիւնն Սրաց, յորմէ արմնեալ Սրաց չկամին լինել
'ի վայր քան զԼըուանս, վասն որոյ բաժանեալ 'ի Հայոց՝ յարին
'ի Յոյնս:

17 Տէր Սաթուսաղայ քերթող և փիլիսոփայ յամն ԺԸ,
կարգի դատաւաց վարժապետ, հրաւիրի յԼըբրայ դնալ 'ի Ժո-
ղովն Կարնոյ, բայց ոչ կարացեալ՝ 'ի անդի իւր առաքէ զա-
շակերան իւր զԹէոփորոս զքեռորդին տէր Կոմիտատոյ, և
սպաշտ վերադարձին Լըզըի 'ի Ժողովոյն Կարնոյ դնայ առ նայ
և հրամանաւ նորին գրէ զգիր առ Հերակլ Կոյսր Յունաց,
որ աւնի օրինակ զայս:

Եւ մնաւ արեւաշտ և բարեկաղթող Քրիստոսիւ պայ-
ծառացեալ և մեծամեծ բարեղործութեամբ 'ի պարձմանս Քը-
րիստոսնից եկեալ յԼըստուծոյ թագաւոր Հռոմոց Հերակլէս:
Լըզրաս նուառտ կաթողիկոս Հայոց, Յօհաննէս Մարգարե-
տական եպիսկոպոս, Սաթուսաղայ Սրնեաց եպիսկոպոս, և
յամենեցանց 'ի նուաստից 'ի ծառայական յաշխարհէս ձեռ-
մէ Հայոց եպիսկոպոսաց 'ի Տէր խնդալ: Վրբ հաւատոյ խոս-
տովանութեան՝ զոր մեծանձնութեան ձերոյ արարեալ, առ

հուսալից թիւս մեր՝ տեսնելով մեր քննութեամբ դատը ըստ
ամենայն Հարցն ճշմարիտ և ուղիղ խոստովանութեամբ առ
սուրբ միասնական Երրորդութիւնն բարեպաշտեալ, զոր ըն-
կալաք և ընդունիմք, Բայց զժողովն Քաղկեդոնի խոստովա-
նեալ էր և կարգեալ բնդ երիս ժողովն ընդ Նիկիայ ընդ
Եւբիզն, որ յաղագս Երիտի, որ զարդին Բոսուճոյ արա-
բած առէր և ոչ արարչակից, և ճճ իցն՝ որ ՚ի Կոստանդնու-
պօլիս, որ վասն Սակեդոնի, որ զՀայկն սուրբ ՚ի սպասա-
ւորութեան կարգի առէր՝ հրեշտակ կամ առաքեալ, և եր-
կերիւրացն՝ որ յԱփեսոս, որ ՚ի կուսի Տննդեանն հայհոյու-
թիւն Սիստորին նղովեցին, և զկնի նոցա զՔաղկեդոնիս, և
պատճառս ժողովսն Լատիքէս եղեալ, որ խոստովանեալ խոս-
տովանի զբանին Բոսուճոյ զճնուհոյն ՚ի կուսէն, բայց յետ
միանալոյն Բոսուճոյ թեանն ընդ խրուսն մարմնոյն ուրանայր
զմարդիւթիւթիւնն, որ յերկուս բնութիւնութեանեալ ՚ի ներքս
առէ, սորք վարի առելով ախպէս, ոչ բառաւորով զքնու-
թեանցն զանաղանութիւնս, այլ ամբողջ պահելով առ անձ-
նաւորապէս երկարանչիւրացն բնութիւնն, զոր ոչ ընդունին
Բոսուճոյն զՎրբ և ոչ վարդապետը հոգեւորք և նշա-
նաւորք, որք եղեալ են յիւրարանչեալ ժամանակս Բոսուճ-
արեալք և Բոսուճաւորք վկայեալք յեկեղեցեաց Բո-
սուճոյ, որ ընդ արեգեւոս քան թէ զերկուս բնութիւնս ՚ի
մէջ բերելով համարէին լուծանել զԼատիքի հայհոյութիւնն
Պարտ էր նոցա զերանելեացն Հարանց ՚ի կիր առնուլ զամե-
նաբայժառ և հրաշափառագոյն յաղագս մարմնաւորութեան
Տեառն զասացուածս Բիւսանայի Բիւսանդրացոյ, Բարսիլե
Կեսարացոյ, Գրիգորի Նաղեանդացոյ, Գրիգորի Նոյն-
սարացոյ քանիչ լողործի Գրիգորի Նիսացոյ եղբօրն Բա-
սրըն, Պրոկիւն և այլոց նոխեղեալ վաղապետացն, Բանդի
Բոսուճոյ կատարեալ, մարդ կատարեալ, յերկուս բնութեանց
՚ի մի Բոսուճոյ խոստովանեցան, որք բաւական են վեր ՚ի վարդ-
ապետիւն զԼատիքի հայհոյութիւնն, իսկ եթէ բաժանեալ
՚ի միմեանց երկուս բնութեամբ վարեցան՝ ընդ դէմ ուրիշն նախ-
ասացելոց վարդապետացն են, զի այլ ոմն զԲրիտան Յի-
սուս առելով և այլ ոմն զԲանն Բոսուճոյ, և գործ առանձին

խորանայիւր և յերկուց որդւոց հայհոյութիւնն անկան, որ
նչ երրորդութիւն, այլ մանաւանդ չորրորդութիւն, որք են
ըստ վատարիաւ և չարահաւատ հրէամիտ Նեստորի, քանզի և
յառաջնորդան Վաղէկեդոնի ժողովոյն լինել ասեն զԹէո-
դորիտոս և զԽրատ, զդուգախապօղան Նեստորի, և զի այս
այսպէս է, թէ կամկեք լսել յայտնի է ճշմարտութեամբ,
քանզի Յորնաղ անուն՝ Երուսաղէմի եպիսկոպոս ՚ի Վաղէկե-
դոնի ժողովումն էր, և եկեալ անտի զԵրուսաղէմացւոց ըն-
թեքուածն զոր մեր մինչև ցայժմ, ընթեքեալ եմք որք
զՎաղէկեդոնի ժողովն խտեն, հերձուածօղս կոչեն զնոսա, և
այսպէս բամբասեն, եթէ Բատուած խաչեալ ասեն և ան-
մահ խաչեալ ասեն, և ինքեանք այսպէս զրեն առ մեզ, ե-
թէ Յիսուս է որ չարչարեցաւ, Վրիտոս ասեն խաչեցաւ,
և զիրք նոցա կան առ մեզ, և ոչ կարեն յարատ լինել,
յորմէ բաղումք և յայս կողմանս թիւրեցան, և ոչ կամին ա-
սել Բատուած խաչեցեալ և անմահ խաչեցեալ, զի չարչարե-
ցաւ անչարչարելին չարչարելեաւ և մեռաւ անմահն մահկա-
նացուաւ, այսինքն է անչարչար բանն Բատուած մեռաւ իւ-
րով մարմնովն, վասն այսորիկ համարձակէ ասել Բատուած
խաչեցեալ որպէս տէրունականն ունի բան, եթէ այնպէս սի-
րեաց Բատուած քաշարհս մինչև զորդին իւր միաձին ետ, և
առաքեալն Պօղոս ասէ, և եթէ էր ծանուցեալ ոչ արդեօք զտէրն
փառաց ՚ի խաչ հանելին, զոր Զօհան Կոստանդնուպօլսի ե-
պիսկոպոս մեկնէ, թէ Տէր փառաց մարդ սոսկ ասել և ոչ
դեւք յանդգնին, որոյ համաձայն և ճշմարիտ հարքն բարա-
ւին, Զօհան որ Երուսաղէմի քաղաքին կացեալ եպիսկո-
պոս թէ Բատուած ՚ի կուսէ ծնեցեալ և Բատուած խաչեալ
և Վրիգոր Նազկանդացի թէ՛ Բատուած խաչեցաւ և երկիր
շարժեցաւ, և դարձեալ յայլում վայրի թէ որ զկոյսն՝ Բա-
տուածածին ոչ խոստովանեցի, հեռի է յԲատուածութենէն,
եթէ ոք խաչեցելոյն երկիր ոչ պագանէ ընդ Բատուածա-
պանն կարգեցի, քանզի որ ոչ ասէ Բատուած խաչեցեալ
ոչ խոստովանի և զԲատուած ՚ի կուսէ ծնեալ, և ոչ զկոյսն
Բատուածածին, որպէս Նեստոր, քանզի ոչ այլ ամն Յիսուս
Վրիտոս և այլ ամն բանն Բատուած, այլ նոյն և մի Բա-

ուած ճնկեցաւ 'ի կուսէն, նոյն անշարքաբեղի իւրով մարմն
 նսնկ, նոյն անմահ եւ նոյն մեռեալ իւրով մարմնովն, որպէս
 Աթանաս Ալեքսանդրոս եպիսկոպոսն ասէ յաղագս որոյ մո-
 լորին եւ որք ասեն թէ՛ այլ ոմն է որ չարչարեցուն, եւ այլ
 ոմն է որ ոչ չարչարեցաւ, բայց ոչ այլ որ էր քան զբանն
 որ չարչարեցաւն եւ զմահ ընկալաւ, բայց նոյն ինքն անշար-
 չարեղի եւ անմարմին բանն լինելով մարմին մարդկային հա-
 մարելով զամենայն եկեղ: Աւ Գրիգոր Ահոյ Անսարացի որմն-
 չկաղործն, որ որ ասէ՛ այլ որ ակոտակրեալն է, եւ այլ որ ոչ
 ակոտակրեալն է եւ ոչ խոտաւանեացի զնոյն ակոտակրին Աս-
 տուածն բան մարմնովն ակոտակրեալ, որպէս եւ գրեալ է՝ նղս-
 վեացի, Աբդ եթէ նոցա բանիցն այլ ոմն Վրիտատ Յիսուսն
 է եւ այլ ոմն բանն Աստուած, եւ ոմն 'ի նոցանէ զախտ եւ
 զչարչարանս կրէ ճնեալն 'ի կուսէ, եւ ոմն 'ի նոցանէ պայծա-
 րանայր նշանօք եւ արուեստիք, որ է բանն Աստուած հե-
 աացուցանելով զնա 'ի անօրէնութենէ խորհրդոյն որպէս կայ
 'ի առմարին Ասնի, զոր ժողովն Վաղեղեսնի ուղղափառ-
 կուէ, եւ որպէս 'ի վերայ խորիւակաւ եւ շարժուն հիման զեւրն
 շինէ շինութեամբ, եթէ այդպէս է մըպէս աղքատացաւ մեծա-
 տունն վասն մեր, ասացեն մեզ, որ բաժանեն զմարդն յԱս-
 տուծոյ բանէն, եւ զմիացեալն որսշեն որոշութեամբ բնութեան-
 ցին, որ երկուս ոմանս ասեն զՎրիտատ, եւ զմինն իմացու-
 թեամբ միայն եւ առատաբանութիւնս բերեն, քանզի վասն
 ձեր աղքատացաւ մեծատունն, ասէ առաքեալն, զի դուք նո-
 րա աղքատութեամբն մեծասցիք, այսինքն անմարմին Ասնն
 Աստուած 'ի Հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս ճնեալ էա-
 կից եւ բնակից Հօր եւ սուրբ Հօգւոյն 'ի վերջին ժամանակս
 էջ եւ մարմնացաւ 'ի սուրբ կուսէն Մորիսմայ քաւ Աւետ-
 բանչին Յօհաննու, թէ Ասնն մարմին եղեւ եւ բնակեաց 'ի
 մեզ, մարդ եղեալ ճմարառպէս ամենայնիւ ըստ նմանութեան
 մեզ առանց մեղաց: 'ի Ասնձաւորուս պատեալ եղաւ 'ի մուր, որ
 'ի վերայ Վերօթէից շրջէր, 'ի գիրիս մօր դդուեցաւ,
 կաթն արբուցաւ, զարգացաւ հասակաւ, ճանապարհորդեցաւ
 ընդ ամենայն կիրս կենցաղոյս, մասնեցաւ Հրէից, չարչարե-
 ցաւ եւ խաչեցաւ, թաղեցաւ եւ յարեաւ անապականաբար, զի
 ոչ թողաւ հողի նորա 'ի դժախտ եւ ոչ մարմին նորա ետես

դապահանութիւն, որպէս Ղապքեալն Պետրոս ասէ, զոր և
 ԼԺանատ Լէջքոանդրացի 'ի հաւատոյ բանին ասէ, և առ-
 մարմին յապահանացուացոյ, զի զգեցուցէ զանապահանութիւն,
 էառ մարմին 'ի մահկանացուացոյ. որպէս զի մահկանացուս
 այս զգեցցի զանմահութիւն, որպէս և այժմ 'ի ձեռն մահ-
 ուան և յարութեան իւրոյ շնորհեաց մեզ զկեանս և զանա-
 պահանութիւն. Լըդ Եթէ բոտ նոցա բանիցն եղանի ոչ Թա-
 փեաց զինքն Բանն Լստուած, ոչ զկերպարանս ծառայի էառ,
 և ոչ կերպարանօք գտաւ իբրեւ զմարդ, և զինորդ զտնօրէնու-
 թիւնն խորհուրդ բովանդակ կատարեսցէ, քանզի ոչ Լստ-
 ուծային բնութիւնն առանձին եղեալ 'ի կնոջ և մտեալ
 ընդ օրինօք և աղքատանալ 'ի մեծութենէ և օծումն ընդու-
 նել, որպէս և ոչ մարդկային բնութեանն յատուկ որդի բարձ-
 րելոյ դու և աթառ ունիլ յաւիտեանական, այլ բոտ անձառ-
 միութեանն երկուս բնութեանց. քանզի յետ երկուց զմինն
 խոտալանին ճշմարիտ քրիստոսնեայք, որպէս Պրակտաս ասէ, Եթէ
 յորում Լստուածապէս դրոշմեալ 'ի միաւորութեանն պատ-
 մաւան, և Բաւիլիոս առ Լստղինար, յորժամ բնդդէմա-
 դեր Լստղինար զվնձումն, Եթէ երկուս կատարեալք Լստուած
 և մարդ մի կատարեալ ոչ լինին. Աս պատառխանի տայ առ-
 մարդկան արդեօք անկարելի, բայց Լստուծոյ կարելի, լուծումն
 Բարսղէ, որպէս կուսին ծնանէն, որպէս 'ի վերայ ծովուն
 գնալն, որպէս դրօքն վախելովք մարմինն Թանձրամասն մը-
 տեալ 'ի մարմնոյ և յսակերաց հաստատեալ, զ՞ անկարելիք
 Լստուծոյ, նոյնպէս և այս, և այսպէս գիրք վկայեն զԼստ-
 ուածալայելութեն և զմարդկայինն նմին տեառն մերոյ Լս-
 տուծոյ, զի զոր ետ ժառանգ ամենայնի Հայրն վասն կամա-
 ւորութեանն և անդրանիկն 'ի ներքս ամ յաշտարհա 'ի բա-
 դում յեղբարս, նա վկայէ զյաւիտեանս արարօղ, որ է բա-
 ցառիայլումն վառաց և նկարագիր էութեան նորտ և նոյն 'ի
 կերպարանս ծառայի երեւեալ 'ի նմանութիւն մարդկան ե-
 ղեալ և ոչինչ յաւիշտակութիւն համարեցաւ զլինելն հաւա-
 սար Լստուծոյ Յիսուս Քրիստոս, 'ի վերջինսն 'ի կուսն
 ծնեալ և 'ի սկզբանն հաստատել տշխարհի ընդ Հօր, որպէս
 ասէ Պօղոս, Լ.Յ. մի է Լստուած Հայր, յորմէ ամենայն
 և մեք 'ի նա և մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, որով ամենայն

և մեք նովաւ, , , Կա զանօրինականն համբերելով քողցնողը, և նոյնն կերակրէր զբազմահազար ժողովաւոցսն, նա ծարաւեալ և նոյն ինքն արբօցանօղ ծարաւեաց, նոյն զմտրդկայինն բարբաւելով, նոյն զ Լստուածաւայեւուչն, նա տօղ յաշակերտսն Հայր իմ մեծ է քան զեա, և նոյն ո՛չինչ յախշաւ կաթիւն համարեցաւ գոլ հաւասար Լստուծոյ. նա 'ի ժամ խաչն աղաչօղ զ Լստուած, Հայր թէ հնար իցէ անցցէ զենե բաժակս, նոյն ինքն կամաւորութեամբ եկեալ 'ի ժամն, նոյն ատէ, ես աճամբ իմով դնեմ զանձն իմ և իշխանութիւն ունիմ միւս անգամ առնալ զնա, առաջն Պիղատոսի դասեալ և 'ի հրեշտակոց սպասաւորեալ, բեւեռեալ 'ի փայտի և ընդ աջմէ Հօր երկնի, թաղեալ 'ի գերեզմանի և աւերեալ զդժոխս, յարուցեալ 'ի մեռելոց 'ի վեր երթեալ յերկինս. ուր էր զառաջնն բտնորուն տեառն բառ բառոյն, զսրմէ և Պօղոս ատէ, որ էջն նոյն է և որ ելն 'ի վերայ քան զամենայն, և գայ դատել զկենդանիս և զմեռեալս, , սա Լստուած ամենայնի թագաւոր յաւիտեանս, երկրպագեալ ընդ Հօր և ընդ Հօգւոյն սրբոյ յաւիտեանս, վասն որոյ և նախ եղեալ ճշմարիտ վարդապետացն Ղիսնէսիոսի, Պիղատոսի, և Յուլիոսի Հռոմոյ եպիսկոպոսաց և Ղիսնէսիոսի և Պետրոսի վկայի, և Թէոփիլեայ և յես նոցա ԼԹանասի և Վիւրղի և Վերիգորեանց և այլոց բազմաց յերկաց բնութեանց մի Լստուած խոտովանեալ է, բայց զի Քաղկեդոնի ժողովն սպառնաւորք բաժանմամբ զերկուս բնութիւնս ասացին, ոյսպէս, ապրեցելոյ երկաթանչիւրոյ բնութեանն, իւրոյ յատկութիւն, ոչ ընկալան զնա ոմանք 'ի ձերոց ճշմարտացդ Լաօնորդք Բղէքսանդրացւոյ, այլ և յայտարարութեամբ ընդդիմադրութիւն բաղումս արարին և Հայոց արուեստաւորաց, որ յղեքսանդրի և յայլ քողաքս բաղում ժամանակօք 'ի հրահանգս կացին, չէ ընկալեալ զնոսա և ո՛չ հաղորդութեամբ միաւորեցան ընդ ձերում աշխարհիդ. Իսկ այժմ աւելագոյնն ոյսպէս ասեն թէ՝ անխախտ հաղորդութիւն առնուն որ է անհնարին չար, զի տէրն ասէ, ես եմ Հացն իջեալ 'ի յերկնից, և ես եմ հացն կենաց, և մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է և արիւնն իմ ճշմարիտ բնակիլ է, և որ տաէ զմարմին իմ, և ընդէ զարիւն իմ, նա յիս բնակեցցէ և ես 'ի

նմա, և որ ուտէ զհացս զայս կեցցէ յաւիտեան: Եւ Պօղոս բազում երկիւղեւ զգուշացուցանէ, քննեցէ, առէ, մարդ զանձն իւր և ապա 'ի հացէ անտի կերիցէ և 'ի բաժակէն արբցէ, զի որ ուտէ և ըմպէ անարժանութեամբ, գաատտան անձին իւրում ուտէ և ըմպէ, զի ոչ խտրէ զմարմին Տեառն, և ևս սոսկալի, և թէ անարժանի հաղորդեալքն պարտական եղեցին մարմնոյ Տեառն, զոր ստուգեաց հաւատաւորէս կանոնս ընդհանրական, չտի ժամանակաց սահմանելով առանձինն իւրորանչիւր յանցանաց, յորս պնդադոյն ապաշխարութեամբ սրբեալք 'ի մեղաց արժանաւորին հաղորդութեանն, իսկ այժմ բնկեցեալ երեւին 'ի բաց զտէրունական հրաման և զկանոնս, ուղղադոյն անփոյթ արարեալ ստեպ ստեպ մեղանչելով և լուսամտիմբ մարմնոյ փաղկադակի անարժանք 'ի հաղորդութիւն գան, զորս տէրն խոտէ Եւտարանին անդ ասելով յիտրիսեցիմն, զարտաբին բաժակին և զոկաւառակին լուանայք և ներքինն ձեր լի է պղծութեամբ: Եւ Պօղոս ստեպ ստեպ զմկտութիւնն Հրէից մարմնոյ արդարութիւն կոչէ որ յառաջ քան զժամանակի ուղղութեանցն էին զակարագոյն միտս կաւարել և զպաշտօնեայն և այլ հայհոյութեան ևս բանիւք, եթէ մարմին և արիւն Տեառն 'ի քաւութիւն մեղաց է, զեղեցիկ է թէ այդպէս է և ոչ անարժանութիւն, իսկ և սուտ գաւանիցի առաքելն և կանոնք համաձայն որ ասեն անարժան գոլ զմեղացեալն և ոչ ապաշխարեալն և համարձակ ևս վայելեալ 'ի ճաշակման մարմնոյ և արեան Տեառն և 'ի սեղանոյ դիւաց, այլ մի՞ դք խաբեացի, զի մարմին և արիւն տեառն արդար և ստոյգ 'ի քաւութիւն մեղաց է, այլ ապաշխարելոյն և հեռացելոյն 'ի մեղաց միշտ ոչ թաւարելոյ 'ի մեղս, զի սպառնայ այնպիսեացն տէրն առնելով վնճ մահտարին տանջանք գաատտանին մեծի աւուրն, և ոչ պարծիմք զմեղ սուրբս լինել, այլ սակայն ոչ անխտիր 'ի հաղորդութիւն, այլ ահեալք բազում երկիւղեւ մե'ութեանալ: Եւ զԵւալիքէս ընդ նմանիս նորա առաջին և վերջին հերձուածօրն նը զովեալ է և նշովիմբ. բայց զժողովն որ զբաժանեալ օրբութիւնսն պահէ ոչ առայ ասել Երաւած խաչեցեալ, որպէս և այլք բազումք 'ի Հռոմոնց, յորոց և ոմանք 'ի մերմէ կողմանէս թիւրեցան, ոչ կարեմք ընդունել և ոչ ընդ այնոսիկ:

- որ վորքն կայուցանեն զհորմին և զարին Տեառն հաղորդել,
 զի ոչ ունիմք այդպիսի սովորութիւն:
- 18 Տէր Աբրահամ յամս ի՛:
- 19 Տէր Գովսէփ յամս ԺԺ:
- 20 Տէր Զօհան յամս իբ՛:
- 21 Տէր Սովնէս յամս է՛:
- 22 Տէր Լիանիայ, յամս Ե՛:
- 23 Տէր Զօհան յամս Ժ:
- 24 Տէր Ստեփանոս յամս ան ՚ի քաղաքէն Պաւնայ զարգա-
 նայ ՚ի տան կաթուղիկոտարանի, զնայ ՚ի համբաւատենը վանո
 Սաքենեաց, ուսանի առ սոս Սաթուսաղայի ՚ի վարդապե-
 տարանին Սիւնեաց, հանգիսանայ ՚ի հրանդո 1 տախ և Հել-
 լէն լեզուաց ՚ի քաղաքին Պօլսոյ, վերագառնայ ՚ի Հայոս ար-
 դիւնոս որ վարդապետութեամբ, և լուսաւոր թարգմանութեամբ
 մեկնէ զգիրս սուրբ, յորինէ զաւագ օրհնութեան ուր ձայն
 շարականն որանչելի խորհրդով և ճառ մի մեկնօրէն ՚ի խոր-
 հուրդ օծութեան եկեղեցւոյ, ձեռնադրի եպիսկոպոս Սիւ-
 նեաց նահանգի, և ապա մեռանի դաւով ՚ի ձեռն միայ ա-
 նառակ կնոջ Հերատուի կոչեցելոյ, որպէս երբեմն Զօհան-
 նէս Սկրտիչ ՚ի ձեռն Հիւրօվգիւղայ:
- 25 Տէր Գովսէփ յամս Ժէ՛:
- 26 Տէր Գովակիմ յամս Ժէ՛:
- 27 Տէր Սադովի յամս լԵ՛:
- 28 Տէր Զօհաննէս յամս Լ՛:
- 29 Տէր Սողոմոն յամս է՛:
- 30 Տէր Եղեայ յամս Ը՛:
- 31 Տէր Թէոդորոս յամս ԺԸ՛:
- 32 Տէր Պէտրոս յամս Ը՛:
- 33 Տէր Պաւլիթ յամս Ժէ՛. սա զառաջինն սկիզբն արար բը-
 նակելոյ ՚ի վանս Տաթևու:
- 34 Տէր Զովհաննէս յամս Ժ՛:
- 35 Տէր Սողոմոն յամս Ժէ՛:
- 36 Տէր Զօհաննէս յամս ԼԵ՛. հիմնադիր մեծի վանոցն Տա-
 թևու յանառն գլխաւոր Ասաքեւոցն Պետրոսի և Պօղոսի, ՚ի
 տեղի առաջնոյ Սառաան ՚ի Թուին Հայոց Երօփ՛:
- 37 Տէր Յակոբ յամս Խան՛. բարեկամանայ ընդ կաթուղիկոտացն

Աղուանից Սահակայ և Վաղկայ, երկիցս աստատմբի 'ի մեծ
աթուոյն սրբոյն Վրեղորի յուստ որչի, յառաջնումն նուաղի
դժուցեալ ընդունի զնեքումն Մանուկայ Հայոց կաթուղի-
կոսէ, իսկ 'ի վերջնումն յամուեալ մնայ անդարձ 'ի կամե-
իւր յաւացեալ 'ի պաշտպանութիւնս իշխանաց Աւենեաց,
սասար բանադրանգք հանդերձ մերժեալ հերբի 'ի նոյն կա-
թուղիկոսէ, և այնուհետեւ բարձեալ լինի 'ի տանէն Աւե-
նեաց արածնութիւն Սեաբապօլտութեան, այն է խաչն,
գահն, և բաղմահանն:

38 Տէր Սահան որդի Տուանշերի Բաղաց իշխանի, բարե-
կարգէ զվանքն ձեռնադրի կաթուղիկոս Հայոց, բայց վասն
նորաձեւութեան հերբի 'ի պաշտօնէ և զնայեալ 'ի վասն Չա-
բաղետոյ մեռանի:

39 Տէր Աշոտ յամն ԺԷ:

40 Տէր Յօհան յամն Գ և ԿԵս:

41 Վարձեալ տէր Աշոտ յամն ԿԵս:

42 Տէր Սամուէլ յամն Գ:

43 Տէր Յակոբ:

44 Տէր Վրեղոր:

45 Տէր Յօհաննէս յամն ԺԸ. ձեռնադրի 'ի Սարգիս կա-
թուղիկոսէ Հայոց 'ի քաղաքին Անոյ միջնորդութեամբ Վաղ-
կայ Հայոց թաղաւորի, և Կատրամեանայ թաղուհւոյ զըս-
տեր Սասակայ Աւենեաց իշխանի, ընկալնու վերստին զպա-
տիւ Սեաբապօլտութեան, զգահն, զխաչն, և զբաղմահանն
զոր բարձեալ էր 'ի տանէն Աւենեաց Մանուկայ կաթուղիկոս:

Բաղմահանստակ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան առեալ 'ի
բանից Կիրակոսի Վանձակեցւոյ գրէ, թէ՛ Սահան եպիսկո-
պոս յես Յակոբայ աստատմբի ընկալաւ զայն պատիւ, և բայց
որպէս երեւի 'ի շրջաբերական Կոնդակէ Սարգիս կաթուղի-
կոսի, զի ոչ Սահան այլ Յօհաննէս եպիսկոպոս ընկալա-
ւայն որ իններորդն էր սկսեալ 'ի Յակոբայ անտի 'ի հաս-
տատութիւն որոյ նդից զորինակ Կոնդակի Սարգիս կաթուղի-
կոսի:

,,Շրջաբերական տեառն Սարգսի Հայոց կաթուղիկոսի
,,Աւենեաց բոլոր վիճակին,,

,,Շնորհօք Մանակալին Աստուծոյ Հօր և զթութեամբ

Միածնի Որդւոյ նորա, և նախախնամն թեոմբ ուղարկէ սուրբ Հոգւոյն: Եւ յա զիւր հրամանի և օրհնութեան է իմ նոստոս ծառայի Լստուծոյ տէր Սարգսի և ողորմն թեոմբ նորին կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, զոր զրեցաք նամակ շրջադարձ կան առ նախագահ և աստուածամեծար տունդ Սիւնեաց Ղստուածապսակ թագաւորդ Սասակ և Ղստուածապոհ յիշխանսդ Սեադայ և Լշոտ և առ այլ ազատսդ և յընդհանուր ժողովրդականսդ ըստ երկոտատուն կարգեալ դատաւանացդ, որոց նախ օրհնութիւն և պահպանութիւն ժամանակսցէ ՚ի սուրբ Գրիգորի Եթոռոյս, և յաստուածսնեւի սուրբ Լշանէս և յայլ Լստուածագումար սրբոցս և ՚ի մէջ, որովք վրկեալք լիջլք ամենայն յպատահարաց և ՚ի տարածամ գիւղուածոց, Գիտութիւն Չեղ հոգեւոր որդիք մեր, որ թէպէտ յառաջ քան զմեզ կաթողիկոսացն ՚ի տէր թէեղորոսէ և ՚ի տէր Լնանիայէ վասն իրիք ինչ պատճառ իտաւեալ էր առաքելադիր աթոռդ Սիւնեաց, և օյտեալ և բաժանեալ վիճակ դաւադանիդ այդորիկ: Եւ մեք ՚ի դալընտրեալ առնս Լստուծոյ Յովհաննիսի ձեռնադրեցոք զսա ըստ առաջին աթոռակալացն Սեադապօլիս Սիւնեաց, և հաստատեցաք վերստին զնոյն վիճակ երկոտատան դաւադանին յաթոռդ նախագահ, և ՚ի տունդ Սիսակն ՚ի Տաթև ՚ի ձեռն աստուածարեալ և բաղմերջանիկ սուրբ եպիսկոպոսիս և ընտրեալ Սեադապօլիս ձեր տէր Յօհաննիսի, և վերստին աւանդեցաք զմա զնախնահան պատիւն իւրեանց զխաչն և զբալմականն և առ այս ոչ եթէ մերով ձեռնէրէց իշխանութեամբ այլ զի երեւ առ մեզ զմեծախառ նամակս և զվճիռ պայմանի գրեալ ձեռամբ նախնի Հայրապետացն Հայոց, ոկսեալ ՚ի սրբոյն Գրիգորէ լուսաւորչէ, և յորդոց և ՚ի թոռանց խրոյ, որոց նամակն մինչ ՚ի սուրբ Սահակ Յուսարէն զըրով էր գրեալ և իւրաքանչիւր մատանի կապարեայ կնքով եղեալ ՚ի վերայ, և անտի Հայերէն զրով մինչև Ղնանիայ և յետ Լնանիայի գրեալ մինչև ՚ի մեզ, բայց միայն Ղնանիայէ և սա էր գրեալ վասն Սահանայ եպիսկոպոսին, բայց ըստ այլոցն կարգի և էր բովանդակն ծն նամակ շրջապահան թղթի, իւրաքանչիւր Հայրապետի կնքով, և այս

երկար բանիւք և հրահոսան նղովիւք զրեալ, զի մի՛ որ իշխեսցէ պտկասեցեացանել 'ի սահմանադրեալ վիճակէ սոցա, և կամ՝ նուաւտացեացանել և բառնալ 'ի պատուոյ և յատել շանէ սոցա: Ասան որոյ և մեք երկուցեալ յայնպիսի առաքելական հարցն հրամանէ՝ և պատկառեալ 'ի ճերարեալ և 'ի բաղմամբամանակեայ աթոռոյն Սիւնեաց, անդրէն դարձուցաք զբոլոր սահման վիճակի նոցա, և վերստին հաստատեցաք զեզեալ պատիւ նոցա զխաչն և զբաղմանին և զդաւաղանն, և այս իսկ են դաւառք վիճակեալք հօտի նոցա, Սիւնիս, Բաղք, Բրեկեաց Տունն, Որդվատ, Բրդուլք, Անանդ. Երնջակ, Նախիջևան, Քուղայ, որքան Երասխայ գետն հատանէ. Ճահուկ, Այոնձոր խաչերոյ խոռովն Վաղարշապատի, Վաչարակովն, Երելատ, Ջաղացաձորն, և Փարակն: Իսկ բոլորովն որում բաղում հակառակութիւնք լեալ էին և մեծամեծ նղովիւք ամրացուցեալ էին կաթուղիկոսք Հայոց, հատանէ և զսահմանն Եղուանից՝ Բամբէ խոռն, Ճարդառա, Եղայէջ, բնդ որ Եղուանոյ գետն հատանէ մինչ 'ի Բաղն կամուրջն և Հարանդ դաւառ, և Յերնջակոյ սահմանին, Բառէձոր, զոր Վաղթնացիքն էին առեալ, նաև Անանդ և Վաղթն բոլորովն, որոց թէպէտ եպիսկոպոս լեալ էր և կոյր սակաւ վայրացն այլ 'ի ներքս Սիւնեաց նուաճեալ էր: Եւ արդ դուք դաւառքդ Սիսական ամենայն մըտերմութեամբ հնազանդ լերոք Սիւնեաց աթոռոյն, և բնկալարոք զառաքեալք 'ի մէնջ զեպիսկոպոսդ Չեր զտէր Յօհաննէս, որպէս զհրեշտակ Լստուծոյ և զառաքելական այր և ամենայն հոգատակութեամբ ծառայեցէք դմա, որպէս Լստուծոյ, և թէ որ հակառակել կամի այդմ աթոռոյ, և կամ խանգարման պատճառ լինի այդմ հայրապետադիր սահմանի պատուոյ և վիճակի և ժառանգութեանց եկեղեցւոյն, զանբաւ հրահոսան անէծսն ժառանգեսցէ, որ յառաջին սուրբ Հայրապետացն կարգեալ է և կրկնապատիկ 'ի մէնջ իսկ, իսկ կատարելք հրամանիս օրհնին յԼստուծոյ Բանակալէն և 'ի սուրբ Հայրապետացն և 'ի մէնջ և 'ի սուրբ Վարդուրէ աթոռոյն: Եւ արդ զրեցաւ գիր հրամանիս մերոյ մերով ձեռամբ 'ի Թուահանիս Հայոց նձե. և վասն առաւել հաս-

տառաթեոսն կնքեցաք մերոյ սոխորական մատանեաւ Դ
փառս Աստուծոյ, որ է օրհնեալ յախեանաւ ամէն:

Տէր Գրիգոր յամն ծր:

Տէր Սահփան յամն խէ:

Տէր Բարսեղ յամն ե:

Տէր Գրիգոր յամն ի:

Տէր Սահփան յամն խդ:

Տէր Յօհաննէս յամն լը:

Տէր Հայրապետ յամն ի:

Տէր Սողոմոն յամն ի:

Տէր Յօհաննէս յամն խգ:

Եպիսկոպոսն արք. Կարանին:

Տէր Յօհաննէս Կարանեցի:

Տէր Սահփաննա:

Տէր Սարգիս յամն ի:

Տէր Սահփաննա յամն ի:

Տէր Գրիգոր յամն ա:

Տէր Սարգիս յամն խգ:

Տէր Սահփաննա որդի Տառայիճ իշխանի (Օրբելեանց. Կատի
'ի Տաթև և միապետէ զբոլոր բաժանեալ վիճակս:

Տէր Շմուոն:

Տէր Յօհաննէս Օրբէլ:

Տէր Յօհան Որսանեցի, այր մեծիմաստ և բազմալատակ:

Տէր Գրիգոր Տաթևացի, արդիւնաւոր մշակ Հայաստանեայց
եկեղեցւոյ, և հեղինակ բազում վարդապետական գրոց:

Տէր Ասաքէլ պետ Սիւնեաց, քեռ որդի Գրիգորի Տաթև-
ւացւոյ, վերանորոգէ զեախտեալ գաւիթ հարուային կողման
Տաճարին:

Տէր Սիմէոն Բնիկդաիթցի, Բազմալատակ մշակ այսր մե-
նաստանի, գնայ առ Շահն Պարսից և զյափշտակեալ կա-
լաճան վերագործացանէ 'ի Ժառանգութիւն վանացս, վասն
որոյ և լինի կերակար մականաց Պարսից և սպանանի:

Տէր Յօհաննէս Շապան օղի, Շինաթաղեցի հարազատ սրտ-
ածնեայ մենաստանին, շինէ զարևելեան Սնեակին 'ի կախածոյ

քորանց, եօթնիցո զնացեալ Մարգարէի առ Շահ Սուլթանն Հիւսէյնն և զտացեալ կալուածազիրս 'ի Սիմէօն եպիսկոպոսէ՝ վերստին հաստատէ, իսկ 'ի վերադառնալն անտի մեռանի 'ի Վաւրէժ:

Տէր Աերսէս աշակերտ Փիլիպպոս կաթուղիկոսի. այր հեղաբարոյ և առաքինի առնէ զնոսնուոր շնոր թիւն հրամանաւ նոյն իսկ Փիլիպպոս կաթուղիկոսի:

Տէր Օւլքարիայ ճշնասէր, վերանորոգէ զսենեակն միաբանից, իսկ զառջնորդարանն 'ի նորոյ կառուցանէ:

Տէր Սարգիս Սեղեցի:

Տէր Յովնաթի Ղաւերձեցի, կառուցանէ զեկեղեցիս 'ի Փռնակով և զսենեակն մեծ անապատին նորոգէ:

Տէր Աւագէլ Սատախ օղլու անուանեալ. այր ճառարան և խնամաւոր հակառակի ընդ իշխանաց Վարսից 'ի վերայ իրիք վանական կալուածոց, ուստի բարիացեալ նոցա հասանն զեկեղեցիս և նա անկէհէր հոգւով նշանացի ցացանէ թէ թէպէտ հաաիք զեկեղս, բայց գրչու կարօզ եմ առնուլ զիմ վրէժս առ այն նախանձեալ Տաճկաց 'ի նմին զիշերի սպանանն զնա 'ի վանս Հալիճորոյ:

Տէր Աիրահա Ղաւերջի, այր խնամաւոր և եղբայրասէր բարոյ զկաթուղիկէ մեծի տաճարին, զնսխտեալ պարիսպ վանացն և զհիւսիսակողման զոմն, օգնականութեամբ Վարրիէլ վարդապետի:

Տէր Թովմատ այր աղօթասէր և նշանադործ, զբար լիերութիւնս և զանկարգութիւն աղգին անհետաւնէ իւրով զբան չիլի հրաշագործութեամբ:

Տէր Աերսէս, այր պարթև և սրբակեաց:

Տէր Աստուածատուր Սիւնլ օղլի, հարստատ պաշտօնեայ Տաճարին Ղաւերջ, փարթամաց ցանէ զեկեղեցիս մեծադին զգետալք, որբազան սնօթիք և զբնիւրք ազա գնացեալ 'ի Արտանդնուպօլիս փոխմանի:

Տէր Յովնանէս Տաթևացի, այր ճարտար և առատաձեռն նորոգէ զաանիս վանացն զշարթմացիս. զառաջնորդարանն և զայլ սենեակնս, ալստէ 'ի պարտուց զսուրբ աթոռն և մեռանի սրով 'ի քաթալի բռնաւորէն:

Տէր Սիմոն Ղաւերձեցի, այլ սրբակեաց և եղբայրասէր:

զուերեալ վանս 'ի Ֆաթալի խոնէ վերանորոգէ մեծաւ ջա-
նիւ և շատ աշխատութեամբ, եղեալ և ապա գեղակուր վախ-
ճանի:

Տէր Ղաղար Բեղեցի, այր հանձարեղ և առաքինի ամրա-
տանեալ 'ի Տաճկաց առ Վաւառապետն, և 'ի դնալն 'ի Վաս-
'ի ճանապարհին գետահեղձ եղեալ մեռանի:

Տէր Բարահամ Բատապատցի, այր կրօնի և ճառմարան,
սնանի առ առ Յովնէի Բատաճարան վարդապետի. բնիկ
մտաբանի սրբոյ Լճմիւսնի, աշակերտակից Աիմէօն կաթողե-
կոսի: Բանայ զգարաց 'ի վանս Տաթևու և ժողովէ զման-
կունս Հայոց, ուսուցանէ նոցա զբանն կենաց յորդարուղի
վարդապետութեամբ. նորոգէ զխախտեալ տեղիսն մենաստանին,
և 'ի նորոյ կառուցանէ զտանն և վեց սենեակա և զհարկուր
տանն և մէկ կանգուն երկայնութեամբ պարիսպ:

Տէր Յովակիմ 'ի Ծղուկ գաւառէ, աշակերտ Բարահամ
Բատաճարան վարդապետի, առնէ զբազում ուղղութիւնս
և զշինութիւնս տանս այսմիկ, կառուցանէ զքերութաբանդակ
փոքրիկ մասուռ 'ի վերայ դամբարանի սրբոյն Վրիգորի Տա-
թևացոյ առ դրան մեծի Տաճարին. 'ի հարաւային կողմանէ:

Տէր Մարտիրոս Աննեցի, 'ի գեղջէն Տաթևու, այր յառա-
ջագէմ, ծանօթ թագաւորաց և իշխանաց և բազմաշատ սուշ-
տօնեայ այսր վանոց, և միանգամայն վերանորոգող կայից և
կալուածոց 'ի ձեռն զանազան հնարից և աշխատութեանց:

Վաւառայ և գեղջ Տաթևու 'ի ժամանակն անոր Ասեփանոսի
Օրբէլէանց:

Ծղուկ գաւառ. յորում էին եօթանասուն և երեք զիւլդ:

Եւջաղ գաւառ. յորում էին զիւլդ քսան և վեց:

Աւոյշոք գաւառ. յորում էին զիւլդ իննսուն և երկու:

Վեդարճանի գաւառ. զիւլդ քառասուն և եօթն:

Երեից գաւառ. զիւլդ եօթանասուն և հինգ:

Եղաճղ գաւառ. զիւլդ քառասուն և երկու:

Հաճանք գաւառ. զիւլդ յիսուն և ինն:

Բաղչ գաւառ. զիւլդ քառասուն:

Արևս Բաղչ որ անուանի Բալուսիք, զիւլդ յիսուն և մէկ:

Առաջին գաւառ. գիւղք յիսուն և հինգ:

Երկրորդ գաւառ գիւղք քսան և հինգ:

Յաղաքէրդ գաւառ, գիւղք տասն և վեց:

Երեջեիզ գաւառ, գիւղք երեսուն և մէկ:

Չորսու գաւառ. գիւղք քառասուն և ութ:

Օրհնութեան և Թախք գիւղօրէից 'ի ժամանակաց անտի Սահլաննտի () բրեւանց պահտախն 'ի բոլոր թոռաց և զերոյ նախ քան զնա եօթն հարիւր քսան, ըստ սրում 'ի ժամանակս իշխանաց նախ քան զաւերումն այնոցիկ գաւառաց եին հազար չորս հարիւր գիւղք: Իսկ այժմ՝ բոլորն 'ի միասին եօթանասուն գիւղք:

Երեսուցորդ և Տալեռ քանդան:

Երեսն արեւմտեան դրան ելեղեցոյ:

Ն. Եւս յարկ տապան և գիր՝ դամբարան մեծահաւատ կնոջ Եւսս խաթան գտանք Ստանի, և ամուսնոյն Տարսայի՝ իշխանին թմին չին:

Ն. Եւս տապան՝ հանգստարան սրբադան արհիւկաւ կոչուին Սերսայից Սիւնեաց նահանգի ձաճի:

Ն. Եւս հանգիստս Օսրարիայի երջանիկ արհիւկաւ կոչուի թուականիս Հայկականի ձաճ:

Երեսուց դրան մերջ քանդան 'ի հարաւ:

Ի յայտ Տապան քնարան՝ կայ հանգուցեալ նշտար մեծի Եւրսիսի Բաբունեաց պետի, և կախիկապս Սիւնեաց նահանգի, գոյով անդեաւ Տաթեացի և եկեղեցւոյ շինողի, եղև փոխեալ 'ի կենաց աստի ձաճ երրորդ թուի յիշեցեք:

Ի մերոյ Սեմաթարի, որ ելանէ 'ի հոռիւն:

Կաման Երաւոյ ևս Ղարիպար փոխեցի զիմ հոյն, զինչ որ հաւատուն կայր գնեցի և փոխեցի . . . և ետու յիշատակ սուրբ եկեղեցւոյս, որ խափանել ջանայ մեր մեղացս

տէրն է թիւ չգրէ:

Ի վերայ ուսման:

Թովն նոր. Դ թագաւորութեանն Սմբատայ որդւոց, Լ. Նաոյ եւ տէր Յօհաննէս շինեցի զարահս օգնականութեամբ Սմբատայ որդւոյն Վաղարշի յիշեցեք ի Վրկաւառ:

Ի վերայ մեռ ժողովի խալի Գրեալ չգրէ:

Յանուն Լ. Նաոյ եւ Վարդան կրտսեանս շինեցի սրանոց, ջրաղաց սուրբ Լ. աքիւղոյն հառն ինձ ասելին:

Ի վերայ մեռ ուսման:

Յանուն Լ. Նաոյ այս մեր գիր է տէր Բարսեղեօր, առ ի զանաւորս ի հայրենեացս ի տարւոյն Գ, աւր ժամ Վրկաւառայ եւ Սիւնթարայ, կառարից չհամանացս օրհնին Վրկաւառ:

Յանուն Լ. Նաոյ եւ Յօհաննէս քահանայ իմ հալալ բնից գնեցի կոնստանթն առ ի տարբ Լ. աքիւղոյն առաջնորդութեամբ սուրբ Ուխտի տէր Հայրապետ տէր Յօհաննէս հառն ի տարին լից պատարագ սուրբ Յակոբայ Տոնին:

Ի Դրանդի Դրան լոստաւորի եկեղեցւոյն չգրէ:

Օ՛հր Ստեփաննոս Սեբաստիան Սեւեակ սր է սր ռօփուանտէս Հայոց մեծայ, սրդի մեծաւոր իշխանին Տաւսայիճի, շինող սուրբ եկեղեցւոյս յիշեցեք ի Վրկաւառ:

Տողանալի:

Լ. յս է հանդիսա տէր Սկրտչի, սր ի լեհայ եկեալ լինի, աստ սուրբ կրտսեան առ Տէր զոտի, շաղար շարիւր իննեակ թովի:

’ի վերայ փութիլ: Կոճարէ ’ի Կողմն արեւմտեան:

’ի շրջագայութեան Տօնարի Հայկականի լմին յ() քեկեանց հինգ հարիւր վեց թուօր ես Վարդօր մեղապարտ ծառայ Վրիտտոսի, ողորմութեամբ նորին եպիսկոպոս Սիւնեաց կանգնեցի զկամարքս և ’ի վերայ զեկեղեցիս, շինութիւնս է և որ այլ աշխատութիւն իմ ’ի տանս և արդիւնք վիպին եկեղեցիքս և յորժամ աւարտուին եկին ամենայն, կամեցան եղբարք և կարգաւորք տանս վարձահատոյց ինձ լեւեւ, և խնդրանօք իմով կտրեցին քառասունք մի, որ յամենայն տարւոյ կատարեն վասն փրկութեան անարժան հոգւոյ իմոյ, որչափ սուրբ եկեղեցիքս ’ի հաստատութեան են, իսկ արդ՝ որ զինի մեր յաջորդէք ’ի սուրբ աթոռ շայրապետք և կարգաւորք տանս պարտական են այդ քառասունցոյ որ անխափան կատարեն յամենայն տարւոյ, որ խափանման պատճառ լինի ինչ և իցէ պատճառանօք, և ոչ կատարէ և զրկէ զհօգին իմ եթէ հայրապետաց, եթէ ’ի կարգաւորաց զրկեալ և որոշեալ ’ի փառաց որդւոյն Աստուծոյ այժմ և ’ի հանդերձելումս, և անէծս կրիցէ ’ի սուրբ Արքեպիսկոպոսն և մի գտցէ թողութիւն ’ի Վրիտտոսի, իսկ հաստատիւք զբոյս օրհնեալ եղեցին:

’ի Տօնար Գաւիթ:

Օ՛հեր Յօհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոս՝ շինողն սուրբ եկեղեցւոյս յիշեցէք ’ի Վրիտտոս:

Հարաւարտ վանայն Տոմարում:

Հրաշափառ մեղատանտ այս ոչ սակաւ կրեաց զուղէտալի և զգալի հարուածս ’ի զանազան ժամանակս ’ի ձեռօ զանազան անձանց, քանզի Յուրեցի խժդժաղոյն և զաղանտմիտ արք յարեան ’ի վերայ ցիր և ցան արտրին զխնայի միաբանութիւնս, և յաւարի առին զամենայն զեպոս և զկարօսիս, բարձին զլուստաճաճանչ խաչն զմասնաւորեալն ’ի կենաց փայտէն և զընդելուզեալն զանազան թանկագին ակամբք և

մորդարաւօք, տղանին 'ի միարանից չափաչար մահաւմբ զորս
և գտին, 'ի վայր հեղին 'ի գետին զսրբալոյս Սեփանն ա-
նարման ձեռք, այս ոչ մի և եթ անդամ ոյլ բաղմիցս կրկ-
նեցին յորդարեալ 'ի դժնդակ կրից և 'ի մախանաց:

Անանիայ կաթողիկոս սրամեակալ յամառութեանց
Յովոր եպիսկոպոսի Առաջնորդի սորին, ուստի ընդ բանագ-
րանօք էտրի զեպիսկոպոսն, և զոս արար գլխովին ամայի:

Առաջրացի և Թալէշեցի Ասմայէլեանք խանդացեալ
ընդ վառս սորին գիւարորդք արշաւանօք յանկարծ յարձա-
կեալ բնօջինջ արարին զմիարանութիւնս սորին, կողոպտեցին
զփարթամ և զձնն սպասս զոսկեղէնս և զարծաթեղէնս և
զամենայն թանկաղին ակամբք յեռեալ ընդելուղեալ անօթս,
և ապա հուր արկեալ այրեցին զամենայն զձեռակերաս, և
զտաճար սրբոյն Վարդորի հիմն 'ի վեր տապալեցին, կամեցան
թէպէտ խորտակել և զորանչելի ոխնն բայց զահի հարեալ
յարհաւրաց երեւելց, թողին զնա և զնացին:

Հաշալի մենատառնս այս բաց 'ի հորստահարու-
թեանց և յաւերանաց, յարտաքին թշնամեաց, ոչ սակաւ
կրեաց և յիւրոց իսկ ընտանեաց և բարեկամաց զանտանելի
տառապանս, վասն զի միարանք ամենայն բաժանեցան 'ի մի-
մեանց և զվիճակ սորին արարին լարաբաժին, յարուցին 'ի
միջի իւրեանց զվէճ, զկադ և զկուի, և բորբոքեցին զհուր
նախանձու սռաւել քան զսռաւել. ուստի իջուցին զսա 'ի
վերջին տնանկութիւն, բայց այսու ամենայնիւ գեռ ևս ոչ
սկսեալէն դառք վարդապետաց և կղերց և այլոց եկեղեցա-
պաշտօնէից, իսկ այժմ նոյն Աստուածաբանական և իիլիսո-
փայական հանգիստարանն, որ պերճացեալն էր հոգեկեցոյց մա-
կացութեամբք բանիրուն և ակնաւոր վարդապետաց՝ ան-
կեալ զնի 'ի վերջին ամայութեան և 'ի խորին լուութեան.
արտասուաց զետս իջուցանելով յաչաց՝ ակնկալեալ մնայ միայն
վերին այցելութեան:

Մէծ տնտեսող տոբոյս

Ենեալ կայ 'ի լայնածոց ձորակի Տաթեայ վանից

յորձանութ մտակին Որոտնայ՝ ի հարժախյր լեզուակի, ձեն չքեղադարդ, և համակ սրբատաշ քարամբք ՚ի վերայ վեցից վա-
յեւադիր սեանց զառաջեան ունի կիսաբաց դաւիթ, կառու-
ցեալ ՚ի վերայ երկուց սեանց՝ յորս են գերեզմանք երեւելի
վարդապետաց անդէն միտքանելոց, ՚ի շրջապատի աւնի դա-
մուր և զլայնանիտ կրաշաղաղ պարիսպ, զարդարեալ մեծա-
մեծ աշտորակօք ՚ի մէջ այնք պարսպի գտանին վաթսուն և
չորս կամարաշէն սենեակք միարանից, նոյնպէս չքնադակերտ
սեղանատուն և մեծ շաւմարան, Վրոթիւն տեղայն և շին-
ուածք սենեկաց անապատիս առաւել գեղեցիկ են՝ քան զգը-
րութիւնս վանիցն Տաթևու, թո՛ւն՝ որ իծանէ ՚ի հարաւա-
յին կուսէ վանիցն Տաթևու, սահելով անկանի Ռհապատս
այս, ուղղանէ գայգիս և դարձաւցանէ զճրաղացս:

Գեւան Որոտնայ լի համեղածաշակ ձկամբք՝ որոտալով
անցանէ զառաջեան, արդարեւ զդպի զուարճութիւն, ամե-
նայն տեւողաց, ծառադարդ է շրջապատ մենատանիս, նոյն-
պէս և ՚ի մէջ պարսպի գտանին միդարեր ծառք բազումք,
բնդ որովք և աղբիւր ականակիտ ՚ի հնումն ՚ի պէտտ միա-
բանից խիկ այժմ՝ պիտանի միայն վայրենի դազանաց և թաշ-
նոց երկնից: Ռփոսս ասացել բիւրիցս անդամ, բայց զեհնչ
օգուտ, զի երբ այսպիսի հրաշակերտ Ռհապատ մնացեալ կայ
ամուլի, որ երբեմն հանդիսարան էր միարանից բազմաց, և բո-
կզեմապատճառ այլոց մենատանից. այժմ՝ որպէս ոյրի մե-
նացեալ՝ հող ՚ի դլտիւ եղեալ խոնարհի ՚ի լոց:

Ստորանի հարձանջ:

Բնիանի յարեւել հիւսիսոյ Տաթևու վանից, ՚ի նմին
խիկ ձորամիջի ստորեւ քան զվարժալի այդլն, զոր անիեաց
Յակոբ եպիսկոպոս ՚ի նմին անձուկ տեղած, ուրանօք գետն
Որոտնայ անցեալ բնդ նեբբոյ ժայռից ցհարմբ քայլաշափ,
և անտի անցեալ դնայ ահագին ձայնիւ՝ թողլով ՚ի վերայ քան
զինքն զգնական կամուրջն, ՚ի ծայրս որոյ է նեղ և անձուկ
ճանապարհ. բնդ որ անցանին անցաւորք մեծաւ երկիւղիւ, և
մերձ այնք ճանապարհի ելաննն հանքային թթու ջուրք ՚ի

վերայ որոց շինեալ կան կամարակալ բաղանիք, թախ թի 'ի վալուց անտի 'ի ձեռն իշխանաց Սիւնեաց:

Հալէ—Չոր:

Ի գիւղ լայնտնիտ 'ի մէջ նոյն ձորոց Տաթեայ վանից, դիւբ անդւոյն զառիվայր, բնակիչք են Հայք, տունք ութտուն, օգն և ջուրն մաքուր բայց երկրագործութիւն տեղւոյն առաւել դժուարին, վասն զի գնացեալ բնակչաց 'ի վերքան զձորն 'ի տափարակ դաշտի առնեն զերկրագործութիւն, և բարձեալ անտի զխուրձս 'ի շալակ անասնոց իջուցանեն 'ի ձորն, և արկանեն 'ի կալ: Ունին զսագաշին եկեղեցի՝ կառուցեալ 'ի վերայ չորից սեանց:

Հանդէս սորա է անապատն Հարանց անուանեալ, յորում 'ի հնումն բնակէին միանձունք բազումք. ունեալ 'ի մարմնի զվարս հրեշտակաց, իսկ այժմ ամայի և սրժ դազանաց: Կնապատս այս 'ի յերկրաշարժութենէ ոստուցեալ 'ի տեղւոյն շուրջ զվայրօքն, և իջեալ է սորայով յեղբ Որոտնայ գետոյն, և դադարեալ անդ ամենեկն ամբողջ գրութեամբ:

Դհէր Էմ Դինհայր:

Ի գիւղ բաղմամարդ՝ շինեալ 'ի նմին ձորոց հեռի 'ի գեղջէն Հալի Չորոյ, չորս ասպարիղաւ. օգն մաքուր և ջուրն առողջարար, յերկուց կողմանց են ամուր անձաւք և լայնածոց սյրք 'ի սիրաս բարձրացեալ ժայռից և աւաղակոյտ բլրոց, յորս ամրանան բնակիչք յերկիւղալի ժամանակս յերեսաց լինամեաց: Ունին զորթալի այգիս և զմրդաբեր ծառս, բայց առաւել անկեալք 'ի դժուարադնալի տեղիս:

'ի մերձակայ ժայռից ելանեն յորդաբուղիս և անուշահամ աղբիւրք, որք դարձուցանեն զջրաղացս և ոռոգանեն զայգիս: Բնակիչք անդւոյս ութեղք են, հսկայահասակք և երկայնամորուք. թերեւս ըստ տեղւոյն յարմարութեան շնորհեաց Լստուած և նոցա զուժ, ըստ որում 'ի շինութիւնս տանց ժողովին 'ի մի, և իջեալ 'ի ձորս Որոտնայ գետոյն 'ի վեր հանեն անտի ուսով զմեծամեծ դերանս և զմարթակս:

և այնպէս ռզնականութեամբ միմեանց յառաջ վարեն զդորճն։
Օտարներին յոյժ 'ի սասանութեանց երկրի, ըստ որում վէմբ
գլխալք 'ի բարձանց՝ հասուցանեն զմեծամեծ ֆրասս. սակայն
սովորեալք 'ի նախնեաց, որպէս սորա նոյնպէս և Հալի Չոր-
ցիք բնակին յապահոյ տեղւոյն և չկամին բարձրանալ և բը-
նակիլ յափն ձորոյ, 'ի գիւրութիւն անձանց։ Եւ որպէս
երեւի Շնչէր և Հալի—Չոր չեն նորին իսկական գիւղո-
րեայք, յորս ինքեանք բնակին արդէն, այլ նորա անկանին 'ի
վեր քան զՉորն 'ի հարթալայր տեղւոյ, որպէս և աւերակք
նոցին ցուցանեն, 'ի շինամիջի գեղջն 'ի գաղաթ միոյ վիմի
է տնայառ կուսանաց, կառուցեալ 'ի հասարակ և 'ի կոփա-
ծոյ քարանց 'ի կուսանաց՝ զաղթեցց յԱգուլեաց, և վերա-
նորոգեալ 'ի ձեռն մահտեսի Աղարկայի և որդւոյ նորա Իւ-
նիամենի։ Շրջապատն սենեկազարդ, և շուրջ զորովք ամրա-
շէն պարիսպ, 'ի վերին կողմն գեղջն է հոյակապ եկեղեցի՝
կառուցեալ 'ի վերայ չորից սեանց. որոյ երկայնութիւն և
ռեսուն և չորս կանգուն. և լայնութիւնն քսան և երկու-
բայց ժամանակ շինութեանն անյայտ։ Սիւայն 'ի ճակատ միոյ
խաչի, որ 'ի յորմն եկեղեցւոյ կայ դրեալ, և Ես Արզուս կանգ-
նեցի զլուսն տեառն իմոյ Լաղեկի և որդւոյ իմոյ Պապկայ
հողւոյ յիշեցէք 'ի Ռըխտոս. Թվին կն։, ,

Երթնագրութիւնն Շնչէրոյ Անուարի։

Յարեմիական հողջն 'ի վերայ մեոյ խաչի։

,, Ես Հոգեմեղս կանգնեցի զլուսն հօրն իմոյ Լուսն-
սոյ. Թվին Հայոց ՃԼ։

'ի վերայ որմոյ Սեղանոյ։

,, Շնորհք սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ տունս աստուհն.
Թվին Հայոց ՌՃԻ և. 'ի Հայրապետութեան Արքազան տեառն
Յակոբայ։

Դ Վերայ առաջին սեռն հոսայ 'ի սէղանն:

„Եւ Երբ որ Զորդոյն շինեցաւ տունս տալաւ էն .
Թվին Հայոց ռճիւն . 'ի Հայրապետութեան սրբազան տեառն
Յակորայ . և 'ի Թաղաւորութեան Պարսից Եւս Սուլէյ-
մանին, յԱրքեպիսկոպոսութեան երկրիս ահլր Յօհաննիսին:

Դ Դուս Էրջն 'ի վերայ Էմբարէն:

„Եւ Էրմամբ սուրբ Զորդոյն ևս ամենամեղս մահտե-
սի Էջրիս, որ և տեղեաւ Էգուլեաց դաշտէն, եկին 'ի ժողո-
վարանն կանանց, և ետու շինել զեկեղեցիս շրջապատօք և սուրբ
տաւրք լ. օր տաք էր, որ էր յամի ծննդեան իննեկի Թվին
Ռոհմ. Եւ աղաչեմ զամենեւեան, որ աստ կայք յազօրս 'ի
մէջ տաճարիս յիշել զմեզ և զծնողս մեր, զհայրն իմ մահ-
տեսի Եւրդուլին և զմայրն իմ Զուլիսիմէն, և զկենակիցն
իմ զՍիկին, և զօրդիքն իմ զՊետրոսն և զԲենիամինն:

Դ Եւրջայ որդոս:

„Եւս անարժան մահտեսի Բենիամին, որ եմ յերկ-
րին Պողթնեաց դաշտէն, և իմ որդի մահտեսի Էջարին, որ
եւ շինել Տաճարս ևս նորոգել սալն յիշատակ հոգւոյս կե-
նակից Սարգսրտին, հանգուցեալ եղբայր մահտեսի Պետրո-
սին իւր որդւոյն Նիկողայոսին, Հայրապետին, որդիքն իմ
Յօհաննէսին, Սիրալին, Կարապետին . Թվին Հայոց ռճիւթ
ին . յիշեցեք ուստայ Սուրատ յերկրէն Բրդստանս:

Դ Տաճարս որդոս:

„Դ Թվին տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի . Ռոհմ
ին, իսկ Հայոց ռճիւն ին, եղև շինութիւն եկեղեցւոյս և ար-
դեամբք աղախնեաց, որք ժողովեալ կայք աստ յԱնապատս
Թուով անձինս ութսուն, զինի ամաց շինութեան տանս շար-
ժեալ զնացաք ամանքս յԱգուլեաց երկիրն և եկեալ աստէն
և բաղում աշխատութեամբ և հալալ վաստակոյ իւրոյ շինեաց

ղեկեղեցիս, ապրելի դ՛կն, սկիզբն արարեալ սեպտեմբերի ք՛կն
կաաարեաց, վասն որոյ աղաւմ՝ զկնի մեր եկեալ քեզդ և
կաւանացդ զերսխալք եղբօր մերոյ . . . :

Արիւ :

Ի զիւղ լայնանիւտ 'ի մէջ անհարթ ճորակի 'ի
վերայ միոյ գետոյ, բղիւկոյ 'ի մերձակայ լերանց . օդն մաքուր
է և ջուրն առողջարար, բնակիչք են Հայք, առնք հարիւր
շիտուն : Ունին դադաւէն եկեղեցի, կառուցեալ յանհարթ և
'ի կոխածոյ քարանց . վտակն զորով անցանէ՝ հասանելով
զգիւրախիւրիլն վէմն բացեալ է զխոտով, և այնպէս սրնթաց
զնացեալ խառնի 'ի գետն Արասի : Բնակիչք տեղւոյս յեր-
կիւղէ հանապազօրեայ արշաւանաց 'ի զանազան լճնամաց՝
'ի վտղուց անտի լքեալ թողին զգիւղն Արիւս, որ 'ի ստո-
բոտ լերին յարեմուտս հիւսկոյ 'ի պատուական տեղւոյ, և
յօժարեցան բնակիլ առտանօր վասն ամրութեանն :

'Ի շրջապատի սորա կորկաձև բարձրացեալ են տ-
ւաղակոյտ բլուրք, 'ի տեղեւ տեղեւ թողով զխորտիւտս և
զգարեանդս, յորում՝ ամրանան բնակիչք 'ի հարկաւոր գէպս
և պահեն զկոյս և զկարասի խրեանց 'ի դարանանման տն-
ձաւս, եղեալս 'ի սրտս այնոցիկ աւաղակոյտ բլրոց : Արիւս-
ձև գաղաթք տյոցիկ լքանց 'ի հեռուստ բերն զնամանա-
թիւն բաղմաթիւ կաթաղիկից . յորոց և ընկալեալ է զա-
նուն կորիս :

'Ի վերայ անձուկ ճանապարհի այսր գեղջ գոյ փոք-
րիկ մատուռ, յորում է գերեզման պարկեշտատուն օրիորդի
միոյ, որ 'ի յաղատել զանձն իւր յանօրինաց արկեալ է զկնքն
'ի վախից աստի և մեռեալ : Ուրանօր և թաղեալ են զմար-
մին նորաւառ որ յաճախեն ուխտաւորք բազումք : Բայի էր
անպարտելի այլն Յօհան անուն, որ միացեալ ընդ Վաւիթ
իշխանի արար զբաղմաթիւնս բաղումս :

Աւոր գէտ :

Վեռս այս իջեալ 'ի լերանցն Միւլուղայ և 'ի Նարայ :

ուղղէ զընթացս իւր յարեւելս կոյս, անկանի 'ի դաշտն Օտն-
կեղորոյ, տաղանի, զայգիս և զազարակս նոցին. և ապա լծա-
վի 'ի գետն Աշտուի:

Աբրահամ՝ կաթուղիկոս Արեւոյցի 'ի ժամանակս 'Աս-
տիւր շահի համաձայն հրամանի նորին էջ 'ի դաշտն Սուղա-
նու 'ի հանգէս լծագաղութեան նորա, և 'ի վերադարձի իւ-
րոյ դրէ զհամառօտ ճանապարհորդութիւն, զորոյ զհատուած
գնել աստանօր արժան համարիմ, 'ի զբօսանս հնասիրաց և
'ի համեմատութիւն տեղադրութեանց երկուց ժամանակաց
անցիլոց և ներկայիս:

« Խօի իրբն չուեցի ասէ, 'ի Սուղանու վերալարի
իջ. եկի 'ի Տուղախ 'ի գիւղն Տող անդ և Ղուանից կա-
թուղիկոսն, սրում անուն էր 'Աերոէս, այլ խոհեմ և քաղց-
րաբարոյ, որ մնայր գալստեան իմոյ, և լծէ որպէս սէր ա-
րարեալ էաք ընդ միմեանս. բայց գեռ. ևս զմիմեանս ոչ էաք
տեսեալ, այլ և ըստ խնդրոյ նորա մինչ էի 'ի Սուջան,
արդ արարի վասն Սէլինիմէլի, և լծէ Աէնճէու տանն Ա-
ղուանից, և Համախու Հըուանու ինձ փոխանորդ մի խալը-
ֆայ անուամբ եգեալ եմ, զի կառավարեսցէ զվանորոյս և
ղեկեղեցիս հանդերձ ժողովորայք. վասն զի հեռու է ինձ
յոյս երկրէս և չեմ ձեռնհաս, և ոչխարն լծարց հովուի ոչ
կարէ լինիլ. Աւ Աէնճէու խաներն, և այլ զսպիւթներն
համիչայ շամալայ շիլթախ առնելով ոչ տան լծոյլ հանգիստ
մնալոյ, այլ միշտ կեղեքեն և կողոստեն. վասն որոյ խնդրի 'ի
մեծութենէդ, որ յոյսմ հետէ ոչ խան՝ ոչ սուլթան, կամ
զսպիւթ՝ նորա հետ բան չունենան. զի իմ վէրիլ և նայխըն
է. Այլ լծէ խօսք և զորոյ ունին ընդիս տեսցեն. որ և շը-
նորհեաց ինձ զախամ. և ես տուի 'Աերոէս կաթուղիկոսին
վասն որոյ ուրախացեալ յոյժ՝ զմեծ բարեկեանքան 'ի միտին
արարոք 'ի Տող 'ի Հատրութ. և աղուհացից սկիզբն երկու-
շաբաթի, 'ի Հատրութ գեղջէ չուեցի, զի լծէպէտ Այալնոդ
և Սարանդու և Աւտարանոյցի մշիւրներն եկին 'ի տեսու-
թիւն ինձ ընծայիւք և սարգեօք և լծախանձեցին հանդիպիլ
'ի նահանգս նոցա. սակայն ոչ կամեցայ, զի յոյժ սպիա-
սութիւն և սղութիւն էր հացի և դարւոյ, և ընդիս մարդ
և անասունք բազումք: Աւ երկրորդ զի ցանկոյր անձն իմ և

փութայր շուտով 'ի տուն հասանիլ և հանդէլ, զի ձանձ-
րացեալ էի 'ի շրջակայութենէ, և 'ի ցրտայ, մանաւանդ զի
հոտոտելիքս և մի ականջս խափանեալ էր, և կայի 'ի տա-
րակուսի. վասն որոյ աճապարեցի և եկի 'ի գիւղն 'ի Չոր-
գիւղ և անտի 'ի Պնածոր գիւղ. անտի 'ի Ղուսչի բէկի
օպան, որ էր Սիսիանցի, և անտի 'ի Խնծորի. որ է 'ի մէջ
քարաժեռ լեռանց մեծամեծաց, որ ունի անբաւ բարձրու-
թիւն, նեղ և անձուկ ճանապարհաւ իջաք 'ի մէջ ձորուն,
վասն ահի () ամանցուոց և Ղարաչօւլու քրդերոյն և 'ի բարձ-
րաբերձ տեղիս յայսկոյս և յայնկոյս, գէմ յանդիման միմեանց
փորեալ ապառաժ վէմս քարայր, որք են մաղարայք իւրաքան-
չիւր զք վասն իւրեանց տուն բնակութեան շինեալ բնակէին,
և այն էր զարմանք, որ կաշփոկովք ելանէին և իջանէին կա-
նայք ստնդեայ զաղայս կապեալ 'ի վերայ ողլն իւրեանց. նոյն-
պէս և զապիւրն ջրոյ և հարկաւոր իրաց, այնպէս փոկով ե-
լանէին 'ի վեր և մտանէին 'ի բարձրագոյն որջս վրմաց, և
քաշէին զփոկէ առասանն 'ի վեր մարդ ոչ կարէր ելանել,
իսկ տունք նոցա 'ի գիւղքն՝ էին քանդեալք 'ի զօրացն () ս-
մանցուոց և 'ի յաւաղակ քրդաց զարաչօւլուոց, Ղալս զոյր
գէմ տուն 'ի Խնծորի գիւղս այս, բայց այժմ սակաւացեալք
են. զի բազումք սղանեալք էին 'ի Թուրքաց. քանզի փա-
շայք զօրօքն իւրեանց քանկոյս անդամ եկեալք էին 'ի վերայ
սոցա, և ոչ կարացեալ մուտ առնել՝ այլ պատերազմեալ
ընդ միմեանս յետ դարձեալք էին ամօթով, բայց զմի կողմն,
որք ոչ ունէին յանդիման ինքեանց քարայրը՝ որ օգնիցէին
իրերաց, վասն որոյ զայն կողմն աւերեալ էին, զեանացս զօր-
դիս և զարս 'ի սուր մաշեալ. և անցեալ գնացեալ էին,
իսկ այնք, որք մնացեալք էին կէս մի և կամ երկից մասանց
մի մասն զերծեալք՝ նոքա ունէին զքարայրս իւրեանց յան-
դիման միմեանց, որք Թուֆէնիովք կարացլն զմիմեանս պա-
հել 'ի Թշնամեաց, 'ի գիւղս այս պատուական շատ խալի
խալիչայ դործէին յառաջ, բայց այժմ նուազեալք են յայժ,
և հազիւ թէ ոմանք պառաւտնք զտաննն դործողք, և աստի
գիւղացիք զմեզ ճանապարհորդելով 'ի Թանձրութենէ ձեանա-
ւ և ինքեանք զնոք և Թֆանիովք հասուցին 'ի մեծ անապատն
Տաթեու, և 'ի ճանապարհին տեսաք աւեր գիւղ մի, որ

բանադրեալ էին Առջնորդք Տաժեռ քորահուն, անուն, աղերսեղին զես արձակել, որ և զտեղի տուեալ ետու զոր ձախումն. և օրհնութիւն զիւղոյն՝ որում զայր պատուական եկեղեցի մի, որբատաշ քորամբք շինեալ: Իսկ յանապատն մնացի դ՛ օր, բայց մինչ կայոք յանապատն՝ մարտի ժի՛ օրն, երեքշաբթի զիշերն, է՛ երրորդ պահու զիշերոյն, որ էր օրն պարզեալ՝ և լուսինն լուսն տուեալ, քանզի մինչ հասայ յանապատն կրկին ձին տեղեաց իդ՛. ժամ, և ապա պարզեցաւ. և իմ ելեալ ՚ի լոցէս անխուլ յուսեքէ՛, դնող ՚ի դուռն եկեղեցւոյն, տեսի զլուսինն խաւարեալ զհատարակն՝ մինչև ՚ի մուտս խալառ խաւարեցաւ և ամիսինցաւ: , ,

” Եւ ՚ի նոյն օրն յորում լուսացաւ ՚ի խաւարմանէ լուսնոյն՝ առեալ ընդիս զամանս ՚ի վարդապետաց և ՚ի միաբանից զնացի յուխտ ՚ի հարանց նախկին մեծ անապատն, որ էր մայր ամենայն անապատիցն յարեւել և յարեւմտս աղ զիս մերոյ. և ՚ի մատուռն ուր լծաղեալ կան պատուական նշխարք սրբոց վարդապետացն Պօղոսի և Սարգսի, և Աբիստակէսի և Արարիկ արեղային, զոր պատմէ Մարգէլ պատմադիրն ՚ի ին զլուսն, և յետ ուխտելոյ զանապատն, և զկործանեալ տեղի բարձրադոյն լեռուն, որում հասեալ լերինն, և խաղացեալ դետինն և գերեզմանատունն ոտեալ՝ և զընաչն նետաձիգ մի տեղի, և ապա զկայ առնուլն, նոյնէս և մատուռն, յորում լծաղեալք կային վերոյ յիշեալ սրբոց մարմնոցն, որում յետ ուխտիս մերոյ կատարման՝ զճաշու ժամն յանապատն ասացաք, և ապա եկար զառ ՚ի վայր ՚ի մատուռն, որ է փոքրիկ եկեղեցի, ուր դամբարանք էին զրեցեալ սրբոց, և անդ կատարեցինք դերեկոյեան Յամն, և անտիւսնցեալ զցեանս Արտան ձիով՝ որ է ՚ի մէջ մաարանն, և Շնհէլու, և կուսանաց անապատին, ելաք ՚ի վեր ՚ի կուսանաց անապատն, և տեսի զաւեր նորա և զամայութիւն, յորում բնակեալ էին աւելի քան զհարիւր յիսուն կուսանս. իսկ այժմ՝ միայն չի՛ սպաշխարօղք կային, և նոքա ևս չեալեալք և յուսահատեալք կան, որ և անդանօր ասացաք զխաղաղական. և զեւրեկոյացեալ էր օրն, մնացաք անդ զդիշերն. և ՚ի լուսանուլն՝ յետ կատարելոյ մեր զժամն տաւաօտեան,

յուստգրեցի զսպաշխարհօրսն. և որ ինչ պահտաւթիւն դոյր
եկեղեցւոյն հարկաւոր, թէ վարագոյր թէ վարագուրի եր-
կաթ և թէ գրեանք, և ձեռք մի զգետա, սկիհ, խաչ, ալ-
կատարունիսն վեր, որոյ կանգնէին այր մարդիկք, յորժամ
հանդիպին, և անապատն էր քակեալ և աւերեալ, ուր և
վաղվարակի ետա գտանել հիւսն մի, փայտ և տոխտակ. և
տուեալ զգինսն նիւթոցն, և ճարտարին հրամայեցի փաթով
շինել, և ելեալ գնացիւ Աւանցանելով Հալաւ—Չորու-
ղիւղն, կրկին իջն յանապատն Տաթեաւ, և մարտի ժը ին
եյի ՚ի վեր ՚ի վանքն, և մնացի անդ է՝ օր, մինչ զի սահաւ
մի ձիւսն շիջաւ, և անց ետաւ ճանապարհիւ Ալ և վասն
կուսանացն անապատին, զոր ինչ կարացի ճարել ՚ի դիւղն Տա-
թեաւ յանօթոց եկեղեցւոյ՝ աւեալ յղեցի. և վասն ոչ ու-
նելոյ խորակ հացի, սահաւ մի ցորեան ՚ի վանիցն պատուի-
րեցի տալ անձարացն, և ապա ելեալ ՚ի վանաց, անցանե-
լով տանձաւէտ ամալի գիւղով, հասաք ՚ի դիւղն Երեւ
կի. և անտի Պարկաշատի եկեալ եղաք ՚ի դիւղն Ալիմէղի,
որ է մեկը Երմանի դիւղն. և ապա յԱմարաթ անտանեալ
տեղին, որ և ՚ի դէմ ելաւ մեզ շահէքիլի պարսն Յօհանն,
՚ի դիւղն իւր կալեալ. և յիտ երկու աւուր կրկին ընդ նոյն
ճանապարհ զարձաք ՚ի Սալե, և ասացեալ զճաշաւ ժամն,
սահաւ մի հանգստացեալ եկինք ՚ի Ղաւառ գիւղն, և ապա
եկինք ՚ի Սեզրի, յորում կայր փոքրիկ վանք մի պատուա-
կան և հաճոյական, որ և մնացի անդ երեք օր սկսիլով և
դնտա՝ անցեալ ընդ Արճեանու գիւղէն՝ հասաք ՚ի Յօտատուար,
և եկաք ՚ի Կաշա մեծ գիւղն սպրիլի զ, և ապրիլի է՝ ՚ի տօնի
Աւետեաց սրբոյ Կուսին հրաւիրեցին զմեզ պատարագ մատու-
ցանել, որ և զեջեալ ՚ի խնդիրս նոցա կատարեցաք զսոր-
հաբղն սուրբ. և ՚ի միտում օրն եկին ՚ի Ղաղթեանց իշ-
խանքն առաջնորդօքն իւրեանց, և հրաւիրեցին զմեզ յԱղու-
լիս, և մնացի մինչև ՚ի սուրբ պատէքն և ՚ի նոր կիւրակէ,
զի անուն սուրբ Թօմայի առաքելոյ էր վանքն. հիանալի և
զարմանալի տեսողաց. և զի օրդեակն իմ՝ առաջնորդ նոցա
Յօհաննէս վարդապետն, պարկեշտաբարոյ հեղահոյի և հան-
ճարեղ վաղածանօթ գոլով ինձ, ՚ի սէր նորա և վասն ուխտի

փանիցն, որ լինի 'ի նոր Աւարակէի, և վտան մտաւրդեան ա-
 դասնաց՝ մնացի անդ ալբան օր, այլ և 'ի ք- եկեղեցիս զոր
 ունին, հրաւրեցին զեւս 'ի կիւրակէին և այլ պատշաճաւոր
 օրերն ետուն ինձ մատուցանել պատարագ և օրհնել զնոս
 օրպէս և եղև իսկ, որ և 'ի նոյն օրն կարմիր Աւարակի մա-
 տուցեալ իմ զսուրբ պատարագն՝ ձեռնադրեցի եպիսկոպոս
 դաւագ երէցն Բաղլեաց, զաէր Թաւմայն միարան սուրբ Լը-
 միածնի, և նոր կիրակէի երկուշաբաթն չուեցի անտի, և եկի
 Յիւնայ Սիւղեւնայ վանքն, և անտի 'ի հին Սուղայ, և 'ի
 Սուղայս 'ի Տարաշամբ՝ անցանելով զԱրտասի գետովն անդ,
 ուր խառնի Տղմատ գետն ընդ Արախայ, և ելի 'ի գեղեց-
 կաշն 'ի հռչակաւոր և 'ի հրաշալի վանքն նախապիային սըր-
 բոյն Ստեփաննոսի, որ էր մայիսի 5. և մնացի անդ թ օր.
 Եւ ապա չուեցի և եկի Արնջակու սուրբ Կարապետ. զի և
 'ի Սուղան գնալն նախ հանդիպեալ էի, և յետ երկուց ա-
 ւուրց զնացի 'ի զիւզն 'ի Վոռթ, և 'ի Վոռթու վանքն,
 և յանապատն. և հրաւրեցայ 'ի տուն հանգուցեալ Այա-
 րոն Աղամային՝ յորդույ խրմէ նախածանօթ պարոն Աղե-
 սանդրէ, և երեկոցեան կրկին ելաք 'ի վանքն սուրբ Դուսա-
 ւորչին. և յայդն զնացաք 'ի Փառախայ. և 'ի վանքն իծեա-
 նեցաք և անտի 'ի Տաի գիւղն. որ կայր աւեր, և վանքն ա-
 մայի և կուռանաց անապատն է միայն ապաշխարող. սր և նո-
 ցաւ այցելութիւն արարեալ վանից և անապատին, անցեալ
 զնացի 'ի նոյն օրն Ապուստ մեծ գիւղն, յորում կայր պա-
 տուական եկեղեցի. և յետ ուխտելոյ զեկեղեցին, ելի 'ի վանքն
 աղանանման աղինատարա՝ 'ի վայելուչ բարձրանիտ աւելի,
 լի պարտիզօք ջրարբի և բարերեր հոգմով. և պարզ և առող-
 ջարար օգտով զուարճացաւ սիրտ իմ մոռանալով զաշխատու-
 թիւնս ճանապարհի. Եւ և առաջնորդ նոցա Պետրոս վար-
 գապետն՝ այր խոհեմ և բարեբարոյ, և միաբանքն սիրով և
 հնազանդ. և մնացի անդ երկու օր, և անտի չուեալ եկի 'ի
 Վաղանջ մեծ գիւղն. անցանելով զգիւղօրայս ուման. և
 մնացի անդ ևս երեք օր. և վտան աղաչանացն և խնդրոյ նո-
 ցուեց մատուցի անդ ևս զսուրբ պատարագն. և անցանելով
 ընդ գիւղն Սարգէն եկի 'ի Արաշէնիկ և անտի կրկին 'ի
 սուրբ Կարապետ Արնջակու. և անտի 'ի Ատեւուան մնալով

երկու օր և ապա իջի յԱստապատ օրհնեալ զխաբաշարն և ՚ի վանքն Մատապատ գեղեցկաշէն և պատուական, զի վանքն մի քան զմուսն պայծառագոյն էր և գեղեցիկ յօրինեալ հիանալի տեսողացն, աւաղ ժամանակին ներուժեան և նուազութեան ազգիս իմոյ, զի զաւարին աղիք իմ ՚ի տեսանեմն զաննման վանօրայո և զսուրբ Թաթոն վանն ոչ դուրս թէմ և լինակ, և թէպէտ դոն, բայց ամայի և անշէն և անմարդաբնակ, և թէ դոանին ամանք աղքատացեալ և նոքա որք ոչ կարեն օգնել, կամ լցուցանել զպէտս և զպահատութիւնս վանօրեկցն, այլ և ինքեանք ևս կարօտին դարմանելոյ ՚ի վանօրեկցն, Այլ և յԱստապատ՝ յաւուր մեծահազրեցի կիրակեկն կատարելով զիմ զխորհուրդն սակալի, ձեռնադրեցի երեք եպիսկոպոս մինն՝ Սպահանցի Վեորդ վարդապետն, ըստ խնդրոյ առաջնորդին իւրեանց Մատապատ վարդապետին և իշխանացն, և զմուսն վանն Քարգուղիմէտի սուրբ Ստեփնայ վանիցն որ է Յօրմի ըստ խնդրոյ երկրին և լինակին այնովի, Իւ զերրորդն որ էր Կաթայեցի Սեւքան վարդապետն, միտքան սուրբ Լշմիածնի, և ապա չուեալ յԱստապատ և հասի խաղաղութեամբ ՚ի սուրբ Լշմիածնի յունիսի ամսոյ ժր. որում եղև մեծ Թաթութիւն համայն միտքանաց, և բոլոր արարատեան երկրին, մատուցանելով դուհովութիւն Մատապոյ ամենակարող և պահպանող և զերծուցանող ամենայն պատահարաց, և անկեալ սուրբ իջման տեղւոյն ՚ի մէջ մեծի և ընդհանրական կաթուղիկէին, ողջով սրտառու հաւաքանօր նաւիրեցի կրկին զանձն իմ Մատապոյ աղօթիւք սրբոյ Հօրն մերոյ Վերիգորի լուսաւորչն,)

Յետ չրջելոյ ՚ի Տաթե՝ և ՚ի յանապատոս նորին, իջև անտի ՚ի տախարակ դաշան Քելուկանայ՝ առ ՚ի տեսանել զհոյակաղ դմբէթն, որ կառուցեալ կայ ՚ի վերայ ուրումն տաճկի Լալայ անուանելոյ, Ատն տոյր մահարձանի առապելեն առ հատարակ թէ՛ վարդապետ ամն Սողեմացի պատահեալ աստ ՚ի տան միոյ բարեպաշտ տաճկի, կացեալ է ատանօր զաւուրս երկու. յայտովի աւուրս պատահի մահ տոնգեայ մանկան ասպնջական տաճկի, իսկ մայր մանկանն առ ՚ի չաւեցուցանել զիրտ օտարական վարդապետի ՚ի ծածուկ ամիսով, զի աղային, և բարուր է յօրօրցի ՚ի տեղի մանկանն

դրար: Հարցանէ վարդապետն ցկինն թէ՛ ո՞ւր է մանուկը, զոր դու սիրէիր. իսկ նա առ 'ի ծածկել զղկլաւածն ասէ ննջէ յօրօրոցի: ապա ստիպէ զնա վարդապետն ածել առ ինքն, անձարացեալ կնոջն մտանէ 'ի տուն որպէս զի յայտնեացէ զիւրն, նոյնժամայն յանկարծ լսէ զձայն աղաղակի 'ի նոյն օրօրոցէ: ուստի զարհուրեալ զարմացեալ կնոջն 'ի վերայ անակնուռնելի հրաշխն՝ իսկոյն մկրտեալ լինի Վերիտանեայ: Ինդ այս նպատահումն յարմարեալ կայ ասնն և բանահիւստ թմբն ինչ ըստ այսմ՝ « Եւլայեամ՝ բաշտան ման, եմանամ՝ հար աշտան ման. նա աթամ՝ վար նա անամ, զուհուր օլտում՝ տաշտան ման: »

ԲԷԼՆԻՅ:

Սերադարձոյ անտի 'ի գիւղն Բելթանոյ, որ կայ շինեալ 'ի ձորամիջե. բնակիչք են Հայք՝ տունք աթմն. ունին զսագաշէն եկեղեցի՝ կառուցեալ 'ի վերայ երկուց սեանոց, 'ի թմբն Հայոց ձճխն:

ՅԱԼԱԼԻ:

Կացեալ այն օր ունդ 'ի Բելթանոյ, 'ի տան ուրմն բարեպաշտ քահանայի, 'ի հետեեալ աւուրն գնացի 'ի բլուրն կայ, որ կոչի Յակովիկ: Բլուրս այս ողջակի 'ի վեր բարձրացեալ յօդս, և չունելով 'ի չորից կողմանց զբազուկս մե՛ ձախայ լեւանոց, հայի համարձակ 'ի դաշան Սաղանայ, և փոքր Սիւնեաց դեան: Վեան Լըստի բանայ 'ի հեռուստ զօձաձե ակօս և հիաքանչ ծածանմամբ անցանէ հեզասահ բնդ մջ լայնարձակ դաշտին և գնացեալ անխախտ 'ի գեան Աուր: Օռարձալի են հայեցուածք տեղոցս, օգն սարգ և առաջարար 'ի կատար բլրոյս կառուցեալ կայ եկեղեցի՝ յանուն Յակովիայ վկայի 'ի վերայ չորից վայելեկերտ սեանոց, և վերանորոգեալ 'ի Սարգսէ որդւոյ Լըսայեայ 'ի թմբն Հայոց ձճճք: Վերեզման սուրբ վկային Յակովիայ դասնի յահեակ խօրանին՝ պատուեալ սպիտակ մահարձանաւ, որում առնեն զուխաադրութիւն քերմեռանդ նուիրանօք: Շրջապան

է սենեկաղարդի, բայց այժմ՝ աւերակ: Լւանդեն տեղացիք թէ՛ յետ կատարման որոյ միային 'ի թագաւորէն Պարսկի, մայր նորա և քոյր գտեալ զաւրբ նշխարս երանելի նահապետին, բերեալ ամիսօրեցին աստ, և 'ի վերայ նորա կառուցին զայս մատուռ: Իւ որպէս պատմեն՝ քոյր երանելի միային 'ի բոլոր կեանս իւր, կայտլ սղատաւոր ցանկալի նշխարաց եղբօրն իւրոյ, ինքն ևս նովին ճգնութեամբ կնիքեաց զկեանքս իւր, որոյ մարմինն ամիսօրեալ կայ հաւ 'ի նոյն մատուռ: շրջապատեալ հասարակ քարամբք. ուրանօր տոնեն բնակիչք անդայն զուստադրութիւն. և ընդունին զբուժումն զանազան ցաւաց:

Գլուխ:

Իծեալ 'ի Յախովի բլրոյ մտի 'ի գիւղն Գլախոյ, որ շինեալ կայ 'ի ստորոտ լեռինն Արմաշիոճոյ. բնակիչք են Հայք, տունք չորս. ունին զհոյսակապ սաղաչէն եկեղեցի՝ կառուցեալ 'ի Վաթայ իշխանէ, որոյ սերունդք արդէն վաշելն զնոյն կալուած:

Հերիւր:

'ի Գլախուսէ եկի 'ի գիւղն Հիրհէր, որ կրճատեալն է 'ի Հովահար բառէս, անկանի հանդէպ վանից Սարասայ, 'ի կողմն արեմտից 'ի սարահարթ տեղոջ: Ինակիչք են Հայք՝ տունք քսան, քաղցր է օդն՝ և բարեհամ ջուր տեղւոյն: շրջապատն զարդարեալ է անուշահոտ ծաղիօք և բարձրաբերձ անտառօք: Վախս այս բնկալեալ է զանուն իւր Հովահար 'ի հովաղալ զեկեղաց հանապաղ շնչելոյ 'ի նմա, աւտի և յատկացեալ է հովորան կամ ամարացնոց Լճարասայ վանից. վասն զի յամարային եղանակս միտրանք ակթօսյն Վրիդարիտի՝ նեղեալք 'ի չորատանջ տալոյ՝ դիմէին աստանօր, և 'ի օմին տեղոջ ապահովութեամբ անցուցանէին զամիսս երկուս և յամսեանն սկսեալ մերի վերստին դառնային 'ի վանս Լճարասայ: Պետրոս կաթուղիկոս Լճուանից՝ յետ միաւորելոյ զերկուսն վեճական Փաւղոս և Սարանդու, և յետ ձեռնադրելոյ յաբը-

եպիսկոպոսութիւն զՔարսեղ ձեռնատուն աշտիւրան իւր, հրամայէ արկանել զՀիմն մեհաստանի՝ յանուն Վարդգրիսի Աղուանից կաթողիկոսի, և պատուիրէ նոյն եպիսկոպոսին պարգարել զնա մեծամեծ սպասուք և յոլով սենեկօր 'ի պէտս Ընտիրութեան միաբանից վանեցն Ամարասայ, իսկ Քարսեղ եպիսկոպոս համաձայն հրամանի հոգեւոր ծնողին իւրոյ հիմնարկէ զհրաշազան Մեհաստանն, 'ի Թվին Հայոց ԽճճՂ, Ստեփանն Կարսեղն զաւարտումն այնր շինութեան, կեքէ զկեանս իւր. ըստ որում և հոգեւոր հայր նորա Պետրոս կաթողիկոս ընտ. գթերութիւն այնր շինութեան 'ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և հիմնադրողէ նորին Քարսեղ արքեպիսկոպոսի աշակերտի իւրոյ. և 'ի սօնի այլակերպութեանն Քրիստոսի կատարէ մեծաւ հանդիսիւ զնաւակաւիս օրհնութեան նորին, զնելով 'ի ներքոյ սեղանոյն զեաջ՝ մասնաւորեալ 'ի նշխարաց սրբոյն Վարդգրիսի. Հոյակապ է շինուած մեհաստանիս՝ և է կառուցեալ 'ի վերայ չորից վայելչակերտ սեանց. որոյ երկայնութիւն քսան և վեց կանգուն և լայնութիւնն քսան և երկու, 'ի սաստիկ երկրաշարժութենէ կործանեալ կայ արդէն կաթողիկոսի և խախտեալ են 'ի տեղիս տեղիս սրմանք նորին: Քարսեկարդութիւնք՝ արտրեալք 'ի Պետրոս կաթողիկոսէ և բազմաթիւ սենեակք՝ շինեալք 'ի նմանէ 'ի պէտս միաբանից, 'ի յաշտիկոս ժամանակէն հիմն 'ի վեր տապալեցան և չերեւի անգամ նաեւ նշան ինչ այնոցիկ շինուածոց: Յաւելան աստէն հառաչանք հոգւոյս սգացողի, երբ տեսի զհրաշակաւորն Ամարաս և զպատուական ամարանոց նորին աւերակ ըստ ամենայնի և անասնոց եղեալ ընակարան: Ո՛ւր են՝ ասացի, այժմ՝ սրբագումար միաբանք մեծի աթոռոյս, և ո՛ւր պաշտօնեայք փառաց տաճարի նորին: Ո՛ւր են հոգեկիր սպասաւորք յարգելի նշխարաց մեծին Վարդգրիսի, և ո՛ւր հրեշտականման ձայնք ժառանգաւորաց սխրալի մեհաստանիս: Ինչին գնացին և տարան ընդ ինքեանս զվայելութիւնս հոգեւորս թաղելով 'ի փոշի մառացութեան զնախանձելի փառս հայրենեաց: Տեսի դեռ ընդ ուր արքայն Ստեփանն ընդ առաջ դեռալակին հետիոտս զնայր. տեսի՝ զգիւղն Բրժան՝ այժմ՝ Աշան, յորում իջեանս կալաւ սուրբ արքայն Ստեփանն. տեսի՝ զերկրորդ հանդիստ նորա զՔարսեղն:

յորում տեսանէր տեսիլ սարկաւազն Յովել . տեսի զգլուղա-
քաղաքն Լճարաս, յորում յորդահոս ժամանէր անձրեւն՝ 'ի
գնալ արքային Սալականայ 'ի գիւտ նշխարաց սրբոյն Վարի-
գորիտի: Լնցի ընդ ջուրն՝ ընդ որ էանց արքայն Սալական,
տեսի նոյնպէս և զայլ արժանաւոր տեղիսն զդաճեալ 'ի խոր
մաւածութիւն, երբ առաջի աշացս նկարագրէի զգալի գիւլ-
ուածս երանելի արանց սրբոց և արժանայիշատակ թագաւո-
րն իմոյ Սալականայ: Եւ առ 'ի շարժել զսիրտ հայրենա-
սէր եղբարց արժանի դատեցայ առաջի առնել զհանգամանա
կրացն եղեւոց, զորմէ զրէ պատմութեանն Լղուանից: , ,

, , Վերս նշխարաց երանելոյն Վարիգորիտի Լղուանից: , ,

, , Լեռնայի: , , որ զէնչեաց 'ի Ստորա-Լեռ 'ի Յետաց Սա-

, , նշխարաց:

, , Յոյժ ցանկալի տեսչանս ունէր բարեպաշտն Սալական ար-
քայն Լղուանից, առ 'ի գիւտ նշխարաց սրբոյն Վարիգորիտի:
Քանզի տեղեկացեալ էր 'ի հնազբայն, եթէ 'ի Սատնեան
դաշտի յեզր ծովուն մեծի առեալ էր զնահատակութիւն սուրբն
Վարիգորիտ, և բարձեալ աշակերտաց նորին բերին յԼճա-
րաս գիւղ, և եղին առ եկեղեցւոյն, զոր մեծին Վարիգորի
էր հիմնարկեալ: Եւ աննշանեալ զտեղին վասն այլոց բառ-
նալոյ զնշխարս, և կամ թէ յերկիւղէ հինն ճեպելոյ, և
կամ թէ 'ի բաղմութենէ անցեւոց ամացն անյայտեալ իմն էր
խորհուրդ կալեալ թագաւորն ընդ իւրոյ գրան երկցունսն
հնարել պատճառել ինչ, որով կարացէ գիւտ լինել ինդ-
րոյն, որում էր ցանկացող: Յայնժամ կոչեցեալ զվանաց է-
րէցն հարցանէր, թէ կայ ինչ նշան առ եկեղեցեաւն 'ի վի-
րայ գերեզմանի ուրուք, և նա ասէր յովոյ ևն գերեզմանք
մերձ յեկեղեցին, վասն զի 'ի հինախաղաց ժամանակն և 'ի
մեծագոյն հիմնարկութենէ եկեղեցւոյն ոչ ոք կարաց շինել:
Եւ թագաւորն թէ զհող տեղւոյն 'ի բաց հրամայեմք պե-
ղել և եղեալ 'ի միտս իւր ասէ, գուցէ ոչ գտանի գերեզ-
ման սրբոյն 'ի բաղում գերեզմանացն: Եւ պարտ և արժան
է լինել սպաստան յաղօթս և 'ի պահս և հայցել յողոր-
մածէն Լստուծոյ, որ տայ առատապէս զտուրս բարիս այնա-
ցիկ որ ճշմարտութեամբ են խնդրողք:

, , Յայնժամ առնէր հրովարտակ թագաւորն ընդ ամենայն

կողմնա իւրոյ տէրութեան օրինակ զայս :

Ի Լա կախիւդարսունս և երկցունս , սարկաւագունս և անապատաւորս , և առ բոլոր ուխտ եկեղեցւոյ ողջոյն : Յուշ լինի ամենեցուն ձեզ անպաղաղ պաշտել և պահել և աղօթս ունենել առ մարդասէրն Լստաւած , զի շնորհացէ ինձ զցանկալի զիտ մեծի զանձին ծածկելոյ , առաքելագործ լուսաւորչին մերոյ Վրդգորին : ողջ լերուք :

Օպրպիտի հրամանն արքային ընկալեալ ամենայն եպիսկոպոսաց և քահանայից և կլերց եկեղեցւոյ , առեալ զերարանչիւր նշանս խաչի առ հասարակ հասանէին վրոթապէս 'ի սեղահանի զիւղ արքունի Վրտակուն : Լս որ սպաժեալ յամէր որ , պատուհաս մեծ 'ի վերայ հրամայէր դնել : Լս զատուրս երկոյ յոգնահոչակ կատարէին զվիշտակ սրբոցն , յորս և ինքն թագաւորն ունէր ստիպում թիւն յաւնկացութեամբ պաշտել զժողովեալն , և 'ի կատարել կանոնին այնմիկ կամ եղև առնուլ ընդ իւր զմասն 'ի նշխարաց մեծին սրբոյն Վրդգորի , և յոյժ հոչակելոյն Հալիսմէի և Վալիանեայ , զոր էր բերեալ Մաթէ երկցու աշակերտի Յօհաննու Հայոց Հայրապետի Մանդակունւոյ 'ի զիւղն Վարահով կրնբեալ նորին մատանեալ , զորոց առաքեալ երկցունս և ետ բերել 'ի բանակն : Լս 'ի զալ նահատակայն , ելանէր ընդ առաջ մեծ արքայն Սաշական ամենայն ժողովին Վրտականու և Վրիտատոսէր զշխոյն և մեծամեծ նախարարօքն : Լս ամենայն կախիկոպոսունք զերարանչիւր վիճակի սպտաւորս , զասս զասս արարեալ բաղմութեամբ խաչից զոնազան վոլիւտեկոց նշանաց , և հոտ խնկոյն ուժղին բուրմամբ և յայտ առեալամբ : Լսապէս խաղացեալք ընդ առաջ , ձայն սաղմոսաց յերարանչիւր գտառէ հնչեցեալք լինէին 'ի փառաբանութիւն Լստաւոյ , և զուարճացեալ թողաւորն խնդալից բերկրանօք տայր ողջոյն սրբոցն հանդերձ ամենայն բաղմութեամբն : Լս երկցուն որ զնշխարս բարձեալ ունէր լինն , իսկ թագաւորն մեծապէս սպառաւորէր : Լս բերեալ 'ի հանդստարան սրբոցն Օպրարկայի և Վանդալենի , վրտահ լեալ յիւր մեծահաստ խնդիրսն և յառաքելութեան բարեհայց ժողովոյն : Լսէ առ ամենեւեան զիտեմ հաստատուն , զի տայ

ինձ արդ Լստուած 'ի ձեռն մեծացս այսոցիկ սրբոցս զնշխարս
սրբոյն Վրիդորիսի:

Լսնայր այնուհետեւ Թագաւորն զբաղմութիւն ժողո-
վոյն, և հրաման տայր զնոյն եպիսկոպոսացն ամենայն ուխ-
տիւք իւրեանց իւրաքանչիւր խաչիւ և աւետարանաւ, և յո-
լովութեամբ խնկոցն անուշից՝ զկնի ելանելոյ և ինքնին ար-
քայտական դրանն երկոյամբք յոլովաղոյն պաշտօնէիւք: Եւ էր
ժամն դարնանային անձրեալեր հոսմանց, Կամեցաւ Թագա-
ւորն անդէն Թողուլ զԼշխարհատիկին, այլ նա ոչ հաւա-
նէր, մեծաւ փութով փախադեալ զկնի ընթանայր 'ի խնդիբ
սրբոյն: Եւ զհնգեալին սուրբան, զյոյժ հաշակէլի և զե-
րեւելի զգանձն, զանաղան երեւելի հանդերձիւք պատուեալ,
բազում խնկօք և անուշահոտ ծաղիօք դնէին 'ի դեսպակին
սրբոյն, զոր շեկակարմիր մարթով կազմեալ և սպիտակ կտա-
ւով 'ի վերայ յարմարեալ, և խաչ ոսկի մեծազնի ակամբ
յօրինեալ 'ի վերայ դեսպակին և այլ ամենայն կազմաւ-
ծովքն, զոր վերագոյն գրեցաք: Լսալէս դառք պաշտօնէիցն
արքային շուրջ բակ առեալ, խաչ 'ի ձեռնն անհատական
բարբառով նուազէին զցայգ և զցերեկ 'ի փառս սրբոյն: Ինդ-
որս և լեակատար հաւատովք մեծ արքայն առ դեսպակին եր-
թայր, երգակից լեալ հանգոյն մեծին Վաւթի 'ի կառաւա-
րել տապանակին 'ի մէջ Խորայէլի. և դառք եպիսկոպոսաց 'ի
շորեցունց կողմանց դեսպակին երամ երամ հրեշտակականս
վերածայնէին զօրհնութիւնս 'ի բարձունս, զանդերն փու-
թային գտանել զգանձն, և հրամայեցեալ լինէր յարքայէն մնալ
ամենցն անսուաղ մինչև ցերեկոյ, և յերեկոյն միայն հացիւ վճա-
րել զպէտս կերակրոյ, զնոյն կանոն և Թագաւորն պահէր մինչև
'ի գլխս սրբոյն: Իսկ դրան երկցունքն առաւել կային 'ի պահս
ջերմագոյն աղօթիւք և խնդրուածովք: Եւ նախ խորհրդաբար 'ի
պահս լինէր Թագաւորն սակս այսորիկ: Եւ ընդ այն առաջ
առաքէր զՍատթէոս Վարահաճայ էրեց սյլ ևս պաշտօնէիւք 'ի
Սահաճ պաշտօն առնել 'ի Վիսա եկեղեցւոյ, և անդ մատու-
ցանել պատարագ յանուն սրբոյն, որք անդն յայանեցան: Եւ
մինչդեռ զառաօտեանն կատարէին պաշտօն յոտն կալով, նիւրհ
անկանէր Սատթէոս երկցու և ձայն ուժգին լսել լինէր առ նա

առաջեալ՝ զտարբն ինդրէք զՎրիգորիս, գտանէք յարեւել
կոյս եկեղեցւոյն. յայնժամ չաւարեալ արքային 'ի Վա-
սականէ բազմա թեամբ ժողովոյն ըստ զիշխելու մի ամենայն
դոր փաթով հասանին 'ի զիւղ մի Արթանս անուն. Այն
օր Յովել սարկաւագ պարկեշտ այր, ընդ ծաղիւ առաւ
տուն տեսանէր իբրեւ այն թի բաճ անկի յաւիւր և ինդ-
րիցի զՎրիգորիս. Եւ նոյն ինքն Վրիգորիս նմա երեւալ
յարեւելի կերպ սպիտակ զգեստիւ, ասէ՝ զիւղ ինդրեա, առ
առ նա պատասխանեալ՝ եմէ արքայ և ամենայն ժողով ե-
պիսկոսոսաց և բովանդակ դառնոյն Աղտանից Վրիգորիս ինդ-
րեմբ. Եւ նորա կալեալ զձեռանէ սարկաւագին ակն յառ-
նի զտեղին ցաւցանէր և ասէր, զոր ինդրէին առաւ գտանէք,
և հրամայեաց բրեւ զտեղին. Այր առ նմա բլբլի մի փոք-
րիկ և խոշ 'ի փերայ նորայեւ երթեալ երանելին 'ի բլբլն
կայր հապ առ խաչին. Եւ Նովման երկց կըրայր սարկա-
ւագին և միւս երկց Վեղիսն բրեւն զտեղին և Յովել ի-
ջեալ 'ի ծառնիս պատրաստ կայր և գտեալ զնշխարան, զնալ
սկսան ինդաթեալ. Եւ նորա զնի ձայնեալ ասէ, կողքս
և զտեղնքս դեռ ևս առաւ ենտակէր 'ի ձեղ. անդրէն դար-
ձան և առն զայն. Եւ զաթլիսցեալ 'ի բնոյ՝ զտեսիլն պատ-
մէր արքային. Եւ ոչ հր տեսեալ սարկաւագն զԱրթանս
այլ ասէր՝ զիտեմ զտեղին, զսարձնոցեալ արքայ վաղվադակի
առաջէ զՍասթեա երկց և զՅովել սարկաւագ յԱրթանս
քան զիւր երթալն. Եւ ըստ իւր ցուցմանն եկեալ գտա-
նելն զտեղին, ուր և զայն խկ և չաեալ ժողովն ամենայն
կազմա թեամբն յԱրթանից 'ի փոքրագոյն աղաւան. Բար-
ուելջ. Եւ անդ կատարելն ցայգապաշտամունս. Եւ դար-
ձեալ նոյն Յովել սարկաւագ տեսանէր 'ի նմին տեղւոյ
ձերագոյն անան չորս՝ արեղայն ձեալ, զՎրիգորիս մանկա-
ղոյն և զգեստս սպիտակ ընդ նոսա, շուրջ կացեալ զտե-
ղիմ, զոր բրեւ հրաման առի, յաճե նոցա պալտցեալ ան-
կանէր յերկր սարկաւագն և վերստին կանգնել կամեցաւ
հալցանել ինչ, Եւ ստեա անկեպթ եւեհ. Եւ յամենայն
խկ առաւրտ ցայգապաշտան յոյժ սրառհաս ոչ կոչմամբ ծա-
կաբար լնելին աշխարհ տալոյն Աշտիկնայ վասն իւրոյն հա-
տատութեան, և մինչդեռ զպաշտօնն կատարելն, փոքր ինչ

Յիրհէր Թագաւորն և հնչեւն իմն եկեալ առ նա աւեր, զոր
 դուն հապեա աղաչանոր՝ անդ երկեցաւ: Իւս աւեալ ՚ի միտ
 իւր առէ՝ երթալ յԱ. Լարաս, և որ անդ առէ երկեալ աւ
 մեք իցէ: Եւ և անապատական անն Յալէլ անուն էրեց,
 սրտովն ալքայի և նա թէ ՚ի նոյն տեղով առ սարկաւազն
 ետես, զի աղբիւր մի ելանէր նրբադոյն յախանէր յառաջ
 խաղացեալ յարգադոյն լինէր: Ընդ որ զարմացեալ կայի թէ
 բնաւ իսկ յայտ նիշ տեղովն ոչ էր ջուր և զիարդ դնայ յար
 գադոյնս: Իւս ՚ի Վարաւջայ չաւեալ բանակին այնմի՛ կալ
 նկին ՚ի դի զարգադոյն յԱ. Լարաս և սրպէս ասացան, ստա
 կալէս լինէին համաւոր անձրեաց, զի ժամն զարմանային էր
 և սրբախախտ լնալ ճանապարհին ՚ի բաղմաթենէ՝ դժուա
 բինս դործիւր ճեպաղացն: Եւ ասպա զինչ արտացէ քրիստո
 տաւերն արքայ, մանկանց եկեղեցւոյ ոչ ապր թոյլ իջանեւ
 յերթիւրացն: Ինքն արի և քաջ հաւատովն իջանէր յերթիւ
 րէն և շրջեալ ՚ի մէջ բանակին եպտիպապաց՝ հանգարտիկ
 և ըստ կարգի հրամայէր զգնայն և թաւէր իւր թէ ՚ի վե
 րայ ծաղկանց և ՚ի փախիւթեանց ընթանայէ, և ոչ ՚ի կաւի
 և ՚ի աղմի: սպասաւորէ դեպալիկ սրբոյն մեծն այն արքայ,
 և այսպէս ՚ի բաղմաթենէ այլ և այլ լեզուաց և ձայնց
 աղբի արգի հնչեցոց և գունակ գունակ պայծառակերպու
 թեանցն իբրեւ ամպ լուսաւոր ծածկէր զերկիր: Եւ և գեւ
 աղին նոյնաձեւ ասաղաճաճանչ շքեղացեալ փառօք երթայ ՚ի
 մէջ քրիստոսեան բանակին: Իւս իբրեւ մեծ եղին ՚ի դիւզն
 մասնեկ, գեալ փոքրիկ անցանէր ընդ մէջ շինին և կամարժ
 կալմ ՚ի վերայ, անյադ սիրտըրբոյ փաւմաթ առարեալ ար
 քայն ՚ի Վրիտատ և ՚ի սաբրս նորա, ինքնին կայտերակերպ
 զգեստաւք լնալ անցանէր բնոյ ջուրն ոչ թալլալ զայն որ ըս
 տաւաւորնն և երթեալ ՚ի նշանակեալ տեղին երկարադոյն
 լինի ճնարգրա թիւն ամենեցուն և խորտաճաւ իւրէն հա
 եալ զետրանն արքայնի զգաւանալ մինչև ցալինն հրամա
 յէր: Եւ ասպա ժամանակս եպտիպապ ոչ կայր յԱ. Լարաս և
 հարցեալ արքայի զգեղջն էրեց և զայլս ոմանա ՚ի ծերոց, թէ
 ձեր նշան ինչ տեսեալ է ՚ի տեղովն թէ ոչ պատմեցին ա
 քաւ զոր ՚ի Յարայ ճգնաւորէ լուեալ էին:

Լըրանէլ-ոյն Յրբայ Ճգնաւորին հասարակացանէն զժեծագոյն
Լըրանէլ գոտան Պալէսոյ :

« Երբ որն՝ այր Ճգնաւոր և յոյժ առաքինի վարուք,
կեցեալ յաշտարհի ունէր և առաքելական շնորհս, որ բազմ
մաջան աշխատութեամբ իւրով հաւատովն և սիրովն Վրիս-
տոսի՝ զմեծագոյն աշխարհս Լըրանայ Պաղկանք կաւեցեալ՝
գարձուցանէր ՚ի ճանապարհէն մուրաւթեան, և ՚ի դիւա-
նութիւն սնտախ պաշտամանց փոխարկեալ առնէր ծանօթս Վր-
րիստոսի Լստուածութեանն, և անձառ խորհրդոյ սրբոյ Լը-
րորդութեանն պաշտօնատարս: Սա բազում անգամ եկեալ
կատարէր զյիշատակ սրբոյն Վրիդորիսի: Եւ առէր առաջն
բազմաց երկոց թաղաւոր հաւատացեալ յառնելոց է Ղուա-
նից աշխարհիս: Եւ առնէ խնդիր տեղւոյն և սրբոյ նշա-
րացն Վրիդորիսի գարձեալ այլ ոմն անապատական հիւր եկեալ
առ միւր, ընկալաք զնա սրպէս սովորութիւն է եղբարց, և
նա ելեալ ՚ի տեղիդ յայդ՝ ննջեաց: Եւ ՚ի քնոյն զարթու-
ցեալ իսկ և իսկ առնէր խաչ և դնէր ՚ի տեղածղ և պատուէր
տայր մի ումեք առնուլ զխաչն, այլ մեծագոյն ևս կանգ-
նել խաչ: Եւ այգուռն և իրիկունն անխափան կատարել զա-
ղօթս խնկարկութեամբ: զի մեծապէս սքանչելիս տեսանեմ
յայսմ տեղածոյ: Եւ ոմն արեղայի կերպիւ եկեալ ընկալու-
ի մէջն սրպէս գերկիւղած որ, ՚ի ժամ ուտելեացն մանուկ
մի զինի մատուցանէր բաժակաւ, և ելեալ ամբոխ իմն ար-
տարոյ, թողեալ մեր զնա միայն ընթացաք ՚ի տես: Իսկ նա
առեալ զբաժակն զնաց ծածկաբար, երթեալ վաճառէր, և
զգինսն առեալ մտանէր ՚ի դպրոցն, ուսանէր թաշակալն: Եւ
տեսանէր զորն այն, նստեալ եպիսկոպոս մի առ խաչն, զոր
անապատաւորն էր կանգնեալ ահագին տեսլեամբ և զնա մերկ
կապեալ ՚ի վերայ գերեզմանի սրբոյն տանջել հրամայէր: Աւս-
տի յարուցեալ ցուցանէր զմարմն իւր բազմաց, զի կապու-
տակեալ էր յահագին տանջանացն: Եւ այսպէս օր ըստ օրէ
բազմապատիկս տանջեալ նենգախոհն այն՝ ապատտանի ՚ի
սուրբ քաղաքն Լըրուսաղէմ գտանել զբոյժ տանջանաց: Եւ
անդ առաւելագոյն ևս տանջեալ նոյնդուռակ ՚ի նմին տեղ-
ածոյ զինքն տեսանէր, լսելով և ձայնս զայս՝ թէ չիք հնար

քեզ զերծանիլ 'ի պատուհասէդ, եթէ ոչ երթեալ խոստովանեսցիս 'ի տեղւոջն, ուստի զբաժալն գողացար: Ընտի յաւուցեալ այրն այն՝ առնոյր զգինս բաժակին, յԱրուսաղէմէ եկեալ մտանէ յԱմարաս. և եկեալ յեկեղեցին կոյեաց առ ինքն զվանաց էրէցն, սկսանէր լալով խոստովանել զերսն: Եւ սատարի աղաչեալ առնուլ զգինս բաժակին և պատմէր՝ զոր ինչ կրեալ էր պատիժս, և զտեղի տանջանացն՝ ուր խաչն և գերեզմանն կայր, ցուցանէր, և ինքն զնայր բժշկեալ: Իսկ 'ի բազում գիւղս՝ որք անորդիքն էին, ուխտաւորեալք գային, և հող 'ի տեղւոջն առեալ որդէծնութեանն հանգիպէին: Եւ բազում ջերմաք և արտաժէտք 'ի նոյն տեղւոջս 'ի ձեռն հողոյս միայն ընդունէին զառաջութիւն: Եւ մինչդեռ զայս ամենայն նշանագործութիւնս պատմէին արքային՝ 'ի սոյն խորհուրդ տեսիլ մի և Խոճկորիկ պոռնկորդի Լավաղենայ Լլուանից արքային, որ էր կարգեալ կողմնապահ, պատմէ արքայի:

Եւ յայն այն Խոճկորիկ անուն, որում 'ի Հրի յայտնեցան Օսքարիայ սուրբ և Պանտալիոն, կայր 'ի քուն 'ի հասարակ աւուր և տեսանէր յանուրջս, զի արքէ սպիտակազգեստք կային առ դրան եկեղեցւոյն, և հարցեալ ցնտա, օրհնեալ դուք արք ընդէր ոչ ցուցանէք զտեղին նշխարաց սրբոյն Վրիգորիսի, զի 'ի մեծի Ճգան կայ արքայ և ամենայն ժողովն. և ոչ գիտեմք զստոյգն, ետուն պատասխանի միտքան և ասնն, նշան ինչ ոչ տեսանէր, և նա ասէր ոչ: Եւ մի յեթմանցն առաջնորդ լեալ առն՝ ամէ զնա 'ի տեղի մի, որ երկիրն էր պատառեալ և ճրագ լուցեալ երեւէր 'ի ներքուստ, և բոց ճրագին յերկուս բաժանիւր, և ասէր ցայրն՝ որ զտեղին եցոյց, երբամ պատմեմ արքայի, զոր տեսերդ, և նա ասէ, երթ պատեալ: Եկեալ նորա 'ի պալատն արքունի՝ թուէր թէ 'ի քունս արքայ, և նա ոչ իշխէր զարթուցանել: Ընդէն հարցանէր 'այն այն պարթէ 'ի քուն կայ արքայ և ոչ կամեցայ ազգել նա: Եւ երկիրն կայր ևս պատառուած, և ճրագ լուցեալ կուս: Եւ այրն այն ասէ, յորժամ զարթլցէ արքայ աստուր, և ինքն ոտավրն զպատառուածն կամեցաւ ծածկել և արելուլ զոյսն: Եւ այնժամ բուռն հարեալ Խոճկորիկայ ար-

զելլոր և առէր, մի առնէր, մինչև որքայ տեսցէ, և ոչ
հասնեալ առն անշարտեաց զտեղին, և առէ դու պատմեա-
ցես արքայի: Եւ զարթոցեալ 'ի քնայն եկն պատմեաց զայս
առաջի արքայի, և յայնմ զիշերի յերեքօրեայ հոլումն լեալ
ընդ այդանալն ամենայն ժողովն եկեալ 'ի տեղին երկոցս
ճառք կրկնեալ կրէին զտեղին նշանաւ խաչին, և այն ա-
մենայն վայելչականքն՝ որ ինչ արքանեացն էր, անդ կաղմ
կայր: Եւ 'ի միարանական բարբառոյն և յերգեւն հնչէր
երկիր: Իսկ առաքինատէր Թադաւորն հալանեալ առնոր
բահ 'ի ձեռն և քաջապէս առնէր զբրածն, և ինքն բա-
րեւէր Թադաւորն Թադաւորական զգեստաւն մեծաւ յո-
ժարութեամբ կրէին զհոգ բրածին: Եւ յայնժամ խորտ-
դոյնս փութեալ սխալէին 'ի կողմն հեռիսայ, և նշխաբ յա-
րեւելս կոյս մնայր: Եւ 'ի մեծի արամութեան լեալ ար-
քայն և ամենայն ժողովարդն, մինչև նոսեալ սաղջացեալ
Թադաւորին ամենայն ժողովովն 'ի մեծամեծ հագս: Եւ ապա
քաջութեան արքայ ճշմարիտ հաւատով սակ՝ անխալ լինել
ամենակալին Բառածոյ բանի յերկուց և յերկոց ժողովոց 'ի
նորս յանուն վաղվադակի պանել զինդիրն, լծնդ լծէ այնչափ
ժողովիցս 'ի բոլորեցանցն Բառածոյ անուն: Հաստատեալ
գիտեմ՝ որ ոչ անխալթ արարեալ մերժեսցէ զմեզ ամօթով:
Յայնժամ հրամայեալ զսարսն, որ զկնի էր բերեալ դնել
առաջի բրածին և յարեւելս կոյս սկսան զբրածն առնել, պա-
տահեցին ցանկացելումն գանձի: Եւ յաւերժ լցեալ հրճա-
նաբ արքայ, և որք ընդ նմա 'ի խորան անդր: Բղգումն լե-
նէր բաղմութեան ամենայնի զիստ նշխարացն և առ հա-
տարակ զիմեալ ամբոսին առ կռռն կամէին հարկանել զբէժն
և զխորանն, մինչև արտաքս ելանել Թադաւորին: և հաղե-
ութեմն հանդարտեցաւ ցանել զգիմեալն: Իսկ 'ի բանալ զե-
րկզմանին և յերեւել նշխարացն անքնգեւական իմն բարեք հոտ-
անուշից, մինչև ամենեքեան 'ի Թմրա լիւն լեալ ժամս բա-
ղումն, ծածկելով զյուզիցն խնկարկութեանցն հոտ: Ինդ
որ յոյժ հիացեալ արքայ և ամենայն որքնդ նմա՝ միարանա-
յին փառս տառլին այնպիսի ահաւոր բարեաց: Առէր առ
գերեզմանն արքայն Թադաւորն 'ի վերայ երկրի, և 'ի զանազան
պատուեալ սպասուցն արքանի հրամայէր բերել, և ևգեալ

գաղափարն 'ի վերայ ի նրեան ծնգացն յոյժ երկիւղեաւ ապրտաւ
 ւորէր որդոյն։ Եւ երկուսն հանելով զնշխարան հաւաքէին
 'ի սպասան 'ի վեր, զոր թագաւորն ունէր ընդ զիրիւ իւր։
 Եւ գտեալ շէշ երկուս ապակիս առ նոյն նշխարացն 'ի մի-
 ասմն կայր յարեանէ Ստրարիաց եւ 'ի միասմն նշխարացն Պան-
 դալէսնի, եւ առեալ զամեն 'ի դուրս՝ սղջանէին ամենայն
 բաղժն լժիւնն մինչեւ ցերեկոյ։ Եւ կնքեալ արքանի մատանեաւ
 հրամայէր մեծաւ գգու թեթեամբ պահել մինչեւ ցառաւօտն։
 Վատնեն եւ ապակի մի 'ի գերեզմանի նորուն Վրիգորի
 ըմպելի։ զոր առեալ զահանայր արքայն զԼատուծոյ ամե-
 նայաջող բարեացն առեցելոսմն իւր։ Եւ 'ի վաղեւ անդր հը-
 բամայեաց զիւր խի զվտան արկանել 'ի վերայ երկրին եւ ու-
 կեղէն մաղձնայս բերել, եւ անուշ զինով զնշխարան հրամա-
 յէր լուսնաւ եւ յարեացոցանել 'ի վերայ ըստարարկեալ
 վտախ։ Ընդ ուրեմն զաղացեալ արեղայի 'ի նշխարացն՝ որ էր
 յԼժմարտոյ վտանցն։ Եւ եկեալ Վրիգորիս մեծավայելուչ
 վտաօր այլ ուսմեն երեւեալ, ասաց զանուն արեղային եւ զգո-
 ղանաւն, զոր հարցեալ արքայի խոտաւան եղեալ երեւր զտա-
 բեալ մասն առաջն արքայի։ Եւ արանջել առնմիս 'ի քա-
 բակրաց սկսաւ հայհոյել զնահատակն Քրիստոսի զՎրիգո-
 րիս։ ասէր մեզ նեան ընտրեցաւ Վրիգորիսն այն։ Եւ խ-
 կոյն հասեալ նմա յԼատուծոյ պատահաւ, զգեանեալ յեր-
 կիր դառնայր յերեւք 'ի յետս։ Եւ այնպէս բաղում աւարտ
 առնէր ընդ առնն, մինչեւ եկեալ 'ի գերեզմանն հեղեալ զար-
 տառուս յոյժ եւ հող 'ի տեղոյն առեալ, եւ ապա գտանէր
 զառաջն լժիւն եւ յանդանացն թող թիւն։ Ըստանօր հրամա-
 յէր առլ մասն իւրօքանչլբումն եպիսկոպոսաց, եւ առ 'ի
 բաշխել վիճակեաց իւրեանց։ Եւ մեծագոյն ինչ մասն հը-
 բամայեաց յԼժմարտ թողաւ 'ի նշխարացն։ Եւ զայլոս մե-
 ծաւ զգուշութեամբ եւ զանաղան սպասաք ինքն խի սպասա-
 ւորեալ պահէր թագաւորական կնքեալ կնքով։ Եւ 'ի վե-
 րայ գերեզմանին հրամայէր արկանել համն մատրան եւ վա-
 թապէս աւարտել, անուանախոշել Ստորանն սուրբ Վրի-
 գորիս։ Եւ այնուհետեւ ոտնաւոր տքնու թեթեամբ անձնապաշտ լեալ

արքայն զեպիսկոպոսիւքն, հանդերձ ամենեքումը ցնծալից ու-
րախութեամբ պաշտէր զհամայն ժողովն, և 'ի ձայն քաղցր
և յերգ սաղմոսաց բարեբանութիւն Մոտեծոյ յորդորագոյն
եւանդէր 'ի բանակէն: Եւ յերրորդում գիշերոյն՝ յորում
շորրորդն մերկանայր տիւ, 'ի կատարել պաշտամանն կատա-
րէին զտէրունեան ահաւոր և կենդանարար խորհուրդն. ապա
շուէր բանակն ամենայն առաջին կարգաւորութեամբն և որը-
բոցն դասուք: Բնդանօր բարեացապարտն Սաշահան արքայ զհո-
գեորական և զգերաշնարհին զայն աւար առեալ, որ էր ա-
նանց և անպատմելի բարեացն առ ի թ նմա, զոր նախ եղելոց
թապաւորաց նախ քան զնա իւր իսկ նախնեացն ոչ ումեք
համբարեցաւ այսպիսի մեծաբանն պարգեւք, և քրիստոսա-
ժողով բանակին աւարամասն առեալ զողորմութեանցն Մո-
տեծոյ զգերումն անձաւարար ստանային 'ի ձեռն քրիստո-
սազգեաց արքային Սաշահանայ, զորոյ գովութիւն ոչինչ նուազ
գոլ վարկանիմ քան զարեւմտեանն տիրող Կոստանդիանոսի
կայսեր: Կամ զԱբշահունին զՏրդատիոս մեծաց Հայոց փրը-
կութիւն գաղ, որ և մերոյ արեւելեացս սա եղև դուռն
լուսոյ Մոտեւած գլխութեան և բազմազան բարեաց օրինակ
երջանիկն այն: Սա մեծապէս ելեալ 'ի հանդէսս այս դառ-
նայ, ըստորում զգնալն էր պատրաստեալ նոյն դռնակ և առ
առաւելագոյն ևս հիացուցանող պայծառութեամբ զձանա-
պարհն յօրինեալ: Շարժի 'ի տեղ ոջէն 'ի հետիոտս կացեալ
արքային ամենայն բազմութիւնն հանդարտ և ցածագնաց քոյ-
լիւք նման խաղացեալ ծովու երթային: Եւ 'ի քաղցրաձայն
հնչմանցն, և 'ի ճառագայթատիայ նշուից փողփողից օդն դուար-
ձացեալ, և հրեշտակք իսկ երգակիցք՝ թուիւր թէ երկիրս
երկինք վերերևաւ: Եւ ինքն իսկ թագաւորն անխոնջ վա-
տակով, որպէս 'ի գնալն նոյնպէս 'ի գալն անցուցանէր ընդ
նոյն գետն: Կացուցանել հրամայէ զգետպակ սրբոյն և նստէր
թագաւորն ամենայն բազմութեամբն: Եւ եպիսկոպոսացն
օրհնեալ զեսառնիճաղանճ՝ բազմութիւնն հրամայէր գնալ
յիւրաքանչիւր տեղիս և զդասս եպիսկոպոսաց և երիցանց և
այլ պատուական արանց առեալ ընդ սրբոցն տանէր մինչև
ց. Բարուէջ Ե()թի տեղի: Եւ անդ գոհացեալ զամենեցունց

Թագաւորն , և երկրպագութիւն մատուցանէր շնորհիւ եկեղեցն 'ի նորա հրամանն և գործակցութեան խնդրոյն այնմիկ , որոց բարեխօսութեամբ և ձեռոց արութիւք զցանկալին ինձ և ձեզ շնորհողն՝ միշտ փառք : Եւ նոցա միաբան օրհնեալ զԹագաւորն հանդերձ ամենայն դրամին՝ առացեալ զամենայն բարի , զոր խնդրեցես դու Ղառուծոյ 'ի ձեռնսրբոյն Վրկոսրիտի տացէ քեզ . և շնորհացէ մեզ ընդ երկայն առաքս լինել քեզ խաղաղարար ընդ աշխարհի , և փառադարգութիւն եկեղեցեաց առաւելագոյն յարգարելով օր ըստ օրէ , և զվախճանն քո 'ի Վրկոսոս իւր խոստովանութեամբն կրնքեացէ կենարարն Վրկոսոս և նորին Հայրն երկնաւոր : Եւ առեալ ինքեան զաւագ եպիսկոպոսապետն Շուփաղիչոյ : Եւ յորժամ դեղջ ուրեք յայտ ելանէր դեսպակ սրբոյն՝ իջանէր Թագաւորն և հեռեակ սպասուորեալ սրբոյն , մինչև տարեալ ընդ շինանխտն անցուցանէր , ոչ որպէս զօրէն Թագաւորի՝ փափկութեամբ հպարտացեալ յօրացեալ , այլ իբրեւ զկերթ և յոյժ հմուտ կարգի Վրկոսունէութեան արգելախրուք վարեցեալ 'ի հանդստական փափկութիւնն , և երկասիրութեամբ հմտացեալ հպատակէր սլառու իրանոց Տեառն : Եւ յոցիկ այսպէս ելելոյ և յոյժ հոչակեալ լուր սրբոյն Վրկոսրիտի ընդ ամենայն աշխարհն Ուտիացոց գաւառին : Եւ յոր գիւղ կամին մտանել սուրբն , ընդ առաջ ելանէին ծերք և տղայք , արք և կանայք և որ հեռագոյն և գիւղք , խաղօք և զանազան ծաղիօք և բուրմամբ խնկոց , անթիւ բազմութիւնք կային խնդացեալք և անդադար փառաւորէին զմիասնական սուրբ Երբորդութիւնն : Եւ յա ձեով զային հասանէին 'ի սեպհական գիւղն Ղուտական և անդ հանգուցանէին զյիշատակսնոցա մեծապէս կատարելով , և մեծապնի խզովք անուշիւք օծանել հրամայէր զնշխարս սրբոյն : Եւ դուստր մի տղայական հոտակա՝ Խնչիկ անուն , յոյժ սիրելի աղբայի , որում անուամբ շնեալ էր գատտակերտ մի , տայնմա մասն 'ի սրբոյ նշխարայն : Եւ 'ի նորին դատտակերտի մեծապէս կատարի յիշտակ պէսպէս սլառուով : Եւնոյր և ինքեան մասն՝ զոր միշտ 'ի բանակին շրջեցուցանէր ընդ Օպարեանցն : Եւ սաստիկս հանապաղ լինէր սպասուորութիւն յարջայէն : Եւ զմնացեալն

’ի նշխարացն կրօնաւ մեծաւ զգուշութեամբ ասոյր պահել ’ի սուրբ և յաղնուական սենեկի, մինչև կատարեսցի հիմնարկո թիւն մատարանն, որ ’ի Պառտական զիւղ յանուն Պանդալնոնի, զի անդ մտնեալ զերանելն մեծարեացէ յոյժ, թաղայր երկցունս և սարկաւորունս, և յալմագոյն գաւազ պաշտօնելոյ, Եւ ինքն ’ի տարածն երկցս անգամ կատարէր զյիշատակ սրբոցն զերկու աւարս: Եւ միշտ անձանձրոյ ինչ առ ’ի պահս և ’ի տուրս աղքատաց և յաղթածս: Իսկ որոց ’ի նշխարացն հրամայեաց տալ, պատուէր ասոյր մեծապէս կատարել զյիշատակ սրբոցն: Յաշ առնէր հեղապեղացն աստուածային դատատարանն, և ջերմագոյն փութացեացն զնորին բարերարութեանցն պարգևս: այսպէս փառաւորէ Լստաւած զսուրբս իւր: 11

ԼԵՅՆՈՒԳԵՐԱԼԷՆՆ ԽԱՐԷՔ ՊԱՐԷԺՐԷՆ ԷԷԷԷԷԷԷԷԷ ԶԷՐԷԷԷԷԷԷ:

’Ի ԷԷԷԷԷ ԿԵՐԵԷԷԷԷԷ ԴԵՐԱՆ:

11 Ենորհօքն Վրիտտոսի ես Քարսեղ եպիսկոպոս՝ աշակերտ Պետրոս կաթողիկոսի, և ծնալս իմ՝ Լիպոյն և Պաւլոյն ’ի զաւառէն Սարանդոյ՝ ’ի զեղծէն Վիշոյ, նորոգեալ պայծառացոյցի զսուրբ աթոռս Լստաւաց: պարսպոք շրջապատեցաք հանդերձ յոյնութիւ սենեկօք զեկեղեցիս, շքեղացաք զպղիւք, տուաք շինել եկեղեցիս անուամբ սրբոյն Պրիգորիսի՝ հովսեփն սուրբ աթոռոյն Լստաւաց, որ և մասն բեկեալ ’ի նմանէ ամենաբարեւոր ստա իսկ, հիմնարկեցաւ տաւարս ԱՃԺԷ թովնո կատարեցաւ ռՃԻԵ”:

’Ի ԷԷԷԷԷ ԵՐԷԴԵՆՆ ԴԵՐԱՆ:

11 Ես Պետրոս կաթողիկոս՝ աշակերտ Պաւլոս վարդապետի եսաւ շինել կաթողիկէս յիշատակ ինձ և աշակերտին իմոյ Քարսեղ եպիսկոպոսին, յիշեցէք ’ի Վրիտտոս Լստաւած օրհնէ Վօլեղու ժողովարդն այն օրհնութեամբն՝ որ ոչ անցանէ, ձեռնառ եղին կրին և քալին:

11 Օգրութեամբն Լստաւոց շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ’ի դառն և ’ի նեղ ժամանակիս, վասն ծովացեալ մեղաց

մերոց եկն մարտի, եկեր զերկիրս Լճուանից և տեւրեաց քաղաք տեղիս 'ի Թագաւորութեան Շահ Սալէյմանին, պարտութեան Սիրգայ — Վալիբէգին, իշխանութեան երկրիս Սաբանդու մէջք Քաշու ուղի մէջք Շահնազարին և օժանդակութեան () լորնիսն և քահանայից և տանուտեալց մեծաւնեաց և փոքունց ամէն, Թվին ճճիր:

Եւ տէր Վալիթ եպիսկոպոս եկի 'ի սուրբ ուխտս 'ի սպասաւորութիւն սրբոյն Վրիգորիս Թվին ճճիսա. ով որ կարգայ, Լստուած ողորմի ասէ:

Եւ Լբրահամ եպիսկոպոս եկի սուրբ ուխտս սպասաւոր սրբոյն Վրիգորիս Թվին ճճիսա. ով որ կարգայ, Լստուած ողորմի ասէ:

Դ Ճակատ Եղանակ:

Կամուսն Լստուծոյ եւ Պարտո կաթողիկոս Լճուանից սուրբ աթոռոյ Վանձատարայ՝ նորոգեալ սուրբ աթոռս Լմարասայ արհի եպիսկոպոսութեան բոլոր նահանգի Սարանդու և Քաշգու, քանդի փեռեկտեալ և պատառեալ էին զվիճակ սարին սրարեալ ըստ խրաբանչիւր կամաց, իսկ մեր զքանի հայրենի նորոգեալ ժողովեցաք նորոգեցաք. զերեւել աշակերտս մեր զաէր Քարտեղ արհի եպիսկոպոսն որ և հրամայեցաք ոմա շինել զեկեղեցիս հովտան Լմարասայ, զոր և շինեալ կառարեաց ըստ մերում հոգւոյ... յաւուր տօնի Լուսիկերայութեան Քրիստոսի և օրհնեցաք զսուրբ Տաճարս անուանելով զսասուրբ Վրիգորիս, բերեալ 'ի նշխարաց սրբոյն Վրիգորիս ամիտիեցաք... երկիրս Սարանդու և Քաշգու, զի մի՛ եղիցի այս երկու աթոռ, ով որ զայս վիճակս բաժանեալ, և զոր նստուցանել այլ տեղի, եկի՛ք կաթողիկոս իցե՛կ կամ եպիսկոպոս... Տէր զայնպիսին նշովեալ եղիցի Դժբ Հայրապետաց ընդ խաչահանողացն դասեցի, չորսոյի մասնակից եղիցի, այս կտակ և արձանագիր յաւիտեան մնայ հաստատուն:

Լ Երան Խաբանի:

Եւ Սեբ Հերհերոյ ջամիահաթս, տանուտէր Վա-

սումն, մեծ և փոքր ճանապարհէն զլին տալին սկիզբն վախժ
էր սուրբ Լստաւածածնի, մեք ևս վախժ՝ տուար սուրբ Պարի-
գորխի, ով որ քակէ, նշովեսցի յեկեղեցւոյն Լստածոյ:

՛Ի մէջ ահեա՛ խոյանէ՛ ՚ի վերայ մեզ շէրմէ:

Լյո է տաղան Հայրապետի, սրբազան մեծ վիհապետի,
Տեառն Խորայէլ Պատապետի, տանա Լղուանից հովաւապետի:
Լջորդ սրբոյն Լշիշէի, աթոռակալ Պարիգորխի:
Դառանգ մեծին Սմէտի, և թոսն պետին Վերսիսի,
Օ ի էր որդի մեծասեռի, իշխանադնեայ այն Վարէսի,
Ըմծէ Հայոց թուի, յուլիսի երեքն վախժանի:
Յիշման առցէ սա արժանի, ով որ կարդալ հանդիպեսցի:

՛Ի վերայ մեզ խաչէ:

, Լյո է Սահակ կալակոտոսն, որ վսիտեցաւ ՚ի Քր-
րիստոս թմին աւլ:

Լնաանհ էղիւ՛ խոյոսաց:

Լս Պետրոս կալակոտոս, Վաւթ կալակոտոս, Սա-
հակ կալակոտոս:

Նաւարէդ:

Լգիւղ, յարեմոյից կողմանէ Լմարասայ վանից, հեռի ՚ի նմա-
նէ միակ ժամաւ, բնակիչք են Հայք, առնր քսան և վեց,
աւելն զհոյսակապ և զսաղաշէն եկեղեցիս: Պաւղս այս բնիւ-
լաւ զայս անաւն ՚ի դործոյն, ըստ որում ունի առ ինքն զփոք-
րիկ լիճ, որ ՚ի դարնան յորդեալ ՚ի հեղեղաց բերէ զմա-
նա թիւն ծովակի: Երեսեւս կոյս ՚ի վերայ փոքրիկ բլրոյ դոն
խիտ առ խիտ շէրիմը, յորոց միջն դտանի բառախորան սա-
գաշէն եկեղեցի, յորոց երեքն են ընդ երկրաւ, իսկ մին կի-
սով չափ ՚ի վեր քան զմակերեսայթ հողոյ, ըստ իմեք նման
ակիլամայից, ըստ որում ՚ի նոսա են գերեզմանք Սէլերաց

բազմադ. ընդ որս և շերտմբ մէլեք փաշայի և Սահակ եպիսկոպոսի(*) (որք նեղեալք 'ի զօրաց Տաճկաց գնացին 'ի Պարսս, և հրաւիրեցին գլեծն Շահ Բարսս), առ որս կանգնեալ կայ խաչ քար 'ի նոյն եպիսկոպոսէ 'ի փրկութիւն հոգւոյ եղբօր իւրոյ Ղազարին 'ի Թաւին Հայոց ալիւ, Հոսպ այսր եկեղեցւոյ վոյ խորագոյն դուռ. յարամ լի են կմախք մեռելոց պատճառելոց 'ի սովէ և 'ի սրոյ, որպէս պատմեն ծերունիք, զորս ոչ կարացեալ Թաղել ըստ կարգի՝ աճապարեալ են լընուլ յայս դուռ և ծածկել ընդ հողոյ, իսկ այժմ փոքր ինչ բացեալ կայ 'ի միոյ կողմանէ, յորմէ և երեւի խորութիւն զբոյն:

(*) Ծանօթութիւն: Սիշու ծանօթագրութիւնն ապարամբս արանց անի գտնալիժիւն 'ի իւրիւրոսս շէնքն եւ ընդ իւր զաղփն ամենայն, որպէն յայտնի երեւեցաւ, զի առանց խաչախորհորդոս Տրաքտութեան լաւ էութիւն զՊարսկէն քան զՊարսկային հոսեւոյն զնս, և եղին պարճաւ իւրորեան եւ աւերման Հայոց զմարմն աշխարհին, և ապաքին էութիւն 'ի գաղղոյ՝ անէն 'ի չեառ առիծոս, որ խորտէնայ եւ մանչեաց զոսէնքս նոցա:

Լեյանագրութիւն 'ի վերայ մոյ խաչի. Թաւին Թիւն:

'Ի Հայրապետութեան տեառն Յօհաննիսի, յառաջ նորդութեան մէլեք Փաշի խանին, եւ Սահակ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն եղբօրն իմոյ Ղազարին, յաղթս յիշեցեք:

'Ի դրան էկեղեցւոյ Շիւն Թաւին:

,,Լսա Պետրոս եպիսկոպոս յիշատակէ եկեղեցի զվանքս որ լինի սա դամբարան և շերտմ մեկոց նախնեաց:

'Ի վերայ մոյ խաչի:

,,Կոմս առնակաղին Լառուոյ եւ մէլեք Լաւմ որդի

Քչեք Պապին որդւոյ Նախնիցանայ Թաւանց որդւոյն թաւան-
սին որդւոյ մեծի իշխանին Մանայ, կանգնեցաք զխաչս 'ի
փրկու լիւն նախնեաց մերոյ: Ով որ երկրպագէք, յիշեցէք 'ի
Տէր, Մատուած զձեզ յիշէ:

'Ի վերայ Ժոյ Խաչ:

«Կառաւ ամենախաչին Մատուածոյ եւ մէլեք Մըամ կանգ-
նեցի զխաչս 'ի փրկու լիւն հօր իմոյ մէլեք Պապին եւ մօրն
իմոյ Խոնտի Կաթուհին, ալ որ յիշէք 'ի Տէր, յիշեցէք առ
Մատուած. լիւն Եւ Լին»:

Մուշ:

Մօր 'ի վեր բարձրացոյ 'ի դիւղն Մալաս, որ կայ
'ի գլուխ լիւն 'ի թիկանց կուսէ Նախատեղ զեղջ, յորմէ
երեւի ընդարձակ գաւառն Մըպտա. բաւելիք են Հայք, առնք
տաան, ունին զսագաչէն եկեղեցի:

Եղբոր որդի Սմէօն կաթուղեկոսի Պարսն բէզն ըն-
կալաւ զիս ընդ իւրով յարկաւ, եւ շնորհեաց ինձ զքանի մի
ձեռագիր մատեանս ըստ իմում՝ բազմանաց, որոյ փոխարէնն
հատուցէ Մատուած:

'Ի կատար սոյն բլրոյ կառուցեալ կայ եկեղեցի 'ի վե-
րայ երկուց սեանց 'ի հարկմալայր եւ 'ի զուարճալի տեղւոջ.
չըջապաան քարաժայռ եւ անտառապատ, ուրանօր յաճախեն
ուխտաւ որք բազումք. ընդ նեքոյ սեղանոյ սոյն մատրան են
շորս խորանաձե շիրիմք 'ի վերայ նշխարաց սրբոց գտելոց 'ի
Ժամանակս Սիւրիայ, որպէս եւ բնակիչք համաձայն պատ-
մութեան աւանդութեամբ խօսին, զորմէ զբէ պատմիչն Մշ-
ուսանից այսպէս, «Զառաջնում ամի տեառն Մըատոյ հայ-
բապետութեան տեսի եւ անարժանս Սիւրիայ մի անա-
պատական ունէր նշան Մատուածային խաչն ընդգրկեալ, եւ
տոէ ցիս դանուն իմ, եւ ասեմ ով ես գաւ ախր, նա ասէ
ցիս եւ եմ Պօղոսիկ, արդ եկ երկրպագեալ խաչս, եւ մի՛ մեր-
ձեցցիս, 'ի սա, եւ իմ զարկուցեալ 'ի քնոյն՝ ոչ առնէի փոյլ
զեքոցն: Եւ յետ երկուց ամաց անսանելի տեսլեամբ, որպէս

Թէ սուրբն Սարգս 'ի կերպ արեղայի սակ ջլա, մեք եմք նըշխարք ծածկեալք 'ի գառառի Լըցտոյ, և 'ի Սխանց տոհմի 'ի վայրս Կաղանդու: Եւ Սխանցայն է տէր Ստեփաննոս և Թէոփորոս նահատակ: Սուրբն Սարգս, Սամաս, Սար Սարգիս, Գէորգիոս վկայ, Կղմաս և Կամփանոս, և մասն մի 'ի սուրբ քառասնիցն: Լա երեւի տյր մի 'ի նոյն ձեւով, և ասէր, եմ' ես Խափրայ ծառայ Բրիտտոսի՝ որ չարարեցայ 'ի խաչի և խնդրեցի 'ի փրկէն մի կորնով շշտարաց խնց, և որք մասին ցունկուն 'ի սուրբ խաչս ընկողցին: Լա է մասն մի յայն խաչէն և մասն մի յԼստաւածընկալ նշանէն: Լա ևս Սեհիկ հիացեալ կայի 'ի ժխտ իմ' մինչև ցեօթն անդամ խնդրելով յամենայնորմէն Լստաւծոյ և 'ի այն վկայիցս սառգաթեմեմք և ճմարտապէս ցոցանել զխորհարդ տեսլանս: Լա յաճախէր ևս առաւել նոյն տեսլին և ճեպէր զհանեւն, զի դեռ նեղեմք ասէր, և ապա յարուցեալ ես Սեհիկ չորայ առ սուրբ հայրապետն Լբա՝ պատմել նոցա զխմբումն մեծադայծառ վկայից: Լա նորա լուեալ զտեսնալն յինէն՝ ետ փառս Լստաւծոյ կենդանոյ բազմապատիկ դոհուլեմամբ: Լա նոյնԺամանցն արձակեաց զԿանիէլ մեծահաւատ քահանայ Տօնոյ՝ իրադա լինել մեծաբանոյ խորհրդոյն: Լբադուլեմամբ ընթացաւ այրն հաւատարիմ՝ հանդերձ Բաշլու քահանայիւ և Եզեկիէլիւ դպրիւ, որք դուժանակի հասին 'ի վայրս Կաղանդու և առ իս Սեհիկ, հասին և այլքն 'ի հանդէս դործակից մեզ: Լբա մոսհարից էրէց հօտին իւրով և Սարկոս քահանայ իւրովք եղբայրք և հայր Տերիթի Եօհաննու վանից, յանապատէն Վարվերկնայ և այլ բազում թիւն հաւատացեաց: Սորք հանդերձ կացեալ մեզ յաղօթս մեծահայց խնդրաւածովք սկսաք զբրածն առնել որպէս չափ մարդոյ և յանկարծակի եղև բուրումն անուշահոտութեան 'ի տեղւն: Լա յայտնեցաւ ծածկեալ գանձն ըստ փրկչական բանին լի, և Զէ տարտ թաղել լուսոյ և դնել ընդ գրառնաւ, այսպէս վերայայտնեաց Լստաւած արքայն ծառայից իւրոց ճրագ և ետ լոյս փափագողոց որտի անուռաղի լի ճառագայթ, որոց 'ի յայտնէն արար Լստաւած ողբամթիւն աշխարհիս Լլուանից, և քողցրութիւն առողջական վայրենի Կաղանդու: Լա նոյնԺամանցն մեծապէս օրհնութիւն Լստաւծոյ և դովեստ

սրբոյն տուեալ ժողովոյն՝ ամիսովեցին զնշխարսն 'ի պատ-
ուական ինչ տեղիսն, և իւրաքանչիւրոյն առեալ մասն զմե-
ծադոյնսն պարսկակալ, 'Կանիէլ քահանայ վարդապետի հա-
ռանէր մեծարդի ընծայիւք առ հայրապետն Աբաս: Անդ որ
յոյժ հրճուեալ նորա 'ի գալ սրբոյն ասնախմբէ զնոցին յի-
շատակս և դնէ 'ի մարբադոյն արկեղս: Եւ Անդրիանէ, որ
գլխատակարանս գրեցի մաղթեմ՝ զանարժանութիւնս իմ
յիշել ընթերցողաց և զհայրապետն Աբաս մի ևս մոռանալ,
յորոյ ժամանակս լոյս աշխարհի ծագեցաւ, ընդ նմին և զԱ ե-
հիկ Կարապետ նոցին յիշեցէ Տէր Աստուած որբմութեամբն
իւրով մեծաւ: Եւ սրբ յիշեքդ, ձեզ վարձս երանելի հա-
տուցէ Քրիստոս այժմ և յաւիտեանս: , ,

Կութի:

Յետ համբուրելոյ իմ զփոշի նշխարաց սրբոց վկայից՝
ուղեորեցայ անտի 'ի Կութի անուանեալ տեղին մերձ 'ի մե-
նաստանն Ամարասայ, որոյ հայեցուածն անկանի 'ի դաշն
Սիւնեաց, և է վարեւոյ տգարակ մերձակայ բնակչաց: Յա-
ռաջն տեսութեան իմում վանքն Ամարաս էր 'ի շնութեան
լստ սրում 'ի սենեակս նորին զեանդեալ կայր արքունի մաք-
սատունն, և գոյր վարդապետ ան՝ որ սպասաւորէր դամբարա-
նի սրբոյն Գլխգորիսի, իսկ այժմ հեռացեալ է անտի որպէս
մաքսատունն նոյնպէս և վարդապետն. և վանքն Ամարասայ
մնացեալ է յաւերակ զրութեան:

Սասն աւերակի միոյ եղելոյ հուպ 'ի վանքն յարե-
մտեան կուսէ պատմեն ծերունիք լուեալ յաւանդութեանց,
թէ էր մեծաշէն և զառահեղ դռնիւ, կառուցեալ 'ի Առ-
շականայ Աղուանից արքայէ 'ի մարմարինեայ քարանց, բայց
աշխարհաւերն Անելթամուր քակեալ զայն 'ի հիմանց և
զքարինս նորա՝ հրամայեաց լնուլ 'ի գեան Արաօխ:

Պարսիկք ոչ պակաս քան զհայս պատուեն զելրիմ
սրբոյն Գլխգորիսի և երգնուն նովա յամենայն դէպս, գուցէ
որդեք քրիստոնեայ ծնողաց ուսեալք 'ի հարց իւրեանց պա-
հեն զնոյն աւանդութիւնս: Կայ ցարդ ևս առաի ինչ, որպէս

առեն, թէ Հայ ոմն գողացեալ զկող ուրումն Տաճկի և 'ի
Ժխտելն Հայոցն՝ Տաճկին հրաւիրէ զնա յերգումն 'ի Մա-
րտա, և նա յօժարի, բայց այլով կերպիւ առէ. , , ծառայ եմ
քեզ Սարաս, մին կալ եմ գողացայ այս սարաս, երկու
տոճ եմ յցրալ մին կարաս, դու էս թորքի պատիժը տաս, , ,
Իսկ Տաճկին 'ի լսել զանուն Սարասայ խնայն հաւատայ և
'ի բաց թողու զպահանջն:

Իբրեւ Տաճկի պարսկերէն խոսէր
Առաջ, Բաբար-ճայ:

'ի Կալերայ բարձրացայ 'ի գիւղն Սոս, որ կայ 'ի
ստորոտ միայ բլրայ հոռայ 'ի վանս Բարտոսայ: Բնակիչք են
Հայք՝ տունք երեսուն, առ սովաւ է բարձրաւանդակ բլուր,
յորայ գողակման կառուցեայ կայ սաղաշէն եկեղեցի 'ի Թաւին
Հայոց ձճ'իդ՝ 'ի Յովհաննէս քահանայէ յանուն Լղելայ
կոսին, միջակ է շինուածն զեռեղեղալ 'ի վերայ երկուց սեանց.
Ընդ ներքայ սեղանայ է գերեղման յիշեալ նահատակի և դուռն
նորա բաց, առ որ յաճախեն ախաւսորք բազումք, և 'ի նմին
խորտվեանս սկիւրք՝ զոր և մեք հանեալ համբարեցաք և
վերադին եղաք 'ի նմին տեղում:

Բըքան-ժրո-Բէ-ն Լղելէն անապարի:

Կարողութեամբ ամենազօրին Բարտոսայ՝ ևս նուազ
տէր Յօհաննէս, անձամբ սկսար և մեղաւոր որդեգիր փոքր տէր
Յօհաննէսի՝ շնեցաք զեկեղեցին ըստ անուան սրբուհայ կու-
սին Լղելայ. կաթուղեկատու թեան տեառն Լընմիսյի 'ի տանս
աթոսայն Բարտոսայ Ղանձատարայ, վանս որայ յիշել ա-
զաշեմք հանդերձ ծնողովք խնովք, թվին ձճ'իդ:

Մերջ սորոս:

Յիշատակ է Հարուստանայ Միջայխանի որդի Մա-
նուէլ վարդապետի եղբայրն Բալաս, Բաղան, Լգան, Լա-
լան, Ղաւասարին, Թաճկին, Սարխամին, կողակից Նաղ-

լուին, որդի Հաինազարին, Շահապետին, Սլուսին, Մազ-
բաւանին, դստերն Վեռնիկային և ճշգր.

Մեք որդի:

ճարտարու տէր Արտուածատուրն մեծ և փոքր ժո-
ղովուրդն շինեցին սուրբ կաթուղիէս յիշատակ ծնողաց իւր-
եանց թմին և մահի:

Ճարտար:

Եւտ Համբուրիւյ իմ զնշխարս սրբոց վնայից՝ լծի ա-
տի և մտի 'ի զիւն ճարտար, որ բաժանի յերկուս՝ հեռի
'ի միմեանց քառսրդ ժամաւ, մին կուի Արագունայ և մյուսն
Չինիլիւրնալիչք են Հաւր, աւեր հարիւր, ունին զսագաշէն
եւ զիւրեղիս և տեարք են շահապետն կալուածաց:

Օղոտսի զիւրադոս ինքեան սեպականեաց Հայ-
կազն Լիւսազ Սատաթաւ, բայց զինի վախճանի նորա մտին
'ի թիւս սրբոցնի հպատակաց: Ար ստաւ է բարձրաբերձ և
ամուր աւելոց միապաղաղ քար 'ի մեր սեպացեալ, ունիւթ
'ի չորից կողմանց զստիպէ խորութիւն և 'ի միայ կողմանէ
զգժուտ բազմալի ճանապարհ, բնդ սրտ և ես հաղի կարա-
ցի ելանել 'ի վեր, ուր 'ի ձեռն քանի մի զեռուրաց կարէ
բեղն այն մնալ անկասկած և սպաշալ յերկիւղէ լոշնա-
մնաց: Ի միջնաւայր տեղս ջր զոյ աւազան կամ ջրէկջ,
նշխարանք հիմանցն դեռ ևս երկնս, և փոքր ինչ խոնարհ քան
զբերդն զոյ սղբաւ բարեհամ, որ 'ի հարկաւորեալ զեպս
ժողովեալ լնուն 'ի նոյն աւազան 'ի պէտտ ամացելոցն 'ի
նմին:

Ի պարեմս վնմն միապաղաղ բարձրացելոյ գնն ուրբ
և փապաղբ, յորս պաշտպանին կայր և կարասիք շրջակայ բը-
նակաց 'ի ժամանակս երկւղիս՝ Վասմեն ծերունիք լինէ՝ յար-
ձակեալն 'ի վերայ բեղիւ բազումք յարքայից՝ Վարսից՝ ալն
է Աւոյ Սահապատ շահն, Ֆաթալի շահն և սրբայրդ Ա-
պաս Սիրզոյն, բայց զինչ կարացին սանանել, ուստի դար-
ան կոր 'ի գլուխ և ամեթապարտ:

Խնդիրներ

Ի՞նչ գիտե՞ք Հայոց հուսկ 'ի ճարտար՝ միտլ ժամե
հեռի 'ի նմանէ, տունք են քան և հինգ, ունին զսաղաչն
եկեղեցի:

Պատիւ

Ի՞նչ գիտե՞ք Հայոց շինեալ 'ի գօտի լերինն ճարտա-
րայ բերդի, բնակիչք են Հայք՝ տունք երեսուն: Օտաւ
ջեռն ունի զպաքիտի լիճ ջրայ, որ յամենայն եղանակս տարւոյ
մնայ մեկնսն գլուխ թեւալ, ոտի և վասն մեծութեան գաւա-
թի և առատութեան գինւոյ ասի յաւայս յաշխարհին Լի-
ցախութիւն, զի, զինն և գաւաթն քոյ է լիճն Պաշտ:

Ստորագրութիւն

Ի՞նչ գիտե՞ք Հայոց շինեալ 'ի վերայ միոյ բլրոյ. բնա-
կիչք են Հայք՝ տունք են քան և վեց, ունին զքարաշէն
եկեղեցի, առ որով է մատուռն սուրբ Սարգան նահատակի-
ութ յաճախն ուխտաւորք բազումք: Յորոյ շրջապատի գոն
հանգստարանք, զարդարեալք զեղեցիտապանալիճք:

Նշան

Ի՞նչ գիտե՞ք Հայոց տունք են յիսուն, ունին զսաղաչն
եկեղեցի, 'ի կատար միոյ լերին յարեմուտս կոյս այսր զեղջ
կատուցեալ զոյ մնատտան յանուն Պատարտի աշտկոյտի
(Յայնմ աւետարանչի) Որոյ շրջապատն է սենեկաղաղ, բայց
այժմ՝ աւերակ:

Լաւն գիտե՞ք

Ի՞նչ համեմատե՞ք շինեալ 'ի ներդոցս միոյ ճարտար
բնակիչք են Հայք՝ տունք երեսուն, և կառավարին բաւ մեծի
մասին այգեգործութեամբ. աստ թողայցաւ արքայն Լաւ-
ռանկոյ Սպարան, երբ մեծաւ բռնութեամբ իջանել կամէր

’ի փորը Աւանիս, ’ի խնդիր ցանկալի նշխարաց սրբոյն Վարի-
գորիսի:

Հայի:

Ի գիւղ Հայոց, տունը են քսան, ունին զսագաշէն ե-
կեղեցի, բնակիչք այսր գեղջ ընդ այլոց հայադգի բնակչաց
դաղթեալք են ’ի քաղաքէն Քիլուկանայ, յաղազս հանապա-
զօրեայ հինահարս թեանց և անպատասխարան գոլոյ, և ապա-
ւինեալք են յայտալի խորածորս, ուրանօր մնացեալ են յա-
պահայի ըն մօր: Այլ հեռի ’ի շինէս յայտմանէ զոյ աւետակ մեծի
գիւղաքաղաքի, յորում են գեղեցկաբանդակ մահարձանք պատ-
ուելի իշխանաց, և բազմախորան աւերակ եկեղեցի, կառու-
ցեալ ’ի կտիածոյ քարանց, թէպէտ շինօղն անյայտ, բայց
գրաթիւն տեղւոյն ցուցանէ, թէ էր ’ի հնումն բնակարան
իշխանաց:

Արաղաբէան:

Ի գիւղ Հայոց, տունը են յիսուն. ունին զսագա-
շէն եկեղեցի, ’ի տմն գեղջ գաւի զգրչեոյ մատնան մի, յա-
բում գրեալ կային բանահետ թիւեր Զօհաննէս վարդա-
պետի թաւ լեւորանցոյ՝ ըստ մեծի մատնն ստանաւոր չափմամբ.
յորոց վախճանի դրէ, իւն Զօհաննէս թաւ լեւորանցի:

Նախիվանի:

Ի գիւղ Հայոց շինեալ ’ի ստորոտ համանուն լե-
րին, յարեկից հիւսիսոյ աւնի զքնդարձակ դաշտն Ուտիաց-
ոց և Վարդարացոց. բնակիչք են Հայք՝ տունք վախճան,
ունին զսագաշէն եկեղեցի. ’ի տան քահանայի գեղջս եղեալ
են բազմահատոր ձեռագիր մատեանք, բայց յանխնամ պահ-
պանութենէ եղծեալ գլխովին: Աստի ’ի նշան յարդանաց
քահանայն ծածկեալ է զնոսա ընդ հիմամբ նորակաւոյց եկե-
ղեցւոյն, որպէս ինքն յայտնեաց մեծաւ ուրախութեամբ. բայց
առաւել լաւ լինէր, եթէ նա զինքն ծածկէր ’ի նմն հիման

ի տեղի այնոցիկ մատենից, Անն ի վերոյդրեալ մատենից
մնացեալ էր պատահմամբ անթաղ, զոր ընկալայ առ իս
յորում էին զանազան ճառք նախնեաց և մեկնութիւն Վա-
կառ աւետարանչին յօրինեալ ի Աթաթէոս վարդապետէ
Տաթևացւոյ:

Քեօթուի:

Այսի ի վեր բարձրացեալ՝ ելի ի կաթար լերին և
անտի իջի ի գիւղն Քեօթուի, բնակիլք են Հայք՝ տաւր
երեսուն և վեց. ի բարձրութենէ աստի երկի ընդարձակ դաշտն
խաչենոյ և Գարդարոյ, հանդերձ խորանորոյք և բլրոյք:
Եւ ի կողմն հարաւոյ ունի զմթին անտառ, յորում որջա-
նան երբեմն բազմութիւնք աւազակաց:

Քաթառնից:

Եւ գիւղ Հայոց ոչ հեռի ի Քեօթուիոյ հանդէպ
բերդաբաղաբնն Շուշոյ, օդն զովարար և ջուրն բարեհամ.
բնակիլք են Հայք տաւր քառասուն: Պատմեն ծերունիք թէ
չէ մեր տեսեալ և ոչ լուեալ խակ ի մերոց նախնեաց, զի պա-
տահեալ իցէ ի սմին գեղջ ժամաօխա կամ խօլերոյ, կամ
այլ փոխադրական տխար գուցէ, ի բարեխառն ներդարծութե-
նէ օդոյ և ջրոյ: Ունին զտագաշէն եկեղեցի կառուցեալ յան-
հարթ քարանոց, ի շրջապատի սորա լի են տանձենիք, խըն-
ծորենիք և թթենիք, պատառաստեալք ի վերայ վայրենի ծա-
ռոց, և այն ի պէտս երթեկեի օտարականաց: Անրձ սորա
է գերեզմանն նահատակի միոյ Ալի անուանելոյ, առ որ յա-
ճախին ուխտաւորք բազումք, և վասն պարնահատակի պատ-
մեն ծերունիք, թէ էր ծառայ ուրումն Տաճիկ, և նա բռա-
նադատեալ է դարձուցանել զնա յօրէնս Սահմաշի, յոչ
յանձն աւառլ ծառային, չարաչար խաշտնագանօք նահատակի
ի ոմին տեղւոյ, ուստի անուանի Ալի նահատակ. այսինքն
նահատակեալ յԱղայէ իւրմէ:

Խօշտեղութիւն:

Ի յատանիսն ի պարխայ 'ի հնումն բնակարանն կնոջ միոյ Խօշտեղութիւն անտանեայ, վասն այսր պարսպի պատմեմք ձերունիք, թէ կին ոմն հայազգի լուսնայր 'ի միտում վասիկի զնորածին մանուկն իւր, որում հանդիպեալ արքային Շահ Բաղայ, և տեսեալ զմանակն 'ի գիրիս ծնողի՝ խանդաղատի զնովա, և ապա 'ի նշան սիրոյ պարզեւէ նմա զնոյն կուռում և 'ի հրովարտակի իւրում հաստատութեան գրէ, թէ շահն որ զհրաման որտայր անգամ զԲուշուն աղարակիտ, ուստի յաճախեալ յայնմ վայրի թռչնոց՝ և 'ի ձայնիւն փախանաց որսորդք 'ի հեռուստ կացեալ ասեն, Չայնեա՛ փախան, ձայնեա՛, զի ունիս զԽօշտեղութիւն քեզ հզօր պաշտպան: Իւայժմ առակ է հասարակեալ առ Բըցախեցիս, և ասի այնոցիկ արանց, որոց են հզօրեղ պաշտպանք:

Սարսաղութիւն:

Ի գիւղ Հայոց տունք են երեսուն. ունին զսագաւշէն եկեղեցի. աստ է երկաթագիր աւետարան անուանեալ Սարսաղութիւն, առ որ յաճախեն ուխտաւ որք բազումք: Վերեցաւ աւետարանս այս 'ի Պարսից 'ի 1826 ամի, բայց յետոյ զնեալ 'ի Հայոց 'ի Թատրէզ քաղաքի՝ վերագարձաւ անդէն 'ի Սարսաղութիւն 'ի տուն տեառն իւրոյ:

Վայնեալի:

Ի գիւղ Հայոց հանդէպ քաղաքին Շահայ յարեմաից կողմանէ, տունք են քսան, ունի զսագաւշէն եկեղեցի: Հայոցիկ տանց երեք գերդաստանք 'ի բռնակալութենէ Իսկրաշիմ խանի ընկալեալ էին զօրհնա Սահմէտի, բայց միշտ 'ի ծածուկ ունէին զհայրենի կրօնս իւրեանց:

Վահրութի:

Ի գիւղ Հայոց, տունք են երեսուն, ունի գեկեղեցի. առ

տալու է գեղեցկաշէն մահտըճան կանգնեալ 'ի Հասանայ որդւոյ Սասակայ, 'ի վերայ Ղաւրգենայ և Ուքանայ 'ի Թուին Հայոց չի ին, և միւս ևս 'ի Յօշանայ վասն իւր և վասն կնոջ իւրոյ Թիթեղնիկայ:

Պարեշի:

Ի գիւղ Հայոց, տունք են երեսուն, ունի զառաշէն եկեղեցի, Հանգէպ գեղջս է լեառն Վրի զղլար, աւանք են զամանէ, ընէ 'ի Ժամանակս գերեզմարութեան Վանկ թամուրայ քառասուն օրխորդը 'ի նմանէ փախուցեալ ամուսնեալ են անդ և կացեալ անվնաս և ապա յետ անդորրութեան երբ գտեալ են զօրխորդն, յանունոցա կոչեալ են զտեղին Վրի զղլար, Իջանէ աստի փորրիկ վասի 'ի գարնան, և մեծանայ յոյժ և գնացեալ խառնի 'ի գեան Ղաւրգարայ և նովու թամի 'ի Պար:

Խանչ:

Ի գիւղ Հայոց, տունք են երեսուն, ունին զառաշէն եկեղեցի կառուցեալ 'ի Պետրոս կաթողիկոսէ 'ի վերայ չորց վայելչողիւսեանց 'ի Թուին Հայոց Խճիւն, 'ի գերեզմանատան պար գեղջ կանգնեալ կայ խաչքար 'ի Թուին, Հայոց Խճիւն 'ի Հայրապետէ Պետրոսէ և 'ի Սարգանայ, որպէս ցոյցանէ արձանագրութիւնն ըստ այսմ:

'ի Թուին Հայոց Խճիւն Հայրապետս Պետրոս և Սարգան կանգնեցաք զեառ մօր մերոյ բարեպաշտի և աղքատասիրի, յաղօթս յիշեցէք:

'ի Ծախար եկեղեցւոյն:

'ի Խճիւն Թուին ես Պետրոս կաթողիկոս Մշառնից 'ի գեղջէն Խանձկայ, Հայրն իմ Սանկասարն, մայրն իմ Մղիանն և առագ. եղբայրն իմ Իշխանն և իւր որդիքն Յօշանէս Բաքաջանն և իւր Թոս Սանկասարն և Տատ Խաթուանն շինեցաք գեղեղեցիս յիշատակ մեզ և նոջեցեալոց ամէն:

Քարտէլներ:

Ի գիւղ Հայոց շինեալ 'ի կառար բերդին Չալա-
ղանայ, օդն և ջուրն բարեխառն. զարդարեալ թաւած ափ ծա-
ռովք և անուշահոտ ծաղիկք, հայեցաւ ծքն նաղելի: Եւ քաղաք
բացեալ ելի 'ի բերդն Չալաղանայ, կառուցելոյ 'ի Չալաղան
Հայկազնէ զօրացելոյ 'ի վեշտաւան դարուն, յերկաց կողմանց
են խորածորք անհատրին բարձրութեամբ. տրանօր եկաց և
ինքն Չալաղան իշխան և զբազունս 'ի լեռնականաց արկ 'ի բե-
րան սրոյ՝ զբաղմամբ իւր գերիս 'ի ձեռաց նոցա թափելով, յորոյ
երկիւղէ սարսեալ լեռնականաց արդեւին զհամարձակ մատա-
խրեանց յայտ երկիր: Երգէն կան գեռ և սհիւնք ասն նո-
րա և բերդին: Ի գերեզմանատանն կանդնեալ կոյ խաչքար,
յորոյ վերայ գրի, Որդի Հառանայ եւ Սմբատ և եղբարքն
իմ կանդնեցաք զեռաց 'ի բարեխառնութիւն 'ի Քրիստոս ինձ
և ամուսնոյն իմոյ Աստուի, զոր եւ պարսնն մեզ հայրենիք
և զգերեզմանատեղիս: Եւստուած օդնէ իւր սրբացն:

Թագիւններս ըստ Պարսից Թաւանդիւրս. որ է հին Տէգրաններս:

Յետ տեսանելոյ իմ զԹերդն Չալաղան ցանկացայ գը-
նալ 'ի Թաւանդիւրս առ 'ի տեսանել զհնա թիւնա նորին:
Եւ երակ է սա մեծի քաղաքի 'ի վերին ծայր Ուտի նահանգի
'ի կողմն հարաւոյ, ուր սպասին ալխաղեալ լերինք Երցա-
խառ: Ի նմին խոյ ստորտի անկանի աւերակ քաղաքին: Ի
գլուխ այնր լերին է տափարակ լայնանիստ միապապալ քար
բոլորովին ամուր, գեռ ևս երեկն աւերակք, սրպիւնք են ար-
նաւեղքք, շաւիպք, բաղանիք և այլն: Ի ստորտէ լերինա ե-
լանէ յորդարուղն աղբիւր, որ կարէ դարձաւ ցանեկ զճաղացս,
և անցեալ ընդ քաղաքամէջն մտանէ 'ի գեան Վարդառ: Ի
գաղաթ լերին է աւերակ մեծատանի, զորմէ աւանդեն գոլ
առաջնորդարան այսր նահանգի: Օքաղաքս զայս շինեաց ինձ
Թուր Տիգրան առաջին, և 'ի նմա բնակեցայ զբոլոր իւր զՏիգ-
րանուհի, յետ սպանանելոյ նորա զալքայն Սարաց զԼժգա-
հակ: Ի յիշատակութեանց զանաղան պատմադրաց և ըստ

տեղւոյն յարմարութեան հաւանական յոյժ Թախ կոչել զսա-
ռաջնն Տիգրանակերտ՝ Լատուցեալ յառաջնոյ Տիգրանայ։ Եւ
զիկ՝ առէ ։ Վաչ հասանէ 'ի փայտակարան աշտարհն Կասպից
բանակին 'ի Տիգրանակերտ աւանի։ ։ զբէ նոյնպէս Լուսեբա-
սպիտկոյտ։ ։ Հրաման եւ զօրավարի իւրոյ զսառաջն կալցի և
նա փութով հասանի Երարատ և անցանէ 'ի Վարդման ընդ-
դէմ Տիգրանակերտ աւանի։ Եւ նոյնպէս Խորենացին պատմէ,
Թէ ։ Շապուհ հասանէ 'ի Տիգրանակերտ զԱլանաց իշխանն
Ենտիւր։ որ աներ էր Բժդահակայ, դուռն ընդդէմ նորա փա-
կէ, և Շապուհ սպառնայ վերադառնալ զնա աւերել։ ։ 'ի գը-
րութեանց յայոցանէ յայտնապէս երևի, Թէ քաղաքս այս միայն
անկանի ընդ մէջ երկոյ վերոյնշանակելոց, այն է՝ փայտակա-
րանի։ Վարդմանայ և Ալանաց։ Եւ յիմ նոյն անուն անփո-
փոխ մնացեալ 'ի բերանս բնակաց փոքր ինչ աղաւաղեալ փո-
խանակ կոչելոյ Տիգրանակերտ ասի լծնգրանակերտ, կամ ըստ
Վարսից լծառնակերտ։

Կաղանդ։

Եւ աւերակ մեծի զեղջ՝ յարեմուտս հարաւոյ մայրա-
քաղաքին՝ Բարդայ 'ի ծայր հեղեղատի մեծի, որ իջանէ
յարեմուից և հատանելով զգաշան՝ ժամանէ 'ի գետն Կուր,
արդէն ձմերանց Տաճկաց բնակելոց 'ի մեծ Կուռնս։

Ետի եր պատմին Բղաւանից Սալսէս, որ յորինեաց
զպատմութիւն իւր 'ի տաններորդ դարու։ Ընակիչք Բար-
դայ քաղաքին անցեալ այտա հեղեղատաւ մօտն յամուրս Բը-
ցախու, և աղատեցան 'ի գերութենէ բռնակալին Շաթայ,
որ ուղիւսին դիմեալ գայր 'ի կործանել։ զորմէ զբէ պատ-
մին Բղաւանից՝ ըստ այսմ։

։ Սաստիկ ակնոյնեալ ելին Խազիբք տապառակել
յաշխարհս մեր հրամանաւ Հերակլի, և պատգամատարք առ-
նտա Խոտրովու Վարսից արքայի, Թէ դաք հրամանաւ նո-
րա ելք յաշխարհս մեր, որ լծախառական և փախտական շը-
ջէր յերեսաց իմոց 'ի կղզիս ծովուն արեմանի։ Եւ զա թէ կա-
րտեցար դու 'ի նմանէ ոսկւոյ և արծաթոյ և կամ ականց

պատուականաց և համ որկեման մարդարայեա հանդերձից, բէհէից և ծիւնեաց: Արօղ Էի ես առաւել Էրկին քան զնա հաճել զմտա քոյ: Վասն որոյ առեմք քեզ մի Էրկեւ, առ իս վասն դորին ունայն խնդրոյ: ապա Էթէ ոչ եղիցին Էաւք քո: Բայց ահա Էանիա ցոյցի քեզ, զոր ինչ ես դորձեալ Էմ: յառաջողոյն ՚ի Թողացուցանել ինձ նմա քաբանիդ քաւմ: Էոչեցից ես յերկրէ նորա զմեծ զօրավարն իմ և զյաւթադն հանդերձ երկու քաջ զօրականուն իմալ Շահնշահ և Քարախան և Քարախան և Քարախան իմ զբարաւորս և զհաւաքաւորս և զլեւոր զապահապանս իմ: զոր յօրնեցի ընդդէմ յարեմալց Էորոսանել ջնջել զնա յերկրէ իմալ: Բայց ահա զայձուցանեմ զԷրաւանական նոցա ընդդէմ ալեկից: Բայց Էաւսայց սմեհայն զբար թեամբ իմալ ՚ի վերայ քու և ոչ Թողից զքեզ ընդ ծագս ալեկեաց: ապա զիտառցես և ՚ի միտ առնուցես զանիմացական զարամեցուցիչ անձին քո խնդիրս զոր սոնես: զի ուր տարայց հանդուցից յօրժամ հանցես աննի զայն ամբոխ բազմութեանն: Բայց Էամ որ լցի երկիր քո բաւիցէ առաջի նոցա: Էթէ ոչ արարց ըստ բանիդ ըստ աղմկի: Բայց այսպէս անմարտան ապահաւանաց պատգամօք զաւարեցին յամին յայնմիկ և զայձեալ մսին ընդ նոյն դուռն: Բայց իրե Էանս լշխան ալին նոցա զայն ամեհայն ալիս զերբ թեանցն աւարացն մարդոյ և անասնոյ և անօխոց ոսկեղինաց և ՚ի հանդերձից պատուականաց, խորհեցաւ ՚ի մտի իւրում յայն Էոլին ինքն իսկ իւրովի գալ Էրանել: Բայց առնէ սյնուհետեւ ամենեցուն՝ որ ընդ ձեռամբ իւրալ և տահմից տահմից և ալիսց տղաց լեւնականաց և դաշտականաց յարաբնակաց և բոցօթեկաց: Ծուռ միտաց և ցամաքայեաց: զլեւազերծաց և զխառնաց: Օհ յալնորիկէ նորա պիղաւաղմ պատարաստական գտանիցին: Բայց ՚ի յամին երեսնեւորդի և ութերորդի, որ առիւր տողնապի և ալիտի սարսման Էրաբովա: Էրկեալ նոյն ինքն զոր վեհագոյն տոցաքար Էրաշեքու խական: ունեւով ընդ իւր և զբողին իւր: Բայց զամեհայն զհամար զօրաց նորա ոչ զք Էարեւր ընդ զբով ալիանել Էամ՝ ընդ թուով: Էրեւ Էհաա յերկիրս Էլեւստից բօլին ահագին: Էամեցեալ ամբացուցանել զաշխարհս մեր ՚ի մեծ մայրաքաղաքն Վարտա բերդին: Բայց լինէր այն ՚ի հրամանէ

առն միայն որում անուան էր Պարսկացի որ առաջնեան էր 'ի
 Խարաբու պետ և իշխան աշխարհիս, որ փախեաց 'ի ներքս
 դարձու թիւն շրջալայց դաւառաց և կամէ պնդել զինքն
 միաբանութեամբ հանդերձ մեծաց աշխարհիս, և բնական քա-
 ղաքիս կալ ընդդէմ 'նոցա, բայց հայէր տեսանել 'եթէ զի՞նչ
 ինչ անցք անցանիցն ընդ պաշտպանս մեծի քաղաքին Սո-
 բա և ընդ զուսարապիս սրանչիւն պարսպոցն, զոր բազում
 ծախիւք թաղաւորաց Պարսկց մաշեալ էր զաշխարհս իւր-
 եանց զուսարեւ ճարտարագէտ և հնարելով աղբի աղցի
 նիս թա 'ի շինած մեծադանն զորոյն զոր փախեցին աշխե-
 ցին ընդ լեռն Կապուս և ընդ ծովն արեւելցի, Եւրդ 'ի մօ-
 ախիլ տիեզերական ցտաման, որ առաջի կայր մեզ ամենե-
 ցուն, Կախ գնա բոխեցին ալիք ծովան, ծաւալեալ և 'ի
 հիմանց տապալիալ, քանզի տեսանելով զանս սասախացեալ
 ժանտառեալ ժպրհերես, լայնադէմ, յոնարեւանուն բազ-
 մութեան 'ի ձև խփան զխարձակ դիմեալ 'ի վերայ, դո-
 ղում կալա զնոսա առաջի նոցա, մանաւանդ 'ի տեսանել
 զպնդաքսը զգործիւն զնոսան, որ իբրեւ զիսրկառս սաս-
 ալիս զիշայր 'ի վերայ նոցա, իբրեւ զգայլս դեւաճանձս ան-
 անթաւացեալս դիմեցին 'ի վերայ նոցա և անխոյս կտորեցին
 յանցս և 'ի փոլոցս քաղաքին, և ոչ խնայէր ակն նոցա 'ի դե-
 ղեցկատես պայծառագեղ մանկան հասակ արուի կա՛ իգի և
 ոչ զանպիտանս զանօգտալարս թողուն զհաշն և զճերս
 Եւ ոչ գլծային գալարելին ալիք նոցա 'ի խանդաղատանս
 աղայոց, զորս կտորեալ ընդ մարբրն փարելին և դիէին զա-
 բիւն ստեանց նոցա որպէս զկաթն, Եւ իբրեւ զհալ վա-
 եալ եղէցն մոխն ընդ դռն և ելին ընդ մի սն գործ գա-
 զանոց և լիւնցից երկից լիւրեալ 'ի նմա ապա տալու տա-
 կաւ շարժին ալիք 'ի վերայ մեծ, Եւ իբրեւ լեւր զայս
 ամենայն պատուելի իշխան մեր քաղաքին Բարդուայ, կապ-
 իտեւ և առ ամենայն բազմութիւնս, որք էին ժողովեալ 'ի մեծ
 բերդին, վասն սաստիպեալ աշին թէ զի՞նչ առթան է գոր-
 ծել, Եւ ոչ զբերան իւր և յերկիւղէ մեծէ անդէն զբանն
 կրկնելով ոչ կարաց, քանզի թափեցաւ սիրտ նորա և դո-
 ղում կալա զնոս յոտից մինչև 'ի վեր, և ծռնիք նոցա զմե-
 ռանս բախելն, Եւ իբրեւ զխոաց բազմութիւնն զանալի

վատասրտիլն առն՝ զարդակ քարձին և տանն ընդէր բնաւ ար-
դելիւր զմեզ պահել 'ի ժամն այս տայ զմեզ կանամբք և որդւոք
'ի ձեռս արխնարաւ լծնամեացն: Իւ արդ որպէս կարիցեմք
փախիլ առաջիտոցա այսչափ խառնիւնադանձ բաղմն թիւն քա-
ղաքիս: Բանդի եհաս ահա սատակիլ լծնամին մօտ առ մեզ
երբե միմեք երկուք: Եղա տանն այր ցնիկիւ իւր, ընդէր
հեղգամք, ելցաք զնացաւք, թերեւ զերծանիլ մարթացաւք:
Իւ զիմեալ առհասարակ ընդ չորեանն դուռն քաղաքին,
աճապարէին անկանիլ 'ի լեռնակողմն Բրջափ դառաւին: Իւ
երբե իրադգած եղեն լծնամբքն երեւցն, պնդեցան զհեռ
փախստէիցն և հասեալ 'ի մասն ինչ առ ստորտաղ լերինն
որ յանգիման մեծ զիւղին Կաղակառաւոյ, յորմէ և ես, և 'ի
նսեմանալ տաւրն սչ կարացին ժամանիլ 'ի քաղաւմ ինչ 'ի
վանա, այլ զանկեալսն փոքր 'ի շատէ 'ի ձեռս, զորս կատորե-
ցին և զորս զհեռ կահաց սայլիցն և գրաստացն անկեւոցն 'ի
բաւսն դարձացին անդրէն 'ի բանակն իւրեանց:

ՎԻՄԻՆ ԳԻՂ՝ ԵՐԷՆ ԵՒՐԷՆ:

Հեռի 'ի Կաղակառաւոյ երեք միմեա զէպ յարեմուտս
հարաւոյ յեղք թարթառ զեռոյ չքմագոտն թաւաթմափ ան-
տառ և մնցաւապատ, 'ի վերն ունի զփոքր բլուր յորոյ վերայ
է եկեղեցին, զոր կառոյց տրբայն Եղա մեկց Սալական և ամ-
փափեաց 'ի նմա զտիկերս սրբայն Վրիգորիսի Եղանից կա-
թուրեկոսի յեռ հանելոյ զնա 'ի վանից Եմարտայ: Եկեղե-
ցին զոր կառոյց տրբայն Սալական արգէն շերտիւրոյց հիմունքն
նշմարին: որոյ երկարութիւն է տասն և եօթն քայլ և լայ-
նութիւնն տասն և մէկ, 'ի վերջին ժամանակս 'ի մէջ ոյնը
կործանեալ եկեղեցւոյ Երեւո եպիսկոպոս 'ի թաւն Հա-
յոց Խ, 'ի հայրապետութեան տեառն Երեւիսի կառոյց զփոք-
րիկ մատուռն 'ի փրկա թիւն հոգւոյ իւրոյ, որոյ երկարութիւնն
է ութն կանգուն և լայնութիւնն հինգ: Վասցէ վասն ան-
կորուստ պահպանելոյ զհաշակաւոր տեղին՝ յետ ումիովեւոյ
աստ զնշմարս սրբայն Վրիգորիսի, եղև սա կաթուղիկատարան
կամ ամարանոց կաթուղիկոտացն Եղանից, ուստի և ան-
ուանեցաւ կաթուղիկոտարան, որոյ վասն բնակիչք յարդ ևս

սիւսանեն Վիճապատար, այսինքն կաթուղի խաւարան կամ կաթուղի խոտի սար, որ նշանակէ ամնարանոց, 'ի ոմին գեղջ կաւոյց Սալահան արքայ զխորալի գալոց, յորում ժողովեաց զգաս մանկանց գիւթից, քրմաց և մասնահատաց և եւս նոցա ուսանիլ զորէնս աստուածային և կրթել 'ի բարոյակաւնութեան տեղեակս տանելով վարուց քրիստոնէականել սրբաւն, զորմէ զրէ պատմիչն Վրդանից պոպէս, Յաստածոյ պատկեալն այն Սալահան ժողովեալ զգաս մանկանց գիւթից և քրմաց և մասնահատաց, հրամայեաց ունիլ 'ի գալոցո և ուսուցանել զաստուածեղէն ուսմունս և տեղեակս տանել վարուց քրիստոնէութեան և կալ հաստատուն 'ի հաւատո Վրիստոնէութեան, Երբորդութեան և ուղղեալ յԱստուածապաշտութիւն զեւրեանց ամբարիշտ հայրեան ազգոս խի գալովս մանկանցն յիւր սեպհական գիւղսն 'ի ուստի անուն ժողովել և կարգել ուժիկս և գալոսպետ 'ի վերայ, Եւ հրամայէր վարժել և հմուտ լինել կարգի Վրիստոնէութեան, և 'ի գալն իւրում 'ի գիւղն կատարել զյիշատակ սրբոցն նրոտէր ինքն իմագաւորն 'ի տան գալոցոցայն և զորդիս գիւթացն և քրմայն զինքեամբ կացուցանէր գորավարար, բակաւեալ բաղնիք իմն յոյժ, և ոմանց գիրս և ոմանց տախտակըս 'ի ձեռս ունելով և առ հասարակ 'ի մի ձայն հրամայէր ամենեցուն կարգալ և ինքն զսարձացեալ 'ի մէջ նոցա յորանայր իբրեւ մեծագոյն իմն գտեալ պարգեւս համարէր անձինս:

Արշտագիրութիւն այսր վեհայ:

'ի վերայ որան եկեղեցոյ Ռոմն ու:

'ի հայրապետութեան Տեառն Սերսիսի կաթուղի կաթին, եւ Սերսէս եպիսկոպոս շինեցի գեկեղեցիս յիշատակ ինձ և տէր Սարգսի ծնողաց իմաց:

'ի վերայ որոյ եկեղեցոյն:

Եւ տէր Յովսէփ Վրդանից կաթուղեկոս հիմնադրեցի գեկեղեցիս:

Նախնայինն ընդհանուր արդէս Վերսէս եպիսկոպոս նորն ունէս և Յովսէփ կաթմարիւն ՚ի մի սին գրեմ զճիւղ թննէ եկեղեցւոյն միւսն թիւն յայտնի, և միւսոն ոչ՝ մարթէ կարծեմ թէ Յովսէփ կաթմարիւն և զճիւղ եկեղեցւոյ. բայց արդիւն և իցի պատճառանք չկարաց անել ՚ի կատար. յեա քոյ Վերսէս եպիսկոպոս աւարտեաց զայն գլխովն:

Յակեմ! Իողմ գրան:

Եւ Միսիթար Սքեյայ որդի տաւի զիմ այգետեղին յեկեղեցիս գետ Մյոսնու աւերանց վնայութեամբ, որ խափանեն զայս, անթած են:

Բացաւ կամ Վարդապետ է մին ՚ի հնդեպատան նա հանգաց աշխարհին Հայոց, սահմանակից Փայտախորան նա հանգի յարեւելց կողման. լեռնային է աեղին թաւաթուփ և մացառ ապարտ. ուրանոր են բազմաթիւ խորանոց անմուշէի խոտմբ, դժուարագին ուրտք և դաւանդք և բաղբեր գաշտածն հովիտք. յորս գտանին գետ ևս կիսալործան և միանապատեալ աւայի վանորայք և բերդորայք սոսնի իշխանաց ՚ի դդուլի ցաւ հայրենատէր սրտց. և ՚ի կողմանէ ամրութեան՝ ոչ վերայի որ կուլ զոս երկրորդ Վալէ կաս: Նշանկածին են լեռինք, յորդաջուր և անառառչատ, և ՚ի գարնան ժամանակի վառ ՚ի վառ փայլին գոյնդգոյն երանգօր, և անուշահամութեամբ իւրեանց պարարեն զքիւն անքողաց, ընտ թիւնն ևս պարգեւեալ է ոչ սակաւ բարութեան կենցաղական յամենայն կողմանց:

Սահմանք այսր նահանգի ՚ի հիւսիսայ կողմանէ են քաղաքք լեռանց. ուրանոր է ևս աեիւրսն Տիգրանակերտ քաղաքի հրաշտեկերտեալ ՚ի Տիգրանայ առաջնայ, յաղագս բնակութեան քեռն իւրոյ Տիգրանուշայ կողմ Մեղահայայ Սաբաց թագաւորին: Բոգին կրճատեալ ՚ի Վասից կռի թառնակաւ և ՚ի Հայոց ամանց թննակերտ. ՚ի հարաւայ կողմանէ է զեան Բքար, յարեւելց Արաւս և յարեւմտց Ուլիքաւտան գաւառ:

Ի հետեւն էին ՚ի ամեն նահանգի գաւառք տասն և չորս. և երբեմն երկուսասան, որք էին Սիւս, Հարան: Սոյլ կունք, Բերդաձոր Սեծիւնք, մեծ Կոստք, Հարձլանք, Սոխանք, Պիանք, Պարձկանք, Վասաք, Կողաք, Վասաք, Փառնէս և Սիւսական, իսկ ալժամ համարի վեց, որք են Իգիլմիզդ, Ծաւրեղ, Խաչէն, Տիլակի, Սարանդայ, և Սըղամվաղ, իսկ Չաւանդերն և Վեարալուն շեն Եւլցախ, այլ Սիւսի:

Ի դրից տեղւոյն և ՚ի համեմատութենէ պատմութեանց մարթ է կարծել, թէ Հարանդն է փոքր Սիւնին, ուրանօր է և Բարաս. յորում հիմնեցաւ խորան սրբաւ թեան ՚ի ձեռն սրբոյն Վրիդորի մերոյ յուստ սրէի. ուր ամենաբնեցաւ նաև առ ժամանակ ինչ մաւմին Վրիդորիսի Բըսանից Կաթուղէ՛նիս ՚ի ձեռն իւրոց աշակերտաց. յետոյ կոչեցաւ գաւառս այս Վալաս, իսկ ալժամ Սարանդայ:

Բերդաձոր թափ թէ կրճատեալ ՚ի Տաճկաց կոչի Բանաղաւ, Սեծիւնք անապատիցս է ներքին Եւլանուրանօր տարածանէր գիշատաւ թիւն իւր Սիւսական Սաւառեանց, Բիդ է և մենաստանն սրբոյն Յակոբա, որ կոչի Սեծարանից, փոխանակ տեղոյ Սեծիւնաց, Սեծ Կոստքն է վերին Խաչէն, որում տիրէին միսս Սաթթանիկանք ազգականք Սաւառեանց. այժմ էլոյ Վալանիւր, Հարձլանք թափ թէ Վեարալունք, Սոխանք է Սըղամվաղն Օստիտիւն, ուստի և լանէ և զեան Բղար, Պիանք անկանի առ հզեբք Եւրախայ ընդ մէջ մեծ և փոքր Սիւնեաց, և կոչի Պապուն, Պալձկանք կամ Պալլկանք է Բիլլահան, զոր ՚ի Պատից կոչեցին յերկրաստաներորդ դարուն հայկազուն իշխանք Օսթալէ և Խանէ, Կոլտ անկանի յարեւել կոչս Սըսառ ընդին ՚ի սալահարթս նորին սահմանակից վերին Խաչէնոյ յալէնից կողմանէ. իսկ Վասաքի փառնէս և Սիւսական են մի և նոյն տեղի, զի Վասաքի փառնէսն է սեփշախան անուն գաւառին. բայց երբ լծագաւաք Սիւսականի կամ Կապանի փոխադրեցան անդ, վասն սրոյ ելբեմն կոչեցաւ և սիւսական. ուստի ՚ի պատմութիւնս յաճախ երեի զլեալ երբեմն լծագաւոր փառխառայ, և երբեմն Սիւսականի կամ Կապանի ուրանօր է և համեմտն զիւրն փառխառս կամ Վասաքի փառ:

նէս յարեմուստ Մատա լերին սահմանակից Վարդման գո-
ւտի. յարեկից կողմանէ նկատեալ իմ ըստ կարելոյն կամ
սրբելալ համեմատութեամբ պատմութեանց կամ արձանո-
ղրութեանց. բայց այսու ամենայնիւ լծողով դաժեկող բըն-
նայ թեան ուսումնաւէր բնակչաց այնր գաւառի: Միայն Ար-
ցախ կամ Վարաբաղ մնալով երբեմն ընդ իշխանութեամբ
Եւդաւորաց Լղուտնից կաշեցաւ և Լղուան, որում տիրելն
յեա Սիսակայ և Լաւնայ Սաջականեանք, ՚ի նոցանց սեր-
եալք: որք են Սաջ, Ասջական, Աւաւայր, Հօշական, Միւր-
հաւան: Սաա, Սաա, Եսփաղէն. և այլն. ապա ՚ի սպա-
սիկ Սաջականեանց իշխանութեան ՚ի դաւաճանութենէն Միւր-
հանայ պարսիկ Սաաանեանց շարունակի անդոնոր նոր իշխա-
նութիւն սկսեալ ՚ի նոյն իսկ Միհրանայ ըստ գրելոյ Մալ-
սիսի Ասջականաւազոյ և ՚ի զանազան արձանագրութեանց
որդի ՚ի հօրէ ունելով զժառանգութիւն ՚ի բաղում Ժաւու-
նակս. քանի Միհրան ծնանի զԼրմայէլ, Լրմայէլ ծնա-
նի զԱլարդ, Ալարդ ծնանի զԱլարդան, զԿաւացանայն բեր-
դին Վարդմանայ: Ալարդան ծնանի զԱլարդ, որ եղև քը-
րիսաունեայ և անուանեցաւ Ալարդ Վրիգոր: Ալարդ Վը-
րիգոր ծնանի զԹաւանչոր և զԱլարդ Պիրութ, Թաւանչոր
մեռանի անորդի, ուստի Ալարդ Պիրութ վարէ զնոյն իշխա-
նութիւն և ծնանի զԱլարդ Տրդատ (յաւաքս սորա թաւ-
անալ սկսանի հօր իշխանութիւն Սազանեանց): Ալարդ
Տրդատ ծնանի զերկրորդ Ալարդան, Ալարդան ծնանի զԱր-
սէհ: Արսէհ ծնանի զՎաղիկ. Վաղիկ ծնանի զԼալլամ
դուստր, առանոր գաղարի արական ժառանգութիւն աղգին
Սաաանեանց և շարունակի նոր իշխանութիւն ՚ի Բաղրաատ-
նեաց:

Երկրամ ամուսնանայ ընդ Լարներսէհ Սահի որդոյ
Սիրատայ Բաղրատունայ: Լարներսէհ ծնանի զՎրիգոր,
Վրիգոր ծնանի զՍահակ Սեաաայ, Սահակ ծնանի զմեռ
Վրիգոր, Վրիգոր ծնանի զմեռ Սեաաայ, որ իշխան անուա-
նիւր, Սեաաայ իշխան ծնանի զԱմետանգ Սախա, Ասխ-
թանգ Սախա ծնանի զՀասան, Հասան ծնանի զմեռ Սախ-
թանգ. Ասխթանգ ծնանի զՀասան Թալախ ՚ի քեռէ

Օտքարէ և Խանէ իշխանաց. Հասան ջալալ ծնանի զԼԹարէկ, ԼԹարէկ ծնանի զԵրկրորդ ջալալն, որ պարտն կու չիւր, Պարտն ջալալն ծնանի զՅովհաննէսն, որ եղև կաթուղիկոս և զԼԹարէկն և զԼղճատոն, ԼԹարէկ ծնանի զՄատէկոս, որ եղև կաթուղիկոս, և զԼ. յովհաննէկն. Լ. յովհաննէկն ծնանի զՇմաւոն, որ եղև կաթուղիկոս, և զԱսրղիսն, Լղճատոն Երկրորդ որդի ջալալն ծնանի զԼ. Երեսակէս, որ եղև կաթուղիկոս և զՀատիր մէլիքն, աստանօր իսպառ սահմանափակ տեսանի իշխանութիւն այնր տոհմի. Հատր մէլիքն ծնանի զԱսրղիսն, որ եղև կաթուղիկոս, և զԱնհրամբէկն. Անհրամբէկն ծնանի զՎարկոս, որ եղև կաթուղիկոս, և զՋալալբէկն. Ջալալբէկն ծնանի զԱլեկիջանբէկն և զԼ. զաջանբէկն. Ալեկիջանն ծնանի զԲաղդատար բէկն. Բաղդատար բէկն ծնանի զԱլեկիջանն. Ալեկիջանն ծնանի զԼ. Երկմիսյն, որ եղև կաթուղիկոս, զԱսրղիս բէկն և զՄուլբէկն. Մուլբէկն ծնանի զՄէլիք Վարկոսն, և Մէլիք Լ. զաջանբէկն. Մէլիք Վարկոսն ծնանի զՄէլիքբէկն. Մէլիքբէկն ծնանի զԱսրղիս և զՅովհաննէս կաթուղիկոսաւն, զԻ. Խանիկ բէկն, զԽարպէկ բէկն և զՋալալ բէկն, Վանիկ բէկն ծնանի զԼ. Եր կալիսկոսոն և զԱ. Ետրապօլեան Բաղդատար, Ի վերջոյդբէկաց աստի տիկներն տեսանի, Թէ միտպետական իշխանութիւն տանն Լ. զաւանից՝ որ առուր բաժանեալ Ի մասնաւոր իշխանութիւնս, նուազեցաւ իսպառ Ի զօրութենէ, սկսեալ յառուրց անտի Լ. Ետրապօլեաց և Թաթարաց, մանաւանդ ազգականք հօր իշխանացս Ի բաղսմն բաժանեալ զմի կալուած նուաստացողին և Թուրացողին զամենայն անձնական կարողութիւնս իւրեանց, Թէ երբ և ո՞րպիտի ներդրածութեամբ և Ի քանիս բաժանեալ յազգս և իշխանութիւնս, մանրամասնօր զրեալ ունիմ յիմաւ պատմութեան Լ. զաւանից անուանելոյ, Ի վերջոյ որպէս մարմնաւոր իշխանութիւնն Ի ձեռն բանաւորաց Պարսից, նոյնպէս և հոգեւորն՝ այն է կաթուղիկոսութիւն տանն Լ. զաւանից՝ սկսեալ յառուրց անտի յԵղիշէ աշակերտէ Թաղէտի Լ. Ետրապօլեաց և Ի Վարկոսն մերմէ լուսաւորէ բարձաւ իսպառ յառուրս կաթուղիկոսութեան Լ. Երկմիսյ. և Ի տեղն նորա շա-

բռնակեցաւ Սեփարապոլտական իշխանութիւն, ուր առաջինն եղև Սարգիսն և երկրորդ իշխանացնայ արք եպիսկոպոսն Բաղդասար, որ խրով մեծագործութեամբ գովանի հանդիսացաւ և եղև միանգամայն պատճառ զանազան անգղաշահ և աստուածահաճոյ գործոց. վասն զի նախ կառուց նա 'ի վանս Գանձասարու զերկյարկեան առաջնորդարան թէպէտ ոչ այնքան վսեմ: Երկրորդ՝ հրաւրեաց անդ զիսանական Յովնէփ վարդապետն դառաջին անգամ ըստաւորութեան Բրդախական նոսհանդի 'ի վերջին ժամանակս, որում և ես աշակերտեցայ զամիսս տ' ին, Երրորդ՝ մեծաջան աշխատութեամբ զօտարացեալ կալուածս Խօդայ վանից զհարկուր քառասուն հազար դեռետին դետինն վերադարձոյց 'ի սեպհակահնութիւն նորին: Զորրորդ՝ 'ի Եռշի քաղաքի կառուց զեռայարկ քարուկիր հոյակապ բազմասենեակ Սեփարապոլտական, առաջի որոց լայնարձակ դարաստան հանդերձ լայնածոց պարսպօր, և նուրեաց զայն վանիցն Գանձասարոյ քանդակեալ 'ի ճակատ բարաւորի այնր տան հաստատուն արձանագրով: Հինգերորդ՝ զնեաց զհարուստ տպարան 'ի Գերմանացւոց և շարունակեաց անդ զտպագրութիւնս զանազան մատենից, որպէս երևին 'ի ճակատս այնոցիկ մատենից. և տպա կտակաւ եթող զայն յօգսւտ հոգևոր իշխանութեան: Վեցերորդ՝ առաքեաց 'ի վանս Սենեակից առ Սուքիաս Եւք Եպիսկոպոսն Սոմալեանց զնշանաւոր դուռնար, և ընկալաւ 'ի նմանէ զգիր շնորհակալութեան հանդերձ մի մի օրինակ մատենիք տպեցեալք 'ի նոյն վանս. ուր ընդ նոսին միաւորեալ և զգրչադիր մատենան իւր յօրինեաց զճոխ գրատուն 'ի պէտս վերձանութեան տաստմնասիրոց. յորոց և ես արտադրեցի զգատաստանադիրս Գօշ Սիւթարայ, զՍաշտոց ձեռնագրութեան կուսանաց, զՊատմութիւն Եղուանից, զՍեկնութիւն Յօրայ, և զքանի մի հարկաւոր Թուղթս: Եօթներորդ՝ կարգեաց զուսումնարան երկց լեզուաց՝ Ռուսաց, Հայոց և Տաճկաց, ուրանօր շարունակեցան դասատուութիւնք ընդ դասախարակութեամբ Գրիգոր արժանաւոր քահանայի տէր Էդգեան աշակերտի Յ. վարդապետի, որոյ հաստատութեան և շարունակութեան զկնի մահոտն Սեփարապոլտին հոգ կալան Աօնախօսօրն և Եղայ Համբարձումն Հախումեանց յատուկ հրամանաւ Սեհակաւ

Աթուղիկոսին, Աթերորդ՝ հաստատեաց զամենայն կալուածս
Վանձատարս վանացն յաւուրս Մէհտիւրուլի Խանին Վա-
րաքաղու և յուել ՚ի հոյրենի կալուածոց, իւրոց զբազում
ինչ, և զքսան և եօթն գերդաստան ստրուկս, Խնկերորդ՝
վերանորոգեաց զվանքն Վանձատարայ ծախելով վանս այնր
ուելի քան զհինգ հազար մանէթս արծաթոյ, թէ ՚ի սեպ-
հականութենէ իւրմէ, և թէ ՚ի բարեպաշտական նուիրանոց
պատուելի ժողովրդոց, Տանկերորդ՝ հոգ կալաւ առատաձեռն
տրօք յարգելի ժողովրդոց կառուցանել զնոր վանք յԱմարաս,
բայց արագահաս մահ նորա խափանեաց զնայն աստուածահա-
ճոյ գիտաւորութիւն. և բաց յայոցանէ արար զբողմաթիւ
բարութիւնս, զորս ՚ի թուելն աստանօր աւելորդ վարկայ:

Վարդան 4. Պատմութիւն 2:

Յետ տեսնելոյ իմ զգիւղն գիւթական՝ անցեալ
գնացի անտի ՚ի գաւառն Վարդանի, որ անկանի ընդ մէջ
բարեաց Սաւառ լերին. ըստ այժմեան դրից ոչ այնքան մեծ
և լայնարձակ, ըստ որում յարեւելց ունի զլեռան Սաւա,
յարեւմտից զմիտիւր գաւառ. ՚ի հարաւոյ զմիջին Վեղա-
մայ, և ՚ի հիւսիսոյ զգանձակ. Արոյ շրջապատն կտրէ լինել
վեց աւուր ճանապարհ, բայց որ ինչ պէտք են անշուշտ կա-
ռավարութեան բնակչաց, ոչ պակաս քան զայլս ունի և գա-
ւառս այս, թէ ՚ի ժամանակի խռովութեան և թէ խաղա-
ղութեան. Սասն զի ՚ի պաշտպանութիւն բնակչաց ունի զա-
նաթիի խորածորս և զխոխուն, զհհաւոր և զմիտպաղադ ՚ի
վեր սեպացեալ քարինս, և ՚ի գլուխ ոմանց ապստամբից
զհզօր բերդս և զամուր դղեակս, և ՚ի սիրտս այնոցիկ վե-
մաց զմեծամեծ այլս և անձաւս, յորս ամբողջեալ են վշտա-
լի բնակիչք յերեսաց զանազան անագորոյն թշնամեաց, և որ-
պէս ցորեան անդադար խարբալեալ ՚ի ձեռն անպաճող ժա-
մանակի. Իսկ ՚ի խաղաղութիւն և ՚ի բարօրութիւն բնակչաց՝
ունի նոյնպէս զբազում ստրահարթ աեղիս, զպարարտարօտ
հովիտս, զարգաւանդ և զծաղկածին դաշտս, զականակիտ տղ-
բիւրս, զմրգաբեր ծառս, և զայգիս բազումս ՚ի բարեբեր հո-
վիտս նորին. նոյնպէս և զհանքս շատս. այն է, երկաթի:

պղնձի, պաղլեղի, երկանաքարի և այլոց:

Բայտ հանձնարաւոր խոհականութեանց կառուցեալ են նոքա զամենայն զիւղօրայտ խորեանց՝ որպէս երեւի արդէն, 'ի բարբեր յափուռնս զանազան վտակաց և 'ի հովիտս լայնարձակ և ծաղկազարդ լեռանց, յորս են հոյակապ և վիմարդեան եկեղեցիք, կառուցեալք 'ի վերայ վեցից կամ՝ չորից սեանց, բարձրաձեղուն և կամարայարի, յորոց միջի դեռ ևս կան բազումք բոլորովին նոր, գոգցես այժմէն իսկ կառուցեալ, շուրջ զբոլորք են հանգստարանք զարդարեալ զանազան գեղեցկաքանդակ խաչ վիմօք: Բայց ամիսսս զի այսօրինկ սրբազան խորանք խորհրդոց՝ 'ի գարնան լինին վարակք գառանց և գոմանասնոց վրանաքնակ Տաճկաց: Իսկ 'ի ձմեռն դադար վայրենի անասնոց և գաղանաց, միանգամայն զգալի ցաւ հայրենասէր հոգւոց:

Վաւառս այս եղև սեպհական կալուած իշխանոցն Արտաշի և Խուրսայ և այլոց բազմաց, և աստ ապաւինեցան հոյակապ իշխանք մեր Աշոտ և Սահակ յերեսաց անդուծ բռնաւորին Խսուփայ, Թէսլեա և տալաւինեալքն ոչ կարացին մնալ ազատ, և այն 'ի մասնութենէ ընտանի թշնամեաց: Շրջեցաւ և աստ երանելին Սեարօլք իւրովք աշակերտովք և օգնականութեամբ Խուրսայ իշխանի անհետ արար զհեթանոսութեան պաշտօն, որ դեռ ևս 'ի սմին վայրի՝ 'ի վաղուց անտի 'ի ժամանակէ հեթանոսութեան անընդհատ շարունակէր:

Սահակ իշխան աներ Աշոտոյ ապստամբեալ 'ի նմանէ՝ կորդեաց զսա 'ի ձեռաց նորա և ամբացաւ աստ, բայց ուժեղն Աշոտ՝ նուաճեաց վերստին զաներ իւր և գարծոյց 'ի հալատակութիւն: Բայտէր և Աերսէս եպիսկոպոս որ եղև կաթուղիկոս Աղուանից, որ ըստ համոզանաց երթաւորի իւրոյ ուրումն տիկնոջ Արցախեցւոյ՝ կամէր հօտին իւրով դառնալ և միանալ ընդ ճոյնս, սակայն իշխանք Աղուանից անհամաձայն գտեալ յայտնեցին Հոյրապատին Հայոց, և նա կարճելով զայսօրինակ մտադրութիւնն՝ առաքեաց զնա և զտիկինն այն՝ առ Ամիրապետն, ուր և մեռան իսկ: Վաւառս այս անընդհատ շարունակութեամբ եկաց ընդ տիրապետութեամբ իշխանաց Հայոց ցաւորս Թաւթարաց, բայց Թաւ-

Թարք զօրացեալ խալաա գրաւեցին զսա: 'Ի վերջոյ երկորին հարադատ եղբարք Օւքարէ և Իւանէ որդիք մեծին Սարգսի, բնդ այլոց ամրոցաց վերստին առին զսա 'ի թաւթարաց և արկին բնդ իշխանութեամբ թագուհւոյն Սրաց թաւարայ, Իսկ այժմեան աւերակութիւնն որպէս պատմեն արժանահաւատ ծերունիք՝ եղև 'ի ձեռն Վտալր շահի՝ զբնակիչս որոց վարեաց 'ի գերութիւն 'ի Պարսկաստան: 'Ի վերջոյ 'ի ձեռն ձախդաշ և յաջողակ բաղդի՝ բազմեցս փոփոխեաց սա զիւր վիճակ երբեմն այսպէս և երբեմն այնպէս: Եւ այժմ՝ գլխովին լքեալ զամենայն վայելչութիւնս և զփառս եթող գաղանաց և թռչնոց, և ինքն զրկեալ միանգամայն 'ի հզօր իշխանաց, 'ի փարթամ՝ ժողովրդոց, 'ի ճսխ մենաստանաց, 'ի գլխուն վարդապետաց, հող 'ի գլուխ եղեալ, ձեռն 'ի ծնօտի եղեալ՝ արտասուաց գետս իջուցանէ:

Տոնէութիւն:

Եւ զիւր մեծաշէն գաւառին Վարդմանոյ՝ առաջին տեղի բնակութեան մեծ վարդապետին Սիւիթար Վօշի, շէնեալ յեզր յորդահոս վտակի, որ փրփրագէզ կոհակօք իւրովք իջանէ 'ի գետն Համգոր: 'Ի թրք գեղջն զսա 'ի վայր, օգն և ջուրն առողջարար և չրճապատն ծառազարդ ունի զմեծ և զհոյակապ եկեղեցի կառուցեալ 'ի վերայ վեցից վայելչագիր սեանց, ըստ մեծի մասին 'ի սրբատաշ քարանց, որոյ երկայնութիւնն է քառասուն քայլ և լայնութիւնն քսան, բայց այժմ կիսով չափ աղքատի: Հայեցեալ 'ի գիրս Սարդանայ Թուի Թէ սա է նոյն տանձուան, յորում նստէր Վագիկ որդի Համամայ յաւուրս փատլուն ամիրայի:

Փառնութիւն:

'Ի վեր բարձրացեալ աստի ելի 'ի վանտ փառնոցոյ, որ կայ շէնեալ 'ի սարաւանդակ տեղւոջ՝ 'ի բազուկս Սաւուր լերին, որ պատէ նաև զծովսին Վահրամայ: 'Ի հիւսիսոյ ունի զՍոթ և յարեւելից Լըցախ, 'ի բարձանց աստի համարձակ երեւի ակնապարար տարածութիւն գաւառին Վարդ-

մանայ, օգնեալ և փութն առողջարար, և շրջապատն թաւանտառ ։
 Յարեմայից այսր մեղատառնի իջանէ փոքրիկ առաւ և սահ-
 եալ ընդ ծառովք գնայ խառնի 'ի գետն Տանձուտայ, Բա-
 ջին եկեղեցին է սաղաշն և բարձր, զառաջեաւն ունի զփոք-
 րիկ դաւիթ, կառուցեալ յանհարթ քարանց, Այց որոյ այլ
 եկեղեցի, որոյ դռնն անկանի ընդ մէջ առաջի եկեղեցւոյ շէ-
 նեալ 'ի կախածոյ և 'ի հասարակ քարանց, Յարեւելից կառէ
 կից եկեղեցւոյն է միւս սրահանման դաւիթ, առջնթեր որոյ
 զանգակատուն շինեալ 'ի սրբատաշ քարանց, Հուպ նմին փոք-
 րիկ մատուռ որոյ դռնն անկանի գէպ 'ի զանգակատունն, 'ի
 շրջապատի վանաց եղեալ է պարիսպ կրաշէն և լայնանիստ,
 յորում և բուրաստան իսկ այժմ ամայի, թաւածուի և մա-
 ցտապատ, մինչ անդամ հաղիւ հաղ կարացաք ահադողով
 բանալ ճանապարհ և մտանել 'ի վանս, վանս որոյ անհնար
 եղև մեզ որոնել և գտանել զգերեզմանս ականաւոր անձանց
 և ընթեռնուլ զտապանագիրս նոցին, Այկեղեցին զոր կառոյց
 ջուանշիր իշխան Բղուանից, յանուն սուրբ Աշանի, արդէն
 չէ 'ի միջի և չերեւի երբէք, Թէպէտ բազմիցս սրբան և կա-
 բացի սրանցի 'ի դաշտս և 'ի ձորս մեծաւ նեղութեամբ, աբ-
 լուայ թէ՛ դոյ եկեղեցի, մատուռ և վանք, բայց այնու ան-
 ուամբ յառկացեալ եկեղեցի չկարացի գտանել երբէք, Բա-
 նստէին 'ի վերջին ժամանակս թաղաւորք սրանեաց ուստի և
 անուանէին թաղաւորք Փառխոսոյ ։

ՄԻՈՒԹՅՈՒ ՔԻՄԱՄԱՆ ։

Սահմանակից է սա յարեւելից հարաւոյ Վարդմանայ՝
 որ սկսեալ 'ի Թիլիանց Վեղամայ ծովակին դադարի մերձ 'ի
 վանս Արեւքայ, սկզբնաւորելով յիւրոց բաղնաթիւ հալտաց
 զգետն Շամբոր, 'ի շրջապատի սորա լի են աւերակք բա-
 ղումք և եկեղեցիք, Ունի զխիտ անտառս, զնեղ և զանձուկ
 ուղիս, և զայլ ամուր դարեանդս, Ուրանոր ամրացան եր-
 բեմն Հայկազուն իշխանք Սահակ և Սաաի, յետ ելանելոյ
 իւրեանց 'ի Սեանայ վանից, և ատիի անցեալ դնացին յաշ-
 խարհն Բրցախու, որպէս գրէ Յօհաննէս կաթողիկոս յա-
 սեւն « 'ի մտի եղեալ 'ի միասին սիրելի եղբարցն թէ՛ գուցէ

մատենացին 'ի ձեռս հեթանոսական բռնադատացն՝ նաւեալ անկանէին հապ ճեպու յամուր գաւառն Սիւսիորայ, և ապա ասէ, յորժամ պնդեցան զհետ նոցա լինամբք՝ երթեալ դարդարէին յանձաւախիտ ամրոցն Սայրեաց Վարդանայ և Լըցախու, և Սիւսի առեալ բազմախոտակ Հ. Վուկաս Ին՝ ճիճեան զՍիւսիորն դնէ ընդ մեջ Վարդանայ և Լըցախու. սակայն չէ այնպէս որպէս և ցուցանէ տեղին, այլ Վարդանան անկանի ընդ մէջ Սիւսիորայ և Լըցախու, ըստ որում Վարդանն յարեմտից ունի զՍիւսիոր, և յարեւելից զԼըցախ: Յորմէ երեւի՝ զի իշխանք 'ի նաւեւն, զառաջինն մտին 'ի Սիւսիոր գաւառ, և այն իսկ է ելք և յաջողակ ճանապարհ 'ի ծովակէն Վաղարայ, որպէս և այժմ, և տնտի ուղղակի դիմեալ յանձաւախիտ ամրոցս Վարդանայ և Լըցախու:

Վաղարայ, այժմ 'ի Տաճկաց Վաղարայ:

Ի աւերակ մեծի գեղջ, 'ի հիւսիսակողմն բերդին Չարեքայ, սահմանակից գաւառին Վարդանայ, 'ի հարթալայր տեղւոջ, 'ի գլուխ լայնանիտ ձորոյն Չարեքայ, արդէն աւերակ: Ունի զհոյակապ եկեղեցի կառուցեալ 'ի վերայ վայելողիւր սեանց, օդն և ջուրն առաջարար: Ոչ հեռի աստի յարեմուտս կոյս 'ի թաւուտ անտառի է Խրթին անապատ, ուր եկաց Յօհաննէս Սայրազոմեցին, յաւուրս Եղբի կաթողեկոսի: Օսա յիշէ Կիրակոս յասեւն, և երթեալ Յօհաննու ընտրեաց իւր զտեղի մերձ 'ի բերդն Վաղարայու, և ըստ գրութեան Ստրդանայ անկանի 'ի ծայր Վարդան գաւառի 'ի կողմն արեւմտից հիւսիսոյ: Թուի թէ՛ տեղիս այս առեալ է զանուն 'ի գործոյն, ըստ որում գետն Համբօսու, բակ առեալ գնովաւ անցանի:

Վաղարայ համ թահիւր—Բաղարայ:

Ի աւերակ մեծի և բազմամարդ գեղջ, երեք մղոնաւ 'ի վեր քան զաւերակն Համբօսու, 'ի ստորոտս Վաղարայու լեւին, դիւրն վայելուչ, օդն առաջարար և ջուրն

բարեհաւ. Անիհական կայուած էր սա աղբին մէլեր (Թա-
յիրանց (*), որ տիրէր հարուստ ժամանակ սահմանացն Պա-
տարակու. բայց 'ի տիրարանայն իշխանութեան և մէլերութեան
Հայոց, նեղեալ 'ի բռնութենէ Պարսկց և յապատակու-
թենէ Ղազեակց, և 'ի յարձակին արքային Սրաց Երակի
'ի վերայ՝ դղեկին Պանձակու և 'ի յառնուլն զնա, աղգն
մէլեր (Թայիրեանց ստորադրեցաւ իշխանութեան նորա, ուս-
տի և ժողովրդականօք իւրովք վերափոխեցաւ 'ի Տիխիս:

(*) Առնաւորքն. Թայիրեանք էին հաշտուոր տոհմը, հա-
տուածեալք 'ի Սրաց՝ յաղգէն Բժդահակայ, և էին վերա-
կացու ասնն մեծին Օպարէի հաւուն Օպարիա Սպասա-
լարի, Լնուն առաջնայ վերակացուի Սարգիս, անուն որդւոյ
նորա Քարդ, անուն որդւոյ Քրդոյն Սաշէ, և անուանք
որդւոց Սաշէի Հասան և Թայիր, յորոց սիրեցան երկոքին
աղբք՝ Հասանեանք և Թայիրեանք: Եւ 'ի ժամանակս Լրա-
բացւոց և Թաթարաց 'ի պատիւ տոհմին իւրեանց ունէին
միշտ զառաջնութեանն զպատիւ 'ի հիւսիսային դաւառս Հա-
յաստանի և Ղլուանից աշխարհին:

Աճնութիւն:

Լնկանի 'ի գլուխ սրածայր բլրոյ 'ի սահմանին Պան-
ձակայ յարեմտից հարաւոյ, մերձ 'ի գիւղն Հարցհանգիստ,
օդն և ջուրն առողջարար. և շրջապատն անտառախիտ: Լրտ
եկաց Ալուրիէ արքայ որդի Լլարդանայ, որպէս յիւրումն
սեպհական ժառանգութեան, և այժմ՝ կոչի Ալլանբերդ:

Լնանբերդ:

Եւ գիւղ մեծանիստ 'ի Երեկանց կուռէ Ալլանբերդի,
'ի ձորանկեալ տեղւոջ, ունի զհոյակապ եկեղեցի կառու-
ցեալ 'ի վերայ վայելադիր սեանց, խսկ այժմ՝ աւերակ: Հուպ
'ի գիւղս 'ի ձորամիջի գոյ այր խորանկեալ, ուր 'ի վերուստ

իջնունէն կաթ առ կաթ ջուրք սառնարակք և բարեհափք, և կողմեալ են անդ զծծածե քարինա, վասն որոյ և 'ի բնակչոց կոչեն ծծեր, առ որ յաճախեն ախտաւորք բազումք:

Վարդէից:

Ի ամրոց անտախի 'ի դառախն Շամաղնոյ, հուպ 'ի յարգաշատ գետն Օւտղեամայ, 'ի նեղուցս նոյն իսկ ծոլոյ, 'ի գլախ միասնադալ 'ի վեր սեպուցեալ վիմի, 'ի չուրից կողմանց անկալ զանհնարին խորութիւնս: Բնկալա զայս անտն դուղէ 'ի տեղւոյն դրաւ լեռնէ, վասն զի վերին ծայր այսր վիմի, հերձեալ և բաժանեալ կան 'ի միմեանց, լծալ լոյլ զմեծամեծ խոռոջս և զանձաւս, յորս ամբանան բնակիչք 'ի հարկաւորեալ գէպս: Օտարէ և Խանէ որդիք մեծին Սարգսի առին և զսա 'ի լծալմարաց ընդ այլոց ամրոցաց, ընդ որս և զՏէրաշահանն և զԼըրդէվանն, որք անկանին 'ի կողմն հիւսիսոյ և յարեմոյ, վանացն Խորանաշատա:

Վեդն Կուր, և Էդէք նորս:

Յետ տեսանելոյ իմ՝ զպրտոխի տեղիս և համբուրելոյ դնշխարս մնացեալս 'ի տօնելի իշխանաց՝ վերադարձայ 'ի Վանձակ, և անտի 'ի գետն Կուր: Վաստ այս բղխի 'ի լերանցն Տայոց և Վաղարաց, սկզբնաւորի 'ի լճակացն Լճալքարարի և Լոտաշանոյ, միաւորի ընդ լեզուակս ձորարեւդին Խրթմիզոյ, իջանէ 'ի դաշան Լճալցիսոյ քաղաքի, ընդունի յինքն զգետս նորին, և այնպէս դնացեալ հասանի 'ի բերդն Լճջօր, և անտի սկսանի բանալ զլայնարձակ ձորս, դառալի խորան և զտրտորս, իջանէ 'ի Վարթլ, ընդունի յինքն զճարս բազումս, զգլխեալս 'ի բազկաց Կախատ, այն է 'ի կողմանէ հիւսիսոյ, զգետն Սուրանոյ, Գիրբու, զԼիսախրն, որ 'ի Վասնայ ձորոյն իջանէ հուպ 'ի քաղաքն Վօրի, զԲասնն մերձ 'ի դիւղն Սուխրան, զԼճագն կից 'ի վանքն Սյցիւնոյ, զԽօրն և զԼճաղանն մերձ 'ի ձմերայնոցն Լճուանից, 'ի վերին և 'ի ներքին ծայրս նորին, զՎա-

մութափորանն, զԳլեօգսուն, զԼճիկեանն, և զԹաւրիկեանն
մօտ 'ի դաշտն Եւթոյ, զԳարդմանն և զՂարաւուն
ունեալն 'ի դաշտն Շամախու, իսկ 'ի հարաւոյ ընդունի
զգեան Սախալքալք զԼադաքալքի, զգեան Սերայի, զԼա-
դէժն, զԽորամն, և զՍեորդաց գեան հաւ 'ի քաղաքն
Խաղաղ, զԼճաւիկն որ 'ի Ղաղախ, զՀասանաւն զԹա-
վազն և զՕադեամն որ 'ի Շամշատն, զՇամքսան,
Էջիւրակաւանն, զԼաւին Բանանցոյ, Սակնոտաւուն որ 'ի
Գանձակ, զԹաւրթաւն, զԿարիսան, զԽաւէնն 'ի Ղա-
րաղ և զայլ բազում տառս, զաղբիւրս և զվառիս, Լա-
տալա ճեմն առեալ հեղատահ գնացիւք խառնի 'ի գեան Լի-
րախ և փոքր ինչ սահեալ բաժանի յերկուս տաճա թող-
լով զմեծանիստ կղզիս, յորում է Սախանն, առաի երանէ
ձաւն բազում, ապա գնացեալ ցհարիւր վառան թափի եր-
կուս առաջք 'ի ծովն կասպից:

Փիրատ:

Եւսերակ մեծի քաղաքի յեզր Կուր գետոյ՝ շինեալ
'ի Խաւրթու Պարսից արքայէ՝ Եւջեմիան կոչեցելոյ, բառ վը-
կոյելոյ Պարսից պատմութեան. անկանի 'ի նեքէն ծայր Լի-
րաշ գետառի յարեւել կոյս Լարտայ քաղաքի, օգն ծանր է
և ջերմ, հալն արդաւանդ և բերրի, լինի աստ առատ ցո-
րեան, գորի, բրինձ, նաւն աղիւս, սեխ և մեղրապտղ և
շատ մետաքս, 'ի Թռչնոց գտանին կատակ հաւ (Թուրաջ),
կաքաւ, սալամը, փաթիւն և այլն, 'ի կենդանեաց, կինձ,
այծեամն, եյն և եղջերու: 'ի գողանաց, յովաղ, վազր
և ինձ և այլն: Թուր լիձ՝ սա է քաղաքն Պէսոս, զոր յի-
շառակէ պատմին Լիւրանից, դուցէ՛ շինեալ 'ի Պերոզէ ա-
ռաջնոյ և նորոգեալ 'ի Խորթուլայ Եւջեմիան կոչեցելոյ,
առաի անտիտիտս պահեալ ցաւաւս Սախալ Կաղականդաց-
ւոյ, վասն որոյ կոչէ նա զսա երբեմն Պերոզ, և երբեմն Պերո-
սապատ: Իսկ այժմ 'ի Պարսից փոփոխմամբ տառից կոչի
Փիրատ: Եսա է և հուշակաւոր կառնորջ բաղմունեայ 'ի վե-
րայ Կուր գետոյ զումէ յիշէ և վերոյդրալ պատմութիւնն:

Վեշտափ:

Ի մայրաքաղաք յեղը Կուր գետոյ և ընդ երկայնաւ թեամբ ձգեալ ցծոյն Կասպից, սիսեալ անտի Եւրասիա և Կուր՝ յերկաւս յառաջն բաժանին: Բոտ Պարսից պատմա թեան էր սա ախանաւոր քաղաք յաշխարհին Լեւոնից, հիմնեալ 'ի Վեշտափէ, որդւոյ Լոհրաստայոյ, յազգէ Սասանեանց: Վերք տեղւոյն բնդարձակ և հարթ, հողն արգաւանդ և բերրի, օդն թանձր և ջերմ, լինի առատ ցորեան, գորի և մետաքս: Յաղազս տապանելոյ հանեալ են 'ի հնումն 'ի Կուր գետոյ զջրանցս, իսկ այժմ նոյն գետ բրելով զգետինն խորացուցեալ է խալաւ թողլով յերկուց կողմանց բարձր թեմքս, ուստի և արգէն խալիանեալ 'ի տեղիս տեղիս գետ ևս երեկն լեճք և ճահլեճք, ժողովեալք 'ի ջուրց ածնեաց, և 'ի յորդա թենէ երկուց մեծամեծ գետոց Կուրայ և Եւրասիայ յեղանալս դարնան, որք այժմ հարկաւորին 'ի պէտս վրանարնակ Սահմեատիւնաց կամ 'ի գործածութիւն որիդաց, բարձակաց և այլոց սերմանելաց: Բաց յայցանէ երկրեան գետօրայքս 'ի դարնան լցեալ զան դաւիւ և զարիւ և շատացեալ տարածանին 'ի մերձակայ ափունս, հուսկ յետոյ պակասեալ անիրտին 'ի սահմանս իւրեանց՝ թողլով յերկուց կողմանց զփախուկ և դիւրախիւրելի հողս, ուրանօր մարդիկք անաշխատ սերմանեն՝ բոռնալով անտի ընդ միոյն հարիւր, որպէս ստուգեցին մեզ նոքին իսկ աշխատասէրք:

Վաշին Սահմանայ:

Յետ տեսանելոյ իմ զախունս Եւրասիա և Կուր գետոց սնյի ընդ Ջալալթին, ուրանօր խառնին երկրին գետք, և մտի 'ի քաղաքն Սիւլ 'ի տեսութիւն հնութեանց նորին: Բերակ է սա մեծի քաղաքի, շինեալ 'ի լայնարձակ դաշտին Ուտէոյ, մերձ 'ի խառնուրդս վերայդրեալ գետոց: Բաց 'ի հազարաւոր աւերակաց տանց, յորոց նկուղք գետ ևս երեկն, չգտի զայլ ինչ արժանաւոր հնութիւնս, 'ի պէտս բնակաց այսր քաղաքի և բոլոր դաշտի բերեալ են 'ի

Հոռմն ջրանցիւք համարեմ թէ զիւս մասն Արտախ զետոյ,
որոյ անգին զեռ ևս երեւի ահաղին խորտ թեամբ, իսկ ջարն
'ի վաղուց անտի խախտնեալ: Օրարեբերտ թենե և զսառ-
սաւանտ թենե և զընդարձակ տարածութենե սորին յիշեն
յաւախտիկ պատմողիք մեր: Աս զվերջին օրինակ պատմա-
գրտ թեան Արահամ կաթաղիտի երկառացւոյ եղից ասա-
նոր 'ի զբոսանո հասարաց, երբ նա հրաւիրեալ իսկ էր անդ
'ի Ապիւր շահէն: և Յայնժամ երբ շահն Ապիւրից Ապիւր
Ժողովիւ զբաղմն թիւնս աղգաց և կամէր ընկալնուլ զթագ
աղբայր թեան Ապիւրից: Աս յորժամ եկին և զամարեցան
ամենայն դաւառաց և բարբառաց բոլոր Արսիկաստան երկիրն
բոս զերեկոյ մեծամեծք և երեսիկք, և կողմեցաւ ամենայն
եկողաց յառաւի յառաւի հախանց եղեգնայոյ, զի ժամանակն
անձրեային էր և կղանակն ձմեռնային, և այս Ասգան կո-
չեցեալ մեծ անհաւն դաշտ է լայն և ընդարձակ դաշտ մի
հիանալի, որ երեսուն օր հաղիւ թէ լաւ ձիւտ օր մի շրջա-
դայեալ զբոլորն դաւր և տախարակ, 'ի կողմանե, յարեմաից
է բարձրութիւն և 'ի կողմանե յարեմաից է ցածանայն, զի
և Արտախ յարեմաից յարեմալ ընկնալոյ օր ելանե 'ի լի-
բանց կարնոյ, որ է Արգրում և անցանելով զայ հասանե
Արարատ դաւառ 'ի յԱրարատ և 'ի Սիւրապ, և աւելնելի
Սիւրապու վանկն հանդարտ գնացիւք ձեռն և Եսրաբով
Ժամանե 'ի յԱրարատ, և յԱրարատայ շինայն կղաւն և
վանից առաջն է անցանելով մասնե 'ի մէջ լիբանց և քա-
րանձաւաց և գնայ 'ի տարաշամբ, որ խառնի նոսե Տգնու
գետն կից տարաշամբիս, և այս Տգնու գետն այն գետն է,
որ Սպիւրանայ մեծ պատերազմն եղև և նահապետիւ թիւնք
նոցին յեղր Տգնու գետայն, իսկ տարաշամբն է Տարառու-
յայն կողմն, որ է յարեմաից և թարփեղաւ կալմն, զի երեք
աւարց ճանապարհէ թարփեղ աստի անցանելովն դաւառ-
շամբն լեռնալիճով հասանե 'ի հին Զագայ, որ կայ և մեծ
և զարմանալի կարմաւնք երեք տակ բարձր և հիանալի ան-
սոյացն, զոր մեծն Եհաբաղ, զայ 'ի ժամանակն օր զԶա-
ղայ խելաց և այժմ՝ աւեր կայ և ճանապարհօրդք նաւով ան-
ցանն 'ի Զագայու և գետն 'ի թափելիժ, և այսպէս ըն-
թանալով 'ի Զագայու ելանե 'ի գաւառն աւիա լին անդ

որպէս է. դ. ժամու ճանապարհ, և հասանի 'ի Վաչա գեղն
 և 'ի Հօրատար, և անդէն կրկին մտանէ 'ի լեզնառնջ քար-
 սոհ, ապա ածաւ, դժուարին, խիստ անդին և անցանէ ընդ
 Մեղրաւ ձորով և Չաղբաւ նահանգով և Պարկաշտով
 և ապա ելանէ 'ի դաշան Սաղանա, որ հարաւոյ կողմն է,
 Վախան, Օսապաշ, Տաղախ և Կէնճէ Պատանա կրկին,
 Սէրէնդէ Խնչին, Վահնձապար և Լճաւանից երկիրն, և ապ-
 պէս յորժամ ելանէ Լճաւան, 'ի դաշան Սաղանա է. դ.
 աւար ճանապարհ դնայ, գնացիւք հասանի Կուր գետն, ուր
 և խաւանի ընդ նմա, անդ ուր դաւարումն եղեւ. պատարխա-
 նեաց որոյ սակի է պատանա լծիւն և ապա երկու գետ խաւ-
 նեալ 'ի միասին անցանէն Կիւրանա երկրով և խաւանին 'ի
 ծախն Պարախց և այս դաշան Սաղան է 'ի կողմն հարաւոյ
 ընդ արեւելոյ, որ լծէ խնձոր մի գիցէ որ 'ի գետնի, կարելի
 է 'ի հեռաւորաց երեւի, և ամենեւին քար և նշմարք քա-
 րի ոչ երեւի 'ի յայս անհուն գաշտիւ, բայց է յոյժ եղեղ-
 նատ և խոտաւէտ և զի մայրի երէխք, սքր իրիւն ոչխար
 Կաւանիօր չընէն. Բայց է անձրդի, միայն յորժամ հալնի ձիւն-
 քրն յինանց և հաւթարձմանն ելանէ Լճաւան 'ի սահմանա-
 ցին և ծածկէ զմեծ մասն երեսաց դաշտին և բաղաւժ անդերս
 տաղանին, խի 'ի ձմեռն անձրին և ձիւնն պոխտե, որպէս
 և տեսաք, բայց ձիւնն ոչ տեւե տեւի քան զմի օր, զի ջր-
 մային է վայրն և յոյժ գիճային, օդն և խոնաւ տ լծիւն յոյժ,
 զի ամենայն ինչ բուսանի շատով, 'ի գեկտեմբերի և յուն-
 վարի կանամի խոտ դաւանի, որ բաւականանայ ոչխարաց և տ-
 նանաց, և դաւանիք ծնեալք լինին և մեծացեալք բաւ չափու-
 արպէս են 'ի խալեւ լեզեն յերկիրն Հասոնց տան. Լա եր-
 րեմն ցարտ ևս լինի և ստաւիանայ, բայց փախով անցանի
 և եղին Լճաւանոյ ժրմակ, և մարի, և դաւանի այլա լծիւնդ
 բաղաւժս:

Սալան:

Եւ դաւաւակ ընդ մէջ փայտալարանի և Լճաւանից.
 բնակիւք են Պարսիկք, տանք են երկու հազար և գելգէ
 ժք. քանզի գեալն Լճաւան և Կուր յետ միանալոյ գարձեալ

բաժանին յերկուս յառաջս և այնպէս դնացեալ ընդ միոյ ա-
տար ճանապարհ դադարին 'ի ծով Կասպից, լծողով 'ի մի-
ջի զընգարձակ կղզի, ուրանօր է Սալիան, օղն ծանր է և
ջուրն առողջարար և շահաստան միանգամայն 'ի կղզմանէ ձը-
կանց, ուստի զանձարանն տէրա լծեան ոչ սակաւ ստանայ
դտարեկան եկամուտս որպէս և 'ի հետմէ ստանային լծագա-
ւորք Հանաց, ըստ վայելոյ Սալիէսի Կաղանկաղացոյ, Ի
ենն ստանօր ջրային և ցամուրային լծուչունք, որպիսիք են,
պօր կամ կարանց, սուղակ, բադ, սագ, ջրագռու, ձկնկուլ,
փտտիան, սասաք, կառակ հաւ (Թարաճ), դանդաղ ըստ
Պարսից զօլաւար և այլն, Կայնպէս առատ է ցորեան, գա-
ւրի, սեխ, բամբակ և մետաքս: 'Ի հիւսիսային կողմն գա-
ւառիս գոյ ախառաեղի 'ի ձեռս հաճկաց Սօֆլ—Համիտ
անտանեալ, առ որ յաճախեն ամենայն օժահարք, և շինեալ
զվէրս հողով այնք ուխտատեղոյն առողջանան խոյն, որ-
պէս և հաւաստի առնեն բոլոր բնակիչք: Կանն այսպիսի զի-
պաւածոյ կղզւոյ նաեւ 'ի Սինիս զբէ Սանփանետս (Օրբէլ
լծի, ի լծանաւորեալքն յօձից հանեն 'ի գլուխ բլրոց և ցու-
ցանեն զփանն և կամ սակաւ մի հող եկեղեցւոյն հաստցու-
նին, յայնժամ՝ լուծումն առնէ մակարդեալ լծանից և փու-
լծապէս բռնկի:)),

Հասի գոտաւ:

Յետ տեսանելոյ իմ զայստօրիկ տեղեւ, վերադարձայ
'ի Հաքի. Գառառ է սա Լղուանից աշխարհին և երբեմն
Սաւեոյ, ըստ այժմեան դրից բաժանի սա 'ի հինգ գաւա-
ռակս, և հախաձե գաշտ գաւառին Հաքուոյ, յարեւելից
առնելով զԿովկաս, և յարեւմտից զգօտի նորին, 'ի միջի որոյ
ընգարձակ գաշտ, ուրանօր են զիւղօրոյք բնակչաց: Ունի զպարս
յորդաճոս գետս, զԳանգզայի, զԼճիկեանն, զԹարքանն,
և զՎամրափարանն: 'Ի բերոց ունի զցորեան, զգարի, զգը-
րինձ, զբաւրակ, զմետաքս, զշագանակ, զանտառս նոնեմեաց
և զայլ անբաւ միւրզս և զայդիս բազումս: 'Ի ստորոտ լե-
րինն Կովկասու և 'ի լծաւստառս նորին բազում են վանօ-
րայք, եկեղեցիք և մատուռք: Եւ խիտ առ խիտ աւերակք

դիւղեց և քաղաքաց տնայացելոց 'ի Պարսից և 'ի լեւոնականաց, Հայք արդէն բնակեալոց 'ի հալազով գօտիս լեւոնացն Պոլիստու են առնք երեք հազարք, գաղթեալք յԷրզրում, բնու թեամբ մարգասեք են, հիւրասեք տղթասեք և բարեպաշտ, Սմբթի տակ գեռեք բնակին 'ի դարս ակեղենո, ծաղկեալ են երկրպործութեամբ, այգեգործութեամբ, և անխորդալս վաճառականութեամբ, Պատմի վասն բնակչաց դաւառի թի հայազգի ամն Հաճի Ղալաղի և հայր նորա Պարայ Քէշիշ, բնկալեալ զօրէնս Սահմատի բարձրացան 'ի պատիւ և 'ի փառս, Լու 'ի պարգև հաւատաւորութեան բնկալան ինքեանց սեպհական ժառանգութիւնս զայս դաւառ, և զոյգ ընդ հաւառոյ ուրացան և զաղլութիւնն, (սրկիս ոսվարութիւն է աղլիս) և այնուհետեւ թշնամի հանդիսացան խղճոյն Հայոց, վասն որոյ զհետեղեն զանազան հարից, բռնութեամբ, երկիւղեւ, սուտ խտամամբ, ծանրութեամբ և թեթեւութեամբ հարկաց, նուաճեցին զնոսա 'ի նիզ գաւաղի, մինչև դարձուցին զպորմուխն 'ի կրօնս Պարսից, կորդելով զնոսա իսպառ 'ի հայրենի հաւատոց աւելի քան զլուրեքասան հազար զերգաստանո, զվանորայս և զեկեղեցիս նոցին թողով որջ գողաննոց և պառակ հօտից, մինչև ցայսօր ժամանակի:

Նոյնի խաղաք:

Ըստ քաղաք շինեալ կայ 'ի ծործորս Պոլիստու լեւոն 'ի սարսղաշտ տեղ ոջ 'ի վերայ յորդահոս և բարեհամ Վիս զետոյն, բնակիչք են Հայք և Սահմատականք, տունք չորս հարիւր, առնին զերկու հոյակալ եկեղեցիս, զմիոյն աւանդութեամբ ասի առաքելաչին, իսկ միւսն 'ի նորոյ կառուցաւ 'ի վերայ չորից մայրեւոտիք սեանց, վայելչ կաթնղեկիւ արգեամբք օտարական վաճառականաց, Շահաստան է տեղիս այս ուստի ժողովեալ վաճառականաց զինն զմեաքս և առաքեն 'ի վաճառ 'ի զանազան քաղաքս, Ի հին ժամանակս անընդհատ շարունակին զառուտուր ընդ բնակչաց Պոլիստու, բայց այժմ՝ կարճացաւ իսպառ, երբ նորա զբարեկամութիւնս իւրեանց փոխեցին 'ի թշնամութիւնս, Ունին զգե-

դեղիկ ստորոտ լծիւն, զման զի յամենայն Եօթնեկի բանան
դաժնապաճառս 'ի դանազան նշանակեալ անկաւ, որոյք և բա-
նան զգժաւարտ լծիւնս ժողովողոյ 'ի մասին առ և արդ, Բազ-
միյս պաշարեցաւ սա 'ի յեանական լծնամեաց, բայց մնաց
անմնաս պաշարանոտ լծեամբ օրհնարանեալ անբա լծեան Ոստ-
ապ, սակոյն 'ի 1826 ամի ոչ սովաւ կրեցին զգալն մնաս 'ի
զօրոյց Պարսկոյ, և համարեալ իջին 'ի վերջին չափս արտ լծիւն:

Պիտ:

Ի մեծանխտ դիւզ շինեալ 'ի ստորոտ Պալկասու-
բերին 'ի սարաւանդակ անդ ոջ 'ի զեղեցիկ մայրի հնախ 'ի
Կախայ կէս մզանաւ, բնակիչք են Սահմատկանք, օգն ա-
ստըարար և ջաբն բարեհամ: Անին զայդիս բողաւմն և
և զմեղարբի ծառս, անցանի սա սովաւ յորդահաւ գետն Պիտ,
և իջեալ 'ի գաշան մասնէ 'ի գետն Պարս: Բայ և հաշա-
կաւոր ուխտ և մայր ամենայն եկեղեցեաց աշխարհին Բզաւ-
նից, զար կաւորց մի 'ի յեօթնասնից սաբն Եղեղէ, սրպէս
զրի 'ի վարս նորին, լծէ եկն Եղեղէ Սիւրի դաւառ անտի
գետոց 'ի գեղն Պիտ և անդ շինեաց զեկեղեցի: Սինչ քա-
րողէր սարք Եղեղէ 'ի խորածորս Պալկասու և դարձաջանիք
զեւանական աղգս 'ի լոյս Բաւաւածդիտա լծեան, երեւ յետ
բաղմանալոյ հաւատացելոց հաւատաւեալ է զեկեղեցիս այս ա-
լծաւ Եպիսկոպոսա լծեան արանօր կացեալ աշակերտաց նա-
րին կամ յաջորդաց հնա զհետ, սերմանեալ են զբանն կե-
նաց 'ի հոգիս հաւատացելոց, յիսկադրին տատի կալծաղե-
կոսացն Բզաւանից 'ի քաղաքն Կարբանա: Չեւայր եկեղեց-
ւոյէ նման ըստ ձեաց եկեղեցեաց Հայոց կառուցելոց 'ի լծա-
գաւորաց և իշխանաց, ըստ որում եկեղեցիք Հայոստանի կամ
կիտարոյր են կամ խաչածն, և կամ սաղաւն առանց կալծա-
ղեկէ: Բայ սա կիտարոյր է յարեւելոց, բառանկանի յա-
րեւելոց, սաղաւն 'ի ներքսս և խաչածն 'ի վերսս: 'ի
միջնաղայր տանեաց առնելով զկայելու զ արածայր կալծաղեկէ,
անհեկել լծ բարինք ընդ կրոյ մաճեալք, միացեալք 'ի ձեռն
հարստա ժամանակի, անիերե յուցանին զհնա լծիւնս այսր մե-

նատաճանի: Այլ ոչ երբեք նշմարի 'ի յօրմունա նշան նորոգութեան: Շրջապատն զարգայեալ թաւաթուփ անտառօք և մրգաբեր ծառօք, շուրջ զսրով են լայնածոց պարխաք և կրաշէն սենեակք:

Յետ փոխադրելոյ կաթով-դիկոտոց Աղուանից աստի 'ի Ղարբանտ, մնաց սա միայն թեմական վանք այսր նահանգի, ապա 'ի սաստիկ երկիւղէ լեռնականաց, 'ի հանապազօրեայ հինահարս թեանց և 'ի զանազան խոշտանգանաց փոխեցին զաթոս եպիսկոպոսութեան 'ի միջնախայր և ապահով տեղւոյ 'ի վանքն Ճալեթու: Յետ որոյ զինի հարուստ միջոցի, երբ լեռնականք Առկասու դարձան վերստին 'ի կռապաշտութիւն, և 'ի ծառախիտ տեղիս կանգնեալ զհուսս մատուցին զերկրագոթութիւն, յայնժամ երանելին Սեբօսթիէ յԱղուանս աշակերտօք հանդերձ և եկն 'ի Վիս քարոզել զԲրիտտոս, և դարձուցանել զնոսա 'ի մարտութենէ, վասն որոյ նորոգեաց նա զմանաւոր տեղիս, դուցէ և զտանիս տաճարին: յետ որոյ իմացեալ սրբոյն թի՛ գաղանաբարոյ լեռնականք խորհին սարանանել զինքն, վասն որոյ թաղէ զսուրբ խաչն զոր ունէր առ ինքն՝ մասնաւորեալ 'ի կենաց փայտէն, մեքձ 'ի նոյն վանս և ինքն փութացեալ մեկուսանայ անտի: Ապա յետ բազում ժամանակաց նոյն սուրբ խաչ 'ի տեսեան յայտնեալ լինի ումմն արժանաւոր կրօնաւորի և 'ի ձեռն նորա հանեալ 'ի նմին տեղւոյէ հրաշարտա հանդիսիւ, ակնեւ թուր բնակչացն Աղուանից պատուի, զօրմէ զրէ Սովսէս Աղաւանդոտացին ըստ այսմ, Արդ յետ անցանէլոյ ամի միոյ 'ի վերայ այնորիկ, սակոնախաղուշակ հրամանին որ 'ի վերստս եղև նոն աղղումն, ցանկութիւն յոյժ սուրբ հրէցն ունէր, ինդլել զփափաղելն խաչն, զժածկեալն սրբոյն Մաշտոցի 'ի Վիս անուանեալ զեղ, որ յԱտիգաւասի: Այլ վասն զի ինքն առաջնորդ բարի և զբարց զսրբոյն խորհելով առ ամենեւեան կատարեալ զպատուիրանն, և զգեցուցեալ էր զձմարտութիւնն Առաւմուկ 'ի ծածուկ, վասն այնր բարեխնամաբար հոգացեալ զբոլորիցն օգուտ: Այլ հրաշակելով զժածուկ խորհուրդ 'ի հանդէս ամբսից, զի խուսափել ջանայր 'ի մարդկան գովեստից, փախել 'ի փառամոլ

և 'ի անապարձիկ անտից, վասն այսորիկ զմի ամեն 'ի սրբա-
նեւոց քահանայից նախամեծար պատառաւորաց հետեօղ իւ-
րոմն միայն զնա առնէր զիտին այնմիկ, և ոչ ժողովք կա-
մէր ել լնա: Եւ նախա հանդերձ հասին 'ի նախասացեալ վայրն,
'ի հին եկեղեցին և ոչ գիտելով սառգել նշմարեալ տեղին:
'Այն ժամայն նշան զարմանալի լինէր 'ի վերայ ստոր լծա-
պատ ծառայն նոճից, որք սատի անտի միծառեալ առնին
յինքեանս զկոչարանն սուրբ, իբրեւ ծաղումն երեւիլ քոյածա-
նանշ վերայ առնել կամարածեւ, և 'ի նոյն միացեալ հաւա-
սար գերակատար զմեծ լծին բովանդախառն սահեալ ճառա-
գայլէր 'ի ծայրս ծառայ նոճից: Ճգրտապէս աղկին անդ,
որ 'ի յամպն լինի, վայլակնարար ցոյտէր 'ի ստորադրեալ քա-
րատող և աշխտաւար պալակին, ուր կայր զարմեալ անդ-
խառն Քրիստոսի, գիտացեալ այնու հետեւ սրբոյ առն, ել լծ-
յայնմ տեղում է գանձն անկապուտ: Եւ նայր 'ի ձեռն բլիշ,
պարեգօտեալ իբրեւ զարին Երրահամ սկսաւ քրեւ զնկատեալ
տեղին խառն համահաւանեալ արամբն և ուպէս վայրախո-
րէր հինգ էր քիչ կամ աւելի ինչ յանկարծակի երեւեալ տա-
պան մի արծաթի ժանգոտագոյն հնացեալ, որ և տնէր առ-
հաւարակ, Հայ, Համ, և Լօորի զիւր և ցոյցանէր 'ի նմա
պոլ 'ի կենդանորմաս վայտեն, կայր անդ նշանն Քրիստո-
սի արծաթազոյլ զեղաղանեալ սակազօմ տեւակաւ, որ յաւեւ
էր 'ի խաչին Տեառն: Եւ ա այնուհետեւ հրձուարից եղև յո-
ւովսնի ինկարկալ լծեամբ այր այն Լոտուծոյ զստոր լծանայր
հոգեծաղիկ պոյժառ լծեամբ յարաւցարար լեալ մարմնա-
քնարն Կալ լծի երգոյն յօրինէր նուազս երաժշտական, օրհ-
նեցից զՏէր յամենայն ժամ, և որ 'ի կարգին է վասն շնոր-
հելոյ երկիւղածաց խրոյց զնշանն, որ միշտ տպեցաւ ցանէ 'ի
թշնամեայն, զայս անխարար քնկալեալ զնշան փրկա լծեան
յիւրն բերէ եկեղեցի: Յաւաբան յայնտիկ յերեւիլ նշանին
և գալ հաւանիլ 'ի հանդստարանն մեծ և հաշտալի զարմա-
ցումն լինէր, որ ըստ անհնարին է զահեղ մեծ փառացն Լո-
տուծոյ: Օհ սրպէս Կլարի, որ երաւաղեմի է հայրապետ
գիտա լծեան 'ի Կոստանդնուս վասն երեւան խաչին տաճր,
եկ լծ ցոյլքն լուսոյ մինչև 'ի ձի լծատանեաց լեռան ոչ միտմ
կամ երկրորդում երեւեալ, այն ամենայն բաղն լծեան քա-

դարին անկ յայտնի զոչեան, նոյն գոնակ եղև Մրեկեայ
աշխարհիս լուսոյ խաչիս երևումն։ Օ՛ր հարթ առ հասարակ
ամենեցուն անհալ զատուկս թիւն լուսոյն բոցաճաճանց փայլ
մամբ, եկեալ ընդ ամպս երկնից սլացեալ յայտ յանգիւման
ամենեցուն տեսեալ զեւ և էջ սուրբ շնորհացն 'ի վերայ սուրբ
խաչին, երբեմն 'ի նմանութիւն հրոյ և երբեմն 'ի նմանութիւն
լուսոյ, երբեմն 'ի անսիւլ ատուկն, որ ծագէ առաւօտուն,
զոր ոչ որ մի, այլ աշխարհ ամենայն եղև տեսողք մեծադարձաւ
սքանչելեացն ճառադարձից։ Օ՛ր մինչդեռ 'ի յերկինս ցալա
ցեալ էր մերձ առ անդեան 'ի տաճարի տեանն ոչ միայն
բնակչաց քաղաքին, այլ շրջակայ համապիւստ և համատարած
ամենայն դիւղից և քաղաքաց, արանց և կանոնց, այլև հո
վուաց 'ի լերինս և անդիտրդաց 'ի փոս ճարտարաց և արդիւ
նարարաց 'ի դաշտս, ոչք աշխարհագրք զպատուս կապտէին
և բազում ճանապարհորդաց բացթիւն 'ի երբորդում պա
հու գիշերոյն այդքան ամենեքեան տեսանէին զարքիսհրաշ
քանչելիսն և եկեալ բազում ճեղով ընդ այլ բազում տե
սորսն, ահա քաջարաց փայլարանօք առ 'ի տես յախաւն
խմբելոցն հայրս հայրս 'ի հանգիսի յօգարձակ տեսարանին։
Եւ լցեալ զգանկս թիւն փափագանացն, հանրաբերով զուրբ
խաչն Քրիստոսի ընկալեալ զնորհս և զարքսութիւն 'ի նոյն
կնքն 'ի աննշալն զիննն զհանգերձեալ վայելուչ զյաղթու
թիւն առեալ ընդունէին պարգևս։ Եւ զի բազումք 'ի գըլ
խաւարաց աշխարհիս կարմնացն եկեալ էին 'ի ամն տէրտա
կան նշանին, և վասն այսորիկ սատարի և աշեղ նշանացն,
որ երեկին 'ի վերայ խաչին՝ ոչ որ իշխէր յարկան մասնել
յոյն կամ քաղաքի գաւթին օթել։ Եւ այնուհետեւ ե
լեալ արասա 'ի սարաւանդակ վայրն զգիշերն ամենայն անդ
արթնէին մինեւ ցառաւօտն, և 'ի ծագել արեգականն մաւ
նէին 'ի գաւթն եկեղեցւոյն առաջի խաչն ահա և երկիւ
ղիւ։ Եւ խաչոյն յարեալ 'ի հսկումն խաչապալծաւ ամին
կատարէին զոչացողական պատարագ 'ի վերայ սեւանոցս։ Եւ
յստ երեկոյ հրաշիցն, արտիկ, իրբե վերստին ընծիւղեալ
փրամալէիք հոգեւ զառաւորելոյ խաչ աշխարակին մեծի։
Յորժամ գաւտնել հաւատացաւ մեզ յառաւոր պիտանա
ւորել ընդունակ զոյով անմահ առ ծածկելի զինն և միշտ

զմեզ պահպանութեամբ պարունակեալ զիւրոյ արարչութեան
 գութն խնամոյ՝ անվճար առատութեանց մեզ տէրն նեցուկ
 զփրկականն կայմն և զպարգւսն 'ի մեզ աստուածգիտութեան
 առաջատար, թարգմանութեանց զպարտն ջնիք և ուխտի ման-
 կանցն դատք մնային, զի 'ի նոցանէ էր ծածկեալ զխորհուր-
 դնս։ Այս զգացեալ յԱստուծոյ սպասուորին որ էր 'ի Հին
 եկեղեցւոյ անդ զծագումն խաչին, վասն որոյ իրեւ գիտակ
 այսմ լինէր այրն քաջայոժար կամու երթայր 'ի մեծ Առ-
 նէից դաւաճն 'ի գլխոյ վանաց եկեղեցին և անդ զուրբ տես-
 եալ Հեղինակ խորայել անուն անկեալ առ ռոս նորա պատ-
 մէր զբաժնողակն զանուրջ տեսութեանն և մաղթէր հնարա
 դատնել և յայտնել նմա զերացն հանգամանաւ։ Աս խոյ ոչ
 առնոյր յանձն, յայտնել նմա զխորհուրդն և նորա դարձեալ
 'ի տեղի իւր։ Աս 'ի վաղիւ առ նոյն այրն նոյն երկրորդէր
 տեսլի, առնելով զձեռագիր տայր նմա նշան յայրն Աստու-
 ծոյ, որոյ զայն ահատեսեալ սրբոյն, հմտաւորեալ թէ 'ի վե-
 բուստ աղբեցութիւն է, յայտնէր նմա զխորհուրդն։ Աս
 զնոյն ինքն զկենսատուն խաչ ցուցանէր նմա և երգմնապատիւ
 սահմանադրութեամբ պատուէր տայր մի ու մէք պատմել։ Այս
 նա թէպէտ և բաղմադաշին լեալ էր երգմամբ չպատմել ու-
 մեք, սակայն յետ սակաւ ինչ աւուրց զժողովարար ուխտս
 գանցեալ երթայ առաջն կաթուղիկոսին և այլոցն ամենեցուն
 հաշակեցուցեալ զրոյն, զի չէր պարտ ծածկել ճշմարտու-
 թիւնս։ Բնդ որ հայրապետն Աղեարար հիանայր վասն պար-
 գետական աւետեացն։ Աս նոյն ժամայն կամու իշխանին ջու-
 անչիւր զիր հրամանական առեալ առաքել զիւթանակիւղչնա-
 զաղիւտան զխաչն Քրիստոսի առ նա հասարցանել։ Իսկ նորա
 հնազանդեալ հայրապետական հրամանին, ձեպով հասանէր
 'ի սուրբ եկեղեցին։ Աս ինքն իշխանն և սուրբ հայրապետն
 ամենայն մեծամեծօքն անդ հասանէին։ Աս անի յայտնի զնո-
 րոգափայլն զխաչն Քրիստոսի տեսանէին, զոր սրբոյն Սաշ-
 տոցի իւր խոյ ձեռամբ եղեալ էր 'ի պահեստի, սրով դար-
 ձացանէր խոյ զաշխարհս։ Բոլորն 'ի կեսն մայրութենէ,
 լուսածնութեամբ առաջանին շնորհաց։ Աս երկրպագեալք սրբ-
 օյ։ Աշանին, անտի դառնային յարագուարձ՝ բերկրանք, զան-
 չալին պարզեաց բարեբանելով։ Յայնմ հետէ մեծարու եղ-

եալ քահանայն Մատթոյ Խորայէլ առաջի կաթմողիտին
 և իշխանին և յայս մեծամեծացն Մանոյր և հրամանն 'ի նո-
 ցանէ գործել զամենայն համարձակապէս: Եւ յետ սուղ ինչ
 աւուրց յաղագս առաւել հրաշիցն և մեծամեծ սրանկէեացն,
 որ բազում անգամ եղեալ էր 'ի վերայ ծառացն նոճից, կա-
 մեղաւ զի 'ի նուէր նշանին ձօնեցէ գնասա 'ի պատկեր տեսա-
 նանման խաչին: Եւ առժամայն կալեալ վարձաւորս արս
 ճարտարս հիւսանց և պառչաճաբար յօրինեալ զնշան խաչին,
 քանդակակերպ զարդու գրուագելով պատրաստեցին զամենայն
 բոտ գործոյ տեսան: Օպրասիկ լուեալ եղևիպոլոսին և ջու-
 անիլիի, նայն ժամայն գրեն առ այրն Մատթոյ Խորայէլ,
 զի և նա հաղարդ լիցի 'ի հասանել ժամագրութիւն նա-
 լակատեաց նշանին և յօծումն որբոյ խաչին: Արում մեծա-
 լըմնութեամբ քաջահաւան այնմ եղեալ քահանայի Տեառն,
 պատրաստական յօրինէր զպէտս կալմութեան նախնական
 տօնին, բոտ օրինակի խաչադարդ սրայճառութեան, այլ նա-
 քա հեղդական ծալութեամբն ոչ ժամանէին հասանել յան-
 բովի գործոյն: Հայնժամ տեսիլ Մատթոյ երևեալ 'ի վե-
 րայ պատրիարքին որբոյ Վաղարշ, զի մի յապաղեցէ եր-
 թալ օժանել զնաչն Քրիստոսի, որոց պարառարար յարու-
 ցեալ յառաւոտն փութապէս հասանէր 'ի կորդեալ եկե-
 ղեցին 'ի վիճակ Վիտ առան նահանգին: Քանզի յայնժամ
 իշխանն մեծ չաւեալ էր 'ի կալմանս հարաւոյ 'ի Սիսականացն
 դաւառ: Եւ փան զի հայրապետն Եղիազար նմանակէր ա-
 ռարեւոյն, բանիւ և գործով զպատրանացն ինչ զեւրսն վրէժ-
 ինդրութեամբ փանկր, և զոր ինչ ճշմարտութիւն ծաղկէր,
 պրակ պարծանաց իւրոց վարկանէր, ջատագով այնմ լինէր
 խնդրոյ: Երկասիրեալ առարկնազարդ ուղղափառութեամբ
 յերթ անձնաւորութիւնս անշխմելիս միշտ երկրպագել ու-
 սուցանէր ծանուցեալ այնու հեռե երջանիկ տան, թէ Մա-
 տաճպաղտութիւն է խորհարդս զարմանազործ տեսեանս, որ
 երբեմն առ Խորայէլ քահանայ, ընդունէր զնա իբրեւ զՄա-
 տթոյ սպասաւոր և տա հանեալ մասն 'ի սրբոյ խաչէն: Սաշ-
 տոցի նսրին կամաւ եղեալ 'ի փոյտակերտ նշանին, և օժա-
 նէր զնաչն իւղմն օրհնութեան և կանգնեալ 'ի մէջ եկե-
 ղեցւոյն, առնէր նաւակատիւ մեծապէս խնձոյիւր, հռչակա-

ար հանդիսիք, եկեղեցական ուխտիք և հասարակաց գա-
սիք...

Արդէն հաշտութեամբ ախտաւորի է սա նահանգին Եւր-
ոյ ուրանոր յաճախեն ուխտաւորքն. մահմեականք ևս
երկուացեալ 'ի հարկեց զոր տեսեալ են, աստի անուա-
նեն զնո զհօգաց օժառ: Քանձակեցի Զօհաննէս Հինաւորց
ձերտի և անանատես վրայ պատմեաց ինձ զպատճառ եր-
կեղի և յարգանաց Թէ, յիկն ան մահմեականն ըստ պա-
ռաւական վաթ ուխտանոց առ 'ի ծնեղական առնել զեր ա-
մուլ հարսն տանի 'ի վանս Երեւելի և նաաւցեալ զնա 'ի
վերայ շան 'ի մէջ նոյն խոյ տաճարին ջրով լուանայ զրովան-
դակ մարմին այնր կնոջ, բայց ոչ մնայ անպատու հաս ինքն
և ամենայն բնակիչքն այնր դեղջ, զի 'ի նմին դիշերի յան-
կարձ յարուցեալ յարգահոս հեղեղաց 'ի լայնարձակ հովտաց
և 'ի ծործորաց լերանց պղղէ զգոյր դիւղն և 'ի նմին եղեալ
չերկահարիւր դերգատաւան, և ջրաուղ արարեալ լնա յի-
քսա լայնարձակ դաշտին, ցիր և ցան առնելով զամենայն
կահա և զկտրատիս նոցա, Զիշատակ այս համայնաջինջ պատ-
ժոց ոչ ելանէ 'ի սրտից նոցա, վասն որոյ միշտ պատուեն զաս
և վառեն զձրագ և զարհաւորեալ խօսին զմանն, Բայց այժմ
որպէս մենատաւան այս նոյնպէս և վանքն Ճայլեթա մնաց-
եալ կան ամայի և անգնական յանձն եղեալ միմայն 'ի խը-
նամն քանի մի մահաւստեաց որք մնան անդ և վառեն զձրագ
և շահին յախտաւորաց:

ՏԵՂԵԱՆՈՒԹՅՈՒՆ:

Ի զիւղ մեծադիր 'ի դօմեա լերանցն Կաւկասաւ:
Քաշատղ կռեցելոյ մերձ 'ի քաղաքն Եւրիս բնակիչք են Հայք
սոսեր հարիւր յիսուն, ունին զաղաւշն եկեղեցի կառացեալ
'ի վերայ չորից վայելչադիր տեանց: Ասքա գոյմնի քաջա-
թեամբ հաշտեալ կան 'ի մէջ շրջակայ գաւառաց, վասն
որոյ լեռնակաւք համարձակին ամենեւին մտիլ 'ի բնակութիւ-
նըն, 'ի հօտ և 'ի անդեայս սոցա, զիտեղով Թէ տաւել ու-
նին վնտիլ քան Թէ շահել: Օգն մարտ է և ջուրն ա-
ռողջարար, և ինքեանք անձանձիր աշխատաւոր: Այս բնակին

աղնու ախան գերդաստանը Լորի բեգիանց, շօքաթիւնն որոց
գլխիցնց զբանակս Պարսից անհնարին հարուածովք 'ի 1826
ամի:

() ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

Եւ ի 'ի դեղջիս յայտնանէ և գնացի 'ի գիւղն () Թ-
մանլու, որոյ տեղին հարժամայր է և ճահճային, բնակիչք են
Հայք տունք երեսուն, տնին զայդիս և զթիւնն, և լինի
միտաջո շատ, խանութ օդն և դմեղակ, ջարն ֆնատակար է
և վատ, փորձի աղագու աբքի զջար միւս բաժակար, որ
թիւկէտ ցարտ էր և պարզ, բայց աղաղաղակ, դառնահամ
և լորժատ: Բնակիչք ըստ մեծի մասին վատաւորք են, հի-
ւանդր և ցաւաղարք, բայց վասն արդիւնս որ մալց, յօժա-
րին մնալ ատա, առտիւ սիրեն զհարստութիւն քան զառաջ-
ջութիւն և զկեանս, 'ի մասին դմեղակութեան այսր ջրոյ
կայ տակ 'ի մէջ առկայ, երբ կամին կարդալ միմեանց զա-
նէճս տան 'ի ջարն () Թմանլու ի մացի 'ի տուն բոյ: Իսկ վասն
վատ առաջութեան և ֆնատակարութեան պատմեն թէ՛ օտա-
բական ոմն առ ոյդ պատմի ելեալ 'ի ծառ թիւեանոյ յոյժ
ախորժանօք տակը զթութն և ոյր մի ջրղող կայր 'ի մահ-
ճի 'ի ներքոյ նոյն ծառոյն, զաչս 'ի վեր ամբարձեալ 'ի պա-
տանին այն թառաղս արձակէ: Իսկ պատանին առ 'ի գիւղել
զպրտաճառ հառաչանաց հարցանէ, թէ՛ վասն էր հառաչես
ոսէ հիւանդն, վասն այն զի 'ի միւս ամեան դու աստ ջրղո-
ղեալ դնիս 'ի մահճի և ես կնքեալ զկեանս իմ տքնիմ 'ի
տապանիս:

ՏՆՈՒՆԷ:

Եւ գիւղ Հայոց 'ի ոտորոտս Կովաստու լերին 'ի բա-
րեբեր հովիտ, բնակիչք են Հայք, տունք հարիւր յիսուն,
շաջ զարալ են անբաւ պաղտաւ ծառք, ընդ որս և շա-
ղանակ շատ: Երգաշոտ հեղեղք նոյն խոյ լերին բացեալ են
զերիս խորձարս, ուրտօք մարթէ թաղել կամ ամբանալ
յիւրեանց թշնամեաց: Բնակիչք պարսպին ըստ մեծի մասին

այգեգործութեամբ, և ոչ սակաւ ժողովն զազնիւ մեռաքս, 'ի վերին կալմն հովաթիս 'ի ստորտ լերն 'ի սարաւանդակ տեղւոյ կառուցեալ կայ վանքն ճալեթու, յանուն սուրբ Լստաւածանայ: 'ի կոնդակաց գտելոյ 'ի հին ձեռագիրս երեկ թէ՛ զմեհաստանս զայս կառոյց առաքեալն Եղեշէ, և եդ 'ի նմա զվերատեօս, և ապա եղև եպիսկոպոսարան, ուր հետ զհետէ յաջորդեցին բազումք: Եկեղեցին փոքր է և անշուք, շինեալ 'ի հասարակ քարանց: Թէպէտ առաջնորդ տեղւոյն, 'ի զանազան ժամանակս արարեալ են զվերանորոգութիւնս, բայց 'ի վերայ հնոյ հիման, գուցէ չհամեւով կորուսանել զառաքելաշէն ձևն կամ մատուռն: Երկարութիւնն որոյ է հինգ գող և լայնութիւն չորս: Շրջապատն է սենեկազարդ, աւրնթեր որոց աւազան ջրոյ, և լայնածոց այգի: 'ի լերանց կալիստու իջանեն կարկաջատահ ջուրք և քերեալ զհողմամբք վանացն դնան յարեմուտս, որով և բարեզարդեն զտեսիլ տեղւոյն: Լաւջի գրան սոյն մատարան են գերեզմանք երկոց կաթմզկիտաց Լաւանից՝ Կարապետի, Լաւաքեայ, և Թօմայի, տարազիր եղեւոյ 'ի բնիկ աթոռոյ իւրեանց 'ի թվին Հայոց աղի. և ջիւի:

Պայր սատ 'ի միւսմ՝ արկիղ բաղում ձեռագիր մատան, բայց մերձեալ են խոնարհիլ 'ի հող գերեզմանի. զմինն միայն 'ի նոցանէ առի բնդիս, յորում էին զանազան ճառք երանելի նախնեաց: Կ'ց այսր եկեղեցւոյ Սարգիս վարդապետ առաջնորդ նոյն թիմի օգնականութեամբ Պարոն Լաւաքեայ Սուրբատեանց կառոյց զնոր եկեղեցի 'ի վերայ չորից վայելչագիր սեանց, համակ 'ի խարտեալ քարանց շքեղակերտ ձեով, և հասոյց մինչև 'ի վերին կամարն, բայց դեռ չաւարտեալ զնոյն շինութիւն, փոխեցաւ յատեանցս որպէս ինքն նոյնպէս և պարոն Լաւաքեայ Սուրբատեանց, ուստի եկեղեցին այն մնացեալ է և մնայ դեռ և ու անկատար:

'ի ճակատ նորոշէն տաճարիս ցուցեալ է ճարտարապետն զճարտարութիւն իւրոց մատանց՝ 'ի միտակտուր քարէ հոսեւով զշղթայ, և թողեալ է 'ի կախ, որոյ նրբութիւնն 'ի զարմանա կրթէ զտեսողս:

'ի վկայ հնութեան այսր մենաստանի պատշաճ վարկայ

դնել զպատճէն կոնդակին, զոր գտի 'ի միւսմ' ձեռագրի:

Եւ ընդ շորհաղեղուն Թղթոյս ծանուցումն լիցի օրհնեալ երկրներացդ՝ Շարու, Վասպուր, Լոռաքաւանու, Լեւդաւու, որք են Թէմ' և վիճակ սուրբ Ղալէթի վանք Լոռաւածածնի աթոռայն, և 'ի միջն դոյնն եղեալ ամենայն ժողովոց' մեծաց և փոքունց, զի 'ի բնէ անտի շինեցաւ աթոռնայն սուրբ հրամանաւ Աղեշէի առաքելոյն առ 'ի լինել տուն հոգւոց ձերոց, և վերայիցեալ երկրներդ առեցեալ եղեն նմա Թէմ' և վիճակ, զի 'ի նմին նստող առաջնորդն հովուեցէ և դարմանեցէ, և նոքա ծառայեցեն նմա երկիւղել Տեառն և հոգացեն զնախն պահապանութիւնն ապով ամբաստանէ զամենայն իրաւունն, այսինքն զարեւորամն, զպրտուն, զբաւասնիցն, զհասն և զհասն, զհողերածինն և զնստումն և զայլ առաջնորդական իրաւունք, որպէս օրէն է վիճակաց և աթոռոց, որ ամենայն վիճակք աթոռայն իւրեանց ծառայեն և տան զամենայն բոս ամսական կարգեալ իրաւունքն և բաժինքն են, և ոչ որ 'ի նոցանց Թաղեալ զեւր սեպհական աթոռն ծառայէ այլում, այլ որում' վիճակեալ է 'ի սիլքանէ նմա կոյ 'ի հաղանդութիւն, և ոչ եւրանէ 'ի նորին հաղանդութենէ, Բայց վասն ծովացեալ մեղաց մերոց պատեւազմ' և վրդովում եղև փոքրակի և պակասեցան 'ի նմանէ կարգաւորք և ինքն մնաց ամայի և քայքայեալ առ 'ի չգոյէ բնակչաց, ուստի Թէմք և վիճակք նորին, որք էք դուք՝ մնացիք անտէրունջ և շրջիք Թափառեալ առաւանդ անհայր և անմայր, քանզի աթոռն այն սուրբ, որ է կառուցեալ անուամբ օրբուհոյ Լոռաւածածնի որ է ներ Ղալէթի գեղջն հոգեւոր հայր և մայր ձեր ծնանելով զձեզ վերստին աստուածխմաստ վարդապետութեամբ սուրբ առաքելոյն Աղեշէի, որ եկեալ յայդ երկիրսդ քարոզեաց ձեզ զբանն կենաց և բուսաւորեաց փարատելով 'ի հոգւոց ձերոց զմութն և զխաւարն կապալտութեան հաւատով աստուածգլխութեան և կառոյց յերկրդ այդտիկ զեկեղեցիս և կարդեաց առաջնորդ և հովիւս առ 'ի հովուել զերկիրսդ, յորոց կառուցեաց եկեղեցեաց մինն է Ղալէթի վանք սուրբ Լոռաւածածինն, զոր կառոյց և էաժ ձեռամբ իւրով և եդ 'ի նմա երկնայնոս առաջնորդ

Հանդերձ միարմին, և հրամայեաց զի երկիրնեւդ այդպիկ
վերայիւնալ իցեն նմա թէմ և վիճակք և տացեն ամ բոս
ամէ զամենայն իրաւունս նորին, բոս կանոնի այլոց աթոռաց
և վիճակաց խի, և կանոնագրեաց մինչև յախանան չելա
նել և ի նորին սրգիս թեմնէ և վիճակ գալոյ, այլ հնադանդ
կալ և հպատակ իրիւ սրգի և ծառայ. վասն այսր պատճառի
զհոգեալ սրգին և հաւատարիմ զտաակ սրբոյ աթոռոյս զտէր
Պօղոս խոհեմնադդ վարդապետն Եպիսկոպոս, որ և աբբ եպիս-
կոպոս՝ առաջնորդ կարգեցոք այն սուրբ աթոռոյն, զի եկեալ
նորսկեցէ վերստին և բնակեցէ ի նմին՝ ժողովելով առ ին-
քն զմիարմն եղբարս և հովուեցէ զձեզ և երկիրդ ձեր
վարդապետս թեմաւր: Որ և պարտիք դաք հնադանդել նմա
և պատուել, զի պատիւ նորին առ իս և առ Եպիսկոպոս
քերոյն և առ Վրբիւստ վերաբերի, սբբ հնադանդիւք հրա-
մանաց մերոց և ընդունիք զմեր կարգեալ առաջնորդդ ըն-
դունեցեալ լիջեք յԱռաւմուտոյ և առցեք վստանակ հնադան-
դութեան ձերոց զվարձս բարեւ ի Վրբիւստս, և ժառան-
գիցեք զերկնից արքայս թիւնն. ամէն:

Արքեպիսկոպոս:

Յիտ անտանելոյ իմ զմանքն Տաթև թեմ և համ-
բուրքոյ զառաքելաշէն ժառանգն, ցոնկացոյ անտանել զգամ-
բարսն երկուց աշակերտաց առաքելոյն Եպիսկոպոս հոգեւորդ
ի Արքեպիսկոպոս զեղ, ոյն և Վահագնիկի և Վախագոս-
յի, ոստի անցեալ զթեմ անասաք հասի ի գիւղն այն, որ
կալ ի ձորաբերանի լայնածոց հալտի Արտիստս լիբին. օգն
մտքոր և ջաբն առաջարար շրջապատն թաւանառս, բնա-
կիւք են Աւտիք, տաւք երեք հարիւր, յորոց հարիւրն թող-
եալ զհայրենի կրօնս եղեն Արտիք ի վերջին ժամանակս
ի հարստահարութեան ամեն ընդառաջ եպիսկոպոսի, զորոյ
անունքս պատկառիմ ի գրել վասն մեծութեան արարմանին
զոր յեաց ընկալաւ: Ունի զհոգեւորդ և զառաքելն եկեղե-
ցի, կառուցեալ ի բարեպաշտ աննէ յԱռաքել Առաքա-
կանց, ի 1830 ամի. ի ներքին կողմն այսր գեղը յարեալ
հարսոյ ի վրա թիւց բլրոյ յեղ անաշահամ վրտիկ են

գերեզմանը երկուց աշակերտացն Աղելի, Վստայցիցիկի (Գրեծ ձայն) և Վիւմրատայի : Պատմեն աւանդութեամբ տր-
ժանահաւատ ձերունիք Ստեղծուց ցայտօր ժամանակի, թէ
աշակերտք էին սքաւ առաքելոյն Աղելի և ընդ նմա կատա-
րեցան 'ի գաւառն Օտրոնոյ, զմարմնն որոց բարձեալ քը-
բխտանէից ամենաինքնն առտանոր : ուր յորդուց յորդիւ մե-
ծաւ ջերմեւանդութեամբ կատարեմբ զյիշատակս նոցա :

'Ի մէջ երկուց գաւառացիաց յիշեալ նահատակաց 'ի
նորոյ կառոյց գոադաշէն մատուռ սրբատաշ քարաւքը պարն
Վարեւն Ստրատեանց : առ որ յաճախեն ուխտաւորք բա-
զումք տոտաբաւախ նաւիրանք : Հանդէպ այսր բլրոյ 'ի գո-
տիս լեռանցն Ստիտու : են այլ և ուխտաւորքը : զորոց
պատմեն թէ 'ի ժամանակս ապագատիւթեանց Պարսից և
Խաթարաց բնակիչք տեղեցիս մեկուսացեալ աստի ցիր և ցան-
սնկեալ են 'ի նոյն յանմաշէլի ծործորս : Իսկ յաւաքս ուխ-
տի յիշեալ նահատակաց թէպէտ ցանկացեալ են 'ի գաւ առ
'ի կատարել գնդեւոր պաշտօնն : բայց նահանջեալ են յեր-
կիւղէ ապագատակաց : ուստի անճարացեալ ելեալ են 'ի գա-
ւաթ մերձակայ լեռանց և անտի դարձուցեալ գնայեցումս
Եւրեանց 'ի կողմն նահատակաց զենեալ են զգոհս և 'ի նմին տեղ-
ւոջ կանդնեալ են զպարակարկութս : յամենայն ամի զնոյն կրքի-
նելովք : Ստան որոյ պոպէս նախ՝ նոյնպէս և այժմ պատուին
այնպիսի տեղիք 'ի բնակչոց : Օթշուաութեանց և զաւե-
րանաց վերոգրելոց վերայ և անվտանգ յիշատակադութիւն
գրեալ 'ի կող երկաթադիր աւետարանի միոյ գտելոյ 'ի նոյն
գեղջ : յորում տակ ո 'ի թախն Հայոց քլք : 'ի հայրապե-
տութեան Վիլիգորի Հայոց վերադիտողի և անիշխանութեան
ազգիս մերոյ խղճալոյ, և քակելոյ զամբոցն աշխարհիս և
զգօրսն նոցա և մերկացուցանէին 'ի Քրիստոնէական հաւա-
տոյն, կամ սրախտղիտող առնէին և ոչ մնաց ամենեկին ճարակ
Հիւսիսեաց ազգիս Հայոց :

Նե՛մ :

Յետ զննելոյ իմ զորբազան վայրն իջն անտի և գոտ-
ջի 'ի գիւղն Նեմ, որ կայ 'ի լայնանիւտ հովտաձև գաւառի

չըջտարտեալ խիստ տո խիտ անտառ օր: Վերք տեղը այն տա-
փարոտի, օդն ծանր և ջուրն մետաղաւոր, բնակիչք են Սաւիթ,
տունք Հինգ Հարիւր, զխոն խօսի սակաւ ինչ և զՀայե-
րէն, և են զասնակից Հայոց: Քաջանայք նոցա ձեռնա-
դրին յետխաղաղաց Հայոց: Ի սկզբանէ անտի անբաժան
մետոյն սորա յառաքելական եկեղեցւոյ Հայոց, զորոց պատմէ
և Սաւիթի Կաղանկաւորացի, թէ միտպետաց Երբաճաւ
զմտապետական աթոռ, և սակաւ ինչ զատակարգութեան զը-
խառ օրք եկեղեցւոյ կարգեն զԵրբաճաւ պատրիարկ, և
զԵղանիցն արքեպիսկոպոս, և զԱրացն մտաւարդեա խե-
տիցաւ Արացն սրտմ Կիրայն կոչէին և զՀակոբ աւետ թեան
բերէր վճիւ, խոյ Հայրապետ Երբաճաւ ասէր լինիլ ա-
ռաջաճաւառ քան զԱրս Եղանի, և նոցա անկէ աք եպիս-
կոպոս թիւն: Յայմ մաքառ մանկ, դարձան Արք և եպիս-
Քաղեկանիք:

Եւնք են բոտ ամենայնի ՚ի հաստաւ, լաւ համա-
րին մեռանիլ քրիստոնէական կրօնի քան ծառայել օտար
օրինաց, նմին իրն ՚ի դարձուցանել Հաճի—Չարապոյ զԵրբա-
տանեայս ՚ի կրօնս Սաւիթի, սորա յոժարեցան ինչ զան-
յաղ քաղձանս յիշեալ քանաւորին խոտաւնալով նմա կրկնա-
պատիկ հաստ ցանել զմտաւորն սակ հարկի անտանեալ մե-
միայն անփոփոխ կացցին և մետոյն ՚ի հայրենի կրօնս, որով
և յոժարեցուցին զկամս բռնաւորին ազատելով զկրքեանս և
զքնտանիս իւրեանց ՚ի նոյն կրօնափոխութենէ և զնոյն հարկ
ցոյրօր ժամանակի հաստ ցանեն անտանեալով, Վէն Իսթան-
բուլ զմտակին որ անցանէ ընդ միջ զեղջուր դաւարան Ալա-
նա հաստակի աշակերտի առաքելոյն Երեւելի, ՚ի վերայ որոյ գոյր
փոքրիկ մատառ գորմն աւանդութեամբ և եւթ զխոնքն առ-
նէին զախոտ սրտ թիւն: Եւս որոյ Եստաւմատաւ քաջա-
նայ ազգաւ Սաւիթի առ ՚ի շենեւ զհայաւոր եկեղեցի քակեաց
զմատառն զայն մարդաշատ խորութեամբ տրամօր երեւցաւ
տաղանտովմ ՚ի վերայ որոյ կայր զրեալ և Ալա աշակերտ
Երեւելի ո' ՚ի բառնայ վրին երեւցան ոսկերք որոյն և ՚ի նո-
մին տաղանի երեք խաչ, երկուսն ուրիշնայ առանց պատ-
տանդանի և մինն երկաթեայ պատտանդանաւ հանդերձա-
պա հանեալ անտի զԵրբաճաւ որոյն և զերկախաչս, զնշխարան

դնէ 'ի ներքոյ սեղանայն, իսկ զխաւսն զեռեղէ 'ի մէջ եկեղեցւոյ 'ի նշան հռչակելի զխորածոյն, կարծի վասն վերոյ գրեալ խաչից լծէ՝ զաջէ եղեալ կային այնորիկ 'ի ժամանակէ անտի սրբոյն Սեբաստիայ մերոյ լծարդմանչի, կամ 'ի ժամանակէ անտի առաքելոյն Աղիշէի, բայց ամառս զի յետ մնալոյ նոցա 'ի նմին եկեղեցւոյ զամս ատեն կայարտեցան ընդ այլոց անօթոց ձեռամբ առաքելաց:

Սերձ այսր եկեղեցւոյ յեզր վատկի, որ անցանէ, ընդ շինամէջն է ախտատեղի պատահալ խաչ վիճեք, արդէն կիտակործան առ որ յաճութեն ախտաւորք բազում հաւաղէն հաւիրանօք, որոյ վասն անաւանեն թառառն զամս: Երջապատն որոյ են թաւանաւառ և հաստարան ծառք, բայց երկուցեալ բնակչաց 'ի յայտնի եղեալ ինքեանց հրաշից ոչ զծառան հաւանեն, և ոչ վատահանան այրել 'ի սմին տեղւոյ, որպէս ինքեանք լաւալ 'ի նախնեաց պատմեն, Էր մեհեան կոչոյ: Լայց առաքելոյն Աղիշէ օրհնեալ է զառ և արարեալ տուն աղօթից, որոյ վասն պատուի 'ի բնակչաց մեծապէս, տունք նոցա վայտաշէն են հեռի 'ի միմեանց անկրօյ շարժ զառմի ի բեանց զայդ իս և զլծիկնս, յորոց սասանն զգինի, զմեաւքս, որ և է զլստս որ վաճառ նոցա:

Բայց 4-րդ:

Ի մինն 'ի զառտաց նահանգին Եպրոյ՝ բոտ Պարսից պատմութեան շինեալ ընդ եօթն ամբոցաց 'ի Վաշի վանայ արքայէն Պարսից, ձգեալ ընդ երկայնութեամբ զետայն Ասորայ ցղեան Վեօզայ և յարեմաից ցղեան Բաղան, ունի զհամանառն քաղաք առ սմին Ասոր զետայ, այժմ աւերակ, խորութիւնը խրամատաց և հաստածք պայտալաց զեռ և երկին: Երգատտս որ է յայժ տեղիս և զամսն 'ի սմա առտաբինն, ցորեան, զարի, մեաւքս, տանն, խնձոր և անբոս նոսն: 'Ի սմին տարածութեան բնակին մեծ բաղնի թիւրք Սահմեաւախեաց, զարձեկց 'ի Հայոց և զիս զք Հայոց են սատ եօթն:

Սահմանք — թանաք :

Եւ մին յիսկմն դիւղօրէից գաւառին Լաւաշու , բնակիչք են Հայք տունք երեսուն , ունին զտաղաշէն եկեղեցի քառքաղմաց կառուցեալ 'ի լծագաւորէն Սաչականայ , զորմէ այսպէս պատմեն թէ , 'ի տանել նշտարաց առ ողբելոյն Եղեղէի 'ի վանս Գրիգորի՝ օթագայեալ աստ և 'ի հրեշտակէ Լատուծոյ աղղեալ առ 'ի շինել անդանօր զեկեղեցի , ուստինա զճկուլ յորդոյն եղեալ 'ի սմին տեղւոյ 'ի վերայ նորա կառուցեալ է զմատուռ , իսկ 'ի վերջին ժամանակս նորոգեալ 'ի ձեռն Սիսիւթարայ 'ի լծագաւորութեան Լաւաշայ խանին , որպէս երեւի յարձանագիրս :

Եւ Զաշտարհակայ տէրութեան Լաւաշայ խանին , Սերնառնին , Իջայիրդանին , Սանկուտին , եւ խօջայ Սիսիւթար և անուսինն իմ Իզմար խալիվան և եղբայրն իմ Զօհաննէս յամիրութեան Իսկլարակայ շինեցաք զեկեղեցիս 'ի նեղ և 'ի դառն ժամանակս բարեխօս հալուոց մերոց :

Վերահրատ :

Եւ զիւզ Հայոց շինեալ յեզր Սուր գետոյ , յանառախիս վայրի , բնակիչք են Հայք տունք են վաթսուն , ոգ տեղւոյն ջերմ է յոյժ , և ջուրն առաջարար , լինի աստ առաւ մեծաքն և նուսն անրաւ , ունին զառանձին բարբառ , բայց զիսեն խօսել զհայերէն : 'ի հնումն էին տունք հինգ հարիւր , բայց 'ի ճճկիլ թվին Հայոց զերեցան 'ի լեռնակաճնաց , յորոց մնացորդաց են այժմեան բնակիչք : 'ի հիւսիսոյ կողմանէ զոյ առ ու ջրոյ բերեալ 'ի Հաշաբրասայ 'ի հեռաւոր լեռանց , որով առաջանեն զամենայն արտորայտ , և զայս արարեալ է տսեն , 'ի Հնարհա երախտեաց գտելոց 'ի բնակչաց , բոա որում յանցանել նորա ընդ հուն Սուր գետոյ , զառաջինն գետաւայղ առնէ զԹնդանօթ մի 'ի վերայ սրոյ դառնաճայ յոյժ , կարծելով զայնմանէ չարագուշակ պատահումն , յայնժամ մատուցեալ բնակչաց տսեն , Լաւաշայ յաւիտեան կայ , և մի վհատիւր երբէք , մեք ունիմք վառ լծով հանել զԹնդանօթն յատակաց ջրոյ , որպէս և արարեալ են իսկ , ուստի

կամեցեալ նորա վարձաարեւ զնոսա քսանացին հաճոյից, վասն որոյ հրամայեալ է խնդրել և նոքա խնդրեալ են անել 'ի գիւղն իւրեանց զժուր, վաղվաղակի հրամայեալ է արքայն հատարել զհամա նոցա, 'ի վերայ որոյ արարեալ է նոսե աղտոտ յարքանի հարկաց, 'ի շինամիջն զոյ փորելի մատառ, յարմ ևն քանի մի քարինք, ուրանօր զիմեն ուխտաւ որք, յանուն նահապակի լծէ որոյ, անյոյաւ:

Եւ ընթեր սոյն զեղջ Կուր գետն բաժանի յերկուս և զարձեալ միացեալ գործէ զլուսանառա և զամուր կղզի տալասանարան յերեսաց լճնամեաց և որ 'ի հնումն էր բնակարան կախորդաց մատնահատից, որպէս և պատմեաց ինձ հին աւարց ձերտնի մէջք Կելքանն լծէ՝ անուս կղզւոյս է Բէափաւր արաւի, յովմէ մարթէ գուշակել լծէ սա է իսկապէս տեղին այն, ուրանօր աւնէին զմատնահատ կախորդաւ լծին: 'ի համեմատութիւն անուան տեղւոյն և պատմութեան յարմար է յառաջ բերել զհատուած մի 'ի պատմութենէ Կալսի Կալսականդուացոյ, Եւ ևս ձեռն արկանէր յաղել բնեւ զչար աղանդն մատնահատութեան, որ են աղանդք երկրքին սպանութեան: Եւ մինչդեռ յայսմ խնդրի էր մարդուէր Եւտուած կամեցաւ յայանել ամա և 'ի ձեռն տառուածաւէր արքային բառնալ զչար աղանդն յաշխարհէ: Բանցի 'ի բազում ժամանակաց հետէ որպէս լուեալ էր վարէր չարագործութիւն սոյս աշխարհիս Եւլանից, Եւ նախկին լծադաւորաց Եւլանից ոչ կարացեալ լմբանել և կամ լծէ անիւյթ իսր արարեալ: Իսկ անիծեալ և չար Պարսիկք Սորղոյանք, շատ անգամ լմբանեալ զնոսա և կաշառօք կուրացեալ 'ի բոց լծողին: 'ի ժամաւ միւսմ մինչդեռ կատարէին զչարագործութիւն մատնահատուէ յամուր մայրաջն յովն Կուր գետոյ, չորիք ցցովք պրկեալք զչորեցունց բաւթացն կապելով մանուկ մի և մարթէին կենդանուցն: Եւ ուսմն մանկագոյն պատանուոյ գէպ կոչն ճանապարհաւ հուպ անցանել առ նոքօք: Եւ 'ի վաղիւ անդր 'ի ներքս յարեալ տեսանէր զմարդախողտողացն աճիրս: Եւ նոքա զհետ եղեալ մանկանն կամէին աւնել զնա և նա վախտաւեալ ելեալ անկանէր 'ի գետն մեծ Կուր, անդ 'ի միջոյ գետայն գիւղեալ ծառ մի 'ի կղզոյ և լա զանկելով ելեալ 'ի ծառն չգիտելով չարագործացն: Եւ

ի միտ առեալ ճանաչելու զմարդիկքն, անախ զերծեալ անցա-
նէր ընդ մեծ դեան և եկեալ պատմէր փա թապէս արքային։
Եւ զայն լուեալ արքային յաղօթն կայր և զսհանայր զՄ-
առեծոյ մարդասիրէն։ Եւ հրամայէր ուխտի եկեղեցւոյն պա-
հել և պաշտօն առնել առ Մատաւ, խնդրեալովք, զի
յարմենացի չոր դիւսարաշտա թիւն և բարձցէ յաշխարհ։
Վաւելի սկզբնապէս ստատեալ արկեալ ամշումն մտոց չոր
արքանեկացն իւրոց, մինչ զի անկարելի էր ամբք զար ա-
ղանդոյն գործուն ախն ի խոտումն ամել։ Հայնժամ հրա-
մայեաց թաղաւորն ունել զմարդիկքն զսոս ի խաղտովման
խի տեսին այլ ևս յարմարոյն մարդիկք, գորս համբաւով
գիտէին և բազում դանիք և չարաշար տանջանք ի փորձ
առեալ, ոչ կարէին խոտաւոր ցանել։ Ապա բարի քացախ և
բարակ խոտնեալ և սրկեալ զարագործն արկանել հրամա-
յէր ընդ ունան, մինչև աչքն ընդագոյն եղեալ չորքին հա-
մայն և յայնմ ևս գառն տանջանա դնէ և զուրաւա կարեալ
չլինէին խոտաւել։ Իսկ իբր Մատեծոյ յաջորեալ էր ի ձեռն
թաղաւորին, որպէս եղևն ասոցեալ ի բառեալ զար աղանդն
յաշխարհէն, խնտաւթեալ խորհեցաւ ամել զխոտումն։
Հրամայեաց զամենեւեման ամել ի տեղի սպանման և զմի ամն,
որ ճանեկագոյն էր ի նոցանէ զաւաջն իւր հրամայեաց թա-
ղալ, և երգուաւ մեծապէս եթէ զքեզ Հրամայեմ սպա-
նանել, եթէ զստոյղն ասես, և հաւատանա ցոցանես զհան-
գամանա իրոցն։ Եւ մանկանն սկսեալ և զգլուխն զերկիր
ամեալ պատմէր զխորհուրդ չար աղանդոյն։ Ան, ոգևն յայտ-
նապէս գայ ի կերպարանս մարդոյ և հրամայէ զերկա գասս
լինել և մին երկա մարդս ունել և մի խոցել և մի սպանա-
նել, այլ ողջոյն հանել զմարթն և լուծանել զաջոյ ձեռքն
զբաթ և մարթոն տանել ընդ լանջան և ի ձախոյ ճկայթն
հանել և լուծանել զձախոյ ճկայթն ևս ի ներքս։ Այնպէս
առնել և զստոյն մինչդեռ կենդանի կայ մարդն և ապա լու-
պանանել և զմարթն սնուցանել և կապմել և դնել ի ու-
պատի։ Եւ իբրև ժամանակ պաշտամանն եկեալ լինի աթոռ-
արարեալ երկաթի ծալածոյ և սաք են ոտից մարդոյ նման,
չոր քիւեալ իսկ տեսարբաշումը։ Հանդերձ ինչ պատուախան

դէնն 'ի վերայ աթուայն և եկեալ դէն զգեաւ հանդերձն և նոսի 'ի վերայ աթուայն, և առեալ զինն մարդոյ մարթն մատամբ հանդերձ առանէ, և թէ չկարեն ունել զապին՝ զծառայ կեղև հրամայէ ունել, և արջառ կամ ոչխար զենեալ՝ առաջի նորա զսՀ առնեն և ուտէ և ըմպէ ընդ չար պաշտօնեայս իւր: Եւ ձի թամբեալ պատրաստ պահէ և հեծեալ 'ի ձին արշաւէ այնքան մինչ զկայ առնու ձին և ապա ինքն չքացեալ աներեղթմանայ և այսպէս առնէ տարւոյ տարի: Եւ եցոյց զայր և զէին աղանդին չարութեան: Եւ ապա այլք ևս յաղանդին զնոյն եկեալ խոտաւանեցան:

Եւ ապա հրամայէ թագաւորն նմին առն, որ պատմեաց զայս ամենայն, թէ՛ քեզ արեւ շորհեալ լիցի վասն երդմանն զոր վկայեցի: Եւդ որպէս նոքա զայլս առնէին, դու նոյնպէս արա՛ զնոսա: Եւ այսպէս առեալ հրաման յորդայէն առաջն բաղմամբսին արար ընդ նոսա ըստ օրինակին իւրեանց: Եւ զկէսս 'ի նոցանէ յիւրաքանչիւր գեղս առ դուռս ընտանեաց ետ խալիտղի զնոսա նոյն ձեով: Եւ զքաղաք գեղատուս կալեալ հրամայեաց սպանանել, քանզի և այնալանդ էր պաշտամանն, զոր դիւին հրամայեալ 'ի տարւոջ միում մարդոյ տալ և սպանանել: Եւ եթէ այլում չկարէր տալ, այնչափ նեղէր դէն, մինչ զի իւրում տանց տալ տայր զմահադեղն: Եւ այլ ևս աղանդ դիւապաշտութեան զի մի դէն կոյր առնէր և միսն պիտակ, որք հեղգային մատուցանել պաշտօն չարութեան: Եթէ զայլ որ մասնեալ կախարդութեամբ չարդիւացն, զնոյն աղէտս տարակուսանաց կուրութեան և պիտակութեան 'ի վերայ հասուցանէին, զորս 'ի բռն առեալ թագաւորին չարաչար տանջանօք բառնայր յաշխարհէն և զաւաղսիս և զամենայն միասակարս բնաջինջ արարեալ յաշխարհէն Ելուանից: Եւ որպէս զքաջ և զարի մշակ ջերմագութ սիրով խնամ տանէր անդատանաց, զիւշ և զօրմն 'ի բաց խլելով և զսերմն բարի սերմանել և տալածել առ 'ի պաղարեբոս առնելով զերեսնաւորս և զվաթսնաւորս և զհարիւրաւորս: Յայնժամ բաւական և առատարալին Եստուած հայեցեալ առն ամենապայելուչ բարուցն բարութիւն և փոյթն, զոր առ կամս նորա ունէր կատարումն:

շնորհակաց նմա դժածկեալ զհոգեւոր գանձն, ուր ուրեք կայր նշխարք որոց միայնց ։

Հոնարակերտ ։

Յետ տեսանելոյ իմ զգիւղն Վեանդակ, կամեցայ տեսանել և գամուր ամրոցն որ կոչի Վեալաւր Վալաւի, կառուցեալ ընդ մէջ լայնանիտ դաշտի այսր նահանգի, 'ի զլուխ բլույ 'ի տափարակ վայրի ։ Յերկուց կողմանց իջանեն յորդահոս վտակք և 'ի ներքոյ բերդին միացեալ ընդ միմեանս դնուցեալ խառնին 'ի գեան Վուր, Վ. յարիկ գետօրեայք թուի լինի 'ի հնումն հեռի անկանէին յամրոցէս այսմանէ, բայց այժմ 'ի յերկուց կողմանց մերձեալ են 'ի բլուր բերդին և հետ զհեռէ քակելով գամուր թիւն հիման կործանեալ են յերկուց կողմանց զգարիսայ նորին, միմայն մնան գեռ ևս նովին անբողջ դրու թեամբ 'ի հարաւային կողմանէ քանի մի մեծամեծ հրաշակերտ աշտարակք, որոց ամրութիւնն 'ի զարմանս կրթէ զտեսողս և որպէս երեւի ոչ երբեք զօրեն սանանել նոցա նաե գնտակք շանթաաք թնգանութից և քարինք բաբանաց, որոյ ամրութեան չիք իմ տեսեալ զնմանն 'ի բազում բերդօրայս ։ Վրու թիւն ամրոցիս է ասպարած և լեւինք յերկուց կողմանց միացեալ 'ի մի թողուն զկիրճս և 'ի նմին նեղուցի շինեալ կայ կրազանգ աշտարակ կամ բուրգ, որով սեղմեալ զնոյն նեղուց 'ի մի փոքրիկ ջրանցս, որ 'ի հարկաւորեալ դէպս կապեալ են զնոյն ճանապարհ, այնուհետեւ ընդ կրունին դարձեալ գետոցն շրջապատեալ զգարսպաւ բերդին գործեալ են զահաւոր կղզի, Լա 'ի նեղուցս այնր ջրանցի 'ի պէտս պահպանութեան կառուցեալ են զբուրգ, դուցի և վանս այսպիսի հնարաւոր և արուեստաւոր ձեակերպութեանց անուանեալ են Հնարակերտ, բայց այժմ հընու թիւն ժամանակի և յորդութիւն ջուրց 'ի հիմանց կործանեալ են զջրապարփակ պարիսպսն, բայց նշանք բրգաց գեռ ևս երեւին ։

Մերձակայ բնակիչք 'ի պէտս զանազան շինութեանց հանեն տափ զբաղում աղիւսս ամրութեամբ և մեծութեամբ գեղազանց քան զաղիւսս գործեալս այժմեան ժամանակի ։

ԹՎ. պէտ զրեցի զայսմանն գոյ Հռոմայական ըստ
'ի հաստատելն խորագէտ ոչ փոփոխանամ այլ Թողում 'ի
քննութիւն հնագիտաց, զի եթէ Վ. ոգոս երբեմն ընդարձա-
կեալ է յայնկոյս Ասբ գետոյն ըստ Զովհաննու պատմարանի՝
մարթի անթիւ պ զնա կարծել, իսկ եթէ ոչ օտար լինի այն
և յարմարէ քնել 'ի յուերակս գտեալս 'ի խառնութեն Լու-
սեայ ընդ գետն Կուր:

Օտքոսն:

Այսցի սոսա 'ի սմին զգեկի ժամն ճիգս և խոխոյով
գնորթաւ ըստգէ Լուսնից աշխարհին, այնուհետեւ ոչ այլ
ինչ աեռի եթէ ոչ զգերբուկս քարանց հայտնապ տանց և պո-
լտաց մանրեւոց յանգաթ ժամանակաց, որք գեա ևս մա-
քառելով ընդ անցեւոց դարաց կան և մնան կենդանի վկայ
ստաջին սխրալի փառաց իշխանաց Լուսնից, Լուս իջն 'ի
բլրոյն և անցեալ գնացի 'ի գաշան Օտքոսնայ 'ի Համա-
նան պիւզն, որ անկանի 'ի ստորտա Կապտաու 'ի նմին խի
գաշտի, օգն ծանր է և ճուրն փնտախար, մարգիկք փառա-
օտջք, բայց երկիրն բերբի, ծառադարդ, արգաւանդ, պըս-
ղալի և մեռաքս շատ, ընակիւք են Սահմեռականք, հատուա-
ձեալք 'ի Հայոց:

Եղեղէ աշակերտ Քրիստոսի յետ քարոզելոյ Մա-
ռանո սկսեալ 'ի Սահառ քաղաքէ, գացէ այժմ Տահառ,
և յետ կառացանելոյ զեկեղեղեա և կարգելոյ զհովիտ 'ի Վիշ,
'ի Սահառ, 'ի Նոխի, 'ի Շալէթ, 'ի Արդաշէն, 'ի Նոխ
և յոյլ աեղն, կատարի սոսա ստիպի շարչարանօք ընդ ե-
րեց աշակերտաց իւրոց, այն է ընդ Սլասայ, Քահալցիցիկի
և Վիւմիատայի: Լուս մարմին աշակերտաց գացէ ընտանիք
նոցա տարեալ են 'ի Արդաշէն և 'ի Նոխ, իսկ մարմին ա-
ռաքելոյն Եղեղէի արկանի 'ի խոր գութ ընդ այլոց մահապար-
տից, և այժմ գութն այն, յորում արկին զմարմին երանելի
ստաքելոյն, լցեալ կայ գլխովին հողով՝ ունելով սակաւ ինչ
խորութիւն: Լա որ յաճախեն ուխտաւորք բազումք մեծա-
ջերմեռանդութեամբ և ունին 'ի պատուի սրպէս գառաջին նը-
շան բրիտանիական դարաց: Սկսն, զոր կանգնեաց արքայն

Ապշահան 'ի վերայ նոյն գրոյ՝ արդէն չերեւի 'ի միջի։ Իսկ ուկերք սրբոյն 'ի ձեռն նոյն իսկ Ապշահանայ փոխադրեցան 'ի գիւղն Տըվշտիկ յաշտարհն Լոցախու 'ի ծործորս Սառուլերին քնդ մէջ Գաւթահան և Տարբերդ գիւղօրէից, ուրանօր կառայց հոյակապ եկեղեցի ամբողջեցաւ և ինքն 'ի նմա

ՆԵՒՆԵՐԻՆ ՇԼՈՒՄԻՒՈՅ՝

Ամբաստան։

Լարտեալ իմ զստանձնեալ ինձ ազգային գործ 'ի վիճակին Շարայ ելի 'ի սահմանագլուխ գիւղն Ամնքի կուչեցելոյ, որ պատկանի վիճակին Շամախոյ և յետ ընդունելոյ իմ զմարդասիրական ասպնջականութիւնս նոցին և զառատապարգե տուրս յօգուտ Իզմիրու Հայ ժողովրդոց, տարայ յանձին զգժնդակ դառնութիւնս ճանապարհի զաննդհատ ցուրտրս, զբաւրս, զվշտատե ձիւնախառ մըրիկս, զանտանելի կաւախիս գժուարադնալի ուղին, և զայլ ամենայն գժուարութիւնս, սակայն մեծաւ ուրախութեամբ և քաղցրութեամբ։ Բոտ որում արգասիք այնոքիկ գժուարութեանց վերաբերէին առ ազգն իմ և յեկեղեցին, վստն որոյ լուսէին այնոքիկ ինձ զուարճալի զօրանք և վարդալի ճանապարհ։

Գիւղս այս շինեալ կայ 'ի վերայ յորձանուտ գետոյ Ասկիտն կոչեցելոյ, գիրքն բարձր և վայելուչ, օգն պարզ ջուրն առողջարար և հայեցումսքն զուարճալի, հալն արգասանդ, բերի և առատ ամենայն քարութեամբ։ Բնակիչք են Հայք, տունք վաթսուն, Սենին զազաշէն եկեղեցի 'ի նոյն ծորափան 'ի վայելուչ վայրի։ Ի ստորե գեղջս յեղր գետոյ 'ի մալառուտ անտառի է աւերակ մեծի Ամնաց, ըստ աւանդութեանց տեղի մարանից և առաջնորդի այնր վիճակի, իսկ այժմ բեկորք հիմանց հալու երեկն։ Բոտ պատմելոյ բնակչաց գիւղս այս էր սեպհական կալուած նոյն վանից, ուստի և կոչի Ամնքի շէն։

Յորձանուտ գետն Ասկիտն իսկ այժմ Գեօգ—Չայէ՝ սկզբնաւորի 'ի քաղկաց Ասկիտսու յարեւելից կողմանէ, և որքնելաց կառաղութեամբ գնացեալ խառնի 'ի գետն Աւուր, լծողով յա-

փութնս իւր 'ի կտր երեսս աւազակոյս բլրաց զխառնս և զճերարս ,
յորում տղաստանեն բնակիլք տեղւոյն յերկիւղէ թշնամեաց
'ի ժամանակս խռոխ թեանց , իսկ 'ի ժամանակս խաղաղու-
թեան երբեմն դարմանալու աւազակք : Յոնցանեն իմ ընդ-
այս դեռ մտի 'ի վտակն Վաճառափարան , և 'ի նմին պոչը-
տաձե անձուկ ճանապարհի հանդիպեալ յորդահա հեղիկաց ,
ուր հաղիւ հաղ զերծեալ 'ի ժանեաց կատապի զեապն , ա-
րագահաս օգնու թեամբ բարձրելոյն , բայց ոչ առանց վնասու :

Պէր :

Ի զիւղ Հայոց շնեալ 'ի զառ 'ի վայր տեղւոյ ,
բնակիլք են Հայք տունք հարկուր , զառաքեալն ունի զաւր-
ճախ զաշտ , եկեղեցին սաղաշն է կառուցեալ 'ի վերայ չո-
րից սեանց , երկիրն արդաւանդ , օգն մարտ և ջուրն առաջ-
ջուրար : Ի սոյն դաշտամիջի 'ի ճահիճն ջուրց գետանին բա-
ղում խաչափաւք զլրս կալեալ տանեն 'ի վաճառ :

Վարդճան :

Ի դաշտ հովտաձե յաշխարհին Ալուանից 'ի ստո-
րոտ լերին Կովկասու , ընդերկայնեալ յարեւել կոյս , ունի
զհամանուն դեռ , որ իջանէ 'ի բաղկաց Կովկասու , և անցեալ
մտանէ 'ի դաշտն նորին , և անտի գնացեալ անկանի 'ի դեան
Կուր : Երջապատն որպ լի են թաւաթուփ անտառք , ամուր
խոխովք և դժուարամտուշել լերնիք :

Ի ծայր նահանգին յարեւել կոյս 'ի դօտիս Կովկա-
սու անկանի անառիկ ամրաց , շնեալ մեծամեծ և անհեթեթ
վիճօք , յաւուրց անտի թագաւորացն Ալուանից , զոր անուա-
նեն Վեթուր Վալուա , սոյն է բերդ հայհոյողաց (*), ()դն
մարտ և և ջուրն առաջարար , երկիրն արդաւանդ , և պոչալի :

(*) Վեթուր ոչ նշանակէ անհաւատ , այլ հայհոյիչ , ըստ
որում հայհոյուն համարեն Սահմեռականք Վրիստոսի Ատ-
ուած խոստովանելն , վասն որոյ զՎրիստոսեայս Գեթուր կոչեն :

Յեզր նոյն Վարդման գետոյ երեւի հինն մեծի եկեղեցւոյ, թերեւս սուրբ նշան վանացն, զոր կառոյց Ջուանշիր իշխան Մլաւանից, բայց չունենալ զհիննաւոր ապացուցութիւն թողում իմաստասիրել այլոց հնասիրաց, թէ արդեօք նոյն եկեղեցի անկանի 'ի սոյն Վարդման, թէ 'ի Վարդմանս Ուտէոյ, միայն 'ի Վարդմանս Ուտէոյ բազմեց շրջեալ ճկարացի գտանել զյարմարաւոր նշան շինութեան նոյնպիսի եկեղեցոյ, զորմէ գրէ պատմիչն Մլաւանից, զորոյ օրինակն եղից աստանոր 'ի հնապրքբութիւն հնագէտ եղբարց, 'ի յալթահարեւն Ջուանշիրի զԽաղիւսն, զնոր երկուց ամաց կատարի գեղեցկայարմար շինումն տաճարին անուանն Մատուծոյ, Լա նորա յարուցեալ անկանի մշտնջենաւոր առաջի լուսոյն կալով յալթթա: Լա ժամ արի տէր 'ի հանգիստ քո, զոր շինեցի յանուն քո և յարկ քո կենաստաւ վայտիս: Յայնժամ տանաւ զկոթողեկոսն եպիսկոպոսօքն հանդերձ և ամենայն նոխարարովքն իւրովք, ելանէ 'ի վեր կոյս իւրեւ աւուր միոյ ճոնապարհ 'ի Պերոզպատ քաղաքէ, և անկեալ ալօթի նախ 'ի վանա մի, զոր շինեալ էր յանէն վայրս 'ի միջ երկուց գաւառաց, ամենալիւ բարոյիւք 'ի հանգիստ իջևանի իւրոյ և ամենայն եկեղեցի անդր: Լա հրաման 'ի վերոյ կարգեալ թէ մի ևս լիցի ումբ անընդունելի 'ի ձեռն մեզ: Լա անախ յարուցեալ բազմախումբ կաճառովն մտանէ 'ի Վարդման գաւառ և օր ժամ էր արաց ամուրոյ: Օխաշն լուսոյ տարեալ հանդուցանէր 'ի տանն, զոր շինեաց: Լից կացեալ 'ի վերոյ ծնդաց իւրոց թախանձալից զգլմամբ և արտասօք դնէր աղիւս ամենահաստիչ փրկչին և ասէր զաղթըն ալոյսէս, Տէր իմ, Տէր, որովհետեւ ելեր անյիշատար ծառայի քում բաղմամբդ և պարգևեցեր ինձ զխաչս զայս, զորմէ գրեզ բեւեռեալ կախեցար յերկրի, առաքեալ 'ի տաճարս այս զնորհոյս հոգւոյդ սրբոյ և հանգոյն Սողաննեան տաճարին հոգեկառն ամպով փառաց քոց իւրեւ միւղով զառ զարդարեալ վայելչացոյ զսա տունս ալօթից խորութեամբ, որ յարեւելքս ծախեցերեայս կան: Օ ի սբ միանգամ պատարագօք զերեսս քո պաշտօնցն 'ի անդոծս յայմի, լուսեցես դու 'ի բարձանոց և տայցես զնորդութեամբս նոցա: Լա եթէ ամենայն աշխարհս Մլաւանից միարան դայցն փառաւորել զանուն

քո 'ի տոնս յայսմիկ ստոտածքնկալ զօրտ թեամբ խաչիս ,
 աղետոցենդգրունս թշնամեացն և խափանեցես զմարտից հէնս ,
 զօդ օգտաբերս հրամայեցես 'ի վերայ երկրի զխապատար բեր-
 մամբ . որթ և թզենի և ամենայն բոյսք անդատանի պըս-
 զարերք լիցին և յըծալի երկրիս անխրդով հանդիցեն , Իսկ զիս
 զՋուանշիր , որ ծանրաբեռնեալս եմ յանցանք , 'ի քս
 տէր ամենագոր նշանիս օգնականու թիւն , որպէս կարօ-
 տագոյն որ հիւանդ 'ի բժիշկ բարի ապաւինեցայ մի՛ դարձու-
 ցաներ առնայն և ամաչեցեալ և զտունս զոր շնեցի արած դատ
 հովանի գլխոյ իմոյ յօր մարտի և զյարուցեալսն 'ի վերայ իմ
 'ի ներքոյ իմ արացես և զուստերս և զգտներս իմ աներ-
 կիւղ արացես 'ի չարէ և զօրաւոր պահեսցես յամենայնի , Եւ
 տէր տէր որ պահեցեր զիս 'ի մանկութենէ իմմէ և 'ի շրջա-
 պատեալ փորձութեանց փրկեցեր , յաճախեցեր ինձ ոսկի և
 արծաթ , ծառայս և աղանդեալս , և ետուր ինձ իշխանու թեամբ
 իմով արքայաբար տառնել տեսութիւնս , Ինկալ և այժմ՝ զճա-
 ռայս քո 'ի բարի և 'ի վերայ ծննդոց իմոց հեղ զհամաւոր
 դիտութեան գնալ 'ի ճանապարհ քո և հնազանդ կալ ոռ
 'ի քէնս պրտակելոյ Կայսերն Զունաց , աներկբայաբար , իսկ 'ի
 համաշխարհական աւուրն յարութեան հասանելոյ , յորժամ
 աներկայթքն զերեւելիս փոխանորդեն , Եւ փաղագոյ հնամու-
 քըն զննեցեալսն կոչեն 'ի քնոյ , և հրեղէն ջուկքն 'ի ծագաց
 երկրէ առ ամենակալ թագաւորդ հաւաքին , յայնժամ Կա-
 րապետի խաչի քո յոր ապաւինեալս եմ ողորմութեամբ այց
 արացես զիս և զուգակցի իմոյ Խոսրովանուշի , և նախահարց
 իմոց , մանաւանդ ծաղկեալ ալեօք հօր իմոյ Արազ Գլխ-
 գորի և մօր իմոյ Գլխգորդիտոյ , և եղբարց իմոց Արազ
 Պերոթի և Լիւուդ Խոսրովու , և զաւակաց իմոց , իսկ զիս
 զՋուանշիր , որ օրինակ Դաւթայ երանելոյ իջուցի զարտա-
 տուս իմ , մի՛ բարկութեամբ դատել , այլ ճշդութեամբ պա-
 հանջել : Օ՛ր զե՞նչ օգուտ է քեզ յարենէ իմմէ իջանել
 ինձ յապականութիւն , Փրկեա՛ զիս յաւիանելոյ փորձանաց և
 փոխանակ տաճարիս այսորիկ , զոր շնեցի յերկրի անուան
 քում սրբոյ , պատրաստեա՛ մեղուցելոյս հազով օթեանս 'ի
 տան հօր քում Քրիստոս : Եւ իբրեւ կատարեաց զաղօխտ մա-
 տոյց զայն որ յաղագս նորանորահրաշ տօնին էին պատարաւք :

Եւ ախտեաց անդ ախտս փրկու լիւան, թէ այս եղիցի ինձ
և որդւոց խնց աեղի տալոյ երեխայիս առաջի Տեառն և դը-
տանել զսղորմո լիւն ՚ի քէն: Եւ յետ այսորիկ իջանէր
անտի սասաւ ածալայելուչ աետեօք ՚ի ձմերնահանդիստ քա-
ղաքն Պերոզապատ և զամն ողջոյն և ՚ի խաղաղաւէտն անցու-
ցանէր հանգիստ: :

Ի սմին հովտածե դաշտի բնակին ազգ ինչ անուա-
նեալ Լահիճք, ունին զառանձին լեզու, և կրօնիւք են Սահ-
մեաականք, զորձ նոցա է շինել զհրացանո և զանօթս պղն-
ձեղէնո, և հանել ՚ի վաճառ ՚ի Հայաստան և ՚ի Պարս-
կաստան: Վառցէ սորա են յազգէ Լինաց, փոխելով զհաւա-
տըս և աղաւաղեալ կոչմամբ փոխանակ ասելոյ Լինիք ասին
Լահիճք:

Լահաշէն:

Յետ տեսանելոյ զՎարդման գնացի բնդ անձուկ ձա-
նապարհաւ ՚ի զիւղն Լահաշէն, շինեալ ՚ի բարեբեր հովի-
տըս նահանգին Վարդմանու, բնակիւք են Հայք, տունք ու լի-
սուն, ունին զհայակապ կրաշէն եկեղեցի, շրջապատն թաւան-
առաւ, օգն և ջուրն առողջարար, և հայեցածքն վայելուչ:
Ինկալաւ սա զանուն ՚ի հիմնադրէ իւրմէ ՚ի մէլեք Լանէ
Լըցախեցւոյ, ըստ որում յետ նշեահանելոյ նորա զաւելութիւնն
Պարսից վերաբնակեցաւ աստ երկոտասան հազար երգօք, և
աստի գնաց ՚ի Ռուսաստան, որոյ սերունդք դեռ ևս կան ՚ի
մայրաքաղաքս Ստեփան և Պետերբուրգոյ, Հայրապետեան վե-
րածայնեալք, նոյնպէս և ՚ի ժառանգաց դատերննորա գտա-
նին ՚ի նմին գեղջ, որք կոչին Քալինեանք:

Հինգար և Վեմաճիւն:

Են զխաղորայք Հայոց տունք են հարիւր ու լիսուն,
զետեղեալ ՚ի գոախ լիւանցն Ստեփանու, ունին զայգիս և
զվարեւահողս, աեղին դարսփոս, բայց արդատանդ և պաղարեր,
ունին զսագաշէն եկեղեցիս: Լա սովաւ է փոքր ուխտատեղի

ի ծայր միայ բլրոյ ծառազարդ ծածկեալ, առ որ յաճախեն
ուխտաւոր բաղումբ:

Եւ յարիկի զիւղորայք հին են, և բնակիչքն բնիկ Եւ-
մակեցիք, և զինի Վիւաճի վանայ յոյժ ազնիւ:

Սաղիւն:

Ասցեալ ՚ի սմին զեղծ ոչ բաղում ժամն առցի առ-
տի ՚ի գիւղն Սաղիւն, որ մերձ է ՚ի քաղաքն Եւմակեայ, բը-
նակիչք են Հայքս տունք յիսուն, ունին զայդիս բաղումն և
սերմանեն զարան. օգ և ջուրն առողջարար և երկիրն արգա-
ւանդ: Եւս է հռչակաւոր մեհաւստանն յանուն սրբոյն Ստե-
փաննոսի նախապետի, զոր կառոյց Սիրահոս վարդապետ ՚ի
Թվին Հայոց Խճի, ՚ի հայրապետութեան տեսան Յա-
կոբայ և ՚ի կաթմոս զեկաւորութեան Վանձաւարայ տեսան Վա-
կաւար: Հանակ սրբատաշ քարանք, մայելալ չ զմբկեալ, որոյ
երկայնութիւնն քսան կանդան և լայնութիւնն տասն և վեց:
Վասնիս աստանոր աջ սրբոյն Ստեփաննոսի նախապետի և
Սիւրբարայ Վառչի, արծաթեալաւ և ոսկեղծ: Սենատանս
այս առաջնորդարան է Թեմին Եւմակեայ, ուրանօր նստին
Թեմակալ արքեպիսկոպոսունք: Յօհան արքեպիսկոպոս առաջ-
նորդ վիճակիս կառոյց զերկարակեան լայնածոց առաջնորդարան
բոլորովն ՚ի կաթմոս քարանց, նոյնպէս զխահանց, զմաւան,
զգինէտուն և զսենեակս միաբանից բոլորն քարակիր: Յա-
րեմուտս հարաւայ կից այոր վանաց է մեծագիր ոյրի, յորմէ
քամէ զաւատ և զազնիւ զինի ՚ի սնունդ միսբանից, ունի
նոյնպէս շահաստան կալուածս, զորս տայ կապալաւ, սպասք
խորանին սրբութեան Թանկազին են՝ ըստ մեծի մատին ըն-
ծայեալք յիշխանաց Հայոց բնակեւոյց ՚ի Հաշտարխան: Սե-
նատանս այս այժմ կոյ յաւերակ գրութեան, ապարտանեալ
միայն ՚ի ինտան միայ ծառայի, որ ամէ զաւել և վառէ զճը-
րադ: Յաւալի գրութիւն ողորմելի մեհաւստանիս ՚ի սուգ և
՚ի յոյժ շարժէ զամենայն այցելուս, բայց գուցէ զԹայեալ
Եւտուծոյ դարձաւոցէ զստ ՚ի շքեղ փառօրիւր առաջինս: Երդ
վասն անկորուստ մնայլ հարուստ կայտածոցն սորին զարձա-

հազար թիւն և զանաւնո հոցին և գլխատանար, հանեալ 'ի զանազան մատենից:

Լ' բանադրութիւն այս բանից:

Ի Տաճար սեղանին:

« Եւ միգտարաւ 'ի ծնունդս եկեղեցւոյ Արարիս վարդապետ բնիկ յերկրէն Լ' Դաւանից... հորհրդ և սղարմութեամբ Լ' Դաւանից ետաւ շինել զեկեղեցիս վայելակերտ, յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի նախավայրին 'ի Եփեսոս թովին, յառաջնորդութեան սուրբ Եջմիածնի տեառն Յակոբայ, և 'ի կաթուղեկոսութեան սուրբ Վանճատարայ տեառն Վեարաբի, որ և աղերսեմ զհանդիպօղորդ յիշել զաւր Վազարն հոգարարծու վանիցս և զամենայն աշխատաւորս սորին, որք յիշեն, յիշեալ լիցին առաջի Լ' Դաւանից: »

« Երբեք ետ հիւսիսային կողմն տաճարիս հանդերձ գլխի սալիքն, աշխատանքս առաջնորդական վարդապետի և ու լիար կիրն կառահակի փողն Սպանդարի որդի մահաւոր Յարութիւնն ետ, որ մանակից եղև թովին Եփեսոս: »

« Երեւոյս վերնատունս 'ի ժամանակս Ստեփաննոսի խանին, ձեռամբ () հան առաջնորդի Շամսուդ և յիշատակ Յարութիւնի եղբօրն Կաշատուրին և ծնողաց Վարդապետի Վազարին և Թամարին, թովին Եփեսոս: »

« Ի թովին Եփեսոս և հայրապետութեան Հայոց տեառն Դիւրեմի և յաւուրս դատաւորութեան Ստեփաննոսի խանին շնորհիւ ամենաղօրին Լ' Դաւանից, որ միշտ հեղու զնորհս 'ի վերայ արարածոց, առաւել զբարի յիշատակ շնորհաց, ուստի և ո յառաջեալ 'ի տէր, ետաւ շինել զհիւսնանս 'ի յարեւելեան կողմն տաճարին և թողլով... յապագայս վայելից են 'ի նոցա, որք ունին զաշխատանս և որք ունին զաւրս, 'ի վերայ սորա զվարձս 'ի տեառնէն ընկալցին, որ իմ վատեալ 'ի սիրցն 'ի սուրբ Ստեփաննոսի և ծառայ նորա () հան եպիսկոպոս շինող շննուածոց, () հան խնորհ եպիսկոպոս Շամսուդ քաղաքի 'ի քաղաքադիւղիցն Վիւլտանու: »

Սբէայ վանիցս Բնական որոգիւն այս է :

„Ասկի Նահատակին երկու տափն : Տէր Անկողտի երկու տափն : որք են Վարդգանանց տափի գլուխն : Վարդաթի աղբիւրի գլուխն : Խանտաթի տափն : ,

Ստացեալն 'ի յէան Սահմէ Եղեմիւղոսի : Լաւնորդի որդին :

„Վատաթի որդի Սահակիցն երկու տափ առի, մէկն ջաղացի յընն (Ճանադարհ) և մէկն այս կաղմն : ,

„Արեւատի որդի Վաղարն վախճաւ Բիւրի տափն : որ է մէկ կաղմն Եւստան առ Բիւրի տափն : այսինքն տուալի տուալ : Բօքքի պատան Լմբջանի հոյն տուալ վախճաւ : Ատանիգն վանքին վախճաւ Էրեւ : Խաւանայ հարսն Սանկալի տափն տուալ : Արեւատ վարդապետի Սանմեսց տափն : որ է Հահաւատանց բաղատեղն այսինքն այլեւտեղն : ,

Ստացեալն 'ի յէան Հօնն վարդապետի :

„Սարախրտի որդի Բաղդասարն տուալ մէկ տափ : վերի գլուխն մեծ Հհաւն է : ներքեի կաղմն Խէ տափն : ,

„Այկ տափ տուան Վաւշանք , որ է Օտբատի աղբերի գլուխն : Արախտի որդի Սարախրտից մէկ տափ գրնեցաւ : ներքի կաղմն ճարն է : Հահաւանց Սարգիսն մէկ տափ տուալ : վերի կաղմն Ճանադարհն : որ է Վահեբանց : ներքի կաղմն Գամանանք : Թովնն Եմթ Հապանց Թաւնորն տուալ մէկ տափ մեծ Սարգումն : որ է ներքին Սարջն, մէկ կաղմն Վարդգանանք : Օարգար Հարունն տուալ մէկ տափ : որ է Թաքշամեղէն : Պետրոսն մէկ հող տուալ : որ է Վարդարի քոթանահայն : Եղեայի որդի Լաւրէլն մէկ տափ տուալ : որ է Վարդարի քոթանի տափն : Հահաւանց Վրկոսն մէկ տափ տուալ : որ է մեծ Սարջն Խաւայն : Խաչեանց Պողոսն մէկ տափ տուալ : 'ի մեծ Սարջումն : Այկ տափ գնեցայ աղբերի հոյնքումն մէկ կաղմն Պիտղիւն : Լինաւորանց Սարախրտն մէկ տափ տուալ : վարդապետի աղբերի մօտ : Օարկար Սարախն Վիլլումն մէկ տափ տուալ : ,

„Փիլիսի որդի Սարախրտն մէկ տափ տուալ : որ է Փիլիսի : Սարկանցի Վարլալի որդի Սիլլումն մէկ տափ տուալ :

Պիլիա մն. մէկ կողմն Շահաբանք, մէկ կողմն Աթոխս, և
 և Քրեմարանց Մարկան մէկ տափ տառաւ աղբաբի
 հալերումն, մէկ կողմն Շահան, ներքի կողմն Վաշերանք, և
 և Վանքի ՚ի Բաղլատարի Մարտիրոսեան մէկ տափ, որ
 լինի Բաղլատնի հոգն, վերի գլխին մեծ Շահան է, ներքի
 կողմն Իշի տափն, Բաղլատնից Ուղարշին տառաւ մէկ տափ
 ՚ի Թափլաթիւն մն. և

և Ես Խաչկիանց Եղանիս մէկ տափ տառ, որ լինի մեծ
 Մարջումն մէկ կողմն Մաալերին է, գլխի կողմն վանքինն է,
 ներքի կողմն Ճանապարհն է. Շահերանց Օստուրի աղբի
 Վերդորս է Վաղարս ծախեցիք մեր Թափլի տափն վանքի
 վերայ, և

և Մլատնից Օստուրիցն մէկ տափ տառ, վերի կողմն
 մեծ Շահան է, և

և Մեղրջանի հալերումն մէկ տափ տառնք տեր է Յոհան
 Նէսիցն, ներքի կողմն մեծ ձորն է, և

և Վաղաղ Ստեփանի դառերք տառնք մէկ տափ, որ
 է վանքի մեծ Մարջումն, և

և Ես Մեղրս տառ և Մեծ հոգն, մէկ կողմն Ճանապարհն է, և

Սեյրի.

Յետ տեսնեցի իմ զմեղաւորան Սաղիանց անցի
 անտի ՚ի գիւղն Մէլաբի, որ առեալ է զանունիւր ՚ի հեղիկ
 հոգնից հանապաղ հնչելոց. զիք անգլոյն զառ ՚ի վայր, Կա-
 ռացեալ է սա ՚ի գլխին անգլոյսիւր ձորոյ, որոյ՞ անցանէ ջուր
 քաղցրահամ, ո՛նկով յինքեան զձիւնեղ մտածու. Օքոտարան
 է սա քաղաքին Շաւիխոյ և հետի ՚ի անանէ կէս մընաւ.
 անքից հաս յաճախէն առանձն քաղաք թիւնք տառնց և կա-
 նանց և առնին զերախա թիւն յիշանալս ամանն. Սոսիս
 պատմին ծերունք թէ թիւ տանց սորին ՚ի հետ մն հառանէր
 ցեօթն հարիւր, իսկ այժմ՝ երեսուն. Ես է հաշիւաւոր մե-
 իաւորն կառացեալ յսնուն որոյց հիշաւ յապետաց Վաղ-
 րէիլ է Սեյրիլի ՚ի ձեռն Է. ասն է Սլատ վարդապետաց,
 յոճարակամ՝ նախանք բարեպաշտն Հայոց, ՚ի թառն հա-
 յոց Է. ՚ի հայրապետ թիւն ակառն Կիւսաղաւոր է ՚ի

կաթմաղիկառ թեան Վանձաւարայ տեառն Ս' Թոնի և լա-
ջադի նորին Լսեմիսի Հասան Սայաթեանց, Փոքր և շին-
աւան և անշաք, Ս' նի զարածայր կաթմաղիկէ համակ'ի սրբ-
բառաւ բարանց, կցեալ կայ ընդ այսմ և այլ հայախաղ ե-
կեղեցի յանառն սրբայ Լսեմի 'ի վերայ վեցից սեանց, որոց
երկարութիւնն է երեսուն և երկու քայլ և լայնութիւնն
ասան և երկու, յորդորանօր Լսեմի քահանայի, օգնականա-
թեամբ Սաղաւեցի Վեհարդի սրբայ պարան Պեարտի և Շա-
մսեկցի Յոսիբի՝ որչայ թաւանքին, 'ի թմին Հայոց ԹՃԻԼԻ՝
Շաքլ զմեծաւանանս են սենեակի մարանից, կառուցեալ
'ի սրբառաւ բարանց, վեցն 'ի նոցանէ որդէն շին, իսկ միւսն
տեւրակ, 'ի միջնախոր տեղաւ աւելեմը սենեկաց է աւա-
ղան ջրոյ, և 'ի կեդրանի նորին շատրան զերեցիկ, Ս' նի գրա-
բաշն հայտեալ աղբիւր, բայց այժմ աւեր, ընդ նմին և
կիսակործան պարկոյ:

'ի հիստապիսն այսր մեծաւանի գոյ սաղաւէն ե-
կեղեցի համակ սրբառաւ բարանք, կառուցեալ յանառն սրբ-
բայ Լսեմի, յորդորանօր Լսեմի քահանայի և արգեանք
'իսկ թի որչայ Կորապետի և կաղալցի նորա Վեհարդի 'ի
թմին Հայոց ԹՃԻԼԻ. 'ի հայրապետ թեան Լսեմիանայ
տեառն Լսեմիանայ և 'ի կաթմաղիկառ թեան Վանձա-
ւարայ տեառն Լսեմիայ և տեառն Կերտի, և յառաջոր-
դ թեան Շիմանայ Պօղոս վարդապետի, Ս' նիս այս տեւր
զւարեաւորած կաղաւան և զայլիս բազմաւան իւրեւր 'ի բա-
րեպաշտան ժողովոյ, Լսեմի նորա որդէն մեան տեւրակ, իսկ
փոքրաշտոյ 'ի ձեռն հալեալ կառավար թեան Շիրվանայ
տեւր 'ի գործ, յորոց և ստանան զարդիս:

Հայք՝ բնակեալք Մարտանի, Մարդեայ 'ի Վրա-
լար և 'ի Կարբանտ, յաճախի նախարար լինին վանացս
զանազան զարգաք և ստատարալն արօք. բառ որում յա-
սալ բնակէին նորա 'ի Շիրվան և Ենի սեպհան թեմ
և վեհակ որաւ 'ի վերջայ թեմ զաղեկեցան նորա 'ի նշա-
նակեալ տեղին, բայց սակաւ թիւնն մեայ մշնջեալ:

Լսեմի-Թեմի-ն այս:

Ս' թմին ԹՃԻԼԻ, վեցից տասանց եւ թուակ, 'ի ժա

մանակն հայրապետին, Լճմիածնայ սուրբ աթոռոյ Բառու-
ժատուր կաթմաղիկոսին, Լուսաւորչի փոխանորդի, Վանձատա-
լայ սուրբ աթոռի, տեառն Լոպեայ ե տեառն Կերտէսի,
Հայտմ երկրի առ աջնորդ Պօղոս անուն վարդապետին, յորդո-
րանօք բարերարին, Բնասն անուն քահանային, պատճառ եղև
եկեղեցւոյն տառաւորքնեալ սուրբ Եւանի, Վաւթի որդի
Կարապետին իւր կողակից Վալէկեարին, իւրեանց որդի Բա-
ռաւձատուրին, նորարարած Պօղոսին, այլ յիշատակ թաւթե-
սին, իւրեանց նախն, գետերն իւրեանց Բնմանին, ծաղկեալ
որդւոյն Վօղձանին, Կարապետին ե Սարգսին, զի այս է
խղճ մեզոց որակն, զի կատարումն հառադանեմքս :

« Զիշատակէ խորհրդանացս Չարայա որդի Ղե-
ւանդին ե իւր կողակից Փարսնի որդւոյն Բաղարին, Վա-
նիկէին ե Չարաղին : »

« Զիշատակէ խորհրդանացս Խաւմիկեցի Ռամաղին,
որդւոյ Հանին, Պօղոսի որդւոյ Շային, ե իւրեանց ծնա-
ղաց Վահանին : »

« Թափն ձճկը. շինեցաւ սուրբ Եւան եկեղեցին յի-
շատակ ամենայն Քրիստոնէից ննջեցեաց եկաց ե բնակաց,
արանց ե կանանց, ծերոց ե աղայոց, մանաւանդ Սուղայե-
ցի Վալորդի որդի պարոն Պեարոսին. ե Շամախեցի Հակո-
բի որդի թամարին ե Շանին ե ծնողացն Լոյկաբեթին,
ե հանգապեալ որդւոյն Թաւթեթին. սլ ընթեւըցօղք յոր-
ժամ ընթեւաւք, յիշեցէք յաղօթմ ձեր Բնասն անարժան
քահանայն. յիշեալ լիծէք առաջն անմահ դասին Բառուճոյ : »

Ի Զաւար սեղանոյն :

« Զիշեցէք 'ի Քրիստոս զՍուղայ դաշտացի Բան-
դորի որդի Ռահան Շահ Սէլի, արդեաւ, ծնօղն իմ ե կո-
ղակից հրամանաւ սուրբ կաթմաղիկոսին Լճմիածնի շինեցի
եկի Շամախի առաջնորդ, կանգնեցի զվարագոյր ե զբեմն ե-
կեղեցւոյն ձճիկն : »

« Բաղ եւ հոսկ Բնասն վարդապետս նորոգեցի զԲա-
ռաւձանայ վանքս, որք հանդիպէր յաղօթմ յիշեցէք 'ի Տէր : »

« Շնորհար Քրիստոսի կոռուցաւ սուրբ խորան ան-

ուամբ հրեշտակապետաց և երկնաւոր զօրաց, 'մախթանոց և բարեխօսութեամբ նոցա տըրմեացի Տէր Երստած Երան և Սլաս վարդապետացն, մանաւանդ սուրբ ուխտիս աշխատաւորաց, նաեւք և ընծայ բերողացն և հաւատացելոցն 'ի Յիսուս Քրիստոս: 'Ի հայրապետութեան Հայոց աւանն Եղեազարայ և 'ի կաթողիկոսութեան Եղեանից աւանն Սեմեանի, և յաջորդի նորա աւանն Երեմկայի 'ի Թովն Հայոց աւանն ին:

Շաւիշ:

Յիս աւաննելոյ իմ զմենատանն Մէյրարոյ և յետ գրելոյ զարձանագրութիւնս նորին, գնացի 'ի քաղաքն Շաւիշի, որ շինեալ կայ 'ի բազուկս Կաթիստ' 'ի զառ 'ի վայր առկոջ, կարգաւորեալ ձեռով և ուղղակի՝ պարտալիւ և հայրակազ շինուածովք տանց, կրպակաց և կարաւան սարսիկց: Ինտիկէք են Հայք և Սահմեաականք, առնք չորս հազար, յորց վեց հարիւրն են Հայք, մարդասիրական կենցաղաւորութեամբ վարին ընդ Սահմեականաց, առանց ցուցանելոյ ինչ պետութիւն, իւրաքանչիւրն զւրն պատուելով զկրօն, առանց քամահելով զօտարին: ()Պէն առողջարար է և ջուրն բարեհամ, և հայեցածքն յոյժ զուարճալի, Հայք առնին զերկու եկեղեցիս 'ի սրբատաշ քարանց, առաջինն հնաշէն կառուցեալ արդեամբ բարեպաշտ ժողովոդոց 'ի Թովն Հայոց աւանն 'ի Թագաւորութեան շահ սուլթան Պարսից արքային, միջնորդութեամբ բարեպաշտ իշխանի էլէի Թաղի Սանդենեանց Տիկիսեցոյ: Սերնայարկ այսր եկեղեցոյ կործանեալ էր յերկրաշարժութենէ, բայց որմն որ հաւոյ 'ի սեղանոցն, կայր նովն գրութեամբ բարձր քան զմուս որմունս:

Եւ 'ի նմն որման 'ի վերայ միոյ քարի երեւէր խաչանիշ ձև և գիր գրեալ, թէ ասա է նշխար սրբոց Սեբեասեանց և այնպէս անձանթ կայր ցայտօր ժամանակի: Բայց երբ կամեցան հաւատարեւ զնոյն որմն ընդ այլոց որմանց առ 'ի ծածկել վայախ, անտի ուր գրեալ կայր թէ ասա է նշխար սրբոց Սեբասեանց եւ արկղ քարեայ, 'ի միջն որոյ ամրախեալ կային նշխարք սրբոց Սեբասեանց, այն է զաղաթ և

երկու ծիղ բաշեաց :

Իսկ միսս եկեղեցին նորակառոյց կամարաշէն կառուցեալ 'ի վերայ վեցից վայելչահինս սեանց, սրգեամբ բաշեպաշտն իշխանացն երկուց եղբայրց Պետրոսի և Սիմեոնի Վերսիսեանց :

Եւրբինն վաճառաշահ էր այս քաղաք և արդիւնաւոր և ճոխացեալ նշանաւոր հարստութեամբ և բարսթեամբ : Եւ այն զրէ կաթմաղիսան Եւսայի թէ փալթամ էր և ճոխ ամենայն բարսթեամբ զի ընդունէր յինին զհարստութեամբ ամանս : 'ի Հեղեոց 'ի Պարսից 'ի Ռուսաց և 'ի Հայոցս Սեւի դարձարանս ամառքոյ, յորոց երանեն զանազան աղնիս ձեռակերտ դործածք : 'ի բերոց դաւանի առատ ցորեան, գարի, բրինձ, մուսքս և աղնիս զինի :

Օսնաղան քանդակադարձ քարինք և լեալք 'ի հիմանց այսր քաղաքի ցոցանեն զհնա թիւնս սորին, որտեւ 'ի պիղել բաւականաչափ խորսթեամբ զտեղի միոյ մեծաշէն և աւերակ մզկիթի 'ի հիմանէ որոյ եւ եկեղեցի, 'ի վերայ որոյ շինեալ էին զմզկիթն և եկեղեցին կայր ծածկեալ ընդ հողով :

'ի քաղաքամիջի 'ի բարձր տեղաջ է բաղնիսնեանի և տրտեսաւերտ պայտ Վառլ անտանելոյ, թաթի թէ Շիրտանշահին, զի Վառլն ծաղի 'ի Կաթոյ բաւառ : Օրոյ տեքալն հալթեալ 'ի Հայոց կառացին զտան եկեղեցի :

'ի շրջապատ քաղաքիս ձգեալ կայր ամբողջ լայնածոց քարեայ պարիսպ, զոր յետոյ քակեալ բնակչոց 'ի կերածին 'ի պէտս այլոց շինութեանց :

Եւս քաղաք ևս Է այլոց բաղնից քաղաքոց յաշխարհին Լիւսանից ոչ սակաւ զառաւորաբաղնի, զի մերկացաւ 'ի շքեղ փառաց և 'ի զարդաց 'ի ձեռն Տաճկաց, Պարսից, Հնոսց և Իսպղոսց, և եղև սգանդարանս սպանութեանց և գերութեանց ըստ զկայելոյ տեանաւս սրտաւորանից :

Եւս նահապատեցաւ նոե երանելի վեպն Քրիստոսի սուրբն Ռուսի, որ կոչեցաւ Սահակ, և հրով ոյրեալ 'ի Տաճկաց, որոյ մոխիրն ամփոփեցաւ 'ի գեղն Քեաքեանջ, որ կայ հանդեպ քաղաքիս :

Միջանգրութիւն Շամխույ եկեղեցւոյ:

Պի հիւսիսային խորան արեւմտեան դրան 4րէ պսակէս:

Հոս տատարիմ՝ անտես բանին, վաղեալ քարոզ երկնաւորին.
Տէր Վարդգ որ հայր ծերունին, վառեալ սիրով Մատաւճային.
Պատաճառ եղև և շնութեան, և յորդորիչ ժողովրդեան.
Կողմեալ տաճար մեծ արքային. հրաւիրելով յեկեղեցին,
Բազում աշխատանք և չարչարանք, հաղիւ կարաց և կատարան,
Մատաւճ տացէ իւր Խօթնարվեան, երանաւէտ ձայնին սրժան.
Եւ յիստ ստակացս ելանելոյ, արժան առցէ արքայութեան.
Հաղարորդի հարկւրորդի, և վեշապան Խօթներրորդի:

Պի ծախար ունի դրան:

Պի ռճճ. Թվին Հայոց:

Պի ժամանակս Շահ Սուլթան Հիւսէին ինքնակալ
արքային Պարսկոյ, որ և ըստ խնդրոյ Թախթլիզի Սանդենի
որդի էլէ Թաղին հոգիմ էր տուեալ վասն շնութեան սուրբ
եկեղեցւոյս. Տէր Մատաւճ իւր Թագաւորութեանն հաստա-
տուն պահեսցէ և էլէ Թաղին հին և նոր ննջեցելոցն հան-
դիստ և արքայութիւն պարզեցցէ և արդ մեք Թախթլիզե-
ցիքս:

Պի ներքոյ տառադանին:

Սուրբ աւաղանս յիշատակ է հանդուցեալ Սանա-
թին, քարեխօսեցէք վասն իմ անուան տէր Յօհաննէս և իւր
կողակցին Պի Բերիստոս Սուլթան Կուլեանց Թվին ռճճ ին:

Իսկ վերջին աւեր սորոտ, որպէս պատմեն ծերունիք,
եղև Պի ձեռն Կատիր շահի, զի սրամտեալ նորա Պի վերայ
բնակչաց դաղթեալ զամենեւեան յԱզուռ անուանեալ տեղին,
ուրանօր կառոյց զնոր քաղաք. բայց օգ նորա գալով դաժան,
երկիրն անդաւակ և լի զանազան Թուռալի զեռնօք, վասն որոյ
մեծ մասն Պի նոցանէ մեռան և պակասեցան: Յետ որոյ զինի

Մահաւան շահ *Կատիրայ, 'ի ձեռն տեղական իշխանութեան
վերափոխեցան 'ի լեռան Զիւթ, և ապա սնախ 'ի 1820 ամի
վերափոխեցան դարձեալ յստացին ընտկտ թիւնս ի բնանց
աստ 'ի Եւմակի:

Երեսն:

Եւմակի մեծի բողոքի 'ի հիստորիայն Լաւոս գե-
տայն, յարեւր հարաւս Եւմակի 'ի ստորաւս փոքրիկ բլրայ
'ի վերին ծայր լայնաւարած դաշակ, ծանր է օդն տեղայն
և դաժան և լի զանազան թունայն գեւեղք, 'ի հետեւ
ունենի պաշտմ' ջուրս սպիւս նշմարին 'ի բազմութենէ ա-
ւերակայ քաղաքայ, իսկ այժմ' ըստ մեծի մասին անջրդի,
որ կոտորարին միմայն քահարաւք. որոց անասունքն ու
կաւ կրեն զճարաւ: Եւթմ' են անդ վրանարնակ Մահմա-
կանք, զի մասն արգիւնտերս մախց յօժարին մեաւ, ասիւով
ամենայն մշտապէս պատահանց, ասեակք բաղարին արդէն
հաղիս նշմարին, ըստ որում ըստ մեծի մասին հաստաւեալ
կան ընդ երկրիս թուի թի 'ի ստակտ թենէ ջերան 'ի գը-
ժընդակտ թենէ օդայ և 'ի սպիտակ թենէ ջուրց: Զսուրս
Եւթմայ սղոյ Խաբանայ Խաղրոց արքայի հարկադրեալ
բարձրացան 'ի ստորաւս Կովկասու լեռին և 'ի նմին պատուական
և ծաղկաղարդ տեղեւք կառուցին զքաղաքն Եւմակի: Եւ-
դոս թուին ասեակ: Գուցի սա իցի հին քաղաքն Երեսն
հրաշակեալեալ 'ի Ստակայ կամ' Եւմակայ, յորոց և ստա-
ցեալ զանուն Երեսն, որ համարի 'ի մի և նոյն թարգ-
մանութիւն Լաւոսն բաւի: ըստ որում որպէս Լաւոն 'ի Հայ
լեզու նշանակէ զքաղաք, նոյնպէս և Երեսն 'ի լեզուս Պարսկ
և Մարաց նշանակէ որպէս գաւիւծ և զասամ' նոյնպէս և
զեւթն, ուրմն մեթթի Հայոց և Պարսկց կցեով զբաւն
աւան ընդ բաղք բաւին Հայք ասացին Լաւաւան և Պար-
սիկք Երեսան, 'ի մի և 'ի նոյն միտս վերածելով: բոլոր
զնախական ստուգտ թիւն իրացն թուում դատաստանի հմաւ
հնազանդ:

ՊԻԷՏԻՄՈՆ, ոչ ոչի՛ մտի՛ Ղ ԵՂԵՂԵԱՅ՝

Օ որմէ՛ դրէ Հաճի՛ Չարապին, է բլուր լայնանկատ
որոյ գաղաթն բարձրացեալ է յօգս, հեռի՛ ի Եամնիւայ
կէս մըմառ յարեմատս հիւսիսոյ, աւանոր շինեալ կան ապա-
րանք և պալատք, օրդէս թախ արքայից Լըտանից, իսկ բառ
Պարս'ց պատմութեան ի Երուանայ շահից, շրջապատեալ
ամուր օրարարք և հզօր աշտարակք։ Լաւձին պալատ շա-
հին կամ իշխանին անկանի յարեւելս կոյս ի սարաւաւձ բեր-
դին, կերտեալ ի արքաաւաշ քարանցիս որ Գոյ և եկեղեցի, որոյ
նկարն գեւ ևս նշմարի, բայց բոտ մեծի մասին խորխալեալ
և տեւալ։ Օ աւաճեաւ մեծաշէն պարսպին է ձոր անհնա-
րին խորս թեամբ, յորս մ' են դժուարամտաշէն խառչք, ան-
ձաք, սարսուրք և առապարք, ի սաստատ նոյն ձորոյ յարե-
ւելից կողմանէ գոյ լայնարձակ փաղարէ պոյ ծայրն ի ներ-
քուստ անտի հասանէ, ի կատար լերին, թախ թէ ջրդոյ
կամ ջրկեր ճանապարհ ի գէպս պաշարման ի թշնամեաց։

Ի վեր քան զաւաճին պալատ են խիտ աւերակք
տանց, շրջապատն օրոց կրկնակի պարսպաւ ամրապնդեալ, նոյն-
պէս ի վեր քան զայս աւերակ գոյ փարթիկ բլուր՝ աւանոր
երեւին կոխած աւ քարանձաք կառաւցեալ ապարան, ամրապնդեալ
վերտալն պատնէջօր և աշտարակք, արդէն աւերակ, բայց գեւ
ևս երեւին հարկաւար նկառք սենեկաց բալթն կամարայարի։

Յարեմատս կոյս ի վերնաբերդի գոյ շինեալ լայնա-
տարած խոր ջրելիք, աւերվեր օրոյ անգն զբառանաց։

Օ տնապան դատակարգութիւնք հայախաղ բերդին բա-
ժանի յերթս, ի ներքնաբերդ, ի մեջնաբերդ և ի վերնա-
բերդ։ Հնարաւոր ճարտարապետութեամբ շինաւաճքն նորա
յայտնի ապացուցանեն զանաւորի վստի։ հաւ պոյր բլրոյ յա-
րեւելս կոյս անկանի միւս ևս լայնանկատ բլուր, օրոյ գաղաթն
հաւատար է ամրոյն։ Ի սաստատ երկուց բլրոյ սեղմեալ
կան ի մերձակայ քարանց տր յօրինեն զնեղուց կամ դիւրճ,
որ ի գէպ ժամանակի ջրապարիակ պատուարաւ կաշեալ են
զաւաճս ջուրց ի վերուստ իջելոյ, սրալ և ծովացուցեալ
գլխախալայն կողմն բերդին։ Լրժանահաւատ ծերունիք պատ-
մեն ցոյսօր ժամանակի թէ իշխան ան հսկայազօր բնակէր ի

ամեն բերդի, ինքն և քոյր իւր • բազմացս յարեան 'ի վերայ նորա թագաւ որք Պարսից, բայց փնտսել կորացին և ոչինչ • Բայտ որու մ' այլն այն սրայէս զոչ քաւած երկաթադատ զբարահիւք անհնարին զօրութեամբ յարձակէր 'ի բանական նոցա առաւթուր կոխելով, սրոյ ճարակ առնէր զգինահացս իւր և յաղթանակաւ վերադառնայր 'ի պալատ իւր • յանհնարինս մտեալ շահին և զօրականաց իւրոց չկարէին գտանել զերս իրաց, հոսի յետոյ կոչէ զամն յառաջաւորաց 'ի Սէյտարաւ և հարցանէ 'ի նմանէ զկարհուրդ, այլն ոչն խառանայ ինքն վճարել զպատկարացն մահտամբ բերգակայի, առաի միս անգամ յարգարել պատկերողին՝ հայկացն անպարսկի ուղղէ վնետ իւր բնդ աջամէջս ակոյրիանին և թաւալէ զնա 'ի գետին • ապա արքային համարձակ մտեալ 'ի բերդն զբաւէ զնա և վարձահատոյց եղեալ առն հայկացնայ, ճնարհէ նմա զլայնարձակ կալուած • որոյ սերունդք գեւս ևս վայելին զնոյն կալուած 'ի զիւզն Սէյտարի •

Բաթա-

Յետ տեսանելոյ իմ գբաղարն Շամսիի և զբնակայր նորին, լին 'ի ծովահայկաց քաղաքն Բաղտ, որ շինեալ կայ 'ի գեղեցիկ նաւահանգստի յեզր Աստղիտիան ծովուն 'ի գառ 'ի վայր անդ ոջ, շրջապատեալ կրկնակի ամուր պարպոք՝ մեծամեծ աշտարակք և խոր խրամաւոր, բոլորն 'ի կոխածութարանց, 'ի ճակատ գրան առաջն պարպոյն քանդակեալ կայ ցլազլախ նշան, զսմէ տեսն կերտեալ յՔէքսանդրէ մեծն, 'ի պատիւ ցլազլախ երկվարի իւրոյ • ոգն ջերմ և, բայց առաջարար, և ջուրն բարեհամ, զոր հանեն 'ի ջրհորոց • երկինն արգասանդ, որպէս պատմեն՝ միոյն տայ գլխուն, լինի առատ ցորենն, դարի, բրինձ, բամբակ, քրքում, և մեղրապոպ, Բնակիչք են Պարսիկք, ընդ որս և Հայք տեղի քան զհարկւր յիսուն տունս, պարպոյն 'ի վաճառականս թիւնս • Ենա թիւնք ասոց 'ի նմին բերդի արեղ են և խրժին, պողտայրն անուղիղ և անձուկ, Խոյ տունք քաղաքին՝ որ արապոյ բերդին են հայկապ և գեղեցիկ, պարպայրն ապագիւծ և կարգաւ որեւալ ձեւով, ըստ մեծի մասին երկյարկեայ,

Դի Հին քաղաքի անուանի է յայժ պալատ բերդակալի նորին, խալիլ Ուլլահի, հրաշակերտեալ Արարացի Նորասրտպետ թեմամբ, բաղեացեալ ՚ի բաղնաւոր սենեկաց և առանձին միկեթաւ, յետ նորա բարգն բարձրաբերձ ՚ի բերդառիջի, որ հայել ՚ի ծախ կոյտ, շինութիւնն Հին և յայժ ամաւր ՚ի կողմն հարաւոյ դոյ Վիւֆի գիւր՝ բաղնաց անձանօթ. առանդութեամբ ասի շինեալ նախ քան զերկաւ հաղար ամն, թաւի թէ՛ ՚ի գլախ սորա դնէին զճարգ կամ վառէին զհաւր յաւարտ ալէկածութեանց, որպէս զի վտանգեալ կամ մոլորեալ նաք՝ այստ նշանաւ վաւթացեալ ապահովացին յայս նաւահանգիստ, իստ որում նաւահանգիստս այս յերկից կողմանց չըջաւտանալ կայ աղիտակալ բլրօք, առտի և ազատ ՚ի զանազան ֆետակար հազմոց, Յեզր նաւահանգստի գոյ գաւթ տախտակամաճ, որանօր չափեն զտեղատաւութիւն և զմակրնթացութիւն ծախսն և զհետեանացն յայաննն՝ ուր հարկն է:

Արծիք է հասարակաց թէ՛ ծախն Աստղիական բարձրացեալ է բաւականին, և անցեալ զանցեալ առաւել քան զերբ առաջին սահման, որոյ ապացոյց յառաջ բերեն զբաւում շինութիւնս, որք արդէն կան ընդ ներքոյ ջուրց ծախսն, և երեկն տեւրակք շուկայից, Արտաւն—սարայից և այլոց:

Երկրն Արսից մատակարարէ որոշա զգանաղան բարութիւնս, այն է զձիւթապտաղ, զթաւրինջ, զլիւնն, զբազուկ, զթայխաւիս, և զայլս բազումս:

Ի կողմն հարաւոյ տնկոյն է ուխտատեղի տաճկաց, որանօր յաճախեն և Հայք, և առանդութեամբ հաստատեն գոլ զերեզման նահատակի միայ՝ յայգէ Հայոց:

Արսիկք զամրոցս զայս անաւաննն Քաղբիւ, այն է քամահար, ՚ի յաճախակի յարուցեալ հազմոց. բայց թաւի թէ՛ սա իցէ խակական Քաղբուան, մինն ՚ի նահանգաց Փայտակարանս, ըստ զրեւոյ Ստիսի Քարենացոյ և սառգաբանի բաղնեաց աւան, և զուցէ տաւալ է զանուն ՚ի նախընթաց ինքնարտաղ հրոյն, և քամաց նոցին, որում ՚ի հնամեն Արսիկք և այժմ՝ եկք ՚ի Հոգիաց ձօնեն զպաշտօն, կամ գուցէ ՚ի գործոյն տաւալ կաշեկն Քաղնեաց—Անն, այն է աւան նախկեալ բաղնեաց:

’ի լինին իմ ’ի ամին քաղաքի, դառնէր պարտագին ամն, որ համարձակ քարայէր զԲախտատ, և զկեանս իւր անցազանէր խոտամբեր ձգնութեամբ, և զՎարսիկս բնակեալս ’ի ամին քաղաքի անաչատ յանդիմանէր, ուստի բարկացեալ բնակչաց վաբեցին զնա ’ի քաղաքէն:

Հրաբոռըն Քաղաք:

Հեռի է ’ի քաղաքէն Քաղաքայ գէղ ’ի կողմն հիւսիսայ երկաւ միջնաւ ’ի հարժափայր տեղաջ: Եջմազաան կարէ լինիլ կէս փարտախ, և ’ի կեդրոնի աշիր տարածութեան սենեակիք հրապաշտից ամրացեալ կրաշէն պարսպաւ քառիմբ նման պարսպաց և սենեկաց վանօրէից Հայոց, ’ի միտմանն սահմանեալ կոյ սեղանաձև տափձան, յորս դառուօրին մանր կուռք տակեղէնք և արծաթեղէնք, ասբնիմեր որոց ’ի վերայ որման կարդաւորեալ ծակալք, յորայ անբեղհատ երանէ ծծմբային օգր, ուր ’ի մերձիկ հրոյ վառեալ բարբաթի և ’ի խոխի աշնացիկ ծակաւոց կամ ’ի շաշափելն ձեռամբ վերտափն շիջանի:

’ի վերին ծայր նոյն խոկ տան ’ի ծխնելու զի անշէջ մնայ նախրտան հաւին, աւար ձոնին զերկրպագութիւն:

’ի մէջ պարսպի սորա շինեալ կայ հոյակապ զանգաղտաւն ’ի վերայ չարից սեանց, ’ի վերայ որոյ են ծխնելայրք, ուստի անգագար երանեն ծծմբային օգր, ուր ’ի հանգիստաւ աւարս հոսք հարեալ բարբաթեն սրով և զգիշերն փոխեն տրտեսաւար տխր: Այնպէս յանկիւնս պարսպաց ’ի քաւրգոս նորին և ’ի խրճիթօ քրմաց յօրինեալ կան նոյնպիսի խաւարք, յորոց հանապազ արտաշնէ ծծմբային գոլորշիք, և ’ի հարկաւորեալ դէպս հոսք հարեալ վառեն, և երբ կամին շիջողցանեն կամ թաղան աշնալէս:

Արտաքայ պարսպի մի հինին ’ի լայնածոց վերտալի շարահան շառաշէ ստակոյի հոսք, ուր արկեալ զգի մեռելոց իւրեանց լաւանեն ’ի փոշի, ըստ ստիքութեան հայրենական կրօնից իւրեանց: Սերձ որոյ դոյ օգտոյի խոր ջրհոր ’ի վերայ որոյ արկանեն զձորձ ինչ քանի մե վայրկեան, և ապա հոսք արկեալ ’ի նմա զօրէն շանթաւար թնդանթի շառաշէ

մամբ գլորէ զվայրն և դադարի:

ԴԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ՏՐՃԱԳ:

Վրմապեան առեալ 'ի ձեռին զտառսն ծովային կենդանոյ, երկոյ հնչէ անախարժ ձայնիւ, և մինչ չև աւարտեալ զհնչումն՝ այլք 'ի միաբանից եղևոյ զհուր և զխունի 'ի խրն կանոցի մատուցանեն նմա, և նա առեալ 'ի ձեռին որպէս զննկանոցն նայեպէս և զհուր մի, որ բազմեալ կայ 'ի վերայ զանդակի, շրջէ զգլխով այլոց պատկերաց, լի առնելով զտունն անաշտա ծխովք. ապա ամենեքեան միաբան 'ի միտմանն պար առեալ երգեն բամբաւորք և ծածկայիւք: Դամառնակ պաշտամանն ձգի իչ առեալ քան զբառ որդ ժամ մի, և 'ի վախճան երգոցն նայն Վրմապեան շրջէ զննկանոցն ընդ օդս և դադարի: Յետ որոյ ամենեքեան 'ի միտման կցեն զձեռս իւրեանց և ասեն թիւ դարձում, և սպա չուացեալ զամենայն կուս իւրեանց 'ի ջուր, և գնայն ջուր զգառ թեմաի բաժանեալ ընդն և շիկն զերեսս և զգլխս, յետ որոյ բաժանեալ զմտառնս վանաշարի ամենայն հանդիսականաց՝ ժողովելով զգրամն:

'Ի ձալածս պատկերաց առաջն որոց նախնեք զպաշտոն, առաջնն է զուստակի խմորհեալ 'ի ծռնիս, ըստ բաշտարութեան նայն խի Վրմին է ահր երկնից և Հայր ամենայն աստուծոց, և ձեռն իւր խմորհեալ յերկիր կամբ բառնալ զհող առ 'ի գործել զմարդ: Երկրորդն՝ Բառաւաշխարհի և պահապան ամենայն գործոց հօրն: Երրորդ պատկերն սեպոյն՝ աստուած դժոխոց, և պաածօլ ամենայն յանցաւորաց, և այն ըստ հրամանի և ըստ նշանակութեան աստուածահօրն:

Չորրորդ պատկեր նստեալ 'ի վերայ զանդակի և է նախահայր ամենայն մարդկութեան, որ կցեալ զձեռն 'ի ձեռ, վարակի 'ի խորին արամութիւն, յաղաքս արաքսիւղ զնիքն 'ի փառաց, և զանգահաւն նշանակի թէ՛ պատուիրանադանցութիւն նորա հօշակեցաւ յաշխարհ ամենայն:

Հինգերորդն պատկեր նախամօր՝ առնելով զգլխով զկտարաց հովանի, որպէս զի ցացցէ թէ՛ զկէս փառաց իւրոյ՝

զոր ունէր կորոյս :

Ալիցերորդն՝ պատիկեր հրեշտակապետի, 'ի յուս իւր
ունելով զառաւանակալ թեռն, նստեալ 'ի վերայ զանդակի,
առ 'ի հասուցանել զամենայն ներդարձութիւնս մարդկանց՝
առ աստուածահայրն :

Եւ թեմերորդն՝ հրեշտակ անթեռն, որ շրջէ միայն 'ի
վերայ աշխարհի :

Ալթերորդն՝ պատիկեր ալիանդակ, ծառայ դժոխաց,
հոգի չարութեան և ապստամբեալ արարած. ուստի և մեր-
ժեալ և հալածեալ. բաց յայտցանէ գոն այլ ևս պատեանք
ծովային կենդանեաց, և քարինք հեղեղատի դատակարգեալք
անդանօր, որպէս թէ պատուարարձք նոցին :

Հարցի ցնտա թէ՛ ընդէ՛ր պաշտօն տանիք սնտի տա-
րերաց, որք չեն աստուածք, այլ չնչին արարածք, առ որ պա-
տախտանեաց թէ՛ ս գիտեմք մեք, զոյ էակ աներեւոյթ, բոց
'ի մէջն անտեսանելի, ուստի 'ի պատիւ նորա կանգնեմք ըզ-
պատկերս, որոց և նուիրելք զպաշտօն, որպէս և ձեր է սո-
վորութիւնս : Օհարն պատուելք որդարե, վասն զի կայսն
է Լստուծոյ անտեսի, ըստ որում՝ Սոփեսի, Լքրահամու և
այլոց երեւցաւ նա միշտ բոցով և հրով, և տեսիլ նորա կի-
զանօղ է, որպէս զհուր :

Խառար տգիտութեան կալեալ է զմիտս նոցա, վասն
որոյ հաստատ կան 'ի կարծիս իւրեանց, ուստի և մեկնեն որ-
պէս և կամին : Եւ բաւական համարեն 'ի փրկութիւն հոգ-
ւոց իւրեանց զբարբարոտական մահացողոյսն ցանկականի, զոր-
պիսի խտտութեանց զրեւն է գժուարին :

Եւ Բաբելոնացի :

Եւ ընդարձակ վայր 'ի հիւսիտախողմն Բագուայ նա-
հանգի հեռի 'ի նմանէ երկու միլնաւ, ուստի երանէ առատ
նաֆթ, և բաժանի յերիս տեսակս, 'ի սեաւ, 'ի կանանչ և
'ի սպիտակ : Եւ 'ի միւս՝ առուր կարեն ժողովել աւելի քան
զվեց հարիւր փութս : Գուրք նոցա խոր են աւելի քան զտասն
գրկաչափս, և յատակաց 'ի վերն արարեալ տախտակամաճ,

ստ ընթեր որոց մեծամեծ աւագանք, յորտ լնուն զառաջինն զպղատր նախթն, ուր պարզեալ զաի դիտովն, և անդուստ զմարտն ժողովեալ լնուն 'ի մեծ և 'ի հնաշէն շտեմարանն, և ապա առաքեն 'ի վաճառ 'ի զանազան տեղիս:

Արքայդեալ գուբքն ունին զյատուկ անուանտ, առեալ 'ի զանազան տեարց, ընդ որս և գուբն նուիրեալ 'ի Թագաւորաց Աշուանից յանուն սրբոյն Պարիգորիսի վանից, ընկալեալ է 'ի վերջնն ժամանակս զանուն Խաչիքայ Պաշի, սրբէն Խաչաքի Պաշի, Թէ և այժմ ոչ պատկանի նմին վանից, բայց չէ կորուսեալ զհին կոչումն:

Արեճ այսոցիկ գրոց երեկն աւերակք տանց, ընդ որս և եկեղեցոյ, և սրպէս պատմեն ծերունի Հայր և Պարսիք, Թէ էր ընտիրան վերակացու վարդապետի, ուր նըստեալ ժողովէր քեկամուստ վերոյիշատակեալ գրոյն:

Կոտայի ծով:

Եւսնատարած ծովս այս անկանի յարեւելս կոյս աշխարհին Աշուանից, Թէպէտ չունի զերեւելի հալորդութիւն ընդ այլոց ծովաց, բայց ընդունի յինքն զբաղում մեծամեծ գեաս, ընդ որս և զԱւրն և զԼճիլն: Ունի զզանազան անուանս ընկալեալ 'ի զանազան աղբաց, շուրջ զերեւաւ եղելոց, սրբ են Արիանք, Կաղպք, Թարգուք, Աշամք, Խաղերք, Սարուք, և այլք բաղումք. ուստի և կոչի Կոտայի ծով: Արշնաց ծով, Սարուկաց ծով, Աշնաց ծով և այլն:

Երկարութիւն ծովոյս է ութն հարիւր մղան, և լայնութիւնն չորս հարիւր:

Սովաւ միաւորին վաճառականութիւնք Աւազան դարայի, Սաշտայ, Վալանայ, Լանքեարանայ ընդ տէրութեան Սուսայ. գուցէ երբեմն 'ի ձեռն Կուր և Երասի գետոց ընդ Տփլիսայ և ընդ Հայաստանի:

Աշնաց քառան կամ Վարբանդ:

Յետ տեսանելոյ իմ զքաղաքն Բագու, զՀրաբուսն,

և զըջակայ վայրս նորին, ուղղեցի զգնացս իմ 'ի քաղաքն
'Ի արբանդ, ուր կացեալ զառուրս եսթն զննեցի բոա կարե-
լոյն զհնութիւնս նորին:

Ի սա հաշակաւոր և մեծաշէն պարիսպ կամ բերդ յեզր
Կասպիական ծովուն, սահմանադրուիս աշտարհին Միգանից
և Հանաց, զեանդեալ 'ի դառ 'ի վայր անդուջ: 'Ի հիւսի-
սային կողմանէ ունելով զվտրրիկ ձորակ, իսկ 'ի հարաւոյ զԱռ-
ախնեան դաշան, յարեմաից զքաղաքն Կովկասու, և յարե-
ւելից զտարածութիւն ծովուն:

Պարիսպ այսր բերդի կառուցեալ կայ մեծածախ շին-
ուածովք, հաստահիմն և լայնարձակ պատուարօք, և հզօր աշ-
տարակօք 'ի սրբաաաշ քարանց, սկեալ 'ի բարձանց անաթի
և դադարեալ 'ի ծովն Կասպից ուրանօր բնակին Հայք, Սահ-
մեսականք և Հրէայք:

Ըջապատն քաղաքիս է տան հազար քայլ, ունի եր-
կոտասան դուռն, ութսուն և ութն բուրդ. բարձրութիւն
պարսպին տան և հինգ կանգուն, լայնութիւն նորս վեց:
Իսկ 'ի յարեւելից յարեմաւս 17 դրկաչափ և լայնութիւնն
'ի հիւսիսոյ 'ի հարաւ հինգ հարիւր քայլ, 'ի վերին կողմն
քաղաքի զոյ ամուր միջնաբերդ՝ կրկին պարսպաւ ամրացեալ,
'ի միջն որոյ լայնածոյ ջրհոր, բայց յայտնան 'ի քաղաքամիջն
ձղեալ են 'ի հնամն 'ի հիւսիսոյ 'ի հարաւ զհաստահիմն պատ-
ուարս, որով և յերկս հաստածս բաժանեալ՝ 'ի վերնաբերդ,
'ի միջնաբերդ և 'ի ներքնաբերդ, մի քան զմի հրաշակերտ և
ամուր, բայց այժմ՝ քակեալ զայնտիկ պատուարն արարեալ
են հարթ և հաւասար 'ի միոյ ծայրէ ցմիւսն:

Պալատ կամ ապարան իշխանաց կայ 'ի վերնաբերդի,
հրաշակերտ և զարմանալի, ուստի համարձակ երկի որպէս
տարածութիւն ծովոյն, նոյնոյէս և դաշան Սաանեան, և Քեա-
ֆուր անուանեալ հիւսիսային դուռն:

Քառորդ ժամ մի կացեալ 'ի ծայր աշտարակին, նը-
կարեցի առաջն աչաց իմաց զսակալն չարչարանս մեծին Վրի-
գորիսի, որ 'ի նմին դաշտի, և թուէր թէ՛ սուրբն Վրիգու-
րիս կաշկանդեալ 'ի ձորից ձիոյն, գեանաքարշ լինէր, և վար-
դագեղ արիւն նօրա ուղիօրէն հոսէր 'ի սրբազան դիմաց, և
սպողանէր զերկիր:

Այս ևս սիրտ անաղորոյն չկարէր ողբալ զսոսկալի մահ սառն երանեւոյ, որոյ կաթիլ արեան բուռացանէ ըզպատաւս Աստուածապաշտութեան:

Այդանոր դարաւոր մտացո դարձեալ կալաւ առաջն աչաց զտեւեալի շրջան անցեալ ժամանակաց, յարում նոր զարալ ճեմէին 'ի վերայ ոյսոցիկ պարտաւոր թագաւորը Առաւանից, վիշկէր սերտ իմ, զի ինքեանք ոչ էին, բայց տեղիք նոցա երեւին գեաւս, և այս 'ի զախութիւն սրախ, համբարեցի զքարնս և իջեալ յամբոցէն մտի 'ի հոյակապ աշխարհն Տաճկաց, կառուցեալ 'ի վերայ քառասնից վայելչակերտ սեանց, 'ի բարձրաւանդակ տեղաջ, 'ի լայնարձակ պտըտալի:

Դարձեալ նորագեցան վերք սրտիս, երբ տեսի 'ի կաթուղիկոտարանի սանն Ալուանից՝ սղոթեն Սահմետառներ, և 'ի սեղանիսւր Քրիստոս պատարագէր, տեսանի օրինաց նոցա գիր:

'Ի ներքին կողմն ամբոյնս առ ամեն ծովու է հաղաքն պարիսպ կառուցեալ 'ի մեծէն Պարսոսէ, 'ի մասնեւ իւր 'ի Վարրանդ 'ի թափն իրիկէ 1722 շրջապատն սրոյ խոր խրամատ և երկու մեծամեծ ջրհորք, Կացարան յիշեալ կայտեր ցարդ ևս պահպանի զգալութեամբ:

'Ի ճակատ հարաւային դրան Պարսպի բերդիս 'ի վերայ միաստան քարի քանդակեալ կայ առ իւր մեծ հի, 'ի ներքոյ որոյ գրի արձանագիր ինձ անվերձանելի:

Օպարիսպս զայս 'ի տեղիս տեղն նորագեալ են թագաւորը Պարսից, բայց քարնք խեղեկաց չհամեմատին առաջնոց մեծամեծ վիմայ:

'Ի շրջապատի բերդիս ըն են գերեզմանք Տաճկաց և Արարացոց, որպէս ցուցանեն տաղանդիք նոցին, բոտ մեծի մասին զարդարեալք մահարձաճաւ, 'ի միջի որոց են բանի մի ահագին քարնք Վախաք անտանեալք, երկարութիւն տապանախմանց իւրաքանչիւրոց տան և երկու թիւղ, զորպիսութեանց որոց բացառէ պատմութիւնն Պարսից՝ Վաքէանդ Վաճայ անտանեալ, թափ լծէ՝ ողբս են չերկնք արքայից Առաւանից կամ Հանաց, սրբ հետ զՀետէ նստան 'ի Վարրանդ ցաւսւրս Արարացոց:

Ստան Հիննադրի բերդիս հաւատի չե՛ք տեղեկութիւն,
 ուստի պատմարանը անկեալ 'ի զանազան կարծիս յառաջ բե-
 բեն զայլ և այլ անձինս, ոմանք տան մեծին Լ'դէրսանդրի, այլք
 Խոսրովն Կուշերվան կոչեցելոյ, և բազումք Լ'միրսից Լ'րա-
 բացաց կամ Հանաց. բայց 'ի « Դարբանդ Կամայի » գրե-
 լստ այսմ. թէ, Խաքան արքայ Խաղրաց զու պատերազ-
 մաւ 'ի նեղ արկանէ զարքայն Պարսից զԿուպատ (Կուատ)
 և նա գտեալ զհնար ազատութեան ինդրէ զգուստն Խա-
 քանայ Լ'բքայի 'ի կնութիւն. Խաքան յոժարի փեսայացու-
 ցանէ, որ և փեսայացուցանէ, և այնուհետեւ վախճան առ-
 նու հանապազօրեայ մարան. Յետ ոչ սակաւ առաջ Կուատ
 ինդրէ 'ի Խաքանայ որոշել զսահմանադրուի տեղի 'ի մէջ
 երկուց տէրութեանց, որոշէն զի կիբեացի այն յաւիտեանական
 գաղամբք 'ի նշան մշտնջենաւոր բարեկամութեան. Խաքան
 բարեհաճեալ նշանակի զհաշտկաւոր բերդն Դարբանդայ ըզ-
 կառուցեալն 'ի մեծէն Լ'դէքսանդրէ, Կուպատ ուրխացեալ ընդ
 այն հրամայէ իշխանաց իւրոց բաժնալ զպատրաստութիւն շե-
 նութեան կամ նորոգութեան և գնալ 'ի նշանակեալ տեղին,
 հուպ 'ի բերդն Դարբանտ. և հասեալ իշխանաց և գործա-
 ւորաց յլնթացս եօթն ամսոյ շինեն սոէ և յայտնեն արքա-
 յին Կուատայ, և զբերդն զայն անուանեն Բաթու-Լ'պլապ,
 այսինքն դուռն գրանց, Կուատ իսկայն առաքէ զմեծ բազ-
 մութիւն ժողովոցոց Պարսից առ 'ի բնակել 'ի նմին բերդի,
 և ապա ինքն առեալ զորդին իւր զմեծն Խոսրով և գայ 'ի
 Դարբանդ. Օրդին իւր զԽոսրով մեծաւ բազմութեամբ թո-
 զու 'ի նմին բերդի, իսկ զգուստր արքային Խաքանայ առա-
 քէ առ հայր իւր սուանց եղծանելոյ զկուսութիւն նորին, եր-
 կրնելով միանգամայն յապագայ վտանգէ, զի մի որդիք զբս-
 տերն Խաքանայ զօրացեալք մայրենի իրաւամբք գրուեցեն
 զթագաւորութիւնն Պարսից, Կուատ յետ բարեկարգելոյ զա-
 մենայն զգործս իւր և յետ առաքելոյ զգուստն Խաքանայ
 գառնայ 'ի քաղաք իւր 'ի Ստայի. իսկ գուստր Խաքանայ
 ժամանէ առ հայրն յայտնելով նմա զխորամանկութիւնն ար-
 քային Պարսից, ընդ այս պատահումն զայրանայ Խաքան և
 կամի առնուլ զմիջեւ անարգութեան 'ի Կուատայ, բայց յող-
 Թահարեալ 'ի Կուշերվանայ յամենայն դէպս դառնայ ձեռն

ունայն. ապա Վուշեփան ըստ կամաց հօր խրոյ որպէս գրէ պատմին շինէ զերեք հարիւր վաթսուն քաղաքս, 'ի թիւս որոց են Սամանաւր, որ այժմ թաթիս, Ինճին արդէն տեւրակ, և հեռի 'ի թաթիսուէ երեք մղոնաւ, Վաշիփան, Լհրան, Քաղաղ, Սուրսութ. (ուր բնակեցան երբեմն գաղթական Լինցիւր). մեծ և վոքր Սաճաւ, հեռի 'ի Սոգդոկայ հարիւր վերտաիւ ուր այժմ բնակին Հայք գաղթեալք 'ի Վարբանդայ ։

Թէպէտ 'ի սոյն պատմութենէն հիմնադիր այսր բերդի երեւի մեծն Լինցսանդը, և երկրորդ կառուցանող նորին արքայն Պարսից Սուտա, բայց թուի թէ՛ մեծն Լինցսարդը չունէր զմիջոց կամ զժամանակ շինելոյ զայս օրինակ մեծաշէն բերդ, որ հարկաւ կարօտ էր բազում աշխատանաց, բազում ժամանակաց և յոյժ ծախուց. նոյնպէս վասն Սուտայ և Խոսրովու շէրեկն յանուանէ 'ի զերս մեր, սակայն վասն Լինցիւրտի ականատեսն Լինցիւ գրէ « շինեաց մօտ 'ի դուռն Լինցսաց զպահակ Հոնաց բազում աշխատանօք և բազում ծախիւր զբերդ մի մեծ և հզօր, և առ սովաւ կանգնեաց զբազում աւանս 'ի բնակութիւն մարդկանս « Սահակ » անէ, որ է տեղի պահպանութեան յերեսաց Հոնաց, և արդարեւ ընդ մէջ սահմանաց Հոնաց և Լիւանից անկանի այս հզօր պարիսպ սկսեալ 'ի բերդէն Վարբանդայ ցրտաշն Լիւանից, որպէս պատմեն ականատեսք, թէպէտ 'ի տեղիս տեղիս որդէն տեւրակ, և 'ի գլուխ այնր միակարգ պարսպի մարտից գազաւոր կացարան զօրաց, Լա սովաւ 'ի կողմն Լիւանից լինի խիտ առ խիտ աւերակք տանց և շինից, յորոց ոմանք դեռ ևս կան և մնան, Հաւանական թուի թէ՛ արքայն Լինցիւրտ կառոյց զպահակս զայս ընդդէմ բուռն յարձակմանց Հոնաց, ոստի ասի Վարբանդայն կապան ճորոց. ըստ որում Գար նշանակէ որպէս զգուռն նոյնպէս և զձոր, և Բանդ, զկապանս, վասն որոյ միով բանիւ Վարբանդ կարէ նշանակել և յորոց կապան, գուցէ առեալ զանուն յամրութենէ ասի Վանդ—Վանդ. այսինքն երկաթանման ամուր դուռն, և վասն Լինցսանդրի տեղն, գուցէ 'ի նմին տեղւոյ հիմնարկեալ իցէ նա զնորբիկ բերդ, յառօրեայ պահպանութիւն զօրաց իւրոց (որպէս արար մեծն Պետրոս 'ի մտանելն իւր 'ի Վարբանդ) :

և վասն մեծութեան անուան նորա զբոլոր զործն նմա նուիրեալ : առնն բերդ մեծին Լիւքսանդրի : Յետ որոյ բաղամբ 'ի Թագաւորաց Հնոաց, Պարսից, Բարաքաց և Լիւանից վերանորոգեցին զսա 'ի զանազան ժամանակս, և դուցէ 'ի զանազան նորոգողաց ընկալաւ զգանազան անուանս, վասն որոյ պատմիւք շխթութեամբ և ոչ միօրինակ գրենս :

Իւրգաքաղաքս այս ոչ սակաւ տարաւ զանաանելի վիշտս 'ի Հնոաց, 'ի Պարսից և Բարաքաց : Բաւ գրելոյ Ղարբանդ նամոյի՝ Սաւատ և Խաքան զմիմեանս Հալաճելով առնէին զՏեղմունտ արեանց նոյնպէս Լիւքսոս և Պերոզ, ստեղծել պատերազմաւ մարտ եղեալ կռուին անդադար : Եւ ընկան յաղթող դուեալ բոլորովին նաւաճէ : Բայց այսու ամենայնեւ ոչ երբեք յիստ կացաւ 'ի պատերազմելոյ ընդ Բլանս և ընդ Հոնս ցժամանակս ծագման Բարաքաց, ապա 'ի զօրանալ Սահմեաի առաքի զզօրս իւր 'ի Ղարբանդ, ուր զառաջնին ասպատակ սփռեալ աւար Հարկանեն և վերադառնան 'ի Ղամասիս, Բայց Սահմեա զՂարբանդ դնելով դուռն ամենայն քաղաքաց, հրամայէ զօրաց իւրոց վերստին դառնալ և առնել զնա ստելով իշխողաց Ղարբանդայ անհրաժեշտ հպատակին ամենայն Բորպատակոնք, ուստի Խպրահիմ և Սալման Թանձր բանախօք վերադառնան 'ի Ղարբանդ և յետ տարածանելոյ զօրէնս Սահմեաի որպէս 'ի Պարոս նոյնպէս 'ի Ղարբանդ, մարտ եղեալ անդադար պատերազմին ընդ Խաքանոյ, սակայն պարտաստեալ 'ի նմանէ դառնան 'ի Ղամասիս, յետ սոցա Սաւաւ Հագարացի քառասուն հազար զօրօք վերադառնայ և պաշարէ զԵրզն 'ի սուր թուսերի մաշելով զզօրս Հնոաց, կորցէ 'ի ձեռաց նոցա զոնոսիկ ամրոցն, բայց դեռ ոչ վայելեալ զխտրթամ աւար իւր, չըջապատի դարձեալ 'ի Խաղբաց և ոչլոց ամէհի լեռնականաց, ուրանօր լինին և անբաւ արեանց հեղմոնք, և եթէ ոչ հառանկը ասէ յօգնութիւն 'ի Թիկունս Լիւպիւտայն Հագարացի՝ իողաւ կորնչէին Սաւան զօրապետն և ամենայն զօր իւր, Սիւրջնա այս զօրապետ խոհիմ կառավարութեամբ կնքէ զվաղձան մարտին և երկի յաղթող, ուրում աջակից գտան առաւել հանձարեղ կառավարութեամբ նոր բերդակալն Լիւթումուսին, և առ 'ի սերմանել զլաւ-

տե՛նական խողաղութիւն սկսան տարածանել 'ի հովիտս Կով-
կասու զկրօնս Մահմետի և լինի միանգամայն հիմնադիր նոյն
կրօնի 'ի լեռնային ազգս Խաղբաց և այլոց, յիս որոյ հիմնէ
դ Մղկիթս և զաղօթարանս, յորմէ սկիզբն առնու կրօնն Մահ-
մետի տարածանիլ 'ի Կովկաս:

Եւսա Սուրբան Հաղարացի դնէ զԹեթև հարկ 'ի վե-
րոյ բնակչաց առ 'ի ճնշել զնոսա ընդ լծով ծառայութեան.
լեռնականը զառաջնին անհնազանդ գտնալ ընդ լմանաւն և միա-
բան յարձակեալ 'ի Վարբանդ առնեն զմեծ կոտորուածս 'ի
ժամանակս Բարձախարին, այս յանդուգն խռովութիւնն ոչ
ունէր ասէ վերջանալ 'ի միջոյ, և Թէ Լազիս տաթիկան չկա-
ռուցանէր 'ի շրջակայս Վարբանդայ զանառիկ բերդօրայս և
ոչ բազմացուցանէր զԹիւ կարգաւորեալ զօրաց, որովք և ամէ
'ի հնազանդութիւն զապստամբեալ բնակիչս և յաւելու 'ի
նոսա զքաղաքական բարեկարգութիւն:

Վարբանդ երկար կարէր վայելել ասէ զայս մարգա-
վայել շնորհ, և Թէ բնտանի Թշնամութիւն և հարստահարու-
թիւն Հարսն Ուաշիս, Հաղարացի բերդակալն վերստին չյա-
րուցանէր զապստամբութիւն, զաղմուկ և վտախութիւն, Բայց
որպէս յառաջն եցոյց զսիրտ անազօրոյն զապստամբութիւն
և զերկապաւնութիւն 'ի ժողովուրդս յընթացս խրոյ իշխա-
նութեան, նմանապէս ընդ հակառակն եցոյց 'ի քարձրանալն
'ի դահ Լմիրապետութեան զմեծ մարգապետութիւն և զօ-
ղուտ, վասն զի 'ի մաքրել զխիղճ իւր հրամայէ նորոգել զբեր-
դըն Վարբանդայ, ամէլ անդ գյուղահօս վտակ, և զայլ
մարդավայել և գեղապատշաճ քաղաքաւարութիւնս. զայս օ-
րինակ ազգաշահ գործս սորտ անեսալ լեռնականաց զվճանեն
'ի կրից և մնան 'ի խողաղութեան յընթացս երեք հարիւր քսան
տմաց, 'ի վերջոյ անխահեմ գործակալութիւնը Լմիրայիցն Բ-
րաբացոյց և անօրինակ բռնութիւնը և շահաւորութիւնը տե-
ղի ետուն բնակչացն վերստին նշխահել զնոսա և լինել ինք-
նազլութիւն, կացուցանելով զառանձին իշխանութիւն, յորոց ա-
ռաջնն լինի Դամիսալ. և այնպէս ասէ հեա զհետէ տիրեցին
երբեմն Հոնք, երբեմն Պարսիկք և երբեմն () ամանցիք, մին-
չև ցհջօր տէրութիւնն Ուստաց, որ ըստ Վանիկեան վիմի
փշրեաց և մանրեաց զամենեւին և ինքն մեծացեալ ելից զվայ-

ընն ամենայն:

Լրդէն քարինք ամրոցիս մաքառեալք ընդ հարուստ ժամանակաց և անցեալք 'ի դարուց 'ի դարս պատմեն զվէպս անցեալ թագաւորաց և քարոզեն զունայնութիւնս սնտի փառաց և պատուոյ աշխարհի, ապացոյց որոյ մատափր ցուցանեն զփեմանալութեամբ թագաւորս, զպերճապատիւ իշխանս, զփարթաւ փաճնաւիանս և զհամախմբեալ ժողովուրդս, որք իրքե զծաղիկ 'ի վեր երեւցանեղեն հանդիսականք 'ի թատրոն աշխարհի և ապա 'ի ժանեաց ժամանակի թարշամեցան՝ չորացան և անկան, մտին 'ի տարածութիւնս յախտեհական, ունին էին փառք նոցա և եղեն ոչինչ, զորէն արքնթաց թուչնոց շէշտակի անցեալ ընդ գաւառս օդոյ և ապա նախմբ ծածկեալք անհետացան:

'Ի վերայ այն օրինակ դիպուածոց հաճոյ թուեցաւ ինձ գնել աստանօր զբանասխառութիւն 'ի վերայ աշխարհի, զոր գտի 'ի նմին իսկ քաղաքի՝ թարգմանեալ 'ի Վարսից լեզուէ:

Լսա աշխարհի ժամանակն է սպիրոյթ հաստատուն, զի ոչ սէլն, և ոչ քէնն, բնաւ երբէք չեն կայուն:

Ոչ երբէք նա անուցանէ այնպէս, զի մի սպանցէ, ոչ տայ մարդոյ նա ծիծաղել, այլ հարկանէ զի լոցցէ:

Ե՛կ մատուակ, եկ տես, արդէն զիմ արամաւն վաղեմի, դարձեալ հարաւ հուր 'ի սիրտ իմ, յորմէ արդէն բորբոքի: Ստոխի չափեալ ինձ զբաժակ գինւոյ (*): Ծիմշուտ արքայի. զի պատմեցից ես զանցեալսն ժամանակի շքանի:

Ո՛ր գնացին Քէյ Խորոյն, և Լրտաշիրն զի՞նչ եղև, յի՞նչ ինչ դարձան թաճալ լճանն ու Վարխմանշիրն սպաքէն: Ո՛ր Վարեհն այն երեւելն, ո՛ր քաջազօրն Սպանտար, սպաքէն ո՛ր այն դիւցալունք, Օշինու կիշտասը, Սամուար,

(*) Ծիմշուտ արքայն ասեն ունէր զբաժակ մի յոր 'ի նայելն երեւելն ամենայն դիպուածք աշխարհի, անցեալն, ներկայն և ապաւնին. ուստի երգիչն խնդրէ զնոյն բաժակ, զի անմիջապէս կարացցէ տեսանել և պատմել զվէպս աշխարհի:

Աւր դռանին աշխարհաստատ մեծն Բղէքսանդր, ժխլելապատ,
 ակնաւորն Քէլիւպատ, Ֆարիպուրդու, արին թաւա,
 Ֆրէյտունն և Կուշէվանն այլ ոչ ևս քարոյեն:

Աւր նմանքն Քեալուզ, Քէյի և մեծ Սաւստատ հսկաբաղին:
 Աւր Սանուշարն, աւր Քեարամանն, աւր և Կեֆն այն հսկա

յաղուն,
 աւր ծածկեցան Լիննետոյք, թէ և սերունդք քաջաց որձք:

Կոյն վայր է նոյն՝ աշխարհոյոյ, նոյն աւերակ անտպատ,
 աւր տեսեալ է այժմեան աշոքն Լիֆրիստափին զյալաւոյ:

Լյո այն է՝ այն աղմկալիլը, այն անապատ խաւարին,
 աւր կարեան զօրք հսկայաղունք եղբարք Սալմին և թաւրին:

Բըդ նլ իմ սիրտ գուռնայն սէր աշխարհի մի հարկաներ,
 մի խանդակաթ լինիլ առ այն, մի անմիտ համակիլը:

Օհ նա ունի զքս կենաց բղձից սիրոյն ՚ի կանուխ,
 կարծակոտոր առնել անշուշտ, թողուլ զքեզ հող ՚ի գլուխ:

Դաւանակ անցանելով վաղ ձանձրացիլ ընդ մերկեալս,
 և մեր լիցուք մի ՚ի նոցանց եղեալքս իւրե զլեղեալս:

Ստորինեան դաշտ:

Ելի ՚ի քաղաքէն Գարբանդայ և անցեալ ընդ ծո-
 վաքն մաի ՚ի դաշտն Սասննեան, որ կոչ տարածեալ յա-
 բեւելից յարեմուտս և ՚ի հիւսիսոյ ՚ի հարաւ քաւակուսի ձե-
 ալ, սկսեալ ՚ի քաղկաց Կովկասու ցծովն Կասպից, ներքին
 ծայրն որոյ անառաւիխտ և մացառապատ:

Լոտանօր ՚ի քարշ ամին զերանելին Գարիդորիս, և
 ստեպալի չարչարանօք կարճեցին ՚ի կենաց՝ հրամանաւ Սանա-
 արբիոյ Բլաւանից արքայի, որպէս թէ նա՝ խորամանկութեամբ
 արքային Հայոց, կարճեւ կամի զհինահարս թիւնս աղքին և
 զաւաղակո թիւնս, զորս նոքա ՚ի ձեռս բերին յաշխարհէն
 Հայոց, Սրպէս և ցոյսօր ժամանակի աւանդութեամբ խօսին
 ընակիչք՝ նոյնպէս ցաւցանեն նաև զտեղին, աւր կալան զուրբն
 և կապեցին և աւր ՚ի քարշ ամին ընդ աղիւ ձիոյ. և աւր
 եկաց մնաց մարմին երանելոյն յետ չարչարանացն: Տեղի մար-
 ձնոյ երանելոյն է յեղբ միոյ վտակի հաւդ ՚ի ծովն Կասպից

ուրանօր կառուցեալ կայ փոքրիկ մատուռ, 'ի միջի որդի քա-
ռակուսի տապան, որում առնեն զուխառորտ թիւն զինմամբ
խոյրց և զտարակոց, նոյնպէս պատուեն զտեղին այն նաև
մերձակայ Մահմետականք:

Թէպէտ աշակերտք նորա բարձին աստի զմարմին երանելոյն
և տարան 'ի փոքր Սիւնիա 'ի գիւղն Լճաբաս, բայց տեղին այն
պատուի 'ի բնակչաց ցայտօր Ժամանակի:

ՄԵԼՈՒ ԽՈՒՆԷ

Ի մեծագիր գիւղ 'ի Աստենեան դաշտի ըստ մեծի
մասին անտառապատ, երկիրն բերրի և առատ և լի ամենայն
բարութեամբ. օդն ծանր և ջուրն վատ յեղանակս ամռան:
Ընակչք են Մահմետականք, տունք տեղի քան զհարկուր,
լինի աստ սողան, մետաքս, բրինձ, բամբակ, և այլն:

Օպատճառ յալդանոց այնմ տապանի հարցի ցնտա,
իսկ նոցա պատասխանեալ ասին թէ՝ չգիտեմք զանուն և զպատ-
ճառն, ոակայն բազմոցս տեսեալ եմք վատի անդ ճրագ 'ի
գիւղի, վասն որոյ երկուցեալ 'ի հրաշք յարգեմք հանապազ
զտեղին այն:

'ի կողմն արեւմտից 'ի մէջ անտառախիտ թիւրց դոյ
քնդարձակ հանդստարան Հայոց 'ի վերայ որոց տապանագիրք:
,, Լճա է տապան Լճաքելին թվին 5780 ,, Լճա է հան-
գիստ տէր Սիւնիին 5780 ,,

,, Լճա է հանգիստ Հասանին, Մկրտիչ արեղային:
Լճա է հանգիստ Խոսդայբաշին թվին 5780 կամ ինչ, Լճաքիկ
տապանագիրք վկային անժխտելի թէ՝ նախ քան զհինգ հա-
րիւր ամն դասնէին աստանօր բազմութիւնք Հայոց: Որք շա-
բունակ կարգաւ կացին աստ ցաւուրս Օւպոյսոյ զօրավարին
Ռուսոց, և ապա զաղթեալք աստէն գնացին 'ի Ռուսաս-
տան և բնակեցան 'ի Մաճառ:

ԽՈՒՆԴԱՍ

Եւեալ իմ 'ի Մուլայ Խայիւ գեղէ և անցեալ ընդ
ահաւոր անտառս մօտ 'ի գիւղն Խաշմազ, որ անկանի յա-

բևեմուտս հարաւոյ Վասպից ծովուն տաւաին Վաստեար գե-
տոյ, բնակիչք են Հայք, տուհնք յիսուն, օգն ծանր, երկիրն
արգաւանդ և բերրի, ծառաղարդ և պտղալի, լինի առատ
գարի, ցորեան, բրինձ, տորմ, և մետաքս շատ:

Բազմութիւն Հայոց՝ ի ձանձրանալ յերեսաց լեռ-
նականաց, ցիր և ցանեղև յայլ և այլ աշխարհ, միայն Բալայ
Վաղար այր անպարտելի քանի մի տալիք մեաց աղա, և ան-
վնէր քաջութեամբ ընդդէմ եկաց լեռնական զօրաց, ցու-
ցանելով զգովանի քաջութիւնս: Բազմաց յագեցոյց զսուր
իւր յարենէ նոցա, և ամ զսարսափ ի շքմակայ բնակչս, այ-
նուհետև յանուանէ նորա հալածական լինէին Թշնամիք, և
ակն ամէին ի նմանէ, սոյնակաի հզօր յաղթանակութեամբ
անմեռս եկաց ի մէջ Թշնամեաց, ցգալ մեծին Վեարաթ
ի քաղարն Վարբանդ, ապա օր առօր Թուլացեալ զօրու-
թեանց Թշնամեաց Վաղար եղև սիրելի յաշխանին Վար-
բանդայ, և հասեալ ցխորին ձերտ Թեան կնքեաց զկեանս իւր
յիւրում ագարակի Վերեզմանատունք այսր գեղջ, զարգա-
րեալ կան գեղեցիկ մաշտորձանօք, բայց այժմ գլխովին մա-
ցառաւ: ի միջի որոց է գերեզման Սենեքերիմ՝ արքայի որդ-
ւոյ Սևադայի, ի վերայ որոյ գրի, ի յայտ և տապան Սենեքերիմ
արքայի:

Թանգ այժմ զարթիցին Թագաւորք Քյուանից և տեսցեն
Թէ ուր են այնոքիկ բազմութիւ քրիստոնեայք, զորս ինքեանք
Թողին ուր սակեձեղուն պալատք և գեղեցկանկար դահլիճք, զորս
ինքեանք կառուցին ուր են հոյակապ մեհաւանանք, յորս վար-
դապետք պարտեալ երգէին զՎասութեանն նուագ, անցնէ
զե կերպարանալոխ եղեն ամենայն վայելութիւնք, քրիստո-
նէութիւնն փոխեցաւ ի մաշմեռահանութիւն և եկեղեցիք
ի մզկիթ: Ինքեանք որպէս զհայր հառարակաց անցին դը-
նացին, և զսիրելի ժողովուրդս իւրեանց Թողին ի ձեռս օտա-
րաց, օտարք քակեցին զարքաւան ցանգս օրինաց և կոխան ոտից
արարին ըստ մարգարէին: Բայց այժմ Քյուսաւ արք
ի բարձանց և դարման ետ մնացեալ հառաւածոց, և այն ի
ձեռս օգոստափառ կայսեր ամենայն Ոռուսաց, ուր հետ զհե-
տէ սրբին արտասուք յայաց ուրմելի ժողովուրդս՝ անօգնական
Թաղեցոց:

ԼՅԱՐԱՆ.

Յետ տեսանելոյ իմ զնխդն Խալմող : և զգերեզ-
ման թագաւորին Սենեքերիծաւ, զնացի անտի 'ի նաւահան-
գիւսան սր կռիւ ԼՅարան : ԼԵրակ է սա միտ 'ի քաղաքոց
Լլուսնից ըստ ճշգրտ աւանդից բնակչաց : և կայ բնդ մէջ
Երկաց Էաղաքաց Բաղասայ և Ղապուդ : Հուպ 'ի լեառն
Խորդնաան՝ յեղը Կապիւսիսն ծախ : 'Ի հնումն էր վաճառա-
շահ Էաղաք : Իսկ այժմ՝ անդորր նաւահանդիւստ : Հանդէպ
այսր նաւահանգստի 'ի մէջ նոյն խիւ ծախան : Երեկն ապա-
ռաւք, յորց հանապաղ զգուշանայ նաւն : և երբեմն յան-
գաւշու լծենէ շարաշար վտանգի : լծաի լծէ յայմանն առ-
եալ ասի ԼՅարան այն է աշարան կամ՝ զգուշարան : ըստ
որում՝ մեծի աշոյ կամ՝ զգուշու լծեան առնի կորստաւ լծիւն :
Երջապատ սորա է դաշտ բնդարձակ արգաւանդ և բերրի : յա-
բեւտից հարաւայ է միտպողաղ քար 'ի վեր բարձրացեալ զոր
կռեն Խորդնաան, այսինքն բանդ սուրբ Սարգսի : զբմէ ա-
ռապելեն լծէ 'ի գլուխ լերինս եղին 'ի բանաի դուրբ Սոր-
գիս : և նա աղօթլիք Եհան զձուկն 'ի ծախ և 'ի ծայր նի-
ղակի ցցեալ զայն և խորովեալ 'ի սապառ արեգական և շա-
ւաղաւ նոյստ :

Վառցէ սուրբն Սարգիս յաւուրս պատերազմի տրեա-
լին Պարսից Եապհայ : որպէս զօրավար ամրացեալ իցէ 'ի
ամին բերդի կամ՝ աստ յայանեալ իցէ իւրոց զօրականաց զօ-
րէնս Քրիստոսի : և աստի առեալ աւանդու լծեալք պատ-
մի 'ի լծիւս առապելեաց :

Յոռողումն դաշտիս բերեալ են զյորդահոս վտակ 'ի
լերանց բարձանց : որպէս և արդէն երեկն տեղիք նոցա : բայց
այժմ՝ խախտեալ : Երդաւանդ տեղիս այս բաց յայլոց բա-
րաւ լծեանց սնուցանէ և զանհամար լծաշունչորս որսացեալ
հանեն 'ի վաճառ : 'Ի որտալ զճնձղուկս վտանն 'ի գլխի
զճրագ : և զնեն 'ի դաշտի : նոյնպէս զմացառ 'ի միւսմ ձե-
սին : ճնձղուկք տեսեալ զլոյս ճրագի ժողովին անդանօր ան-
համար բազմութեալք : ապա որսացողք հարկանեն մացառա-
զճնձղուկան և լցեալ 'ի պարի տանեն 'ի վաճառ : Իսկ զբազս
և զսպօ որսան այլով օրինակաւ : իւրաքանչիւր զք առնի զնձ

փորրիկ Խոցեայ հայրենի ժառանգութեամբ. 'ի վերայ որոյ ձգեն զվրանաձև, առկան դնելով 'ի ներքայ նորա նայնպէս զճարդ. ուստի ելելայ 'ի ծովէն բազմութիւնք թռչնոց և բամակնի դիմեն անդանօր 'ի լոյս ճրտոցի, ապա որսկանացն ձկեայ զտարան առկանի և զուռկանն արկանեն 'ի վերայ թռչնոց, և ապա ժողովեալ հանեն 'ի վաճառ. խի վասն սատարք և լրամարդ թռչնոց դնեն 'ի ցերեկի 'ի դաշտին զուռկան, և 'ի ճայրս մասանց խրեանց կողմն զփետաւրս և ըզգլխով խրեանց արկեալ զքօղ թնամունս, և այնպէս թեա- տարած շարժմամբ վարեն զնստա և ընտն առկան և տանեն 'ի վաճառ:

Վստորայք որք մասնեն 'ի ծովն Կոտայից սկսեալ 'ի քաղաքին Քաղտայ զքաղաքն Վ զլարս, են սորա. Սոգայի- թան, Լարպեա, Վիկնէն, Վառաշի, Շադան, Սարժայ, Օաղաղուղ, Վարաշայ, Լըշայ, Վաղիար, Վաւար, Սա- մուր, Թաւրիան, Վաքսու, և Թեքեկ: Սորա ամենեքեան յարձակեալ 'ի լեռանցն Կովկասու, և հասեալ զերկայնու- թիւն գաշտին մասնեն 'ի ծովն Կոտայից:

Վ Ե-րայ:

Ես ամեն 'ի շահատան քաղաքաց աշխարհին Լա- աւանց, շինեալ յեզր Վ առիար գետոյ, որ ելանէ 'ի ձիւնայա- զաղ լեռանց Կովկասու. ըրձապան խոր խրանստ, պաշտպանեալ մեծամեծ թնդանութօք: Վերք տեղոյն սարահարթ. յարեւելց ծովն Կոտայից, յարեւմտից ընտն Շահաղ, 'ի հիւսիսայ նոյն խի Վ առիար, և 'ի հարսոյ թաւաթուփ տնտաք: Համա- նաւն հին քաղաքն Վ ապայ կառուցեալ 'ի Կապատայ Վար- սից արքայ: որդոյ Ֆէյրուհի յաղգէ Սասանեանց, արդէն կայ աւերակ 'ի ստորոտս լեռն Կովկասու, 'ի գետաբանուտ ծորձորս նորին, զոր տիրօղ իշխանք բարեհաճեցան փոխադ- րել ասա նախ քան զաւժսուն ամն: Բնակիչք են Հրէայք և Սահմեաւիանք, ամէք երկու հազարք, արդաւանք է եր- կիրն և ըն ամենայն բարութեամբ. և վասն ամենակերպ ըն- թեան բողբոմ են աստանօր օտարական Հայ վաճառականք: 'ի բերդ ունի զառաա բրինձ, ցորեան, դարի, տանձ:

խնձոր, մետաքս և տորսն, զորս բարձեալ 'ի հաւ առաքեն 'ի վաճառ: Պարսիկք յանուն ննջեցեաց իւրեանց, զընտանի պաղտառ ծառս պատուատեն 'ի վերայ վայրենի ծառոց 'ի կերակուր ամենայն ճանապարհորդաց, և այսու շարունակութեամբ ծանրաբեռնեալ կայ համարեալ կէս մասն վայրենի ծառոց ընտանի պողովք: Վասն որոյ յոյժ գիւրագին վաճառի 'ի նստա ամենայն պտուղն:

Պարոն Ստեփանոս Ղաղարեանց Տիկիսեցի բնակեալ աստ նախ արքունական գործով և ապա վաճառականութեամբ գոհունակութեամբ պատմէ զշահատան լինելոյն, ուստի 'ի նշան երախտագրատութեան այոր քաղաքի, ժողովեալ է աստանօր զքանի մի տուն Հայոց և 'ի յուսադուծիւն նոցա զառաջինն կառւոյց զմեծաշէն տունս և զկապակի վասն իւր, յորմէ յորդորեալ և այլոց ժողովեցան առաւել քան զերեսուն և հինգ տունս: Յետ որոյ ինքնորդսր կամօք կառւոյց զհոյակապ եկեղեցի հրաշագան ձեւով և վայելուչ գմբեթիւ, զծայրն որոյ պճնեալ ոսկեզօծ խաչիւ: Հապ նմին անկ զհիմն ուսումնարանի, ուր ցանկաց անմահացուցանել զանուն իւր ըստ օրինակի արժանայիշատակ անձանց: Տացէ տէր ըստ իւրում սրտի, և զամենայն խորհուրդս նորա նա կատարեցէ:

Քիւլար:

Յետ Թուրք իմ 'ի Ղուպայ զառուրս երիս ելի անտի և ուղեցի զգնացս իմ 'ի դիւղն Քիւլար: Խաղային յայն օր 'ի ծայրս ձիւնապատ լեռանցն Կովկասու ամեն ի հողմունք, և յետ սակաւոց պատեցին զմեօք Թանձրամած մառախուղք, 'ի բաղնմանէ ուժգին հողմոց լերինք արձակէին զահեղ արձագանս, և մրրիկն գնալով գնայր և զօրանայր, և եթեր աղմկեալ խառնէր զօրէն վարազացեալ փրփրագէզ կատաղի կոհակաց ծախս: Բայց մեր զօրացեալ անմե Լուսուծայ ճեղքեցաք զառապիւթ լանտ ամեն ի հողմոց և ուղեւով զգնացս մեր ժամանեցաք 'ի դիւղն Քիւլար, որ անկանի 'ի խորածորս Կովկասու օդն առողջարար և ջուրն բարեհամ, բնակիլք են Հայք, տունք քառասուն, դիւղ տեղւոյն վայելուչ, և 'ի ջրկապտուն Թառաթուփ անտառք, տնկալինք խո-

խոմբ և անմատչելի ծործորք: Ունին գիտյալաշէն եկեղեցի որոյ սեղանն հին է և կամարաշէն, զորմէ աւանդութեամբ ասեն՝ մնացեալ 'ի ժամանակէ անտի սրբոյն Պօղոսիոսի: 'ի ճաշատ որոյ անմատթ արձանագիր, գտցէ լ'յուսնից: Չգիտեն խոսել բնակիչքն զՀայրիւնի բարբառ այլ լ'աշիճէրէն, գտցէ լ'բնիւրէն: Հուս 'ի գիւղս բնակին Պարսիկք կրօնախոխեալք 'ի Հայոց, 'ի ժամանակս թաւաւրլանիկ, բայց տահմանաւոր նոցա մասն անխոխոս, որպիսիք են Ղազարօղլի, (—) հանօղլի, Սարգիսօղլի, Սարգարօղլի և այլն:

Մ. բխմագրութիւն վերանորոգութեան:

Ըննեցաւ սուրբ եկեղեցին 'ի ժամանակն և 'ի հայրապետութեան թաւայ վարդապետի Թովին ռձգ ին ձեռամբ տատայ Արակոսին:

'ի ճաշատ եկեղեցոյն:

Ըննեցաւ եկեղեցին տրգբ ժողովրդոց հոգաբարձութեամբ լ'յուսն վարդապետին, տէր Պօղոսին, տէր լ'բիւտակէսին, տէր լ'սութին, տէր Ղազարին, սրբ հանդիպիք յիշեցէք յաղօթս 'ի տէր, Թովին ռձգ ին:

Խալի:

Յետ միսթարելոյ իմ զողորմելի Հայս 'ի նմին անձանօթ հովտի, անցի զահաւոր լեւամբք, զսոսկալի ձորովք և զխիտ առ խիտ անտառք և հասի 'ի կատար միոյ բարձր լեբին 'ի ստորտի որոյ բնակին Մահմետականք, 'ի լինելն մեր 'ի նմին գազաթան արեգակն եմուտ ընդ հորիզանաւ և երկինք սփռեաց զսև վարագոյր, աստեղք շողշողէին 'ի կապուտակա երկնից, և լուսութիւնն սկսաւ թափաւորել, լոս արագէի հասանիլ 'ի գիւղն, զի երկիւղ աւազակաց վարէր զհաբա՛նութեամբ, բայց ուղիւնցն իմ կորոյս զճանապարհն և եմուտ յահաւոր անառ, մեկնեցան յինէն յանձանօթ վոյրօ և սպասաւորքն իմ, այժմ՝ ձայնելն աղետալի և լռելն ան-

առնելի. քերտն մահաբեր հասեր ընդ ճակատ, և դալուկ մահահան երեւելի 'ի գէտն իմ, զեղն մեաց ինձ այլ ևս եթէ ոչ 'ի նեղութեան իմում հարդալ առ տէր, և ընդ յօնանութան իցէ թէ յաւելեց հայել 'ի տաճար սուրբ քո. 'ի վերջոյ լուաւ Լստաւած ձայնի աղաղակի իմոյ և եհան զկեանս իմ 'ի յորջոց աւազակաց, վասն զի յեա հարուստ մուրաւ թեանց մերոց լուսք զձայն բնականի գաղանաց և երեսեցան ճրագունք ուր գիմնալ և մեր անվտանգ հասաք 'ի գիւղն խալթ. հասին առ մեզ նայնպէս անվանեց և սպասաւորք մեր:

Լստ սպասին բաղմամբիւ ճանապարհորդութիւնք մեր յաշխարհին Լլուանից, զոր ըստ մերում հարստութեան հետ զհետէ ընդ սաանձնեալ եկեղեցական և ազգային զործոց ոչ դանդաղեցաք դրել և գոյլա: Աւանոր արեան դատիմ դնել զհամառօտ քաղաւած և զմանաւոր տեղեկութիւնս յաղագս աշխարհին Լլուանից և իշխանաց նոցա 'ի զբօսանս հայրենասիրաց:

Լլուան:

Լլս աշխարհ ընկալաւ զանուն 'ի Սիսական Հայկազնոյ, որոց սերունդք լցեալ զընդարձակ դաշտս այս անուանեցան Լլուանք, սկզբնաւորեալ յերկրորդական անուանէ նորա, զոր վասն քաղցրութեան բարեցն Լլու կոչէին ասէ Խորենացին:

Սահմանք Լլուանից 'ի հնումն էին յարեւմտից գեան Եօր, բլիսեայ 'ի շերանց Կովկասու, 'ի հարաւոյ Կուր գետ, յարեւելից ծախ Կասպից, 'ի հիւսիսոյ Խազիրք կամ Հներ, ունէր Լլուան զհզօր թաղաւորս ուրք են, Աւանայր, Զօշական, Սիհրաւան, Ստաոյ, Լաւաղէն, Սալէ, Սաւահան, Գուշագասի յետոյ Փիլիպպէ, Սեադայ, Սինեքերիմ և Վրիգոր, Լլայնպէս զհաշակաւոր և զբաղմամբ լու վանորայս և զեկեղեցիս, զորքաստն կաթուղիկոստան, զգլխուն քահանայս, և քաղմախու ժողովուրդս, զհանքս սիւնոյ, արծաթոյ, երկաթի և աղնձի, Օլբերս ձկնոյ, բամբակի, բրնձոյ, մեղեր:

նաֆթի, մետաքսի, աղի, տարմի, խաղաղի, զամաղան, միդաց
և այլն: Անէր և ունի 'ի թռչնաց զարծուի, զբաղէ, զարի,
լաշարշ, զկատիան, զկատակ հաւ, զկարաւ, զսալանի, զսա-
տաք և զսոր: 'Ի գաղանաց արդեն՝ զինձ, զոխղ, զգոյլ,
զարջ և զայլս բազումս: 'Ի ձկանց ունի զբաղում տեսակս
զարմէ զրէ պատմիչն Բլուանից. Եւ խարեմայերու և ցանկայի է
աշխարհն Բլուանից ամենայեւա շահիք. 'ի բարձրաբերձ կու-
հակացն Կովկասայ ելանէ գեան մեծ Կուր հեղատահ զը-
նացիք՝ բերելով յինքնանո ձկանս մեծամեծս և մանուռս,
ճեմելով գայ անցանէ և անկանի 'ի ծովն Կատպից: Եւ որ
շարջ զնովաւ են գաշաք զսանի 'ի նոսա հաց և գինի շատ,
նաֆթ և աղ, սպրշում և բամբակ, ամբաւ ձիթենիք: Եւ
հատանի 'ի լեւանցն սոխի, պղինձ, երկաթ, և դեղնախուսնի:
Եւ որ ինչ վայրենիք՝ առիւծ, յովաղ, ցիւ. և 'ի թռչ-
նաց յոլովք արծախր, բաղէք, և նմանք նոցին: Եւ մայրաքա-
ղաք ունի զմեծ Պարաւու:

Երբայանիստ տեմաք Բլուանից էին Վարբանդ,
Պարտաւ, Պերոս, Պիլուկան, Վաւթական, Վարդման և
Հաւարակերտ:

Իսկ Եթոս անիստ տեղիք կաթուղիկոսաց՝ Վիս, Վար-
բանդ, Եմարաւ, Պարտաւ, Վաւթական, Վանձասար, Կախ-
սէթ և այլն:

Եւս աշխարհ ոչ անուպան ծովացաւ բաղմութիւ բը-
նակչօք, քանդի բարերեր լերինք Կովկասու և յաւթի գաշ-
ալն Բլուանից բաղմացուցանէր զնոսա յոյժ յոյժ, զոյգ ընդ
բաղմութիւ դերգաստանաց 'ի մի սիրտ և 'ի մի հողի 'ի միա-
սին ճնխանային թագաւորք և իշխանք՝ հպատակ կալով թա-
գաւորաց Հայոց, բայց որպէս երևի՝ յետ մահուան Բլէք-
ոսանդրի նշխահեցին նոքա զնոյն տէրութիւն, և ելին ինքնա-
ղլուխ, երբ աշխարհ Հայաստանի մասնեալ կայր 'ի ձեռս
օտարաց. այնուհետեւ դարձան նոքա 'ի վայրակ կատաղութիւն
պարտապետք միմեայն 'ի մարգարաւութիւն, յասպատակու-
թիւն և յաւազակութիւն: Սակայն արքայն Սաղարշակ վե-
րջաին ան զնոսա 'ի հնազանդութիւն 'ի ձեռն Բասնայ Հայկ-
աղնոյ և ճնշեաց ընդ լծով մարգավարութեան և ծառայու-

Թեան՝ արքանի հարկացն առնելով հպատակ :

Բզուան օրպէս յառաջ նայեալսն լեալոյ 'ի բաղամ ժամանակս շարունակ կարգաւ եկաց ընդ հնազանդութեամբ արքայից Հայոց և օրպէս յայտ է, զի երբ Բրտաշէն արդի Սանատրիոյ դարձեալ 'ի Պարսից 'ի ձեռն Սմբատայ կամէր թողաւորէ Հայոց, Երսանդ արքայ 'ի զօրսն շրջէր յաշտարհն Բզուանից օրպէս յիւրսմն սեպհական կալսածի, ուստի վերադարձեալ 'ի Շիրակ յարդարէր զճախատ ընդդէմ Բրտաշէնի, և 'ի նմին դա պատերազմն կնքէր զարալել փաշ- ճանն կենաց իւրոց: Սանատրուի Բըշահունի թողաւոր Բզ- ուանից ինքնապալտ լեալ նշխահէր զաւրտ թխնն Հայոց և յարդի ձեռք կապեալ զՎարդարիս ընթադրէր 'ի Վաշտի Սա- տեման, տակաւն 'ի ձեռն Խոսրոպու հօնականն զօրօք նա ա- ճեալ լինելոյ թօկալեա զօրացեալ 'ի ձեռն Շապհոյ Պար- սից արքային և դարձեալ անախ զճախատ յարդարէր յառա- պարին Օշականա, բայց շտեկրեալ 'ի նեա Սահանայ Բմա- տանոյ ընդ արեանն փէշը և զհոգին:

Ետև քան զսառ նայեւէս թողաւոր Հայոց այն է Բրտաշէն երկրորդ, Խոսրոպ թառքն և սուրբն Տրդատ Բզ- հաշակաւոր պատերազմն իւրեանց յարդարեցին 'ի նմին իսկ զաշխի և 'ի սուր մաշեալ զԹշնամիս՝ ազատ կացուցին զաշ- Խարհն 'ի նոցին բանակալութեանց: Ի վերջոյ օրպէս Հա- յատան նայեալսն և Բզուան տկարացեալք 'ի զօրութեանց և ճնշեալք անդադար 'ի Պարսից, մախն ընդ հպատակութեամբ նոցին: Եւ յորէ յայնմանէ բառնալ սկսաւ Բզուանից բա- զուկ իշխանութեան Հայոց, մնաց միմեայն անխելի կապ Երստածային սիրոյ և Քրիստոսական հաւատոյ, օրպէս հա- տատի առնէ սուրբ վարդապետն Դղիշէ: Օր երբ Սաշէ քե- սորդի Յաղկերտ արքայի ընկալաւ զմեղութիւն, և 'ի ձեռն նորա բաղմնացան ասորաշանք յաշտարհն Բզուանից, և զօ- բացաւ բոնա թխնաւ բացութեան կրօնից, Հայք միտքանեալք հիմն 'ի վեր տապալեցին զասորաշան նոցա և ազատ արարին զնոսա 'ի լծոյ կապալաշտութեանց: Թօկալեա Սաշէ թողա- յոր Բզուանից, քեսորդի Յաղկերտի՝ զենի մահաւան նոյն իսկ հօղկերտի վերաւին դարձաւ 'ի հոյրենի կրօնաւոր, միա- լոկեաց ընդ իւր զերկապատն լեռնական թողաւորութիւնս

և 'ի սարսափէ Էսծ զգորս Պարսից յառաջ Պերպէ, բայց Պարսիք զօրացեալք 'ի ձեռս Հնոսց և Կարդայ նաւաճեցին զաշխարհն Բրաւնից և արարին սահախիս : Սակէ այնուհետեւ ընկալեալ զաւետարանն Քրիստոսի մեկուսացաւ յաշխարհն և լքեալ թողալ զիսակն զաշխարհն Բրաւնից :

Բրաւն մնաց այրի անայնական զամեն եւեռուն, յորտալմացան ապրուշներ և յաճախեցաւ կրօնադարձութիւն յառաջս Սպարսկանայ աւաջնայ, բայց երբ Բաւալը յաջորդ Պերպէ և հան զհրովորատի աղատութեան հաւատայ յորդրեալ 'ի Սահանայ Բաւալեայ, զորացեալ Սպարսկանայ արքային Բրաւնից ընկեր զեկեղեցիս և զմեռատանս, կարգէր զպաշտօնեայս, կառուցանէր զբարոցս և յառաջ անսի յաւաջնաց զարացեալ իշխանն ամէր 'ի հաւատս Բաւալեայ, մաքսեր զԲրաւն 'ի գիւտարչս մարտութեանց, զորդիս մասնահատ կոխարդաց, բրնց և աղաց մահմաներ 'ի զպրոցս, ուսուցանէր նոցա զձեռքիս կրօնս Բաւալեայ սշատութեան : Օգիւրմանեալ մայր թիւնս 'ի մասնակից անտի աւաջնաց արմատախիլ աւաներ, և զբանս Բաւալեային արեւէր 'ի հաղիս հաւատացեաց՝ գնեալ աւաջն նոցա զանտանիս ատապանս, զորս կրեցին նոքա 'ի դիւտնդ և յանկրօն Պարսից յառաջ Յաղեկտի և Պերպէ, կացին նայնպէս 'ի նմիս բարեպաշտութեան զէնի միմեանց նաեւ թագաւորս բաղաւթ : Շարունակա թիւն այսր սակեղէն և բարեբանից զորս ժոյթ ընդհատեալ եղև, երբ հաւաւածեալն 'ի Պարսից Սիւր Սասանեան եմուտ յԲրաւն և զնայ աւեալ անդ, կառայ զբաղարն Սիւրանայն, մաս 'ի բաղարն Քարդայ, ապա խորանանկա թեամբ խնամեցեալ ընդ Սպարսկանեան թագաւորս թեանց, եբարձ զնոսս 'ի կենաց և ինքն միտաբեալ ընդհանուր աշխարհին որպէս Ուսեպոսայ նայնպէս Բրաւնից և չըմակայից նոցին : Բաւալ ընկեր տարաբաղք, և թէ նոյնիս կապարչատ թեալ արիւն յայնքիկ Սասանեանք, բայց վերին հրամանն սէ եթալ զԲրաւնս 'ի վերալի վիճակի, վասն որոյ շարժեաց զսիրտ ժողով Պարսկաբն 'ի հրովորատի թիւն Քրիստոսեանիս ձեռքիս կրօնի, որ 'ի ձեռն Սիւր կաշմողիկսին Բրաւնից միմեանեալ եղև Քրիստոսեանց :

Անդ քաջութիւն իշխանիս պատկէ ամ 'ի հնազան-
դութիւն նաև զգաւող լեռնականս, որք երբեմն աստատա-
կութեամբ չըջէին ընդ երեսս դաշտաց: Որդի սորա Սեան-
շիր գերազանցեալ քան զամենեւին իմաստութեամբ, արիւ-
թեամբ և վեհամեծիւթեամբ, դրաւ զսիրտս լեռնականաց
և դաշտականաց, սերտ բարեկամս թեամբ միանայ երբեմն ընդ
Հայնս, ընդ Պարսիկս և ընդ Բարբադիս և ընկալեալ որ-
պէս զաշխարհն, նոյնպէս զմեծամեծ և զեմանկաղին պարզեա-
համարձակ վարելովն զիր իշխանս թիւն և այնքան քաղցրա-
նայ յաշս զազանաբարոյ լեռնականաց և դաշտականաց Բա-
ռանից և Հոնաց, մինչև ոմպոմ յիս մեռանելոյ իւրոյ 'ի
ստարապարտաց յիւրս մնալարտիզի՝ զիտացեալ նոցա թէ նենգ-
ինչ գործեցին նմա, կամէին հիմն 'ի վեր տապալել զԲա-
ռանս զլեռովն:

Հետ սորա զգահ իշխանս թեան թէպէտ ընկալաւ
Սարազ, Տրգատ, բայց այնու ամենայնիւ չեմու ճրագ քաջա-
թեան 'ի տանէն Բլաւանից, ուստի զօրացան թշնամիք յամե-
նայն կողմանց. տալա ինեալ սորա 'ի թողաւորս Հաւնաց
գնայ 'ի Բիւղանդիոյ օգնութեան աղապա և ոչ դաեալ զօգ-
նութիւն վերագաւնայ անախ՝ տալալ զօրդին իւր 'ի սրտանդ,
տալա հետ զհետէ լայնարձակ թագաւորս թիւն իջանէր 'ի
փոքր իշխանութիւն, և ընդարձակ երկիրն ունկալելու 'ի նա-
հանդ, 'ի գաւառ, թէպէտ յիս սորա անընդհատ կացին 'ի
նմին իշխանութեան Սարգան, Ներսէհ, Վարդիկ, Բարսե-
սեհ, Վրիդոր երկրորդ, Սահակ Սևադայ, Վրիդոր չորրորդ,
Ստիտանկ, Սահակ Սակառ, Հասան Ստիտանկ չորրորդ,
Տալալ, Բեթարէկ, Սալալ երկրորդ և այլք: Բայց սա-
քա ոչ որպէս զառաջինն ունէին զընդարձակ իշխանութիւն
'ի վերայ բոլոր Բլաւանից, այլ սեղմեալք 'ի խորածորս Բա-
ցախու և Վարդանաու և այնպէս վարէին զիշխանութիւն,
թէպէտ և գործէին զմեծամեծ քաջութիւնս, բայց զայն
քան վասն խրեանց, որքան վասն Բարբադիոց Պարսից և այ-
լոց: Հուսկ յետոյ հետ զհետէ ճնշեալք ընդ լծովք օտարաց,
կորստին և զայն մասնաւոր իշխանութիւն, յանմարանու-
թենէ մէկըաց վերջոյ, որպէս ունիմ գրեալ յիսում պատ-
մութեան Բլաւանից անուանելոյ:

Եղոսն հաստատու այլոց ոչ վերջացեալ դատեալ
 Ռատումպաշտութենէ, բանդի առիւթսն Քախառսի Լիւ-
 չէ, յետ մահուան առաւելոյ՝ թագաւորի վերադառնայ՝ ի
 Հայաստանէ յԱրաւսդիմ, ընկալիտա զձեռնադրութիւն ի
 Յսկրայ տեառն եղբորի, զայ յաշխարհն Եղուանից սկսեալ
 ի ծագաց արեւելից ի քաղաքն Զայդ դուցէ Եւբայ, քա-
 լոցէ զՔրիստոս և զարձուցանէ զնոսա ի մարտութենէ կռոյ,
 կռուցանէ զնկեղեցիս ի Վիւ, և ինքն կատարի սրանչիւ
 նահատակութեամբ ի գաշտին Օսրդունայ, լծալով անդ
 զչալով աշակերտս և զբալմով ի հաւատացեալ ժողովարդս
 թագաւոր առ Ժամանակ ինչ ամէհի լեռնախանք կարացի լաւ-
 նալ ի միջոյ զՀրապարակական պաշտօն Քրիստոսնական հա-
 ւատոյ, բայց բազումք ի հաւատացեալ զնկաղա և զհաւո
 բնդերկրեայս արարեալ ալօթատեղի ոչ դուգարէին հանապաղ
 ի պաշտելոյ զԼատում, որպիսի տեղիք ի ստորստս Կով-
 կասու ցարդ ևս յարդանօք պատուին ի բնակչաց, բոս հոյ-
 բննի աւանդութեանց, Յետ որոյ Ուսնայս արքայ ի Ժամա-
 նակս մեծին Տրդատայ և սրբոյն Վրիգորի Հայաստանեաց
 լուսաւորչի՝ ընկալեալ զհաւատս և զերօնս ճշմարտին Եւ-
 տանոյ և ի ձեռնն աւնկով զլուսաւոր ջահ Քրիստոսնական
 լուսաւորչի զաշխարհն Եղուանից գլխովն, ի վերայ որոյ կռ-
 ցուցանի Հայրապետ եպիսկոպոս օմն եկեալ ի հասմոյ, Օրո-
 մահուան յիշեալ Հայրապետին և Ուսնայս արքայի թա-
 լանայ վերտին Քրիստոսնական կրօնն, առաի ի խնդրոյ հա-
 մակտեալ ժողովրդոց կացուցանի կաթուղիկոս Եղուանից ի
 Ժառանգաց սրբոյն Վրիգորի Հայաստանեաց լուսաւորչի սուր-
 բն Վրիգորիս սրգի Սրգանէսի, Բայց Սանապուկ օպէս
 ապրտամբ ի Թագաւորաց Հայոց նոյնպէս և ի Քրիստո-
 սնական կրօնից սպանանէ զուրբն Վրիգորիս, և ջանայ շինու-
 ցանիւ զլուսաւոր աստուածաբաշտութիւն, սակայն աշակերտք
 սրբոյն Վրիգորիսի յամենայն գէտս ջանան և պահեն յան-
 կիւնս և ի խորշս Կովկասու զհաւատն անթիւ, թագաւոր և
 ամանք կատարին սրանչիւ նահատակութեամբ:

Իսպառ ի խորս կատարաշտութեան Թագեալ լինել
 Եղուան, եթէ Սպէ և Սաշախն խորարկատ ոչ սպաւորչին
 ի սիրտս և ի հագին նոցա զուղղակատ վարդապետութիւն

Վրիժառուի, և եթէ Սարազ Վարկոսը ոչ ընկալնայր զնոյն
հաւատ հանդերձ ամենայն իշխանաց:

Ի վերջոյ տկարացան Ալուանք մեռլ 'ի ստորտաւ
Կախատու, անդադար հարստահարեալք 'ի Խաղրոց և 'ի Հո-
նոց, ուստի աթառ կաթուղիկոտութեան վախադրեցաւ 'ի
'Խարբանդոյ 'ի Պարտաւ, և հրաշակերա հայրիապ եկեղեցին
փոխեցաւ 'ի մզկէթ, յաւարց անտի Արաքացոյ ցոյսօր ժա-
մանակի: Ափսոս զե անյաջող բերմանք հետ զհետէ հասին
'ի վերայ նոցա, որաք և կորուսին նոքա զթագաւորս, զեշտ-
նրս, զկաթուղիկոտանս, զբաղարս և զհայրենիս գլխովն, և
հարկագրեցան ընեղ տարազիրք 'ի հայրենեաց, Սմանք ապա-
տանեալ յանձնառչի լերին Կախատու կողին մնացին 'ի լոյ-
նատարած հովտս նորա և 'ի ձորս, ուր միացան ընդ այլոց
ազգաց անդէն բնակողաց, ուստի և կորուսին որպէս զազգուի
նոյնպէս զհաւատս և զգիրս: Այլք՝ որպէս պատմէ կաթու-
ղիկոտն Ալուանից Ասալեայ, գերեցան 'ի ձեռն Թաւմարան-
կի և վաւարանդեալք 'ի հայրենեաց ապաւինեցան 'ի լերինս
Վաղուլայ, որք թէպէտ անվախս պաշկիցն զանոն աղգին
և զբարբառ, բայց եղին Սահմետականք և կորուսին զգիրս
Թերեկս և շատք բանութեամբ Պարսից թագաւորաց թի և
կացին մնացին 'ի բնիկ հայրենիս, բայց վախեցին զհայրենի կը-
րսնս և եղին Սահմետականք արդէն միով բանիս կոչին Սահ-
մետականք և բնակին 'ի լերինս և 'ի դաշտառեկի քան զհա-
լիւք հազար ասնոս: Ի նշանաց մնացելոց 'ի խորածորս Կա-
խատու, յանառախիս մայրիս 'ի լոյնարծաի դաշտս, հաւա-
նական թուի թի՝ նոքա խիկ են հաւառածք աղգին Ալուանից:

Ի վերջոյ 'ի տկարանալ աղգին Ալուանից, և 'ի զո-
րանալ Մկրտչից Տաճկաց, բանադատեալ բնակչոց ընկալան
գործնս Սահմակի, որպէս և զբի 'Խարբանդ Կամայի: Հասի
յետոյ վայրենացեալք հետ զհետէ անկան ընդ ներքոյ գաղա-
նական անդուլթ բնութեանս: Այնո հետեւ սկսան տապառա-
կիւ, տերեւ, գերեւ, սպանանել և հրձիգ հարկանել ըզ-
ջրջուլոյ վայրս, զհեթանոսական կառաւոր թիւան յանձնեալ բե-
րելով: Տմարդի հարկն ստիպեաց զնոսա ընեղ սրիկոյս, յան-
գազս և անդուպոս, յորոց յանդգնութեանց ծանս և ալք
ամեհիք, յաղկուսեց որոց սարսեցան մեծամեծ թագաւորք, և

Հովիտը նոցա եղին Հանդստարան հռչակաւ որ զօրացէ զօրացեալաց, նայնպէս եղին պատճառ զանազան ազգաց հետ աւելաց' լծողով յինքեանց զնոր դաղլմահանս:

Յիսա շրջելոյ իմ յաշխարհն Լլլաւ անից, յերկրսն սեպտեմբերի 1850 ամի վերադարձայ 'ի քաղաքն Բագու և առեալ զհրաժարական ողջոյն բարեկամաց խնց և ծանօթից և յանձն արարեալ զանձն իմ 'ի պահպանութիւն Լլմենակային Լլաւաւոյ, մահ 'ի Շաղենաւն թաքելաւ անուանեալ, զի անցեալ ընդ ծովն Կասպից գետից 'ի քաղաքն Լլտարխանն վասն կատարելոյ զստանձնեալն ինձ ազգային հողէ որ դորձ արք վիճակի:

Յիզախիսն ծովն Կասպից զստ աջինն խոտացաւ մեզ զապահով աղի, ստիպին անհատաւ գանալ յերկրսն խոտաման, յետ ոչ քաղաւմ ժամուց դարձաւ 'ի վայրաց կատաղութիւն, և հետ զհետէ զօրացուցանելով զստ որ ալիս' ահեղաստատ բաղկէր զնաւն ծանրաբեռնեալ, և սպառնայր կարաւանել անշուշտ 'ի խորս անդեղաց, զոպցես Պարիզն սպառաղինեալ մարանչէր ընդ մեզ մահահրաւեր ալեք: Հարկագրեցան նաւավալք զեայ առնաւ, աստի արկին 'ի խորս ծովու զխարխիսն ծանրաշիւտ, բայց ալին զնալով զնայր և զօրանայր, ստիպին նախաահմանալ թիւնն Լլաւաւոյ հոկեր 'ի վերայ մեր և պահպանէր յանկողով վիճակի, յետ որոյ հանգարեցաւ ծովն և խաւովութիւնն, և մեք անվտանգ առեալ հասաք 'ի հանդիսս յետ վեցից առաւրց անգ' որ Լլդիլ շատաճաւ առաջօր մը տանէ 'ի ծովն, և անալ ընդ Լլդիլ գետովն անդորր ժամանեցաք յԼլտարխան:

Լլդիլ փեր:

Լլա մի 'ի մեծամեծ գետաց Ուստատանի, որ շատաճաւ յորդովութեամբ ընդարձակ տարածութեամբ, և բազմապայտ շրջանաւ մասնն, 'ի ծովն Կասպից, որ բռնն մղանաք յետ ընկրկեալ զաղլութիւն ծովու ցովթանս ստապրէզ, և նովաւ կապէ զերկիրն Ուստաց ընդ երկրին Պարսից, Հայոց և Բղաւանից, և 'ի ձեռն նոյն ծովու զերես Ուստատանի հանէ 'ի վաճառ 'ի շրջակայս նորին. և զիտխաղարձն որոյ ստանայ առաւել լիւթութեամբ, և անցեալ ընդ աստաւա-

Ճառասն Նժդեպու օժանդակէ մաճոսականաց՝ հաստատեալ լըլ զվաճառս նոցին ՚ի նաւահանդիտան Բարախանի։ Բաց յայսցանէ առտարար մատակարարէ շորջ զկրե բնակարաց զազգի ազգի համեղաճաշակ ձեռնո, զորս հանեալ առաքեն ՚ի վաճառ։

Բնակիչք Բարախանայ յաղիւնո այսր գետոյ ՚ի ծանձաղախոյ տեղիս շինեալ են դանաձե ցանցս, յորս լնան զգանազան տեսակս կենդանի ձկանց և յամենայն բազմէի հանեն ՚ի վաճառ։ Արնպէս գիտեն մատակարարիկ զազգ ինչ մանր ձկանց, յորոց հանեալ զհաղարաւոր կենտինար իւրս առաքեն ՚ի վաճառ։

Յաւուրս ձմեռն գիւմն ՚ի ծովն անտիանհամար բազմութիւնք բշիշկեկեաց, և ծակեալ զթանձրութիւն սառուցից Լճիլ գետոյ հոսոյ ՚ի ծովն ելանեն արաւքս և ծնանեն զծագլըս։ Բնակիչք խռան բազմութեամբ գնացեալ որսան զնոսա և հանեալ անտի զիւղ առտո, առաքեն ՚ի վաճառ ՚ի պէտքս օճառաց, սակայն սովորս թիւնս այս խաբաւ արգելեալ եղև ՚ի տէրութենէ, բոտ որում՝ բաղմնոս պատահեցան մեծամեծ վնասք, զի ՚ի ծանրութենէ խռան բազմութեան բեկան սառւյցքն և ՚ի յալեաց վարեալք ՚ի խորս ծովան կորսուին զբաղումն։

Լճիլ ՚ի գարնան զայրանայ յոյժ յոյժն ընդարձակէ զտարածութիւն իւր աւելի քան զեօթն տապարկդ, բայց ոչ հասուցանէ յաճախակի գ վնաս։ Ըստ որում՝ ընթանայ յոյժ հանդարտ։ Գետս այս արձակեալ է յինքննէ զբաղմնաւջ եղեգնուտ ճահճային փտակս, յեղերս սրոց բնակին վրանաբնակ Սնգուլք, Թարաք և Նուղայք։

Սնգուլ

Նազումն Սնգուլաց բողբնք ՚ի պատմագրաց դնեն ՚ի Հնդկաց գուցէ և յորդուց Եւրանայ սերեցիլայ Մարահանէ, վասն զի տարազ զգեստուց, կոճկեկնք օրիորդաց և վրանաբնակ կեանք նոցա ոչ սակաւ բերեն զնմանս թիւն կենաց այնոց իկաղգաց։ Սի եւ տարազ զգեստուց արանց և կանանց նոյնպէս և գլխարկք նոցա-

ի մի օրինակ արք և կանայք ՚ի կիր առհաւն զծխախոտ, և ՚ի միաւրին գործեն յամենայն վաստակս, միմիայն նշան կանանց են երկու հիւրք հերաց կախելոց զուսովք. գոյնք նոցա սե են կամ ցորենամորթ, այտքն սառաւր, աչքն խոր, քիթն տափակ, և ճակատքն լայն: Անին զմեհեանս և պաշտեն զհուրս, յորոց մեծն կամ զլեւաւորն անուանի Նաւրդան:

Ի նմին մեհենի գոյ սեղան զարդարեալ փետրովք սիրտարգի, ուրանոր դասակարգին զանազան ձուլածու պատկերք, և առնթեր իւրաքանչիւրոց եղեալ կան զանազան արմտիք խեցեղէն ամանօք, վասն զի տուիչ արմտեաց համարեն զայն պատկեր, առ որով եղեալ են արմտիք:

Թէպէտ յիւրաքանչիւր լուսն լուսնոյ կատարեն ըզհանդէս կոց, բայց նշանաւորն ՚ի տօնից անկանի ՚ի տասն և ինն փետրվարի, յորում աւուր համախմբեալ բաղնաթեան՝ կատարեն զայն տօն Թափօրական հանդիսիւ, փողովք և ծնծղայիւք, ուր զամենայն կուսս իւրեանց դնեն ՚ի վերայ ուսոց, մասնեն տանէ ՚ի տունս և կազմեն զերախձան:

Ի խտիր են միանգամայն ՚ի կերակուրս, ուտեն զհեղձուցիկն, զգայլ, զալուէս և զայլ սոյնանման կենդանիս, բայց ըստ մեծի մասին շատանան թէյիւք, զոր եփեալ ջրով զօրէն հաւարակ կերակրոյ, ՚ի վերայ որոյ յաւելան զկաթն ձիոյ կամ ուղտու: Իսկն յաճախ զօղի, զոր կուսն կոչեն, ելուղեալ ՚ի կաթանէ որ և իցէ կենդանոյ. զմիս գոմէոյ ոչ ուտեն, համարելով թէ գոյ ՚ի նմա մասն աստուածոց: Զարաչար փախչին ՚ի ծաղիկ ախտէ, թողլով միանգամայն զամենայն սղխտ և զկարասիս, ոչ սակաւ երկնչին նսե ՚ի մեռելոց, ուստի հոգւով չտի ջանսն հեռանալ ՚ի նոցանէ, թողլով զնոսա ՚ի կերակուր գազանոց և լուսնոց: Իսկ զտղիւտական և զքուրմս այրեն ՚ի հաւ համարելով թէ՝ նոքա սերեալ են յածոց. ՚ի միւրոց քրմաց և քրմապետաց, զորս Գեղէն և լճոյ անուանեն, արարեալ տիղմ՝ կազմեն զպտակեր և եղեալ յաղթածատեղիս նուիրեն զպատիւ՝ ՚ի վառ ունելով առ նոսա զճրագ. ուխտաւորք նոցա նուիրեն զգրամ և այնու նուիրանօք ՚ի վառ պահպանեն միշտ զճրագն: Զամենայն կերակրոց զորս եփեն, նախ վտոն կուոցն հանեն զբաժին և զնոյն

ԴՅԵՆԱԼ 'ի սկսած առանց մտաւոյանէն մանկանց աղաւթոյ, 'ի զԵ-
լտան տունոց վրանաց ունին զմիտքի ձողի, զորմէ կտիեն զկա-
պերտս հանդերձից կամ զպատաստս, 'ի վերայ որոց գրեն զսո-
վորական տղօթս, որպէս թէ այնքիկ պատաստք փոխանա-
լեն զծերս և զհիւանդս, որք անձամբք չկարեն տղօ-
փել, և 'ի շորթել հողմոց պատաստաց՝ զառաւր և հիւանդք
համարին աղօթականից տղայոց: Պատմաց ինձ ամն 'ի գիտնոց
նոցա զդատաճառ. այնք սովորութեան թէ՛ տարեք չորեքին
միաբանեալք 'ի մարդն պարտական են անհրաժեշտ նուիրել
զաղօթս առ Մատաւ: Իսկ այժմ՝ երեքին տարեքն տկա-
րացեալք անկարանս վճարել Մատաւոյ զմշտն ջինստս որ պար-
տաւ, ուրեմն հողմոց պարտական է կատարել զայն մինչև
ցկաղաւթս մն երկոց բնկերակցաց:

Միտանական իրաւունս անարգ են և անբարեխառն,
բայց քիտեն ամուսնանալ ըստ իւրեանց օրինաց՝ սկսեալ 'ի
նշանադրութենէ անալ: Ասին ասունն երկոցս անգամ՝ զօղն 'ի
տուն հարսնացս ի և ինդրեն զհաճութիւն նորին, և երբ յեր-
կոց կողմանց կատարի յոժարութիւնն՝ փետայն գնացեալ
բնկերօք իւրովք 'ի տան հարսին բռնութեամբ կորզէ զնա 'ի
տանին, իսկ իրաւօր աղջկանց ժողովելոց անդ բնդ զվնոցեալ
չեւմին տուլ, հուսկ յետոյ թոյլտարեն ըստ իւրեանց սովո-
րութեան և ապա կատարեն զհանգիս հարսանեաց, կոյս աղջ-
կանք զառաջնին ունին զհանգերձս տարագու արանց և 'ի
միում սկսեցն զգլինա, զհեր զլնոյ հիւսեն 'ի մի և եթ ծամ.
և կոշկին բարտովն կալմիր, և յետ ամուսնութեան զերկուց
սկանջաց կտիեն զգլնաս և զհիւս հերոց բաժանեն յերկուս.
'ի ժամ պատիկ այլ և կին անկեալ 'ի ծուռիս յարեւել կոյս՝
ուրին 'ի ձեռին զերի մի ոչխարի, երկիցս անգամ խնորհե-
ցուցեալ արեւո զգլութա՝ փետայն միտայնակ ուտէ զերին, և 'ի
գնալ 'ի տուն փետայն զնաւն անդ զոչխար և հանեալ զեր-
բաժնն զնեն և այլեն. իսկ սիրան և զսան ոչխարին տանու-
տէն կալեալ 'ի ձեռին կանգնի, ապա մանակ մի սուր ար-
շաւաւոր վազէ խաճանէ զսիրան և այնպէս կրկնելով կլանէ
սպառէ զամենայն. իսկ զերի ոչխարի զնեն իոյ 'ի տան փետայն,
կտիեն զօրով առ ժամանակ ինչ, և զմնացեալ միտն մա-
տոցանեն բրմին, և զմորթի այնք ոչխարի անցուցեալ ընդ ծակ

գրան ճգճգեալ աստի և անտի պատառեն: Վշտեն արձակել զամուլ կանայս եթէ կամեացին, բայց եթէ սիրահար են դարձացանէ զհոս 'ի տուն աներոյ խրոյ, և անդ հանել տայ 'ի միոյ տկանձէ զգինան, զերիւ հիւս հերոց միաւորէ 'ի մի, տայ զգեռու զնշի կարմիր և զհանգերձ օրիորդի, որպէս թէ եղև օրիորդ, և ապա վերտալն պրակի ընդ նմա: Այլգումն նոցա է մարթեղ զեզն՝ զիւշի որոյ տխուտ 'ի գետնի ընուն 'ի վերայ նորա զարիւն, զգլուխ եզին ճեղքեալ՝ հանեն զեզուն, և 'ի պտառաւած բերանոյ գնեն զսիրտ նորա, և այնպէս եզեալ առնթեր կուց՝ յաջահեալ նորա վառելով զմո՛ւ, և սր պարտն է երգնուլ բոկ սոն եզեալ՝ վազելով դէնայ 'ի վերայ արիւնսթաթախ մարթոյ առ 'ի շիջուցանել զմմն և խածանել զսիրտն: Աթէ 'ի վաղեւն գթիցէ, կամ 'ի փշելն ոչ շիջուցէ զմմն, յանցաւ է իսկ եթէ 'ի վաղելն ոչ գթիցէ և 'ի փշելն շիջուցէ՝ արդար է: Վարձեալ գիտեն տխուլ 'ի վերայ գետնոյ զհաց և 'ի ծայրն նալին վառեն զմո՛ւ, եթէ արդար է այրն պարտ է զհացն կսխտակ և զմմն շիջուցանել:

Սեծ և սրբազան երգումն նոցա՝ է յիշել զնոն ահաւորին Վստուծոյ բոտ այոմ՝ Բերէ զարդ երբէ՝ այն է վերին անգին մեծութիւնն վնայ: Վննիք ոչք տուեալ են զանձինս իւրեանց 'ի խնտապաշխարութիւնս և հրաժարեալք միանգամայն 'ի փառաց աշխարհի, անգադար շրջալին զանիւնս գլանածեւ 'ի վերայ որոց գրեալ կան մասնթանք և աղօթք, և շրջելն զայն ցուցանէ թէ արարպին նաք 'ի մշտամուռն աղօթս: Վ մեռանել այնոցիկ սրանց 'ի բաց բնիկնուն զնոսա 'ի կերակուր գազանաց: Սակայն 'ի չարից կողմանց գիտիլն վարսեն 'ի գետին զձաղխ, զորոց կտիւն զպտտառս 'ի վերայ որոց նայնպէս զաղօթս և զմասնթանս, որովք և ցուցանել կամն թէ ի բաժանել տարերց՝ մի մնացեն դաշնեալ առանց վառարանութեան: Արմապեաք նոցա գիտեն զատանդահայտութիւն. ուստի նուիրեալն յամանութիւն նախ հարցանեն զնամն նոցին՝ այն է զյաջողութենէ և զբողբաւորութենէ իւրեանց, յայնժամ քրմապետն գիտելով 'ի դիրս աստեղաց, յայննն նոցա զմիաբանութենէ կամ զանմիաբանութենէ աստեղաց նսւիրելոցն 'ի պրակի և յայնժամ որպէս

և կամին ասեն աստեղք ձեր հակառակ են միմեանց, վասն զի մինն հրային է և միւսն ջրային, կամ հողային է և հողմային, ուստի է անհնարին . և ապա այսու հնարիւք բնկալեալ զգրամ խոտտանալով բառնալ 'ի միջոց զանմիաբանութիւնս աստեղց, և ապա տան զհրամանս պատկի:

'Ի բաժին ննջեցելոց որոշեն զոչխարս և զուղաս կամ զայլ անասունս ըստ ցուցանելոյ հմայից, և զայնս վաճառեալ բաժանեն քրմաց և քրմապետաց և այլոց ստորին մեհնարական ծառայից, զորս մեջիւ և հեցել անուանեն: Յանուն կրօնոց զիտեն նուիրել զոս ըստ ցուցանելոյ քրմաց, զոր կենդանի արձակեն 'ի դաշտ, ազատ արարեալ յամենայն մշակութեանց և այնպէս պահեն զնա ցվախման, հոսկ ապա 'ի բաց արկանեն, զոր Սեբեայ խոյ անուանեն, այն է զո՛հ Աստուծոյ, Հոգեորականք նոցա կուսակրօնք են և ոչ զգնեալն զվարտիք, որպէս զի ձեռք իւրեանց մի մերձեցի 'ի շօշափելին, և եթէ սք ամուսնացի հանեն զնա 'ի թուոյ հոգեորականաց և դնեն ընդ հարկաւ. վասն հիւանդաց գիտեն կազմել զժողով զոր և Վարդան անուանին, ուր 'ի խմորոյ շինեն զպատկեր և թաղեն ընդ հողով որպէս զի հիւանդն ողջացի, բայց յայսմանէ ամառք յանձն առեալ ստանան զվարձ 'ի հիւանդատեալնէ և շրջին շուրջ զհիւանդօք առ 'ի բառնալ զցաւս, եթէ ողջացի հիւանդն և եթէ մեռցի՝ շրջօղն զնովաւ որոշի 'ի թուոյ կենդանեաց և ընդ մեռեալս համարի. զմանկունս կոչեն յանուն կենդանակերպից, յորում և ծնանեն. յընթացս լուսնական ամսոյ պահեն երկոց ամուսաղ, որք են առաջին, միջին և վերջին աւուրք լուսնոյ: Աւին զյատուկ տօն ինչ զոր 'Ի յայնադն անուանեն, այսինքն կրակաձիգ. 'ի նմին հանդիսի զնեուն զոչխարս բազումս և զճարպս փորտեացն այրեն 'ի հոռ. և զտօն մի Օգոստոս, յորում աւուր 'ի խմորոյ կազմեն զանօթ ինչ և լուսն զայն մաքուր իւզով և վառեալ դնեն 'ի բարձրաւանդակ տեղւոյ, զորով պարառեալ կատարին զհանդէս, զտօնս զայս երեւի կատարէին 'ի հոռմն նաեւ գերեալ Սամարայիւ: 'Ի տարին միանդամ բարեւն զմիմեանս տալով միմեանց զձեռս և յիս այնորիկ ոչ երբէք, ուստի 'ի պատաշիւ միմեանց հարցանեն թէ յայսմ ամի բարեւալ են, շտան միմեանց զձեռս, իսկ եթէ ոչ տան, Աւին զյատուկ

տառս որովք և վարին. բայց ոչ 'ի յաջն, 'ի ձախն և ոչ 'ի ձախոյ յաջն, այլ ծառածե վերուստ 'ի վայր, երկնչին յոյժ յորոտմանէ ամիսց, ուստի 'ի լսել զձայն որոտմանց յորոտյո անկեալ 'ի գետնի ասնն ջաղ ջաղ խալալաւ, այն է հեռի հեռի 'ի բաց գնայ. Վիտեն պատուել զհիւրս բոտ տանելոյ կորողութեանց, անխնայ մատակարարելով նոցա զանաւոր կերակուրս իւրեանց. Լուսել քան զլաւն սիրեն զՎրիստոնեայս և եթէ որ մկրտեոցի 'ի վերին բարձի բազմեցուցանեն զնոսա. քաջախորձ են 'ի գողութիւնս, սակայն զգուշանան և երկնչին 'ի մարդասպանութենէ. Վլետուոր ճարտարութիւն նոցա յորալ զմարդ՝ է ճոպանաձգութիւն, որով անօրինակ արագութեամբ զձանապարհորդս կողպանեն և արձակեն. 'ի վերայ այսոցիկ սովորութեանց թարգմանն իմ հայ Վլաբցի և այլ քանի մը արժանաւոր անձինք ականատես եղեալ պատմեցին թէ՛ սոքա 'ի ժամանակի երաշտութեան ածեն անշուշտ և զանձրեւ, թէ որպիսի հնարեւք՝ չգիտեմ, միայն զձեալ բարողութեան զոր տեսին պատմեն, զառաջինն ասեն մերկանան զհանգերծս իւրեանց և պատեալ զիւրեաւ զկտաւ սպիտակ կանգնին յեզր միոյ վտակի, այնուհետեւ 'ի գուջս անկանին և բարձրանան և աղօթեն, ապա յետ կիսոյ կամ միոյ ժամաւ արշաւեն 'ի բարձունս 'ի չորից կողմանց սեւթոյր ամսք՝ զօրէն զօրաց հապճեպ ժողովելոց, և սկսանի սեղալ յորդահոս անձրեւ:

Լաբրաթան:

Հուլիս սեպտեմբերի 1850 ամի անյնաս ելեալ իմ 'ի չոգենաւէ մօտ 'ի քաղաքն յԼստրախան, և կալայ զթեւան 'ի տան առաջնորդարանի, 'ի գաւթի լստուածամօր եկեղեցւոյ. Ստրաթաց էր 'ի հնումն այս քաղաք և 'ի Սարգանայ բորձր բերդցւոյ անուանի Հաճի (Թարխան, յառաջն անկանէր սա յարեմուաս կոյս Լիզիլ գետոյ, բայց Հոհաննէս Վարդնին առ ահի ելուզակաց փոխադրեաց յարեւելեան կողմն նոյն գետոյ. հարթավայր է տեղին և աւաղուա. հեռի 'ի ծովէն Սասսից ութսուն ասպարիզաւ, տունք են ըստ մեծի մասին փայտաշէնք, պողոտայքն ուղղագիծ և դեղեցիկ:

մանաւ անդ մեծ զօրացն, որ հանէ 'ի բերդն գեղ ուղիւ, կից որոյ լայնարձակ հրադարակ ուրանոր զննի կէս աւար լինի տանախաճա, և անուանի Քէլեւան-է-աղար. առաւել գեղեցիկացալանն գրադարս զայս քանի մի հարկաւոր ջրանցք, ընդ որս յորդա լճեամբ ի ծանեն ջուրք 'ի Աջլեայ գետոյ, և անցեալ ընդ մէջ քաղաքին վերստին գառնան 'ի նոյն գետ, ընդ որովք արտարձանք քաղաքիս 'ի վաճառ հանեն զգանաղան հարկաւոր իրեղէնս, և դերք ջրանցիցն են տախտակամաւ ամրացուցեալք վաղանայ վանդակաւ 'ի զբօսարանս ժողովրդոց, Արարցով յոյն, որ էր գաւառնին գլխաւոր ծախցին աւաղակ, անուանայց զիւր անուն զանաղան առաքինական գործովք, յորոց մի էր և բաղնամախ շինու լճին այսոցիկ ջրանցից, 'ի ամին քաղաքի գլխաւոր բնակիչք են Աւար, Հայք և Թաւթարք, Հայք 'ի հնումն էին սակաւաթիւք, հրաւիրեալք 'ի մեծէն Պէարտէ առ 'ի ծաղկեցաւսնել զվաճառականութիւն և զարտեստ, որոց և շնորհեալ է զարտօնագիր, խի այժմ բաղնացեալ ժողովրդոց ցհաղար երկու հարիւր գերդաստանս, որք հեա զհեռէ գաղթեալ եղեն 'ի զանաղան տեղեաց, 'ի Պարսից, յԱրցախոյ, 'ի Ղօբադոյ, յԱղբանից, 'ի Տարսնոյ և 'ի Վաղանոյ, 'ի հնումն ճոխէր շահաւորան վաճառականութեամբ, ապա լծուլացաւ ոչ սակաւ նոյն վաճառականութիւնն, իսկ այժմ օժանդակութեամբ Լատմոյ սկսանի վերջաւորն բարձրանալ բարեկենդանութեամբ, 'ի հին վաճառականաց գտանին քանի մի տաղանդաւոր անձինք, Լաւնին աղայ Վանիէլ Սարգսեան, որոյ հարստութիւնն հասանիցի թմն միլիօն, հայրենաւէր հոգի նորա ոչ սակաւ եղեալ է և լինի օժանդակ իւրոց քաղաքացեաց, նոյն օրինակ և որդիք նորին Վրկգոր և Սիրաիլ գովանի առատաձեւութեամբ յորդառ հասարակաց անուհացոցին զանուանու աղգատոհմ լարեանց, որ ունի մեալ անուուաց 'ի սիրտս որդւոց և լծաւանց այնոցիկ ժողովրդոց, Յեա նորա անուանի ճոխութեամբ ճոխանան Վաթրիէլ Լաւնեանց և Ջանօմ Ստէփանեանց, հայէ Տեր, զի և նորա որդէս հայր հասարակաց 'ի գործ գնիցն զառաւաճապարզ և ճոխութիւնս իւրեանց 'ի լատարութիւն մանկանց հայաստանի, որպէս զեանուհացին անուանք նոցա յա խոնանս յա խոնեից, ապա լծէ ոչ հարաւ-

տա լիւնն որպէս ծաղիկ լմտամի՝ հարեալ 'ի խորշակի, և վառք անուան նոցա մնայ աներեւան:

Հայք տնին զարս հոյակապ եկեղեցիս, առ աջին կուռացեալ յանուն Լստաւածամոր, երկրորդն սրբոյն Պետրոսի և Պօղոսի, երրորդն սրբոյն Աստարինէի, և չորրորդն սրբոյն Լստաւորչի:

Լսագ եկեղեցի Լստաւածամոր փորր է դրա լիւսամբ, կառուցեալ 'ի վերայ չորից սեանց, զմեծ լմայարկ և զեղեցկաշէն, զարդարեալ 'ի ներքստ ոսկեգօծ նկարիւք, և արծաթապատ պատկերօք: Իսկ 'ի կարմնէ զարդօց և անխնոց բոլորովն փարթամ: Լսգ դրան առճարի սրբա, զոյ գանգաւ կատուն վայելածէ՝ շքեղ կալմա զեկիւս, 'ի սմին զանգակտաւն անկեալ մնային անխնամ զանազան ձեռադիր և տպեալ մատեանք, ժողովեալք 'ի զանազան տեղեաց 'ի Հօլսէփայ երբեպոհոտակ Լսգա լմեանց, 'ի միջն սրոց էր և մեկնա լիւն երգ երգոցի Վրիդորի 'իւսացոյ, զրեալ 'ի լմլն Հայոց Եկիւք: զոր եկեա նա 'ի Սանահնի: Լս հանեալ անտի զբոլոր ձեռադիր և տպեալ մատեանս և սրբեալ 'ի փոշոյ ցուցակալ դրեցի և զպառճէն ցուցակի առաքեցի 'ի սուրբ Լսմիածին յանկրուստ պահպանութիւն:

'ի պարտիկ եկեղեցւոյս 'ի տան առաջնորդարանի յանկիւնո ուրեք տեսի զճնունդ աշխատանոց տեառն Հօլսէփայ ազգասէր կալմա զեկիսի՝ զպատու ականգործիս տպագրութեան և վիմագրութեան ցիր և ցան ամենեկն անխնամ ընդ երկիր սփռեալ, զորս արտասուելով ժողովեալ կնքեցի 'ի միւս արկեղ, և եղի Մատենի կօնսխտօրիայի, որպէս յարգանդ գերեզմանի, զի զուցէ՝ զարթիցէ նոր սմն տեսանօղ առ 'ի յարուցանել զնա 'ի նոյն մուշեղութենէ:

Եկեղեցի սրբոյն Պօղոսի և Պետրոսի է ամենախալթամ լմէ հոյակապ զեղեցկութեամբ, լմէ ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդաք և լմէ եկեղեցական լմանկագին զգեստօք: Վսնմ գեղեցկութիւն այսր եկեղեցւոյ 'ի զարմանա գրաւէ զմարդ: Ըստ սրում համեմատ նմին եկեղեցի չունին ամենեկին Հայք ոչ 'ի Հոյաստան և ոչ 'ի Ռուստոտան: 'ի սրմին եկեղեցւոջ զոյ պատկեր տեառն մերոյ Հիւսսի Քրիստոսի, որ է իջումն 'ի խաչէն, սքանչելարուստ գործ ճարտար մատանց

Համբաւ առնել նկարել Ստեփանիլի Լատաւցոյց: Օպումանէ պատմեն թէ Ստեփանիլ զօրապետ Ստեփանիլ երբ յատուկոյ և նոյնիկոյ Վրին Կայսերական Սենատ թեան Եկատարինէ Բաղուհոյ, և նա ետ քաջ զօրապետ իւրոյ կնիազ Պոտեմկինի: Եւ կնիազ Պոտեմկինն շնորհեաց Յօւսէփ կաթողիկոսի, և Յօւսէփ կաթողիկոսն նախնեաց սոյն եկեղեցոյ: Օհմն ոյսր եկեղեցոյ արի Սնատ արքեպիսկոպոսն, զկաթողիկէ սորա վերտին շքեղադարձեալ նորոյեաց Յօւսէփ կաթողիկոս Բողոթեանց, իսկ այժմ 'ի ներքուստ և յարտաքուստ ստաւել պայծառացոյց աղայ Վրիգոր Վանիկէան Սարգսեանց, առ զբան տաճարն և եւ այսրի հոյակապ զանգակաառն վայելացեալ շքեղ կաթողիկէի: Հապ 'ի սոյն եկեղեցի 'ի նորոյ կառոյց զտաճար վառաց տեառն զօրութեանց յանուն սրբոյն Վրիգորի մերոյ Լատաւոյց իւրով սեպհական ծախիք աղայ Վանիկէն Սարգսեան: 'Ի միջև սրոյ շինեաց զծիննելոյց 'ի պէտս ձմեռն: Եւ յաղագս բեթեկաց նորին եղ յորքոնական զանձարանի զգրամագլուխ յորմէ ըստանայ յիւրաքանչիւր ամի հինգ հարիւր մանէթ: Սուրբ Կատարինէ եկեղեցի և ուխտատեղե քաղաքիս, ուրանոր զիմն բաղմութիւնք ժողովրդոց և առաւել առ գերեզման ուրումն Սարգիս վարդապետի, յորմէ տեսեալ են զքաղաք հրաշա, Բարաքոյ քաղաքին 'ի հանդստարանի նորին կառուցեալ կայ հոյակապ եկեղեցի յանուն սուրբ յորութեան, ուր հնգիցս 'ի տարւոյ զիմն անդ բաղմութիւնք ժողովրդոց տան առնել զպատարագ կատարեն զհոգեհանգիստ և լիութեամբ մատակարարեն աղքատաց զկերակուր: 'Ի սերնդոց Հայոց վերաբընակելոց 'ի Վաղան քաղաքէ դեռ ևս գտանին քանի մի գերդատանք, իսկ վասն բաղմութեան ժողովրդոց, եղելոց երբեմն 'ի Վաղան քաղաքի, հաստատէ յիշատակարան զրչեոյ աւետարանի միւս գտելոյ 'ի զբառան աստուածամօր եկեղեցոյ յորում գրի, Վրեցառ սուրբ աւետարանս վասն Հայոց բընակելոց 'ի Վաղան քաղաքի 'ի թուին Հայոց ռճլոս, վասն բաղմութեան Հայոց եղելոց 'ի նմն քաղաքի այսպէս աւանդեն թէ երբ արքայն Հայոց Հեթում տուա զգուստր իւր 'ի կնութիւն խանին թաթարաց, ընդ նմա առաքեաց և

շքաւ ատուն դերդատաւն, յորոց սերեալք բազմացան յոյժ
ցառումն այնր քաղաքի 'ի Յօհաննիս Ռատաց աղբայէ Վր-
բաղնի անառնելոյ, և ապա հրամանաւ նորին մասնեցան 'ի
սուր, և այն ըստ երկուց կարծեաց՝ կամ 'ի խիստ պատերազ-
մաց նոցա ընդդէմ Ռատաց, և կամ՝ վասն ցոցանելոյ զգաղ-
ատագողի ճանապարհ այնր քաղաքի, որպէս լինէ ոխադրու-
քն 'ի նմանէն դատեցին 'ի վերջոյ Յիւսաւման քաղաքին
հրամանաւ նոյն աղբայի զպատկեր տիրանոր, զգտեալն յեկե-
ղեցիս Հայոց՝ տարեալ 'ի Ստեփան 'ի վերայ որոյ կառուցա-
նէ եկեղեցի, որ այժմ կոչի Րատաւածամար Վաղանաւ:

'Ի սմին քաղաքի դալու լինանց արժանաւոր տեսնի՝
առուել քան զամենեւին, աղբային դպրոց՝ կառուցեալ 'ի պա-
րոն Աշտարականցէ 'ի 1810 ամի, ուրանոր ուսանին քաղա-
թիւ աշակերտք աղբի Հայոց, յորոց երկուստանքն են յառ-
կացեալ որդեղիբք անմահ յիշատակ տանն Աշտարականց:
Վալանի յառաջադրմա լինալն պայծառանայր սոյն դպրոց
'ի ժամանակս Սերօբէ վարժապետի Վօլեցւոյ, բայց այժմ
ոչ այնպէս:

Արպակք կամ պանդոկք՝ նուիրեալք 'ի պէտս պահ-
պանութեան այնր վարժարանի, ուղին ոչ բաւականն հա-
տուցանել զսնունդ մանկանց և զթուշակ վարժապետաց, վասն
որոյ կարօտի դրամական օգնութեան հայրենասիրաց:

Բայս բարոց մերոց Հայկազանց՝ բնակելոց 'ի սմին
քաղաքի, 'ի վաղաց անտի զալու լինալն դրսաւոր, բայց յե-
տայ պատկառելի ընծացք հոգեւոր հոլաւոց ոչ ոսկրաւ հա-
տուցին զվնաս, և յետ բառնալոյ 'ի միջոյ նոյնպիսի հոլաւոց՝
վերադին սկսան հակադրուլ զվնաս առ բարին, զօրացեալ էր
նոյնպէս 'ի մէջ Հայադղի բնակչաց քաղաքիս անգոսնելի երկ-
պատակա լինն յաղաղս եկեղեցական գումարաց, զոր ընդ վայր
ձախեալ էր արքեպիսկոպոսն Սերօբէ, ամանք հաւան և ուսնոր
անհաւան զմիմեանս պախարակելն, լիկպէտ հրամանաւ Նորին
Սահմառութեան տեսառն Ներսիսի և մերով քննութեամբ
վնասն այն ընկալաւ զխաղաղական վախճան. բայց գտցի ա-
տելալ լինն մնացէ 'ի ուրաւ վնաս բանից, Տոցի Տէր զի նա-
խանձն առցէ զվախճան ընդ մահաւան վնասբանից, և մի սերեցի

յորդոց յորդիս: Ի տուրսն ՚ի բռնիտ հոգեորոտ առ են յոյժ,
վասն որոյ եկեղեցիք նոցին ծանարես նեալք են ոսկեղնօք,
արծաթեղնօք և զանազան թանկագին դիպալօք, նոյնպէս
նշ վերջացան ՚ի հեռաւմն յորդորանաց ինոց, նա իրել եկե-
ղեցեաց Հայաստանի աւելի քան զվաթսուն ձեռք պատուա-
կան և թանկագին եկեղեցական զգեստս: յորոց քսան շուր-
ջառք յանուն Իզմիրու եկեղեցոյ, զոր առաքելցի ՚ի սուրբ Լւի-
սիաճին:

Թէպէտ չունին կառուցեալ զյատուկ աղքատանոց,
սակայն ժողովեալ ՚ի պէտս աղքատաց զմեծ դումար Էդեալ
են ՚ի գանձարանն արքանի, ՚ի ասկսեաց որոց բաժանեն զնը-
պատտ աղքատաց ՚ի տարին երկիցս: Աստիկն թիւք ՚ի սմին
քաղաքի են 2600, յորոց վեց հարիւրն գասնին աղքատ, և սը-
պէս երեկ ՚ի ծուլութենէ և ՚ի շոպլու թենէ: Մինն ՚ի զըլ-
իաւոր շոպլութեանց է անաւանան ածնախմբութիւնն, զոր
մեծաճախ կատարեն յամի ամի, նա իրելով և հոգեւորակա-
նաց զառատ աջահամարոյր: Եւ բազմոցս ջանացոյ ՚ի խափա-
նել զայն վնասակար սովորութիւն և կարէի խալաւ խափա-
նել, եթէ ներգործութիւն իմ լինէր ձեռնառ առ աջնարգաց:
Արորէ արքեպիսկոպոսն կամեցեալ էր խալանել զայն սով-
որութիւն, բայց վեց ջոպեալ էր յիւրոց նպատակաց, ըստ որում
կատարեալ է ինքն յամի ամի զիւր ածնախմբութիւն, շարու-
նակ կարգաւ՝ ստանալով ՚ի ժողովոցաց զառատ աջահամարոյր,
ուստի լսկ հրամանն նորա ասանց օրինակի եղեալ է անպատու:

Բաղարս այս թէպէտ զուրկ է ՚ի բնական ճրից՝ այն
է ՚ի բարձրարեւձ լիւրանց, ՚ի բարեհամ աղքեցոց, ՚ի բնական ան-
տառաց, սակայն Լիդի գետ ՚ի աեղն ամենայն պակասու-
թեանց՝ առատապէս մատակարարէ ամենից կողմանց զկուսոր
պէտս, մինչև անգամ չթաղու կարօտիլ և ոչ լմիր: Յոր-
բունական զենարանի գասնի նաւակ ինչ ձեռակերտ մեծին
Պիարոսի Ուսսաց կայսեր:

Եկեղեցիք Ուսսաց գտանին բազումք, յորոց մեծի
չքնաղ է մայր եկեղեցին, վայելչացեալ հինգ կաթմ զիկէիւ,
աստանօր գտանին զանազան հնութիւնք, քի զգետք, սաղա-
ւարտք, աւետարանք յեռեալք թանկագին ակամիք և ուլն:
Ի թիւս այսոցիկ հնութեանց ՚ի պատուի պահպանի և կոնդակ

Վ աւհաս կաթուղիկաւ: Իրաւեալ սոյն եկեղեցւոյ է գոլու-
թեանց արժանաւոր և կերտուածն քերութաքանդակ, ՚ի պէտս
նորորտ թեան որոյ եղեալ կայ ՚ի լաւբարդի դրամագլուխ
՚ի յոյն Սրբոցովէ:

Վ ջւար:

Ի հնումն էր վերքիկ գիւղ յեղը թերեք գետոյ, և
վասն արգաստարութեան տեղւոյն անուանեալ են Վ ջւար:
այն է ոսկիախն: Կամ ըստ աւանդութեանց օրիորդք, զի ա-
սեն թէ երբ ՚ի Հայաստանէ առաքեցին թագաւորին թա-
թարաց զկայս աջկռնոյ, նոքա եկեալ հասին աստ և չկր-
նով մասնել զանձինս իւրեանց ՚ի կամն թագաւորին, գոին
զհնարս, ուստի խնդրեցին պահպանաց մեկուսանալ անտի-
զի իրքեանք լուսացին ՚ի ջւարն, և ՚ի մեյուսանալ անտիպ-
հապանաց, այնորիկ օրիորդք հասեցին զկնքեանս ՚ի կամն յէ-
տի ՚ի ջւար և հեղձան: պահպանք ՚ի ճղկմանէ ջւարց վե-
րագործեալ տեսին զսակալի հեռեանս և աչնպէս տրտմու-
թեամբ գնացեալ պատմեցին արքային: վասն որոյ յանախնե-
նելի պատահմանէս այսմանէ տեղին այն անուանեցաւ Վ ջւար:
Օ զիպուածս այս յիշատակեն պատմիչք մեր, բայց թէ աստ
իցէ՝ ոտագլու չէ յայտ: Ի երդն Սաւախայ կառուցեալ ՚ի
մեծէն Վիտրոսէ: ՚ի 1722. ամի փոխադրի աստ: ՚ի 1736 ամի-
որ և անուանի բերդ սուրբ Խաչի, ՚ի նմին ժամանակի ե-
ղեալ Հայքն ՚ի նմին բերդի, ընկալեալ ՚ի նոյն կայսերէ
զհրովաստակ ողորմութեան վերաբնակեալ են աստ: ՚ի 1756
ամի բացեալ է աստանօր մաքսատուն, ՚ի 1785 ամի յատ-
կացեալ է նահանգական քաղաք. և ըստ զօրութեան այնր
հրովարտակի սկիզբն արարեալ են սերմանել աստանօր զո-
րիզ, անկել զայդի, բազմացուցանել զմեռաքա: հետ զհետէ
բարգաւաճեցուցանելով զերկիրն: Տեղին այն յորմէ ընկալեալ
է սա զանուն իւր, հեռացեալ է արդէն ՚ի գետոյն, վասն զի դեան
մեկուսացեալ է անտի հետ զհետէ խոյս տալով: Բաց ՚ի
Հայոց վերաբնակելոց ՚ի բերդէն Սաւախայ, բազմացեալ են
աստ նաև գաղթականք ՚ի զանազան տեղիաց, այն է ՚ի Հա-
յաստանէ, ՚ի Սլաւոնանէ, և ՚ի Բուլղարիանէ, որոց թիւք

տանց արդէն բաղկացուցանեն զ1200, Սքա ըստ մեծի մասին պարսպին 'ի վաճառականութեան, և գլխաւ որ նի թը վաճառող նոցին էին և են գլինի, օղի, սրիշ, տորսն, կապար, մետաքս ևայլն. այդք են արդէն հաղարաւոր, յորոց աղբերանան յիւրաքանչիւր ամի տեղե քան զկէս մի թոն թունկի գլինի. բայց 'ի հոսմն առաւել շահուէտ էր քան այժմ. Հայք ընտկին 'ի վերին կողմն քաղաքին 'ի հարթավայր տեղ ոջ, պղտալքն ուղղադիմ: Տունք ըստ մեծի մասին փայտաշէնք և աղիղք, զորս արդէն սրեալ են կառուցանել հոյակապ և զեղեցկաշէն: Բնութեամբ մարդասէր են և հիւրասէր. և աստուածային բանից ակարծալուր և կատարողք, 'ի սմին քաղաքի գտանին արք անուանիք և տաղանդաւորք սերեալք յաղնուական ասհմից, առաջինն Քալանթարեանք, գաղթեալք 'ի Վարանաբառ գիւղաքաղաքէ Հայաստանի, 'ի գաւառէն Շահնազնայ կամ Գարգմանայ, 'ի սերնդոց որոյ աղայ կարապետն Ստեփաննոսեան՝ անդադական բարեկամն իմ, ըստ յատուկ յորդորանայ իմոց մեծա ջերմեռանդութեամբ յանձնէաւ նոյնիւր որոյ Լըմիսնի 'ի զատ արծաթայ զեղեցկայ սրբալոյս Սեդանի, որ յաւաջն էր պղծեցայ և ծանր տեսողաց: Լըրիւրդն Քանանեանք, զոր յիշէ և խորեանոցին աղգ հին և պատուելիք գաղթեալք 'ի Հայաստանէ 'ի Բօլնիս գաւառէ, որ անկանի 'ի փոք Տաշիր առ հովտօք Լալաբու լեւին: Լըրորդն Սերեբրաւեանք: Նորորդն Լեւշեանք և հինգերորդն Խօջեանք:

Սնին զչորս հոյակապ եկեղեցիս, յորոց երկաքն ծըխական, մինն հանդոտարանի և միսն ուխտատեղի: Լուգ եկեղեցի քաղաքիս կառուցեալ է յանտն վերափոխման Լուռուածամօր, հոյակապ կաթմ զնկելու բայց փայտաշէն, առ զըրան որոյ փայտակերտ բարձր և գեղեցիկ զանգարատուն, մերձ որոյ հոյակապ առաջնադարան և դպրոց:

Բարեպաշտական արօք ժողովրդոց յաւելեալ են աստանօր որպէս պատուական եղեղեցական անօթք, նոյնպէս և գումաթք դրանոյ, սկիզբն հիմնադրութեան սորաշէ յայտ, բայց թաի լինել բազում ասօք յառաջ քան գաղապատուութիւն քաղաքիս 'ի Արմատականոյ, 'ի ժամանակս Շընչբաւառքին 'ի 1785 ամի: Եւ փերսան սրբադործեալ երկցս անգամ,

նախ 'ի ժամանակս վերոյիշեալ ելուզակի, ք. 'ի պատճառս
պահանս թեան տաճարս մե աւելնթեր սեղանոյ 'ի ձեռաց ա-
ւազակոյ և ք. 'ի 1830 ամի 'ի ձեռն Սերովէի եպիսկոպոսի,
յետ մասնելոյ Միլա Վուզե Արկուսեան բանաւորի և պլծե-
լոյ զտաճարն պահանս թեամբ արանց բազմոց, Արկուրդ և
կեղեցի յանուն սրբոյն Աստուրչի, հոյակապ և հրաշսկերտ,
համակ քարաշէն, կառացեալ 'ի վերայ չորից բարձրաբերձ և
վայելչագիր սեանց, որոյ երկայնութիւնն յետն քայլ և լայ-
նութիւնն քառասուն, տասաքնն և ներքին յարմար ձեակեր-
պուն որոս 'ի զարմանս կրթէ զտեսագո, Տաճարս այս սրբագործի
'ի ձեռն սրբազան Յայննէս արքեպիսկոպոսի 'ի 1827 ամի.
Իսկ հիմն սրկութիւնն ինի 'ի 1812 ամի, Աս գրան եկեղեցոյն է
վանականութեան և գեղեցկաշէն զանդաւառան, երեքկարգեան և
սխնաղարդ, վայելչացեալ չքնաղ կաթմողիկէիւ, Ապետս
ներքին զարդաց եղեալ կայ յարքունական գանձարանի տասն
և հինգ հազար մանէթ, յԱլէիւ Ասրայէ Սիրայեան Աս-
լանթարեանց, արդէն հանգուցելոյ, Արկուրդ եկեղեցի 'ի
գերեզմանատան, թիպէտ գեղեցիկ՝ բայց փայտաշէն, կառու-
ցեալ յաղգէ ուղիւ Արշէանց, Չորրորդ եկեղեցի հռչակա-
ւոր ուխտատեղի յանուն սրբոյն Վեսրգեայ զօրութարին, Տե-
ղեն հարկմալոյր, օգն առաջարար և ջուրն բարեհամ, յաջ-
մէ կալմանէ գեան թիպերք սրբնթաց անցանկելով, յեղանա-
կըս գարնան, ակզիս այս լինի սքանչելի զբօսարան, ուր յա-
ճախեալ բնակչոց խրախտանս խրախտութեամբ հոգւոյ և մար-
մնոյ, Ստն այսր ուխտատեղոյ աւանդեն ծերունիք, թէ
իշխան ամն ունեկով առ ինքն գնան նշխարաց սրբոյն Վեսր-
գեայ անցանէ ընդ այս գետ և լծեալ զալմանոյ ընդ հալա-
նետա միոյ խնձորենոյ, ուր հանեալ 'ի պարանոցէ զսրբա-
զան մասն կախէ զծառոյն և անդ իջնանի 'ի նոյն գիշեր.
Իսկ ընդ արշաւոյսն աճապարեալ նորա 'ի գեալ մոռանաց
բառնալ զայս. յետ ոչ սարա միջոցի զգոյ զերուտան մեծ,
աճապարէ 'ի գիւտ կորսուելոյն, սարայն անձեռահառ գտեալ՝
վերադառնայ արամութեամբ, 'ի վերջոյ յետ քանի ինչ ա-
մաց, տեսիլ երեւի ուրումն միտլալանի կողմ. սր հրաւիրի
յուխտագրութեան 'ի նոյն տեղի, և կրնն այն աճապարեալ 'ի
ձեռն բարեկամաց, գնայ 'ի նշանակեալ տեղին, և առ նոյն

խնձարենեաւ կատարէ զուխտ իւր, որ և աւ ժամայն սրբեալ
գլխովին՝ վերադառնայ 'ի տուն իւր: Ուստի յօրէ յայնմանէ
հաշակ հարկանի ամենայն ուրեք և մեծանոյ անուն ուխտա-
սեղւոյն: Եւս 'ի 1827 ամի կառուցանի 'ի նոյն տեղի զիս-
տեայ անշուք մատուռ, և սրբազնագործի օրհնութեամբ և
օծութեամբ Էջօհաննէս արքեպիսկոպոսի, 'ի 1830 ամի մնայ
քնդ իշխանութեամբ Սերովէլ թեմակալ արքեպիսկոպոսի 'ի
վերայ որոյ կարգի վերակացու Քարսի զ եպիսկոպոս տէր Սար-
տիրոսեանց: Իսկ 'ի 1851 ամի խնով վերահասութեամբ և
յորդորանօք արկաւ հինն վիմարդեան եկեղեցւոյ, շինեալ կա-
ռուցաւ զարմանալի խորան խորհրդոյ, կրպանդ և ալիւսա-
կերտ, և 'ի բաց բարձու անտի ծառն, որում մատուցանէին
շխարհ: Եւկամառ ուխտատեղւոյս կարի սահաւ երեւէր յա-
մենայն ամի, բայց երբ հրամանաւ 'Արին Սեհալուսութեան
և մերով վերահասութեամբ կարգեցաւ նոր երկցիւխան, 'ի
յայտ եկին գումարք արդեանց եօթնասպատիկ առաւելութեամբ
քան զառաջինն:

Վաղարշս այս՝ գոլով յերկիւղի 'ի կովկասեան առա-
գակաց, ազատօրէն չկարէ վայելել զամենայն բարութիւնս,
վասն զի այնոքիկ աւաղակք դարանաւուտ եղեալ 'ի մոցոռու-
տըս և գտեալ զգիւցօղ ժամ, դիմեն 'ի վերայ ժողովրդոց գե-
րենն և սպանանեն: Վասն որոյ անձարացեալ բնակչաց՝ հանա-
պազօր բողբոսութեամբ դիմեն 'ի պաշտպանութիւն այգեաց,
նոյնպէս ոչ սահաւ տաղտիւցոցանեն զնոսա յորդութիւնք
ճահճացեալ տղանց, որք յառաջանան յաւուրս ասձրեաց և
ձեանց: Բայց 'ի կենդանի աւաղակաց ոչ սահաւ հասուցա-
նէ զմնաս անկենդան զեան (Թախիք: Ըստ որում յեղանակս
գարնոսն լցեալ գոյ դարիւ և դարիւ և աւերէ զայդիս, վասն
որոյ մեծաւ զգուշութեամբ և դժուարութեամբ յամենայն
նուադի աշխատին 'ի պահպանութիւն նորին: 'ի վերայ որոյ
սրբարեալ են ծախս ցոյսօր ժամանակի աւելի քան զկէս մի-
լիօն արծաթ: Իսկ եթէ այնու դրոսիք ձգեալ էին զբարու-
կիւր պատուար, անշուշտ կարէին մնալ անմնաս յամենայն ժա-
մանակի: ուր անօգուտ ցոյսօր ժամանակի աշխատեալ են պահ-
պանել աւաղակոյր պատուարաւ, յորմէ տեսեալ են և զօգուտ
նշին:

Ուսումնս կամ լուսաւորութիւն ազգային զրտականութեան գտանի պատարայց ոչ այնքան 'ի կողմանէ ժողովրդաց, որքան 'ի կողմանէ հոգեւոր կառավարութեան: Սեբաստիանի վարդապետական դպրոցի վերադարձան 'ի հայրենիս և բացին զդպրոց: Այնպէս յորդորեցաք զայր ոմն բարեպաշտ, որ ետ յարքունի գանձարանի զգրամագլխ, տոկոսեօք սրոյ ուսանի աշակերտ մի 'ի Նարեկեան դպրոցի: Բաց յայտնանէ որպէս պատմեն ինքեանք բաղարացի ց1831 ամն սակաւ գտանէին աղքատք, բայց այժմ բազմացեալ նոցա շրջին 'ի դրանէ 'ի դուռն: միայն յուսով է զի 'ի ծայկիլ արհեստից և գիտութեանց օր աւուր պատասեցին և թիւք աղքատաց: Իւ այն յոյժ գիւրին եղանակաւ եթէ կարգեցի ընկերութիւն 'ի մասին վաճառականութեան, այնչափ հետեւ արգիւնք մեծագումարք, որք յուսովէս կորնչին, վերադառնան 'ի ծոցս իւրեանց: որով և չքաւորք փարթաւանան, և աղքատութիւնն մտանէ 'ի գերեզման:

Իրեւելէ հնոթ թիւն ինչ չտեսի աստանօր, բայց միայն գտաւմն մի, որոյ կշիռն էր չորս հարիւր դրամ, զորմէ ասին գող ժուրդոյ, գտեալ 'ի ծործորս Արմատա լեւին, ուրանօր եղեալ է և ազդր մի երեք փութ ծանրութեամբ, ըստ պատմելոյ առն ականատեսի:

Բարեպետ:

Ի գիւղ թաւարաց՝ յարեւելս կոյս թերեք գետոյ, 'ի հնոթն բնակէին աստանօր տունք Հայոց, ճոխացեալք շահաւա վաճառականութեամբ և վաճառ նոցա ընդ Պոնտօսին ձգէր 'ի Պօլսի, և ընդ Ատալիէն 'ի Պարսկաստան և 'ի Հնդկաստան, սակայն ճոխութեամբ իւրեանց եղին նախանձել լեւնականաց, որք հետ զհետէ սկսան հարստահարել զնոսա և կողոպտել, ուստի յանհետրինս մտեալ 'ի հանապազօրեայ նեղութիւնութեանց, խաղաւ լեւալ թողին զայն շահատան գիւղ և վերաբնակեցան յԼուրախան և 'ի Ղզլար, 'ի սերընդաց սոցա դեռ ևս գտանին բաղմաթիւ գերդաստանք, ճոխացեալք նովին վաճառականութեամբ:

Մարտի:

Թարգմանի անգամս ի լիցի: Այս քաղաքի, զի Մաշնանս
կէ անտառ և դէռն ի խա, վասն որոյ բառ անդին յարմարու
լծեան առեալ է զանունս ալ զէն անդին այն՝ յորմէ ընկալեալ
է զանունս անկանի լիցի քաղաքին յարեկի կոչս, որ անօր
երկին զեռ ևս քանի մի ծառք: ասոր ի վեր քան զնա կա
ռուցին զքաղաք ուղղագիծ պարտապա, բայց շինուածքն որք
ի նմա հասարակ և կրպակքն վաղարշնք: () Դն առ ողջարար և
ջորն քարե համ և երկիրն ոչ սակաւ քարերէն: Բնակիչք են
Սառք, Հայր, () Եր և Երբէկք: Տեղին է հարթավայր և
քաղաք, զորով անցանէ զեան թերեք ի հարսոյ կողմա
նէ, և խրով շատաճաւ յորձանօր, հետ զհեռե քակեալ է ի
միայ կողմանէ զգեալնն, և քակէ համապող ի և լծէ անհոգ
մատոցէ՝ նոյնպէս ի կողմանէ բնակչաց ի սակաւ ժամանակի
ռնի խալառ առ երկ զքաղաքն: Ստիցն բնակ լծեան Հա
յոց եղեւոց ի սմին քաղաքի է ի վաղ ժամանակաց, և այն
ի ձեռն շրեքատաան զերդաստանաց, որք երեալ ի հովաաց
կովկասաւ, թափառ լծեամբ զաղարեալ են տառնօր, և
ասոր օր առ օր բազմացեալ արդէն իմի, նոցա հասանէ ցհինգ
հարիւր զերդաստանս, որք սրաւալին ի վաճառական լծինս:

Այնին զերկա եկեղեցիս յանուն սուրբ Բարսեղաժ
նայ, կառուցեալ ի 1763 ամիս օծեալ ձեռամբ լծեմակալ
Սինաս արքեպիսկոպոսի: որ և հրդեհեալ ի 1795 ամիս
վերսին կառուցաւ ի նմին անդ ոջ ի նոյն ժողովրդոյ, ձե
ռամբ Զօսէփ արքեպիսկոպոսի Բողոթեանց: Ի 1852 ամի
եղաւ հիմն հոյակապ և վերադեան եկեղեցւոյ ինով յորդո
րանօք և վերահասու լծեամբ, որ և աւարտեցաւ ի 1855 ամիս:

Երկրորդ եկեղեցի յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի, կա
ռուցեալ յատարական վաճառականաց ի 1802 ամի և յետ
երկիցն հրդեհ լինելոյ, վերսին կառուցաւ առաւարշն ար
դեամբք Հայ ժողովրդոյ, առաւել վարկամա լծեամբ և շը
քեղա լծեամբ: Երկրորդ եկեղեցի հանգստարանի կառուցեալ
արքեպիսկոպոսի Ժողովրդոյ ի 1818 ամի, Ի շրջապատի քաղաքիս
յաղաղս պաշտպանութեան ի լեւնական ապարանկաց, ձը
քեալ կայր խոր խրամատ, բայց այժմ պահպանի շան լծաւոք

Ենդանութօր : երկիցս 'ի տարին լինի սոստ մեծ տօնախմբաւ :
ուր ժողովեալ բազմութեան 'ի հեռաւոր տեղեաց' տանին
զշահաւէտ տուր և առ : իսկ յամենայն եօթնեկի լինի նոյն-
պէս մասնաւոր տօնախմբաւ : աւարի գիւղերն է յամենայն նուա-
զի զտանեւ զպէտտ անասական : 'ի գրականութեան հայկա-
կան լեզուի պատկառել զտանին պարմելի Հայք : և այն որ
պէս յառաջն առացի' ոչ 'ի կողմանէ ժողովրդաց այլ 'ի կոյ-
մանէ հոգեւոր կառավարութեան : Բնակիչք քաղաքիս' համա-
նրման քաղաքին 'Վ զլարայ : ունին զընդարձակ արօտադաշ,
յորում և պահեն անխտանգ զհօտս ոչխարաց, զպաճարս անաս-
նոց, զմիս ձիոց և զերամակս ուղտաց, յորոց ստանան ոչ
սովաւ զթղտա :

Կրօնյեմ, 'Վ ջրաց, իմ 'Նոր Երեսնայ :

Ի գիւղ Հայոց' հեռի 'ի Սոգդական երեսուն ու-
պարիզաւ : օգն առաջարար և երկիրն արգաւանդ : իսկ ջուրն
սակաւ տունք են երեք հարիւր, զաղծեալք 'ի Վարբանդայ
'ի 1786 ամի, ըստ մեծի մասին աշխատասէր են յերկրագոր-
ծութիւնս, պահեն զհօտս և զանդեայս : ունին զքաւակա-
նաչափ լճերն, յորոց հառուցանեն և զընրամ' բայց զլնա-
ւոր վաճառն է ցորեան և վարանի :

Սիք ուսումնարանն սոստ և չգիտեն խօսել Հայերէն,
սովորական բարբառ նոցա է Վարսկերէն, զոր ուսեալ են 'ի
Վարբանդ : ունին զբարաշէն եկեղեցի, վայելչացեալ միջակ
կաթուղիկէիւ, առ զբան որոց է փոքր զանգակատուն : երկու
են քահանայք, յորոց մինն անցեալ ընդ Կուպան գետ' նախ-
քան զքսան ամիս և մտեալ 'ի Կուկատ' մկրտեալ է 'ի Չեր-
քէզայ — Հայոց զվաթսուն և ութ հառակաւոր անձինս որք
առ 'ի չպցէ քահանայի 'ի հարուստ ժամանակաց հետէ մը-
նային անկեռնք : զմիւ տանց եղևոց 'ի Չերքէզս նշանա-
կեալ էր նոյն քահանայն յիւրում հաշուադրի, յորմէ տաեալ
և իմ եզի ստանաւ :

'Նախ 'ի նահանգին Վիմրիկիւյ, 'ի գիւղն Օւթի երե-
սուն և երեք տուն :

Բա Չախօւ գետով՝ ՚ի գիւղն Համրղան, տասն և մէկ տուն.
 ՚ի գիւղն Իրվայ տասն և եօթն տուն.
 ՚ի գիւղն Վիպոռզ քսան և երեք տուն.
 Օ Սողուն գետով ութն տուն.
 ՚ի Բետլինֆարս տասն և մէկ տուն.
 ՚ի գիւղն Նէփխալ Հինգ տուն.
 ՚ի Գետալուրհապլայ՝ այն է անհաւատից գիւղ, յիսուն և
 երեք տուն.
 ՚ի Բէշխոյհապլի ինն տուն.
 Բա Սազլ գետով մի տուն.
 ՚ի Բերլէքապլայ՝ այսինքն Յունաց գիւղ, եօթն տուն.
 ՚ի Բանշալու տասն և վեց տուն.
 ՚ի Բլխուրս տասն երեք տուն.
 ՚ի Ֆարս՝ Կիրակոսեանք վեց տուն.
 ՚ի Գախտանկել երկու տուն.
 Բա Ֆունտ գետով մի տուն.
 ՚ի Բէրգէնհապլ տասն և Հինգ տուն.
 Բա Բալի գետով տասն երկու տուն.
 ՚ի Բէալէնի—Վ ճախ մի տուն.
 ՚ի Հուառի տասն և եօթն տուն.
 ՚ի Բէշահապլ առ Բժաա գետով ինն տուն.
 Բաղսրն երկու հարիւր եօթանասուն և եօթն տուն, որք
 են գաղթականք յԱնի քաղաքէ՝ վերաբնակեալ աստ ՚ի նա-
 հանգէն Վ ռիմու.

Սոճոս հոմ Սորբ Խոշի Կաղս:

Եւ գիւղաքաղաք Հայոց՝ հեռի ՚ի Մոզդուկայ ինն վերս-
 տիւ, հալթալայր է ակղին և բերրի, ողն առողջարար խոկ
 ջուրն ստիւտ, բնակիչք են Հայք, առնք վեց հարիւր՝ զաղ-
 թեալք ՚ի Վարբանդայ ՚ի 1786 ս.մի. Պապի, Պետրովիչ ա-
 մինաւորքամ կաղսն Սուսաց հրախարատաւ իւրով շնորհաց
 զլոյնատարած զեախա այս այսոցիկ բնուէօց, և հրամայեաց
 կոռուցանել քաղք և անուանել Սալր Խոշ: Բայց զա-
 ռաջլինն օգուտ զասեցան զաղթական Հայք բնակիլ հապ ՚ի
 քաղաքն Վ զլար, ուլանօր անկեցին զայգիս և բնդարձակեցին

գերկրագործութիւնը, ապա լքեալ Թողին զնոյն տեղէ, վերջոտին բնակեցան աստանօր, ուր և կատարեցին գերկու եկեղեցի, մինն փայտաշէն՝ հայկապ կաթուղիկիւ, իսկ մնանք քարաշէն, սորա ևս չգիտեն խօսիլ զհայերէն, և չունին զուսումնարանս։ Այն հասիտա կաթուղիկան՝ ի հետեւումն խնդրոնաց խնց, բարեհաճեցաւ և կարդեաց զուսուցիչ, ուրանօր ուսանին աշակերտք ոչ սակաւ, տացէ Տէր, զի յայսմ հետէ ծաղիկացի ուսումն հայրենի դպրութեան։

Այսպիսի քաղաքին է փոքրիկ Սաւառն, յորում բնակին քսան և վեց գերդաստանք, ունին զփոքր և զանոթ եկեղեցի, ըստ պատմելոյ՝ Վարդանդ Վամայի էր ստմինն ի բազմամարդ քաղաքաց, զոր շինեաց խոտրով Վաշէվան արքայն։ Իւր արդարեւ յաւերակաց յոյսցանէ ելանեն նշանք մեծամեծ շինուածոց, և գոյն զգայն աղեւոր։

Լազարիւնք։

Յետ տեսանելոյ իմ զգիւղաքողաքն Սաւառն վերադարձեալ անտի մտի ի բերդաքողաքն Լազարիւնք, որ շինեալ կայ յիջջ միւր վտակի՝ ելելոյ ի բազկաց Լաւրուզ լեւին, օդն առաջնորտ է և ջարն մեծատեր։ յառաջն էր նահանգական քաղաք, բայց երբ նահանգական քաղաք եղև Ստաւրապօլ տա դարձաւ մասնաւոր քաղաք։ Իսկ որովհետև զօրանիստ է տա և լինի մեծ տօնախմբաւ, վստն որոյ ոչ պակասին աստի նոր Վախիճեանցի հայ վաճառականք։ Սենին զփայտաշէն եկեղեցի զարդարեալ վայելուչ կաթուղիկիւ։

Արտաշատ։

Կառուցեալ է ի սարահարթ տեղում, օդն առողջարար և ջարն բարեհամ, շինութիւնքն բարեկարգ և պալատայքն աղագիւծ, ըստ մեծի մասին ի կախածա քարանց, երկու են բարեհամ աղբիւրք՝ մինն հեռի ի քաղաքէն երկուստպարիզաւ, յորդառատ կարկաշմամբ բղխի յապառաժ վիմէ։ Իսկ մնան աւելի մերձ, զոր բազում ծախիւք էսմ ի քաղաքն՝ վասն յիշատակի հոգւոյ իւրոյ պարսն Վաբրիէն Սա-

մեծիւնաց, 'ի վերայ որայ կառաց զգեղեցիկ գմբէթ:

Բնակիչք են ըստ մեծի մասին Սուրբ, 'ի միջն որոց զտանին եօթմանասան տուն՝ Նոր Նախիջևանցի Հայ վանատակունք: Անին զքարաշէն գմբէթադարդ եկեղեցի 'ի ներքուստ և արտաքուստ բաւականաչափ շքեղադարգեալ: 'ի պարսպի սորա պարսն Մշակեանցն կառոյց 'ի կոխածու քարանց զմեջքիկ գոլորց, աւանդօր ուսանէին երեսուն աշակերտք: Բայց այս զամեն զործ դարարեցաւ 'ի մօտայ:

Նոր Մ. Բնակիչ Կամ Պերեգաւոյ:

Ի մեծանիսա գիւղ առ Կապան գետով՝ յարեմաւոր հարաւոյ Պատշնակով՝ Եղեկի, 'ի հարեմաւոր տեղով, օգն առարծարար, ջուրն բարեհամ և երկիրն բերրի: Բնակիչք են Պերեգաւոյք, առնք երեք հարիւր գողմեալք 'ի Պերեգաւոյ. բնական չգիտեն զՀայերէն, խօսին 'ի լեզու Պերեգաւոյ. ահապ կերակրոց, ահապ հանդերձից, կենսական կենցաղ արանց և կանանց՝ լեռնականաց են համեմատ: արդաշարժք են և շատախոյժք, զնոսկիւր շրջնն հանապաղ և դիւրաշարժ են 'ի բարկութիւն: Սարք նոցա և բարձր լորովն մաքուր: Չնն աեղեակի դրական օրինաց, բայց թագաւորեալ է 'ի նոսա բնական օրէնքն: Բաթմաէք են յոյժ և եկեղեցաւոր, պատուեն զհոգեւորականս և զհիւրս առաւել քան զչափն, և երկնին 'ի նոցանէ սրտէս 'ի հօգէ, 'ի նախիջիւրոց 'ի սեղան՝ ընթեմք շնտին ընդ նոսա, այլ եղեալ զձեռս 'ի վերայ կրծոց՝ պարկեշտարար սպասաւորին, թէ և խանարհեալք իցեն 'ի խորին ծերութիւն: Անին գեռ ևս զքանի մի սովորս թիւնս Պերեգաւոյ, և չկամին երթեք թաւով զայն: Նախ 'ի ճաշկերպութիւն զհանդերձս մոտեւոյ Լոյսեն գորտով, և 'ի ժամ ընդեւոյ զգինի՝ նախ հեղան 'ի վերայ հանդերձի հանգստեւելոյն, և ապա ինչեանք վայելին: 'ի մասանել տրաք 'ի սրտեւրաշմի կամ յստարութեան, և յիսն զգտանելոյ զգի հանգստեւելոյն 'ի հանգստարանի վարեն զշերիմ, և կարեալ զպիտոսկ պոյխ տակ առնալով՝ լուսն զայն հողով և եղեալ 'ի դերեղմանի կատարեն զթաղումն:

Ի մօտանել աւրաք երկաւարդիւ յամաւանս թիւն

յայտնէ՝ զմիտ իւր օրիորդին՝ արաւ՝ և հաճի՝ օրիորդն մնա-
նէ՝ ի խնդիր՝ թէ նա զի՞նչ ա՛նի աշարիտլ զքաջ թխն,
երկատարդն այն, եթէ ցուցցէ մի առ մի հաւանական կար-
գաւ՝ զթանի աղջկին ի կամն նորա և պատկի ընդ նմա, և
եթէ ոչ, ի բաց մերժէ զնա յինրինէ, անարգանք համարեալ
են ի նստա մեռանիլն բնական կարգաւ, իսկ գտլու թեանց
արժանաւոր՝ անխնիլն ի պատարագմի։ Բ. վերաւոր հիւան-
դըս ժողովն օրիորդ, կազմեն զերախձան, պատրաստեն զկ-
րակուք նորայե զնովա բակ առեալ երդեն մեզմեծայն։ Յա-
ձարն պատերազմ՝ յարուցանեն ընդ մերձակոյ Չերքիզս, յո-
րաւ՝ պատերազմի չի օրէն դարձաջանիլ զթխուս և փախ-
չել տլլ կամ՝ մեռանիլ կամ՝ յաղկել։ Ե. երանի թէ՛ ա-
մենայն Հայք պահէին անկրտստ առ ինքեանս զայս հայ-
րենական քաջութիւն։ Բնակիլն ուրա ի հիւսմն ի լեռոն Կով-
կասո՝ անխոր առնելով ընդ Չերքիզաց զնմամութիւն,
ածելով ի կնու թխն զգտաւերո նոցա օրդոց ի բեանց. բայց
զօրիորդս իւրեանց չտալին նոցա ի կնութիւն, և նոցա առ-
այս ոչ ինչ ա՛նելով դիպել լաւին, սակոյն մինչ ուրմատա-
ցաւ ի լեռնականս մահմեդականութիւն, սկսան հետ գհե-
տէ հարստահարել և արհամարհել զՀայս՝ մինչ նորա ի
հաղխ ապստանս ելեալ՝ հետքս հնարեցին և ելին անտի, բը-
նակեցան ընդ աշտարակութեամբ մեծազօր Կոյսեր Ռուսոց։
Բ. րդէն օխերիմ՝ թշնամեցեալ լեռնականաց՝ անդադար յար-
ձակին ի վերայ սոցա, բայց ոչինչ կարացեալ առ զմիտս
վերադառնան ամսլով։

Կապան զեա՝ հաւաք ի զխզս, բաժանեալ յերկուս
առաջն՝ գործեալ է զթաւանտառ կղզի, աւանօր ժողովին
բնակիչք զնմանիս իւրեանց, յապահով պահպանութիւն ի
հարկաւորեալ գէղոս, և ինքեանք ուղաւազինեալ զնան ընդ
առաջ թշնամեաց՝ մարտնչին աներկիս զ։ Բ. արանօր բաւ բա-
րեհաձա թեան տեղական իշխանութեան, կառուցաւ փայտա-
շէն հոյակապ եկեղեցի, բայց Չերքիզք ի ծածուկ հաւ հո-
րեալ այրեցին ի 1843 ամի, ի տեղե ուրդ արդէն կառու-
ցանի վերադրեան հոյակապ եկեղեցի, ի նպատաւ որոյ տէրա-
թխնն ընծայեաց գշնիզ հազար մանեթաւ։ Պարսն Վառիթ
Ուլախանեանց Մոզղոյեցի շարժեալ ի հայրենասիրութենէ,

կոտայք արտաներ: դարձաւ տեղան բազմաւնեակ գարոց: աբա
 լար առանին բարկութիւ աշակերտք: յարց դքանի մի անձի
 ծրս առարկցոց մէք 'ի Տիկինո՛ւ 'ի Ներսիսեան դարոց 'ի հը
 բահանդոմ թիւն: արդէս զի կրթեալ 'ի կարեւոր գիտութիւնո՛
 վերադարձեալ առաքանայայտին: քառ արում օտար քա
 հանայից դժուարին է կառավարել զոտաւ յաղագս չգիտեալ
 նպատ զի զուս Է)էրբ, զոց:

Իսկական պատճառ. արտոյիկ ժողովրդոց՝ 'ի վաղուց ան-
ախ վերադարձակեաց 'ի լերինս Արթուրու, 'ի աեղեկո թիւն հայ-
րենասիրոց եղից աստանօր:

'ի թախն Հայոց Թ. 'ի ժամանակս խանութեանն
 Ղ Դիմա՝ լեռնականաց անկելով զբարեկամութիւն ընդ այնոցիկ
 խանից, խնդրեալ են զվաճառական անձինս, որոցն զի եկիաւ
 'ի Աբրեղիս արացնէն զառ և տաւ. խանք Ղ Դիմա հաւա-
 տարին՝ 'ի վաճառականութիւնս ճանաչելով՝ միանգամայն
 զՀայազգիս՝ հրամայեալ են նոցա գնալ և վաճառել զապ-
 բանս նոցա անդ 'ի Աբրեղիս, առանց հատուցանելոյ այնոցիկ
 ապրումաց զմարս, Հայք առանց անագանելոյ շարունակեալ
 են զերթ և եկա 'ի Աբրեղիս, և 'ի դրացի աղիս նոցա, որք
 են՝ Սինդրէր, Միդայք, Տիկիտք, Ուպուք, Կոթխաչք,
 Ետպչք, Վհքէնք, Բժէտախք, Վհմիւրէյք, Հաթուք
 Բհայէնք, Վարաք, Բարաք, Չիկէք, Բզպարաք, Հա-
 խուաք, մեծ Ղ արարթ և փոքր Ղ արարթ, Եւ այսպի-
 տի շարունակութեամբ ընդարձակեալ են անդանօր զվաճա-
 րականութիւնս իւրեանց՝ ունելով ընդ իւրեանս յաղաղ-
 հաղէօր պիտոյից զառաջինն զՎալուստ վարդապետն, հրա-
 մանաւ արքեպիսկոպոսին Ղ Դիմա, Տեղակոն իշխանք Չի-
 րէղաց, որք Սրղայք անուանէին, ելեն աստիճանն այսոցիկ
 Հայոց և ընկալեալ զնոսա ընդ հովանեաւ յարկաց իւրեանց,
 մերապատուէին գեղեցիկ մարդասիրութեամբ, ազատ պահ-
 պանելով զնոսա յամենայն շարեաց, գնելով միանգամայն
 գանձինս իւրեանց 'ի գրաւ փոխանակ միասուց նոցին։

Եւ յայտնի գովանի մարդատիրութիւն նոցա տեղի եւ
Հայոց համարձակ շարունակել անգանօք զԵթեկիտ Թիւո
իւրեանց, եւ ՚ի վերայ այսր ամենայնի, ոչ խորշեցան տալ
զգտաբն իւրեանց ՚ի կնութիւն Հայոց, առանց ամենայն

խորանայ, բոտ որում դեռ ևս չէին բնակչաւ նորա զերմաւ
Սահմանի շայք ամելով 'ի կնոթ թիւն զօրիպդս նորա մը
կըսակին 'ի հաւատա քրիստոսիս և այս եղև պատճառ բնակե-
լոյ շայք 'ի զանազան տեղիս Ալբրէկայց՝ հարկադրեալք 'ի
բնական և 'ի բարոյական մարդասիրութեանց, բայց երբ տա-
րածեցաւ Սահմանականութիւնն 'ի նոսա վոյլով ընդ վայելե-
սկիլքն եղև և հալածանաց շայք, հետ դճեալ բազմացան
խտու թիւնք, անարգանք և հարստահարութիւնք, այնուհետեւ
համարձակ ընդարձակութիւնք շայք սկզբնցան 'ի վնաս-
լի սահման, թէպէտ հոգեորականք մեր շարունակ կարգա-
կաւարէին 'ի նոսա զհոգեոր պէտա, և երբեմն մնալով կա-
բոտ հոգեոր պիտայից՝ կրեալ են զոչ սակաւ նեղութիւնս
Բայա անտեալ թէ՛ որ աւուր բազմաման չարիք և հալածանք,
և հակառակ արդար իրաւանց Բոտոճոյ՝ հարստահարին և
բռնադատին 'ի թողալ զհաւատս և զթիլել յընչեց և յապ-
բանաց, վասն որոյ ժամ՝ դիպող գտեալ 'ի 1830 ամի, յա-
ւուրս Վրաֆ Պատկելի թողուն զանառիկ ծործորս և զհա-
վնա Ալբրէկայց և վերաբնակին 'ի մերձաւոր սահմանս Ռու-
սաց, ոչ յայտնելով միանգամայն զմիտս ի բնանց, թէ ին-
քեանք կամին անցանիկ 'ի Ռուսոս, չուսկ յետոյ հզօր օղ-
նականութեամբ Վենեբալ Օտաի, վերաբնակեալ յեզերս
Պուպան գետոյ, անվրդով վայելեն զերջանիկ կեանս ընդ հա-
վանեաւ կայսերութեան Ռուսաց:

Նոր Նախընտան.

Ի բարեզնն քաղաք շայք՝ կառուցեալ յային Վոն
գետոյ, տանն միջնաւ հեռի յԱղախ ծովէ, հարթավայր է տե-
ղին և վայելուչ, պողոտայքն ուղղադիւք են և կարգաւորեալ,
հոյակապ են տունք և աղեւտաշէնք, ջուրն բարեհամ և օղն
առողջարար, Բնակիչք են շայք, տանք են երեք հազար,
գաղթեալք 'ի վեց քաղաքացն Վոլմուսե բնակին կիսով չափ
'ի սմին քաղաքի, և կիսով չափ 'ի չորս զիւղօրոյս նաւին պա-
րապլն 'ի վաճառականութիւնս, վասն որոյ սմուեալ կան 'ի
քաղաւք քաղաքս և 'ի զիւղօրայս Ռուսաստանի, Օշմն այսր
քաղաքի օրհնեաց Յովսէփ ազգասէր կալուղիկոսն Լճղու-

ի կանոց մեծաւ հանդիսի , և անո՛ւ անեաց Նոր Նախնիքն ան-
տարաւոր կառոյց և զվեց եկեղեցիս , և սահմանեաց յառնայն
հախճեկի անխափան առնել զպատարագ՝ յիւրաքանչիւր եկե-
ղեցիս մէջն մի օր , իսկ յաւար կիրակէի 'ի բոլոր եկեղեցիս ,
և զօր պատարագի նշանակեաց ասն այնր եկեղեցւոյ , տրտա-
տարացն մնաւուցանի : Այլ և նոյն շարունակութեան անընդ-
հատ պահպանել մինեւ զարօր :

Եւ աջին եկեղեցի՝ Սուրբ Դատարիւ , կոչանայ 'ի կեղ-
րան քաղաքի՝ կառուցեալ սկրայի և չքնող կերտածովք 'ի
վերայ չորից վայելազիր սեանց , բնականաւ կաթուղիկէի ,
առ զրան սրայ չքնող և պայծառ զանդակառուն , եւ այսրի
և այլն սաշէն , երկարութիւն սրայ եւթամասուն և հինգ կան-
դան : Եկեղեցիս այս ձին և զարդար և սրբազան անթափ ,
'ի խորանի սրտս զսն բազում ձեռագիր մատենաք՝ բերեալ
'ի Վախագ 'ի Յովսէփ արքեպիսկոպոսի , զհալուաղիս ասն 'ի
նոցանէ հաւրնայր արարեալ՝ բարձեալ են ժամանակ առ ժա-
մանակ , իսկ այժմեան մնացեալքն են ըստ մեծի մատն մաշ-
տոցք , աւետարանք և զանձարանք , զշիշատակարանս սրաց ար-
տաղ բեցի 'ի պէտս պատմութեան :

Այնն յայտցելի աւետարանաց կը գրեալ ձեռամբ
Կոտանդիանոս կաթուղիկոսի Արեւելոյ , յորում նկարեալ
է նոյն կաթուղիկոսն զպատկեր Հեթում Թագաւորի՝ արքա-
յական ծիրանեալ : Օջ և յաշեակ այնր պատկերի գրեալ
է , Եւնի սրբւոյ Հեթում Թագաւորի , եղբայր ծիրանոյ
են սկեհարք , և 'ի ծայր ծիրանոյ առեւծաձե նշանք , նոյն-
պէս և 'ի վերայ երկուց ծղաց : 'Ի ներքոյ նոյն պատկերի գրի
սկեզօծ տառիւր ձեռամբ նոյն կաթուղիկոսի : Տեառն Կոտան-
դեայ կաթուղիկոսի , զաւետարանս այս բաղձալի , շնորհեալ
սանայն իւր Եւնի , սրբւոյ Հեթում Թագաւորի , առ 'ի
նշան արքայութեան , դատել ըստ հաւատոյ զաւանութեան ,
ազգափառաց եղեալ սահման , 'ի յիշատակ իւր յաւիտեան :

'Ի յիշատակարանի աւետարանի միայ՝ գրեւոյ 'ի Թուին
Հայոց չիւղ . 'ի Թագաւորութեան Հայոց Արատայ , ման-
րաւան գրի գործ Արմաւիրուղայի , զորոյ օրինակն եղից աւ-
տարալ :

Փառք ամենատուրը Երրորդութեան՝ Հօր և Որդւոյ և
Հոգւոյն սրբոյ, այժմ՝ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ա-
մէն:

Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ Ստեփաննոսի
ղբէն 'ի Թառակնիս Հայոց չ'ից՝ 'ի Թողաւորութեան Հա-
յոց Սմբատայ, 'ի Հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, 'ի
յիշատակ մեղացեալ քահանայ Սնուէլի, և կողակցի իւրոց
Իշխանաւորէ, և ծնողաց իւրոց և ամենայն զարմից, 'ի վայելչումն
որդւոյ իւրոյ Յովհաննէս զպրի, Բրդ աղաչեմ զամենեւեան,
որք օգտիր և բնութեամբ զսուրբ աւետարանս, յիշեալք զգը-
րօսս սորոս զՍտեփաննոս քահանայ, և զԾնողս իւր և զամե-
նայն զարմն իւր, զմեղքք դատապարտեալ ծառայս Բա-
սաւծոյ զԳրիգոր քահանայ, և զԾնողն մեր, և զկողակցս մեր
զՀեղինէ, և զորդիս մեր, զի սպեալ զարդարեցի զսուրբ աւե-
տարանս այս առ 'ի յիշատակի Հոգւոյ մերոց: Եւ որ յի-
շենն զմեզ՝ յիշեալ լիցին 'ի նայն ողորմածն Բատուած, որ է
օրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

Բրդ յեն կատարելոյ զուրբ աւետարանս, ամենայն
օրհնութեանց արժանիքն, զորս յիշեալ են յիւրեանց յիշա-
տակորանս: Ինչեալ էր սուրբ աւետարանս 'ի Հանդուցեալ
Հոգին՝ 'ի սէր Սիրունին, որ էր դանապան արքային Հայոց
Լեոնի: Եւ նա ճնորհեալ էր 'ի յիշատակ խէչ (մօս) իւր
անոյն, որ կոչի անհամբեր Բատուածածին, Եւ 'ի բազմա-
նալ տնօրէնութեան մերոյ՝ վասն բաղում մեղաց մերոց, ա-
նօրէն նայիցն Հալպայ Բլթուն պաղայն, իբրեւ զՍաղիսակ
և զանձն առաջնի, խորեալ զարքայն Հայոց Լեոն բաղում
բանիւք և անհոգ ցոյցեալ, և էր արքայն անհոգ նստեալ
յիշատակ, և տշտարհն ամենայն անհոգ, Բլթն մարդ 'ի յիւր
տառն ա յիւր գործն, վատահ 'ի սուլտանին ամանաթն և 'ի
յայն, որ մեր դեսպաններն մնալովն առ սուլտանին և առ ա-
նօրէն Բլթնայ: Եւ սա խորեալութեամբ առեալ զՀալպայ
հեծեալն անուանելով թէ՛ յիշատակ 'ի ճանապարհ կա եր-
թամ, ա յիշուից յերկիրս 'ի իղճ մայիսի 'ի եւ շարժի յա-
ւուր համբարձման փրկչն: Եւ երէկ զարդ 'ի Սլանն 'ի յիշ-
տանայ ա ինչիկ Տարուս, և առեալ բաղում լուզսիս ա

մարդ, ու անասուն, ու արար ուժով սպանող մնաւ արար բազում աւեր ու այրեցող մնաւ Եւ արքայն հազիւ դիմեալ յԱսանայ, ու գնացեալ իմաւ Լեւոնին առջև, և կեցաւ ինն օր յերկիրս՝ ու ելաւ. և վարեցաւ գերի սուրբ աւետարանս ՚ի Հալապ, հետ այլ անաթից եկեղեցւոյն։ Եւ գտեալ զաւօրհետ թեանց արժանին պատուելի իշխանն պարսն Պետրոս Խոյսեանց՝ որ առաքեալ էր գեոպոն առ անօրէն Միլրայն, և վասն Լատուծոյ սիրոյն և գիտելոյ որ մեր եկեղեցւոյն էր, գնեալ զսա և բերեալ յերկիրս և ետ յանարժան ծառայս Լատուծոյ և ձեր ՚ի վայելս, որ եւ լի լիցեալ արքայն։ Եւ առեալ զգինն զոր գնեալ էր յանօրինացն, և ետ մեծաւ սիրով և յոյժ վառագանօք ընկալոյ զսա, ՚ի վայելս սուրբ եկեղեցեաց և սուրբ տաճարին Տիրամօր Լատուածածնի։ Եւ յետ աւերելոյ գերկիրս անօրինացն, դարձեալ խաբէութեամբ լի՝ այն զոր եղաւ եղաւ, սուլաանն բնդ ձեզ սէր է, անօք զմահն, ու ՚ի առխառատ մի մալ լիցնէ՝ որ էր զՃԻ՝ զԲ, ու տարի մի ՚ի բուն, ինչոյն մէկայլ ապրիլն ձեռնելով ու հաւրամով անցոյց գերկիրս։ Եւ յետ մայրն առնելոյն սուլաանին ուզեց զբերդերն, զգեալն այն գեհն զոր այլ էր առաւժ։ Եւ արքայն Լեւոն առաքեաց զպարսն Պաղայն Սարաջախան ու զնա զանարժանս զԱլախլս, առ սուլաանն Եգիպտոսի՝ Եսարն, ուզելով ամանաթ որ ինքն արքայն ելլեալ առ ինքն վասն վերկութեան երկրիս։ Եւ անօրէնս այս Լիթուն պուղայս արդեւ զմեզ ՚ի Հալապ բերգն ՚ի դեղան։ Եւ ինքն մտաւ հեծելով յերկիրս ու հառ զնոյն։ Եւ յետ բազում օտեջանացն ՚ի զնոյն հետ է ամսոյն հասեալ վախճան Սարաջախան, որոյ պարմուցի Տէր Յիսուս և տացելիս պրակ մարտիրոսական, և բերեալ մալմինն ՚ի Հայք։ Եւ զնա արդեւ անօրէն Միլրայն բոլոր տարի մի, ու կուգէր սուլաանն զոր Տաշան կտրէր, ու շատ ջանաց արքոյն վասն վերկութեան երկրին ու չկարաց։ Եւ յերկրորդ տարին մտեալ նոյն Միլրիս այլ վայր յերկիրս, բազում հեծելով արարելով ու աւերեցին գերկիրս՝ զլեւոն ու զաշտս ու արին բազում սպանող մնաւ առին անբաւ ծառայս, ու առ ու կուկորսնդէր երկիւք։ Եւ անձար կեցաւ թագաւորն, ու կատարեաց զսուլաանին կամքն, ու երես զոր կարէր Տաշան բեր-

գերօրին ու զերկիրն ու զպանծայլն այս Լ. յաս, զոր բազում ծախիւք շինեալ էր : Եւ հասեալ 'ի յանարժան խնամքն Լստուծոյ բարձրելոյն, բաղեխօսութեամբ իր սուրբ մօրն սուրբ կուսին Սարիամայ ազատեցոյ 'ի բանախն ու եկի յերկիրս : Եւ 'ի սոյն ամի տագնապ մեծ էր յերկիրս Ալիւիկայ յահէ անօրինացն, 'ի սրոյ, 'ի գերութենէ, և 'ի սովոյ, որ շմնաց շէն յետ 'ի բերդերոյն զոր մնացին, ոչ մարդութիւն յետոյնոց որ 'ի բերդերն 'ի վախառստ էին անխոնկելոյ սղարմութեան Լստուծոյ : Եւ ես գրեցի զարչախա առ 'ի յիշելոյ զանարժանս : Եւրդ աղաչեմ զամենեւեան վասն սիրոյն Վրխատաի որք օգտիք 'ի սուրբ աւետարանէս, կարգալով կամ օրինակելով յիշեցէք առաջն Վրխատաի և մեղաց թաղութիւն խնդրեցէք, նախ և առաջին ստացողաց սուրբ գրոյս, և երկրորդ ստացողին զսա սիր Սիրունին, և իշխանին պարոն Պետրոսին որ ազատեաց զսա յանօրինացն, և յետոյ անարժանիս Սասիլի, և ծնողացն իմոց Ստեփաննոսի և Սարիամա, և Լ. ինչ ծին, և ամուսնոյն իմոյ Սպլի, և գեռաարցոյ որդեղին իմոյ անդրանիկն Յակոբայ, որպէս զնք ընդ միայ հաբլաբապատիկ հատուցէ Լստուած սոսա և 'ի հանդերձեալն : Գրեցի զսա 'ի դառն և 'ի յետին ժամանակիս 'ի մարգեղանալոյն Վրխատաի Լստուծոյ յասոյն մերոյ ռժճէ. և 'ի հայոց թվ. ԶձԳ և Վրխատաի վեաք յաւիտեանս ամէն :

'ի բազմաթիւ աւետարանաց զմինն առի ընդ իս, ըստ որում արտաբերալ էր յիսկական ձեռագրէ սրբոյն Սահակայ մերոյ թարգմանչի :

Իսկ մնացեալ հնդեքին եկեղեցիքն քաղաքիս կառուցեալ են դարձեալ հոյակապ և գեղեցիկ յանուն սուրբ Լստուածածնոյ, սուրբ Գէորգայ, սուրբ Նիկողայոսի, սուրբ Համբարձման և սրբոյն լճարոսի : Յովնէփ աղգասէր կաթուղիկոսն Լորդութեանց կառոյց աստանօր զհոյակապ առաջնորդարան, և սահմանեաց հոգեւոր ոստան և զմեծահառոյց դպրոց հոյակազեան մանկանց, հրամանաւ օրհնարանեալ տէրութեանն : Իայց զննի մահուան յիշեալ կաթուղիկոսին մահացեալք ոչնչացան և նորին կարգադրութիւնք : Եւրդ գաղթականք այսր քաղաքի ունին զպարգեւադիր 'ի կայսերաց Սուսաց, յորում յետ շնորհելոյ նոցա զգանազան արտօնութիւնս, շնորհէ և զաւելուս :

հաղորդեալն մտրելոյ հող, յորոց ութ հաղարն պատկանի
սուրբ խաչ մանկ, կառացելոյ 'ի Յովնէի կաթմ գիկուէ Լը-
ղաթ թեանց: Բնակիչք քաղաքիս, ըստ գորութեան արտահաղրի
խրեանց, առին զստանձին դատարան, բաղկացեալ յատենա-
կալաց Հայր, Եւթ որոց պատնին հնգեքն գիւղորայք Հայր, Եւթ,
որոց դատն կամ գործն առնալ գլխաւորն 'ի նմին դատարանի:
Լայսիկ բնակիչք, ըստ նախնեաց սովորութեան և ըստ զօ-
րութեան պարզեալրի խրեանց առ 'ի պահպանել զստի-
կան ծէս, 'ի մարտ խրեանց 'ի տարազս զգեատաց և այլն
չկամեցան խառնակել յօտար աղինս, մասն որոց և ոչ թողին
'ի նմին քաղաքի բնակիլ օտար մաճառականաց: () Կարսիսն
թեպէտ ունին զհաղորդակցութիւն վաճառականութեան ընդ
ստա յամենայն գէպս, բայց զանոն բնակութեան կալան 'ի
գիւղաքաղաքն Ռատառ, հետ 'ի Կաթիլեանոց երեք տապա-
րիգաւ: Տեղն այն հետ զհետք մարթմանոցաւ զանազան շե-
նութեամբք և եղև նաւահանգիստ, և վաճառականութեամբ
գերազանց դատա քան զքաղաքն Կաթիլեան: Եւ Կաթիլե-
անոցք յետ կորստանելոյ կամաւ զայն շահաւէտ միջոց՝ ա-
կամայ կորստին և զաւաճին նպատակն: Բողէն մեծամեծ և
հոյսկալ տանք նոցա և այլ հարկաւոր շինածք մնան ա-
նոգաւ և անխաբ, իսկ սունք Ռատառ քաղաքի մատուցա-
նեն անորց խրեանց զմեծ եկամուտ:

Եւր այժմ՝ բորբոքեալ բնակչաց 'ի նախանձ բարի՝
կառուցին 'ի ներքին կողմն քաղաքին յեղբ Բօն գետոյ գերա-
կրս և զտաւուս և ընդարձակեցին զգանալան շահաւէտ վաճառ-
ականութիւնս, արդէն օտարք բնաւանեցեալք երթեկեւ
թեամբ եղին գետոյ սիրոյ և յոյս մեծ էրդի օր առաք վա-
յելաւոցն և վարթմանացն, մանաւանդ յայնժամ երբ կա-
ռուցն զարժական կամութջ 'ի վերայ Բօն գետոյ հանդեպ
կեքեանց:

Բոտ զօրութեան ամենազորմ հրաւարտակն՝ բնակիչք
Կաթիլեանոց և գիւղօրէից նորին տղաս են 'ի զանազան հար-
կաց, միայն խրաքանչլւք առն հատուցանէ 'ի տարին զերկու
աւրլիս արծաթոյ, սակայն անընդմիջապէս՝ հոգան հատու-
ցանել զամենայն ծախս դատարանոց և ստամարանաց խ-
րեանց:

Ուստի մնաբանն 'ի նորոյ կառուցաւ արեւոտիկրա եւ աշարի եւ բազմասենեակի, արդեամբք որչափ Սկրտչի՝ արդէն հանգացելոյ, եւ ջանաւորաւ թեամբ աղայ խաչաւորի 'Վ ամբանց, յորում ուսանին բազմաթիւ աշակերտք զհայերէն եւ զՌաւսերէն:

Վաղթամանք 'ի Վռիմոյ բերեալ են ընդ խրեանց զբաւականի հնութիւնս սուսակէ յեկեղեցական զարդաւց, ընդ որս էին եւ քանի մի հնութիւնք մնացեալք քաղաքին Մոսկոյ, յորոց երկուսն մատուցին Հոսիսի կաթուղիտի Լորտ թեանց, այն է սուսեր եւ դաշնի Սաշեղայ Սամբիանեան սրբոյ Սասակայ, 'ի վերայ Վաշնակին զրի արծաթեայ գրով այսպէս:

Ռաւբէն սրգի Վաղկայ, սորօք եղերեցի առնուլ զկնայն կիսիր, կարգաւ թեամբ աստուծոյ՝ առ ի մերոյս թաւն շնք: 1265. յամի ակառն:

Իսկ 'ի վերայ թաղոյն՝ զրի արծաթեանիչ գրով այսպէս:

Օրէշ բերաք լեազաւորին Հայոց Բաշակայ, եւ հօրն իմոյ Սասակայ, որ եմ զօրաւոր Սաշեղ քաջ հակային նմի. թաւն: Ստացեալ եղէ եւ Բաշա երկրորդ՝ սրգի Բաշայ, ձեռամբ Սոյսերայն՝ մեծի Սասիլի եւ Հոհաննէս շաշակայ. թաւն Հայոց՝ նիշ:

Ընդ այնոցիկ զարդաւց բերեալ են նաեւ 'ի Վռիմոյ գրանի մի գեղեցիկքանդակ խաչքարոյ, զորս եղեալ են յորմունս եկեղեցեաց:

Բա նոր Վաթիկանցիս եւ ընդ հանրապէս առ մերս զինս բաղումս երեկն ուղքաւք, յառաջացեալք ըստ մեծի մասին 'ի ծալութեանց՝ խոստովելով զանձինս խրեանց 'ի ընդ աշխատանաց, չկամին փոյլելլ զվատախա ձեռաց խրեանց եւ չկամին տակէ քրատմբ երեսաց զհաց. եւ սրպէս զսաահակ մշակ վախճն յաշխատանաց եւ յօրինաց, զորս Բաշաւ հրաւայեաց:

Բաշաւ թաւն զարձեալ է արհեստ իմն շահակտ, վասն որոյ բաղաւմբ յօժարին ընդ այն, գառարկապարտ շքնն, ժողովն եւ կեանս յանդարտութեան, եթէ առաջաւորք աղգաց գարձաւցն զմտադրութիւնս խրեանց առ այն եւ գրեցեն զանաւանս նոցա 'ի մկառն, զգտաւրս նոցա եւ գտաւրս տացն 'ի ծառայութիւն վաճառականաց եւ 'ի սպասաւորութիւն

551
528
1079
4124
466
551
1017

Նրա մեծատանց, այնուհետեւ անաքիկ ծառայող, ուսուերք և
գրուերք անշուշտ զարգանան քաղաքախորտ թեւա՛ր և արուս-
տա՛ր, յայնժամ ա՛քառուի՛ն անխիղ մասնե՛ր ՚ի գեղեզման,
ապա թի՛ ոչ յօր աւուր բազմանայ աղքատութի՛նս և մասնաւոր ոչ
զորան ին՝ զորս տան աղքատաց անխորժիր բաժանե՛կ զմուլս ին
տրևտացեալս ՚ի նստալ քառ արամ նորա միայն են կարօտ սղոր-
մա թեւանս արքանցեալ են զաւարբք, չի անդ կամ անօգնական
կամ մասնեալք են զճնտա թի՛նս իւրեանց տարարաղդ պա-
տահմանց, այն է չինահարա թեւանց, չըզե չից, ալի կոծու-
թեանց և այլնց սոյնանման անտխիկալ պատահմանց, Արոց
ստաջանց հարկաւորի աղքատանց և երկարդացն՝ ընկերակա՛ն
օգնա թի՛նս, առ ՚ի կանգե՛կ զանկեալ վաճառականա թի՛նն,
՚ի թի՛ս չնութեանց է գեղեցկանկար մագաղաթեայ աւե-
տարանն ողոյ Վա թի՛ Վերդեան (Պարաշեանց, զարոյ յի-
շատահարանն ՚ի պէտս պատմաւորաց եղից ստանալ :

642
357
93

Եւ Յամի վեց հարիւր երրորդի քառանկերդի երկ-
րորդի Հայկազեան առմարիս, ՚ի հայրապետութեան տետն
Վերդորի կաթաղիկսի Հայոց և յիշխանութեան բարեպաշտ
իշխանին] և սնի՛ իւր ՚ի բահակալութեան Հաղարոյց ու-
րմն Սալահատին կոչեցեալ ըստ իւրեանց առատակարանու-
թեան, որ և տիրեաց Ազնապոյցոյ և մինչև ՚ի կորմանս ա-
րեւելց և զբաղումս յազգայնաց իւրոց արկեալ ընդ իշխանու-
թեամբ իւրով, և զաւրացեալ, այսու սկսաւ պատերազմել
ընդ սուրբ քաղաքն Արուստեմ և ընդ զաւրս նորա Օրս
թաւաղայնս գտանէր ՚ի հաւատս զնոսա կարտեաւ և խոստ-
մամբ պատրէր, Աւ ուրք քաջ սպառազէնքն էին բանիւք ո-
ղբանաք հաւանեցուցանէր, և զայլս ՚ի մեծամեծացն երդ-
մունս հատաատէր, նոցա աւել զանկութիւն աշխարհացն և
այսպիսի խորամանկա թեւամբ քաջեաց զամենեւին ՚ի միմեանց
և որար ՚ի միւս մասն խառնութիւն, Աւ զայս արարեալ
ի բազում անս ոչ կարաց յալթել նոցա և ապա աւրինաք
ինդրէր պատերազմել ընդ նոսա, զի գիտէր զթուլութիւն
և զերկպառակալութիւն զորացն, և զյեռա կացեացն ՚ի սուրբ
սխտն, Աւ պատերազմեալ ընդ նոսա յալթեաց զի զաւրքն
ընդ չորս մասանս բաժանեալ էին, և ձերտակալ արարեալ
զթաղաւորն, և զորս պատերազմօղս, որ կռնն մեքեք և զայլ

զուրս կտալեաց, և բռնացեալ առ սուրբ քաղաքն Երուսա-
ղէմ և զ Եւթաղքն, և զսմեռայն սահմանս աշխարհին և զայ
'ի սահմանս Բնութեաց, և բախեալ տեղեաց զաշխարհն և
զամուրս նորա: Եւ անարին տն Բրեւձ կոչեցեալ՝ ոչ ևս
բաց ելանել ընդդէմ նորա, իսկ նորս կտալեալ զհամս ի-
բոյ չարութեանն կամեցաւ մահանել յաշխարհն Կելիկայ,
նայնպէս կարծելով զնստ անարին զոյ, քանզի զսուրբ իբրեւ
զառեւ զսուրբ և զանայր իբրեւ զապահ աւար: քանզի
յոռաջ ասացեալ Տայրապեան սուրբ Գրիգորին, որ ունիւր
զաթա Տայրապեան թիւան սրբոյն Գրիգորին, որն շատ աւել
զոյով նորին յատարեանն Տայրոյ, պահպանեալ ընդ ամա-
ծածուկ աջամբ Եսաուծոյ յամուր զգեկին կոչեցեալ սամ-
լեւ սիկայ, որն սա բաղում նեղութիւնս կրեալ 'ի չքմարեակ
պիտանեցն ընդդէմ կոչեալ աղաթ իւր և զսուրբ թեանին
Եսաուծոյ, և ըստ առեցեաց նմա յԵսաուծոյ ամենաշնորհ
խնամութեանն, իրաւել և զտեսցացանել զթաղաւորն և
զզարս Կելիկայաց ընդդէմ կալ նորա չարութեանն, որ և
ոչ կարաց ձեռն արկանել 'ի նոստ: Եւ քանզի Տայրապե-
անն սուրբ տեսանելով զայսպիսի նեղութիւն տարախաւանաց,
զառումն սրբոյ քաղաքին և զսուրբումն սրբոյ ասանարացն և
զգերութիւնն ժողովրդեանն Եսաուծոյ և զայլանդակ զարծ
պղծութեան նոցա, զորս ոչ է պարտ արկանել ընդ գրով:
Օտարտիկ տեսեալ սրբոյ Տայրապեանին, վշտացեալ 'ի հոգի
իւր, միշտ աղաթ ից և արտասուաց պարապեալ խնդրէր ըզ-
փրկութիւն սրբոյ քաղաքին և ժողովրդեանն Եսաուծոյ: Գը-
րէր և ցուցանէր զամենայն թագասրացն Հոռաց և Հաւ-
մայեցաց, զե եթէ իցին ինչ ձեռնհաս եկեղեցն յազնու-
թիւն քրիստոսնկից, և ինքն աղաթ ից և որբութեան պա-
րապեալ: Եւ սպա շարժեալ մի ամն 'ի թագասրացն Հը-
ռամայեցաց Եւաման կոչեցեալ զայ մինչեւ 'ի սահմանս
Կելիկայաց և աչնչ արկութիւն ցուցեալ, կաթարի մահ-
ուամբ զհատասոյղ եղեալ և զաւրն ցրուեալ բաժանեցան, և
մինչեւ ցայս վայր ինքն բռնացեալ ունի զքաղաքն սուրբ, յա-
սաջ ասացեալ գաղանն Հապարացի: Եւ արդ յաւուրս յորս
ասացաւ ստացաւ եղեալ սրբոյ ասաթն սրբաշուն եպիսկոպո-
սն աւեր Կարապետ, քուերոյդի զոյով սրբոյ վարդապետն

Պաշտօնի բնական լա սա բը հարստեանն տեսն Պարգու-
րի : որն արժանա արեալ ստանձանի եպիսկոպոսութեան , որ
պէս և վայելէ Բարսեղ անուանի , և արդ օրեղ զոյալ
պատուիրանաց տեսն ժամանակ տեւարանական քարապա-
լեան նորին և արդ ստացա զսա 'ի յիշատակ հոգւոց իւ-
րոց և 'ի պարճանա եկեղեցւոյ և զբեցալ սա յանապատին որ
կոչի Պաշտական մերձ սա ամուր գլխիկս Աստինոյ :

Երկրորդ ճշարտութիւն :

„ Զանոն Հար և Որդւոյ և Հոգւոյն որբոյ ևս Սբէ-
րատ մեղապարտ ծառայ Բարսեղ , որ խնդրեցի զսուրբ ա-
ւետարան 'ի հաբեցաւրէն խմբ , 'ի հոգևոր տեսանէն տեր
(Տաննիսէ Հոգւոյ կաթողիկոսի , և նմա շնորհեալ զսա խնձ
'ի վայելումն կենաց իմոց և 'ի յիշատակ հոգւոյ իմոց ծնողաց
և եղբար , Բրդ որ կարգացք զսուրբ աւետարանս կամ ա-
րինակեր , զմեղապարտ ծառայս Բարսեղ զՍբատ և զԾնողս
իմ և զեղբայրն յաղաթն ձեր աննոսայ յիշեօջիք , և Բա-
ռաւ ձեզ և մեզ սղլովեցի յիւրում՝ զաղաւանս ամեն :

Բաշտապալուսին ոտք Իրաւորիչ տառէ եկեղեցւոյ՝ Երբ Եւ-
թիման հաղաթի : 'ի ձեզ փառելի յաջալով որեւորեան դրան :

Յօրինուած պայծառ յարկին նորադրանչ , Բրամեանց ծա-
ղալ ջինջ արդուս ճառանչ :
Ուշիմ Էօհանջան իշխան քաջադանձ , Բամին Պերպղեան
պարճանք խկաբանչ :
Ահհախա զպրոց զիտնոց 'ի կաճառ , հաւատոյ ամրոց շնոր-
հաց վաճառ :
Սուլեալ Հայկաղանց հրաւիրման ճառ , դատուց սուրբ ման-
կանց դայիակ անաչառ :
Եւ յոյս խրախոյս աղբանաղեան փունջ , երջանիկ ևս բաշ-
խոյս ձօնել համաշունչ :
Փողեալ 'ի հաչակ հրճուանք աննինջ , տեսչակ վիճակ երախ-
տեացն անջինջ :

Չեմախչին արեմաբեան դրան 'ի վերայ Ժորին:

Վարդապետն այս և ոստմնորանս կանգնեցաւ յանուն արքայ չորն մերայ Վարդարի լստա արչի արդեամբ թաղայիցի զերապայծառ իշխան տղայ Յոհաննանին՝ յանջնջելի յիշատակ իւրն և կենակցոյն հանգուցեալ Վարդապետն տիկնոջն, պապուն Վահրաբի տղային, հաճոյն լծագուհի տիկնոջն և դատերացն ամենայն ազգայնոցն, յամի վերկշին 1790:

'ի վերայ իռչին արեմաբեան դրան աշտխոյն:

Կանգնեցաւ սուրբ Նանս 'ի բարեխօսա թիւն պարսն Սիմէոնին և չոր պարսն Սիրամերին, և մօրն Սէլիբ Խաթունին և կողակցին և զաւակայն, թուին պէ՛. ձեռագործէ Սիմէոն վարդապետին, յիշէք արխան աճէմիանին, յուն վարի ժբ:

'ի վերայ իռչին Յախախչին:

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս պարսն Յովակիմին և կեանակցին Սարկամին և զաւակայն Սինատին, Խառաքէբին, և ծնողայն Լոսաւաճատաւին և Լաղաթին, և եղբայրն Լոսպարսնին, Խաչբերսին և Եկողայտին և Լոսեղնին և այլ զարմկն, ձեռամբ Սարգար գրչի, թուին 1791:

ՅԼԷՆԻ Ժորատոյ Գեղին:

Սուրբ նշանքս բարեխօսէ Սիմէոն քահանային, և երկցանոջն իւր Սէլիբին, և իւրեանց ծնողայն թուին ջ. ձեռամբ Լեւակբ արեղային:

'ի Էրզն հարաւային դրան:

Սուրբ նշանս բարեխօսէ Սատաա Խաթունին և Լաղաքաա Խաթունին, և իւրեանց տրն Սովաւջ մեղքին թուին ջ. յաւալարի է:

Ի չափաւորէն Հիւսիսային դրան:

Յիշատակ սուրբ նշանաւ Ահարան յահանային, և Տօնիկին և Արքեպիսկոպոսիկոյ Սարգիս Խաթաւանին, և իւր որդւոյն Յօհաննէսին լիւրն յը. ձեռամբ հայր Յակոբին:

Ի ներքայ եկեղեցւոյ յաւանդեան խոջն:

Յիշատակ սուրբ նշանաւ Յօհաննէս Եպիսկոպոսին, փեւին Պրիստֆին և իւր ծնողացն, և կենակցոյն Լաւրաբեկին, որ փոխեցան առ Քրիստոս լիւրն պիւն. Յօհաննէս Եպիսկոպոսին և:

Արեւելեան խոջն արդաւայ սեղանոյն:

Սուրբ նշանաւ բարեխօսեալ Կառլոսին, Հարակորին և ծնողացն լիւրն չիլի:

Արեւմտեան Լեւոն Եւսեբ շաքարչեան եկեղեցւոյ, յառաք խորանին:

Հարհիւ և պարսնալիւրն Ամենագորին Աստուծոյ կանգնեալ կառուցաւ սուրբ Համարձման եկեղեցւոյն առաք խորանն արդեամբք և ծախիւք. Շոյպարանեան պարսն Խաչատուր Սաթկատովին հանդիմէ կենակցեալ և ծնողեքս ի փառս ժողոյն Աստուծոյ ի գովեստ և ի պատիւ նորին: Աւրդ որք հանդիպելիք և որք ընկեալնոր զարդ մատան և եկել յիշեցիլոն դաք յիջեք յիշեալ յայն առեան փրկչին ամենայնիւ. լիւրն 1799 ին. ի Արքեպիսկոպոսին, ի յառաջնորդալիւրն առեալ և պատկազեաց առաքեալաւ զարդացն արեւոյստովին և ծաղաղոյն նախապին արդայ սկսեալն Լիւթիանին:

Առաք Լեւոն Լեւոն ի Արքեպիսկոպոսին:

Առաջապահաւ այս սնկանի ի հիւսիսային Ա. Ա. Ա.

խիջի ուն քաղաքի, հետի 'ի նմանի, եռլին տաղարիդաւ, 'ի Տա-
րակին թաւմա բլանի կաւեցիւյ 'ի բարձրաւ անդակ տեղաջ-
աւ բնիմեր յարգարաղթ աղբեր, օգն առաջարար ե ջարն բա-
րեհամ, գերլաւածա գայր բնծաղեաց աղայ Սարաին Շահա-
բալ, ու բանոր կառայց Հալիւնի կալիւնդիւր Մարա լմեանց
զայր շքեղ մենաստանն աշխա գոմանի գիտա որա լմեանք, զե-
կեցիցի հանդիտարան խնտալց ե մահացա լմեանց աստաւածայ-
նայ գիտա լմեանց, վասն որայ յետ առարանն այնր մենաս-
տանի, կառայց զգորաց, ժալալեաց զբալմալմիւ աշակերտա,
հաստատեաց զտաղարան ե զբմարեաց զաւ սահա հազաւա-
ղիւ ա գրչաղիւ մատանա, 'ի վերայ որայ կարգեաց կառալա-
րիւ զթաղեա գիտնական վարդապետն Պալիւնի, նոյնպէս
գիտելմանցայց զաւ շարժակն ե անշարժ կալաւածաք ե ճա-
խացայց դանաղան լմանկաղին զարգաք, բայց տխմա զե յետա-
ղայր նորին չանկալ գնայն ալգաւարա լմանեցիւր ե ցոն ա-
բարին, արդէն նոյն սրաւաւալոնն ապարանն անկալ մեայ 'ի
Սարաբանն անդարժ ե անպիտան, նոյնպէս գրչաղիւր մա-
տաննր մեացեայ են ե մեան անդարժաղիւ, Տայ, Տէր զե-
յարիցի նոր ամն Հալիւնի վաւեալ աղգասիրանն հարա-
ւա 'ի նորաղիւ վերաւին, Պոզա անկեաց, Ապաւա մէ կա-
ջար, ուստի ե մէ Լաւաւաւ աւեցայց, Յաւալե է յայժ զե
մենաստանն այն, որ անկր աւելի բան զա լմանն միտարան ե
աշակերտա արդէն անկալ գնի 'ի վերջին ողբալի գրա լմեան:

Բայ Յարա լման Պոզասան Ալալեանց նոր ար-
դէն, հրամանաւ նորին վեհապետա լմեան ե իւրալ գոմանի
ջերմեա անդա լմեանք կառայց 'ի նոյն վան զբարակաւաւ բաղ-
մանեակ հրաշակերտ շնտաւ, ե մատղիւ է նորաղիւ նաե-
զնայն մենաստան, որ խաղաղեալն էր զողցես յանհաղ լմե-
նէ հաղեարանեաց, մատղիւ է նոյնպէս կառացանել զհար-
կալ ճեմարան իւրալք ծախաք, յարաւ մասանիցին երեսուն
աշակերտարորայ վասն յաւաղացեալ էր 35000 ուսիւ ա-
սիղնացի, ընդ նմին աւաւել զեղաղաղեաց զարաւաւանն
բաղմաղգի ծաւար ե ծաղիւր ե գեղեցիւնն պարտալիւք, ըզ-
վարձա որայ հաստացի Լաւաւաւ 'ի կեանս երանաւեա:

Տեղիս այս զա արճոյի զբարանն է բնակչաց քաղաքին,
ուստի յերի եղանալս բովանդալ ասորայ, յամենայն կերա-

կէի գնացեալ անդամօր, յետ կատարելոյ զհողերու խտագը-
րտ լծիւնս խրեանց, զսարձանան բնդ հոխանեալ զաւարար և
մարտագեղ ծառաց, վասն զի ձորակն թռչմարտնի տղանա-
նէ կորացեալ հանդէպ մանկնց դարձէ զթերակողի, ուր ժո-
ղովեալ ջրաց կաշմեն զդարձայի լճակ, յեզերս սրաց լի են
զանազան անասկը մարտագեղ ծառաց: Սրապան Սեբասիէ
սրբեպիսկոպոսն Սալմանթեան, արդէս պատմեն Նախիջևանցիք,
ցանկացեալ է դալ ոտս բանալ զՎարդաց և ոտս ցանկը դա-
շակերտս, բոլոյ անյաջող զխառաւք խափանեալ են զնորին
գալուտս: Հնա լծիւն 'ի սմին մենատաանի է պատկեր սրբոյն
Պարիզարի մերոյ յոտս սրջի, զոր բերեալ են յԱտաղի, և խաչ-
մի երկաթի ձալածս պատկերաւ՝ դաշէ 'ի քաղաքին Անոյ,
'ի վերայ որոյ գրիւ շինեցաւ խաչս 'ի բարեխօսութեան Աս-
թուրնի պարան: Օտարեկի դասեր, լծակն չհըն:

Եւ ընթեր հարստային դրան են զերեզմանք երկնց ար-
ժանոս որ մարդապետաց՝ Ատրապեակի Բալայեկեցւոյ, էւս-
րտ լծիւնի Բալայեկեանց և Հօլհանեայի Զերեզմանց՝ հո-
գեար որդւոյ Հօլհանի կաթմա զեկախի: Իսկ առ արեմուտն դը-
րան է շիրիմ աղայ Սարսին Հասնաբովի, 'ի վերայ որոյ
եռայարկ զանգակատաւն, զոր նորագեաց աղայ Պաշան Վաթ-
րանեանց:

ԲՆՃԱՒԻՐՆԵՆ ԱՌԲԷ ԽՈՇ ԷՆԻՅ:

Հորհրդեն Բաաւծոյ կառուցի զսուրբ խաչ մանրս և
հաստատեցի 'ի սին զգարացս և զապարանս, եւ Սանահնեցի
Բրդո թեանց Հեօշրէղի որդի, և սա քաջմիտնի նախակ
և Սառաց երկրի Հայրոյս աղգի առաջնորդ Հօլսի, և արե-
պիսկոպոս, 'ի կայսերութեան սմենայն Սառաց Ախտարեկէ
Բալայեկեան երկրորդի, և 'ի հաղրապետութեան սմենայն
Հայոց անաւն Վախտաւ կաթմա զեկախի աշխատութեանք
հոգեար որդւոյն իմոյ Բալայեկեցի Ատրապեա մարդապետի ու-
ծեալ եղև յամի անաւն 1791, և 'ի Հայոց լծակն սմն
'ի անպատմերի:

Տաղանդէր Յաննէս Լարտապետի:

Օ՛րսնե՛ր ներքոյ քարանոց, սո՛վ հետեղք դա՛նար սնաց,
նէ՛ կը սա զք պերճ իշխանաց, կամ՝ հետամուտ ունայն փո-
սաց,
Լ. Մ. կը Չեքեզ խել Լզկերիանց, զերի բերեալ եօթնեակ
ամաց,
մկրտեալ ջուրք ըստ օրինաց, տրամանացաւ հոգւոյն շնորհաց,
Յայնժամ Յովսէփն վեհ տրհեաց, Յահաննէս զսա վերա-
կալեաց,
դասեալ 'ի խումբ ուշակերաց, որպէս գիտակ սուրբ գիտա-
լիւանց,
Առա՛ 'ի սուրբ կարգ կրօնաւ սրաց, լեալ վարդապետ այս սուրբ
փանաց,
մտերմութեամբ զ Լստաւած պաշտեաց, յաջորդ եղև առաջնոր-
դաց,
Խառնառաւ հոյ՛ր՝ արանց բազմաց, մերմով ազգեջ թիւրեալ
մասաց,
ստեղծութիւն եկեղեցեաց, և սիրելի բողոքակցաց,
Հասեալ 'ի ծայր ձեռաց ամաց, ինքնին զայս վե՛մ փայլ յո-
բնեաց,
զհոգին հոգւոյն սրբոյ յանձնեաց, առ որ մաղթել առ ձեզ
մաղթեաց:

'ի 1831 ս. փետրուարի 1 ին:

Յիս կատարելոյ իմ գոտանձնեալն ինձ պարձ 'ի նոր
Դատիմեան, զնոցի 'ի Վ. զիմ, և անտի 'ի քաղաքն Վիշնևով,
և յիս կատարեալն անդ զհոյսեալ և զբայնածոց շնորհածս
հրամանաւ վեհափառ կաթմս զեկրսին ամենայն Հայաց տեառն
Եկրտիսի վերադարձոյ անտի 'ի հոյրեմիս ընդ Վարեալ ձա-
րմիլ՝ ընդ իս բերելով և զերկուս հոգեառն աշակերտս իմ՝
զ Սովսէսն և զՎոյսն, զայս առեալ էի յազատ մի շաքարաշէ-
նութեան 'ի Վալատա քաղաքի:

Վալատա:

Լ. քաղաքացի ըլաւ բարձրացեալ 'ի ձորամիջի Կով-

Էրան ար յերկադ Եդմանց մերձեայ ահապ և սեպա-
ցեալ յերանդ կալմն զտակալի կիրճն ՚ի կառար նոյն բլրոյ
Էառ և ցեալ կալ կրաքանդ պատարառ ահա ք բերդ արդէն
աւերակ: Պէտն թիւրեր ար բլեի ՚ի բարձանց Կալկառու և
բնկալեայ յերն զբաղմամբն ժառիւ ձորաց անցանէ զտակա և
հասանելոյ զտակալի ձորս իջան: ՚ի դաշան, և անալ ՚ի ծախ
Կառպեղ: Ի յայնարձակ տարաձա թեան ար անկանի ՚ի հարա ա-
կալմն թիւրեր գեալոյ ՚ի հեռ մն բնակին Լյանք՝ աղղ ժալ-
բեիւր: ա մեղք և պատեքալմեղք: ՚ի թիւրնց կառն անելոյ
զանեմալելի յերկն Կալկառու: Որպէս թալ Լյանք անին
ցերկառ և դառնալ մեռն Կարկալոյ և միսն ճորայ, ուժմ
Հարայ, միսն մառնին ՚ի Սրատան, և միսն Երջառ-
նքս, ձանաղաւ հարաւայ բնդ Չարայ քաղաքան այն է Կար-
բանդ անին նաե զամէն զբաղիս զՀան և զԿալկառ: արք
բնկմալք ՚ի խորին հեծանառ թիւն պաշտին զձառ և
զկառ: տակայն ՚ի վերջոյ յոր Լառաւ զկառ թեան ձա-
ղկառ ՚ի նառ ՚ի ձեռն Զովիլ եպիսկոպոսի Լյա անկոյ, ար
թաղառ արան հանդերձ դարձան ՚ի Քրիստոնէութիւն, քա
պատմեայ Սոսիսի Կալկանդա աջոյ, զորայ արկնակն եղկոյ
առանառ ՚ի հեալքոյ, ա թիւն հայրենապետայ, և Քանդի Սա-
ռանալար ձառայ Վալի մարտ թեան արքանալ աղղն
այն: քա հիսկանան զբառմա մարտ թեան առապելա-
յոգ և ստաղաճոյճ կրակիք և զհեծանառակն պղառ պաշ-
տամառն մեծ զոյ կարծկին: Կաե զբառքնդառ հրատեռակ
չանթիցն զայտմառ և զերթերակեղ սլրեցմառ, և թիւ մար-
դոյ զկալեայ թե յայլ թե՝ ՚ի նի թեղենեայ ձոնեալ ինն
գառ ՚ի պաշտն առեալ նա իրեալք պար Լառաւոյն համա-
լին: Եւրպէս հոկայի ա մեռն վայրակ և անձառայ ձիակա-
լով զաշիւք պաշտն մառա ցանկին, կարդալով նա թանդի
խան Լառաւ, արամ Կարկիլք այս պանալի այն կալն,
բնալն անթաղառ միսռ ունելով, զթալաղայ լեռնով
գլեի ամենայն մարտ թեանց: թառեղք և շիլք ՚ի վարայ
զլականցն և նրանալառ և դանակայն զայալն բն, և զան-
զանալքն արինա հա կմանքն և մերկանդամ՝ սրակմա-
լին: ար, զմոլոյն անառան ար առ գերեզմանքն յաճին:
Լ. Եր առ այր և ջակ առ ջու, մարառանիկ հալալանին և

յոյնահեղձ հաճառացն բերշանալար եղեալ առ միմեանս զեղ-
խութեան հառաքելին զքնթացս : Չխորձակ արշաւանք այսր
անգոր ճախրելով , աննոց սող եւ հաճ եւ աննոց խաղ բառ այ-
սամիտ ստիպալ թեան զեաղսն խաղային : Եւ զհարստն յորդո-
քէին զսոյնը զարձաքն ընկղմեալք 'ի խոհեա խառապինս :
Կարացեալք 'ի յստոյ Արարչին : Քանզի կրակաց ե ջրաց զո-
հէին եւ ճանապարհաց աննոց երկրպագէին : Ըստնի եւ ամե-
նայն արարածոց , որ ինչ թուէր յայտ նոցա զարանանալ :
Այնօրինակ եւ առերազխական ցանկալ թեամբն զեղեալ , բառ
հեթանոսական վայրենամիտ բարոյն զճօրակիւնն առնելով եւ
զմեկին առնելով երկաց եղբարց , եւ պետիս կանայս առ-
նելով բազում եւ անկրօն կարգս առնելով եւ անկանոն խոր-
հարդ : որոց ոչ կարացեալ 'ի նկատել իմանալ զարեգակն
արդարաւ թեանս : Արդ իբրեւ լիւր եւ տեսանէր զայն հստ-
քեաց պաշտամունսն , եւ զկռակարձան անաղայ ստիպալ թիւնն
զցայզ եւ զցերեկ խնդրեր յԱստուծոյ , վասն աշխարհին
միտ թեան , թեկես զարհի հարս գտանել մարթոսեցի :
Ապա 'ի հրամանէ նորա ժամ լինէր Աստուածարեալ իրին ,
եւ ամենայն աղաատկոյտ նախարարոցն եւ քամիացն Հանա-
տանեացն զալ յեկեղպագալ թեան պաշտամունն որոց եկեղեց-
այ : Այս յսել զպատգամս Աստուծայինս , որոց անդէն եւ
անդ ժողովեալք այնուհետեւ 'ի տէրութեանս առնել իշխանն եւ
աշխարհաժողով բանակն ինդրել յսել բանս յեղիսկայտն :
Այս առնն ցմիմեանս : Եւ ք յստալք 'ի ամանէ բանս միմե-
կարաւ թեանս : Օր սա եւ առաջնորդ սուրբ հաստացն քը-
րխատնեալ թեանս , որ առնպէ աշխարհի զբանս հոգայն սրը-
քոյ : Ապա իբրեւ տեսանէր զյօժարաւ թիւն նոցա եւ զմտադիւր
առնինդրալ թիւնն , սկսաւ ճառել նոցա 'ի վարդապետաւ թեան
զըսց աստուածայնոց յոյժ վսեմն թեամբ :

Քանզի յորդարեալ էին յոյժ յանկողնաւ թիւն բանին
Աստուծոյ բարեմեա իշխանն մեծադա՜հ : Այլի շուրթաւ մե-
ծամեծոցն հանդերձ եւ աշխարհախումբ բանալոցն , որոց ա-
խորժարար լուեալ զժողկաղարդ նոր վայելաւ թեան նորա վար-
դապետաւ թեան , եւ զբողջչոցոյց զխրատն փառասոր առնելին
զԱստուած եւ ասէին : Արդ հաւատալք ճշմարտաւ թեամբ ,
թէ առաքեալ տէր 'ի ձեռն սարա զմիմեկարաւ թիւն շնորհաց

իւրոց առ մեզ և սարկցոսցի գմից 'ի խաւարային գործոց
և յամենայն ստանալական պաշտամանց։ Այս աշխատհատե
հնազանդեցոցեալ զանձինս միամտա թեամբ թժոյ ծառայու
թեանն Վրիտառի սրբո թեամբ և պարկեշտա թեամբ զարդա
րէին զանձինս 'ի պաշտ քառաներսրդաց պաշտ և աղօթ թ
ղցալց և զցերեկ բոա հոգեոր նախանձան, այլ քան զընկեր
փաթային յերկրպաղաթ թին սրբոց եկեղեցոյն, մոռանալով
զառաջին սրկորաա թեան սոսորո թինս։ Արագ արագ հը
նազանդելով հրամանի սրբոց եպիսկոպոսին՝ փաղապակի յան
ձրն առնայր առաա ածառէր իշխանն իւրով մերձակայիք զեօ
թանեանն եօթներսրդն մոթ մոթ սրբո թեամբ կաաարել յառ
մամայն հրամանակաաար լինէր Աստա ածային պաաաիրանա
ցըն հայաժականս առնէր զարգիս խաւարի, օր քաա օրէ պայ
ժաանայր սիրմէն Վրիտառի՝ առաջնական ցանկալի հաա առայն
առ մերձա սր կենացն լինելով, այլ և ուժով պնդութեամբ
քաջ և անաանի եղեալ 'ի մարտ պատերազմաց, զհորակապ
քաջութեան անառն ժաանդեաց քաղաւմ զարժ արիա թեան
ցոցեալ 'ի թաբթաաանի առ Ասպր խակախանին։ Ասան
որոյ հարկա սրեալ 'ի սէր նորա խաբանայ ապ զգուսար իւր
նմա կնո թեան, և զշեթուէրա թեան բերելով պաաիւ փա
ռա սրեալ լինէր 'ի մէջ երկց աշխարհաց։ Առ քանցի իբրե
զպատի պարժանաց բնդանէր զխրաան 'ի լոստ սր փարդապե
առէ եպիսկոպոսին՝ առ սակառ սակառ ջանայր խափանել 'ի
մեռելոց զմեկեկան լայնն և զգիւական սակոժա թինս, գար
շելի և պղղժ համարելով զհայրենեացն պաշտամանն, ուխ
տէր առ ամենեւեան զապանդիաաաց զպահարանն և զայլոց
զաաաղաժայն խափանել զնաւրապաշակ զԱստա ած կենդա
նի զԱքարէն երկնի և երկրի և զորդին միաժին և զհոգին
համալորչինէր 'ի տեղիտ անդիտ զեկեղեցիտ և մեծացոցանէր
զպաաիւ քահանայիցն Աստաժոյ։ Վանդի վարաա սր ծառայն
կաղնեաց բարձրագուրից, զոյս ձօնեալ էին սպանդիաաարի
գարշելոյ, առ 'ի զոս մաաա ցանկոյ նմա ձեւք, զորոց զարիւ
նըն հեղութն զժառ ուրնիւ զգլուխն և զկաշին արկանէին զաաաովք
ժառոյն։ Հրամայեք եպիսկոպոսն հաաանել զմե 'ի նոցանէ,
որ զլուս և մայրն էր ամենայն ծառայն բարձրագուրից զընէրցն

յանուն դիցն անտեսաց, զորս պաշտէին յողումք աշխարհս
Հինաց, իշխանն և ազապն ամենայն, զի համարէին զնա
Մատուցայ փրկիչ և կեցուցիչ և առօղ ամենայն բարեաց,
Եւ իբրեւ լսէինդայն՝ Թէ հրամայէ հառանել զհախայեած եր
գիւցադանց ծառն, որով գայթակղեալ և կործանեալ էին ամե-
նեքեան, զձիչ բարձեալ, զօձիս հարեալ 'ի ձայն բարձր աղա-
ղակին կախարդքն և քողեայքն, վհուկքն և քրմադերն
հանդերձ սամիօքն առ իշխանն Հինաց և առ մեծամեծսն
աշխարհին, և տակին Թի դիարդ առնէք զայդ, զոր հակա-
ռակարդքն մեր և Թշնամի աստուածոցն մերոց, առհ հառանել
զծառն դայն, և բնդէր բնու անապք նմա կործանել զբա-
ղինս մեհնաց մերոց, զոր հարքն ձեր կանգնեցին, Թաղա-
ւորք և իշխանք, Եւ աշխարհս բոլորովն պաշտեցին մինչև
ցայժմ, և դռնն գալարդես բարեաց 'ի նայն ինքն 'ի դիցն մե-
հնեաց և 'ի ծառացն ձօնեցաց, շնորհեցին զմարդաշատութիւն
աշխարհիս, զօրուս և յալթօղ լինել ձեզ 'ի պատեալ-
մունս Թշնամեաց ձերոց, ոչ ապաքէն յորժամ մատուցանէիր
զոհս առաջի ծառայն՝ յանուն հախայազօր մեծին Սպանդիա-
տայ, զորինչ խնդրէիր առնուիր, Հիւանդաց առաջնութիւն
պարդեէր, չքուսրաց հարստութիւն, յարեգանակեղ երաշ-
տոցն անձրեւ տձեպ ձեզ՝ նոցա զօրութեամբն զպատուս պա-
րաբեցուցանէին 'ի վայելումն և կերակուր ձեզ, Եւ 'ի սառ-
տիկ անձրեաց՝ յեթերական փայլախնայայտ օդաց խափութեան-
ցն, խաղաղութիւն առնէաք ձեզ, Եւր ընդէր հառանիր մո-
լորական բանից դորս, պաշտել զՄատուածն զոր դա բարո-
ղէ ձեզ, Մէ պարտ է Թորու և ուրանալ ձեզ զնախնեա-
ցն ձերոց դաստաւածսն, և մատնել 'ի ձեռս դորս 'ի կտոռ-
ումն և 'ի խորտակումն, զի մի որտմեալ բարկացին և յան-
դիմանեցին զաշխարհս մեծամեծ և չարաչար հարուածովք,
Եւ ով իշխեացէ մերձենալ 'ի վայրն յայն, ուր մեծին Սպան-
դիատայ մեհնանքն շինեալ են, կամ 'ի ծառնոր պահիչ և
կեցուցիչ է աշխարհիս. ոչ ապաքէն սրբ անդիտութեամբ յան-
կեցաց տերեացն կամ փայտից ինչ 'ի ծառէն յայնմանն առ-
նուն 'ի պէտս ինչ խրեանց չարաչար կեղովք և այսահա-
րութեամբ, այլև մահաւամբ իսկ յանդիմանէր զնոսա տունն և

ազգն հատանելու։ Արդ դա կարէ կարել զգա և կամ աւել
րել զմէհանան։ Օայս պիտեմք եթէ յամուռեալ մերձեացի
առ նոսա յանդիմանի չարաշար, այլ և 'ի կենաց իսկ հաաա-
նի այրդ այդ։ Յայնժամ պատասխանեալ առ քօղայ, և
առ վհուկն և կախարդոն, որք էին սպասաւորք պաշտաման
ծառայն և բագնացն, ինքն իշխան Հանաց առէ մեք հաւա-
նեալ հաւատացար քարոզութեան առնս այսմիկ, պաշտեմք
և երկրպագեմք Մատուոյ դորա։ Աւ ոչ արդեւեմք զգա յա-
ւերելոյ զմէհանադ, և կարելոյ զժառսդ և այրել 'ի հուր։
Արդ եթէ դուք կարող ինչ էք բագնօրն և ծառովքն ձօ-
նելով զարհուրեցուցանել զգա կամ 'ի ցաւս ինչ ծանրու-
թեան ակախց արկանել և կամ մահ հասուցանել իսկ 'ի
վերայ դորա, հաւատամք ձեզ և հաստատեմք անդրէն շննել
և պաշտել զմէհանան և զանդրիազործ պատկերսն և երկր-
պագեմք ծառայն և մատուցանեմք զոհս որպէս այժմ։ Այս
եթէ դուք ոչ կարէք յանդիմանել զգա, և զարհուրեցուցա-
նել ինչ, և դա աւերեալ քանդեացէ զբազինան, և հաաանէ
զժառս և 'ի հուր այրէ։ Աւ ոչ ցաւք ինչ հաաանն դմա
և ոչ մահ, մենք նոյնպէս հաւանեալ հաւատամք 'ի դաս-
թէ Մատուոյ առսրեցաւ և երկրպագեմք միայ Մատուոյ,
որ զերկինս և զերկիր արար, զարեգակն և զլուսին և զսա-
տկոյս։ Աւ զձեզ կապեալ մասնեցից 'ի ձեռն դորա, որ ընդ
ծառովք և ընդ մէհնովք այրեոցէ զձեզ։ Յայնժամ Քօ-
ղայքն Վերդիտեալ մարտական կախարդութեամբն սկսան
դիւթով խնա առնել, և բարբաջմունս գեանախոյութեամբն
յորինէին, և ոչինչ կարէին առնել։ Օյ որ երբեմն յառաջ
կուպէին զմարդիկ անյայտ կապանօք, և 'ի ծանր ցաւս արկա-
նէին՝ այսս առաքելով 'ի նոսա, և ապա քարոզէին նոցա փա-
տապատիր բանիւք, եթէ զոհս և նուէրս մատուցէք առաջի
ծառայն մէհնեաց և ապրիք 'ի հարուածոցդ։ Աւ յառաջն
յաղազս ահ արկանելոյ նոցա, որպէս առէին, նոյնպէս առ-
նէր և կատարէր սատանայ առաջք և ցնորք։ Այլ անձ-
րնս սատախիս երեւեցուցանէին, և երբեմն երաշօք ցամաքե-
ցուցանէին զերկիր դիւակարծան և սատանայական մարտ-
ութեամբ։ Իսկայ այժմ թկպէտ և ջանացան շատ, ոչ կարացին
ի դործ գնել զկախարդուն հմայս և կամ յաղթել առն Մա-

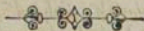
տուժոյ, զի փախեցան և կապեցան 'ի զօրութենէ տուրբ Եւ-
 շանին խաչի ամենայն զօրութիւնք նոցա: Եւս սկսաւ եպիս-
 կոսոսն խօսել առ իշխանն և առ մեծամեծսն և ասէ, ես ոչ
 ինչ զարհուրիմ և զմառ ինչ ածեմ յաղագս դոցա զբախ-
 սութեանդ, զի են դոքա անյոյս 'ի ճշմարիտ կենացն Եւտու-
 ժոյ, որ կամին գիւցապաշտ կախարդութեամբ զարհուրեցու-
 ցանել զիս իբրեւ զայլս և իբրեւ զմորուսամիտս 'ի մարդկանէ:
 Եւ ոչ 'ի ծառոցն բարձրագունից մեհնեացն զանգիտեմ
 կերպ 'ի կերպս լինելով զատուժոյ առաջն իմ: Եւ յայտ
 յանդիմանն ձեր ամենեցուն գործեմ աներկիւղաբար, յուսու-
 լով 'ի շնորհս սուրբ խաչին Քրիստոսի: Բառնամ զկարծիս
 սրտից ձերաց և զծառագութի մալորութեանդ, որ ոչինչ խի-
 են և ոչ չոր ինչ կամ բարի առնել կարեն' պաշտօնեայն
 պատուել կարեն և ոչ անարգել զթշնամանագիրսն իւրեանց,
 զոր այժմ դուք աչօք ձերովք տեսանէք առ կուռս համերս
 թէ որպէս մանրեալ փշրեցի 'ի ձեռաց իմոց, և ընդ սոն
 անկեալ կոխեցի 'ի դնացս աշխարհիդ: Յայնժամ հրամա-
 յեր եպիսկոպոսն քահանայիցն, առնուլ փայտատ 'ի ձեռն,
 դնել ծուռ և աղօթել, կարդալ առ Եւտուած զաղմոսս,
 և Յարիցէ Եւտուած և ցրուեցին ամենայն թշնամիք նորա: Եւ
 ապա արարեալ զնշան խաչին 'ի վերոյ ծառոցն բարձրագու-
 նից, զորս ձօնեալ էր յանուն Սոլանդիտոսայ: Եւ գիմեալ
 'ի ներքս քահանայիցն առ հասարակ կորեցին զծառսն, և
 նոյն ժամայն հրամայէր բերել 'ի քաղաքն Սարազան և կու-
 չել առ ինքն 'ի ճարտարագործ հիւսանց քաղաքին, և հրա-
 մայէր առնել խաչ զնա նկարակերպ համանման դեղօքն պու-
 ճուռեալ: Այն օրինակ և յաջոյ կողմանէ գեղեցկադոյն իմե-
 և լուսեղէն խաչս, մի զմեայ զինի 'ի վերուստ 'ի վայր տողեալ
 և պնդէր հաստահեղեւս բեւեռք, և առ ստորին դռնակ մե-
 երկրացիկ՝ քանդակագործ շուշանաձե չորեկուսի, յորում կայր
 խաչ մի արծաթեղէն մասնաւորեալ 'ի տէրաւսական խաչէն:
 Եւ յապիտի օրինակաւ կարգեալ և յարմարեալ զանազան և
 հրաշալի գեղեցկութեամբ՝ կանդնէր յախտի և 'ի խնդրուա-
 ժոց տեղն յարքուստիան դրանն ընդ արեւելս, ասէ առաջի-
 պար ամենապիցոյց նշանի երկրպագեցէր տեսուն արարչին ձե-
 րոյ: Օչ որ սովորն էիք երկրպագանել ծառոցդ այդմէլ առ

Վորական բնդունելու թեամբ երկրպագէք խաչիդ և անտեսա-
նելոյ պատկերի աստուածութեանն : Աւ քանզի առիկը և
բմկէք զմիս զոհից անասնոցն, զոր դիւացն առաջի ծառոցն
մատուցանէիք : Այսն այսորիկ փոխանակ նուիրեալ ծառոցն
զետա խր կանգնեաց 'ի մէջ տիեզերաց, և փոխանակ արեան-
ջրն զոհից զարխն խր ետ 'ի քառութիւն ամենեցուն մեզ :
Արդ գիտեմ զի անդիտութեամբ արարէք զարինչ արարէք :
Բայց այժմ այսուհետեւ մատուցէք զանձինս ձեր առաջի ա-
թառայ շնորհացն Աստուծոյ, թո՛ւթարեալ 'ի բաց զամենայն
տխտ չալեաց անորէնութեան ձերոյ, և զպատմեալն զիստաց
լուսոյ արժանի լինիք զգնեալ յանձինս ձեր : Իսկ բարեպաշտ
իշխանն Հոնոյ իբրեւ լսէր զայն՝ մեծամեծքն հանդերձ յը-
զեալ 'ի սէր և յերկիւզ Աստուծոյ, և զայն ևս տեսա-
նէր թէ ո՛չ յայցանէ, որ քօղեայքն ասկին յանդիմանել ինչ
նմա, 'ի ծառոցն մեհենից, արխնել 'ի ցաւո ծանր և հա-
տանել 'ի մահ. ո՛չ ինչ զխալել նմա յայցանէ չար ևս քան
զեւ պայծառացեալ զօրնայր 'ի զորձ մշտնութեան Վրիտ-
տաի, հաստատելով 'ի հաւատս լսին զբան վարդապետա-
թեան նորա : Այս յայնժամ մեծառաստ իշխանութեամբ ետ
հրաման զառասնակուր և դիւանոյ ազգ կախարդացն և քօ-
ղեացն զլուսոր քրմապետքն հանդերձ, կապեալ տալիք և
ձեռքը ածել առաջի սառն աստուծոյ և ապ 'ի ձեռն նո-
բա : Իսկ նա հրամայէր զովանո 'ի հոյր ընկնեալ յանցո
ճանապարհացն, յեւր և 'ի մուտս փաղցացն առ 'ի տեսիլ
առնել զանտաի զօրութիւն կախարդութեանն, և զովանո
բանդարդելու արարեալ, զերծեալ աշխարհ ամենայն յանայ-
նակոն պաշտամանոց, հոգանդեցան ամենահեշտ լծոյ ծառա-
յութեանն Վրիտտաի, քան զովանո, որոց կապեալ տնկին
յանձինս իբրեանց զտիեզին հեթանոսական ձալածոյս, հրա-
մայէր զերծուլ և հանել 'ի նոցանէ, և ինքն խրովք ձեռօ-
քն խորտակէր յանդիման ամենեցուն՝ առնելով և զայն նը-
շան տէրութեան խաչին : Այսպէս և այսու օրինակու ցո-
ցանէր առ ամենեւեան զիւր աստուածապաշտութեանն, և կար-
զեցաւ յայտմ ամենայն կարգաւորութեան 'ի սուրբ քառաս-
ներորդն. 'ի բիւրաւոր արքունական Հոնատանեայցն բանա-
կէր : Կազմեցաւ պատրաստեցաւ կամօք տեառն Աստուծոյ 'ի

ձեռն եպիսկոպոսին, աղքեցութեամբ հողոյն սրբոյ: Որով
ծառայէր շնորհք պարգեաց անպատում վառացն Վրկաթու-
սի: Իսկ ծաղումն արվեստայլ լուսոյ պատեբին սրբոյ իրբե
հասանէր, բազումք 'ի քրմապետացն և 'ի գլխաւոր կախար-
դասէր Վօդէլցն, դեռ ևս 'ի զմեղակ կողման անկեալ
գնէին, բայց ապա հաւանութեամբ իշխանին 'ի Լուծուե-
րու ժողովեալ 'ի բոլոր քաղաքայնացն, հրաման լինէր առեան
գնել և հրապարակս յորինել: Եւ տուեալ ցեղեցն երկա-
քանչեւոց պոյքտը յանդիման կաճաւարիտ բազմութեանն,
սկսաւ եպիսկոպոսն յատուածային գրոցն ձեռն 'ի գործ ար-
կանել վարդապետական բանին: Եւ սատակագոյն յանդիմա-
նէր գնտա և նախատինս դարձանաց արկանէր և զրապարկոց
և լծաւաւորն քրմօքն յամօթ եղեն 'ի տէրանական խաչն,
զոր միշտ 'ի ձեռնն ունէր եպիսկոպոսն, պակասեալ սրտա-
րեկ լինէին և ինքեանք խի զանձինս դարձին, խոտովա-
նեալ զլարեանց մեղս, դարձան 'ի հաւաստ ճշմարիտ:

Օքուէս կորուսիչ հմայցն 'ի ձեռն տուեալ եպիսկոպոսին, 'ի
նիւթ հրոյ ծախէին՝ արժանի լինելով վերստին ծննդեան 'ի
ձեռն սրբոյ Եւաղանին: Իսկ իրբե և տես զայն իշխանն Հա-
նաց ամենայն բազմութեամբ հանդերձ, առաւել ևս հաւ-
ասակցան 'ի սէր հաւատոյն Վրկաթուսի, հեռացեալ 'ի սր-
նոտի գիււղործ պղծութենէ պաշտամանցն, Վանդի յաւոր
նաւակատեաց նորոգալարք նշանի խաչին, զոր կանգնեալ էջ
եպիսկոպոսն յաջգունական գրանն, արարեալ զնմանս պա-
տարադաց աստուածատէր իշխանի և ամենայն մեծամեծացն:
Մինչդեռ զօրհնութիւնս կամէին երգել քահանայքն 'ի վե-
րայ բնծայլցն առաջն խաչին, ասէ եպիսկոպոսն ցիշխանն,
ահա զնստամանս սիրոյ քոյ, զոր ունիս յԵստուած ոյսօր
հաւատոյ Տեառն: Հաշակցացանել զնա ընդ ձեզ, 'ի բոց
բառնալով զանօրէնութիւնս 'ի ձենջ, զի յայտմ հեռէ մի
լեցի խնթ և խաթ ընդ ոսն, մանաւանդ զայս քրմապետս
յայտմ նաւալի վորձէ, Հողին սուրբ, սրով և դաւ եղերաւ կա-
տարեալք ուրմս և հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ է: Եւ զհա-
ւանեցալնք այսմ բանի, որոտընդատա զովայլցոյ շերտիք պքու-
նանդ կոչեցեալ, նախնա այրեցի յայտմ մեծի աւուր 'ի ձեռն
խոտովանող քրմապետացոյ տղայիկի, որոց երթեալ նշովեալ

նորակացես և ապա այրեսցեն, յետ այնր և մկրտեսցեն և ճաշակեսցեն կերակուր: Իբրե լուսա զայս բարեպաշտ իշխոսն Հոնաց, զի Թով տայր 'ի ձեռն նորա քանդել զմեհեանն: Զայնժամ առաքեաց եպիսկոպոսն և իշխանն զՍտեփանոս այր հմուտ արհեստական շնորհի, հանդերձ այլ քահանայիք, քան զիլ այրել զմեհեանն զսրձակելով և քրմագետացն դատուց զգիւցադնեայ զպնծանոցն բոցակէզ սպառէին առ հասարակ: Ինքնին եպիսկոպոսն ելեալ ' բարձրաւանդակ օնդեհանդէպ կոպն՝ եղեալ ծռնր և արարեալ նշան խաչն տէրունական, հոյմն աւժղին սաստկապէս հասեալ վառէր զայրեցումն բարձու մեհենիցն, և զղտխոյն զպլիւ մորթովքն հանդերձ զսարանոցն: Ետի գարձեալք մեծաւ ուրախութեամբ 'ի քաղաքն և լուսազգեստք մկրտութեամբն լինէին: Եւ զօրն զայն օտնից օտն և ժողովոց ժողով առնէինն իշխանն և մեծամեծքն:

Յ Ե Ւ Ե Լ Ո Ւ Ե Ն Վ

Որովհետեւ քանի մի ձեռագիր հրովարտակիւ թագաւորաց հայոց յաղագրս կարուածոց զանազան վանօրիկց զորս աշխատեթեամբ 'ի ձեռս բերեալ էի, անհետացան 'ի զրաւանէ իմէ 'ի լինելս իմ 'ի Ուստատան, վասն որոյ երկեայ զի մի և այժմեան գտեալ հրովարտիք Լ. ք. յից պարսկց 'ի ձեռն ժամանակի անհետացին, ուստի պատշաճ վարկայ գնել 'ի վաղձան ճանապարհորդութեան իմոյ յաղագս անկորուստ պահպանութեան գոնէ զնոցին պատճէնս 'ի պէտս պատմութեան և ժամանակագրութեան:

ՄԱՍՈՒԼՆՈՒ Ե ՆԱՐՈՒՍՏ ԻՄ ԲԱՐՇՈՐ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ:

Մեր հալանաւորութեամբն եղեալ խաներն, դատաւորներն, վերակացուներն, գլխաւորներն, իշխաններն, պատուիւթներն, ժողովաւրդքներն, մելիքներն, քեխաներն, ըստրիկապետներն, գործակատարներն, տիրապետողներն, և զօրապետներն՝ գիտեման, որ այժմ պարձանքն Բրիտանիէից Յոհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից մեզ ցոյց տուաւ ՆԱՐՈՒՆ ԿԼՅԱՆՐԱԿԱՆ ՄԵՆՈՒԹԵԼՆ հրովարտակն, որոյ թագաւորութիւնն և յաղթութիւնն Աստուած մշտնջենաւոր առնէ՝ երջանիկ արդարացեալ և բարեկարգ զԽուէյս Բհաթուրին հրամանին հետ, որոյ հոգին Աստուած լուսաւորէ, որոյ թալանդակութիւնն էր այսպէս Որովհետեւ առաջուց տուած և այժմ հետէ լինելի թղթոց զօրութեան կեօրայ, Աղուանից ամենայն երկրի կաթողիկոսութիւնն և գլխապետութիւնն պատկանումէ Ստամբուլ կաթողիկոսին, վասն որոյ այս հրովարտակս արձակիկց, որ առաջուան կեօրայ նորանոյն հայոց երկրի կաթողիկոս և գլխաւոր իմանալով, նորա ձեռքն հըօր և արձակ համարի, և նորա կարուածներումն վերջի գան, և նորա չորքոտաններկցն ուլախ չի բռնեն, նորանից և նորա տեսչութիւնումն եղեալ քահանայից օրինաց պահպանութեան մատին մէկ պահանջորդութիւն չի առնեն, Աղուանից Հայ ժողովրդականքն նորան Վանձատարս վանիցն ինքեանց գլխաւոր և առաջին համարելով, որ ժամանակ որ նրանց հաւատիմաւն մէկ բան ասելու լինի, նորա խօսիկցն չի անցանեն, նորա

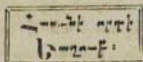
Հնազանդիլն հարկաւ որ համարեն, և ոչ ինչ տեսակաւ նրանից չի ջնդիլին, և ոչ որ նորա զործն և ճանապարհն չի մանի, և ձեռնամուխ չի լինի, և նորա քահանայից և ստորագրելոցն վերա չի բարձրանան, և նորանցից ոչինչ պահանջողալ թիւն չի անեն. և ինչ որ նա Կաթմէսն նորանց յանձնեցէ՝ ճմարտադէս օգնելն առ այն հարկաւ որ համարեցին, և հնպէս առնեն, որ նորա քահանայքն և նորա ստորագրելալքն կարողանան հանգստալ թե՛նալ պարտալիլ իւրեան զործքերումն և խորհուրդներումն, և անդադար օրհնալ թիւն և վառք մատուցանիլ առ Բաաւաւ, և առաջագրելալ այն հրովարտակներն խնդրեաց իւրեան անառակն հաստատելոյ համար, և նորա ցի Յահանէս կաթմաղիկալին խնդիրքն մեր յարգանքն ընդունելալ այս բարձրագոյն հրովարտակ հաստատեցաք, որն որ Բաաւաւ ամենայն աշխարհ տարածէ հաստատեցաւ հետաք համար, որ առաջին թագաւորաց հրովարտակներն կեօրայ, կարգաւ և հաստատաւ է, նմանապէս և հաստատ համարին, և հաստատաւ կարգերն և կանոնները չի փոխիսեն, և նորա ձեռքն զօրեղ և արձակ համարեն, և նորա իւրեանց կաթմաղիկաւ և գլխաւ որ ղիտենան, և և թէ նա օրհնիր մասին մէկ բան առելալ լինի, նորա պատուիրանաւ չի անցանեն. և մեղ պատկանեալ հրովարտակ խնդրեաց նորա խնդիրն ընդունելալ մեր այս բարձրագոյն հրամանն գրուեցաւ, պէտք է որ հնազանդիլն հրամանաց կեօրայ նորա հաստատաւ և կարգաւ համարելալ, նորա կարգերն չի փոխիսեն և չի ջնկեն, որն մեր թալաղ է, վերայդրածներն իւրա թահլղ չի առնեն, և խաներն էլ այս կարգալն գնան, որալհեաւ այս հրաման մեր բարձր կիքովն զարդարուեցաւ, վասն որոյ հաւատան սորա Գրեցաւ զելզատակի ամին ԻՕ-րորդ օրումն, ու թ հարիւր վաթսուս և վեց թուին տաճկաց, այսպէս վերջացաւ:

Օտտանէրէրը Էնթրեւիլ
Կաթմէս արքի իւրա
Էւր Եփրէնի սորաւ
գրաւ իւրա է:

ՏԵՂԻ ԿԵՐՈՅ
Որովհետեւ Էրէն Էնեւցա հարորտ-Էրէն
որաւ (Եղ), ի՛նչ հարարանար Էրէնիցը
Եղ որաւ Եղարտ-Էն համար (ԴԷ) իւր
Էնեւ իւրա:

ՀԻՄՆԵՆ ԼՍՏՈՒԾՈՅ Է

Բարձր Հրաման Լղել Ել Մի զգաժար Եղաբ Բհադուրին:

Բա հասարակ Ետրեջան երկրի խաներն, զատուարներն, վերակացուներն, գլխաւորներն, իշխաններն, պատուելեքներն, ժաղպարգներն, մէլիքներն, քեխաններն, տորկապետներն և Եղաւանից բոլոր երկրի գիւանի գործքեր կատարողներն և Թաղաւորի գործքեր կառավարողներն՝ գիտեման, որ այժմուս Սատթէոս կաթուղիկոսի եղբօր որդիքն՝ Շմաւոս կաթուղիկոսն և Սարաիրոս վարդապետն, որ հանգուցեալ ողորմած Թաղաւոր Ջհանշահ Սիրդին հրամանն Սատթէոս կաթուղիկոսի մատին, որն որ գլխումէ և ասկումէ, մեր ամենեցուն հախաւոր պալատն եկին և յիշեալ հրամանն մեզ ցոյց տուին, որին որ բովանդակութիւնն այսպէս է. Ս երդիշեալ Սատթէոս կաթուղիկոսին երջանիկ ողորմած Թաղաւոր սաւթման վէհը Բհաթմուրին հրամանը ցոյց տուաւ, որ էսպէս էր Թէ՛ առաջուց տուած և այսուհետեւ լինելի Թղթերին զօրութեան կեօրոյ Եղաւանից երկրի կաթուղիկոսութիւնը և գլխաւորութիւնը պատկանու մէր Սատթէոս կաթուղիկոսին, հարկ է որ առաջուան պէս նորա այն երկրի հայերին կաթուղիկոս և գլխաւոր գիտեմալով՝ նորա ձեռն այս մատին հզօր և արձակ գիտեման, և նորա պատկանեալ կալուածներու մն չի վեր գան, և նորա չորքստանի անասուններին ու լախ չի բռնեն, և նորանից և նորա պատկանեալ քահանաներից և հասարակութեանցն ջատիաք հաւատի պահպանութեան համար խարջ չի պահանջէր: Եւ առանից երկրի ժողովրդեանը հասարակութեան Գանձասարու վանից՝ նրան իւրեանց գլխաւոր և կաթուղիկոս գիտեման, և նորա քահանայից և ստորագրելոցն հետ համարձակութեամբ չի խօսեն, և նորանից մէկ պահանջողութիւն և Թաւախիայ չի անեն, և ինչ որ նա յանձնէ՝ ճշմարտութեամբ օգնելն հարկաւոր համարեն և էնպէս անեն, որ նա և նորա քահանայքն և

ստորագրեալքն հանդատութեամբ խրեանց դորձքերն և խորհուրդներն կարողանան պարագել : Այս հրամայեցաւ, որ ինչպէս առ աջուան պէս անցեալ թաղաւորների հրամաններն կեօրայ կարգուած և հաստատուած է, էնպէս էլ հաստատա համարեն և հաստատուած կարգերն և առաջուան կանոններն փոխութեան չի անեն, և նորա ձեռն այս գործումս հօր և արձակ համարեն, և նորա խրեանց կաթուղիկս և գլխաւոր գիտեան, էս մասին մեր բարձր հրամանն յիշեանց անուն խորհրդին Շմաւոն կաթուղիկուն և Մարտիրոս վարդապետն, և օրհնրի իմամներին վճիռ յայտնեցաւ թէ, եկէ՛ք ժամանակին իմամն մարմնաւոր դորձքերի չի խտնըվող վարդապետներն ջաղկայից աղատ համարէ՛ր զէրա օրհնաւոր է սորա համար այս բարձր հրամանս, որ նորան հնազանդվին և բարձրութեան աշխարհումս մշտնջենաւոր լինի, զուրս եկն որ վերայ դուած բովանդակութեան, նորա անունն որ երկա օրհնրին մէկին համեմատ լինի Շմաւոն կաթուղիկուն և Մարտիրոս վարդապետն անունովն, որովհետեւ նոքա մարմնաւոր դորձքի չխառնվող վարդապետներն, մեր բարձր հրամանին կից գիտեան, և ինչպէս որ այն տեղի հայերն կաթուղիկոսութեան օգնելոյ մասին կարգուած է՝ հաստատա իրենան, եկողներն և գնացողներն և յողմօղ զօրքերն և կառավարիչներն և այլք զուր տեղից վեր չի գան, կերակուր ապուռ և գարի չի պահանջեն, և հրամանի հակառակ ամենեկն որսորդութեան և կռուով նեղութեան չի հասցնեն, վերակացաներն, քաթխողաներն այս կերպովս հաստատա համարեն և հրամանագրածից զուր չցան, և ամենայն տարինոր հրաման չի պահանջեն, որովհետեւ մեր բարձր և պատուելի ստորագրութեամբն պայծառացեալ և զարդարուած էլաւ, հաստ ընծայեն. զրեցաւ ջամատիլաւ ամոյն չորսին, ութ հարիւր ինսուն թվին Տաճկաց, ՚ի յաթուանիստ թաւրիկ քաղաքի, վերջացաւ բարութեամբ :

Շաքարլաճ

Ո՛Ղ Մ՛ամաս, ո՛ղ Ա՛լ:

ԹՒԳՒԼՅՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ԼՅՏՈՒՆ ՈՅ Է՛:

ԱՐԷԼ ՍԴԶԱՓԱՐ ԹՎԱՀՄԱՐԸ ԲՆԱԳԷ՛:

Լ՛աւլէն Ը՛սկ Թ՛աւ
Տաւրի Է՛սայ որչէն Է՛:

Արախէտե երկնքի պէս անցնող դաստաւմը բնա-
կող Ջաւշխան աստիճան ունեցող Արին Սեմաթեան Ըսկ
պաղիս հրամանին կեօղայ՝ խաչնու Լղվանք գաւառակի
և Վանձատարու վանից և ամենայն տեղի կաթուղիկոտութիւնն
և գլխաւորութիւնն Լաւաակէս կաթուղիկոտին յանձնուած
էր, և արախէտե յիշեալ կաթուղիկոտն վախճանելոյ յետոյ
յանձնել էինք նորա եղբօր սրբոյ Սարգիս կաթուղիկոտին,
և յետոյ որ սա էլ վախճանովէ է, Սարգիս եղբօր որդի Սեհ-
րապ բէգի որդի Վարդար կաթուղիկոտն՝ մեր երկրի հովանա-
ւորող պալատն գալով ինդրել էր Շապահովիտով ամառն
ինն հարիւր վաթսուսն և վեց թուումն վերայիշեալ երկրի և
տեղերի կաթուղիկոտութիւնն նորա էինք յանձնել, և նա-
բանից յետոյ Լիւրի որդի Սալաքիայն մեր երկրի հովանա-
ւորող պալատն եկաւ՝ վերայդրեալ երկրի և տեղերի կաթու-
ղիկոտութեան և գլխաւորութեան մասին, իւրեան անունովն
հրաման ստացաւ և այժմ՝ վերայիշեալ Վարդարն մեր բարձր
պալատն եկաւ և յոյսանեաց, թէ՛ յառաջին ժամանակից
մինչև ցայժմ՝ այն երկրի և այն տեղերի կաթուղիկոտութիւնն
և գլխաւորութիւնն նրան նախնիքներէն է պատկանեալ, և ա-
ռաջին թաղաւորներէ հրամաններն որ այս մասին դուրս եկած
էին ցոյց տաւ, և վասն սրոյ առաջուան պէս վերայիշեալ երկ-
րին և տեղերին կաթուղիկոտութիւնն և գլխաւորութիւնն
յիշեալ Վարդար կաթուղիկոտին յանձնեցինք, այն տեղերու մե-
կեալ վարդապետներն, քահանայք և քաթաւատները վերո-
յիշեալ Վարդարն իւրեանց գլխաւոր կաթուղիկոտն ճանաչե-
լով՝ նորա խօսկիցն և խորհուրդիցն դուրս չի գան, ո՛ր զը-
նորա ստորագրելոյն և քահանայիցն և հասարակութեանն

ներառ թիւն չի հասցնէ, և թողեն որ նորա իւրեանց յանձնեալ գործքերն կարողանան կատարել և հաստատուած կարգիցն դուրս չի գան, բարձր իշխաններն և պատուելի խաներն և յաղթող զօրքն և այն երկրի մէլիքներն և գործակատարներն և եկող զնադողներն և այլքն նորա օգնու թիւն անելոյ ջանք անելով՝ հրամանի ճշմարտութեան ներհակ խարջերի պատճառաւն, մանաւանդ ապուր և գարի կռռռ բեկառ և ուլախ պահանջմունք ձեռնամուխ չի լինին, և տրիշ վէճեր շիւթ թաղներ խափանուած համարելով՝ ինչ անուամբ և կերպով որ լինի, և նրան կառավարութեան և կամ կացութեան ներառ թիւն չի հասուցանեն, և մէկ պահանջարտ թիւն և թաւախկայ չի անեն, վերոյիշեալ Սադարիայն այս գրուածսյս կեօքայ հաստատ համարելով՝ էն երկրին և տեղերին կաթմուղեկոտութեան և գլխաւորութեան ամենին չի խառնի, և իւրան կաթմուղեկոտութիւնիցն արդեւում համարի, և ինչ որ զուր տեղիցն այն երկրիցն առած լինի՝ յայանելից ետոյ ետ դարձնէ, և այս մասին սատարի պատուէր համարելով հրամանագրուածիցն դուրս չի գայ, և խաներն և այս կարգաւ զնան և ամենայն տարի նոր հրաման չի պահանջեն և հնազանդելոյն պարտաւորվեն, և այն երկրի իշխաններն և գլխաւորներն և թիւհիւր անեցողներն և մէլիքներն նորա օգնեն և ժամանակ չաան, որ այն տեղե Հայերիցն մէկն այս գրածիս բովանդակու թիւնիցն դուրս գան, որովհետեւ մեր բարձր և պատուելի սատրապրութեամբն պայծառացած և զարդարուած է՝ հաստ քնծայեն, զբեցաւ գելգատակ հարա ամայն տաան երեքումն չարեշարթի օրումն, իւնիթ ձիի տարումն, ինն հարիւր եօթանասուն եօթն թուին Տաճկաց:

ԹԵԳԼԱՌԱԻԹԻՆԵ ՄԵՏՈՒՆՈՅ Է:

Լաւն Եւրոպայի
Էն. Եւրոպայի Է:

Բարձրագոյն հրաման կրտ, որովհետեւ այժմ Բրիտանիայ Զօհանէս կաթմուղեկան մեր երկրի հախանաւորող

պայտան դալով՝ արքայական միմամն և ՚ի բարձունս թը-
նակող և ջախջիտ աստիճան ունեցող նորին մեծութեան
Շահ պապիս ուր խաչենայ երկրին, Բղամքին և Վահանջու երկ-
րին և ամենայն տեղի կաթուղեկոտութիւնն և գլխաւորութիւ-
նն նորա հօր եղբօր Վարդար կաթուղեկոտին պատկանելու-
թեան մասին տուած է, յայտնելով մեր բարձրագոյն հրամա-
նը իւր անաւամբ խնդրեց. վասն որոյ հրամայեցինք որ նորին
մեծութեան հրամանն վերայիշեալ Վարդար կաթուղեկոտին և
եղբօր որդի Զօհաննէս կաթուղեկոտին անունովն՝ հաստատու-
ած և կատարուած գիտելով, յիշեալ երկրին և տեղերին
կաթուղեկոտութիւնն և գլխաւորութիւն, ինչպէս որ տուած
ուան ժամանակից նորա նախնեաց պատկանեալ և յանձնեալ
է՝ նորա Զօհաննէս կաթուղեկոտին յանձնուած համարին. այն
երկրի վարդապետների և քահանաների հասարակութիւնը և
քրիստոնեայ քաթխաւաններն և բաւհալներն յիշեալ կա-
թուղեկոտին իւրեանց կաթուղեկոտ և գլխաւոր գիտելով՝ նորա
օրինաւոր խօսքիցն և խորհարդիցն դուրս չեգան, և ոչ ոք
նորա ստորագրելոց և քահանաներին և հասարակութեանն նե-
ղութիւն չի հասցնէ, և թողու որ նորանք իւրեանց յանձ-
նեալ գործքերին պարապօրէն. յարդելն հրամանատուքն և բարձր
խաներն և յաղթող զօրքն և այն երկրի մէլիքներն և գործա-
կատարներն՝ նորա օգնութիւնովն ջանք անելով, խորջերի և
կոռու բեկաւաների պատճառով մեր բարձր հրամանին ներ-
հակ՝ մանուսնդ տպուա և դարի ուլախ, պահանջմունքներ և
ձեռնամուխ լինին ընծայ սալամի տեսութեան գնացած ժա-
մանակ տալի, և միւս վէճ շէթաղներն խախտուած համո-
րելով ինչ անուամբ և կերպով որ լինի, նորա կացութեան
կամ կառավարութեան նկատութիւն չի հաստատունն չի մէկ պա-
հանջողութիւն և թաւախկոյ չի անեն. այն երկրի հրամանա-
տուներն, վերախոյստներն, մէլիքներն պարտեն, որ այս մա-
սին նորա օգնութիւն անել և ընկերութիւն անել կատարեն,
և նորա ձեռն վերայիշեալ գործումն հզօր և արձակ գիտե-
նան, և այն երկրի Զոյերի մէկին ժամանակ չի ասն, որ այս
գրուած բովանդակութիւնիցն սպասամբութիւն անէ, և վե-
րայիշեալ գործին հարկաւորութիւնն նորա սեպհական համո-
րեն, և այս մասին ստատիւթիւն կու գիտենան և հրամա-

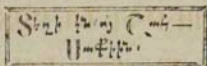
նորոգելոցն դարս չի դան, և երբ որ մեր բարձր և պատ-
աւելի սուրբ ստորագրութիւնն հասնի՝ հաւատ քնծայեն, զը-
րեցաւ զեհաճաթիւլ հարստ՝ ամնոյն եօթին, հաշար տասն և
չորս թաւին Տաճկաց, Ահլեք:

Ընդունի

Հայկ

Սոխատ

Յոսին ալի

Ընտրէ հնազանդելի հրաման ելաւ:

Որովհետեւ առանձին բարձր Հրովարտակի կեօրայ
Պետեմալ, Պարտապալ, Երվանտ, Եամախու և Օսր-
գերելու Հայերի կաթմ զեկտաթիւնն՝ Հայ Զօհաննէս կա-
թմ զեկտաթին, որն որ Բարձր—Ըրժանապատիւ նորին մեծա-
թեան մօտ լինիլ՝ քաջ իրանի զօշունի սարգար և զխանրէ-
կի և թղանկի աղաթի Սուստամ բէկն բարձր պալատն էր
աղաթիլ յանձնել էինք, և այժմ՝ ընտրեալն Քրիստոնէից
Պարիզոր կաթմ զեկտան մեր երկնաման պալատն գալով ա-
ռաջադեաց, թէ՛ Զօհաննէս կաթմ զեկտան վախճանեալ է
Թաղաւորական ողորմութեան կեօրայ, որ վերոյիշեալ հա-
թմ զեկտի մասին կայ, Զօհաննէս կաթմ զեկտի վախճա-
նելոյ թուիցն վերոյիշեալ Պարիզոր կաթմ զեկտան նորս վա-
խանակ յիշեալ Հայ ժողովրդեան հասարակութեան կաթմ-
զեկտ կարգեցինք, այն ժողովարդն, Պարիզոր կաթմ զեկտին
իրեան ծերունի համարելով՝ վերոյիշեալ գործին հարկառ-
ութիւններն նորս սեպհականեալ խմանալով, և նորս հա-
ղանդիլն կատարելով նորս օրինաւոր խօսքիցը և խորհրդիցն գորս
չի դան, և նորս հարկն և պատիւն հարկաւոր համարեն, այս
մասին ստորագրութիւն կա գրտալով պարտաւոր համարվին,
երբ որ այս հրովարտակ մեր սուրբ բարձր արեգականապէս

Կնիքն համեմէ՝ հաստան պրեկտս առջնայ ամսոյն 11. հաշար
քառասուն չորս թուին հաճեաց: Ահլեբք:

Սամսա—Թալի

Լ. դուրլու.

Սահակն

Լսատ

Սալէհ

Ն. Է. ՍՈՒՐԻ ԼՍՏՈՒՆԾ՝

Թ.Լ.Գ.ԼԻՈՐՈՒԹԻԻՆՆ ԼՍՏՈՒՆԾ՝

Ո՛Վ Սհամատ, սվ Լաւ:

Բարձր հրաւարտակս արձակեցաւ:

Երկրորդ Հաշարային
Խաչ Թեմէ:

Որովհետեւ արքայութիւնումն բնակող Նորին Կայսերական Հաշարային իւրոյ հողին Լստուած լուստս արեւ, հրաւարտակին կեօրայ առջնայ ամսումն 1044 թուին, Գեանջալու, Գարապաղու, Հերվանու Հոյոյ կաթուղեկատութիւնն Յովհաննէս կաթուղեկատին վախճանելոյ յետոյ Քրիստոնէից ընտրված Գրիգոր կաթուղեկատին պարգեւած էր, այժմս վերջիչեալ Գրիգոր կաթուղեկատն երկնաման պալատն դալով՝ մեր բարձր հրամանն իւրեան կաթուղեկատութեան մասին խնդրեց, և երկրի հարկի և զօրքի տուամաներիցն վերջիչեալ գործոց հաստատութիւնն ճշմարտացրին, թագաւորական սղորմութիւնն Քրիստոնէից ընտրուած Գրիգոր կաթուղեկատին վերայ լինելով առաջուան պէս վերջիչեալ գործն նորա սղորմելով արժանի արինք, յիշեալ Հայ հաստատութիւնն Գրիգոր կաթուղեկատին իւրեանց ծերունի իմանալով՝ նոյն գործքին հարկաւորութիւնն նորա պատկանեալ համարի, նորա խօսքիցն և օրինաւոր խորհուրդիցն դուս չե գան, և նորա յարգն և պաշին հարկաւոր համարեն, այս մասին սաստիկութիւն կառ:

գիտարկ ամենայն տարի նոր հրաման չի պահանջեն, և
խելանց պարտաւորութիւն զիտեն: զրեցու ջամալասանի ամ-
սո մն 1062 թուին Տաճկաց: Ահլըբ

Աստուրի

Լասա

Սուլթան

ԼԱՍՏՈՒՆՈՅ Ի ԹՒԳՒՆԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆ

Տեղի հայ երկրորդ
Շահ—Սաֆա

Եղև մեծազոյն հրաման այժմ Հայոց ընտրեալ Ե-
րեմիայ կաթողիկոսին Խաչենու, որ յայտնեալ եցոյց մեզ թէ
կաթուղիկոսութիւն Վրխտանէից Բըցախոյ և այլոց ըստ հը-
րաւարտակաց, որ 'ի նախնի ժամանակաց հետէ յանձնեալ էր
նորա հորեղբոր Վրիգոր կաթողիկոսին, 'ի պատճառս կրօն-
սերութեան հասակի նորա և աղգտասմից, յանձնեալ ցու-
ցին Պետրոս կաթողիկոսին իսկ 'ի կենդանութեան իւրում
Պետրոս կաթողիկոսն ելծող յաջորդել զանգի իւր վերոյնը-
շանակեալ Երեմիայ կաթողիկոսին զրով իսկ իւրով, որ և
յեսո վախճանման կենաց իւրոց, կառավարեսցէ զկաթողիկո-
սութիւն և զղլխաւորութիւն, այլ և եցոյց մեզ զտուեալ
զիրս, որ ձեռամբ մեծամեծ իշխանաց երկրի և զօրութիւն
նորա է թէ մեծ շնորհակալութիւն ունին 'ի ամսնէ, որ և
զնորոգ հրաւարտակ խնդրեաց յանուն իւր փան այսր զլխա-
ւորութեան և կաթողիկոսութեան, այլ և հատապետեալ կային
իսկ յօրադրէ անախժէ կաթողիկոսութիւնն Հայոց Բը-
ցախու, Վանձախոյ և Շամխու Վրխտանէից յանձնեալ
էր 'ի ձեռս վերայիշեալ կաթողիկոսին, և էր հնազանդելի
ինչ հրաւարակ 'ի սափար ամսոջ 1074 ամի, յանուն Վան-
ձաաքեցի Պետրոս կաթողիկոսին, որ ունէր համառօտ զօ-
րութիւն, իսկզբանէ յառաջ անցեալ տ թ ամսնի
. տարւոյ թէ կաթողիկոսութիւնն Վրխտանէից Բըցա-
խու, Վանձախոյ և Շամխու շնորհեցաք Վրխտանեաց

Պետրոս կաթողիկոսին, ով Վերիստանեայ առնձինք՝ զվերդոյն շանական Պետրոսն համարեալ ձեզ ծերունի և սպիտակ մօրուս գլխաւոր, սեպհականօջիւր նմա զհարկաւորութիւն յիշեալ գործոյն և գութոյր և մեզ ընդունելի եղև և ՚ի յարգրէ Լիւրբէջան կոչեցեալ երկրի հաստատեցին թէ՛ բոս հրախարտակի արքայութիւնաւորեալ պատուելի Շահթամազին, որ և Բատաւ ած յառա որեացէ զգերեզման նորայարոյ 972 ամի ելեալ և թէ՛ կաթողիկոսութիւնն և զլխաւորութիւնն Խաչենու, Բաւանից և Վանձակայ և բոլոր տեղեաց յանձնեալ էր Վրիդոր կաթողիկոսին և բոս հրախարտակի տեղեկաւորաւ Շահապատ թագաւորի, որ է 1014 ամի, ելեալ էր թէ յիշեալ զլխաւորութիւնն յանձնեալ էն յիշեալ Վրիդոր կաթողիկոսին՝ եղբօր որդւոյ Հասանէս կաթողիկոսի, յետ ալյարիկ ելեալ էին հրախարտակ թէ՛ գումարն հարկատու թեան ելեալ էր յանուն Պետրոս կաթողիկոսին և Ստան որոյ ՚ի սկզբանէ յիշեալ նապաստակատարոյ զկաթողիկոսութիւն և զգլխաւորութիւնն Վերիստանից Հայոց Վանձակայ, Բաւանից և Շամախու, շնորհեցաւ վերոյիշեալ Լըրեմիւոյ կաթողիկոսին, և ով յիշեալ Հայ առնձինք, յիշեալ Լըրեմիւոյն համարեալ ձեզ կաթողիկոս սեպհական նմա համարեալք զհարկաւորութիւն յիշեալ գործոյն, և մի՛ ելանիցէք ՚ի ճշմարտ և ՚ի խորհրդական բանից նորա, և մի՛ պահանջեալք ու՛ յամէ՛ զնոր հրախարտակ, որ և եղեցի ձեզ բոս ամենայնի սպառնալիքս, յորժամ արեգականման կնիքն մեր հասանիցի ՚ի սոյն հրախարտակաց հաւատաւ ընծայեալք, գրեցաւ ստիար ամսոյ 1086 ամի Տաճկաց:

Ղիստ, իրեան իսկին հետ համեմատ, և իսկն ևս ամենայն դաւ թարխանում հաստատած է, և թագաւորին մօհրն ևս վերայ:

ՄԱՏՈՒՅՆ Ե՛ ԹԵՂԵՅԻՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵ՛

ՏԵՂԵ ԿԵՐԱՅԻՆ ՇԱՀ—ՍԵՐԵ
ԸՄԻՆ ՀԻՄԵՆԻՆՆԵ՛

Սեծագոյն հրաման եղև, որովհետև այժմս Երեւնայ կաթուղիկոսի եղբօր որդի Դսալեայ կաթուղիկոսն կամ Հայք Վանձակայ, Ղարապաղու, Օարդերիյու և Շամախու յայտնեալ ցուցին, որք են բնակեալք ՚ի վերոյիշեալ երկիրս, որք և զկարգն Հայկական օրինաց կառարեն, թէ նոյն զառաւայ մեծամեծք, քայանթարք, հարկապահանջք, մէլերք, հրամանատարք, և ռոճկակերք ռահաթատէրք ընդդէմ օրինաց նեղեն զնոսա, ժամն որոյ առ ՚ի վերացուցանելոյ և ՚ի բառնալոյ զվերոյիշեալ նեղութիւնս խնդրեցին զբարձրագոյն հրամանն ՚ի վերայ բարձր աստիճան մեծագանին մեծամեծաց Բէկլար—բէկին Ղարապաղու, և Ճամարանցին ՚ի օրացի Լիւթրէջանա կոչեցեալ երկրի թէ՛ ըստ խնդրանաց Պետրոս կաթուղիկոսն և Հայք Վանձակայ, Ղարապաղու, Օարդերիյու և Շամախու, զի յառաջագոյն ելեալ է հնազանդելի հրամանն, ՚ի ժամանակի արքայութենաբնակ որբատեղի և թագաւորեալ հօր նախնի աղին խնոյ, որ և մարտը իցէ տեղի նորա, որ յորբի արաւայ ամսոջ 1080 ամի, որ իցէ զօրութիւն, թէ՛ այժմ Վանձատարու վանից Բրիտանեայ Պետրոս կաթուղիկոսն, միւս Հայք Վանձակայ, Ղարապաղու, Օարդերիյու և Շամախու յատենի կացեալ յայտնեալ ցուցին, թէ՛ ՚ի վերոյիշեալ գաւառս, որք են բնակեալ և կառարեն զկարգն Հայկական օրինաց նոյն գաւառաց առագանիք, մէլեր, հրամանատարք, ռահաթատէրք, ռոճկակերք նոյն գաւառակաց ՚ի պատճառս հաւատոյ նեղեն զնոսա, և ոչ թողուն զվերոյիշեալ հասարակութիւնն ըստ Հայկական կարգի օրինաց և ծիսի իւրեանց կառավարել, Ստանորայ եթէ վերոյիշեալ կաթուղիկոսն և հասարակութիւնն նոյն սահմանաց Հայք ըստ սուրբ Շահարի քի Վատատանի, որպէս կարգեալ է կառարեսցեն զգալին Հայոց, յայնժամ ՚ի մէլեաց ՚ի ռահաթատէրաց ռոճկակերաց նոյն

ստհմունաց մեծամեծաց, ոչ որ 'ի նոցանէ 'ի պատճառս հա-
ւատոյ նեղեացեն և ընդդէմ լուստսր Շարին ոչ պահան-
ջեացեն ինչ ալ թողցեն զնոս հանդատք և դաշամբ Հայոց
կառավարել 'ի վանական յանձնառութիւն պարտականութիւն-
է վերջիշեալ Բէկլար—բէկիս, զի օժանդակութեամբ նոցա-
նէ թողցեն յաւերջ պատահել աւելորդութիւն 'ի վերջի-
շեալ հասարակութեան զայսպիսի հրաման ցոցեամբ խնդ-
րեցին զբարձրագոյն հրաման 'ի մէջ, որ և հաստատեալ են
'ի տաւմարի հարկատուութեան, և 'ի տաւմարի հարկատու-
թեան Բիւրքեջանու, վասն որոյ յայտնի խնդրանաց ոչինչ
ցոցանիս: Այստեղ որոյ հրամայեցաք, զի սկզբանէ զօրութեան
հրովարտակի արքայոյ թիւնաբնակ երբեակ դասին ամաց լրտ-
թեան թողատրեալ կայսերութեան նորս մինչ 'ի վախճան-
իմանալ, զի մեք բնակար և իրեանք ևս բնակցին: և հը-
րամայեցաք, զի բարձր ատախճան Ղարապաղու Բէկլար—բէ-
կին կարգեաց, որ ըստ զօրութեան վերջիշեալ հրամանի և
ճշմարտութեան, 'ի վերջիշեալ կաթողիկոսի և զնոյն աւ-
ղեաց Հայ անձինս նեղեացեն և պարտաորեացեն, ըստ այսմ
բնի, գրեցաւ ստանդան տնոջ 1111 ամի Տաճկաց:

Հարիւր հասան

Բիւրքեջ

Իմանեալ

Ստանա թաղը:

ԵՍՏՈՒՄԻ Է ԲԱՄԶԸ

Բարձր հրաման եղև:

Որովհետեւ 'ի նոխնի արքայոյ թիւնաբնակ Սափարեայ
աղբայից, զոր տէր Լատաւս զհանդիսաւ ծաղկոք փայլեաց, և
զնազանդիլի հրովարտակացն տուեալ է կաթողիկոսութիւն
և զլստ որտ թիւն հասարակութեան Հայոց Ղարապաղու,
Շիւղանու, Կիւնջայու և Լլուսնաւանու հանդուցեալ Յո-
հաննէս և Ղարիպոս կաթողիկոսացն, զենի վախճանման վերջ

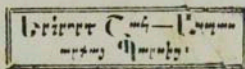
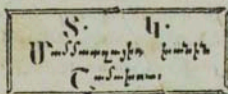
Նոյր Արքեպիսկոպոսը կաթողիկոսին կրկին յանձնեալ էր, բայց ռազմական յիշեալ Արքեպիսկոպոսը կաթողիկոսին հասեալ էր ի յոյկոս ձերբազնեան, և այժմ՝ բնիկ եղև թէ վստահեալ է նա, առաջ ապրտ է յամենայն ժամանակ ի մի անձն լինել, որ ի տէր կաթողիկոս ալժմ ընտրեալն ի Հայոց Էջմիածնէն կաթողիկոսն որդի մէկը բէկի ի 25 շապան ամսոջ, ի թատկանին Տաճկաց 1176 յանձնեցաւ կաթողիկոսութիւնն, վասն որոյ հասեալ հրամանիս պարտ է նա կաթողիկոսական գործն կատարելով՝ ստանայ ամենայն ամի զամենայն հասանելին ի միջի նշանակեալ հրաւարտեալն Սահլիբայ արքայից, և առ ի վասնել և ծախել զայնս վասն հարկաւոր պիտայից խնայ, ով հասարակութիւնք, յիշեալ զառաւայն ի Քրիստոսնէից ընտրեալ Սէլիբ—բէկի որդւոյ Էջմիածնէն կաթողիկոսին Լլուանտանու, ամենայն կերպիս ընդունելով զնա կաթողիկոս և մեծ, և զամենայն հարկաւորութիւնն յիշեալ զործոց համալելով նմա՝ ի խորհրդոց և ի բանից նոցա մի ելանիցեք, զպատիւ և զյարգութիւնն արժանի համարեալք և ընդդէմ հրամանի նորա ոչ կայցեք, և համարեալք ըստ ամենայնի ձեզ պարտաւորութիւն, գրեցաւ ի 25 շաբան ամսոջ 1176 ամի, Տաճկաց:

Տ. Կ.
Փանխանէն Ղարապաղէն:

Եւ յժմ Քրիստոսնէից ընտրեալ Լլուանից և Գանձատարու վանիցն Էջմիածնէն կաթողիկոսն ներկայացաւ մեզ, և իւրեան խորհուրդներն մեզ յայտնեաց, և Ստիլեանի թագաւորաց հրաւարտելներն կեօրայ, Լլուանոց նոցա ողորմի, Գանձատարու վանից և Լլուանից կաթողիկոսութիւնն, նոսին նախնեացն պատկանեալ է, և է այժմ և յիշեալ հրաւարտեալաց և հրամանաց կեօրայ կրկին մեր բարձր կողմիցն էլ վերոյշեալ կաթողիկոսի մասին և հրաման էլու մեր կողմիցն որպէս հարկ է իւր կաթողիկոսութեան գործքերս մն ջանք սնն և Հայոց զիւղօրէից և նոցա զլաւարաց հրաման լինի, որ Էջմիածնէն կաթողիկոսին ձեք հաւատաւ կաթողիկոս-

կոս ի հաճարով, և նորա պատկանելի արդիւնքն նորա յանձնէք, զրեցաւ ջախտաւոր սանի 1177 Թուին Տաճկաց:

Մամնապաշխախան Եսմուխտ:

Հրամանն պահպանելի և ընդունելի ամենայն ազիւար, հաց շնուկեցաւ պապիս, որ պատուելի Պիտրա կաթմաղիկոսն Հայոց Վանձաւարաւ աւելաւն, ներկայացաւ ի բարձրագոյն դասն, և յայնեաց խնդրադրով թէ՛ ի հնոց հետէ կաթմաղիկոսն Հայոց Վանձաւարայ, Վարապաշխ, Երբեքու և նաշանգաց նոյնի և այլոց, շնականապէս մեր է եղեալ, և կաթմաղիկոսն Երեւնու սատարէ արդէ արարեալ և հրամանն հանեալ կաթմաղիկոսութեանն ի պաշտօնէ, և գաղափարեալ է իւրոյ անուան. և ընդ այսմ խնդրադրոյս բաղմանէ մանասար ամենայն Հայոց Վրասնից ներկայացոյց և մատոյց թէ՛ սորա կաթմաղիկոսութեանն են հաճոյ և պապու, և ի կաթմաղիկոսութեանն միւսէ յայնեցաւ մեզ, որ Վրբեքի ճանաչման, զրեցեալ էր թէ՛ Վանձաւարաւ, Վարապաշխ, Երբեքն երկրի ժառանգն, յազապս մեր արդեանց նախայի կոչմանէ՛ մնացեալ էր յՆապահան, և մեզ հետ սատար թէ՛ հրան չէր, և մեր թագաւորական կառավարաւ թիւնէ ծառային մեզ, թէ յառաջին մեծամեծ թագաւորաց շնորհեցեալ հրապարակաց զօրութեանն, որպէս որ զրեցեալ արկարգօք՝ կաթմաղիկոսութեանն Յովհաննիսի և իւր նախնեացն և յետագային էր վերահիցեալ: Ստան որոյ մեք ևս կաթմաղիկոսութեան Հայոցն Վանձաւարաւ, Վարապաշխ, Երբեքու և այլոց, շնորհեցաք անբախտելի հրապարակաւ և

Հաստատեցաք զընդամենին Պետրոս կաթմողեկոսի կաթմողեկոսո թիւնն, և դուք այս երկրաց միջին բնակող Հայք՝ զձեռն ձեռն Պետրոս կաթմողեկոսն ՚ի ձեզ կաթմողեկոս խմայեք, և իշխանա թիւնն այս Հաստատուն և յանձնեալ գիտաաջիք նորա կատարելապէս, և օրինաւոր խաղաղարար բանից նորա նշեմանիցիք, և ամենայն ժամանակ այլ ևս՝ երկին հրամանն նշեմանիցիք, և զայս բաւական իմեանայք ձեզ, **Պարեցաւ ՚ի թմին Տաճկաց 1074 և յամբ տեառն 1659-ին տպրելի ամսոյն.**

Պատարար:

Սահման Սէնթի:

Համայնութիւն:

Նախարար:

Սահման Հարցաւ:

Սահման:

Սահման:

Սահման:

Պատարար որոյ վանից գրով հարաւային և հիւսիսային սահման մերայ գրեալ գիրն է, այսոքիկ Հաստատուցան աշխատա թեմաք բարձր որդաղան մեարապօլսին տեառն խաղաղարարայ:

Լ. Կամառն Լատուծոյ եւ Սոյգուն որդի պարսն Լաւատարար առ ի իմ հայրենեացն զհամաձայն ՚ի սուրբ ուխտիս Պատարար, յառաջնորդութեան տէր Լղեային, ով զայս հայրենիքս հանել ՚ի սուրբ եկեղեցւոյս, սուրբ Զօլհանիսէս կապած լինի, 916 թմին և 1467 ամբ Տեառն:

Բ. Կամառն Լատուծոյ եւ Նախարար մէլեքս որդի Սոյգունին և թմոն մեծին Լղատարար, առ ի շարժառ, տակն առլ ընծայ և գնեցի զաղաչանոյ, փառսս տնոյ ծաղկաւանոյ երկաքստաւն և առ ի սուրբ ուխտիս Պատարար, ով զայս ընծայս և վախմ հանել ՚ի սուրբ եկեղեցւոյս 318 հայրապետոյն նշաւած է և Զուգայի մասնակից, 948 թմին և 1499 ամբ Տեառն:

Գ. Կամառն Լատուծոյ եւ Սէնթան և եղբարքս իմ՝ որդիք պարսն Սոյգունին, և թմոն մեծին Լղատարար տեառն

Խաչենոյ՝ տուտք Լճմանայ իւր չորս սարհառփն ՚ի տարբ
ուխախ Գանձատարու, յառաջնորդութեան տեսան Ներսի
սի, 949 թուին և յամի 1500 Տեառն:

Ասլեր և վարեւոյ տալեր, որ վախմ տուած է
Գանձատարու վանքին մուծալայ մային երեսորն:

1. Կիրճուկն և ջաղացարարի մատանն, որ կիրճու կին
Թալուզ է և նորին վեց տանկը՝ Սարգիս կաթաղեկոսն որդի
Հադիր մէլերին, յիշեալ վանքին վախմ է արարեալ:

2. Հալն վարեւոյ Սենական, որ վախմ է արարեալ
չորս տանկա կէսն:

3. Հալն վարեւոյ Լ. տանոց, որ վախմ է արա
րեալ երկու տանկ:

4. Հալն վարեւոյ Կուռալան, որ վախմ է արարեալ
չորս տանկ:

5. Գիւղն Լճմանայ Սայառնի որդի Ալիքճանը, որ
վախմ է արարեալ վեց տանկ:

6. Լիւղայ առաջնորդն, վախմ է արարեալ հալն Լ.
Թախա երեք տանկ:

7. Հալն Վարքիճան, Բատարան Նաղկաճան վախմ
է հինգ տանկ:

8. Հալն Ջախտանուզ, որ է Սարգան Բերեանց,
վախմ է արարեալ Սէջիկի որդի Ռուսթէկն վեց տանկ:

9. Ջալալի որդի Գաւրսունն վախմ է արարեալ
հալն Սիւրբաճ վեց տանկ:

10. Գիւղն Հէյվալու վախմ է վեց տանկ:

11. Լ. Թարեկի որդի Լ. յալնն վախմ է արարեալ
հալն Լ. մաջայ վեց տանկ:

12. Լ. զորասառ որդի Սայառնն վախմ է արարեալ
բնմն հալն Տանձաճորի վեց տանկ:

13. Տերհամգի որդի Սնգաթը վախմ է արարեալ
Բնմն հալը վեց տանկը:

14. Լ. Թարեկն Ջալալի որդի վախմ է արարեալ
հալն Գիւղալու վեց տանկը որ Կիշան գիւղումն է:

1224 թուին Տաճկաց մհառումի հալում ամսոյն:

Սէրբէ—Վալէ Խան:

Վերապատել։ Պոլեմիկի Խոնար—աղայ, յետ բողո մ' քղծոնի յայտնի լիցի, զի զմագանն ջաղացաբարի Լաւճաճորու յանձնեցաք և շնորհեցաք Լաղտասար խալիփային, զի տէրութիւն արասցէ։ մասն որոյ 'ի հասանել գրոյս զգործ ինչ ըսնեալքք ընդ յիշեալ մագանին, այլ Թալիք, զի մարգլքն Լաղտասար խալիփային տէրութիւն արարեալ տրդիւնքն նորա ստանայցէ, իսկ ձեզ քեաղխատայցդ Լաւճաճորու հըքաման է, զի ընդ մագանին քարի գործ ինչ ոչ տնեալքք, քանզի յանձնեալ է Լաղտասար խալիփային, հալլակ է հմալութիւն չանէք և միշտ ձեր մալլապլն յայտնէք, 1225 ամի հաճկաց։

Մէհթի—Վ Լուի
Խան։

Թալիփայս այս հաստատեալ է 'ի Վարապաղու դատաւանին, այսու օրինակաւ № 244 այս խալիփայս տուեցեալ Մէհթի—Վ ալի խանէն վանիցն Վանճատարու յաւապս քարիցն ջաղացի։ 'ի դատարանին քաղաքին Շուշայ յայտնեցաւ և գտաւ ճշմարիտ, ասրիլի 3, 1823 ամի։

Վանեքալ Մայեօր կնեազ Մատտլով,
Վէյստփետի ընի ստատսկի Սովետնիկ Սօղակփսիի,
Պօդայլիպիլի Լըմալով,
Պոլեմիկի Ինյուտ
Վիւան—Բէկի Սամատ—Բլի բէկ,
Լճմատ աղայ,
Հաջի Ուսուպ,
Վանիէլ բէկ։

Իսկական նամականիք արքային Սլաց Վէորգայ և անդ-
րանիկ որդւոյ նորին Վաւթի՝ գրեալ առ Քովսէփ արքե-
պիսկոպոսն Լորդութեանց, ՚ի բազմաց զսական զնելով աստա-
նօր ՚ի պէտս պատմութեան:

Նորին Բարձր Արքազնութեան տեառն Լուսնորդի՝

Ողորմածագոյն Հօր:

Բազում վայելչութեամբ ձերդ սրբազնութեան պատ-
շաճաւոր զողջոյն և զհամբոյր ՚ի սուրբ աջդ մատուցանելով՝
ծանուցի ձեզ, եթէ բարձրագոյն գուռն հաճեսցի զձեզ
առաքել ՚ի կողմանս Կոստանդնուպօլսու, շատ բարւոքագոյն է
վասն ձեր և լինելոց է, և այդ միջոց լինելոց է հակառա-
կորդին ձերում առեթ ափիւքերան ունելոյն. մեք գրեալ եմք
առ նորին գերագանցութիւն Սերգէի Սաղիւն, զի եթէ բարձ-
րագոյն դռան կամք լինի առաքել զձեզ ՚ի կողմն Կոստանդ-
նուպօլսոյ, ունի գրել տալ առ Թամարոյն, զի ՚ի Սոնդքա-
րէն առցէ զհրովարտակ և այնպէս փառաւորութեամբ մօտ
գործէք ՚ի սուրբ Լւսնիւսին, վասն այսորիկ զի այդպիսի փա-
ռաւորութիւն ձեր պարծանք է լինելոց և ամենայն Հայազ-
գի ժողովրդեան, և վասն ձեր ևս լաւագոյն է լինելոց, մի
ևս յապաղէք փութով շնորհ բերէք, այսպէս է բարւոք, որ-
պէս և գրեալ եմք և յայտնեալ եմք, եթէ ձեր գալն յայ-
նոսիկ կողմունս, շատ օգտակար է, ՚ի մեր կողմն գալն ձեր,
ոչ լինի օգուտ ոչ վասն նոյն եկեղեցւոյ և ոչ վասն ձեր,
մեք այսպէս զնորհուրդ տալմք ձեզ, զի գայք Կոստանդնու-
պօլսով ՚ի սուրբ Լւսնիւսին. ձերդ բարձր սրբազնութեան
ամենայն բարեաց ցանկացող

Լեքայ ամենայն Սլաստանու և այլոց՝ Վէորգ:

՚ի 1800 ամի

՚ի յունիսի 10

՚ի Տիփլիս:

Բարձր սրբազան տէր առաջնորդ

Յալսէի:

Համբաւն մեր ամենայն ինչ խաղաղութիւն է, 'ի
հօրէ իմմէ մարդ եկն առ մեզ, Սրաստանցիք և Կախէթու
բնակիչք ընտրեալ են զնա արքայ և կացուցեալ են, սակաւ
ինչ Լղէքսանդր և Փարսուաղ մանկութիւն են արարեալ և
փախտաւոր են լեալ, բայց կրկին դարձուցեալ էին, Իլե
ոն և Լւմաղխանն կարի հարազատութեամբ ծառայեն, տա
կաւին հակառակողք չ'երեւին, յառաջ քան զայս թագուհին
ժողովեալ էր զիշխանս և զազնուականս 'ի Թէլու և հրա
մայեալ էր, թէ ես աշխատաւոր և երախտաւոր եմ ձեզ,
Պետրոսն մի յիշատակել, այլ զիս յեկեղեցւոյ յառաջ
քան զնա և սպա զնա յիշատակեցիք, զամուսին նորա մի
ստակել թագուհի, մի յողում այս էր եղեալ, և երկ
րորդ յողումն այս՝ թէ զործն առանց իմոյ գիտութեան
մի ինչ յառաջեցէ, առ այս իշխանք անհամաձայնութիւն
են յայտնեալ ասելով՝ թէ երկուութիւն պարոնաց չ'է կա
րելի լինել, մեք քան զՊետրոսն ոչ զոք կամինք արքայ, Ի
րողեկ լեալ հօրն իմոյ յայս մասին բարկացեալ էր յոյժ, և
կոչեալ առ ինքն զբաղմութիւնս մեծամեծաց՝ ասացեալ էր
նոցա, թէ ես չեմ հաճ երկուշարթի աւուր մեծի պա
հոց, ո՞ր ոք ճշմարտութեամբ կամիք զիմ թագաւորութիւն,
այժմ ևս խոտովանեալ յայտնեցէք, և ո՞ր ոք չ'կամի, յա
պայն ես ցուցից նմա, Բազմութիւնն իսկայն զգեստաւորեալ
էր զարքեպիսկոպոսն և միւսանդամ՝ երդուեալ էին 'ի հա
ւատարիմ ծառայութիւն և 'ի հպատակութիւն նորա, Ողոր
մութեամբն Լստուծոյ հայրն իմ արդար և զօրաւոր արքայ է,
Կաթողիկոսն տակաւին սկսեալ էր զինչ ինչ հակառակա
խօսութիւն, ապապարեալ էր նմա ևս կրտսցից զքեզ (այս
ինքն փոքրեցից զմօրուս քո) և առաքեցից 'ի հալածանս 'ի
Սիրի, 'ի վերայ այս բանի և նա ևս երկուցեալ երդուեալ
էր 'ի հպատակութիւն, այժմ զորինչ կամէի զայն ընկալայ,
ինչ ևս Սրացիք մեծաւ ուրախութեամբ սպասեն, որպէս
Քրիստոսի սպասէին կորուսեալ հոգիք 'ի դժոխս, իմ գալն

անտի բազում օգուտ եղև հօրն իմում, Բառուճալ՝ որ ինչ համբաւ լինի և 'ի մէջ ընտանեաց, ես խաղաղացուցից զնոսա երբ հասից, խնդրեմ չմոռանալ և ծառայութիւն հրամայել՝

'ի 1798. ամի

'ի մայիսի 13

'ի Սոգդոկ:

Ձերդ սպասաւորութեան ցանկացող արքայորդի Վաւրթ:

Օգործն այն, զոր յանձնեցի ես ձեզ, վճռեցիք և հօրն իմում գրեցէք, զի զիս առաքեացէ լու պատրաստութեամբ:

Ձերդ բարձր սրբազնութեան տէր առաջնորդ:

Եթէ զտեղւոյս համբաւ հարցանեք, երբ Բաբախաւնի եղբայրն վտարանջեցաւ և դարձաւ նա յետս, և երբ անց Սիմանյի, անդ սպասամբեալ սպանին զնա, և այս համբաւ հաստատեցաւ յԱլեանայ, և առաքեալ 'ի մէջ զեռօրանդ դարձաւ յԱլեանայ, յԱխալցիսայ զօրք Լեզգաց բազումք են, և զԱրատանն հալածեն, մեր խորհուրդն այս է, զի կամիմք զդեսպան առաքել առ Սուլթանն, կարելի է Սրատուն օգուտ ինչ ծագեցի, եթէ Ռուսք մեզ ձեռնառն լինին, և հօրն իմում ունին տալ զխնդրեալ զարքայական նշանս, մեր ունիմք մնալ դարձեալ ընդ հովանաւորութեամբ Ռուսաց, Ստանորոյ դուք աշխատ լերուք յայս մտին ընդ իշխանին Սուրակենի և ընդ Բեղարսդկայի, կարելի է զայտախի նշանս փութով առաքեացեն, խնդրեմ 'ի ձէնջ անմոռանալի թողալ զիս, և զօրոց գործոց խօսեցեալ լինիք, զայտախի վճա հասեցէք և հօրն իմում յոյժենաճէք:

Ազորմածաց ինոց եղբօրն իմում Ռփան Լազրիչն և Լիստարինէ Ռփանլին զժառայութիւն յայանեմ. Իլիայ Բնդբէլչն Բեղարսդկիսին և Օւլիցոյեանոց և Օւլցովի կողակցոյն զօրջոյն մատուցանեմ, եթէ կամիք դուք շնորհեցէք և եթէ կամիք յՌփան Լազրիչն խնդրեցէք զշահմարան բնական պատմութեան:

Ղենեքալ Վարապինին զօրջոյն մատուցէք և զպար-

դեատուութիւնն շնորհաւորեցէք, նոյնպէս ողջունեցէք և զվարդապետն ձեր:

Դ 1798 ամի,
յոգոստոսի 30
'ի Թէլաւ:

Չերդ բարձր քահանայապետութեան
ծառայութիւնն ցանկացող արքայորդի
Վէորդ:

ՎԵՐՋԱՆԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ըջեցայ 'ի Հայաստան 'ի բաղում տեղիս, յորս տեսի զհոյակապ և զքնաղ վանօրայս՝ երկնամասն բարձրացեալս, զանապատս և զմեհաստանս սրբագումար միաբանից՝ 'ի ծաղկածին ծործորս և 'ի դալարի հովիտս սեւազգեստ որբացեալս, զհօր և զամուր բերդօրայս տօնելի իշխանաց, 'ի խորշս ձորոց և 'ի կատարս լեռանց՝ կիսակործան ծրարեալս, զգաւառս և զաւանս հանդերձ աւերակօր հռչակաւոր և վարժամ քաղաքաց 'ի Թախիծ համակեալ՝ ընդ վարադուրաւ որդոյ ծածկեալս. բայց զինչ արդեօք հրձուանք իմոյ հողւոյ, ոչ՝ այլ վէրք անբուժելի և ցաւ անդարման. վասն զի այդոքիկ տօնիլ տեղիք մամուսպատեալք մաքառին գեռ ևս ընդ ժանտ ժամանակին, գեռ ևս ընդունին զանդուծ և զանողորմ մահագուշակ հարուածս նորին, սակայն տոկան գեռ ևս անօգնական ամենեւին, թկնկալեալ միայն վերին այցելութեան:

Վասն մնան այնոքիկ տարաբողդ աւերակք, բայց ոչ կառուցանօղք, անապատք՝ բայց ոչ անապատաւորք, մեհաստանք, բայց ոչ միայնակեացք, բերդօրայք բայց ոչ բերդապահք, գաւառք և աւանք՝ բայց ոչ սեպուհք նացին, անցին գնացին և որպէս զնետ Թռեան 'ի հօր բազկէ ժամանակին, և ընդ ինքեանս Թաղեցին 'ի փոշի մոռացութեան զամենայն վայելութիւնս Հայաստան աշխարհի:

Սեւազգեստեալն Հայաստան ձայնէ առ այցելուս իւր և 'ի սուգ շարժէ զնոսա անմխիթար, գովէ զառաջնան, բայց ողբայ զվերջնան, 'ի ձեռին ունելով անժխտելի վկայ զանցեւոց արանց զգովանի աստուածպաշտութիւնն և հաւաչանօք ասէ. « Երբեմն էի ես հարսն նազելի, գեղապանծ պճնեալ 'ի փառաց փաղիլուն, իսկ այժմ՝ տյրի մեհացեալ. երբեմն մայր որդւովք բերկրեալ, իսկ այժմ՝ սգաւոր: Աւր է իմ պարծանք լըսութեան, իմ զարդ հարսնութեան, մահիկն, մահւանդն, քօղէքն, պճնաւորն և ոսկեճամուկն. կողոպտեցան նոքա յանդուծ Թշնամեաց, կան գեռ ևս նոքա ամենեւին անդարձ: »

« Տաճարք սրբութեան փառացն Մոռուծոյ ինձ սե-

փականեալք՝ էին երբեմն հրեշտակաց ընակարան, իսկ այժմ՝
դադանաց գաղար. երբեմն մարդկան քաւարան, իսկ այժմ՝
էրէոյ հանդիսա. երբեմն անդի փառարանութեան, իսկ այժմ՝
պառակ հօտից և գոմ անասնոց. Լշրկինք պճնազարդեալ էր
շողշողան աստեղօք և վանորայք իմ սրբագումար մկաբանօք,
կայ նա արդէն ՚ի վապիւնն դրութեան, բայց ես զմն իս-
պառ կորուսիւ :

« Արդիք իմ և թողունք վատրանդեալ յօտար աշ-
խարհ՝ ծնուն և սնան ընդ օտար աստեղօք, վասն որոյ մոռա-
ցան զիս և մոռանան, սակայն չէր այն ինձ դժուարին, զի
զիտէի թէ բռնութիւնն հայածեաց զնոսա և կարէի առ վայր
մի համբերել, բայց աւանդ մօրս թշուառացելոյ, յայնժամ
կարեւիք խոցեցայ, երբ յանիրաւի կորզեցան նոքա յիմոց դը-
կաց, Լրժամն էր արդեօք կորչել ՚ի զրկաց թշուառացեալ
մօրն զվերայից և զվտալի որդին, և փոխանակ սիրտիւն զան-
մբխիթար վտարանդիս և զնեւոյ զսպեղանիս ՚ի վերայ ցաւա-
լի վերաց, ճնշել, նեղել, ստորացուցանել և տալ խսպառ
ուրանալ զիսկական ծնողն և ապա զայնոյն անգոսնելի ներ-
գործութիւնն համարել պաշտօն Լստուծոյ : »

« Լա այժմ լիովին սիրտիմ և զովարար ցող Հիւ-
սիսոյ խառնեալ ընդ Հարաւային ջերմութեան՝ կամի զիս
ծաղկադարդել, պտղաբերս առնել և օր առօր վերածել ՚ի
լաւ անդր վիճակ. Արդիք իմ այսուհետեւ կարեն անշուշտ փա-
բատել ՚ի վտալի սգոյ և ՚ի բազմամեայ տառապանաց. և
մարթ է ժողովիլ նոցա ընդ թեօք մօրս որդեկիրի. և այս
լինի անլրէպ, եթէ ունիցին նոքա զսէր և զմկաբանութիւն,
եթէ հաւատն և դործն առ Լստուած ֆնացեն անվրդով և
հոտցեն յառաջին աստիճան, եթէ վանօրայք դարձցին վե-
րբոտին յօստամնարան և հանդիտարան մակացութեանց, եթէ
ուսեալքն ընդ օտար աստեղօք մի դարձցին սուր ՚ի ձեռին
՚ի վերաւորել զիս և զիմ առաքելական աւանդութիւն՝ օտա-
րին հանդերձիք մկայն պճնազարդեալք, և թէ եղեցին ամե-
նեքեան ուսեալք յԼստուծոյ և ոչ զորդաւորին մի մկայն յօ-
դական, ՚ի շնչական և ՚ի դիւական գիտութիւնս, եթէ բարձ-
ցի հարաւածն՝ որ սկսեալ է ՚ի տանէն Լստուծոյ, եթէ ան-
հետացին ըստ ամենայնի մասնատք հայրենի օրինաց և կար-

գաց : 'ի վերջոյ եթէ Խորենացին Սալսէս ողբոց իւրոց զհա-
կառակն դտեալ գրեացէ, յայնժամ զոյ յոյս կենդանութեան
Սօբո թշուառացելոյ, ապա թէ ոչ ընկղմեալ եմ և ընկղ-
միմ 'ի թշուառութենէ 'ի թշուառութիւն և 'ի վշտաց 'ի
վշտոս, և ապա անվրէպ համբուրել ունիմ զմահ, —
Լսաց զայս ոլբալին Հայտտան և խիոյն լռեաց՝ քամելով
յաչաց իւրոց զշեթս արտասուաց :

Յ Ե Ն Կ

Է Է Է

Ազատ գիւղ . . . 196:

Այսպէսէ կամ Յախա-
բար . . . 151—155:

Այնպէս Դուռն կամ Դար-
բանդ . . . 410—413:

Այնպէս բերդ . . . 233:

+ Այսպէս . . . 26:

Այսպէս . . . 23:

Այսպէս . . . 425—432:

Այսպէս նորայնիք և արձա-
նադրութիւնք նորա . . . 170—200:

+ Այնպէս . . . 361:

Այն . . . 1:

Այն . . . 339:

- Այն . . . 240:

Այն . . . 433—444:

Այն . . . 122:

Այն . . . 382:

Այն . . . 155:

Այն . . . 132:

Այն . . . 243:

Այն . . . 157:

Այն . . . 4—6:

Այն . . . 147—150:

Այն . . . 90:

Այն . . . 69—74:

Այնպէս

Եկեղեցւոյն

Բաշխոյ 83—87:

Այն . . . 46:

Այն . . . 504:

Այն . . . 7:

Այն . . . 13:

Եկեղեցւոյ 'ի

Այն . . . 47:

Այն . . . 50:

Այն . . . 52:

Այն . . . 337:

Այն . . . 26:

Այն . . . 3:

Այն . . . 330:

Այն . . . 469:

Այն . . . 332:

Այն . . . 114:

Արձանագրութիւն	Ղօշավանքի	19:	ստեղծելն	118:
•	•	•	Բելիմանց	316:
•	•	•	Բագ գեղա	97:
•	•	•	Բօլնիս հաւառ	61:
•	•	•	Բօլնիս մեծ	32:
•	•	•	Բօլնիս փոքր և արձանագրութիւն	•
•	•	•	Թիւեր և կեղեցւոյ նորա	83:
•	•	•	Բորաղան	448:
•	•	•	Գանձագեղա, այժմ Բեռա	•
•	•	•	Մահմա	124:
•	•	•	Գարդման	390:
•	•	•	Գարդման դաւառ	356:
•	•	•	Գաւառ	124:
•	•	•	Գաւառք և գեղք Տաթևու	•
•	•	•	Ի ժամանակն անտի Ստեփան	•
•	•	•	Նոսի Օրբելիանց	300:
•	•	•	Գաւառ Վայոց ձորոյ, որ այժմ	•
•	•	•	Կոչի Գարալագեանա	130:
•	•	•	Գեղարքունի	106:
•	•	•	Գեղարքա, այժմ Ի Տաճ	•
•	•	•	Կոչ Գեղարքանի	360:
•	•	•	Գեղարքա	137:
•	•	•	Գեղարքա	364:
•	•	•	Գեղք	339:
•	•	•	Գեղ	369—375:
•	•	•	Գեղ Գեղի շրջանայ սահման	•
•	•	•	Կեղ Տաթևու	270:
•	•	•	Գեղք (գեղ)	390:
•	•	•	Գեղի սահման, որ այժմ ասի	•
•	•	•	Գրգալայ	404:
Արցախի կամ Ղարաբաղ	355—356:	•	Գեղա նշխարաց Գրգորի	•
Արիայ	213:	•	Լեզուանից կամ Թուղի	319—330:
Աւանաշեն	393:	•	Գեղալաղ, կամ Գեղա	•
Աւարաբանոց	246:	•	Վան	144—147:
Աւարան	421:	•	Գորնիուկ	89:
Աքար գետ	309	316:	Գրուակ գեղի Վասակ Թա	•
Բագու	405:	•	գաւորի վճիւն	279:
Բանդիկ ձոր կամ Բաղիկ ձոր	•	•	Գաղի վանք և արձանագրութիւն	•
Ի հիւսիս Առցք	99:	•	Թիւեր նորա	222—228:
Բաշքեանա	147:	•	Իսահրու	342:
Բաւարդէլար, Ի հիւսիս Վա	•	•	Գամբու	68:

Դաշոյն Մուղանայ . . .	364	Թիւեր . . .	239:
Դարբանդ, տե՛ս Ալանայ Դաւան . . .		Խալթ . . .	424:
Դարեալ . . .	470—479:		
Դէշդիտլ գօլ . . .	96:	Խանձր . . .	
Դիւթական գիւղ՝ արդէն տւե՛		Խանձր գիւղի եկեղեցւոյ . . .	343:
բակ և արձանագրութիւնք նո՛		արձանագրեր . . .	
բա . . .	343—356:		
Դումանիս . . .	39:	Խաչիկ . . .	165:
Եաղօրեակի . . .	452:	Խաչմաս . . .	419:
Եղան մէլիքի տապանագրեր . . .	260:	Խեուշինակ . . .	339:
Ելու Բարայ . . .	35:	Խուտափերէն . . .	264:
Եպիսկոպոսունք՝ որք նստան 'ի		Խրամ . . .	76:
կապանին . . .	298:	Խոթ . . .	228:
Եպիսկոպոսունք Սիւնեայ և		Խոշամբամ . . .	342:
ամբ և Թիւք նոցին 236—293:		Ճակուսի և արձանագրութիւն	
Ջանիկ . . .	214—221:	եկեղեցւոյ նորա . . .	261, 262:
Ջաղուան . . .	388:	Ճաղկեվանք . . .	92:
Ջալայ խաչ կամ զօրաւոր խաչ . . .	122:		
Լէգիւ գետ . . .	432:	Ճաւկին . . .	
Թաղար . . .	262:	Ճխուտ կամ Ճուլի կոչեր . . .	97:
Թանտակ կամ Թանահտակ		յետլ եկեղեցի . . .	
վանք . . .	206:		
. . . Արձանագրութիւն նո՛		Ճովասեղ . . .	332:
բա . . .	208—213:	Ճուղբուղաշէն մոռանեալ	
Թարթաւ գետ . . .	239:	վանքն և արձանագրութիւնք	
Թափառու գիւղ . . .	100:	նորա . . .	35—87:
Թափասի Գալիկ Գաղաթինա		Ճուփ . . .	98:
ծակ . . .	134:	Կալեր . . .	336:
Թէլէթ . . .	74:	Կաղականդ . . .	345:
Թեգրեանկերտ, ըստ Պարսկց		Կասպից ծով . . .	410:
Թառնագիւրտ, որ է հին Տեգ		Կարմրատու եկեղեցի . . .	27:
բանակերտ . . .	344:	Կիանէլ . . .	91:
Ժամերգութիւն քրմոց (Սե		Կշր արբիւր . . .	94:
վերայ հրաբուխին Բաղուայ . . .	408:	Կորես . . .	307:
Լաչին Դայեայ . . .	222:	Կուր գետ և եղէրք նորա . . .	362:
Լեւոն Տալայ և արձանա		Կրծանիս . . .	95:
գրութիւն վանայնորա 256—253:		Կոստիկամ, Ղօրայ կամ նոր	
Լհարերդ . . .	214:	Լէգեակի . . .	459:
Լաւրայ վանք և արձանա		Հալի ձոր . . .	306:
գրութիւնք նորա . . .	229—231:	Համլաշինան . . .	105:
Լաւրայ վանից արձանագրու		Հայր Յահանավանք . . .	123:

Հասարակ	262:	Մէյսարու ձեռնարկի տրձա	
Հասարակ եկեղեցւոյ տրձա		Նաղբուծիւն	398:
Նաղբուծիւն	264:	Մեղիոր դաւառ	359:
Հարստոց վանոցն Տաթևու	303:	Մշահանոց վանից տրձանա	
Հացի	340:	զբուծիւն	220:
Հրեզուր և Գեւաճիկան	393:	Մշկապատ	339:
Հիւրհիւր	138, 317:	Մեղոյք	433—138:
Հոյոցիմ	202:	Մաւա	136:
Հունարակերտ	387:	Մորա խալիլ	419:
Հրաքուղն Բաղուայ	407:	Յակովիկ	316:
Հրովապատէք տրձիկից 480—497:		Յիշատակարար Խաչից դռն	
Ղալբալի	342:	Լոյս Ի գեւղն Աւետարան	248—255:
Ղարաքիլիստ և տրձանագրու		Յորայ Տգնաւորի հաւատարմութիւն	
Ղիւնիւր եկեղեցւոյ իորա 104, 113:		ցանկն զմեծագոյն Աւարտայ	
Ղզուր	444—448:	դաւառն Գաղիանոց	324:
Ղզլիքիլիստ	116:	Դախիկուսն	92:
Ղիւնիւր Լճապատ	255:	Դախիկուսն	92:
Ղալբուլ	360:	Դախիկուսն	340:
Ղաւպայ	422:	Դախիկուսն	409:
Ղաւառ Լայ	260:	Դիւրքն Կիւսնոց, այժմ Աւա	
Ղաւառալու	103:	Զարու	119:
Ղիւնիւր Լայ	115:	Կիւս	380:
Ղաւառալու	159:	Կիւս	329:
Շալիկ	376:	Կոր Աւառալու, կամ Շիւր	
Շանտառ	94:	Կիւսալու	453:
Շարտար	338:	Կոր Եղեւթա, տե՛ս Կապուտ	
Մաղբայ կամ Մաղալ	110:	Կոր Կախիկուսն	456—469:
Մաճնարեղ	361:	Կորառուլ	127:
Մաճնար—Թաւայ	383:	Կոր Կաղալ	368:
Մաճառ կամ սուրբ Խաչի		Կամախի	400:
Մաղալ	451:	Կամախույ եկեղեցւոյ տրձա	
Մալիս	334:	Կաղալուծիւն	402:
Մատուռն սրբոյն Գեորգոյ	143:	Կառի կամ Կառնոց վանք	150:
Մարգարէից եկեղեցի	88:	Կարի դաւառ	367:
Մարտիրոս Ի հնուին ամարա		Կիւսան	403:
Նոց Եղեւթն Գլուղայ և տրձա		Կիւսի կամ Կիւսայ	306:
Նաղբուծիւն Նորայ	200—202:	Կիւսերոյ անապատի տրձանա	
Միծ Աւապատ	304:	Կրուծիւն	307:
Մէյսարի և տրձանագրուծիւն		Կուրալ	79:
Նորա	397:	Կուրի գիւղ	244:

Ուրմիսաձոր	102:	Վ Ժողովական զաշտ	413:
Ուղտապան	221:	Վ արաղարուն	340:
Չարսիլու	119:	Վ արգաշէն	379:
Չէրէզաշայք, սեւ նոր Աւ- մաւեր		Վ Երեն իմանոյ	122:
Չէխան կամ Չէխանաձոր	101:	Վ Երեն Ախաթ	205:
Պապնովայ	93:	Վ Երէջտն Բէգէ տապանազիւ	264:
Պարեցիք	343:	Տաթև	266—270:
Պարեն գիւղ	99:	Տաթևու շրջակայ տաճանի	
Ջրակոյս	317:	Վճառազիւն	270—279:
Ումլուստեան գաւառ	213:	Տաթևու վանից նուիրած Գրք	
Ուստամբէզ Սէլէք Ապովան Արցախցի և երգ նորա 'ի բանի	103:	Ուսի գիւղի վճառազիւն 'ի Աստի թագաւորի	279—286:
Սալան	366:	Տաթևու վանից արձանա- գրութիւն	301:
Սաղեան և արձանագրութիւն նորա	394—397:	Տանձուտ	353:
Սաղեանու վանաց արձանա- գրութիւն	395:	Տաշուլաղ	375:
Սամիլի	95:	Տաշեանդ, 'ի Հնուս Բերդի Այբ	114:
Սասանի կարմնեջ	305:	Տապանագիրք Յովհաննէս Վար- դապետի	470:
Սարուշն	342:	Տապանագիրք Գաւառ գիւղա- բաղարին Գեղամայ, օր այժմ	
Սեան	108:	'Նոր Բայազետ	125—127:
Սէլիմ Կարաւանսարայ և ար- ձանագրութիւն նորա	163, 164:	Տող գիւղ	259:
Սուրբ Անտոյոս	94:	Տողայ գիւղի արձանագրու- թիւն և տապանագիրք	260:
Սուրբ Կիրակոս	165:	Տփիսի	53—59:
Սուրբ Սարգիս Ներքին Դու- մանիս	90:	Տփիսիայ Հայոց Կուսակցի Սարգիսի նամակն առ նոր ժողովուրդ Կուսանն	61—69:
Սուրբ Սեան վանք Արեգիսի ար 'ի Տաճկաց կոչի Ախաթ	156:	Տփիսիայ և Կղզեցեաց արձա- նագրութիւն	69—73:
Ստափրաղ	452:	Փաղարութիւն	266:
Սեթ	112:	Փայտախոս	358:
Սոս	337:	Փերաս	363:
Սօփիան	94:	Քառասնից	341:
Վալի Աղի գիւղ	123:	Քաթաղուի	344:
Վաղաշառ	231:	Քաթաղուի 'ի Տաճկաց Բեա- լառաշ և արձանագրութիւն նորա	165—166:
Վաղաշառու Սարգիսից ար- ձանագրութիւն	232:	Քաթաղուի	362:
Վանքաշէն	389:		
Վալի վան	76:		

Քեանդակ	• •	383	Քվէշ և արձանադրութիւն և	
Քեթանիկ	• •	135	կեղեցւոյ նորա	• 91
Քեթուկ	• •	341	Օրէնք կամ Շահուղէ	• 78
Քիլլաբ	• •	423	Օթմանլու	• 376
Քիլլաբու և կեղեցւոյ արձանա-			Օրմադիւղ	• 163
դրութիւն	• •	424		

Ա ի շ ռ ք թ ք	Ո ռ թ թ թ թ	Ի թ	Տ թ
քաղաք և գաւառ	քաղաք և գիւղա	3	33
սնաբանութեանց	սնամեղանութեանց	4	5
դռան	դռան	9	7
մերձ տաղ և կեղեցիկն	մերձ յաւազ և կեղեցիկն	..	17
սնանկութեան	սնանկութեան	11	11
գաղցը	գաղցը	12	16
միջին	միջին	18	1
յաջակողման	աջակողման	..	12
յեան	յեան	20	19
ինչ	ինչ	22	17
սնանկութեան	սնանկութեան	23	29
սնանկութեան	սնանկութեան	30	3
ուստիս	ուստիս	..	7
'ի վերայ	'ի վերայ	41	21
յաջակողմին	յաջակողմին	46	7
յաջակողման	աջակողման	..	24
'ի հարստանալիս	'ի հարստանալիս	47	5
զաւարմայր	զաւարմայր	49	25
վերայ	'ի վերայ	50	14
կատարանիդէ	կատարանիդէ	51	20
կողմին	կողման	..	1
գիւղացուցանելին	գիւղացուցանելին	54	31
Յուսկ յետոյ	Հուսկ յետոյ	..	33
հրաւիրութեան	հրաւիրութեան	56	31
խորհուրդ	խորհուրդ	57	6
Յովսէփայ	Յովսէփայ	59	9
քաղցրասցեն	քաղցրասցեն	63	36
յաւուր	յաւուր	65	7
բազմ	բազմ	74	20
5	75	75	1
Թափաթութի	Թափաթութի	77	1
անցանին	անցանին	..	3
դարեանիդ	դարեանիդ	..	16
'ի գիւղաքաղաքին	'ի գիւղաքաղաքին	..	32
կամարաք	կամարաք	..	35
քանիքի, վստ	քանիքի, վստ	..	34
չի	չի	78	14
վաճառականութիւն	վաճառականութիւն	80	1
տեղ	տեղ	..	8
հաւատարմութեան	հաւատարմութեան	81	9
ուրիշ հանգիստի	ուրիշ հանգիստի	..	21

Հասանի
'ի յեւայո
Էջանին
Ծառաւորաւոր
Խ
'ի տաշտամիջի
Բեկ կեներն
Նախնի դուռ
Բարու կիք
Բաւակներն
Սող
Խրամատարաւ
անուանին
Եւստիան
'ի գողաթ
Լեւելից
Սիւրբայ
Բարաբար
Կառնաւորն
Ինձինձն ան
Պարզ օրի
Պարզաւորաւ
Կար
Կատակ
Նեքերն
Հարազատ
Եւ պաշտօնեայ
Բամաթիւն
անդանոր
()Հանայ
Հրջպատեւ
ամառայ
Հեւեային
Օրմայն
Եւ թմբն
Սատ
Կատ
Հարապ
'ի բանի
Կարտեւ
Վ մանկի

Հասանի
'ի զեւայո
Էջանին
Ծառաւորաւոր
Խ
'ի զաշտամիջի
Բեկ կեներն
Նախնի դուռ
Բարու կիք
Բաւ Բաւակներն
Սող
Խրամատաւ
անուանին
Եւստիան
'ի գողաթ
Լեւելից
Սիւրբայ
Բարաբար
Կառնաւորն
Ինձինձն ան
Պարզ օրի
Պարզաւորաւ
Կար
Կատակ
Նեքերն
Հարազատ
Եւ պաշտօնեայ
Բամաթիւն
անդանոր
()Հանայ
Հրջպատեւ
ամառայ
Հեւեային
Օրմայն
'ի թմբն
Սատ
Կատ
Հարապ
'ի բանի
Կարտեւ
Վ մանկի

31 26
.. 29
.. 33
35 11
39 2
91 11
.. 23
92 24
93 2
99 9
... 10
... 32
100 19
... 20
108 26
110 25
... 31
111 20
112 34
113 8
114 15
115 22
... 30
119 17
... 27
120 13
... 23
125 24
128 6
130 6
139 1
141 4
141 9
143 26
145 1
159 12
171 10
183 20
187 20
195 5
213 19

տիկնիթ երս	յափնիթ երս	214	19
բառ բառայն	բարբառայն	292	14
ի հրանդո . . . Հէլեն	ի հրահանդո . . .	294	12
	Հէլեն		
յափն կէս	կէս ամ	295	16
տալեկայն յապտահարաց	յամ պապտահարաց	296	12
իշխանութեամբ	իշխանութեամբ	. . .	25
ի պատույ	ի պատույ	297	3
Յովասափ	Յովասափ	299	11
Յովակիմ	Յովակիմ	300	15
մատուռ	մատուռն } ըստ այսմ եւ ըստն հարգմ :		18
մարգարտովք	մարգարտովք	304	1
ղվարթ ալի	ղվարդալի	305	27
անցանին	անցանին	. . .	32
այնր	այնմ	. . .	33
զուժ	զոյժ	. . .	29
զմարթ ալիս	զմարդալիս	. . .	31
եռնսուն	երեսուն	307	17
ս՝ ոճղ	ս՝ ոճղ	308	11
յիշեցեք	յիշեցեք	. . .	22
ս՝ ըհղ	ս՝ ոհղ	. . .	24
ղխոխոմ . . . սընթաց	ղխոխոմ . . . սընթաց	309	10
ի շընդայութենէ	ի շընդայութենէ	311	2
ղկանայս	ղկանայս	. . .	26
ղտանին	ղտանին	. . .	33
Ղուռթ	Ղուռթ	314	16
այսր	այսմ	333	5
ընդ ներքոյ	ի ներքոյ	337	15
ձման	ձմեռան	357	12
Սեւրովք	Սեւրովք	. . .	20
անցանի	անցանի	360	28
Էրակլի	Հերակլի	361	5
սերեցան	սերեցան	. . .	14
հասանի	հասանի	362	23
Եռութոյ	Եռութեայ	363	2
յովաղ	յովաղ	363	25
մարդիկէք	մարդիկ	364	22
զի	լի	566	17
Մովսէսի	Մովսէսի	367	7
համարեալ	համարեալ թի	369	7

բաղումս և	բաղումս,	569	12
խշխանաց	խշխանաց	...	27
Սեբովբ	Սեբովբ	370	13
աբծաթագոյլ	աբծաթագոյլ	371	22
այի	այի	...	36
ի սնդուայս	յանդուայս	375	32
ամնան	ամարան	376	23
վարդապետութեամբ	վարդապետութեամբ	378	28
կացցին և փնացին	կացցին և փնացին	381	22
հաւաքին	հաւաքին	382	10
տուէր ևն	տուէր	383	19
գետորայք	գետորայք	387	9
այսմանէ	յայսմանէ	...	10
անբողջ	ամբողջ	...	14
ձիննախառ	ձիննախառ	389	14
այնոքիկ	այնոքիկ	...	17
բե-	բե-	...	22
ևն	է	390	21
երկխոյրիս	երկխոյրիս	393	2
մաթթաներ	մաթթաներ	400	1
քամահէլոյ	քամահէլոյ	...	19
արդեամբ	արդեամբ	...	22
ի սեղանոյն	ի սեղանոյն	...	27
Սեբասանց	Սեբասանց	...	33
դեռնովք	դեռնովք	403	9
զատամ	զատամ	...	27
աջամիջս	աջամիջս	405	12
ուղադիծ	ուղադիծ	...	33
բաւականին	բայտ բաւականին	406	17
Ընդ ներքոյ	ի ներքոյ } արդեամբ 19		
արուեստաւոր	յարուեստաւոր	407	24
աստուծոց	աստուծոց	408	22
աստ	աստ	...	26
ի ձեռ	ի ձեռն	...	29
մարդկանց	մարդկան	409	4
նաթթահանք	նաթթահանք	...	26
նաթթ	նաթթ } արդեամբ 409 29		

Տոմոյն	Տոմուս	410	24
Տոմոյն	Տոմուհ	411	29
Վասնեան	Վասնեան	412	13
Վասնեան	Վասնեան	413	26
Վասնեան	Վասնեան	414	27
Վասնեան	Վասնեան	415	28
Վասնեան	Վասնեան	416	29
Վասնեան	Վասնեան	417	30
Վասնեան	Վասնեան	418	31
Վասնեան	Վասնեան	419	32
Վասնեան	Վասնեան	420	33
Վասնեան	Վասնեան	421	34
Վասնեան	Վասնեան	422	35
Վասնեան	Վասնեան	423	36
Վասնեան	Վասնեան	424	37
Վասնեան	Վասնեան	425	38
Վասնեան	Վասնեան	426	39
Վասնեան	Վասնեան	427	40
Վասնեան	Վասնեան	428	41
Վասնեան	Վասնեան	429	42
Վասնեան	Վասնեան	430	43
Վասնեան	Վասնեան	431	44
Վասնեան	Վասնեան	432	45
Վասնեան	Վասնեան	433	46
Վասնեան	Վասնեան	434	47
Վասնեան	Վասնեան	435	48
Վասնեան	Վասնեան	436	49
Վասնեան	Վասնեան	437	50
Վասնեան	Վասնեան	438	51
Վասնեան	Վասնեան	439	52
Վասնեան	Վասնեան	440	53
Վասնեան	Վասնեան	441	54
Վասնեան	Վասնեան	442	55
Վասնեան	Վասնեան	443	56
Վասնեան	Վասնեան	444	57
Վասնեան	Վասնեան	445	58
Վասնեան	Վասնեան	446	59
Վասնեան	Վասնեան	447	60
Վասնեան	Վասնեան	448	61
Վասնեան	Վասնեան	449	62
Վասնեան	Վասնեան	450	63
Վասնեան	Վասնեան	451	64
Վասնեան	Վասնեան	452	65
Վասնեան	Վասնեան	453	66
Վասնեան	Վասնեան	454	67
Վասնեան	Վասնեան	455	68
Վասնեան	Վասնեան	456	69
Վասնեան	Վասնեան	457	70
Վասնեան	Վասնեան	458	71
Վասնեան	Վասնեան	459	72
Վասնեան	Վասնեան	460	73
Վասնեան	Վասնեան	461	74
Վասնեան	Վասնեան	462	75
Վասնեան	Վասնեան	463	76
Վասնեան	Վասնեան	464	77
Վասնեան	Վասնեան	465	78
Վասնեան	Վասնեան	466	79
Վասնեան	Վասնեան	467	80
Վասնեան	Վասնեան	468	81
Վասնեան	Վասնեան	469	82
Վասնեան	Վասնեան	470	83
Վասնեան	Վասնեան	471	84
Վասնեան	Վասնեան	472	85
Վասնեան	Վասնեան	473	86
Վասնեան	Վասնեան	474	87
Վասնեան	Վասնեան	475	88
Վասնեան	Վասնեան	476	89
Վասնեան	Վասնեան	477	90
Վասնեան	Վասնեան	478	91
Վասնեան	Վասնեան	479	92
Վասնեան	Վասնեան	480	93
Վասնեան	Վասնեան	481	94
Վասնեան	Վասնեան	482	95
Վասնեան	Վասնեան	483	96
Վասնեան	Վասնեան	484	97
Վասնեան	Վասնեան	485	98
Վասնեան	Վասնեան	486	99
Վասնեան	Վասնեան	487	100

(25-4)

բնակէն	բմակէն	...	22
կոշիկէն	կոշիկէն	435	25
մալթանք	մալթանք	436	24
		...	
միմանց,	միմանց,	437	1
որդէս	որդէս	...	15
ծնանկէն	ծնանկէն	...	24
'ի բաց դնայ	'ի բաց դնայ	438	5
զմաստ	զնա	...	9
Բարձր բերդաց	Բարձր բերդաց	...	29
ճառաւականութիւն	ճառաւականութիւն	439	15
ճոխէր	ճոխ էր	...	20
Հասանի	Հասանի	...	25
Ստեփաննանց	Ստեփաննանց	...	32
'ի Յովնի փայ երբ	'ի Յովնի փայ երբ	440	14
Յովնի փայ	Յովնի փայ	...	22
անմահ յիշատակ	անմահ յիշատակ	442	15
առնից կողմանց	յառնից կողմանց	443	23
զինարանի	զինարանի	...	30
ուրում	ուրում	446	34
Թիղանութ օր	Թիղանութ օր	450	1
ժաբանի	ժաբանի	...	20
'ի Չեքէզաշայոց	'ի Չեքէզաշայոց	...	26
այս	զայս	...	31
ամսութով	ամսութով	454	25
զՀայերէն և Ղրում	Հայերէն և Ղրում	462	4
սերէն	սերէն	...	6
զբաւականի	զբաւականի	...	1
Չախակողմ	'ի Չախակողմ	466	8
աջակողմ	յաջակողմ	...	14
ձախակողմ	'ի ձախակողմ	...	11
Արեւելան	Յարեւելան	467	17
Յովնանի	Յովնանու	469	17
Յովն	Յովն	471	19
Սովնի	Սովնի	...	4
զհակոյնածեր	զհակոյնածեր	474	19
մեք	մեք	475	9
Թովնի	Թովնի	477	6
հրովարանք	հրովարանք	480	

